

०३१
०३१

भाष [दास विहारी] तंत्री
रामनारायण विश्वनाथ पाठक

નૂતન વર્ષાભિનંદન

૨૦૦૫
ના વર્ષમાં
પ્રકાશ રૂપેથી
પરદા પર આવે છે :

રાકોની ગુલામીમાંથી ભારતને
મુક્ત કરનાર પરદુઃખભળત
મહારાજાઓની જીવનકથા

વિક્રમાદિત્ય

‘ભરતમિલાપ’ અને

‘રામરાજ્ય’ જેવાં

ચિત્રોની સર્જક સંસ્થાનું

એ તિહાસિક સંસ્કૃત.

દ્વિતીય
વિનય ભટ્ટ

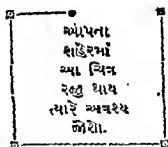
કલાનિર્દેશક
કનુ દેસાઈ

‘રામરાજ્ય’ની
સર્જક સંસ્થાનું
આગામી ચિત્ર :

કલાધરો :

પૃથ્વીરાજ
પ્રેમ અદીખ
બાબુરાવ પેંઢારકર
રત્નમાલા
રંજના

વગેરે.

કલાધરો :

પ્રેમ અદીખ
રત્નમાલા
જીવન વગેરે

પ્રકાશચિત્ર

• પોલીસ •

મોડેલ ટોકીઝ
માં આવે છે.

ચીફ એજન્ટસ : એવરગ્રીન પીકચર્સ :: સુખ-૪

બાળ-બુદ્ધિ-તેજ

વધારનાર

મંદુ

રચવન પ્રાશ

આયુર્વેદનું

અનુપમ ગૌણ

આજથી જ

સૌ કોઈ અજમાવવા માટે

છ વ ન માં

અતિ આવશ્યક

સ્વાદિષ્ટ-ચૈદિકે

ખોરાક

એ જ [છ વ ન]

લીલાં બાળમાં સાથે બીજા પાત્ર

અને ભોલો વધારનાર ઔષધો

મેળવી બનાવેલ

સાધારણ નબળાઈમાં અને મગજની

નબળાઈમાં સર્ગીન કામ આપનાર

સાસ્ત્રિક કૃપાય

મંદુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્કસ લીમિટેડ મુંબઈ

અમદાવાદના એજન્ટ

સો ગી લા લ ઓ ધ સર્વિસ—ગાંધીરામ

અમદાવાદ

૨૦૦૦ વર્ષ પછી—

ઉમાશંકર જોષી

એ દબાર વર્ષો વીત્યાં ! વચ્ચે વીતી ગઈ વાતેં ભીંધી
ગોરબની, રસની, રંજુની રં બસ એક કલંકિતતા ન વધી.
એ ન વહે નિમ્નતા, એ ગંગા, વગતેં એ ન હિમાચલકૃત,
કમલોદય પર રસલોદય તેવો ન હોતે છે આને ભુજ.
એ ન અનિલને સંચલને મૃદુ અંગે અંચલ લહરે હોલ,
આગમનને વરુતરુવિદ્યે એનો ન કરે છે અમ કિલ્લોલ.
વાતેં ભીંધી બાલક મઈ પછ, છાંય મઈ તણુખા પર રાખ,
કાલકાળ મઈ કોરે છે કંવળ ગત ગોરબની ખાખ.

તે દિન રજરમમાં કયમ કરીને નચળ્યે વીધી પિતાસુવિતાએ,
રસસિંચત કહ્યું તે કવિફલગુ કાલિદાસની કવિનાને ?
તે કિનાર-વિક્રમ ! બાહુબળે તુલ, ચૌધરસુભાષણ દેરા હંતો,
આજ અન્યની દાઢ પૂટે તે મદાન્ય સંધ્યા ઉત્તેજો.
તે દિન પીરુપનિર્જર સિંદુરભંગે શેલમ્બ કરતો કાળ,
આની સંચારતર મેચાને કિર્તિવે વિહુર્વલકૃતિવંશાળ.
આનંદ મંદિરચાંચી નિરળે ને હો દેહરયા પૂજ,
તો એ ! પેણા હોયો મહિરો કપાલ આંખનીએ ભૂજ,
કરે રૈતકું શતદિવસ બધાઈ ભાષે ભગ્ન કારત
એક વખતનો એ ન ! આજ કુનિયામાં પાચો ખૂબ હસારત.
તે દિન... હર ! એ એક, હૃદય, યે તેદિન તેદિનતા વિધિયારો,
તો ક પ્રજાને આંધાતે આને સંચનન્ય રંધાં ધૈરિયારો.

એ દબાર વર્ષો ? હેં વર્ષો અવિધ્યગર્ભસુતેલ દબારો !
આજ તમોને પ્રાર્થન અમઃ મધપ્રસે આલો આજ તમશે.
વર્ષો આરિય કે હવનની તુરી અથ શી પાળી પુષ્કરે,
આંખોમાંથી અમી આંસુઓ તે રંધરે ફરી અમભિગ્રાહ.
વિશ્વ બને એકકૂલ પરંપરા, સુલે પ્રોતિભર નંનકુલ સારો.
નંનમાં વહે સુમુક્તિસમીરણ, શીટ આ કાસતંધારા
રંધે રંધે વિદ્યમં ઠલળે ને અંધવ બની ગત મત કૂચે,
હૈંચક્રાંચને અંધવ મંચલ પ્રુચપણે સોરણ કૂચે.

‘કેળવણીની રાષ્ટ્રીય સંયોજના’

રસિકલાલ છાયાલાલ પરીખ

હિન્દુસ્તાનની કેળવણીના પ્રશ્નની આવૃત્તિમાં સલાહ આપવા માટે હિન્દી સરકારે કેટલાક વર્ષો થયાં એક સમિતિ નીમણી છે. આ સમિતિએ લગભગ પૂરી થયા પછી આપણા દેશમાં કેળવણીના કેવો અને કેવી રીતે પ્રચાર કરવો તે અંગે એક અહેવાલ તાબેતરમાં પ્રગટ કર્યો છે. આ અહેવાલ હિન્દી સરકારના કેળવણી સલાહકાર મિ. જ્ઞાન સારંગન્ટે ઘડેલો છે. તેથી તે ‘સારંગન્ટ રિપોર્ટ’ તરીકે જાણીતો થયો છે. આ અહેવાલની પ્રતિષ્ઠિત કેળવણી-કારો તરફથી ઘણી કિંમત આકાષ છે. તેથી તેના કંઈક ખ્યાલ આપવા પ્રયત્ન કરું છું.

‘આ દેશના લોકોની કેળવણી હવે આ દેશનું ભાગી નિર્માણ અવલગ્ન છે’ એ બિટિરા કેળવણી અંગેના મ્વેતપત્રનું પ્રથમ વાક્ય આ અહેવાલમાં આદિષ્ટ તરીકે મૂક્યું છે; અને અન્તિમ બોધ ચીની કહેવતમાંથી ઉતાર્યો છે :

- ‘વર્ષનો વિચાર કરતા હો તો કાણ વાવજે;
- ‘દશકનો વિચાર કરતા હો તો શૂનો રાખજે;
- ‘સૌકનો વિચાર કરતા હો તો માણસ ઉછેરજો.’

આ બે મુદ્દો મતુખ્યકેન્દ્રનું અને કેળવણીનું દેશકલ્યાણ માટે કેટલું અસાધારણ મહત્ત્વ છે તેના બોધ આપે છે. દરેક દેશદિનેશ્વરે આ વિષય જાણવો જોઈએ અને વિચારવો જોઈએ તે કહેવાની જરૂર નથી. સારંગન્ટનો નિર્ણય આ વિષય સમર્પ રીતે વ્યર્થ છે તેમાં જ તેનું મહત્ત્વ છે.

આ અહેવાલનું પ્રયોજન, ‘શિક્ષણની રાષ્ટ્રીય સંયોજના’ રજૂ કરવાનો છે. આખા એ અહેવાલમાં ‘નિશાનલ’ ‘રાષ્ટ્રીય’ વિશેષણો વારંવાર ઉપયોગ ખ્યાન ખેંચે એવો છે. ‘તત્ત્વતઃ હિન્દુસ્તાની રહે એવી રીતે યોજના ધરાવના ઉદ્દેશ’ સ્પષ્ટતાથી કહેવામાં આવ્યો છે. એટલે ‘તત્ત્વતઃ હિન્દુસ્તાની શું’ અથવા ‘રાષ્ટ્રીય શું’ એ જાણવાની અપેક્ષા જીમી ગાય છે. પણ ‘દરેક બાળનમાં આપણે પાલત છીએ’ એ સિવાય બીજું કોઈ રાષ્ટ્રીય વિશેષતા આ અહેવાલમાંથી ખ્યાનમાં આવતી નથી! તેમ છતાં આને આ અહેવાલનું દુષણ માનવાની જરૂર નથી. કાલકું આ અહેવાલનો એક ખેડો ગુણ એ છે કે ‘એમાં’ પ્રમુદીય કેળવણીના વર્તમાન યુગને માન્ય સિદ્ધાન્તોને હિન્દુસ્તાનમાં પ્રામાણિકપણે લાગુ પાડવાનો પ્રયત્ન છે. કાલનાં પ્રગતિશીલ રાષ્ટ્રો સિદ્ધાંત અને કેળવણીના ઉદ્ધારમાં સામાજિક ઉદ્ધાર કેવી રીતે જુએ છે તે આ અહેવાલમાંથી તરી આવતી એક મુખ્ય ખ્યાન છે.

‘એવા કેટલાક સિદ્ધાન્તો છે કે જે અગતના કોઈ પણ સ્થળનાં કાલી નાગરિક કે દેશજનની કેળવણીના ઘડતરમાં પાયા રૂપ છે’—એ સાન્યતા વારતવિક છે. એ પણ બાંજળી છે કે ‘પાતાની ઊમતી પ્રજામાં શારીરિક લાખકાવ, સમજસક્તિ, અને આરિજન્યતા મુલોને વિકાસ કરવાનું મહત્ત્વ જે રાષ્ટ્ર કે સમાજ પૂરેપૂરું સ્વીકારે નહિ તેના - કહી ઉકેલુ ગાય નહિ’ ‘શિક્ષણના બધા ક્ષેત્રોમાં શુદ્ધિ અને આરિજની લાલોમ સાથેસાથ જ સાલવી-જોઈએ એ મંત્વને પોતે ‘પૂર્વ પ્રદત્તવું’ મળે છે’ એમ મૂંઝો ભાર કઈ અર્થોક્તવા પડ્યું છે.

સમગ્ર પ્રજાની કેળવણીની યોજનામાં ઓછામાં ઓછું કેટલું સ્વીકારાવું જોઈએ તે વિષે પંજુ તેમનો મત ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે.

‘આશુવિકા કેળવણીની આવડત માથ તથા વ્યક્તિ તરીકે કૃતાર્થ જીવન માળતા આવડે અને દેશરંગ તરીકે પોતાની ફરજને ભલ કરી શકે એટલા પૂરતી તો કેળવણી દેશની બધાં જે બાળકોને મળતી જોઈએ : ઉપરાંત, જેમનામાં યોગ્યતા હોય તેમને જીવનના સર્વ માંગોમાં જવાબદારીનાં સ્થાનનાં અધિકારી બનવાની તાલીમ મળે એવી ગેઠવણ પણ હોવી જોઈએ.’

આટલી ઓછામાં ઓછી આવશ્યકતા ઉપરથી તેઓ ખીખ જણ સિદ્ધાન્તો તારવી કહે છે કે તેમની નવી યોજનામાં અતુરપૂર્વક છે. ‘એક, રાષ્ટ્રીય સંયોજના એટલે પ્રજાના સર્વજન માટેની યોજના; એ વિના એ રાષ્ટ્રીય ન કહેવાય. ખીજો, જો અત્યારે આવડતો બગાડ થઈકાવેલો હોય તો કેળવણી ફરજિયાત જોઈએ. અને ત્રીજો, જો કેળવણી સર્વોચ્ચ અને ફરજિયાત કરવી હોય તો ન્યાયશુદ્ધિ એમ માગે કે તે મફત મળવી જોઈએ—નહિ તો બધી શિયતિના માણસો તેનો લાભ લઈ ન શકે, અને વ્યવહારુ શુદ્ધિ એમ માગે કે મૂળ ઉદ્દેશ સફળ કરવો હોય તો કેળવણી પૂરતો લાંબો સમય ચાલવી જોઈએ.

આ ઉપરથી કેળવણીનું શ્રેય કેટલું વિશાળ, વ્યાપક અને વિવિધ બાજુઓવાળું છે તેનો કંઈક ખ્યાલ આવશે. આ ક્ષેત્રની માપણી બરાબર કરવા તેને અનેક રીતે તપાસવું જોઈએ. એવી તપાસણી સાબરન્ટ અહેવાલમાં બાર સુદાઓની ચર્ચા મારફત કરી છે. તેમનો નિર્દેશ કરવાથી કેળવણીના વિષયમાં કયા કયા પ્રસંગો ચર્ચવાના હોય છે તેનો કંઈક ખ્યાલ આવશે: (૧) પાંચાની કેળવણી—પ્રાથમિક અને માધ્યમિક, (૨) પ્રાથમિક પહેલાની—પૂર્વપ્રાથમિક, (૩) હાઈસ્કૂલની કેળવણી—એટલે કે માધ્યમિક, (૪) યુનિવર્સિટી અગર વિશ્વવિદ્યાલયની કેળવણી, (૫) દુબર કળા અને વેપારની કેળવણી, (૬) મેટરોની કેળવણી, (૭) સિસ્ટક તાલીમ, (૮) યાજાના વ્યાજકતું વ્યવસ્થા, (૯) ખેડવાળાની કેળવણી, (૧૦) વિદ્યાર્થીઓમાં હળવા મળવા અને વિનોદની હીલચાલો, (૧૧) સજીવોને કામમાં યોગ્યતાની વ્યવસ્થા અને (૧૨) કેળવણીની યોજનાને અમલમાં મૂકવાની ગેઠવણ.

આ બાર સુદાઓમાં પહેલા મારમાં પ્રાથમિક કેળવણીથી વિશ્વવિદ્યાલય સુધીનામાં શિક્ષણની ચટતી શ્રેણીનો વિચાર છે. પાંચમો કેળવણીના ક્ષેત્રમાં વ્યાપણા દેશમાં ઉપેક્ષા પામેલા દુબર ઉદ્યોગ આદિ વિષયોને યોગ્ય મહત્ત્વ આપે છે. છઠો, મેટરોની કેળવણી નાની ઉમ્મરમાં રહી ગયેલી કેળવણીની ખોટ પૂરી પાડવાની દૃષ્ટિએ જ રમત નહિ પણ ‘સૌ કોઈને પોતપોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે સતત જીવન પર્વન્ત સંપૂર્ણ કેળવણી પૂરી પાડવાના લોકચાહોની સિદ્ધાન્તની’ દૃષ્ટિએ આવશ્યક અને છે. સાતમો, શિક્ષકની તાલીમ—શિક્ષણની કોઈ પણ યોજનાને અમલમાં મૂકવાના પ્રથમ અને સૌથી મહત્ત્વના હમિયારને માનવાની જરૂર સમજાવે છે. આઠમો—આજકાલું આરોગ્ય—એવો વિષય છે કે જેના નિતાની કેળવણી માથા વગરની પાંખડી જેવી થાય. નવમો—ખેડવાળાની કેળવણી—ખેડના ગર-લાવમાંથી બચાવી અને ત્યાં સુધી ખીખની હારમાં મૂકવાની લોકચાહોની દૃષ્ટિએ આવશ્યક અને છે. એવિયારમો મુજો, કેળવણીના બધા શાખાના વગરના ન રહે અને એ

રીતે આખા પ્રશ્નને નકામો ઘડી જતો અટકાવે એવી ચોવટની જરૂર બતાવે છે. બીરમો મુદ્દો એ કેળવણીને અમલમાં મૂકવાની ગોઠવણુ મળે છે. વિચારોને અવકાશમાં મંજૂરતું એ સ્થાપન છે. કેળવણીના વિષયમાં અર્થતા કેટલાક પ્રશ્નોને આખાં નિર્દેશ કેમ દેખાતો નથી એવા સંકે હઠાવી તેના ચોખ્ખા પુરાસો અહેવાલના પ્રવેશકમાં કર્યો છે અને એ પદ્ધતિએ જિજ્ઞાસુ વિષેના ચોતાના કેટલાક મનો બનત કરવાની તક લીધી છે. ઉદા. ત., આ ધુંદા-આમાં સ્ત્રીકેળવણીના વિષય મુકી દીધો છે તેનું કારણ 'આ અહેવાલ માન્યારની દૃષ્ટિમાં સ્ત્રીકેળવણીનું મહત્ત્વ નથી એમ નથી. બિલકુલ તેઓ તેનું બહુ મહત્ત્વ સ્વીકારે છે; તેઓ માને છે કે આધુનિક સમાજમાં પિતા કેળવાય તેના કરતાં માતા કેળવાય એ વધારે મહત્ત્વનું છે, અને તેથી કેળવણીની ખી સગવડો સોચે અને પુરોગેને એકસરખી જ મળતી નોંધે. જૂની રીતિમાં ધારે છે એટલે કેળવણીના વિષયમાં જાતીય ભેદ મુલગત નથી; અને તેથી છાકરા અને પુરોગે માટે ને જરૂરનું છે તે છાકરીઓ અને સ્ત્રીઓ માટે જરૂરનું છે. કેટલાક વર્ષો પછી હુન્નર ઉવીરતી કેળવણીમાં પણ આ વિધાન લાગુ પડશે.'

આ મતને સમિતિના એક સભ્ય સર મેવેરલ સ્ટેથામ (Sir Mavoral Statham) સ્વીકારતા નથી. તેમના મતે હજી કેટલાયે કલકાઓ સુધી છાકરીઓ અને સ્ત્રીઓની કેળવણી માટે અલગ ગોઠવણી નોંધીશે. હું ધારું છું આનું અલગપણ જલદી દૂર થાય તેમાં જ સ્ત્રીકેળવણીને સાલ છે.

બીજી સંકે એમ માય કે આમાં કોમી બાગતનો કેમ ઉમેરેખ નથી. તેનાં પુરાસો એ છે કે 'કેળવણીની રાષ્ટ્રીય સંયોજના-એ એ નામને ચોખ્ખા દશે તે દરેકની જરૂરિયાતને પહોંચાત વિના સંતોષવાનું લક્ષ્ય રાખશે. કેળવણીમાં નાત જાત કે ધર્મના ભેદને સ્થાન હોય નહિ.' આ મત દરેક દેશહિતેમણુ કેળવણીકાર સ્વીકારવાં ચોડ્ય છે.

સર મેવેરલ સ્ટેથામ આ અભિપ્રાય સાથે સંમત થતા નથી. તેમજ એનર. બ્રહ્મ મિ. તમિલુદિનખાન તથા એન. ખાનબહાદુર સમિદુર રહેવાન કોમી રીતિરજુની દૃષ્ટિએ આ પ્રશ્નને જુએ છે.

ત્રીજી સંકે એમ માય કે આ અહેવાલમાં ધાર્મિક કેળવણીનો મુદ્દો કેમ નથી મંચે. 'હાલ અર્થમાં ધર્મભાવના સર્વ કેળવણીમાં ઘેરક બળ હોય અને આરિત ધર્મના વંશણ વંશરેતો અભ્યાસક્રમ અતે વખ્ખ થવાનો' એ સિદ્ધાન્ત આ અહેવાલમાં સ્વીકારાયો છે. સંપ્રદાયવાળાઓને ચોતપોતાની ગોઠવણુ કરવાનો અવકાશ રહેશે એવો નિર્દેશ પણ કર્યો છે. રાજા નરમ મતે કેળવણીનું સ્થાયી વધારનું હોય તેા સંપ્રદાયની સંકુચિતતાને તેમાં સ્થાન ન મળતું નોંધ્યો.

પરીક્ષાઓથી ઉંચાંચેલાઓને યસે કે અરે આમાં પરીક્ષાનું કંઈ કેમ નથી તેમને આશાસન આપ્યું છે કે 'રાષ્ટ્રીય સંયોજનામાં પણ કેટલે જાતની પરીક્ષાને રંગાન લેા દશે. જતાં વધાર જરૂરનું એ છે કે પ્રથમ રાષ્ટ્રીય સંયોજના અમલમાં બાને અને પછી તેને અનુકૂળ પરીક્ષાઓ ગોઠવાય; નહિ તેા પરીક્ષાઓની દૃષ્ટિએ અભ્યાસક્રમ ચોજી કેળવણીની નવી સંયોજનાને પરીક્ષાને અનુકૂળ બનાવવાનું પ્રયોજન થણા રાકે સકશે નહિ.' પરીક્ષા એ કેળવણીનું સાધન નથી પણ ફક્ત એક સાધન. એ એ નેટલું બંધી સંપ્રદાય અને સંસ્કૃતિને સંકો લીધે છે.

કેળવણીની રાષ્ટ્રીય સંયોજના અંગે જુદા જુદા ને પ્રસંગે માત્ર તે કેવી રીતે આ બાર પ્રકરણોમાં આવી ગય છે તે જોવા પછી, એમાં ને મહત્વના વિચારો છે તેમાંથી થોડાકે જણાવું.

આ આખી સંયોજનામાં મહત્વના ચક્રનું સ્થાન શિક્ષકને મળ્યું છે. શિક્ષકમાં સામર્થ્ય હશે તો શિક્ષણમાં આવશે એ શ્રદ્ધા આખા અહેવાલમાં પ્રતીત થાય છે. પ્રારંભમાં જ અહેવાલમાં આવ્યું છે કે આ નવી સંયોજનાના ખર્ચનો વ્યકિતો અને તેને અમલમાં મૂકવાની સમયમર્યાદા એ બન્ને નક્કી કરનાર તત્ત્વ તે શિક્ષક છે. આગળ જતાં સ્પષ્ટ સંજોગમાં કહ્યું છે કે ‘સર્વ’ શિક્ષણની સફળતાનું સર્વોપરિ અંગ શિક્ષકની કાર્યકારતા જોવામાં આવ્યું છે. ‘શિક્ષકનો સ્થિતિની ને રીતે ઉપેક્ષા થઈ છે તે માટે સખત સંજોગ વાપર્યા છે. ‘કેળવણી એ કોઈ મહત્વની સામાજિક સેવા નથી’ એવી અધિકારીઓની માન્યતા હશે એ સિવાય બીજી કાંઈ રીતે શિક્ષકનો ને કંઠાળ દયા કરવામાં આવી છે તે સમજી શકાય એમ નથી. શિક્ષકની તાલીમના પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે

‘કેળવણીની સંયોજનાના કોઈ પણ સર્વાંગીણ વિકાસની મૂળ જરૂર શિક્ષક અને તેને તાલીમ આપનારી સંસ્થા છે. આ સંસ્થા શિક્ષકને શિક્ષણનાં સાધન અને કક્ષા ધીબવે એ પૂરતું નથી. એ એક જીવનપ્રવૃત્તિ છે, જીવનમર્મ છે એમ પણ તેને સમજાવે. ‘આને અંગે જરૂરી ખર્ચ’ ક્યાં વિના શિક્ષણના ફળની આશા રાખવી વ્યર્થ છે. યુનિવર્સિટીના પ્રકરણમાં કહ્યું છે તેમ, ‘કેળવણી ચલાવવામાં સત્ત્વ શોધવું એ ખોટામાં ખોટી કસકસ છે.’ દુઃકમાં, કેળવણીના કોઈપણ પ્રકારની સફળતા શિક્ષક ઉપર અવલંબે છે એ આ અહેવાલનો વાદી સૂર છે.

હવે બીજા થોડાકે વિચારો લખીએ.

પ્રાથમિક કેળવણીના નિરૂપણમાં વર્ષાની યોજનાને મહત્વનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. ‘કામ કરતાં જતું અને ધીબતાં જતું’ અંગર ‘ક્રિયા દ્વારા શિક્ષણ’ એ સિદ્ધાન્તને સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. પણ શિક્ષણસંસ્થા ચોંટાતું ખર્ચ ચોટે ને ઉલોગ કે ઉલોગો ધીબવે તેના માલમાંથી કાઢે એ નીતિ માન્ય રાખવામાં આવી નથી.

લોકશાહીના સિદ્ધાન્તનો દૃષ્ટિએ પ્રાથમિક કેળવણી-ઉલોગ કિંમતમાંથી હક્કિત થતી એવી-ફરજિયાત અને મફત હોવી જોઈ એ તે ૭મી ચોઠ વર્ષની ઉંમર સુધી એાજમાં એાછી આલવો જોઈએ-તો જ પૂરતો લાભ મળે.

રાષ્ટ્રીય સંયોજનામાં પૂર્વપ્રાથમિકનું મહત્વ પણ જરાજર જતાવ્યું છે.

પ્રાથમિક શાળાને રાષ્ટ્રીય કેળવણીની કસકસનું કહી છે. સમાજના અગ્રસરો અને જીવનના વિવિધ માર્ગોના નિબળાતો ત્યાં તેજાર ચંચાના. હાઈસ્કૂલ, હાલ છે તેમ, ફક્ત યુનિવર્સિટીની પૂર્વતંચારીની સંસ્થા નથી. તે સ્વપર્માં સંસ્થા છે. તેમાંથી માણસ ધંધાના જીવનમાં ગય અને એ યોગ્યતા હોય તો ઉચ્ચતર વિદ્યા માટે વિશ્વવિદ્યાલયમાં જાય એવી તેની સામગ્રી હોય, વાદન સ્વભાષા હોય, અને જ વર્ષેની અભ્યાસક્રમ હોય-અગિયારથી સત્તર વર્ષની ઉંમર સુધી.

ફક્ત ઉલોગ અને યોગ્યતાની કેળવણીમાં મહત્વની બાબત એ ખ્યાનમાં રાખવાની છે કે તે ફક્ત ‘ધંધો’ ધીબતી નથી પણ બીજા વિષયોની જેમ તેનામાં પણ માણસને બીલવવાની અને સુસારી કરવાની શક્તિ છે.

કારખાનું અને ઉદ્યોગની કેળવણી—એક ખીન્ન—વધારે સંપર્કમાં આવે તો પરસ્પર વધારે ઉપકારક થાય એ ઉપર યોગ્ય ભાર મૂક્યો છે.

મેટરોની કેળવણીનો પ્રશ્ન પણ આની સાથે યુગ્યથે છે. કામ કરતા મજૂરોને કેળવણીની સમજદારી અને મહત્ત્વ આપવા ખાખત ઉદ્યોગપતિઓને તેમની ફરજનું યોગ્ય જ્ઞાન કરાવવું છે. ‘અસુરસાન સાધ્ય નથી પણ સાચી કેળવણીનું સાધન છે’ એ વિવેક મેટરોની કેળવણીમાં કામ કરનારાઓએ વ્યક્ત કર્યો નથી. ખરી રીતે એ સત્ર કેળવણી સમરતને લાગુ પડે છે.

દ્વે વિશ્વવિદ્યાલય : ‘સમાજનું બૌદ્ધિક ધોરણ જોવું’ કરવું, પ્રજામાનસને ખેડવું, રાષ્ટ્રીય રુચિને શુદ્ધ કરવી, જનતાના અભિપ્રાયોને સ્વચ્છ સિદ્ધાન્તો પૂરા પાડવા, જમાનાના વિચારોને વિચાળતા અને સંયમથી અંકિત કરવા, રાજકીય સત્તા વાપરતાં લોકોને મદદગાર થવું અને ખાનગી ઉત્પન્નવ્યવહારને સરકારી કરવો—આ યુનિવર્સિટીનું લક્ષ્ય હોવું જોઈએ. યુજ્જ્વાલ વિશ્વવિદ્યાલય મંડળ આ ખ્યાનમાં લેશે.

સારજન્ટ રિપોર્ટમાં કેળવણીનું એવું જોખમીય રૂપ ખડું થયું છે કે તે તરત પ્રાથમિક શાળાની તાલાવેલી થાય. પણ આ રૂપ મેળવતાં ‘લગભગ એ અગળ અને સિતોતેર કરોડ રૂપિયાનું ખર્ચ’ થશે અને આલિસ કરતાં વધારે વર્ષ’ થશે’ એ સંભિગતાં આપણે ધીરજનો પાઠ લેવો પડે છે. ઘડીબર એમ પણ થઈ શકે શકે કે આ આકાશના તારો જતાવવાની વાત તો નથી ને ? સારજન્ટસાહેબ અહેવાલના પ્રારંભમાં જ કહે છે કે ‘કેળવણીના રાષ્ટ્રીય સંવિધાનની સર્વોપરિ આવશ્યકતાનો સમય થયો છે કે નહિ એનો નિર્ણય હિન્દુસ્તાન પોતે કરે !’ આપણે કહોશું કે સમય તો ક્યારનો થયો છે, મોકુફ થઈ ગયું છે, તેથી ચાલિય વર્ષ સુધી રાહ જોવડાયો એ અમને આશ્ચર્ય લાગે છે. ચાલિય કરોડની પ્રજાને પોતાની કેળવણી માટે જોરજુલ અમળ રૂપિયા મોટી કિંમત લાગતી નથી, અને જેના હાથમાં હિંદુ તંત્ર છે તે પ્રજાનું તંત્ર હોય તો ને રૂપિયા અને સમય બંનેની ગંદકી ઉઠેલી આપો ! સારજન્ટસાહેબે કેળવણીની આ યોજનાને વારંવાર રાષ્ટ્રીય કહી છે તેનો ખુલાસો એવો ન હોય કે રાષ્ટ્રીય સરકાર જ કેળવણીનું રાષ્ટ્રીય સંવિધાન કરી શકે એ અશ્વ. *

* બેસન ઇન્ડિયા રેડિયો, બેંગ્લોર ટેલિગ્રાફી વા. ૧૬-૧૦-૪૪ ના રોજ આરેબી રેડિયો રોડ લખરથી—બેસન ઇન્ડિયા રેડિયોના સૌજન્યથી.

આભાર—દર્શન

આ આશુ વર્ષ દરમ્યાન—આ વિજયુદ્ધમાં વર્ષો દરમ્યાન—અમારા આદરમાં પોતાનો સદકાર ચાલુ રાખી અમને આભારી થઈ શકે. આસુ તે, નેપારી બાદશાહોએ તેમજ વંશીઓએ પોતાપોતાની બહેરખખર આપી અમને જે પોતાસાથે આપ્યું છે તે બદલ તેમના બહેર રીતે આભાર માનવાની આજે તક લઈ લઉં. મારા મારા હું કે હવે પછીનાં એકાદ વર્ષ સદકાર આપી સવિરોધ આભારી—જાણી કરો.

ચંચલધાપક, ‘પ્રસ્થાન’

સારંગપુર કોટન
 મેન્યુફેક્ચરીંગ કં. લી. લ.
 અમદાવાદ

સહકારી સિદ્ધાન્તોથી
અને

અમદાવાદ શહેરના

નાગરિકોની

દેખરેખ નીચે ચાલતી

આપ આપની બચત

ક્યાં રોકશે?

શહેરના વેપાર ધંધા તથા નાના ઉદ્યોગો
ખીસવવા માટે, તેમજ ગરીબ વર્ગને
દેવામાંથી છોડાવવા તથા મધ્યમ વર્ગને
ધરવાળા કરવા શું કરવું બેઠ્યો?

ધી

અમદા-

વાદ

પીપલ્સ

કો-

ઓપરે

ટિવ

બેંક

લિ.

રજિસ્ટ્રેશન

નંબર

૩૨૪૪

આ બધું કરવા આપ આપની બચત આપની
ચોતાની જ બેંકમાં, સહકારી સિદ્ધાન્તો અને
શહેરોમાંની દેખરેખ નીચે ચાલતી આપની ચોતાની
બેંકમાં જ રોકો.

આ બેંક અમદાવાદ શહેરના ઢીકોને જ તેમજ
વેપાર માટે તથા નાનાં જૂઠાઉદ્યોગો ખીસવવા
માટે નાણાં ધીરો મદદ કરે છે.

આ બેંકમાં રૂ. ૫૦ થી ચાલુ ખાતું ખોલી
ચકાવ છે તેમજ રૂ. ૧૦૦ થી ગાંધી સુલ્કની
ડિપોઝીટ મૂકી ચકાવ છે.

આ બેંક પાંચ વર્ષના કેશ-સર્ટિફિકેટ્સ રૂ. ૧૦,
રૂ. ૫૦, રૂ. ૧૦૦, અને રૂ. ૫૦૦ ના કટકોમાં
કાઢેલા છે, જે ઉપર વ્યાજ આકાશવ્ય ટકા મળે છે.

સેવીંગ્સ ખાતાંઓ ખોલવામાં આવે છે અને તેના
ઉપર એક ટકા વ્યાજ આપવામાં આવે છે.

બેંકે મંજૂર કરેલી મીઠાના તથા બીજા કંપની-
ઓના ચોરો ઉપર સસ્તા વ્યાજે ઝોવર ફાફટ બેંક
આપે છે.

વ્યાજના દર તથા વધુ વિગત માટે કૃપા કરજો

ભાસ્કર સેતલવડ

મનેજર

પીપલ્સ બેંક બિલ્ડીંગ : કારંજ : : અમદાવાદ

હિંદમાં આર્થિક આયોજનની મર્યાદાઓ.

પ્રોફ. જશવંતરાય જા. અમદાવાદીઆ.

૧

૧૯૧૪-૧૯ના વિશ્વ યુદ્ધના પચ્ચીસ વર્ષ દરમિયાન ઈંગ્લંડ, ફ્રાંસ, જર્મની અને યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ જેવા સમૃદ્ધ દેશોમાં પણ જે સાર્વજનિક મંદી અને બેકારી પ્રસરી તેને પરિણામે એક નવો વાદ જન્મ્યો જેને આપણે આયોજનવાદ કહીશું. આજે હિંદમાં બધે આયોજનની વાતો ચાલે છે, ત્યારે ખરું આયોજન એટલે શું, આયોજનના આવશ્યક અંગો શાં, તેની પૂર્વતૈયારી શી, તેની પદ્ધતિ શી, વગેરે પ્રશ્નોનું સહેજપમાં વ્યવહારુ અભ્યાસ નહિ શક્ય નથી.

આજે હિન્દી સરકાર આર્થિક આયોજનની વાતો કરે છે, અને સર અરવિંદર દલાલ આવી આયોજનની કૃપરેખા તૈયાર કરવા વાઈસરોયની કારોબારીના સભ્ય પણ નીમયા છે. મુદિરિયમ પછી રસ્તા બાંધવાની, રેલવે વધારવાની, કેળવણીને પ્રોત્સાહન પ્રચાર કરવાની યોજનાઓ તૈયાર થઈ ગઈ છે. ખેતીવાડી વિષે પણ અધ્યયન સરકારે એક યોજનાની રૂપ-રેખા મંજૂર કરી છે, અને ઔદ્યોગિક વિકાસને અંગે પણ તેવી જ તૈયારીઓ થવા માંડી છે. ખીજા બાબતો, પ્રાંતિક સરકારો પોતપોતાની યોજનાઓ ઘડે છે, દેશી રાજ્યો પણ આ દિશામાં કામ કરવા લાગ્યાં છે. તે ઉપરાંત, ગ્રાન તરફથી પણ આર્થિક આયોજનના પ્રશ્નની ઊણાવટ થવા લાગી છે. મુંબઈના આઈ લેબોરવલિઓએ શા દલ હમર કરેલી આર્થિક યોજના પ્રજા સમક્ષ રજુ કરી છે. જે યોજનાને અંગે ઈંગ્લંડ અને અમેરિકામાં પ્રચાર-કામ ચેમ્બરે ચરૂ કરી છે, અને આ દેશમાં પણ તેના અનુવાદો થવા છે. તે ઉપરાંત, એમ. એન. રાય તરફથી શા પંદર હમર કરેલી 'યોજના' મુદ્રાઈ છે. સર વિશ્વેશ્વરરાયના પણ આવી જ એક યોજનાના હિમાયતી છે. મહાસભાએ નીમેશી નેશનલ પ્લેનિંગ કમિટીએ આ વિષયની સચિત્તર આલોચના કરવાનું ચરૂ કરેલું, અને તેની જુદી જુદી સમ-કમિટી-ઓના કેટલાક રિપોર્ટ તૈયાર પણ થયેલા, પણ રાજદારી ક્ષેત્રમાં કેટલાક ખતાવેલો લીધે નેશનલ પ્લેનિંગ કમિટીનું કામકાજ હાલ તો અધૂરું રહ્યું છે. દરમિયાન, શ્રી. ઝીણાએ પારિસ્ત્રાનના આર્થિક આયોજન માટે કેટલાએક મુસ્લીમ અર્થશાસ્ત્રીઓની એક કમિટી નીમી છે.

આ બધી યોજનાઓ પરસ્પર વિરોધી તો નહિ નીવડે ? આવી મહત્વની બાબતમાં એકબીજાં હાંસ દિરહો હોવા જોઈએ કે કેમ ? રાષ્ટ્રીય આયોજન કાણુ કરી શકે ? આ ક્ષણે અવશ્ય ચર્ચાવા જોઈએ. તેમ નહિ થાય તો, more planned against than planning એવા અપશુ-વિદોષ પ્રગટા-હાલ થાય એવો ભય છે.

૨

આયોજનવાદનો ઉદ્ભવ થયો રશિયામાં. જે દેશમાં બોલ્શેવિક ક્રાંતિ પછી જે નૂની આર્થિક વ્યવસ્થા કરવામાં આવી તેનાં આવશ્યક અંગ તરીકે એકસ બેયને પહેલી વજવા મારે, રશિયાએ પંચવર્ષીય યોજના ઘડી કાઢી ને અમલમાં મૂકી. પહેલી આવી યોજના પાર

પરી એટલે બીજી ગોળમાં તૈયાર થઈ જાને એમ વિસ વર્ષમાં તો રશિયાની સેનાવાહી, ઉલોગો, કેળવણી વગેરે બધા ક્ષેત્રોમાં એટલે બધા વિકાસ થયો કે હજાર, જર્મની અને એંગેરિકા જેવા દેશોમાં રશિયાની આ નવી પદ્ધતિમાં કંપ્રક જેવા-સમજવા-અનુકરણ કરવા લાગ્યા છે એમ સ્વીકારવા લાગ્યું. પણ રશિયાની ક્રાંતિનું પ્રેરક બળ હતું સામ્યવાદ. મુઝીવાહી દેશોમાં સામ્યવાદ કોણ સ્વીકારે? છતાં, મુઝીવાહી મુરોઝીઓ પણ છાની રાખી શકાય તેવી ન હતી. આવા સંજોગોમાં મુઝીવાહી દેશોમાં એક નવો ચર નીકળ્યો: “આમે આપણે આર્થિક આયોજન શરૂ કરીએ.” “રશિયામાં આર્થિક આયોજનને પરિણામે આટલી પ્રગતિ થઈ તો આપણે મુઝીવાહી તંત્ર નીચે પણ એવું જ કરી બતાવીએ.” રશિયાનાં આયોજનની પાછળનો આદર્શ બાબુ પર રહ્યો, ક્રાંતિની વાતો બાબુ પર રહ્યો, અને ધડોલ તે સોને લાગ્યું કે આ ઠીક રસ્તો છે; મુઝીવાદ પણ નહિ ચાલે, સમાજવાદ કે સામ્યવાદની જરૂર નથી, અને આર્થિક આયોજનથી જ ધારણુ ખેલ સાધી શકાશે. આ રીતે આયોજનવાદ એ રશિયાની ક્રાંતિ વિના, રશિયાની પ્રજાના મહાન જોગો વિના, માત્ર મુઝીવાહી ગોઠાંમાં રહીને સામ્યવાદનાં કેટલાંકે પરિણામે મેળવવાનો પ્રયાસ છે.

આયોજનવાદ એ સંપદ આ જ અર્થમાં વપરાય છે એમ કહેવાનો આશંક નથી. સામાન્ય રીતે ‘આયોજન’ શબ્દ એટલા શિશુ શિશુ અર્થોમાં વપરાય છે કે જે કાર્યનો કોઈ જ અર્થ રહ્યો નથી. અથવા કોઈ કે દરેક બાબુ તેને અર્થ પોતાને ફાવે તે કરે છે. પણ, જ્યારે સમાજવાદનો સ્વીકાર કર્યા વિના આયોજનની વાતો થાય છે ત્યારે તેનો અર્થ ઉપર કંઈ તો જ થઈ શકે કારણકે, આપણે ઉપર જોઈ મળ્યા તેમ, સમાજવાદ કે સામ્યવાદનાં નામ માત્રથી કાઢી ઊઠનારા ઘણાંએને આજે આયોજનની ગોરી બોરી વાંત કરતા નોંધે છે. આપણે આયોજનની વાતો કરવામાં આવા લોકોને વધી નંધ કારણકે આવાં આયોજનમાં સ્થાપિત હકો પર નરાપ મારવાની વાંત નથી.

૩

ત્યારે સવાલ એ છે કે મુઝીવાહી વ્યવસ્થા અને આયોજિત અર્થતંત્રનો પરસ્પર એ થઈ શકે ખરો? આવાં ગર્ભાંદિત આયોજનથી કોઈ અર્થ સરે ખરો? અને લાંબી દૃષ્ટિ વિચાર કરીએ તો કબૂલ કરવું એવું છે કે મુઝીવાહી વ્યવસ્થા નીચે ગંભીર સત્તા તરફ ખૂબ આયોજન થઈ શકે નહિ. મુઝીવાહીને મહેલો સિદ્ધાંત છે. આનંદી મિલકત અને ખાન નહીં અને તે પરત્વે વ્યક્તિની પૂરી સ્વતંત્રતા. આયોજન માગી લે છે સાર્વત્રિક નિયમ એક. ઉલોગ પરત્વે કે એક આર્થિક નિયમન શરૂ કરી એટલે બીજા ઉલોગ અને વિલોગોમાં તેની અસર થાય જ, અને આ લગાઈ દરમિયાન આપણે જોઈએ તે નિયમનો એક પછી એક વધતાં જ જાય. હવે, કાં તો મુઝીવાહીના હકો, —જેવા કે એક લાગે તેમ મુઝીવાહી ઉપયોગ કરતો, —જતા રહે, અથવા આ નિયમનો તૂટી પડે. લાગે તો આયોજનવાદ ફેસીઝમ તરફ અથવા સમાજવાદ તરફ લઈ જાય, કારણકે મુઝીવાહીના લાગુ દરેકે દરેક અર્થ પર હવે રાજ્યસત્તાનો અવધ વધી, અને એ રાજ્યસત્તાની પાછળ જો મુઝીવાહીનું ‘નિર’ હોય તો આ અંખતરોમાંથી હવે ફેસીઝમ એટલે કે એકલુ સ્થાપિત થઈ શકે. આયોજિત અર્થતંત્ર પરિણમે, નો અમલનતા કે હામલોર વગેરે સંજોગોમાંથી તેને આર્થિક આયોજન પોષીથી એ પણ સમાજવાદ તરફ લઈ જાય, પણ

આ પ્રકારનો વિકાસ ધારીએ એટલો સહેલો નથી. સ્થાપિત હક્કોને સમજાવી પડાવી તેમનો ડંખ ઠાપી નાખવો એ કામ મજૂર મુશ્કેલ છે.

૪

આ નજરે લેતાં, અત્યારે આપણા દેશમાં જે પ્રકારનાં આયોજનની તૈયારીઓ થઈ રહી છે તેની ઉપયોગિતા મર્યાદિત છે એ દેખીતું છે. લાંબી ગાળે આવું આયોજન અર્થ-તંત્રની પાછળના આશયો વિષે—ideological issues વિષે—સ્પષ્ટીકરણ માગી લેશે. છતાં, એટલું પણ ખરું છે કે આજે જેટલાં સેા વર્ષથી આપણા આર્થિક પ્રશ્નો વિષે સરકારી નીતિ એવી ઉદાસીન રહેલી છે કે આયોજનને નામે એમાં કંઈ ચેતન આવે અને સરકાર મૂડીવાદની મર્યાદામાં રહીને પણ ખેતીવાડી, ઉદ્યોગ, કુળવશી, જાહેર તંદુરસ્તી વગેરે આશયોમાં રાષ્ટ્રીય હિતની નજરે પોતાની નીતિ ઘડે અને આર્થિક નિયમનો-દ્વારા મૂકીતું રોકાણ—investment—લેવેનિયત કરી ખેડારી એાળી કરે તો પણ કંઈ નાનોપતો લાભ નથી. આર્થિક ક્રાંતિ વિના ધણો વસ્તુઓ આપણે સત્વર હાથમાં લઈ શકીએ એમ છે, તેમ કરવાની જરૂર છે, પણ તેથી એમ માનવાની જરૂર નથી કે સામાજિક હિતની દૃષ્ટિએ આવાં આયોજનમાંથી નવાં અનિષ્ટો નહિ ઊભાં થાવ. પશ્ચિમના દેશોના અનુભવ પરથી તો એાક્ષય રહી સકાય કે જેવો તો મૂડીવાદ વિરુદ્ધ સમાજવાદનો અમ્લ એક કે બીજાં સ્વરૂપમાં આપણી સમક્ષ આવીને ઊભો રહેશે જ. જે ઉમતકમાં અત્યારે બને છે તેમ, મૂડીવાદ કામદારવર્ગને પોતાની કમાણીમાંથી એક કે બીજી રીતે દિરસો આપતા રહેશે, અને રાજ્ય તરફથી કામદારવર્ગના સાંચારિકેા કરી નિવારણ માટે, દરેકનું જીવનધારણ અમુક-કક્કા પર જળવવા માટે, જેવરિજ પ્લેનમાં ચોજના પગાઈ છે એ રીતે જો સતત પ્રયાસ ચાલુ રહેશે તો આ વિરોધ ઝોડો બહાર આવશે. પણ એ વિરોધ થઈ એમ તો લાગતું નથી, કારણકે જેવરે, ક્યાંક તો સ્થાપિત હક્કો અને આમજનની જરૂરિયાતો—માનવીઓ—આદર્શો વચ્ચે અપડામણ થવાની જ. પણ, આ લાંબા મગાની મુશ્કેલી છે. “હાથે ગાળે આપણે બધા મરી જવાના હીએ” એ સુત છેક ખોટું નથી. આ નજરે અત્યારના સંજોગોમાં જે મર્યાદિત—સંકુચિત—આયોજન શક્ય છે તે સારામાં સારી રીતે હાથમાં લેવું અને પાર ઉતારવું એ જ આજનો આપણો—પ્રમ્તનો તેમ જ સરકારનો—પ્રમ્ત છે એમ કહેવું એમ્લે.

૫

પણ કમનસીબોની વાત તો એ છે કે આવાં મર્યાદિત આયોજન માટે પણ આવશ્યક તૈયારી આપણે કરી નથી. જુદી જુદી વ્યક્તિઓ, જુદાં જુદાં સરકારી ખાતાં, આંતિક સરકારો, દેશી રાજ્યો કે અખરસ્ય સરકાર પોતાને કાવતા વિષયોને અંગેચોજનાઓ થઈ એ આયોજન નથી. એમ તો દરેક વ્યક્તિ આવતાં જેવાંય વર્ષમાં કેટલું વધારે/કમાવું, કેટલું વધારે ખર્ચવું, કયો વસ્તુ પર કેટલું કરવો, કયા સોખ કેળવવા, તેનું ‘આયોજન’ કરી શકે છે! નવા વર્ષને દિવસે આવા બદ નિર્ણયો થણા કરે છે!

આજે આપણી પાસે જે કેટલીક ચોજનાઓ મૂકવામાં આવી છે તે આવા પ્રકારની છે. તેની અંદરના આવક-અર્જના અમ્લસક્રમાં શાકીય સત્વ કરતાં અટકળતું તત્ત્વ વધારે છે. વળી, આવી ચોજના માટે સરકાર અને પ્રમ્ત વચ્ચે પૂરો સહકાર એમ્લે. કારણકે આર્થિક નિયમનો વિના આયોજન અમ્લવેડનહિ, અને પ્રમ્તના સહકાર વિના આર્થિક

નિયમોનાં, પરિણામ રૂપે નફાખોરી, કાળાં વજર, તગ્ગી, અમલદારોની અપ્રામાણિકતા વગેરે જ હોય.

આયોજન માત્ર આર્થિક બળો વિષે સવિસ્તર માહિતી ચાગી લે છે. સામ્રાજ્ય તરીકે, હિંદમાં ખોરાકનું ઉત્પાદન વધારવું એવું નહોતું કશું; પણ જો હિંદના જુદા જુદા ભાગોમાં જમીનની ફળદ્રુપતા વિષે, વરસાદ વિષે, ખેડૂત-જમીનદારના સંબંધ વિષે, વ્યવહારનાં સાધનોની છત્ર કે અછત વિષે, અને એવા બીજા અનેક વિષયો વિષે ચોક્કસ, સંપૂર્ણ, સત્તાવાર માહિતી ન હોય તો પહેલાં તે શું કરવું તે સમજાય નહિ, અને કંઈક કર્યું, મારા કે ખેડૂત મારને અસુક ટકા વળતર જમીન મરેણામાંથી આપી, તે તેનાં પરિણામો શાં આભાં, ધારાં કરતાં વધારે આભાં કે આછાં, તેને લીધે બીજા કોઈ મુશ્કેલી આવી કે કેમ, અથવા ધારાં કરતાં વધારે કે આછા ફતેહ મળ્યાં તે તેનાં કારણરૂપે ચોખ્ખામાં જ કંઈ આમી હતી કે તેના અગત્યમાં ત્રુટિ આવી કે કોઈ અણધાર્યો કુદરતી બનાવ આડે આવ્યો ? આવા અનેક સામવાચો આપી શકાય. સહેજ વિચાર કરતાં જણાયો કે ઉપર કહ્યું તેવું મર્યાદિત આયોજન પણ કંઈ રમતની વાત નથી. અર્થવ્યવસ્થાની તેમજ સરકાર દ્વારા થતી પ્રવૃત્તિઓની જટિલતાને જોને ખ્યાલ હશે તે આયોજનની ખરી મુશ્કેલી સહેલાઈથી સમજી શકશે, અને ચોખ્ખાની વાતોથી અંતરે આરાવાદના હવાઈ કિલ્લા બાંધવા નહિ મંડી જાય.

આયોજનની પૂર્વતૈયારી તરીકે દેશની આર્થિક સંમતતાઓનો, વ્યવસ્થાની પરિસ્થિતિનો અને બાંધે જરૂરિયાતોનો ઝીણવટથી હેવાલ તૈયાર કરવો જોઈએ, અને આયોજન તંત્ર મટે જે નિયમો અમલમાં લાવવાં મારશે તે કેવા પ્રકારનાં હશે, તેનો અમલ કેમ કરશે, તે અમલદારો પર કેવો કાબુ રહેશે, ચક્ષુસતા દ્વારા જે આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ થશે તે સંશોધાત્મક ઉતારના નિષ્ણાતો તૈયાર કરવા શાં પગલાં લેવાં જોઈએ વગેરે મુદ્દાઓની ચોખ્ખાવટ સત્વર થવાની જરૂર છે.

૬

પણ... આ બધા મુદ્દાઓમાં સૌથી મહત્વનો મુદ્દો તો રાષ્ટ્રીય સરકારની આવશ્યકતાનો છે. આયોજન પ્રજાને બીનજવાબદાર તંત્રદ્વારા નહિ બંની શકે. સર ચરેચર દલાલે ચેતાનો નવો હોકો સ્વીકારતાં કહેલું કે વ્યયોજનની પૂર્વતૈયારી કરવાના ઉદ્દેશથી જ એમણે જે સ્થાન સ્વીકાર્યું છે, પણ આયોજનની શરૂઆત તો રાષ્ટ્રીય સરકાર આગ્યા પછી જ થઈ શકશે. અને રાષ્ટ્રીય સરકારની સ્થાપના થાય તે પહેલાં કંઈ કંઈ શરૂનો આપણે પૂરી કરવાની છે તે કાબુ નથી જાયતું ? એટલે, ઉપર બંધાયેલું મર્યાદિત આયોજન પ્રજાને કંઈક આપે પણ લાભકારી થાય એ હેતુથી અંખાની લઈએ તો - પણ, રાષ્ટ્રીય સરકારના અભાવે, પ્રજા અને સરકારી અમલદારો વચ્ચે પૂરેપૂરી સમજૂતી, અને સરકારને અભાવે, જે ખંડિત આયોજન હિંદી સરકાર અને પ્રાંતિક સરકારો શરૂ કરશે તેને પરિણામે, પ્રજાનું જીવનધોરણ ખાસ બિચું થાય કે પ્રજા પ્રાયશ્ચિક જરૂરિયાતો વિષે નિશ્ચિત બની શકે એ માનવું કઠિન છે. બલકે ઇંગ્લંડ અને અમેરિકામાં યુદ્ધ પછીની પુનરુત્થાનને અંગે જે મોટા ઉલોગો વિસ્તારવાની વાતો ચાલે છે, તે ઉલોગોની પેદાશના મારાક તરીકે માત્ર હિંદનાં હિતોનું 'આયોજન' થાય એવો ભય છે, હિંદનું આર્થિક આયોજન એક સ્વતંત્ર દેશ તરીકે નહિ પણ સામ્રાજ્યનાં એક મોજા અંગે માત્ર તરીકે જ થાય એવો સંભવ છે.

ગુજરાતના ઔદ્યોગિક વિકાસમાં
નવું સીમાચિન્હ

અશ્વિન ઇન્ડસ્ટ્રીઝ લિમિટેડ

કારખાનું : સમલાયા

કાર્યાલય : વડોદરા

અદ્યતન વૈજ્ઞાનિક સાધનોથી ગુજરાતમાં વિશાળ
પાયા ઉપર તેજહથોગની શરૂઆત.

● યોજના અને બનાવટો ●

ઓગસ્ટ ૧૯૪૪ : રેફ્રીજરેટ અને મેથીલેટેડ સ્પીડીટ અને
આલ્કોહોલ (ડીસ્ટીલરી ૨૧ મી ઓગસ્ટ ૧૯૪૪ થી ચાલુ છે.)

ડિસેમ્બર ૧૯૪૪ : ડીફ્રાક્ટન્ડ તેલો.

જાન્યુઆરી ૧૯૪૫ : વતરપતિ ઘી, સાબુ, ગ્લિસરીન વગેરે.

૧૯૪૬ : હેડી અને માર્ગેટીન તેમજ ઈતર તેલી ખાદ્ય
પદાર્થો.

સંસ્કારી, ભાવનાશાળી, પોતપોતાના વિષયના નિષ્ણાત—
ટેકનીકલ તેમજ વહીવટી અનુભવ ધરાવતા—યુવાન કાર્યકર્તા-
ઓના હાથે આકાર પામતો ગુજરાતનો નવો ઉદ્યોગ.

અશ્વિન એટલે ગુજરાતનું ગૌરવ.

“ કદાચ પસ્તાણુ પડે તં પહલા ”

તમારા કુટુંબની સલામતી ખાતર તમારા ઘડપણની સલામતી ખાતર

તમારો વીમો

ધો નાગપુર પાચોનિયર ઇન્સ્યુરન્સ કંપની લીમીટેડ

સ્થાપના : ૧૯૨૧

હુડ ઓફિસ : નાગપુર

માં જ ઉતરાવી

તમારા કુટુંબ પ્રત્યેની ફરજ અદા કરો.

દેશી વેલ્યુએશન રિપોર્ટમાં બહેર ધરો

નિર્વાપિંક ગોનસ

દર હબરે

હયાતીના વીમા ઉપર

જિંદગીના વીમા ઉપર

રૂ. ૩૬

રૂ. ૪૫

વાર્ષિક પ્રિમિયમ ઉપર ૧૨૦ ટકો વળાતર.

મહેનતુ તેમજ લાગવગવાળા પ્રમાણિક એજન્ટો

પગારથી આગર કમિરાનથી લેઈએ છીએ.

જુ સુલાસા માટે મળે શા લખો:—

આફિસો:—

મુંબઈ મલામના બાન્ય મેનેજર્સ

મુંબઈ, પુના, કલકત્તા. મેસર્સ ઇશ્વરલાલ આર. દેસાઈની કુા.

પ્રકાશ

પ્રકાશ જાતે શું છે તે હજી સ્પષ્ટ સમજી શકાયું નથી. આમ છતાં પ્રકાશના ઉપ-
યોગથી આપણે પરમાણુની રચના અને વિશ્વની રચના ઉપર અનેક રીતની ચોધ કરી શકીએ
મેગની રચના જોઈએ, પ્રકાશ બીજી કશું ઉપર પ્રકાશ પાડે છે, પરંતુ જાતે પોતે શું છે
અને વિશ્વના અવકાશમાં કેવી રીતે પ્રવર્તે છે તે હજી તફન ચોક્કસ રીતે સમજી શકાયું નથી.

ન્યુટને પ્રતિપાત્ર ક્યું કે પ્રકાશ અનેક જાતના રજ્જીઓનો બનેલો છે. એ રજ્જીઓ
પદાર્થની સપાટી ઉપર પડીને પરાવર્તે થાય ત્યારે તેમને આપણે નેર્ફ કહીએ છીએ.
પરંતુ કેટલોક વસ્તુઓ એવી જોવાની મળી કે આ વાત ઊંડી દેશે પડશે.

પ્રકાશ પાણીની સપાટી ઉપર પેશ થતાં વીચીની ચાફસ અવકાશમાં રહેલાં કાંઈ
અઘાત તત્ત્વમાંથી વીચીરે પ્રસરે છે. પાણીની સપાટી ઉપર પડે ત્યાં ને ફલન-
અલન પેશ થાય છે તે મોગનરૂપે મોગર પ્રસરે અને એને ક્ષીપે પાણીની સપાટીના રજ્જીઓ
જોઈતીયે દારે છે, છતાં તે અસ્પષ્ટ નથી. એ જ રીતે અવકાશમાં રહેતા ક્ષીર નામના
અઘાત તત્ત્વના ક્ષો ક્યું છે અને એ રીતે પ્રકાશનાં ફિરજોનાં મોગન પેશ કરે છે એ
મોગન પ્રચંદ ગતિથી આગળ વધે છે. અવકાશમાં પ્રકાશની ગતિ સોનાની ૧૮૬૦૦૦
માઈલ છે. એટલે કે એક સોનામાં પ્રકાશ પૃથ્વીની ફરતે સાતવાર ફરી વળે છે. એ
પ્રકાશનાં મોગન પાણીનાર આપસઆપસમાં અથાકાતે એક બીજાને નષ્ટ પણ કરે છે.
પાણીનાં મોગન એક ટેકાણે ઉપસેલાં હોય ત્યારે બીજા જગ્યાએ ખાડો હોય છે. ત્યાં
પાણીનો ઉપસ છે તે જ જગ્યાએ જો બીજો ટેકાણો આવતું મોગનું ખાડો પાડે તો તે
એકબેકને નષ્ટ કરે. આમ જને તો તે રચણે જાણે કાંઈ પણ પ્રકાશનાં મોગન ન જ આવતાં
હોય એવો ભાસ થાય. આ રીતે પ્રકાશનાં મોગનમાં પણ જને છે. પ્રકાશનાં જે જગ્યાથી
આવતાં ફિરજોનાં મોગન એકબીજાને નષ્ટ કરી અધકાર પેશ કરે છે. આ પ્રયોગો બહુ
સૂક્ષ્મ પ્રયોગો દારા કરી શકાય છે અને જે પ્રકાશનાં ફિરજો ભેગાં થવાથી અધકાર પણ
પેશ થઈ શકે છે એ પ્રયોગ સિદ્ધ વસ્તુ છે. એક પણ જ જારીક કાણામાંથી પ્રકાશ
આવતો હોય અને જો એક અધકાર કોરકામાંથી તેને ફેટા કીધો હોય તો માત્રમ પડશે
કે એ કાણાનો ફેટા સ્પષ્ટ પડશે નહિ, પરંતુ એ કાણાના મધ્યભાગમાં એક પ્રકાશનું
કાણું પડશે અને ફરતે જીજળી અને કાળી વીંટોઓ આવી રહેશે જેખાશે. ત્યાં કાળી
વીંટોઓ હોય ત્યાં એ કાણામાંથી આવતાં અનેક પ્રકાશનાં ફિરજો ભેગાં થવાથી અધકાર
પેશ થયેલો હોય છે. ત્યાં જીજળી વીંટોઓ હોય છે ત્યાં એ ફિરજો કોઈબીજાને અડક
કરી પ્રકાશ પાડે છે. એ પ્રકાશ રજ્જીઓનો બનેલો હોત તો કદેક જગ્યાએ પ્રકાશ વતા-
ઓછા પ્રમાણમાં પડેલો હોત ને જગ્યાએ એક પ્રકાશનો ક્યું પડે ત્યાં એકાં પ્રકાશ
હોત અને જે અથવા ત્યાર ક્યું પડે ત્યાં બેવડો કે ત્રણગણો પ્રકાશ પડત, પરંતુ કદી એ
પ્રકાશનાં ક્યું ભેગા થઈ અધકાર પેશ ન જ કરી શકત. આ રીતે ન્યુટનના સિદ્ધાંતનો
અંત આવ્યો.

પ્રકાશનાં મોજાંની તરંગલંબાઈ પણ આપકમાં આવી. એ પછી મેક્સવેલ નામના બહુ વિદ્વાન માણસે બતાવ્યું કે પ્રકાશ એ વિદ્યુત-ચુંબક અસરથી પેદા થતાં કિરણો છે અને એવાં જ કિરણો વિદ્યુત-ચુંબક કેન્દ્રોથી પણ પેદા કરી શકાય. એ કિરણો હલ્કા પ્રથમ પ્રયોગથી પેદા કરી બતાવ્યાં અને આજે એ પ્રકાશનાં અથવા વીજળીનાં મોજાંનો ઉપયોગ રેડિયોમાં કેટલો થાય છે તે કાર્ખના લંક બહાર નથી.

પ્રકાશનાં મોજાં સામાન્ય રીતે લાલથી માંડીને જાંબલી સુધીનાં દરમિયાન પ્રકાશનાં જ હોય એવી સહજ માન્યતા હતી. પરંતુ ત્યારપછીની અનેક શોધોએ બતાવ્યું કે પ્રકાશનાં દરમિયાન મોજાં કરતાં અદ્ય મોજાંનો વિસ્તાર અત્યંત છે. દરમિયાન પ્રકાશ તો એક બહુ નાનામાં નાનો ભાગ છે. એક બાબત અનિસદ્ય આમાકિરણો, તેનાંથી સહેજ મોટાં સ્વ-કિરણો, તેનાંથી વધુ મોટાં પાર-જાંબલી કિરણો એ સર્વ અદ્ય પ્રકાશની મોટી હારમાળા પૂરી પાડે છે. ત્યાર પછી જાંબલી, નીલો, જૂનો લીલો, પીળો, નારંગી અને લાલ પ્રકાશ આપ-બુને એવાના ક્રમમાં ઉપયોગી છે. એવાંથી મોટાં કિરણો અધારકન, અને તેનાંથી મોટાં રેડિયોનાં કિરણો પણ અદ્ય છે. એ પ્રકાશની હારમાળામાંથી અનિસદ્ય ભાગનો ઉપ-યોગ આપણી નરી આંખે આપણે કરી શકીએ છીએ એ સ્વ-કિરણો આપણે એક ઘડતા હોત તો ખંધ પેલોળી, આરપાર, આપણા શરીરની આરપાર, અથવા એવાં હલકા પદાર્થોની આરપાર જોવાનું પણ શક્ય બન્યું હોત. એ સ્વ-કિરણો જોવાની શક્તિ હોત તો આપણું કપડાંનો પ્રકાશ પણ મોટે ભાગે નહોતો ધપ પડતો!

એ કિરણો એક બીજાંથી કેવી રીતે ભૂલ પડે છે, દરેક જાતનાં કિરણો એકસરખો ગતિથી મુકાફરી કરે છે, પરંતુ તેમનાં તરંગોની લંબાઈ વતીએથી હોય છે. પાણીની સપાટી ઉપર પેદા થતા તરંગોનાં એ નજીકના ઉપસેલા ભાગનું અંતર તે તરંગલંબાઈ કહેવાય છે, તેમ પ્રકાશમાં પણ એ નજીકના ઉપસેલા ભાગનું અંતર તે તેની તરંગલંબાઈ કહેવાય છે. એ પ્રકાશના તરંગો કેટલાં સૂક્ષ્મ છે તે નીચેના કોષ્ટક ઉપરથી માલુમ પડશે:

પ્રકાશનું નામ	તરંગ લંબાઈ સેન્ટીમીટરમાં	એક સેન્ટીમીટરમાં કેટલાં કિરણોની સંખ્યા
અધારકન	• ૦૦૧ -	૧૦૦૦
રક્ત	• ૦૦૦૦૮	૧૨૫૦૦
જાંબલી	• ૦૦૦૦૪	૨૫૦૦૦
સ્વ-કિરણો	• ૦૦૦૦૦૦૦૦૧	૧૦૦૦૦૦૦૦૦૦

(ક્રમશઃ)

સુધારો : આ લેખના પહેલા ક્ષણમાં (૨૦૦૦ : અસી અંક પૃ ૧૪૧) મદરવની છાપણા ધપ છે તે આ પ્રમાણે સુધારવી :

ઈલેક્ટ્રોનનું વજન ૯×૧૦^{-૨૮} ગ્રામ નોંધવો.

ઈલેક્ટ્રોનના વ્યાસની લંબાઈ ૧.૯×૧૦^{-૧૩} સેન્ટીમીટર નોંધવો.

અત્યુત્તમ પૌષ્ટિક આટણુ —

દરેક જાતની અશક્તિ તથા નબળાઈ માટે

અમીરી ઓવન [રજસ્ટર્ડ]

અકસીર પુરવાર થયેલું છે. જ્ઞાનતંત્રની નબળાઈ, ધાતુશીલ્પતા, ખાંસી વગેરે નાજુક કરી લોહી વધારે છે. કીલ્મ થયેલા યરીરને નવપ્રકૃતિત પાનાવે છે.

કિંમત તોલા ૧૦ ના શીશીના રૂા. ૧-૬-૦; રતલના રૂા. ૪-૮-૦

★

— સ્ત્રીઓના —

ચંદર, અતુલોષ, વંધ્યત્વ, ગર્ભાચયના રોગો, યુવાવડ, હૃદયવર તથા યુવાવડ પછીના દરેક જાતના રોગો માટે

સુંદરી સંઓવની

અખૂત તુલ્ય છે. કિંમત બાટલીના રૂા. ૧-૪-૦

ભોંઝા ફાર્મસી લિં : ભોંઝા (જિતર ગુલરાવ)

સેલ્સ એજન્ટ : મેસર્સ એસ. રમણ એન્ડ કું. અધિરામ, અમદાવાદ

દરેક સ્થળે એજન્ટો નોંધાયે છે. એજન્ટોના નિયમો તથા આપુર્વેદિક દવાઓનું સૂચન મફત.

નૂતન રશિયામાં શિક્ષણ

જીવજીવ સાસ વીં બારોડા જી.એ., જી.વી.

રશિયાનું ઝારશાહી તેના છેલ્લા ત્રણ દાયકા રહી હતી. અંધારપટના બોળાઓ ધીરે ધીરે અદસ્ત થતા હતા. તે સમયે રશિયાનું ક્રાન્તિએ નિખાણુ ઝારશાહીને છેલ્લે કટકા મારી જમીનોસ્ત કરી. સર્વ ક્રાન્તિના ચર સંભાગાર્થ રહ્યા. એ સરોને ઝીલવાને રશિયાનું પ્રજા ઉત્સુક બની હતી. પરિણામે રશિયાના સમગ્ર જીવનમાં આમુલ્ય પરિવર્તન થયું. શિક્ષણ પણ જીવનનું એક મહત્ત્વનું અંગ છે. તે તેનાથી અલિપ્ત ન જ રહી શકે. બોલશેવિક સરકારે લેનિનની પ્રેરણાને અનુસરી શિક્ષણમાં નવચેતન લાવવા માટે કાર્યક્રમ રજૂ કર્યો. ઝારશાહી દરમિયાન શિક્ષણ આપણુદ વહીવટવાળું અને શુભામી માનસ બંધનારું હતું. પરંતુ લેનિન તથા તેના મિત્રદોશી (comrades) દરેક વ્યક્તિ માટે જીવનનો મનઃ, સાહ્ય ને વૈવિધ્ય મુલ્ય અને સહજ થઈ પડે તે પ્રમાણે કાર્ય પણ પ્રકારના અનીચના મેદાવ વગર સર્વબાપી શિક્ષણનું આયોજન હાય થયું.

લેનિનના મત પ્રમાણે શિક્ષણનું પ્રત્યેક અંગ સાર્વત્રિક દૃષ્ટિથી ઉત્તમવળ અને વિજ્ઞાન ર રચાગેષ્ટ હોવું જોઈએ. કેળવણી દરેક વ્યક્તિના જીવનને સેવા તરફ આકર્ષે તેવી પ્રેરક અને સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ ઉદાર, વ્યવહારિક (practical), સર્વબાપી ને દરજિયાત ારી નોંધે. વળી સર્વ વિષયોમાં ને સર્વ વયમાં સક્રિય શાખાનું એમ કહ્યું. વિદ્યાર્થીનીની વય પ્રમાણે શિક્ષણના ક્રમ પાઠવામાં આવ્યા. ૮ થી ૧૭ વર્ષની વયના વિદ્યાર્થીઓ માટે પરીક્ષા કે શિક્ષા વગરનો અભ્યાસક્રમ નક્કી કરવામાં આવ્યો. ૭ થી ૮ વર્ષના ાળમાં માટે શિક્ષણનો દરેક રમણે વિશિષ્ટ પ્રગતિ કરવામાં આવ્યો. ૧૮ થી ૨૨ વર્ષના ાળમાં માટે વિશિષ્ટ અભ્યાસક્રમની યોજના પાઠવામાં આવી. આ સૌમાં વધુ ધ્યાન એક ારી દરમિયાન તેા એ હતી કે શિક્ષણની સર્વ ક્રમિક-ઐથીઓમાં સિદ્ધાંત ને વ્યવહાર, મર્યાદા ને કાર્ય, વિજ્ઞાન ને અખતરો, શિક્ષકનાં આપનાં ને શિષ્યોનાં સમનો એ પદો એકબીની અન્યોથી સુમિષ્ટ બની અમટ્ટી ને શુદ્ધિથી વચ્ચેનું અંતર ધાને બેદસાવ ર કરવો. આ મુખ્ય ને વિજ્ઞાન ક્ષેત્રમાં અનુલક્ષી રશિયાની સમસ્ત શિક્ષણપદ્ધતિના નંદાણુ થયાં.

સર્વબાપકતા એ કેળવણીનું અગત્યનું લક્ષણ છે. શિક્ષણ કે કેળવણી અનુક પ્રબળો કે જાતનો કે કોમનો ક્રિયાર નથી. જ્ઞાનચર્ચનાં કિરણો ઝીલવાનો દરેક વ્યક્તિનો જન્મસિદ્ધ હક છે. માટે જાતિ, ધર્મ કે વંશના બેદ વગર સહેર, કર્યા ને ગામકડીમાં કેળવણી દરજિયાત ને મહત્ત્વ હોવી જોઈએ. “શિક્ષણ વિના રાજકારણ નથી. હોલું પરંતુ મપાટા હોય છે, સંકુચિત વાતો ને પૂર્વઝો હોય છે,” એ લેનિનનું ખાસ મન્તવ્ય છે. બોલશેવિકોએ બપાઈ સપ્તા હસ્તગત કરી ત્યારે રશિયામાં ૭૦ થી ૮૦ ટકા પ્રજા નિરક્ષર હતી: બપાઈ આજે માત્ર ૮ ટકા જ નિરક્ષર છે. વીસ વર્ષના ગાળામાં જેનું અજ્ઞ અપરિવર્તન ! મીલ દેશની મુદ્દકો વિવિધેર ધુનિવનમાં સમાજના ઉપલા પાસી વ્યક્તિઓ માટે નોખી શાળાઓ તયો. કારણકે ‘સમાન અધિકાર’ ‘Equality of rights’ એ સોવિયેટ ધુનિવનનો ખાસ મુલવીય છે. જોઈ કે કેળવણીના વિકાસ વયવાર કે અભ્યાસક્રમવાર નક્કી કરેલા હોય છે. રશિયામાં સર્વ પ્રકારના શિક્ષણ કે જ્ઞાન માટે માનુષાવાને જ માધ્યમ તરીકે

સ્વીકારવામાં આવી છે. અને તેથી જ શિક્ષણ આટલી ઝડપથી ફેલાવાની બની શક્યું છે. ૧૯૭૫ના વર્ષે દરમિયાન ૮૦ લાખભાગમાં શિક્ષણ આપતી શાળાઓ ચાલતી હતી. આ શાળાઓમાં ૨૦૦૫ તરફથી અનેક પ્રવૃત્તિઓ પ્રકાશન કરવામાં આવે છે. અન્ય શાળાઓને ખૂબ સાથેસાથે ઉત્તેજન આપવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. એકદરે ૮૮ શાળાઓમાં અખબારો પ્રસિદ્ધ થાય છે. આથી પછાત જાતિઓએ ખૂબ પ્રગતિ કરી છે. સોવિયેટ યુનિયનના તાત્કાલિક પ્રજાસત્તાકમાં મહાન વિપ્લવ પહેલાં પ્રજાનો માત્ર ૧૫ ટકા જોડેલા લાગ શિક્ષિત હતા; આજે બે.જે.સી.વિક ક્ષેત્રવૃદ્ધિતર હેડળ ૬૫ ટકા પ્રજા શિક્ષિત બની છે. પ્રથમ ન્યા માત્ર ૩૫ પ્રાથમિક શાળાઓ હતી ત્યાં આજે ક્ષેત્રવૃદ્ધિ દરજિયાત ચર્તા ૨૦ વિદ્યાર્થીઓ દ્વારામાં આવી છે, અને તેના અગ્રણ્ય હેડળ પાંચ દબાર વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષણ મેળવે છે. માતૃશાળાના ઉત્તેજન પાછળ ચાર મુખ્ય આશય રહેલા છે : (૧) સોવિયેટ સત્તાનો પાયો સુદૃઢ બને તે માટેની આધારશૂન એકતા; (૨) દરેક લઘુમતિઓ પોતાની સંસ્કૃતિ જળવવા માતૃ-શાળાનો આગ્રહ કરાવવો; (૩) માતૃભાષા માધ્યમ (medium) તરીકે સ્વીકારી નિર-હરતા બનતી રસોએ નાણુક કરવી; (૪) જે માતૃભાષાનો આટલો વ્યાપક ઉપયોગ ન કરવામાં આવે તો સામયિકના મૂળ સિદ્ધાંતોને તાત્કાલિક પ્રચાર થવો અસંભવિત બને. આ મુદ્દાઓ લક્ષ્યમાં રાખી જુદી જુદી શાળાઓ દ્વારા શિક્ષણ અપાય છે તેનો અર્થ એવો નથી કે ત્યાં શબ્દભાષા નથી. બધી વિદ્યાર્થીઓમાં રશિયન ભાષા શીખવવામાં આવે છે જ. આ રીતે સોવિયેટ યુનિયન વિવિધ ભાષાઓ અને સંસ્કૃતિના વિસંવાદમાંથી સંવાદ સાધે છે, અને આમ જુદી જુદી શાળાઓનું વ્યક્તિત્વ સમર્પણ ઉપરાંત એકતા સધાય છે. અખબારોનો મોટો ભાગ કમ્યુનિસ્ટ પક્ષના સભ્યો હોય છે. કાર્ક પણ સ્થળે કાર્કી કે પ્રાંતીય બેઠોના સુર જોડેલા નથી. પરંતુ વિશ્વપ્રખ્યતા, શિક્ષિતો ને શોધિતોની નિરાદરીનો અર્થક જ્વનિ એકસરખો રીતે સંભળાય છે. કેટલો સુદર આદર્શ !

પોલીટેકનીકલ સંસ્થાન સિદ્ધાંતો સ્વીકાર—Polytechnical—એટલા માટે કે શિક્ષણમાં વિદ્યાર્થીઓના ઉત્પાદનના આવશ્યક અંગોના શાસ્ત્રીય જ્ઞાન સાથે સક્રિય અને વ્યવહારિક થવા માટે જરૂરી સારીરિક શ્રમ કરાવવામાં આવે છે. ઉપયુક્ત શાળાઓમાં અધ્યાપક માત્ર વ્યાખ્યાનથી જ શિક્ષણ નથી આપતો પરંતુ કાર્યદ્વારા સમગ્ર વસ્તુને સ્પષ્ટ કરી સમજાવે છે. તેથી જ રીતે વિદ્યાર્થીઓને માત્ર અધ્યાપક કહે તેટલું જ સંભળવાનું કે જોખી મારવાનું નથી હોતું. પરંતુ કાર્યદ્વારા કેટલું મદલું ક્યું તે કરી બતાવવાનું હોય છે. 'Learn by doing' એ શિક્ષણશાસ્ત્રના અભિમંદરના સિદ્ધાંતો સંપૂર્ણ રીતે અમલ થયેલાં ત્યાં જોવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે શાળાને નબીકના કારખાના અગર જેતર સાથેના નિકટ પરિચયમાં મુકવામાં આવે છે. આમ શાળા માત્ર અસરજ્ઞાન માટેની શિક્ષણ સંસ્થા જ નહિ પરંતુ વિજ્ઞાનની સહાયથી સર્વ શાળાઓ ઉત્પાદનના કાર્યમાં કેવી રીતે ઉપયોગમાં લઈ શકાય તે માટેના જ્ઞાનની પરચ બની રહે છે. આ પદ્ધતિથી શુદ્ધિ અને સારીરિક વિદ્યાસતો—સારીરિક શ્રમનો—સમન્વય સાધી શકાય છે.

આ પ્રકારના શિક્ષણથી સૌથી મહત્વનો લાભ એ છે કે શુદ્ધિથી ને શ્રમજીવીઓ વચ્ચેનું અંતર—બેદાશ્ય બ્રહ્મતો ન્યય છે. સમગ્ર સમાજજીવન એક અભેદ અખંડ પ્રવાહરૂપ બની વિલસે છે. જ્ઞાનના અને જીવનના ઉદ્વાસની (La Joie de Savoir et la

Joie de Vivre) પ્રતીતિ ડેરેર માધ્યમ પડે છે. શારીરિક શ્રમ પર નબળાં કામોમાં શુદ્ધિના કારણે વધુ કાર્યક્ષમતા અને કાર્યક્ષતા લાવી સહાય છે. આથી ફરક વ્યક્તિ માટે સમાજસ્થનાના કાર્યમાં સક્રિય રસ લેવાનું સુગમ બન્યું છે. વ્યક્તિ તેમજ સમષ્ટિના નવસર્જનનું કાર્ય અનેક રીતે વિશદ અને સ્પષ્ટ બન્યું છે.

વિદ્યાર્થીઓમાં સ્વાથ્યની ભાવના અગત્ય કરવા માટે શિક્ષણનાં સર્વ ક્ષેત્રોમાં અને ત્યાં સુધી સધળું પોતાને હાથે કરી લેવાની ફરજના સિદ્ધાંતને સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. શારીરિક શ્રમ યોગ્ય રીતે કરવામાં આવે તો શિક્ષણ વધુ તેજસ્વી ને વેગવંત અને જોવી માન્યતા પ્રચલિત છે. કોન્ટ્રાસ્ટનર્મ પશુ નાનાં આજના ઇટલીક બાળકો પોતાના હાથે કરી લે તે માટે ઈજવણી આપનામાં આવે છે. જાતે કપડાં પહેરવાં, કાઢવાં, જમ્યા પછી મેજ ને ખુરશી ગોઠવી દેવાં વગેરે બાળકો સમાન્ય ફરજ તરીકે લેખાય છે. પ્રાથમિક શાળાઓમાં પશુ પોતાનાં ખેતન તથા તેના ગાજ હાથે બનાવવાનું શિક્ષણ વ્યાપ્ય છે. નવરાશને સમય કે સમયે રજાઓને સમય વ્યાખ્યા કે મોજમજામાં વેશી ન દેતાં ખેડ-તોને સહાય કરવા ખેતરોમાં જાવડે છે ને વાવણી કે લણણીનું કામ કરી આવે છે. આમ સ્વાભાવિક રીતે વિશાળ મેદાનોને ને કુદરતના નિરીક્ષણને અંશુક લાભ પણ મેળવી શકે છે. અને તેથી જ કહેવાય છે કે 'The World and Nature both are with the students in Russia.' એક શાળાના વિદ્યાર્થીઓએ પોતાની રજાઓ વીળળીક બળ ઉત્પન્ન કરવામાં તેમજ એક તૂટી ગયેલા પાણીના બંધને કુદરત કરવામાં પસાર કરી હતી. ઇટલીકવાર તેઓ શાળા નજીકના પ્રદેશની તપાસ કરવાની જવાબદારી ઉઠાવે છે અને તેની જમીન, ખતીજસંપત્તિ, પ્રાણી તથા વનરપતિ વિશે વિગતવાર જ્ઞાન સંપાદન કરે છે. તદુપરાંત પુરાતત્ત્વ ખાતાનું કાર્ય હાથ ધરી જૂનાં અવશેષો શોધી કાઢે છે. નદી, નાળાં તથા જરૂરીની માપણીમાં પોતે પ્રાપ્ત કરેલા ભૂમિતિ તથા ત્રિકોણમિતિના જ્ઞાનને સંક્રિય સાંસારિક અનુભવે છે. તબીબીશાળા ને મહાશાળાઓમાં શિક્ષણ લેતા વિદ્યાર્થીઓને પોતાની પ્રયોગ-શાળાની સંભાળ લેવી પડે છે. પોતાની દવાઓ તેઓ જાતે બનાવી લે છે. ખાટલીનો ધોવાનું કામ પણ જાતે કરી લે છે અને ઘરબંધિયા તથા ડ્રેસીંગ પણ પોતે જ કરી લે છે. આ પ્રમાણે શુદ્ધિ અને સર્વેર ફળવણીનાં બંધોને છૂટા નહિ લેખતાં અને પરસ્પરાવલંબી છે. એ વાત સહમાં રાખી બંનેનો સુમેળ સાધવાને માટે સોવિયેટ રશિયાના શિક્ષણ-શાસ્ત્રીઓ હંમેશાં ઉત્સુક રહે છે.

અગત્યના અને નવીનતા એ સોવિયેટ રશિયાના મૌલિક સિદ્ધાંતો છે; કારણકે રશિયન પ્રજા ખસણ માને છે કે 'Where there is no vision people perish' આમ સમગ્ર શિક્ષણતંત્રને ઊંચમ ઉદાર દષ્ટિ અને ઉદાર ભાવનામાંથી આધારિત પામ્યો છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમના શિક્ષણસિદ્ધાંતનું સનાતન રહસ્ય જ્ઞાત મા અજ્ઞાત રીતે પ્રબળત્વનમાં વધી લીધું છે અને તેથી જ રશિયને માટે સિદ્ધિ અને અબુલ્લખ હસ્તામલકપત્ત બની રહ્યાં છે. આને આપણી નજર સમક્ષ એક સમયની પવિત્ર રશિયન પ્રજા પોતાની માનુષ્યમિતે માટે આમરણાંત લાઘાનું ચોપ ને સ્વાર્પણ દાખવી રહી છે તે માત્ર તેની ફળવણીના સફળ આયોજનને જ ચમત્કાર છે.

પ્રસ્થાન

। દષ્ટિપૂર્ણં ન્યસેત્ પાદમ્ ।

પુસ્તકે ૩૯

માગસર : ૨૦૦૧

અંક ૨

સન્ધ્યાકાશે —

ઉમાશંકર ભેપી

સન્ધ્યાકાશે શિશિરરવિ અશ્રોની ગોઢે વિરામે,
શતો બલે દિવસલરના વેદનાભિક્કુ જેવો !
ધૂમે પૃથ્વી ઉલટબર, આહો કયે હા વિસામે ?
હૈયે ઝીને પુર-જનપદોનો હશે રાસ કેવો ?

સન્ધ્યા સાથે પુર પર હરે આભથી ઘેર ધૂંવાં,
આંખાં દીસે મનુજમુખ ને માળખાં છલ્લું પાંખાં.
આંહી હર્યો મખલખ અને ત્યાં મસે અર્ધધૂંવાં !
ફૂંવાં જાગે તન ઉપર ! એ જાય શે ચિત્ર સાંખ્યાં ?

સન્ધ્યાકાશે ક્ષિતિજ પર મેં આંખ માંડી ઘડી ત્યાં
જેયાં ઘેરાં મનુજકુલનાં વીતકે જે ન-વીત્યાં.
રંગો પારે ક્ષિતિજ અવરે સાથિયા શેહુતોના,
ધૂંવા વીટે જગદ્ગદયને સ્વાર્થની પૂછીઓના.

સન્ધ્યાકાશે તરતીકુખલી ધૂંધળી સંસ્કૃતિ હા !
રાખી કીકી સિથર, થયરતે અતરે ભર્ષ મેં આ.

હિંદમાં હીરાનો ઉદ્યોગ

ડૉ. નરસિંહ મુળજીભાઈ શાહ

ભૂતકાળમાં કેટલામ સેકાઓ સુધી હિંદુસ્તાન એકલું જગતભરના સપળા દેશોને હીરા પૂરા પાઠવું. આ દેશના હીરાનો ઉદ્યોગ ખૂબ જ ખાવેલો હતો. હિંદુસ્તાનના હીરા સર્વત્ર વપરાતા અને તેની કિંમત સારી હોયતી. યુરોપમાં મથેલા સુવિખ્યાત હીરાઓમાંની મોટા ભાગ હિંદની હીરાની ખાણોની પેદાશ છે. પિક્ક મા રેને-ન્ટ નામનો ઐતિહાસિક હીરા દક્ષિણ હિંદમાંથી નીકળેલો. ઈ. સ. ૧૭૬૬માં મદ્રાસના ગવર્નર મિ. પિક્કે આ હીરા એક ઝવેરી પાસેથી ખરીદી લીધો. તેમણે એના સમય પછી ઝોરહી-સના હમરાવને તે વેચ્યો. તે હમરાવે તેના એક હાથ પાંત્રીસ હજાર પૌંડ કિંમત તરફ આપ્યા હતા. આજે તેની કિંમત સાઠ આર લાખ પૌંડ હોવાની ગણાય છે. આ હીરા અત્યારે ફ્રાંસમાં છે, બ્રિટિશ સમ્રાટના તાજમાં શોભી રહેલો સૌથી મોટો સુવિખ્યાત કાહિનૂર હીરા પણ હિંદની પેદાશ છે. કૃષ્ણા નદી આગળ આવેલી ગોલ્ડાનાની મરાહૂર હીરા-ખાણોમાંથી તે નીકળેલો છે. કાહિનૂર ખૂબ પ્રાચીન હીરા ગણાય છે. તેને લગતી અનેક હંતકથાઓ ચાલે છે. એક લોકવાયકા અનુસાર આ હીરાની પ્રાચીનતા પાંચ હજાર વર્ષો પૂર્વેની ગણાય છે. હંતકથા એવી છે કે પાંચ હજાર વર્ષો પૂર્વે આ સુવિખ્યાત હીરા મહાભારતમાં સુવિહિત કર્ણના સુગદમાં શોભતો. આ હીરાનું વજન તે સમયે ૭૬૬ કેરેટ (એક અંગ્રેજી કેરેટ=૩.૧૭ ગ્રેન=૨૦૦.૫૨ ગ્રામ : એક ગ્રેટ્રીક કેરેટ=૨૦૦ મીલીગ્રામ.) એ પ્રાચીન સુગદમાંથી આધુનિક સમયમાં આવીએ. મહાન ફ્રેંચ પ્રવાસી મિ. ટેવરનિયર આ હીરા ઈ. સ. ૧૬૬૫માં જોયાનો ઉલ્લેખ કરે છે. ટેવરનિયરની નોંધ મુજબ તે વખતે કાહિનૂરનું વજન ૨૮૦ કેરેટ રહ્યું હતું. આ જતારે છે કે તેના પર અનેક વખત કાપકૃપ થઈ હોવી જોઈએ, અને તેના માસિક અનેક જદલાયા હશે. ઔરંગઝેબની અટળક ઝવેરાતમાં આ હીરા હતો. પછી તે અનેક ફેરફાર થઈ ગયા. નાદીરશાહ હિંદ પર ચડી આવ્યો; હિંદોમાં ત્રાસ વર્તાવ્યો અને હિંદુસ્તાનમાંથી મોટી હાંદ લઈ પાછો ફર્યો. આ હાંદમાં એ કાહિનૂર હોવાની ગણે (૧૭૪૬). ત્યારબાદ અફઘાનિસ્તાનના અશીરના હાથમાં તે હીરા આવ્યો. ઈ. સ. ૧૮૪૯માં પંજાબ બ્રિટિશ સત્તા નીચે આવ્યું ત્યારે કાહિનૂર રજ્જીવસિંહના કબજામાં હતો, એટલે તે કંપની સરકારના કબજામાં આવ્યો અને હવે ઈ. સ. ૧૮૭૫માં મરહૂમ મહારાણી વિક્ટોરિયા પાસે એ હીરા પહોંચ્યો. આ વખતે તેનું વજન ૧૮૬ કેરેટ રહ્યું હતું. આજે આ સુખસિદ્ધ હીરાનું વજન ૧૦૬ કેરેટ રહ્યું છે. આ ચર્ચ કાહિનૂરની કથા બીજા અનેક હીરા હિંદુસ્તાને બહાર ચોકસવા છે. અકબરશાહ નામની હીરા પર એરેનિક ભાષામાં લખાયું છે અને તેનું વજન ૧૧૬ કેરેટ હતું. પછી કાપતાં કાપતાં અત્યારે તેનું વજન ૭૧ કેરેટ રહ્યું છે. વરોહનાથ આવક-વાડે આ હીરા ૩૫૦૦૦ પૌંડમાં ખરીદ્યો હતો. નિઝામ હીરા હૈદરાબાદ દક્ષિણના નિઝામ સરકારના કબજામાં છે. તેનું વજન ૨૭૭ કેરેટ છે. આ હિપરાંત સાન્સી (૫૬ કેરેટ), ફરિયા-ઈ-નૂર (૨૪૨ કેરેટ) અને તાજે-સાહ (૧૪૬ કેરેટ) ધર્યાદિ પ્રસિદ્ધ હીરા આ દેશની ખાણોમાંથી મળી આવેલા છે. છેલ્લા જન હીરા અત્યારે ધર્યાનના સાહ પાસે છે.

આપણાં પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાં હીરાઓનો ઉલ્લેખ વારંવાર આવે છે. આ દેશમાં આવેલ અગાઉના યુરોપના પ્રવાસીઓએ પણ હિંદના હીરાના ઉદ્યોગ સંબંધી પોતાનાં લખાણોમાં નોંધ કરેલી છે. ખાણમાંથી હીરા એકઠા કરવાની રીત અને હિંદી હીરાની ઉત્પત્તિ વિષે તેમની નોંધોમાંથી પ્રુબ્ધ ઉલ્લેખ મળી આવે છે. છતાં આપણા દેશના હીરાના ઉદ્યોગ અને વેપાર સંબંધી મોઈ સવિસ્તર અહેવાલ કે અંકડા મળી શકતા નથી. એટલે હિંદ દુનિયાના ઝવેરાતનાં ખજાનોમાં કેટલે અંશે હીરા પૂરા પાડતું એ ચોક્કસાઈથી કહેવું શક્ય નથી. સત્તરમી સદીની સંખ્યા હિંદમાં આવેલ ફ્રેંચ પ્રવાસી ટેવરનિયર ઝવેરાતનો ધંધો કરતો. એટલે તે આ દેશની હીરાની બધી ખાણો જોઈ આવેલો. આ ઉપરથી તેણે સવિસ્તર અને સંકલિત અહેવાલ લખ્યો હતો; હિંદો હીરાની ઉત્પત્તિ સંબંધી એ સૌપહેલો અહેવાલ.

પછી તે વર્ષો વધી ગયાં. બરહમ મિ. વી. ઝાલે હિંદની બધી હીરાની ખાણોને લમતી નોંધ તૈયાર કરી. આ ઉપરથી રેખાઈ આવે છે કે દક્ષિણ હિંદમાં કમરૂપા જિલ્લામાં ૧૧, અનન્તપુરમાં ૪, કુરનૂલમાં ૨૭, કૃષ્ણામાં ૧૩, એમ બધી મળીને હીરાની ૫૫ ખાણો હતી. આ ઉપરાંત અધ્ય પ્રાંતો અને અંજાલમાં પણ કેટલીક ખાણો ચાલતી હોવાની તેણે નોંધ કરી છે. અત્યારે હિંદમાં હીરાવાળો પ્રદેશ-વિસ્તાર નીચેના ત્રણ મોટા વિભાગમાં વહેંચાયેલો છે:

(૧) પેન્જારથી સેન સુધીનો રાજપુતાની પૂર્વ ખાણોનો પ્રદેશ;

(૨) કમરૂપા, કુરનૂલ, અનન્તપુર અને કૃષ્ણાનો વિસ્તાર; અને

(૩) છુદેલખંડથી હોરા-નાગપુર અને અધ્ય પ્રાંતો પર્વતનો પ્રદેશ.

આ બધામાં કૃષ્ણા જિલ્લામાંથી અને છુદેલખંડમાં પનામાંથી ઉત્પન્ન હીરા મળી આવે છે. આ બધા વિસ્તારોના કેટલાક ભાગોમાંથી જમીનની સપાટી પરથી મળી આવતા હીરા લગભગ પૂટી ગયા છે. પણ વેટાનિકો અને હીરાના અનુભવી ખાણીયાઓના અભિપ્રાય અનુસાર નોંધતા પડેલાં પ્રુબ્ધ હીરા હજી પડેલા છે. આ કિમતી ખજાનો વજુ-શોધો પૃથ્વીનો પદ્મમાં દટાયેલો પદ્મો છે. દર કેઈએ તેને હાથ લગાડ્યો નથી. નિઝામનાં રાજ્યમાં પણ હીરાવાળા વિસ્તારો આવેલા છે. આ વિસ્તારોને ખીલવવાથી કિમતી હીરા મળી આવવાની અશ્વા છે. પનાની ઈયાન દિશાએ એક અગત્યનો હીરાવાળો પ્રદેશ આવેલો છે. અહીંયાથી મોટા હીરા જડી આવે છે. આ હીરા જરા બિતરતી પાણીના છે. પણ તેનો જથ્થો અપૂર લાગે છે.

કૃષ્ણા અને મોહવરીની વચ્ચે આવેલો હીરાવાળો પ્રદેશ મદ્રાસ પ્રંતમાં અને નિઝામ રાજ્યની હદમાં વહેંચાઈ ગયેલો છે. આ પ્રદેશ મોહાન્ડાનો હીરાની ખાણો તરીકે જગમગ કરે છે. યાઝીલ અને દક્ષિણ આફ્રિકાનો હીરાની ખાણોની શોધ પૂર્વે દુનિયામાં હીરાના ઉત્પત્તિ-સ્ત્રોત તરીકે વિખ્યાત હોતો માત્ર એ: એક, હિંદમાં મોહાન્ડા-કા; અને બીજું, હિંદી પૂર્વ ટાપુઓમાં મોર્નિઓ. યાઝીલ (અઢારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં) અને આફ્રિકાની ખાણો (ખ્રિ. સ. ૧૮૭૦ પછી) શોધાં વર્ષો પૂર્વે જ અસ્તિત્વમાં આવી છે. ફ્રેંચ પ્રવાસી ટેવરનિયરના સમય સુધી એટલે કે ૧૭મી સદીના ઉત્તરાર્ધ સુધી મોહાન્ડાની ખાણો મોટા પાયે પર આખાં ચાલતો

હતી, અને હીરાને ઉદ્યોગ પૂરબહોજલાહીમાં હતો. મદાસ ઈલાકાના મુન્શર મિસ્દામાં સાતેના પદ્ધતી તાલુકામાં કોલ્લુરની આસપાસ સાઠ હજાર ગનુખો આ ઉદ્યોગમાં રોકાયેલા હતા એમ મિ. ટેવરનિયર જણાવે છે. આમાં પ્રુચ્ચો બોલવાનું કામ કરતા અને સી-આગકો માટી કાઢવાનું કામ આપતાં. બોમ્બેની સમી સદીના અંત સુધી હિંદી હીરાને વેપાર સારી રીતિમાં હતો. આજે રીતિ બદલાઈ છે. હિંદના હીરા પરદેશોની બજારોમાંથી લગભગ અદરશ થઈ ગયા છે. આફ્રિકા અને બીજા દેશોએ હીરાઈમાં હિંદના માલને પાછો ખાસ્યો છે. હિંદમાં હીરાની ઉત્પત્તિ સાવ ઘટી ગઈ છે. માત્ર અઘા લાખની કિંમતના હીરા વર્ષ દિવસે આ દેશમાં વેદા ગાય છે. આનો ત્રીજો ભાગ પન્નાની ખાણોમાંથી આવે છે. બીજા બાલુ, ચોરા સમય ચર્ચા જ હવાતીમાં આવેલી ક્ષિણ આફ્રિકામાં કોમ્પરહીની ખાણોએ ૧૦ ટન હીરા વેદા કર્યા છે, જેની કિંમત ૬૦ કરોડ રૂપિયા જેટલી ગાય છે.

હિંદમાં હીરાની ઉત્પત્તિ ઘટી ગઈ છે એનું કારણ હિંદના હીરાવાળા પ્રદેશોમાંથી હીરા ખુદી ગયા છે એવું નથી. બીજા દેશોની ચરખામણીમાં દિફ્ફતાનમાં હીરાની વેદાલ એટલી જૂજ લાગે છે કારણકે હીરા કાઢવાની પ્રચલિત રીતો સાવ પ્રાચીનિક દશામાં છે. આવી રીતોથી માત્ર જમીનની ઉપરના પડોમાં જ કામ થઈ શકે. ખજુ વધારે હીરા મેળવવા વધારે જોડાઈએ જવાની જરૂર છે. હીરાના ઉદ્યોગને હિંદમાં પૂર્વવત આપાદ રીતિમાં મૂકવા અને તેની ખીલવણી અર્થે નીચેના સુધારા લાખ કરવાની જરૂર લાગે છે :

(૧) જે ખાણોમાં બોમ્બકલું કામ ચાલતું હોય ત્યાં પદ્ધતિસર હીરા કાઢવાનું કરવું;

(૨) ગુલકાળની જે જે ખાણો ત્યજ દેવાઈ હોય ત્યાં ફરી કામ શરૂ કરવું;

(૩) હીરા કાઢવાની રીતમાં આધુનિક વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ કામ લેવાનું આદરવું.

૧. રીતે જે કામ ચરૂ થાય તે હિંદમાં હીરાના ઉદ્યોગનું જાવિ ઉજ્જવળ થાય અને આ ય દુનિયાને હીરા પૂરા માન્યાર તરીકે ચેતાવું અગત્યનું સ્થાન પ્રુનઃ પ્રાપ્ત કરી શકે. હીરાના ઉદ્યોગની આવી ખીલવણીમાં મોટી માપણ રાકવી પડે. એ ચાપણ પર પૂરતો અલેક મળી શકે ? એ પ્રશ્ન ઊભો થાય છે. દિફ્ફતાનના ગુરતરીય માપણી ખાતાના વૈજ્ઞાનિકોના અદાર પડેલા અહેવાલો અને સંશોધન દર્શાવે છે કે આ દેશમાં હીરાના ઉદ્યોગમાં પછી ખીલવણી થઈ શકે એમ છે. એટલે જે ટર્ન સંકલિત છે કે હિંદના આ અગત્યના રાષ્ટ્રીય ઉદ્યોગમાં પરદેશી મુશીબાળા ચેતાવો ચેતવેસારે કરી અરુ જમાવે. આપણે આજ રાખીએ કે આપણા ઉદ્યોગપતિઓ દેશના આ કુદરતી ખજાનને પરદેશીઓના હાથમાં નહિ જવા દે અને વખતસર ચેતી હિંદના આ કિંમતી ઉદ્યોગનું પ્રુનરુત્યાન કરવા ચેત્ય પચલાં ભરૂં. એ આનંદની વાત છે કે પન્નામાં હીરા કાઢવાનું કામ કરતી એક કંપનીનું સુકાન અમદાવાદની સર ચિત્રુભાઈ માધવલાલ અને કુના હાથમાં છે. *

* હીરા સંલગ્નો સામાન્ય માહિતી માટે ડૉ. એમ. એમ. સાહ અને બી. કાકરવાલ બી. કાકરવાલ 'ગુજરાત સમાચાર' દિવેસની અંક (૧૬૪૫)માં પ્રગટ થયેલા હેખ 'હીરા—ઉત્પત્તિ, લતાવટ અને માન્યવાલો' વાંચવાની ભલામણ છે.

ઝોરડાની પૂનર્થ

[ઝેઠાંઈ નારિકા]

પ્રકર ચંદરવાકર

[નાનકડો ખડીયો ધોળેલ ઝોરડાનો ઝોરડોનો આગલો સાજ અને ફિજી, ઝોરડોમાં લીંત પર હીરે બરેલ આડળા બાંધ્યા છે. આડળામાં ખાણુ અને આસલા સંધ્યાના તેજમાં ઝળીંઝળીં થાય છે.

ઝોરડોમાં ઝોરડોમાં જવાનું બાજુ છે. બારણાના ટોડે તાંદેડાનું તોરણ બાંધ્યું છે. તોરણનાં પાનકાચળિયા આસલાના છે. ફરેક કોપળિયે હોતનાં ફરતાં છે. બારણાના ટોડે આડળાવાળા હીરે બરેલ ટોડલિયા છે. હાંખા યદ્ય ગયેલ હાત કિનખાબની સાથિયાથી સાથે મરી છે. કંબરમાં કંદેનો સમિધો છે. બારણાની જમણી સાથે માણિક્યજ બિસજો છે. ટોડે રેશમી તોરણ ઉપર પીપરના પાંડાંનું સીમળાચેલ તોરણ છે.

ઝોરડો પૂરી થાય છે ને બારણા સાથે જ તણ વાંસ યોડી ઉપર હાંખના પૂળા નાખી, ચંદરને મરેલો મોડેલો છે. એક વાંસના ચાને બેલી (મિડવતું) બેર મિડવાનું (એનર) મોડી છે. બેલી પર કંડનાં ઊંચાં છે.

ઝોરડોમાં લાક જાળની ફાંસ મોડે છે. ઝોરડોના જમણા બાજુમાં ઉધાડા યોડી હવેરાજાનાં, ચાખાનાં, મકાનાં હોડનું પીપ વચેરે પડેલાં છે. તેની પાંચે જ જાળના બે રૂપા પડ્યા છે. ઝોરડોને હોડે થાંભલી ને લીંત વચે હોડાનો એક આસલ ચૂંચો છે. તેની પાંચે હાંધાંબળી નાનકડી એક તળેલી ને સાંકિયું પડી છે.

આસલા કિરસના આજવાળામાં ખોમચંદ મોડે છે. તેણે રેશમી ખમોસ પહેલ્યું છે. ગળામાં સેમનાનાં પહેલુનાં કાંચો માર્યા છે. હાંબની આંગળીઓમાં ચંદ અને લીંટીયા પહેરી છે. કાંડે પીંચી પહેરી છે. બેલીકામાં પાનનો રૂચો છે. લાક કિનારનું પાણીના નિર્મળ પ્રવાહ નેડું લીંટું થોડિયું પહેલ્યું છે. કુદરત મારે છે. માથાના આંધા વાળ યોળા થઈ ગયા છે. ગાંઠના ડાયા બેસી ગયા છે. પછા પાનના રૂચાથી આ લાત આડી ચૂપ રહી રહે છે.

તેની પાંચે આસલચંદ, હીપચંદ અને માણિક્યંદ લેણ છે. સૌનો પ્રાપ્તો ઝોરડોમાં મોડે પર છે. આમની રાત્રે ચિતળના એક તાણમાં બેસીયા, થેંડા અને ઝીંહી રળી છે. ખોમચંદ સિવાય બધાં છુડાવે છે.]

માણિક્યંદ : (પેંડાની કુસરને મોંમાં મૂકતા) વરરાખ ક્યો ને !

હીપચંદ : પડ્યા લાલિયો ! નહીં, મરડા. (ગંદીચાનો ફાંકો મારે છે.)

માણિક્યંદ : કામ ખડમાં થોડો ?

હીપચંદ : આજ છતો દરખ માતો હશે ? આજ છને જૂળ કેવા ?

માણિક્યંદ : ચલ્યા ખીમ, દરખટાડી ને ચઈ જાય. બાવરી મેજવતાં સન ને સુમાવતો. સંભાળતો.

ન્યાસચંદ : ઘઈએ જાય, ભઈ !

માણિક્યંદ : હીપ, હું લાત મૂકમાંથી નથી જણવતો સંમ લાગે છે. નહીં તો આનું રેણુ તારા મોંમાંથી ની નહિવે.

ન્યાસચંદ : (જડણું દેખાડતા) માકા, મોંમાં માંતાને જોખનો થીયો, તારે તારી બાબીનું જોડું જોડું મોં બાબુનું. પછા અમને કંઈ દરખટાડી ને ચઈ મઈ. સનમનનાં કારણ છે. ભઈ, આપણને નખરા આવડે જ નહીં.

હીપચંદ : એમાં નખરા વળી-શેના !

માણિક્યંદ : નખરા નહીં, છ તો તપસ્યા. (હસીને) હાથા માથે તપસ્યા.

દીપચંદ : માફ, તપસ્યા કરવાની વેળા જ આવી કેવાય. કીમ અલ્યા ખીમા, મોઝિ સત્તર શેરતું ખંભાતી મારી બેઠો છે. સાસુરે ધડીનું પક તો મોઝિ નોતું માધુ' ને ! માફ, બે દોસ, અગત્યી વાંકા રેશી, લાઈ, વાંકા ! બેઈ છા' કેવાક અસરસવાર અલ્યા બેઠો છે !

ન્યાસચંદ : હાં, દીપા, દોસ્ત. તેં માણ્યું લાગે છે ! (અડખાટ દસે છે.)

દીપચંદ : (ન્યાસચંદના વાંકામાં ચપ્પા મારતા) અલ્યા તું કે'દી બેઈ ઓશોતો ! તારો મનખો પાર તારે ઉતરી ગયો.

ન્યાસચંદ : લાઈ, દાગમાં કંઈ ક્યોનાવું લાગે છે.

માણિકચંદ : (તકાક દઈને) ખીમા નો ખાચ ત્યાંલગલુ આપડે આ દરામ.

ન્યાસચંદ : દીપા ! બેયું ને આ ખીમાનું પોલિટીકલપણું ! આપણને ખાવા નથી હેલું. (ન્યાસચંદ, ખીમચંદ અને માણિકચંદ મોંના ગલોફમાં સારી રીતે ધરબીને હાથ ખંખેરે છે.)

દીપચંદ : મારી માદી ખરે તો આપડને આ ખરે.

માણિકચંદ : આપડે તો પેલેથી મીકું મૂકી દીધું.

ન્યાસચંદ : (હાથ ખંખેરતા) વાઈ, ઈના ચેરને હું કળી ગયો છું. ઈના મોંથી કેવાય ઈમ નથી ને આમ સેવાય ઈમ નથી.

ખીમચંદ : ભગવાનના દીકરા, લે તારે તું લાખી નાખ ! મારે તમને ખાવા નથી હેલું ! (ચેઠો મોંમાં મૂકતા) લે, ખાવ. નો ખાચ ધ્રને ઈમની . . .

માણિકચંદ : હાં...હાં...આકરા સમ નો દેતો. નઈ તો પરાણે ખાતું પડશે.

ન્યાસચંદ : લાઈ, આ દાથીવાળી વાતો છે ! આવવાના ચ જુદા, દુરિયાને દેખાડવાના ચ જુદા. અલ્યા, (દાદીએ હાથ ફેરવતા) હું ચ વાણિયાના જીંદો છું. (દસોને) આજ કંઈ સંખ્યા ખીલી છે !

દીપચંદ : આજ તો બધું ચ ખીલવાનું ! ખીમાના મોં સાધુ' તો ને, તેજનો નયો ઉભરો !

ખીમચંદ : (વચ્ચે જ) કરમજીવિવાળ આગળ લીલાં ખેતર મૂક્યાં છે થરી ખાચ, મરી ! પણ મોં પાલવાનું આજ ઈને સ્વે છે ખરું ?

ન્યાસચંદ : અલ્યા લાઈ, ખવડાવું દશે ઈ આમ ગમતલાં કરતા દશે ! ઈ' તો જાણિયા-વાળી કરે ! દીપા ! સંભરે છે ને ! દીમાસેઠના પેમસાની નાત વેળા જાણિયાવાળી લીનીતી ઈ ! વામીદ ચોધુંતું વામીદ.

ખીમચંદ : (આજો ચેઠો ન્યાસચંદના જડયામાં પાલતા) નો આ તો તને તારી . . . (અટકી નાચ છે.)

દીપચંદ : હાં...હાં...નેને. કાજો કર ચઈ જશે. દવે ઈ પેરે કાઈ . . .

ન્યાસચંદ : નો તો સું ચડે ! તણ કાયળી મોકળી મૂકી દેઈ તો સોજ વરસતી કપાસના ફૂલ જેવી ચનચનતી આવી લીમીરે ! સમજ્યો. પણ...સે...ને. ખીમા, આ સંખ્યા ટાણે ખાતું નો દાંકતો. હું વનમાં ખરો કે !

ખીમચંદ : તું બધાને વનમાં જ લાગે છે.

ન્યાસચંદ : તારે માયાના મોવાળા તો લાંબા નેવા જુરા ને મોંમાં માતાનો ગોખસો !

ખીમચંદ : મારી રૂને તું નો'તો જોળખતો ! કે'દિ છણે મને ટાડું ખવડાવ્યું છે !

માયાના આ મોવાળાનો વાંક છે ! જા. જોશ્યા આમદા સરિયાને પૂછી આવ. અંતાં વના આ માયે ખીજું નેજ ચોખ્યું છે !

ન્યાસચંદ : હાઈ, આજ ઘોરડે નહીં ફાવવાના. એમાંય હમોવાળો ખીમડો !

હીપચંદ : ન્યાસચંદ, આજથી હાલેને શામ આજુ ખીમાને દાંડા ! દાંડા ! ક્યાં કેરે. જંગમનીમાં સાંપડના જેવું હતું છ' સાંપડી ચીવું.

ખીમચંદ : એમણું સાંપડ્યું છે ? રાત હિ' મજૂરીકા ઉંચકી નસોડા જીંચા ચડાવ્યા છે તારે સાંપડ્યું છે !

ન્યાસચંદ : તારે તો આવનારીની...જંગમની...

ખીમચંદ : મેસ, મેસ, હવે. (ઝુસે ચાલ છે.)

ન્યાસચંદ : અહ્યા, છે કાઈ ! ટાહું પાણી નેસે.

ખીમચંદ : ટાહું પાણી શું કામ ! તણ કોમળી હતી તારે ...

ન્યાસચંદ : (કળીતો ફાડેડા મારતાં) હા, હાઈ, હા. અમનેય અબર છે.

ખીમચંદ : (મોં જુમીને, સળા ચાડતાં) અબર છે !

હીપચંદ : માકા, આ વડકા રોતા ચાલ છે છ' તમે જાણો છો ? ચાલો, હાઈ, ચાલો. મોહું કરવામાં ચાલ નથી.

ખીમચંદ : ખેસોને. મારું શું તમે લૂંટી લો છો ! જલ્યા નાનકા, જલ્લી સળગાવ તો ! ધરમાં ફાનસ મૂક્યું !

ન્યાસચંદ : ક્યારથી સાચળી માણવા સીખ્યા ? આજ હમણુ ચૂડીકરમેય દાણે કરતોતો !

હીપચંદ : સાત બચની તપરચામે રતન સાંપડે છ' સાચવતાં આવડતું નેમે ને !

ન્યાસચંદ : (દાંડમાંથી) રતન તો ઉકરડેથી ય છાંટી મેલું નેમે જાઈ !

ખીમચંદ : હં. હવે સમજાવો !

ન્યાસચંદ : (દાંડમાંથી જ) હા, બાપુ, હા. છ'ય. આવડત છે. (નાનકા કીટુંસનમાંથી છાંટી જાય છે.)

હીપચંદ : હવે અબર પડી કે ખીમો પરણ્યો.

ખીમચંદ : અતાર લગણુ અધું અધારમાં હતું, ખરું ને !

ન્યાસચંદ : હા જ તો ! જનમાં તો હાઈ ગીયો એટલે અમને ઠગાંથી જાણુ ચાલ. હે તારે, બાબીને તો જતાય !

હીપચંદ : ઈમનામ ખાલી હાથે જતાવજે ?

ન્યાસચંદ : મારા ધરના કંઈ નેતરું દેવા આવે ઈમ નથી. હે, ખીમા, 'કહિં જર્મવાનું આપડા ધરે.

હીપચંદ : ને પરમ હિ' બાબીસાંજને અપડા ધરે.

અણિકચંદ : ને ખીમડો નમ્ર !

હીપચંદ : અગળીએ છ' તો ખરે જ.

ખીમચંદ : (રહેજ ચોડામને, મીડોળ પરે 'હામ ફેરવતાં) કાઈને ત્યાં ...

ન્યાસચંદ : ખીમા, બાબીએ ઘોરડામાંથી જ તારા સામે ડોળા કાતપો કે શું ?

હીપચંદ : વાણિયો ધઈ વાત સમજતો નથી.

ખીમચંદ : સમજ જ મૂક્યા છાંમે.

ન્યાસચંદ : અહ્યા હાઈ.....

હીપચંદ : રાત પડી ગઈ છની ય સમજણ પડતી નથી કે શું ?

ન્યાસચંદ : હં. જીવ હવે-તો બીજો

દીપચંદ : તારે, બર્ષ! વાણિયો ચર્ષ એટલું સમજતો મા.

ન્યાસચંદ : ખીમા, બેજે. કશર મૂકવી પડે તો વાણિયો તો થાતો.

દીપચંદ : ઈ કંઈ શીખડાવતું પડશે? પાકો વાણિયો.

[ત્રણે બહુ હસ્યા યામ છે. માણતા મહત્તે જોસારીના પગથિયે આવે છે. તેમ વખતે મોઢી-ભાવો પ્રવેશે છે. જહાની હાથમાં પર, વિધવા મોટીભાણી. છોકણી રંગનો સાડેલો ને તેવા જ રંગનું પરસિવાથી ઘેળ્યા વળાઆ પડી ગયેલું કપડું પરેડે છે. સામાન આ ત્રણે એટ છે.]

મોટીભાણી : ડાં બર્ષલા! શાતા ને? બર્ષને મળવાને!

ન્યાસચંદ : ખીમે લગનમાં તો નફેદર્ષ કરી પણ આપડે કંઈક કરે હાલે! ઈ તો માંડ યામ. પણ આપણે કંઈ બાંકે તોડયે પાલવે?

મોટીભાણી : ગમે તેમ તોય એકદોઈયા.

[મોટીભાણી જોસારી પર આવી પહોંચે છે. ખીમચંદ જોસારીમાં બતોના પ્રકારમાં હસે છે. મોટીભાણીને હેખતોમાં પર હાસ્ય લાવે છે. પેલા ત્રણેય વિદાય લે છે. ત્રાસક એમ ને એમ જોડ પર છે.]

ખીમચંદ : ભાલો આવો.

મોટીભાણી : હા. ફેલેલ કરી આવ્યા ને!

ખીમચંદ : (છેલ નજીક આવીને) તમારા આશીરવાદે.

મોટીભાણી : બર્ષ, જોસારીની પૂનર્ધન્ય. બર્ષ, ધીના કામમાં ખી બંધુ ને ભગલો પેટ ફૂટતો રહ્યો. બલે ને હવે કટખી પેટ ફૂટતો. ખારા વાગવાને કહ્યું તો ઇમિના મોક્ષમાં લોહની કાઠ. શ્યો, બર્ષ. વહિનું નામ શું?

ખીમચંદ : સોનાના નામે નામ.

મોટીભાણી : બર્ષ, આપડને એવું નામ તો... સોના! પણ આપણી નાતમાં એવું નામ હોય નહીં.

ખીમચંદ : ના, ના.

મોટીભાણી : તારે? બર્ષ, મારી આગળ તો તમારે છૂટે પેટે વાત કરતી બેસે. આપડે આમ સરખી હેડીનાં. મારી આગળ લાજમરગદા તો હોય.

ખીમચંદ : (મેં મદકાવતાં) કં...ચ...ન.

મોટીભાણી : લો. કંચનવ તારે? નામે ય હવે તો હરે તો રે! જોવાં. ખરવા! ક્યારના આવ્યા હો, બર્ષ!

ખીમચંદ : સવારની ગાડીમાં.

મોટીભાણી : તમે તો ધરિયા લગત લીધા. ઝટકક પરણી આવ્યા. વાતનું ચકલું ય ફરક્યા ન હીધું.

ખીમચંદ : આ કામમાં બીટે ચડી આવતું હતો!

મોટીભાણી : (હસીને) ગાડે ચડીને આવ્યા ને! પણ તમારા બર્ષ તો અમને આપ્યો છાનામાના તોતો લઈ આવ્યા!

ખીમચંદ : મેં વાત ને આ વાતમાં ફેર. અમલક આવશે!

મોટીભાણી : હું ય સમજું છું.

ખીમચંદ : નાખ્યે! મારેલો વીખાવે મેં માવલો આવણા કટખી, જાલો! અણિયાળીવાલો જરેસીક વાત લઈને આવ્યો તો તારે વિદ્યુત વાણિયે કેળું મારી ગોચો તો ઇ સંભારે!

છે ને ! કસ્ટર કહિયો ન કાચ દારમાં બેસનાર. તે હિં મારી પાસે બાઢસો. છવ નછ. ખેતરના છતાવેજ પૂના ઘેર ગીરવવા ગીરો'તો. પણ હેજી કીએ ઈ છે મારું નાહું ટેરું વસકાપી લીધું. કસલ ક્યાણી બધી એળે ગઈ. બાપી નાત વચ્ચે મારું સાથે નાક લીધું. બાપા કટખી. ઈમાં વાતનો શું કહેરા કરે !

મોતીલાલી : બઈ ! ભગવાનનું માથું ઈ ફેરવી ચકે ઈમ નથી. તમારું બારણું બંધાવનું હતું તે બંધાવું જ. પણ બઈ, હા, ખોરડાની કંઈ સોધ કરી ?

ખીમચંદ : કળામાં નાસ્તો પડ્યો છે.

મોતીલાલી : ક્યાંથી લીધો'તો ? શું શું છે ?

ખીમચંદ : કંઈ મનભાવતો લીધો છે લાલો, મારું માનસો ? આપડે તો આવડી જઈ-ગાનીમાં એવાં એલફેશવેલાં નથી કર્યાં.

મોતીલાલી : બઈએ તો લેગાની હાંધી છે. પછપિઈ કરીને બે પૈસાનો છવ લેગો કરના માથે માટણું મૂકી પાણી જતા એ ન હજી આ નજર આગળ છે ને ! બઈ, ઈ શું કરવા ? આવનારી મારું જ ને ! ઈને સખી કરવા જ ને !

ખીમચંદ : હા જ તો લાલો !

મોતીલાલી : સવારે કીચડાણે દાલમાં તાડ

ખીમચંદ : બાઈએથી તો લેજરા, પણ ઈનો બઈ 'હેંક લગણુ હારે આવ્યો'તો. કણે બચારીએ આપા દારની ધરતો જ ચેલવેલી બેઈ સો !

મોતીલાલી : ઈમ છે ને બાઈ !

ખીમચંદ : સાચું કવ છું લાલો ! મેં તો પૂડું મોં ન નથી બોલ્યું. છે તો લાજબાણનું છોડું ! ટેચનમાં બાટું ખાતા'તા ત્યાં મારાથી મોલાબા વગર નો રેવાણું...ને ઈ વખતે બેઈ, " મોટાભાઈ સાથે છે ને તમે આમ કરો ! "

મોતીલાલી : ન્યાં જ જાતવાનનાં છોડું પારખું. ધરડાં અમયા ઊંચા ધરનું છોડું મોરતા'તા ! જાતજાત વગરનાની તો વાલ ચકો ને ! લાંબાટું'કા હાથ કરી બજારમાં રાગેઈતી હોય.

ખીમચંદ : તારે લાલો, આમાંનું આમાં કયું ન નથી.

મોતીલાલી : બઈ, ખોરડાની પૂનર્થે જ આવી ધરલખમી સાંપડી, લાલ ! કો'સનો પમ સારા સાડું જ પાંચે. તમારું નસીબ જ ભારે છે. કોખડું વળગાડવા સધાય તીપાર હોય પણ કપાળના માંડેલ કાણુ લોકો ચકે !

ખીમચંદ : લાલો ! તમ જેવાં પૂનચાણીના આસીરવાદ.

મોતીલાલી : કોઈના સારાગિયાંમાં ન હોઈ તો સંધાય દેવ પાંસરા, સમજ્યા ! અમારા તો આસીરવાદ છે જ. તમારી નેમ વધજો. ક્યાં વધારે અમે શું આપી શકીએ ?

ખીમચંદ : મારે ઈની જ ખોટ છે.

મોતીલાલી : મારા બઈ, તમારા ધરે બર્ષગણુસ નછ એટલે શુકનશુકનનું શું બાન હોય !

આપમ ધરે લખમી બાવે તારે તો કંચાર...

ખીમચંદ : પણ ધર તો ઈનું જ છે ને ! મારે કંઈ હવે રેવાનું હોય !

મોતીલાલી : બઈ, હજુ તો છોડું છે ને !

ખીમચંદ : (ગંભીરપણે) લાલો, ઈની મા રોઈ છે કંઈ ! રે'તો કે ચીક વરસે આજ ધરનારે પગ ચકે છે. મેં તો ફલ જીમ સાચવી છે.....

મોતીલાલી : (કાવઠો રીતે) આપને આપણા માથુસતી ખેવના હોય જ ને ! હો, માથુ-
સતું ત્યાં જ પારણું. સારા ઘરના માથુસ થોડાંમાં ઝાડું કર્યું છે.

ખીમચંદ : તારે જ બાકી, તમે સામે ખૂણામાં બેઈ આવો ને ! મેં મારી આટલી
ઉમરમાં જરૂરો શેટલો ને આઠની દાળ સિવાય બીજું કંઈ ખાધું નું ! પણ આ તો
વાંસોની ચુણ, દેરાદુનની દાળ... ને વીંચાજમાં જ મેં તો બકરીના દૂધ સિવાય
બીજું દૂધ ખાધું છે ! પણ આજથી જ ભગવાન પટલના મરે ભેંસતું દૂધ બંધાવ્યું.

મોતીલાલી : બઈ, પેળા પરતે ઈ માથુસ. બઈ, પૈસો કેરો કર્યો ?

ખીમચંદ : પૈસા તો કાલ સવારે ખાટું મારી પેલ કરી લઈશ.

મોતીલાલી : બઈ, તારે . . .

ખીમચંદ : બાકી, બેસોને !

મોતીલાલી : (હસતા) સાચો દરખ ઉભરાવી ન દેતાં. કાલ સાડું રાખી લ્યો. બઈ.
ખોટું ન લગાડતા. આ તો હસવાની વાતો. હું તો હવે મારી દેરાણી પાસે જવાની.
(મરઘરી કરતાં) તમે તો મને તો દેખાડી. તમારા પેટના પાપને સમજું ને !
ખોડખાપણું હશે તો નઈ દોલ વગાડીએ ! અહીં કંચનવડે ? ! (અંદરથી. કંચો. મ.
જવાબ આવતા નથી. ખીમચંદ સરવા કાને, ત્રાંસો નજરે જરા હસતો હસતો જોયો. છે.)

ખીમચંદ : બાકી, અંદર જવને. અંદર બેઠાં છે.

મોતીલાલી : હો, આજથી જ તમે તો તેમની આમળ રાખી ગયા ને શું !

ખીમચંદ : (હસતા હસતા) શું કરીએ બાકી ! છૂટકો છે કર્યો !

મોતીલાલી : શેઠાણી ખોટાં ખરાંને !

ખીમચંદ : તમે મારા બઈને ખોટાં તોતાં ? પારકો ટારણો મારી આવડે છે, બાકી !

મોતીલાલી : માન આપે કંઈ નઈ જવાબ આપે ! અહીં વહી... જો... વહી !

ખીમચંદ : બાકી, માધીયા જ જાય તો ! ? (મોતીલાલી ખીમચંદની લગોલગ આવે.
છે. ખીમચંદ ઉત્સુકપણે, ધીમે રહીને મોતીલાલી સાથે વાતે વળગે છે.)

મોતીલાલી : બઈ ! છે તો મરનદવાળાનું ફરજંદ. હા, છ તો કે'તું ખરો. આપણા
ખોરડે આવી જ શામે.

ખીમચંદ : બાકી ! વાણિયાણુના કાકામાં નવ મંજના આજોટયો છું.

અંદર]

માસ્ત્રિકાના આલોકને

માસ્ત્રિકાના તેમજ પરદેશના મજા માલોતનું પાછળું લવાજમ આકી છે. તે
સોને વિનંતિ છે કે તેઓ પાછળું લવાજમ મોડલી આપે અને સાથે સાથે સં.

૨૦૦૧ નું લવાજમ પણ મોકલે. પરદેશમાં બી. પી. ચર્તા નથી એટલે તે માલોતને
વખતસર પોતાના લવાજમો મોકલવાં બેઠાં. (પોસ્ટલ ઓફિસ દોસ કરવા નહિ.)

વ્યવસ્થાપક 'મસ્થાન'

લવાજમ : હિંદમાં રૂ. ૫; પરદેશના રૂ. ૬૫ અથવા શિલિંગ રૂ. ૨.

મસ્થાન કાર્યાલય : રાયખડ : અમદાવાદ.

વધારે તાકાત અને કાર્યશક્તિ

માગે છે!

માદાગી-અતિશય કે બીજા કોઈપણ પ્રકારે સુમારેલ શક્તિ પાછી મેળવવા, તેમજ આજની વધારે પડતી જવાબદારી અને જિંતાની સામે ઝડપી, શિયાળામાં સુવર્ણમાલિની વસંત એક આશોર્વાદ સમાન છે. લેખ્યતમ શક્તિદાથી કિંમતી તત્ત્વોથી ભરપૂર.

**સુવર્ણ
માલિની
વસંત**

શિયાળાની ઠંડીમાં 'ચરદી' થતાં એ સામાન્ય છે. તબીબોની 'કાસ્પો' બલાયક પામેલી આ ટીકડીઓ- ચરદી તથા ખાંસી 'ત્રે' રહે ચક્રુ છે. વસાઇ અને બીજી પ્રખ્યાત ઔષધિઓના [KASPRO] મિશ્રજની બનેલ આ ટીકડીઓ ગમે તેવા પ્રકારના કંદ-ખાંસી-ચરદીના, છુસ્ત જ નાશ કરે છે.

તમારા માથાના વાળની બરછટતા દૂર કરવા તથા વાળની રૂઢિ મર્યાદા, આ એક જ હેરબ્રૉઈલ છે. કોપરેલ તેમજ તાજી વનસ્પતિઓમાંથી તૈયાર કરેલું એક અનુપમ સુગંધી તેલ કે જેનાથી માથાના વાળ ખરતાં અટકે છે, માથામાં ઠંડક રહી વાળનું સૌન્દર્ય વધારે છે-વિવાદી-વિવાદિનીઓ માટે અત્યંત ઉપયોગી છે-અજાણની ખાતરી કરી લો.

**સુકુંલ
સર્પકોઈ હેરબ્રૉઈલ**

ચયવનપ્રાશ
(અષ્ટવર્ગ)

કાંતિ અને પુષ્ટિ માટે જેમ વ્યાયામની જરૂર છે, તેટલી જ ચયવનપ્રાશની જરૂર છે. સર્વ શક્તિવર્ધક ખોરાકથી ભરપૂર ચયવનપ્રાશ (અષ્ટવર્ગ) એ એક સુરખ્ખો-ચાટણુ છે. દરરોજ પાચનશક્તિ અનુસાર લેવાથી, સાચી શક્તિ પ્રાપ્ત થશે.

યુગરાતના
સોલ એજન્ડ :

ભારતીય ઉદ્યોગ પ્રચાર કાર્યાલય,

૧૪, બાસ્કરવેન,
હરિદ્વાર, સુવર્ણ

મળવાનાં સ્થાન : ચંદુલાલ-ત્રેમચંદ દવાવાળા, ત્રણ દરવાજા, અમદાવાદ.

દિલ્લી વસ્તુ ભંડાર, અલ્હા. પી. શિવદત્તાની કું. વડોદરા.

દરીશંકર દેવશંકર ચુક્લ, ઉમરેઠ. મોહનલાલ પ્રભુદાસ ગાહડ, ધંધુકા.

તથા-બીજા-ભણીતા દવાવાળા.

શિયાળા માટે આયુર્વેદાશ્રમ ફાર્મસી લિ૦ (અહમદનગર)ની ખાસ બનાવટ.

વિરાટ અને સૂક્ષ્મ

૮

ડૉ. યશવંત શુક્લાબસાઈ નાયક

અમુગજાના બે લેખોમાં સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિનું અવલોકન કર્યું છે. અણુ, પરમાણુ, ઇલેક્ટ્રોન, પ્રકાશના મોન' વગેરે સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિના ઘટકો છે. ઇલેક્ટ્રોન, પોઝિટ્રોન અને ન્યુટ્રોન નામના નવું મૂળભૂત કણો વડે દર મૂળતત્ત્વોની રચના થયેલી છે. એ દર મૂળતત્ત્વોનાં અણુ અને પરમાણુ વડે બન અને મેતન સૃષ્ટિની વિવિધ રચનાઓ આપણને જોવાની મળે છે. એ સૂક્ષ્મ જગતમાંથી મોટાં જગતની રચના થયેલી છે. નદી આંબે દેખાતાં જગતના નાનામાં નાના કણો એ સૂક્ષ્મ જગતના કણોના કરતાં લાખોગણા મોટા છે. સૂર્યના પ્રકાશમાં દેખાતાં દવામાં ઊંડતાં ધૂળ, ધૂમાટા અને બીજા પદાર્થોના રજકણો એ દરેક જગતના નાનામાં નાના કણો છે. એવા વિવિધ કણો એવા સમૂહ જમીનનાં પટ્ટા, પહાડો, જીવ-જંતુઓ, વનસ્પતિસૃષ્ટિ અને નાનાંમોટાં પ્રાણીની રચના થયેલી છે. જીવંત સૃષ્ટિમાં પણ નદી આંબે ન દેખાય તેવા સૂક્ષ્મ જીવો છે અને દારૂ, વેલ, જેવા મોટા જીવો પણ છે. એ સર્વ નાનામોટા જીવની કોટીમાં ગ્રાહ્ય એક મધ્યમ જીવ છે. આમ છતાં ચિતાનાં ભૂદિગ્ગથી તે જગતમાં સરસાઈ બોચને છે.

આપણે જ્યારે આપણી પૃથ્વી અને તેનાથી પર એવાં વિરાટ વિશ્વનો ખ્યાલ કરીએ છીએ ત્યારે સર્વ જીવોમાં સરસાઈ ભોગવતો એ માનવ જીવ કેટલો દુઝ છે તેની કોખી માય છે. આ લેખમાં એ વિરાટ વિશ્વના દર્શન કરાવીને આ લેખમાળા પૂરી કરવામાં આવશે.

આખી પૃથ્વી ઉપર આજે જેટલાં માનવી વિચરી રહેલાં છે તે સર્વને એક જ સ્થળે એમાં કરી ખીચીખીચ ખાદી રહેલો તે અર્થો માછલ પહોળો, અર્થો માર્ગલ લગી અને અર્થો માછલ ગીચો એક નાનો સો કુંગર ખટકાઈ જશે. આ કુંગર માથેરાનના કુંગરથી પણ નાનો થશે. આ ઉપરથી ખ્યાલ આવશે કે પૃથ્વીના ૫૬ ઉપર પણ માનવ સમુદાય કેટલો દુઝ જગા રોકે છે.

આપણી પૃથ્વીનો વ્યાસ ૮૦૦૦ માઇલનો છે. પૃથ્વીની આરપાર કાણ પાકીએ અને તેમાં માણસને એકેકેકના ઉપર ગિત્તા રાખીએ તો કુદરે ૮૦ લાખ માણસો જોઈએ. છતાં જો માણસ અને પૃથ્વીના કંઈ સરખામણી કરીએ તો માણસ પડે છે કે પૃથ્વી કદમાં માણસનાં કરતાં આઠરે ૧૬૦૦,૦૦૦ કરોડ, અર્થાત્ (૧૬,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦) ગણી મોટી છે.

સૂર્ય પૃથ્વીથી ૯ કરોડ ૨૭ લાખ માઇલ દૂર છે. સૂર્યનો વ્યાસ ૮,૬૬,૦૦૦ માઇલનો છે. આમ પૃથ્વી કરતાં સૂર્યનો વ્યાસ ૧૦૮ ગણો છે. કદમાં સરખામણી કરતાં માણસ પડે છે કે આઠરે ૧૦ લાખ પૃથ્વીના જેવા એળા એક સૂર્યની અંદર સમાઈ જઈ શકે છે.

આમ પૃથ્વીને ડોઠોને બહારનાં વિશ્વનું અવલોકન કરવા જતાં આકાશી પદાર્થોનાં દૂરતા અને કદ આપણને આશ્ચર્ય પમાડે છે. સૂર્યમંડળનો હેસો મદ ખુદો સૂર્યથી લગભગ ૪૦૦૦૦ લાખ માઇલ દૂર છે.

સૂર્ય અને સૂર્યમંડળ આકાશમાં ને અને તારાઓ દેખાય છે તેવા એક તારાનાં

કુટુંબરૂપે છે. દરેક પ્રકાશિત તારો એક સૂર્ય છે. એ તારા આપણાથી અને એકબેકથી એટલા દેરા છે કે તેમના અંતરની ગણતરી માપલિમાં સર્વ શકે તેમ નથી.

આકાશમાં સફેદ વાદળ જેવો એક પટો દેખાય છે, એ પટો પણ અગણિત તારાનો સમુદાય છે. દરબીન વડે જોતાં એ સફેદ પટાનું વાદળ એ નાનામોટા અસંખ્ય તારાનું બનેલું છે એમ સ્પષ્ટ માલુમ પડે છે. આકાશગંગાના સર્વ તારા અને નરી આંખે દેખાતાં દરેક તારો એક નાનુંસરખું વિશ્વ રમે છે. એ નાનાં વિશ્વને આપણે તારામંડળ કહીએ છીએ. આપણા સર્વ પણ એ આકાશગંગાના તારામંડળનો સભ્ય છે.

સૂર્યથી બીજા તારાનું અંતર માપવા માટે માપલિની ગણતરી કરતાં પાર આવે તેમ નથી. આથી અંતરની ગણતરી કરવામાં જોઈને એકમ વપરાય છે. એ એકમ તે પ્રકાશવર્ષ. પ્રકાશનું કિરણ એક વર્ષ સુધી મુસાફરી કરે અને જોડેલું અંતર કાપે તેને એક પ્રકાશવર્ષ અંતર કહેવામાં આવે છે. પ્રકાશની ગતિ એક સેકન્ડની ૧૮૬,૦૦૦ માપલિ છે. જોડેલી ઝડપે માલતું પ્રકાશનું કિરણ એક વર્ષમાં ૫૮૦૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦ (આશરે ૫૮૦૦ અબજ) માપલિની મુસાફરી કરે છે. સૂર્યમાંથી નીકળેલું કિરણ આઠ મિનિટમાં પૃથ્વી ઉપર આવી પહોંચે છે અને લગભગ ૨૫ કલાકમાં છેલ્લા ચંદ્ર ઉપર પહોંચી આવે છે. સૂર્યમંડળ છોડ્યા પછી એ કિરણને માર્ગમાં ૪ વર્ષ સુધી ગાઈ તારો મળતો નથી. બરાબર ૪ વર્ષ પછી જોડેલે કે ૪ પ્રકાશ-વર્ષ જોડેલા અંતરે નરતુરંગ (૨) નામનો તારો (દક્ષિણમાં જૂન માસમાં સ્પષ્ટ જોઈ શકે) દેખાય છે તેને સૂર્યમાંથી નીકળેલું કિરણ પહોંચી શકે છે. આમ આપણા સૂર્યમંડળથી નજીકમાં નજીક તારાનું અંતર ૪ પ્રકાશ-વર્ષ છે. એનો અર્થ એ થાય છે કે એ નરતુરંગ (૨) તારામાંથી આવેલો ને કિરણ આપણને મળે છે તે બરાબર ૪ વર્ષ ઉપર નીકળેલું હતું. આવે નીકળેલું કિરણ હજી ૪ વર્ષ પછી આપણને આવી મળશે.

પરંતુ આ નજીકનો તારો ઊંડોને દૂર જઈએ તો લગભગ ૧૦ પ્રકાશવર્ષ અંતર સુધી બીજો કેહાં તારો માલૂમ પડતો નથી. મુમયોઈ નમુનમાં આજ નામનો પ્રકાશિત તારો આપણાથી ૧૪૨ પ્રકાશ-વર્ષ દૂર છે. કેટલાકી ખાસમાં દક્ષિણે દેખાતો અગત્ય નામનો બહુ જીવંતો તારો ૩૦૦ પ્રકાશવર્ષ દૂર છે.

આપણે તારામંડળ એક સ્થાપકમના પૈંઝ આકારનું છે. એનો વ્યાસ આશરે ૪,૦૦,૦૦૦ પ્રકાશ-વર્ષનો છે, એની જગ્ગેની પહોળાઈ આશરે ૩૦,૦૦૦ પ્રકાશ-વર્ષની છે, અને એની અંદર નાનામોટા ૪૦ અબજ તારા છે. એમાંના કેટલાક તારા સૂર્યના કરતાં લાખો ગણા મોટા છે, અને સૂર્યના કરતાં લાખો ગણા પ્રકાશિત અને હિષ્મ્ય છે. એ સર્વ તારા આશરે સેકન્ડમાં ૧૦ થી ૨૦૦ માપલિની મુસાફરી કરે છે. આમ છતાં તેમનાં પ્રચંદ અંતરને લીધે આકાશમાં કૈંકાઓ સુધી એક જ જગ્યાએ સ્થિર હોય તેમ દેખાય છે.

આપણા તારામંડળને ઊંડીને વ્યાગળ વધીએ તો પગી પાછો પ્રચંદ અવકાશનો અન્ય પ્રદેશ આવી રહે છે. મોટાં દરબીનોથી આપણા તારામંડળની બહારનાં નાનાં વિશ્વો અને નિહારિકા કહેવામાં આવે છે તે હરખમાન બને છે. એ નિહારિકા આપણા તારામંડળના બેવાં જ સ્વતંત્ર વિશ્વો છે, એમાંની સખ્ખા લગભગ ૭,૫૦,૦૦,૦૦૦ (સાત કરોડ પચાસ

‘ ઉપહાર અને ઉપાલંભ ’

[એક સુસાયણા એટલા તરફથી]

[મિત્ર]

ઈશ્વરપ્રસાદ જોષીપુરા

સોસાયટીના પ્રમુખીય કાર્યથી
વિમુક્ત, આને નિકળી પડ્યો હું
સહેતો ધાંપલથી વજરના—
અસાનિયો ફૂર-ફૂરે પન્યે
ઉધાનની ચીનજ કો' પદાર્થ.

અહીં તહીં સ્ટેમ લટાત મારતાં
દૈવિધ્ય ઉધાનતણું નિકાળતાં
પ્રકુલ પુષ્પો તજી સોરમે કરી
મૂલો મયો એ સજ્જ હું એ તારો,

ત્યહીં ધીમા પ્રસ્વનમાં ધ્રુવની ૨૦
કાલિલનાં મંદુર ગાન રાણી
મન્દાવયે પશુ-મુદ્દેશ મૂળી
પુષ્પેશ્વરી આમ્રપદા ઉભી રીશે.

સુકોમળાં પદ્મવર્મા મહોત્સી
ઉછ દત્તી સાખ મુકવ રી કીણે
નંદી અહીં અગ્રુહિ શીખની હાલ
મુખા સીમાયેલ વસન્તની બાધી.

વસન્તનો માલક માનરિકા
કેવલો કાલિલને પ્રતીકા
ઉધાનમાં એકલ આમ્રપુષ્પને ૨૦
મહોત્સવી; ફળની સુપ્રાસિની.

નિકાળીને આમ્રપદા—
થયું ગમે : “બાદી કીમતની વિશે
અર્થેલ લાખડા તણું કળ્ય આ ફળ !
અનેકની આંતરડી નિચોવતા
હશેલ આ આમ્રવડુ નિસામય !
બારિ નહિ, સોચન અપૂર્ણ કર્યો
દશે કૃપિયાર તજી ભમાને !
સંતાપથી એ મદુ આત્મજાણથી
ઉભર આવેલ અફેશ થયો દશે !
હું દેખશે ભાગ્ય માત્ર એમનાં
લયેલ આ સાખ; અને હું માણુરી
ધીમન્ત-સંતાન વિતા મહુરીને !
ને પેખશે પીપ્પુ આમ્રનુ મીઠું
તજાઈની સ્વચ્છ સફેદ ગોદમાં !

અક્રિયનો એક નિકાળશે શું
એકી દશે ? ”

વિચારવંદા મહીથી અગ્રુતાં
હું નગીને એક જગા, સણું ત્યાં
અગમ્ય કો' વડાની ભીતરેમાં. ૪૦

“જલું ઘટે ના !
બૂલ્યો અલ્યા મિત્ર! હાલ નથી ગયો
સુદ્ધ એ કાળ—ચદા ઉશેશે
તું આંહી, ને એક અસ્વચ્છ ગોઠશે
કરેલ સ્પર્શો તુજ દાર્દ-તંત્રીને.

સ્વાતંત્ર્યના જંગ વિશે ક્રુમણાં
તુરંતનો કહી બન્યો તું, એ સમે
સુસાયણો એક ઉત્તો હું ગોઠશે
પરેલ ભારી નજદીક, ને મને
નિકાળી આપાસન અર્થે ‘તે’ કીધી ‘પૃષ્ઠ’
અવિભાની ઉન્નવજ માહરી કયા.
અને કહેછું :

“સ્વાતંત્ર્યનાને બની પુષ્પ ધાત્રી
હું કોઈ વિ' આવીશ આ સ્થળે તેા
તણું મહાભાગ્ય ખીલ્યું નિકાળી
પિલાન ભૂતી હશેલ સ્મરીય. ”

બૂલ્યો બલા એ હજ દાર્દ ઇતિને !
કે વિસ્મયે તે' તુજ ભૂતકાળને ?
દારિદ્ર્યનો ફેદ બર્ષો હું ગાયક !
પતિતનો કલાત દત્તો ઉપાસક ! ૬૦
સ્પર્શી તને તે દિન દીન આર્દ્રના,
સુસાયણાની—સુજ આત્મજીનની.

અને હવે આમ જશે હું વિહીને !
ખરું ! નથી આંહી તુરજ બાતરી
દલાસ લા એ દિસતો ન ગોઠશે
તુરંતવાસી નથી તું થ—તે છતાં
આમ્રક એ સંસ્મરણે ખડાં થતાં !
સંભવ એ શું ગરવા નથી બલા !

ને આજ ૧ હા ! સાક્ષર તું હવે બન્યો
અને અહીં એકલ હું ખીલી જાયો. ૭૦

દુર્ગતાસી કથમ મેઘ આપણે
વિકાસના પંથ વિધે વિમાસીએ.

ને સ્વભવે, સ્પર્શ તને કરે ના
કમર શું સાગ્ય ખોલેલ માહરું.

છતાંય તે જે મીત માહરું કીધું
દરિદ્રતામાં, કામ એક ભૂલવું ?
સે એકલું વેતન.....,

...હું રૂઝું ન્યા,

વધી રહી કેમળ આગ્રમની

અટીક કો' વૃક્ષની લીટરેથી ૮૦
સુરેસરી સાખ ઘણી ઢળે પડી.

અને ઘણું : “એક ‘સુસાધવા’ વિધે
લખ્યું ત્યાહીં વેતન આટલું મળ્યું.
તો, એ ઘણું કાવ્ય ‘સુસ્યા વિનાના’
અસંખ્ય આ ઉપર—શું નહિ મળે ?

રહેશે પડી મોહીની કરી તમા ?
કવિપણની પરવા ? ૮૭

અનુસંધાન પૃ. ૨૬]

લાખ) જેટલી હોય એમ ગતાય છે. એ દરેક નિહારિકામાં આપણા તારામંડળ કરતાં વતા-
ઓછા તારા હોય છે. જેટલીકમાં ૬૭ તારાઓ રચાયા નથી અને માત્ર ઉપર વાયુરૂપે જ
પ્રવર્તે છે.

એવી હરપમાન ધમેલી દરની નિહારિકા આપણાથી કરોડો પ્રકાશવર્ષ દૂર છે. જે
નિહારિકા વચ્ચેનું સરેરાશ અંતર ૨૦ કરોડ પ્રકાશવર્ષ છે. એ નિહારિકા પશુ રોકની
૨૦૦ થી ૨૦૦૦ માઈલની ઝાડે એકમેકથી દૂર જાયતી માત્રમ પડે છે. આ ઉપરથી
આપણને આપણા સમગ્ર વિશ્વના વિરાટ વિસ્તારની અંખી યાય છે. ૬૭ તો આજ સુધીનું
શોધારોહુ વિશ્વ માત્ર ૧૦૦ ઈંચ વ્યાસના કાચવાળાં દૂરબીનથી જોવાનું મળ્યું છે. અત્યારે
અમેરિકાની માઉન્ટ વિસન વેધશાળામાં ૨૦૦ ઈંચ વ્યાસનું દૂરબીન સ્થાપિત રહ્યું છે. એના
વડે આપણા વિશ્વની ૬૭ પશુ દૂર રહેલી નિહારિકાનાં દર્શન થશે.

વિશ્વ અનંત છે કે પરિમિત, અને પરિમિત હોય તો તેનાથી પર કાંઈ અવકાશ અને
બીજું વિશ્વ છે કે કેમ વગેરે પ્રશ્નો આપણને મૂકે છે. અનંતતાનો ખ્યાલ આપણને શુદ્ધિ-
ગમ્ય લાગતો નથી તેમ પરિમિત વિશ્વનો ખ્યાલ પણ તેટલો જ અગમ્ય લાગે છે.

એ ઉપરાંત એ વિશ્વ ક્યારે શરૂ થયું, ક્યાં જન્મ રહ્યું, છે, કવિષ્ઠમાં ક્યાં સુધી
વિસ્તરશે, કદી વળી પાછું સંક્રામણે કે કેમ, ફરીથી વિશ્વનો લય યશે કે કેમ વગેરે પ્રશ્નોની
પરંપરાના જવાબો ૬૭ સ્પષ્ટ રીતે આપણને મળ્યા નથી. એવાં પ્રશ્નક વિશ્વની યૂદ સમસ્યા
ઉકેલવા કુદરતે એક તારામંડળના સુધે જેવા મધ્યમ તારાના પૃથ્વી જેવા મધ્યમ મદ
ઉપર સાપાંખ્ય ફૂટ ગેંગાઈના સદૃશ માનવીને સર્જીને એ માનવજાતની હાંસી કરી છે કે
કેમ તે પણ સમજાતું નથી. સુર્યમંડળની પૃથ્વી સિવાય બીજી વસતી હોય તેવું સંભ-
વિત જણાતું નથી. વળી એ વિશ્વ તો અનાદિકાગયો યોગ્ય આવે છે જ્યારે જીવન તો
છેલ્લાં ૫૦૦ કરોડ વર્ષથી વહેતું પૃથ્વી ઉપર ચાલ્યું નથી. વળી ભૂતકાળમાં કદાચ બીજા
૨૦૦૦ કરોડ વર્ષ પડી પૃથ્વી ઉપરથી જીવન અદસ્ય અંત જશે અને તેમ છતાં જા વિશ્વનો
કેમ તો ચાલ્યા જ કરશે. તો એ ચોક્કા કાળમાં જીવનનાં સર્જનનો દેશ શો હશે ?

વિશ્વનાં દિર-કાળની અનંતતામાં મનુષ્યના જીવનનો અને તેની કાટીનો જીવનકાળનો
સમય એક ટ્રાન્ચ લાજુ જેટલો પશુ નથી. એમાં છેલ્લાં ૪૦૦૦ વર્ષની મનુષ્યની સંસ્કૃતિ
અને તેના પરિણામે પ્રાપ્ત કરેલાં યાન પશુ કેટલું અદ્ય જ હોય તે સહેજે સમજાવે તેમ
છે. અત્યારે તો ચેરેના વિશ્વનાં વિરાટ દર્શનથી જ આપણે સતોષ માનવો રહ્યો
અને તે કારણે આપણી અદ્યતાનો પણ ખ્યાલ ગાંધો રહ્યો છે. (સમાપ્ત)

અત્યુત્તમ પૌષ્ટિક ચાટણુ —

દરેક જાતની અશક્તિ તથા નબળાઈ માટે

અમીરી અવન [રજીસ્ટર્ડ]

અકસ્મીર પુરવાર થયેલું છે. જ્ઞાતતાંત્રી નબળાઈ, ધાતુશીલતા, ખાંસી વગેરે નાશુક કરી લોહી વધારે છે. શીલુ મચેલા ચરીરને તવપ્રદાનિત બનાવે છે.

કિંમત તોલા ૧૦ ની શીશીના રૂ. ૧-૬-૦; રતલના રૂ. ૪-૮-૦

★

— સ્ત્રીઓના —

પ્રદર, અતુરોપ, વંધ્યત્વ, ગર્ભાશયના રોગો, સુવાવડ, છર્ણુજવર તથા સુવાવડ પછીના દરેક જાતના રોગો માટે

સુંદરી સંજવની

અમૃત તુલ્ય છે. કિંમત જાટલીના રૂ. ૧-૪-૦

બિંબા ફાર્મસી લિ. : બિંબા (ઉપર અમરાવત) નાગપુર

જોશ એવન : મેસર્સ એસ. રમાણુ એન્ડ કું. ગળીશક, અમદાવાદ

દરેક રથને એજન્ટો નોંધે છે. એજન્ટીના નિયમે તથા આયુર્વેદિક દવાઓનું અભીપ્રય મંદેત.

વિશ્વાસ વધારતી વિગતો અને આંકડાઓ

તેવીસમો ત્રિવાર્ષિક આંકડોનો અહેવાલ

- મુલ્ય-અંદાજના અનુસરમાં સુધારો અને
- અર્થ-પ્રમાણમાં થયેલ વધારાની રજૂઆત કરે છે.
- ૩ ટકાના વ્યાજના ધોરણે કંપનીની જવાબદારી આંકડો પછી

ત્રિવાર્ષિક ચોકસો નફો

રૂ. ૧,૫૦,૮૮,૦૯૨

આથી પોલિસી હોલ્ડર્સની અનામતમાં રૂ. ૫૪ લાખનો વધારો થયો છે.

અહેર થયેલ ગ્રામસે	નિવૃત્તિના વીમાની રૂ. ૧૦૦૦ ની પોલિસી દીઠ વાર્ષિક રૂ. ૧૧-૮-૦
	હયાતીના વીમાની રૂ. ૧૦૦૦ ની પોલિસી દીઠ વાર્ષિક રૂ. ૧૦-૦-૦

ઓ રિ એન્ટ લ

ગવર્નમેન્ટ સીક્યુરિટી લાર્ડ્સ એસોસિએશન્સ લીમિટેડ

સ્થાપના : ૧૮૭૪

[હેડ ઓફિસ : મુંબઈ]

પ્રાંચ ઓફિસ : ઇલેક્ટ્રીસિટી હાઉસ,

લાલ દરવાજા, અમદાવાદ.

પ્રાંચ એજન્ટ : શ્રી. કન્દવદન સુનીલાસ મહેતા, ખી. એ., એલએલ. ખી.

નેરોલની

લગર છાપ

શાહી

ફાઉન્ટન પેનના

તથા

બહુ બ્લેક બાટલા

વાપરે.

ધી નેરોલ એજન્સી

નવું દરવાજા-અમદાવાદ.

લા-ચ ન-કાલુપુર દરવાજા બહાર, ગાંધીની લાઇનમાં.

ખ

દેશપરદેશના આધારપીછેડમાંથી માર્ગ દર્શાવતી

હા

‘જીવનનું સમગ્ર દર્શન કરતી’

૨

‘જીવ અને આત્માની ક્ષિત્તિ સુધી ચરતી’

૫

‘સાલ મહાયુદ્ધને વાર્તામાં વણી લેતી’

હી

● પહેલી ગુજરાતી નવલકથા ●

એ મિત્રો

લેખક : ગોવિંદલાલ અમીન

પ્રસ્તાવના : પ્રો. અનંતરાય રાવળ

કી

કિંમત : રૂપિયા ચાર

છે

● આર. આર. શેઠની કું. : મુંબઈ ૨ ●

હસ્તલિખિતો અને તેનું સંચાલન*

પ્રો. અમરતરાય રાયળ

આ હસ્તલિખિતોના આજના લેખકો અને ચિત્ર-મુદ્રાકન-કારોમાંથી જ આવતી કાલના લેખકો તથા કલાકારોની ધરતી ચલાવી છે. આ જોતાં, કલમ અને પીંછોની કસરતનો તેમનો પૂર્વતૈયારીરૂપ આ પ્રવૃત્તિને અત્યારના પ્રાપ્તકીર્તિ લેખકો વધાવે, ઉત્તેજે અને દોરે એ તો બહુ જ આવકાર્ય. અખિલ સાહિત્યરૂપામાં પાણીની આવ સતત ચાલુ રાખવાનો એ જ એક માર્ગ છે. અમદાવાદના લેખકમિલને હસ્તલિખિતોનું પ્રદર્શન થોડું જો કાર્ય ખમ્યું છે.

પણ લેખકમિત્રન તો હજી કાંઈ સવારે ઉઠ્યો. તેની પહેલાં જુદાં જુદાં શહેરોની સાહિત્યસભાઓને આ ચૂકવું જોઈતું હતું. લેખકમિલન હોય ત્યાં તે, અને સાહિત્યસભા હોય ત્યાં સાહિત્યસભા, પોતાની સાહિત્યસેવી પ્રવૃત્તિઓમાં, પોતાના ગામ કે શહેરનાં હસ્તલિખિત સામયિકોના આવા પ્રદર્શન દ્વારા તેનાં સંગઠન, વ્યવસ્થિત માર્ગદર્શન અને સંચાલનને એક પ્રવૃત્તિ લેખે સમાવેશ કરી શકે તેમ છે.

અમદાવાદના લેખકમિલને આ પ્રવૃત્તિ ન કરી હોત તો, તરજોગો આ ઉત્સાહ, પ્રગટું પ્રગટું થતી આ સિદ્ધિ, અને સાહિત્ય, સંસ્કાર અને કલાની આવી મુગ્ધ ઉપાસનાની મુખ્યતા આ શહેરના વેપારી વાતાવરણની ધરતી નીચે આમ બહેલી હશે એનો સમભરોઈ ખ્યાલ કેને આવતો ને કાણ એનું દર્શન કરતો? આ બધાં હસ્તલિખિતોનું સમગ્ર દર્શન આપણને એ કહી બધું છે કે એ તેના સંપાદકોની લેખનશક્તિ તથા કલાસાધનાનાં નહિ તેટલાં તેમના ઉત્સાહની પારાધીયીરૂપ છે. એ બધાંની બ્યક્તિગત કાંઈ શુભદાયપનીશા કે દીકા અત્યારે જાને નહિ. આ નિર્મળ મુગ્ધ ઉત્સાહને અને એમાં અંતર્લિપિત ચક્રવર્તીને પ્રથમ તો ટ્રાપી ઉતારી સમાજ બાવી અને પછી હસ્તલિખિતો અંગે કેટલીક સહવિચારણા કરવી એ જ અત્યારે ઉચિત તેમ પ્રસ્તુત.

એની વિચારણા આરંભતાં સૌપહેલો પ્રશ્ન આથી અધઘાવનો, તે આ : આ ઉત્સાહ રથાને છે? બીજા શબ્દોમાં, હસ્તલિખિતોની ચી જરૂર? ઉત્તર વિચારીએ. જાણતાં સામયિકોમાંથી બહુમાં તો આ કિશોરો તે તરજોગો કલા ઉપરનાં હોય, એટલે એનાથી એ સતોપાય નહિ. વળી તેમને ક્યાં એકદુરં વાંચવું હોય છે? એ તો પોતાની જાતને બ્યક્ત કરવા અને એવી આત્માભિવ્યક્તિ દ્વારા સર્જનોના આનંદ માણવા માગે છે. પોતાના મનજમાં સળવળેલો કાર્મ વિચાર કે તરંગ, અંગકો જોડતો કાર્મ કલ્પના, કે હૃદયને હલાવી જતી કોઈ જીર્મિને ભાષામાં ઉતારતાં એવી આત્માભિવ્યક્તિ તથા સર્જનનો જે આનંદ એમને મળતો તે માત્ર છાપેલાં સામયિકોના વાચનથી નહિ મળવાને. પોતાની પાસે ભાવના વિચાર આદિની જે કંઈ સૂક્ષ્મ મૂડી હોય તેને અભિવ્યક્ત કરી સર્વજનસુલભ બંધ કરનાર તો એક પ્રકારનું સામાજિક પાપ કરે છે એ એવ. ડ. વેલ્સનો સમજ તો ગોટપણુર્ગ આવે. પણ તે પહેલાં જ તરજોમાં સદગજવાને સિદ્ધિશા તો બને જ છે. એ તો છે પવિત્ર ધૃષ્ટા. એને અપરજાય નહિ. નર્મદ અને તેના સાથીઓએ મંડળીએ રચાવી તેમાં

* અમદાવાદના લેખકમિલને ચોક્કસ હસ્તલિખિત પ્રદર્શન વેળા પ્રમુખરથાનેથી તા. ૨૩-૭-૪૪ ના રોજ આવેલા વધાખ્યાનનો સાર.

નિર્ણયરાશ્ય અને લાપસે કર્યાં, અને પછી માસિક-ચોપાનિયા દ્વારા જે પ્રવૃત્તિ ઉપાડી, તેમાં સમાજસુધારણાની ધમરા સાથે આવી આત્માભિવ્યક્તિ જે પ્રેરકબળ હતી.

હસ્તલિખિતની એક વિશિષ્ટતા છે. હાથેલાં માસિકામાં, અલગલગ લેખકો પાસેથી લેખો આવે છતાં, બાજે એકલા તંત્રીનો જે દીકરો પરણ્યો હોય તેનું થયું વાર ખનતું હોય છે; જ્યારે હસ્તલિખિતોમાંથી સંબંધત્વનો સામૂહિક આનંદ મેળવી શકાય છે. કોઈ સારી વારતા અને કોઈ સારી કવિતા લખે, બીજો તેને સારા અક્ષરમાં લખી આપે, ત્રીજો જેને સુરોક્તિનાથી સજીયારે, ચોથો સારાં મિત્ર કરી આપે, તો કોઈ વળી કાળજી-ખરીદી, ખાઈ-ડીઝ-ઈબની કામગીરી હોંસપૂરક બનવે : આમ એક હસ્તલિખિતની પાછળ એકરાશી ખતીલી મિત્રમંડળો કામ કરતી હોઈ, તે મંડળીનો દરેક સભ્ય પોતા પાસે તેને ખરે એવી જ હોય તે ચક્રિતો તેને અર્થે ઉપયોગ કરતો એકસરખો આનંદ લઈ શકે છે. જિલ રુચિ અને શક્તિવાળા એવા દરેક જણનું તેની પોતાની રીતે હસ્તલિખિત નાટકની જેમ એકસરખું સમારાધન આ-રીતે બની બધ છે.

બીજા એક વાત છે. એકસરખો અવિવિધ માત્ર પૂરો પાડતાં વગેરેનું ગૌરવ કરીને આગળની સંસ્કૃતિએ હાથની કલા ને સર્જનનો કારીગરને થયો ભોઈતો આનંદ ઉપાડી મૂક્યો છે. સુરસુખ્ય આવતાં મરોડદાર અક્ષર લખતાં લલિતાએનો વર્ગ મરી પરવાર્ગે છે એ કોપાનું નુકસાન નથી થયું. પોતાનાં વ્યક્તિગત વિશિષ્ટતા, મરોડ અને દરકતકલા દાખવવાની તક હસ્તલિખિતો એના લલિતાએને આપી, સુદૃઢ સામયિકો નથી આપતાં તેણે હાથની કલાકારીગીરી અને સર્જનનું લેખને બધે છે.

અને સૌથી મહત્ત્વનું તો એ કે પોતાના વિચારોને સ્પષ્ટ રીતે લાપામાં મૂકવાનું, હોય હોય-તેને-હોડે તે કદમે લાવવાનું, કવનના કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં માણસને માટે કંઈ નહિ તો બાવદારુ સજીયાય તે ક્ષેત્રમાં મેળવવા સારુ જે અગિયારી રીતે અગત્યનું કર્યું, તેને માટે આમાં હસ્તલિખિતો તાલીમનો સારો અખાડો બને છે. શરુઆતનું લખાણ બધે કાનું અને સુખ દરાતું હોય, પણ લેખન જ માણસને એકસ બનાવે છે એ એકનસજ મુજબ, આવી કસમ-લેખન-કસરત જ વિચારની સ્પષ્ટ રચનાતરી ફાવટ આપવાની. જતે દહાડે હસ્તલિખિતોનાં હાંમાંથી કાચલાં ફોટી પાંખ ફૂટાવી આખરે આકાશમાં કીટારાં લેખક-પંખીઓ જન્મવાનાં. સુ-દરમ અને શ્રીપથાણીના કલમવિકાસમાં હસ્તલિખિતોનો સારો હિસ્સો છે એ ગાણીતું છે. સુરોક્તિનો અને ચિત્રોથી હસ્તલિખિતોને સજીયારનાર લેખરતા તરુણીમાં જ લલિત્યના કોઈ રાવળ કે કંતુ દેસાઈ છૂપાતા હોય. એમની એવી શક્યતા-એને ખદાર લાવવાનું, તેમજ હોય તે ચક્રિતને તેમની સાધકદશમાં ફેળવવા-વિકસાવવાનું, એમ પણ હસ્તલિખિતોને જ બધ.

આ બધું વિચારતાં, 'હસ્તલિખિતોની જરૂર ખરી કે' એ આપણા પ્રશ્નો ઉત્તર મળી બધ છે. કિતર છે અસંલિખ નિઃસંકોચ હકરમાં. અને તેથી, હસ્તલિખિતની પાછળ તરુણો જે સમય-ગાળો છે તે સમયનો દુર્ભવ નથી. એ પ્રવૃત્તિ સરવાળે એમના વિકાસને લાભકર્તા છે.

ત્યારે જોઈએ તો અર્થ-તો કેવડ જોઈએ હસ્તલિખિતો ? બીજા રીતે બોલીએ-તો, એની અગત્ય અને એની રોના અમ સમજઈ ગયા બાદ હવે એનો આદર્શ-વિચારવો રહ્યો. એ સંજોષમાં એના આદર્શ અને એના સંચાલન પરત્વે કેટલીક સીધી વાતો સંલેખમાં જ મૂકવી રહી. એ આટલી:—

卐 પ્રસ્થાન 卐

। દષ્ટિપૂર્ણં ન્યસેત્ પાદમ્ ।

પુસ્તક ક્રમ

વર્ષ : ૨૦૦૧

અંક ૩

સાથે સાથે—

ઉમાશંકર જોષી

સાથે સાથે,

લેને ભાથે જુદા હૃદયની જિમ્મિઉલ્લાસલીલા,
લેશું કેડી નવતર કંઈ ઊડી. પ્રાચીન ચીલા.
ચેલો મથ્યો સદૃશ રસથે માર્ગે સ્નેહશીલા.
એ યાત્રામાં સુભગ ભજશે ચંદ્રમા સુખ માથે,
સાથે સાથે.

સાથે સાથે—

એ સંગાથે કંઈ જનમના તૂટ્યો તો અજોલા,
હેયે સંધ્યા રમ વરપથે આત્મને ત્યાં અજોલા.
આનન્દ્યે ક્યાં સુષુ પશુ અરે બૂલવી પ્રીતિહોલા ।
હા ! આલ્યાં એ નર્મશું હસતાં હાથ જુંધી જ હાથે,
સાથે સાથે.

[૫ એ, ૧૯૪૪]

卐

કવિશ્રી ન્હાનાલાલની પ્રતિભા

રતિસાસ મોહનસાસ વિવેદી

આજથી ત્રીસ-અત્રીસ વર્ષ ઉપર એક રમણીય રાત્રિના બીજા પ્રહરમાં સાન્ત
ધીરસ' નિર્મલ ચન્દ્રિકાનું પૂર ચોખાસ રમણ રજુ કરતું તે વારે ગૂંચવતા કોચેન્ના-એક
રતિસ મોટું ઉપરથી કાઢી અપૂર્વ કામળતાથી ગવાતી નીચેની પાંક્તઓ મેં સાંભળી:

“ સુંદર બહે સૃષ્ટિ દલે મનમોહિની અભિરામ,
ત્યાસ અમારા પામ, એકાદી આસે બિતરી,
એકાદી બની બહુ, પણ એકલો બહુ.”

* * *
રસના લલણના ઘોષ, અર્ધ સૌન્દર્યના સિન્ધુ,
મુગ્ધ પ્રતિભા બિન્દુ

* * *
બસાંઝ બહે પાંચડું ટેંચડું સમ જાંડું.
ત્યાં એકલો બહુ.

કવિશ્રી ન્હાનાલાલના એક પૂરમ પ્રતિભાવાળા ‘ધૂમકેતુ’ કાવ્યની પૂર્વોક્ત પંક્તિઓ
ત્યારથી મેં સાંભળી ત્યારથી એનો મધુર ખુબી મારા હૃદયમાં અને મનઃકર્મમાં એકો ને
એકો પ્રેતરાશ બને છે. આ પંક્તિઓ કવિશ્રીનાં જીવન અને કથન-કૃત્ય-ઉપર મુન્દર
પ્રકાશ નાખે છે. એમના કાવ્યોના ‘ધૂમકેતુ’ આકાશનો ઝયોતિર્જ્વલ છે. એનામાં દિગ્ધ તેજ
પુષ્કળ છે. એ પાર્શ્વિકતાથી બહુ દૂર જાયે આકાશમાં જાડે છે. એ સૃષ્ટિની મુન્દરતા
ભેદિત રાગે છે પરંતુ એના પાર્શ્વિક જગત સાથે બંધી રહેતો નથી. એની ભાવના અગ્રાપ
છે અને એ ભાવનાપ્રકર્ષમાં રસની ઠોળા ઉછળે છે અને સૌન્દર્યનો સિન્ધુ વહે છે.

કવિ ન્હાનાલાલની કાવ્યસૃષ્ટિ જેમ ભાવનાથી સભર બરી છે તેમ કવિ દલપતરામનો
કાવ્યરેલ એકિક જીવનના રમણી બરપૂર બરેલો છે. દલપતરામના કાવ્યમાં વાસ્તવિક
જીવનની સીમાઓ વિસ્તરવા મારે છે, જડતા એસરે છે, જૂનાં બદલે નૂરે છે, વહેમમાં
પડે છે, અનેક રથને નવપ્રકાશ ફેલાવે છે અને વિદ્યાનની નવી નવી શોધોથી નવાં નવાં
આશ્ચર્યો ઉત્પન્ન થાય છે: આ નવી સૃષ્ટિ નિદાગીને દલપતરામ વિરમ્ય પામી બોલી
જાડે છે :

અરો ! આજ આંતી મને કેવું લાગ્યું !
નહું વિચ મું ઉઘરે આ વસાણું !
મયું ક્યાં હવે નેહ ભંતી પ્રભાત !
અરો ! સૃષ્ટિ આ તે નવી હું નિદાહ.

કવિ દલપતરામ નવા વિચારપ્રવાહેને જુદી ગૂંચવતીને સંભળે સાચી પ્રત્યેન
પદતિએ પોતાનાં કાવ્યોમાં ઉતારે છે; પરન્તુ કવિ ન્હાનાલાલ નવા વિચારો અને ભાવના
એને અપૂર્વ રસે રસેલી અને તેને બરેલી અભિનવ ગૂંચવતીમાં ઉતારી લાવ્યો રહે છે.
'વસન્તોત્સવ'ના કવિની કાષા, આકાંક્ષા, અભિલાષા, સર્વ અનેરા. આગણીસંભી સતીના
કથાપિતાકાને બદલાતા જમાનાતું કવિ ન્હાનાલાલ કાન્તદર્શન કરે છે અને સ્વરેષ અને
સર્વદેશમાંથી ભેદજન્ય વાની અને ભેદભેદમાં આશ્ચર્ય વિસ્તરતી સંજીવન વણુબદરી

એનો આશા અને હિંસાદ્રેષક સંસ્પર્શ સ્પર્કરે છે અને નવજીવનની વસન્તનું મધુર મનોહર ગાન ગૂળરાતને સંકળાવે છે.

અમારા અભ્યાસકળમાં કવિશ્રી ન્દાનાલાલનાં 'વસન્તોત્સવ', 'ઈન્દુકુમાર ભાગ ૧', 'જ્યાં અને જ્યાં-ત', 'ન્દાના-ન્દાના રાસ', 'કેટલાંક કાવ્યો ભાગ ૨' એટલાં-વિદ્યાર્થી-એનાં પ્રિય પુસ્તકો ગણાતાં. 'જ્યાં જ્યાં-ત'ની તીચેની રસમય પંક્તિઓનું અમે વારંવાર સંસ્પર્શ કરતાં અને રસની હોળોથી લીંબતા:-

પરમ પ્રેમ પર બસ,
માત પ્રેમ, તાત પ્રેમ, પુત્ર પ્રેમ, પુત્રી પ્રેમ,
કંપતીના કેમ પ્રેમ, પ્રેમ છે સસાર સાર.

ગદારો દોષકો મેં અમર જેલની માંલ;
વીળથી જેમ વસન માંલ,
કવિતા કવિનયન માંલ,
પ્રેમરાશ ગામ;

ગારસુ થઈ લઈ પીને,
હો! ચોપિકાની ચોપલી બંદેશી.

હમે છે પ્રસાદ આજ ધીમે ધીમે;
હમે છે વપાર્ત શબ્દ ધીમે ધીમે;
રબનીની સુદરીના, ઇરાના હીરબા શા
હમે છે વારસા આજ ધીમે ધીમે.

લક લકને પાને પ્રીતમ નામ જે તારું છે;
રેખા રેખામાં પ્રીતમ સાથ તેા મારું છે.

જેમ જવાબા બહે નવમંડળમાં, રચનાત્ નિવાળા નમું હું નમું.

આ ઉપરાંત, ન્દાનાલાલની 'અમરકલાધી અંકિત' 'ગ્હારા કેસરબીના કંચ હો' અને 'વન્ય હો! વન્ય જ પ્રપચ પ્રેસ' જે પછુ પરમ ભાવથી મવાતા. કવિશ્રીની પ્રાચીન અને અધ્યાત્મીન સૌરાષ્ટ્ર અને ગૂળરાતની કૃતિ કથાઓનાં કાવ્યચિત્રો અમને અત્યંત ગમતાં અને જેમની આપે સંસ્કૃતિની ભાવનાઓ વિદ્યાર્થીઓને પ્રેરણા આપતી. જેમના 'કાદિ-કાણી'ના ગીતની તીચેની લીટીઓ અનેકનાં મુખે ચડી જતી.

નેલથી સાલા છાંટેલો, ગઈ આંકડિવાળા કેસ.

પલ્લુ વાળીને વળગે મ્હારો કંચડ જેખત ગેસ.

અને તીચેની ચાર પંક્તિઓ ગાતાં ગાતાં તેા. આશાનિરાશાના દોષકો જાણે સાક્ષાત્ અમે દોષતા:-

મારતાં નીર આજમીં વહાલે,

હજીની ટળે છે હિંદા વરેમાં;

જેમ દોષે નજ આજા નિસેલામાં,

આ જવના મહેરામણમાં.

કવિશ્રી ન્દાનાલાલને આપણા સાક્ષરશિરામણિ ગોવર્ધનરામ પ્રત્યે પરમ પ્રેમ અને આદર છે. એમના 'સરસ્વતીચન્દ્ર'માંની ભાવનાના એ પૂનરી છે અને પોતાનાં નાટકોની પ્રેરણા કેટલેક અંશે ગોવર્ધનરામમાંથી પોતે લીધી હોય એમ જણાય છે. પરંતુ 'સરસ્વતીચન્દ્ર'નો અંત છે

“ યું નહવર વસંત યે યે નાચી રહ્યો,
નાચી રહ્યો જન્મ નચાવી રહ્યો. ”

ઈત્યાદિમાં સ્વયંવાતા 'વસન્તવિજય' આવે છે. તે કવિશ્રીને અભિપ્રેત નથી અને તેથી જ 'જ્યા-જ્યન્ત'માં નૈમિક બ્રહ્મચર્યની ભાવના પોતે માખ છે. કવિશ્રીને સરસ્વતીચન્દ્ર અને કુમુદના લગ્નમાં ભાવનાનું પતન જણાય છે અને તેથી કાંઈક વિષણુ ચર્ચે ને જ્યા-જ્યન્તનો દિવ્ય પ્રેમ-એમનું આમલજન કર્યું છે. ગોવર્ધનરામની કુમુદ, ન્દાનાલાલની જ્યા અને કનૈયાલાલની મંજરી એ ત્રણે ઓછવનની ઉત્તરતાની મનોહર મુર્તિઓ છે. જેમ વાલ્મીકિની સીતા, કાલિદાસની ચક્રન્તરા અને શક્રકની વસન્તસેના-એ ત્રણેમાં-ભાવનાનું સમપણ છે, તેમ કુમુદ, જ્યા અને મંજરીમાં, વાતાવરણનો આવશ્યક ભેદ છતાં, ભાવનાનો નિકટ અંતર્ય રહેલી છે. પ્રત્યેક લેખકની કલાની ભાષા ભિન્ન છે અને પ્રત્યેકના વસ્તુનિરૂપણમાં પણ ભેદ છે, તથાપિ ત્રણે શોરનોમાં એકજ આર્થભાવના પ્રવર્તે છે.

કવિશ્રી ન્દાનાલાલ જોડલા 'તેજ પડેલા શબ્દો' ગૂજરાતને કાંઈકે આપ્યા નથી. અને ૧૯૧૬-૧૭ના વર્ષમાં કાલિદાસ ન્યૂમેનના 'લીક કાઈન્ડલી સાઇટ એમિક ધ એન્સર-ફિલમ એમ'થી શરૂ થતા પોતાના પ્રિય અજન્નું ભાષાંતર માંથીએ ગૂજરાતના કેટલાક કવિઓ પાસે કરાવ્યું અને સ્વ. નરસિંહરાવનું 'પ્રેમલ જ્યોતિ! તારો દાખવી સ્વજ જીવનપત્ન્ય ઉજ્જવલ' એ સર્વોત્તમ તરીકે સ્વીકાર્યું. ગાંધીજીને કેટલીક પંક્તિઓ તો મૂળ કરતાં પણ વિશેષ મમી પરંતુ 'પ્રેમલ જ્યોતિ'ને અદલે વધારે સહેલો અને અર્થસચ્ચક શબ્દો શોધી કાઢ્યા શ્રી. નરસિંહરાવને પોતે કહ્યું. નરસિંહરાવે તત્કાલ જિત્તર આપ્યો: "આપ ન્દાનાલાલને પૂછો, એ વધારે સારો શબ્દ આપી શકશે. શબ્દનો પસંદગી અને ઓછવટમાં આપણે ત્યાં ન્દાનાલાલનો જોડો નથી." ગૂજરાતી ભાષાની શબ્દસમૃદ્ધિમાં કવિશ્રી ન્દાનાલાલનો આ અનન્યસાધારણ ફાળો છે.

અંતમાં, મિ. એચ. જી. વેલ્સની મન્યમાળાને એના પ્રકાશકોએ 'સિ. વેલ્સની એટલેટિક સીરીઝ' એવું નામ આપ્યું છે. કવિ ન્દાનાલાલે આજ સુધીમાં એ'શીયી. પત્ર અધિક મન્યો ગૂજરાતને સમર્પણ કર્યું છે. આ મન્યસમૂહને કોઈ મુદર વિશિષ્ટ નામ આપે તો તે સર્વેયા યોગ્ય રહ્યો. ગૂજરાતના આ કવિવર પ્રજાં જીવે અને ગૂજરાતી સાહિત્યની અધિકાધિક સેવા કરે. *

ક

કુસ્થાણી જરાયે સૌંદર્યવતી નહોતી. નાનપણથી જ તેના વિષે તેના માબાપને ચિન્તા થવા લાગી હતી. આવી કુરૂપ છોકરીને શે પરણવાશે ? પોતાની પુત્રીને સૌમાન્યનાંમ કાપ જ નહિ થાય એવી ધીક. તેના માબાપને પેટી જતાં, તેમના કિવસો કાઢવા મુશ્કેલ થઈ ગયા. ગરીબ સ્થિતિ, ને કાચુવાનું સાધન નહિ, એટલે કસ્ટાણી નહિ જીવું જ બચેલી. બધા જ એને તિરસ્કારતા ને તે હાઈ, હાલુ જન્મ છે એવો ખ્યાલ કરાવતા. આવા આત્મ-તિરસ્કારનાં વાતાવરણમાં કસ્ટાણી સોજા-સતાર વર્ષની થઈ ગઈ. સરીર પહેલેથી જ તંદુરસ્ત; ને, પછીથી માર આઈને રીડું થઈ જતાં અત્યારે સ્ત્રીત્વ સંપૂર્ણ કલાત્મકતાએ પહોંચેલું. પશુ એ કસ્ટામણી, એ બિલકુલ મેળ વગરની કદરૂપી સુખમુદ્રા, એ કદરૂપી ચાલ, એ કદરૂપી અવાજ ! પણ પરમેશ્વરે તેના પર કરેલી આઠલી અવકૃપાના બદલામાં જાણે આખા હોય તેવા તેના સુંદર, લાંબા, મળકતા, લીસા વાળોનાં અંબોડો, વળતો ત્યારે તેની માતા પશુ બોલી જતી : " રા-નેા ચોટલો કેવો સરસ છે ! " રસ્તે ચાલી જતાં માથેથી સામલો કેમ હોડો પાડી નાખવો એ એની એકે-ઠીક ઠીક ગણતી સખીએ શીખવ્યું હતું તેના ઉપયોગ તે વારંવાર કરતી-ને એ ભખ ફેલાવવાનું સુઝમદસાન થઈ જતાં રસ્તા પરના સૌંદર્યવાચના માત્રાણ્યો અનિમિષ નખને જોઈ રહેતા. અને એ ખ્યાલે આખા પછી લો તે કવચિત ખોટા કુધની નેણી પણ નાખતી. કવચિત અંધારી રાતે પાછલે પહેરે તે જોઈચિન્તા જગી ઊઠતી- ને મળકતા શકેતારા તરફ અંદેખી નજરે જોઈ રહેતી-ને પછી છાતી પર હાથ મૂકી ફરી જોઈ જતી.

*

*

*

બધા જ મિત્રોનું માન મેળવેલો માત'ડ દેખાવડો, અપજ, જીવનથી ચનગનતો અને આદર્શવાદી ધુવડ હતો. નીતિશાસ્ત્ર, જ્ઞાતીય વિદ્યાન, માનસશાસ્ત્ર, ધર્મ અને સમાજ વગેરેની આંદીધૂંદીને ઘોળાને પી ગયો હતો. કંદર દેસલેવડ હોઈ સાદાઈ તેનામાં જોતપોત થઈ ગઈ હતી. આત્મજોગ, સત્યપ્રિયતા અને નિઃશરતા તેના ગુણો હતા.

મસ્તીજોર વિનયથી એક વખત ન રહેવાયું : " લમચાં પ્રેમને રથાન નથી એમ જે માનતો હોય તેણે ગમે તેની સાથે પ્રેમ કે ગમે તેની સાથે લગ કરવું જોઈએ. પ્રેમ, ને પછી લમ, તેના પરિણામ રૂપ છટાછેડા-ને સજવાતા કયો સહવાર; લમ, ને પછી પ્રેમ, તેમાં ફેવજ વિષવવાસનાનું જીવનગમન-Sublimation of sex-કે પશું પાનું નિભાવી લેવાની બામલી મનોમતિ : એમ છે ત્યારે લો માર્ત'ક, લું કંઈક નવું કરને ! કોઈ ગરીબ વિધવા, મોઈ મરીબ માતા આશિષ આપેલો-તારા જીવનનું દાન, સ્વાયંત્યાગ, આત્મજોગના મોટા આદર્શ પર, ન આપે ! જગતમાં રહીને એકાદ આત્માને સુખી કર્યો લો યે જીવન કૃતકૃત્ય થઈ જાય—"

માત'ડને તેમાં તથ્ય લાગ્યું. પેતિનીતિમાન હતો. ધુપચે ચાલનાર હતો. સત્યપ્રિય, નિઃશર તથા સેવાભાવી ને નિઃસ્વાયં હતો. " જરૂર, વાત વિચારવા જેવી લો છે. કોઈ કુરૂપ-

કવિશ્રી ન્દાનાલાલને આપણા સાહ્યરસિરમણિ ગોવર્ધનરામ પ્રત્યે પરમ પ્રેમ અને આદર છે. એમના 'સરસ્વતીચન્દ્ર'માંની કાવ્યનાના એ પૂનરી છે અને પોતાનાં નાટકોની પ્રેરણા કેટલેક અંશે ગોવર્ધનરામમાંથી પોતે લીધી હોય એમ જણાય છે. પરંતુ 'સરસ્વતીચન્દ્ર'નો અંત ને

“ શું નટવર વસંત થે થે નાચી રહ્યો,
નાચી રહ્યો જન નચાવી રહ્યો. ”

કલ્પાદિમાં સચવાતા 'વસન્તવિજય' આવે છે. તે કવિશ્રીને અધિગ્રેત નથી અને તેથી જ 'જ્યા-જ્યાન્ત'માં નૈમિષિક ઘટ્ટાયમાંની કાવ્યના પોતે ગાદ છે. કવિશ્રીને સરસ્વતીચન્દ્ર અને કુસુમના સન્નમાં કાવ્યનાનું પતન જણાય છે અને તેથી કાંઈક વિવેચન ચર્ચા ને જ્યા-જ્યાન્તને દિવ્ય પ્રેમ-એમનું આત્મલગ્ન કર્યે છે. ગોવર્ધનરામની કુસુમ, ન્દાનાલાલની જ્યા અને કનૈયાલાલની મંજરી એ ત્રણે શ્રોત્રવનની ઉચ્ચતતાની મનોહર મૂર્તિઓ છે. જેમ વાલ્મીકિની સીતા, કાલિદાસની ચક્રવર્તી અને ચરકની વસન્તસેના-એ ત્રણેમાં-કાવ્યનાનું સંગપણ છે, તેમ કુસુમ, જ્યા અને મંજરીમાં, વાતાવરણને આવશ્યક બેઠ છતાં, કાવ્યનાની નિકટ અગાધ રહેલી છે. પ્રત્યેક લેખકની કલાની કાળા મિલ છે અને પ્રત્યેકનાં વસ્તુનિરૂપણમાં પણ બેઠ છે, તથાપિ ત્રણે સ્ત્રીઓમાં જેકજ આર્થકાવના પ્રવર્તે છે.

કવિશ્રી ન્દાનાલાલ એટલા 'તેને પ્રેરણા શબ્દો' ગૂજરાતને કાંઈએ આપ્યા નથી. સને ૧૯૧૬-૧૭ના વર્ષમાં કાર્ડિનલ ન્યૂમેનના 'લીઃ કાર્ડિનલ્લી લાઇટ ઓમઃ ધ ઓન્સર-દિસ'ગ ઝલમ'થી શરૂ થતા પોતાના પ્રિય જગનનું કાવ્યોત્તર ગાંધીજીએ ગૂજરાતના કેટલાક કવિઓ પાસે કરાવ્યું અને સ્વ. નરસિંહરાવનું 'પ્રેમજા જ્યોતિર્' તારો દાખવી મુજ જીવનપન્થ ઉત્તર' એ સર્વોત્તમ તરીકે સ્વીકાર્યું. ગાંધીજીને કેટલીક પંક્તિઓ તો મળ કરતાં પણ વિરોધ ગમી પરંતુ 'પ્રેમજા જ્યોતિર્'ને બદલે વધારે સહેલો અને અર્થસૂચક શબ્દ કોઈ કાલના શ્રી. નરસિંહરામને પોતે કહ્યું. નરસિંહરામે તરકાલ ઉત્તર આપ્યો: " આજ ન્દાનાલાલને પૂછો. એ વધારે સારો શબ્દ આપી ચકરી. શબ્દની પસંદગી અને ઝીણવટમાં આપણે તમા ન્દાનાલાલને જોડી નથી. " ગૂજરાતી કાવ્યોની શબ્દસમૃદ્ધિમાં કવિશ્રી ન્દાનાલાલને આ અનન્યસાધારણ ફાળો છે.

અંતમાં, મિ. એચ. જી. વેલ્સની મન્યમાળાને એના પ્રથમ સંકેદો 'મિ. વેલ્સની એટલેટિક સીરિઝ' એવું નામ આપ્યું છે. કવિ ન્દાનાલાલે આજ સુધીમાં એ સીરીઝ પશ્ચ અધિક મન્યો ગૂજરાતને સમર્પણ કર્યા છે. આ અન્યસમૃદ્ધને કાર્ડ મુદર વિશિષ્ટ નામ આપે તો તે સર્વથા યોગ્ય ગણાયે. ગૂજરાતના આ કવિવર પ્રજ્ઞે છયો અને ગૂજરાતી સાહિત્યની અધિકારિક સેવા કરે. *

❧

✕ હવેપણ ન્દાનાલાલ કવિશ્રીની ૧૧૧ વર્ષની કાવ્યોપાસનાના ઉત્સવ પ્રસંગે આવેલું એ કહેવાય.

કુલ્યાણી જરા યે સૌંદર્યવતી નહોતી. નાનપણથી જ તેના વિષે તેના મામાપને ચિન્તા થવા લાગી હતી. આવી કુરૂપ છોકરીને શું પરણાવાશે ? પોતાની પુત્રીને સોનામનીય કાંઈ જ નહિ થાય એવી બીજાં તેના મામાપને પેસી જતાં, તેમના દિવસો કાઢવા અશ્કેલ થઈ ગયા. મરીમ સ્થિતિ, ને વાણવાનું સાધન નહિ, એટલે કુલ્યાણી નહિ જેવું જ બચેલી બધા જ એને તિરસ્કારતા ને તે કાંઈ દલકું જન્મુ છે એવો ખ્યાલ કરાવતા. આવા આત્મ-તિરસ્કારના વાતાવરણમાં કુલ્યાણી સોળ-સત્તર વર્ષની થઈ ગઈ. થરીર પહેલેથી જ તંદુરસ્ત; ને, પછીથી માર ખાઈને રીઠું થઈ ગેતાં અત્યારે સ્ત્રીત્વ સંપૂર્ણ કલાત્મકતાએ પહોંચેલું. પણ એ સ્વામંચુ, એ બિલકુલ મેળ વગરની કદરૂપી મુખમુકા, એ કંઠગી ચાલ, એ કંઠના અનાજ ! પણ પરમેશ્વરે તેના પર કરેલી વ્યાદક્ષી અવકુપાના બદલામાં જાણે આપ્યા હોય તેવા તેના સુરર, લાંબા, વળકતા, લીસા વાળનો અબોડો વળતો ત્યારે તેની માતા પણ બોલી જતીઃ “રૂનો ચોટલો કેવો સારસ છે !” રસ્તે ચાંતી જતાં માથેથી સાકસો દમ હોડા પાડી નાખેલા એ એની એકે ઠીક ઠીક ચણાતી સપીએ શીખણું હતું તેના ઉપયોગ તે વારંવાર કરતી—ને એ લખ કેલકલાપનું સુભગદર્શન મુઠું જતાં રસ્તા પરના સૌંદર્યયાત્રાના યાત્રાળુઓ અનિમિષ નખને જોઈ રહેતા. અને એ ખ્યાલો આપ્યા પછી તે તે કવચિત ખોટા કુલની વેણી પણ નાખતી. કવચિત અંધારી ચાતે પાછાં પહેરે તે એમિન્તી બગી ઊભી—ને અળકતા ઘૂંતારા તરફ અદેખી નજરે જોઈ રહેતી—ને પછી છાતી પર હાથ મૂકી ફરી જોઈ જતી.

*

*

*

બધા જ મિત્રોનું માન મેળવેલો માત'ક દેખાવડો, ગ્રયજ, જીવનથી યતનગતો અને આદર્શવાદી સુવક હતો. નીતિધાર્મ, જાતીય વિજ્ઞાન, આનંદધાર્મ, ધર્મ અને સમાજ વગેરેની આદીધૂતિને ધોળોને પી ગયો હતો. કદર દેહસેવક હોઈ સાદાર્થતેનામાં જોતપોત મઈ મઈ હતી. આત્મભોગ, સત્યપ્રિયતા અને નિમરતા તેના શુભો હતો.

મસ્તીખોર વિનયથી એક વખત ન રહેવાયુંઃ “હમમાં પ્રેમને સ્થાન નથી એમ જે માનતો હોય તેણે ગમે તેની સાથે પ્રેમ કે ગમે તેની સાથે હમ કરવું જોઈએ. પ્રેમ, ને પછી ભય, તેના પરિણામ રૂપ છૂટાછેડા—ને સગવડના વર્ણો સહચાર; ભય, ને પછી પ્રેમ, તેમાં કેવળ વિષયવાસનાનું ઊર્જગમન—Sublimation of sex—કે પડયું પાડું નિભાવી લેવાની બાપલી મનોવૃત્તિઃ એમ છે ત્યારે તો માત'ક, તું કંઈક નહું કરને ! કાંઈ મરીમ વિધવા, કાંઈ મરીમ માતા આશિષ આપશે. તારા જીવનનું જ્ઞાન, સ્વાર્થત્યાગ, આત્મભોગના ચોટા આદર્શ પર, ન આપે ! જગતમાં રહીને એકાદ આત્માને સુખી કર્યો તો યે જીવન કૃતકૃત્ય થઈ જાય—”

માત'કને તેમાં તથ્ય લાગ્યું. પોતે નીતિમન હતો. સુપયે ચાલનાર હતો. સત્યપ્રિય, નિમર તથા સેવાશાલી ને નિઃસ્વાર્થ હતો. “જરૂર, વાત વિચારવા જેવી તો છે. કાંઈ દુઃખિ-

મારું, જગતથી તિરસ્કૃત એવું કાંઈ મને, તો હું જરૂર તેને સુખી કરવોતો પ્રયત્ન કરું.”
 “તો પેલી તે વિવેકે આપણે ધોળીપાટ પર નહોતી બેઠી ? પેલી યુવાનીમાં મરત—”
 “હા—પેલી—કદરૂપી કંઠ્યાણી—”

“નામ પણ આપે છે ? તેના વાળ કેટલા સરસ છે, અખર છે ? જાહેરખુરમા છૂટે એટલે ફેટા આપે તો દેરએઈલવાળા કયાઈ બપ.”
 “હા—પણ નામ કેવું મધુર છે ! કંઠ્યાણી—કંઠ્યાણમણી—”

આમ જો કદરૂપી, સુંદર લાંબા ચળકતા હીસા વાળવાળી મધુરનામધારી કંઠ્યાણીને જો પરણી ગયો. કુખી માથાપ તો અકલ્પ્ય સુખથી, આભારથી મૂઠ મઈ ગયાં. કંઠ્યાણી તો આ યુવાન પોતાને શુંકામ પરણ્યો છે તેનો વિચાર કર્યો પણ નહોતી કરતી—સુખ એટલું મધુર લાગતું હતું કે તેની કલ્પનાશક્તિ બહેર મારી ગઈ—કશું જ સંભવિત લાગતું નહોતું.

સમજવન કે મુક્તસહચારજીવન—એમાં કારીરિક જૂખને અવકાશ છે એમ તો માતાંડ પણ વખતથી જાણતો હતો. આરોગ્ય જીમ વધુ તેમ જો જૂખ વધુ સ્વચ્છ જો પણ પોતાનો અનુભવ હતો. છતાંયે પોતાના સામર્થ્યનો, સિદ્ધિનો ખ્યાલ તેણે જરાપણ શ્રમગ્યો નહોતો. જો કે કદરૂપીની જૂખ, પોતાની અગર બીજાની, ન જ ભગિની એવું તેનું મત નહોતું. પણ પોતાના વિચારને દૂર કરી બીજાના વિચાર કરવાની ટેવ તેણે પણ વખતથી ઝાડી હતી. સ્વાર્થ કરતાં પરાર્થ તરફ તેની વિદ્યેષરૂતિ હતી. આથી સમજવનના શુદ્ધ સંબંધની આજ્ઞાતમાં પણ કંઠ્યાણી નિરાશ ન થઈ. આમ ને આમ આઠ વર્ષ વહી ગયાં.. માતાંડ અને કંઠ્યાણી વચ્ચે હવે પહેલાં કરતાં વિશેષ સહવાસ હતો. માતાંડે આ આઠ વર્ષમાં કંઠ્યાણીને અનેક રીતે કેળવી હતી. ખૂબ જણાવી—સરકૃત ‘મેઠો—આખું’ ‘મેથાન’ ને ‘રધુર’—ગોઠે કરાવ્યા હતા. શેક્સપિયર અને અપ્લન સિંહલેર, તેમજ કાઠિં ને રોધાકુખ્યુર સમગ્ર શ્રદ્ધે એવી રિયલિટી પહેંચાડી હતી. આત્મત્યાગ ને પરાવશરૂતિનો જો જીવંત દાખલો કંઠ્યાણીની પગલી પગલીએ ટંકતો. એમના અનિર્વચનીય સાધુજીવ પર સદૃશ્ય મનુષ્યનાં કાર્યોની સુંદરતાના દોર અંકાતા.

પોતાની મહેનત, આત્મત્યાગ, પરાવશરૂતિ, ને આદર્શની જીવંત સિદ્ધિ—જો સર્વ પર માતાંડ માયતો. અશક્ય જેવો લાગતો આદર્શ સિદ્ધ થયો—સહજેલા બીજામાંથી ફલરૂપ વજ્ર બનાવ્યું—પરશમાંથી દેવ મનુષ્યની જ સદૃશ્યતાથી યાદ છે તે જગતને દેખાડી આપ્યું.

ધીમે ધીમે તેને લાગવા માંડ્યું કે આવા સુંદર પરિણામથી પોતે તદ્દન અસિમ તો નહિ જ રહી શકે. હવે તો કંઠ્યાણીને આત્મ્યા એજ પોતાનો હતો. ને સ્વાર્થ તો હતો જ નહિ, પહેલેથી. ને કંઠ્યાણી હવે કઈ “પર” નહોતી—“સ્વ” જ હતી ! આમ એક રીતે તે “પરાઈ” માંથી “સ્વાઈ” માં જ લપટી પાડ્યો હતો ! વિચારોની આપ-લે, સંયુક્ત આદર્શોને પહેંચવાની શક્તિ ને પ્રશંતિ, સમદૃષ્ટિ અને સદયોગ જો એમનું જીવનકાર્ય મઈ રહેનાં, માતાંડ તે પ્રવાદમાં પૂરતા શબ્દકાર સાથે અપલાવી પાડ્યો હતો. હવે બન્ને સરખા જ—અથવા જગજગ સરખા જ પ્રદેશ પર હતી અત્યાર સુધી કંઠ્યાણી પહેંચે તેની વાટ જોતો,

તે કાપી નાખેલાં અંતરને હેડે કાઢે દત્તો. દરે કલ્યાણી સારે યદ્ય, તો ચાલવામાં વધેા દોડેા. સ્વૃણ પડેા ચૂસ લાવેા પડેા આવાની આ મૂંઝા આમ મતાં યત્રમાં તેા માર્ગેડને અનિયમી હતાં અપૂર્ણ અને અધુરારેાં ફેરેા પડેા—અને...અને તેના પ્રાસારેાની મનમુગ્ધ મહેલાત પડેાના હડા શામમાં અમીટોક્ત ચર્ચ મર્ચ !

ફેરે રીતે દરે સુંદર લાગતી કલ્યાણી કારીરિક રીતે પણ સુંદર લાગતા માંગે દત્તો. આઠ વર્ષનું અતિમહેનતે સાચેરું યૌવન, મહેનતના જડલામાં નાણે દજી એવું જ રમું હતું—ફેરે વધુ સિધર, જાતેર અને જડ થયું હતું. પડેલાના તરંગેા, તરંગેા મરી સક્રિયતાથી પ્રવાહો જન્યા દત્તો. સ્વસ્થ કપડાં ને યોગ્ય કસત તથા માટીના પ્રયોગે તેના સરીરમાં સ્ફૂર્તિ અને ક્રાંતિ આવ્યાં હતાં. માર્તેડ મહેનત લેવામાં કંઈ જ મજા રાખી નહેાતી. પણ એ અંત્યમ વિશ્વાદમાં, એ નિઃસ્વાર્થતાના, આત્મત્યાગના યેનમાં તે જુદી ગયેા દત્તો કે કલ્યાણીને આત્મા જેવું કંઈક દોષ યે, અલગત, તેની લાગણી તથા લાલચને તે દમેમાં માન આપેા. પડેા એ આત્માને કાંઈ બીજે આદર્શ દોષ યે, અગર આવી સ્વસ્થ જીવનસરણો કરતાં કંઈક જુદું એવું, એવા સંજવને તે કલ્યાણી પણ તરંગેા નહેાતો. આદર્શી ઉચ્ચ કલ્યાણે લઈ જતાં પડેલાંથી કલ્યાણીનું હાથ જુદા જૂથવાડામાં પડી ગયું હતું તેના તેને ખ્યાલ સુધી નહેાતો.

* * *
આને માર્તેડ આપેા. ત્યારે કસરતના ને આરામના નિવશમાં એવણે પુરવડો લાગેા દત્તો. *The Perfect Manhood* (સંપૂર્ણ પુરુષત્વ) તથા *The Perfect Womanhood* (સંપૂર્ણ સ્ત્રીત્વ)માં આપ્યા મુત્તલા માખેા આને પાડેા પડેા લેવાને દત્તો. પાડે દજી પડેાના 'મસજી' 'મોંઝેરેશીએના ચાપમાં જડા એાડેા દત્તો. આદર્શેાનું માખે દજી રહેનાં થયું નહેાતું. કલ્યાણીનું પણ કમરનું માખે એાડું લવાને જડેા વધું હતું—પણ આદર્શ સિદ્ધિએ પડેાચવામાં વધુ વાર નહેાતી.

એ આદર્શને પામવાની તેની તૃત્તિ લરીતેર કલ્યાણીના એારમાં પગ મૂકતાં આ આદર્શ મર્ચ. કલ્યાણી તદ્દન મેઝાં વડેા પડેરી નિખરાયલા વાળ રાખી મેડી હતી. પાડે તેની સૌથી ઉચ્ચી સંપૂર્ણ દેહસૌજવવાળી મેડી હખી તોલા કાયના વિજિત આવરણ રીચે દેખાતી હતી. એ કપડાં, મુખ પડેા. એ લાલ લખ પડેણાંની કદાપી કલ્યાણીના દત્તો. તે હસી—તોડેર, નિસરવજન યાંત્ર સનતભરું હાસ્ય ! મેાડમાં એ કુત્રિમ હાંત દત્તો તે પણ અત્યારે દેખાતો નહેાતો.

'હ...કલ્યાણી !' માર્તેડ, આદર્શમુદ, દિઃમુદ માર્તેડ યાંત્ર મેાડી ચકયો.

"હાં" કલ્યાણીએ જવાબ આપેા, ને જોડી યદ્ય પેડેા કુત્રિમ હાંત માર્તેડનાં હાથમાં મૂકેા.

"પણ આ શું ? મેાડી યદ્ય કે ? આ જો, તારી *Perfect Woman* લાગેા. હું—આ શું ધરે હેડે તને થયું હે શું ?"

'કંઈ જ નહિ'—કલ્યાણી માડી મર્ચ. આ પડેા માર્તેડ મારે પ્રણેા નવીન દત્તો. માથે હાથ દપ્તે તે પુરસોમાં મેાડી ગયેા. આને તેજે કેવા અનિયમનીય સુખની કલ્પના

કરી હતી. શરદપૂનેમનો અંદ—હોડીમાં ફરત... કાચજીવનનો અનુભવ..... પણ આતું મન
 શા વિચારે ચડ્યું હતો? આદરના વખતમાં કદિ પણ ન અનુભવેલી સાજી તેણે અનુભવી.
 કલ્યાણીના સુવાના એકાદમાં જન્મને જોયું તો કલ્યાણી બિજાના પર પડી રહેન આજી-
 વાનો જન્મર પ્રપત્ન કરી રહી હતી. મોડી રાતે જ્યારે પૂર્ણ-દુર્ગ શીલું સામ્રાજ્ય આંખી
 ગયું હતો ત્યારે, અગર સવાર ચતાં, હલ સાંત પડશે ત્યારે આ પ્રશ્નનો નિકાલ લાવવાનો
 મત્ત કરીશ એમ ધારી, માર્તંડ પાછો ફરી ગયો.

*

*

*

સવાર ક્યારે પડ્યું તેનો તેને ખ્યાલ પણ ન રહ્યો. સાંચે ફૂંધેના કપ લાવીને ટેગલ
 પર મૂક્યો. માર્તંડે પૂછ્યું: “બાઈ કૂટે આલે?” તેના જવાબમાં સાંચે કહ્યું: “બાઈ
 બાહરે જોઈ વાટતે.” માર્તંડે પીતાં પીતાં ફૂંધેના પ્યાલે હોંઠો મૂકી દીધો. તે હોડીને કલ્યાણીની
 કમમાં ગયો. કેસિંગના ટેગલ પર એક પત્ર પડેલો હતો. તેની પડળે એક નાની પોસ્ટલી હતી.
 તે પત્ર ફોડી વાંચવા લાગ્યો:

રા. માર્તંડરાય,

ગઈ કાલનું પત્ર તમને વિચિત્ર લાગ્યું હતો. ગઈ કાલે પૂર્ણિમા હતી—શરદ
 પૂર્ણિમા! રસિક મેઠિાની જાણે માઝમ રાત હતી.—પણ મને તમે જૂની, કદરૂપી કલ્યાણીની
 અંદા કપમાં જોઈ આજા બની ગયા. તમારો પ્રેમ, તમારી રસરસિ એકદમ સુકાઈ ગઈ.
 અરે, તમારો કાઉડ પણ તમને કહેવા ન આવ્યો કે આ પણ એક જાતીય વિકૃતિ છે? ના, ના,
 મને જરા પણ રસરસિ ઉભરાતી નહોતી. તમારો મારા પ્રત્યેનો પ્રેમ, મારા પરનો ઉપકાર,
 મારા મટેનો સ્વાર્થવાય ખરે જ અદ્યુત છે. તે માટે ઉપકાર ન દેખાડું તો ફૂંધેની
 કહેવાઈ: તમારા જેવા સક્રિયશી માણસોને માટે મારા જેવા છોકરા તો બહુ જ અલ્પ,
 તુચ્છ કહેવાય. તમારી સાથે હું સાયુજ્ય સાધી ચકું જ નહિ.

તમે મારી પ્રગતિ, મારો નવા સંસ્કાર, મારી ડેગલો—જપાને માટે જવાબદાર
 છો. તમે ન હોત તો હું હતી તેની જ કદરૂપી, ગુણહીન, કલાહીન, સંસ્કારહીન હોત—ને
 કદાચ, કોઈ એવા જ અણુકદની હુંદ રસરસિને પોષતી હોત. પણ એમ ન બન્યું. છતાં જ
 બન્યું તે મારી દરિએ કઈ વધુ લાભદાયક નથી.

મેહું ન લગાડીશ. પણ જગત પૂછશે, પરાણે પ્રેમ ચક્ર ચકે ખરો? હું કહું છું:
 ચક્ર શકે. આઠ વર્ષથી જાણે મને તમે દેવ જેવા, રણધુહાર જેવા, પ્રેમની નવી નવી કલા
 જાણનાર અનન્ય પ્રેમી જેવા લાગ્યા છો. પણ તમે તો પરાણે પ્રેમમાં માનતા નથી. મારે
 માટે તમને માન હતો કદાચ, દયા હતી જરૂર. પણ પ્રેમ? રાતે એ આ જગતના સર્વથી
 વધુ દુરુપયોગ ચએલા ચબદને ફરી દુરુપયોગ કરેલો? તમે કહેશો—“મે” તમે આડી છે
 —ને ઈન્જા, આજા માત્ર પૂરી કરવામાં પ્રેમ આવી જતો હોય તો. તમે મને જાણી-
 મને ઉચ્ચ બનાવી મારી સાથે લગ્ન કર્યા—મારા પર દયાલાવીને. માત્ર શરીર, માત્ર મન,
 માત્ર સૌંદર્ય વધે તે માટે તમે બનતા પ્રપત્નો કર્યા—તમારી કલાત્મકતા પોષવા. માત્ર
 કદરૂપી શરીર, સ્વંતર, સ્વંતર થયું—આદર્શ ઓતને લગાગય પહોંચી ગયું. માત્ર મન દરેક
 રોતે ઉચ્ચ થયું. ઉચ્ચ આદર્શો—ઉચ્ચ જીવન શું કરેવાય તે સમજ્યું—ને તેમાં મહાત્મ્ય.

પણ મારાં મન તથા શરીર બન્ને પર તમે ખૂબ ધ્યાન આપતા. મારી પર આટલી કૃપા દાને કરો છો એ વાત મને બરાબર સમજાતી નહોતી. એ, તમારી ઉપકારશક્તિને સ્તોત્રવા કરતા હતા કે મારા પદના ખરા પ્રેમને કારણે કરતા હતા; કે પછી તમારી હૃદય ને કેળવાયેલ રસશક્તિને મારી નીરસ, બિનકેળવાયેલ, કદરૂપી ને ગંદી રસશક્તિ સાથે મેળ ખવરાવવા કરતા હતા તે મને સમજાતું નહોતું. આસંકરને સુંદર બનાવવાનો તમારો મોહ મને પહેલાં તો શૂંધે જ લાગેલો. પણ તમારી વૃત્તિઓનું સ્વસ્થ પ્રયત્ન કરતાં મને લાગ્યું કે આ પ્રયત્ન કરતાં પણ તમે જ અને ક્ષીણવ્યું હતું. ન ક્ષીણવ્યું હોત તો ? કે તમારો રસશક્તિને યોગ્ય બનવા માટે મારી કેંઈથી ને ગંદી રસશક્તિને કંઈવાળા અને નાજુક બનાવતું હતું; મારાં બંગ પ્રયત્નને તમારો હૃદય રસશક્તિએ રચેલા આદર્શની સાથે મેળ પાડવાનો હતો. ટૂંકમાં, કાયા અખાલ અને ભેરવાદ મહાર્થને પકડ, ખાલ અને સ્વાદિષ્ટ બનાવવાનો પ્રયાગ થતો હતો. મને દરજ્જાએ થતું કે આમ બોલોશ ને તમારી નાજુક રસશક્તિ ધવાશે તો ? આમ કરીશ ને તમારી આદર્શ રસશક્તિ શુદ્ધ થઈ જશે તો ? તમારા આદર્શને પડોચાવા જતાં મારા આત્મા—પેલો કદરૂપો, ગંદા શરીરનો આત્મા, બોળો, સાંધો સીંધો કુણ અને દોષથી ભરેલો કુર્બાન આત્મા—ચાકી જતો. એ એક જ વસ્તુ બતાવે છે કે તમે ત્યાં હાલો હતા. મારું શરીર મારું મન, મારા સંસ્કાર બધું જ પક્ષાતી શક્યા. પણ એની સાથે મારા આત્મા પણ હતા—તેને તમે પક્ષાતી ન શક્યા તે ન જ શક્યા. હાં તો તમારી વૃત્તિ હવડી અગર તો તમારી શક્તિ આજી. એ આત્મા મને હમીયા કલા કરતો કે “આ બધું, તે પોતાની રસશક્તિને લાયક તમે બનાવીને પછી તારો રસસ્નાહ કરવા માટે જ દર છે. દયા, માયા, એ બધું જુદાવું છે.” પણ એ અચંકારી આત્માનું મેં વર્ષો સુધી સાંભળ્યું જ નહિ. મારું હૃદય પણ કાંઈ બદલ સંક્રાંતિ હતું. માટે જ મારાં સંસ્કાર અને અમારા જીવનના સમયનાં કપાં મેં પહેરેલાં મારા એ નાનકડા છુદ આત્માને તમારાં રસમી વસ્ત્રોમાં ગૂંચળામણ થતી. મને ખ્યાલ છે કે તમે કદાચ તમારી સંબંધી, હૃદય શુભિક્ષા પરથી મારી સાથે પાર્શ્વ રસનું પાન થયું હતો. મારી, તમારી દૃષ્ટિએ હવડી એવી મનોવૃત્તિ-રસશક્તિને પોષી હતી. પણ હાં તો તમારી મારી પ્રયોગી ‘દયા’ને લીધે, અગર જોમાં તમને જ એક પ્રકારનો રસ આવતો હતો તેથી, ગમે તેમ હોય પણ મને તો લાગ્યું હતું કે તમે મારા શારીરિક તથા માનસિક જીવનમાં ખરેખર રસ લઈ રહ્યા હો; સમજાવથી, દયાથી કે હૃદયનો નીચ પર ને હજી હોય છે, તેની અલ્પતા નહિ. કદાચ હું બોળી હોઈ. કે મૂળી હોઈ તેથી મને તેમ લાગ્યું હતો—કદાચ તમે કુદરત નહિ હો. તમારી કાલની *Perfect Woman*ની ચોપડી નીચેને મને અત્યંત ગુણસા થઈ છે. મારે *Perfect Woman* થતું એ મારી પ્રતિ ખાતર નહિ, પરંતુ તમારા સંસ્કાર દેવની સંસ્કારસૂચી રસશક્તિ ખાતર; મારામાં તમને મનુષ્યમતા સ્વાત્તે અનુભવ થાય માટે; હું ગંદી, હવડી, કદરૂપી મરી, સ્વસ્થ, હૃદય, સૌંદર્યવતી બનું, ને—ને પછી તમે મારા હૃદય પ્રકારે ઉપભોગ કરી શકો માટે !

માફ કરજો. પણ મારા કુર્બાન, કુર્બાની ને કદરૂપો આત્મા પણ એ જીવન નથી કરી શકેલો. તમારા એ સમાન મુજી—*condemned warfare*—ને સંકલ કરવાની મારી તાકાત નથી. ને તમને હું એટલી બધી આફ હું કે મારી આ દાર બંધવા પછી જગતમાં

રસ જીવું મને કંઈ બીજું રહેતું નથી. ને મારામાં તો-કલ્યાણીમાં તો-કલ્યાણી તરીકે મધુર નામ, તમે આપેલાં સૌંદર્ય-સંસ્કાર સિવાય તમને વ ક્યાં રસ છે ?
હીં ત્યારે, સાહેબજી.

લિં.

હંમેશની તમારી કલ્યાણી
કલ્યાણી

તા. ક. તમે આપેલાં રસમાં ઉપવસો સાથેની પોટલીમાં છે.

❧

અત્યુત્તમ પૌષ્ટિક ચાટણુ —

દરેક જાતની અશક્તિ તથા નબળાઈ માટે

અમીરી છવનું

[રજીસ્ટર્ડ]

અમીરી પુરવાર થયેલું છે. જ્ઞાતવંતુની નબળાઈ, ધાંતુહીનતા, ખાંસી વગેરે નાશુદ્ધ કરી લોહી વધારે છે. ફીલ થયેલા શરીરને નવપલ્લવિત બનાવે છે.

કિંગ્ડમ તોલા ૧૦ ની શીશીના રૂા. ૧-૬-૦; સ્ટાલના રૂા. ૪-૮-૦

બીંઝા ફાર્મસી લિં : બીંઝા (ઉત્તર સુજરાત) તા. ૧૯૨૮
સોલ એજન્ટ : મેસર્સ એસ. રમણ એન્ડ કું. ગાંધીરાડ, અમદાવાદ.

દરેક સ્થળે એજન્ટો જોઈએ છે. એજન્ટીના નિયમો તથા આયુર્વેદિક દવાઓનું સચીપત્ર મફત.

નેરોલની

લગર છાપ

શાહી

ધી નેરોલ એજન્ટ્સી

ફાઉન્ટેન પેનના

તથા

બ્લેક પેનના

વાપરે.

તથા દરવાજા-અમદાવાદ.

બાન્સ - કાલુપુર દરવાજા બહાર, ગાંધીની લાઇનમાં.

ચીનનો સહકારી ઉદ્યોગનો પ્રયોગ

વિદ્યુત્સલાસ કોઠારી

પ્રસ્તાવિકા

ઈ. સ. ૧૯૩૩માં જાપાને ચીન ઉપર આક્રમણ કર્યા પછી, ચીનનો જે લાગ જાપાનના કબજામાં આવ્યો, ત્યાંના ઉદ્યોગો ક્યાં તો જાપાનીઓએ પોતાને કબજે કર્યા અથવા તેનો નાશ કર્યો. ચીનનાં પશુ કેટલાંય આમડાં અને કદેરોમાં બેંચમારી કરીને તેમણે ઉદ્યોગોનો નાશ કર્યો અને લાખો લોકોને ધરનાર વિનાશ કરી મૂક્યાં. આવા લોકોની સંખ્યા લગભગ ૪ થી ૫ કરોડ જેટલી ગણાય છે. તેવા લોકોને ટેકણે પાડવા અને જાપાન સાથે લડાઈ ચાલુ રાખવી એ ચીન માટે મહાન પ્રશ્ન ખડો થયો હતો. તેમાંથી સહકારી ધોરણે નાના ઉદ્યોગો ચલાવવાની પ્રવૃત્તિ ૧૯૩૮ના ચોગરદમાં ત્યાં ચરૂ થઈ અને તે ફલી ફાલી. લગભગ એ વરસમાં તેની કેટલી પ્રગતિ થઈ હતી, તેની પ્રગતિવત્ત ઉપર કેવી અસર થઈ છે અને તે પ્રવૃત્તિ માટે લખિય કેવું છે તેનો ખ્યાલ *China Builds for Democracy* By Nyam Cates (Mrs Edgar Snow) નો પુસ્તકમાં આપેલો છે. ચીનની સ્થિતિ બંને લાગે દિલના જેવા છે; એટલે તે પ્રવૃત્તિ આપણે માટે ઉપયોગી છે અને આપણી અર્થરચનામાં જાપાની લેવા જેવા છે. આથી તે પુસ્તકમાંથી, તે પ્રવૃત્તિ કેવી રીતે શરૂ થઈ અને કેમ ખીલી તેનો થોડો ખ્યાલ અહીં આપ્યો છે.

શી. પં. જાપાનરણે આ પ્રવૃત્તિ વિષે કેટલીક વાર ઉલ્લેખ કરેલો છે. ૧૯૩૬ના ઓગસ્ટમાં તેણે ચીનની સુધાકાંતે ગયા ત્યારે તેમણે આ મંડળીઓનું કામકાજ જાતે જોઈ હતું અને હિંદ પાછા ફર્યા પછી તે માટે થોડી મદદ મોકલવાની વ્યવસ્થા કરી હતી. ઉપરના પુસ્તકની પ્રસ્તાવના પછી તેમણે લખ્યું છે. તેમાં તેણે જણાવે છે કે 'હિંદ કે ચીનને હવે સામાન્ય મુદ્દાવાદી ધોરણે ઔદ્યોગિક વિકાસ કરવો નથી. છતાં ઉદ્યોગોમાં આગળ તો વધતું જ રહ્યું અથવા તો નાશ પડેલી લેવા રહ્યો. આથી આર્થિક વિકાસનું સમતોલપૂર્ણ નેજાવત્તા આપણે આપણી રીતે કંઈક કરવો સોધવો પડે. જનવાજોગ છે કે આપણે અને બીજા દેશો સહકારી ચમત્કારવ્યવસ્થા તરફ વળીએ. એ પંથ જનવાજોગ છે કે કુનિયાને, જે જાપાનરણર ચતાં કુદી અને ચાનવસંઘરની પાસથી દરામાંથી ઊંચે આવતું હોય તો, આવી કાઈ રીતે સમાજરચના કરવી પડશે.'

આથી કંઈક અભિગ્રાયા સાથે, આપણે આ પ્રવૃત્તિનો થોડો ખ્યાલ નેજાવીએ.

પ્રયોગની સરખાતની સ્થિતિ

સહકાર પ્રવૃત્તિ તો કુનિયાના પછા દેશોમાં આવે છે. હિંદમાં પણ લગભગ સવા લાખ સહકારી મંડળીઓ છે અને તેના ૧૦ લાખ જેટલા સભ્યો છે. ચીનમાં પણ તેની સહકારી પ્રવૃત્તિ તો ચાલતી હતી પણ તે, આપણા દેશમાં થતું છે તેમ, સફળ નહોતી

યર્ષ. ઉપર જળાનેલી ચીનની નવી સહકારી પ્રવૃત્તિ તે નાના ઉદ્યોગો અને કારખાનાં છે અને તેની સહકારી યુદ્ધના વિશિષ્ટ અંગેઓમાં યર્ષ હતી. જાપાની આક્રમણ અને જોખમીયારથી નિરાધાર થયેલા લાખે લોકો રખડતા હતા. પરદેશથી માલ આવતો નહોતો. આવતો હોય તો ખરીદી શકાય તેવી રિથતિ નહોતી. આ રિથતિમાં નિરાધાર લોકોને ભેગા કરીને, તેમને થોડા પૈસા ધોરીને, નાના પાયા પર સહકારી ધોરણે ઉદ્યોગો શરૂ કરવામાં આવ્યા.

ચાંપાઈ, હાન્કો અને જોન્ગ વિભાગમાં ચીનના મોટા ઉદ્યોગોમાંથી ૯૦ ટકા ઉદ્યોગો આવેલા હતા. તેનો નાશ થયો પછી અગર તે જાપાનીઓને કબજે પડ્યા પછી, ૨૦ લાખ કારીગરો ધંધા વિનાના યર્ષ ગયા હતા. આ બાબત પર વિચાર કરવો ૧૯૩૮ ના યોગીયમાં ચાંપાઈમાં કેટલાક માણસો ભેગા થયા અને તેમણે ઔદ્યોગિક સહકારી મંડળો સ્થાપવાની તૈયારી કરતા માટે એક દમિટી નીમી. દમિટીના સભ્યોનાં નામ અર-આતમાં ખાનગી રાખવામાં આવ્યાં, કારણ કે એવી કાર્મ દેશદિલની પ્રવૃત્તિમાં લાગ લેનારને જાપાનીઓ તરફથી હેરાનમતિ થવાનો ભય હતો.

કેટલાક લોકોની એવી સૂચના હતી કે મોટા કારખાનાંને લાયકસ્ત સહેરામાંથી ખસેડી લેવાં, પણ યુદ્ધના સમયમાં તે શક્ય નહોતું. તેને બદલે કારીગરો પાસે નાના સહકારી ઉદ્યોગો શરૂ કરવાની યોજના કરવા જેવી લાગી. શ્રી. રેની એલે નામના એક આઈરીશ લાઈ ચીનમાં કારખાનાંના નિરીક્ષક તરીકે કેટલાક વખતથી કામ કરતા હતા. તેમણે આ નવા વિચારને અપનાવી લીધો અને તેને ખૂબ વેગ આપ્યો. સહકારી મંડળોની બંધન સ્થાપક શ્રી. હુ કાન્ગ મોન અને તેમણે બંનેએ તે કામને પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કર્યું. તે બંનેએ અને કેટલાક બેલી સુવાનોએ *or* ખરી રીતે 'સી. આઈ. સી.' (Chinese Industrial Cooperatives) ની સહકારી કરી. આ પ્રવૃત્તિને 'ઈન્ડુસ્કો (Indusco) પણ કહેવામાં આવે છે.

સહકારી ઉદ્યોગોની સહકારી કરવા માટે પહેલી બજાર મૂકીની હતી. તે મદદ બહારથી મળે કે ચીનની સરકાર આપે. બહારથી તાત્કાલિક મદદ મેળવવાની આશા બહુ ઊંચી નહિ અને સરકારનું સમર્થન, પક્ષાપદીથી કારેકું આવું જલદી હાલે તેમ નહોતું. દમિટીના પ્રમુખ તરીકે ચાંપાઈની એક બેન્કના મેનેજર આ. યુ ચિન્ગસે હતા. તેઓ એક પ્રતિષ્ઠિત સહકારી હતા. તેમણે આ નવી પ્રવૃત્તિને ૨ લાખ ચીની ડોલરની સેન અપાવવા બચકરવા કરી અને વિશેષ મદદ અપાવવા માટે તેઓ ફરતા હતા. તેવામાં તેમનું વિમાન જાપાનીઓએ તોડી પાડ્યું અને તેમનું મરણ થયું.

સાર બાદ ચાર માસ કંઈ થયું નહિ. દમિટીએ ૫૦ લાખ ચીની ડોલરની એક યોજના કરી; પણ સરકારી મંડળ હાલે તેમ નહોતું. જેવડે સિલિય એલની સર આવ્યો.

× એલેકે બેલી નામના એક અસહાયક સમિતીઓ અને લાવનાલાઓ મિલનની ચીનમાંથી કેટલાક બિચ્છી સુવાનોને અમેરિકા ફોર્ડના કારખાનામાં ઉત્તરેની શીખવા મોકલવા હતા અને ત્યાં બાદ ચાંપાઈમાં તેમણે ઈન્ડુસ્ટ્રીયલ સિસ્ટમ અપનાવવા માગ્યો કરી હતી. આ રીતે તૈયાર થયેલા સુવાનોને 'બેલી સુવાનો' કહેવામાં આવે છે.

+ ૨. ૧૩ = ૧ પીડ = ૫ અમેરિકન ડોલર = ૫૦ ચીની ડોલર.

બાલકની બલામણુથી તે યોજના શ્રીમતી ચાંચ સુધી પહોંચી અને તેમણે શ્રી. રવી એલેને દાનકે ખેલાવ્યા. એલે તે વખતે સંમાર્મની સુધરાઈમાં ઔદ્યોગિક ખાતાના વડા-અધિકારી તરીકે કામ કરતા હતા. ત્યાંથી છૂટા થઈને તે દાનકે પહોંચ્યા. અને કામ ચડુ ચડુ. તેમની બલામણુથી વડાપ્રધાન ડો. કુંચના પ્રમુખપણા નીચે નવી વ્યવસ્થાપક કમિટી નીમવામાં આવી. તેવાર દરેકી યોજના મુખ્ય તે પ્રવૃત્તિ માટે ૫૦ લાખ ચીની ડોલર મંજૂર કરવામાં આવ્યા. પણ સરકારમાં તેમણી થોડી જ રકમ મળી થકી હતી. એટલે નાણામીડ માણુ રહ્યા કરતી.

ડો. કુંચ સરકારી ખાતાના વડા હતા. પણ તેમણે આ પ્રવૃત્તિને સામાન્ય રાજ-કારણથી અલગ રાખી અને ખીનપક્ષી પ્રવૃત્તિ તરીકે તેને વિકાસ થવા દીધો હતો.

પહેલી મંડળીની સ્થાપના

૧૯૩૮ના ઓગસ્ટની ધમી તારીખે આ પ્રવૃત્તિની રીતસર શરૂઆત થઈ. તેના વ્યવસ્થાપક નિશાધાર થઈ ગયેલા પ્રદેશમાં ઊપડ્યા, અને શ્રી હુ જાન્યમીનના પ્રવત્તથી પાવચીમાં નવ લુહારોની પહેલી મંડળી સ્થાપાઈ. લુહારો સામાન્ય રીતે એકલવાયા રવજાવના હોય છે. એટલે આવા મંડળો સ્થાપવા માટે તેઓ જલદી સંમત થાય એમ બને નહિ. હેલાં પાંચ હજાર વરસમાં કોઈ સરકારી માણુસ આવી રીતે તેમને મદદ કરવા આવ્યું નહોતું: એટલે તેમને વિશ્વાસ પડે તેમ નહોતું. પણ શ્રી. હુએ તેમને સમજાવ્યું કે "જો તમે બેજા મળાને કામ કરો તો ઘણા માણસો માટે બેજા થઈવા માટે એક જ તમે જોઈએ. તેથી સમય બચે અને માથારૂટ ચોલી થાય. નાનાં મોટાં બધાં બેજાં કામ કરી શકે. મળ્યાં બેજાં થાઓ તો ઘણું કામ થઈ શકે...તમે તમારાં સાધનોના બેજા ઉપ-યોગ કરો, માલ ખરીદવાનું અને વેચવાનું બેજા મળીને કરો, સાથે ખાનાપીનાનું રાખો અને સાથે રહેા તો ઘણું ખર્ચ બચે. આમ કરવા તમે તોવાર થાઓ અને સહકારી મંડળી સ્થાપો તો માફકસરનો ફાયો સડુ કરવા તમને લેભ મળશે."

આવી સમજાવટ અને પ્રશ્નાર્થી લુહારો સમજ્યા અને મંડળી સ્થાપવા સંમત થયા. તેમની પાસે પેસા તો હતા નહિ; એટલે દરેકની પાસે બાગતી વખતે સાથે લાવેલાં ઓળખરા અને લોખંડ હટું તે તેમણે મૂડી તરીકે આપ્યું અને ૧૪૦ ચીની ડોલરની મૂડી ઊભી કરી. તેમને ૧૨૦૦ ચીની ડોલરની લેભ આપવામાં આવી અને કામ ચડુ ચડુ. દરેક સળે ૩૬ ચીની ડોલરનો સેર લીધો અને તેની જવાબદારી ૨૦ ચણી ગણવામાં આવી. બીજી કોઈ જાતની બદિધરો કે જામીનગીરી તેમની પાસેથી લેવામાં આવી નહોતી. તેમણે ચોઈ માસમાં આરસો ચીની ડોલરની લેભ ૭ ટકા બ્યાજે ખરચાઈ કરી દીધી. ઉપરાંત નફા-માંથી સાધન મસારાની રકમ જુદી કાઢી અને ચેરનું બ્યાજ આપ્યું. આ બધું ખર્ચવા પછી ૬૫ ચીની ડોલરનો ચોખ્ખો નફો રહ્યો તેની નીચે કુખજ વ્યવસ્થા કરી: ૧૦ ટકા મુશ-રકુ સંરધાને; ૧૦ ટકા મંડળીના સામાન્ય દિનનાં કામ માટે, જેવાં કે કેળવણી, આરોગ્ય; ૩૦ ટકા અનાગત ફંડમાં; ૫૦ ટકા નફાની વહેંચણી માટે.

આ પછી તેમણે બીજી ૧૫૦૦ ચીની ડોલરની લેભ લીધી. તેઓ દર મહિને ૧૦૦૦ ચીની ડોલરનો માલ વેચતા હતા. તે હપ્ત તેમને માસિક ૧૦૦ ચી. ડો. નફો થતો હતો.

કાસરો, લોખંડ વગેરેના લાવ ખમણા કરતાં પણ વધી ગયા હતા, છતાં તેમનો કંઈ મળતો ચાલતો અને તેઓ નફો કરતા.

આ સમય દરમિયાન હમાંથી ૩ સંસ્થાપક સભ્યો પોતાની ૪૬ સ્ત્રી, ડો.ની મૂંઝી લઈને છૂટા થયા હતા. પણ બાકીના તેને સ્વીકૃતિ વળગી રહ્યા અને આજે તેમનું કામ બરાબર ચાલે છે.

પ્રવૃત્તિનો વિસ્તાર

ત્યારબાદ ચીનની જુદા જુદા અંશરે પ્રાન્તોમાં આવી મંડળીઓ સ્થાપવામાં આવી અને તેનો વિસ્તાર થયો. ૧૯૪૦ની અંધવચમાં તેવી મંડળીઓની સંખ્યા લગભગ ૨૦૦૦ સુધી પહોંચી હતી અને તેમાં ૬૫૦૦૦ લોકો કામ કરતા હતા. દરેક કારીગર ઉપર ૨ થી ૫ માણસો આધાર રાખનારાં હોય, એ દિસાએ લગભગ ૫૫૦ લાખ માણસોનો આ ભારતના કંઈકાંઈ નિભાર થાય છે. આમાંથી ૫૦ થી ૬૦ ટકા લોકો યુદ્ધને કીધે કામી આવેલા નિરાધાર લોકો છે અને બાકીના કંઈકાંઈ વિનાના સામાન્ય લોકો છે. ફક્ત કામી આવેલા નિરાધાર લોકોની સંખ્યા જ ૨ થી ૪ કરોડની ગણાય છે. એ દિસાએ દેશ એ લાખનો આંકડો બહુ મોટો નથી. પણ જ્યાં કંઈ કામ નહોતું ત્યાં એટલું પણ થયું અને એટલા લોકોને કામ મળ્યું એ મોટી વાત છે. કાર્યકરોની ધારણા મુજબ એ મૂંઝીની અગવડ મળે તો આ પ્રવૃત્તિનો વિકાસ કરવા ધણું અવકાશ છે. તેમની ગણતરી મુજબ જો ૧૦ કરોડ સ્ત્રી, ડો.ની લેવા મળે તો ૩૦,૦૦૦ આવી મંડળીઓ સ્થાપી શકાય અને લગભગ ૧ કરોડ કારીગરોને કામ બાપી શકાય. આ લેવા માટે તેમણે અમેરિકા અને બ્રિટનને બહુ બહુ વિનંતિઓ કરી. પણ છટકા છટકા મોટી મદદ સિવાય વિશેષ કંઈ મળ્યું નથી.

આ પ્રમાણે નાના પાયા પરના સદકારી કંપનોમાં લાખો લોકોને કામે લગાડી શકાય તો મોટાને કામ મળે અને તેમની ખરીદશક્તિ વધે. વિશેષમાં, મંડળીઓના સંચાલનમાં લાખો લોકોને અમૂલ્ય પ્રબળતાની તાલીમ મળે: એ રીતે ચીન અને દુનિયા માટે એક નવો ધુમ શરૂ થાય. તેઓ ખાસર થાય અને જોઈતો ચાલ પેદા કરે એટલે જાપાન સામે મક્કમતાથી લડી શકે. જાપાને તેમનાં મોટાં કારખાનાનો નાશ થયો, પણ આવા નાના ઉદ્યોગોને તે તોડી શકે તેમ નથી. કંઈ નાના ઉદ્યોગને તોડે તો તુરત જ તે બીજા ટેકાળે શરૂ થઈ શકે. અને નાના ઉદ્યોગને લોકચાથી જે નુકસાન થાય તે કરતાં તેને તોડવાના ખર્ચનું ખર્ચ જ વધી જાય. આ રીતે પ્રબળતાની તાલીમ અને જાપાન સામે ટકવાની શક્તિ, જન્મે દૃષ્ટિએ પિટન-અમેરિકાએ આ પ્રવૃત્તિને મદદ આપવાની જરૂર હતી. પણ ૨૦ લાખ પીડક (૧ કરોડ અમેરિકન ડોલર) જેટલી નાની રકમ તેઓ ચીનને માટે કાળજી પાડી શક્યા નથી. એટલે મૂંઝીને અસાધ્યે આ કામનો જેટલો વિકાસ થયો તેટલો તેટલો થયો નથી. છતાં પણ એ વરસના માળામાં તેની સર્વાંશિત મૂંઝીથી વધુ કામ થયું છે. તે દ્વારા ૧૯૪૦ના એ માસમાં જે નાના સદકારી ઉદ્યોગો ચાલતા હતા તેની વીજત આવતા અંકમાં આપીશું.

(આગળ)

• ચિત્રનું મેળવું મુદ્દત અર્થે ૧૯૬૬ લાખ પીડક જેટલું છે અને અમેરિકાનું ૨૦ કરોડ ડોલર જેટલું છે. (૧૯૪૨-૪૩)

ખોરડાની પૂનર્થ

[એકાંકી નાટક]

પુષ્કર અંદરવાકર

(નવાંચી ચાલ)

મોતીલાલી : હા, હાઈ. જમીકાકોના લોડું. પછી કંઈ કેવાનું હોય !

ખીમચંદ : બાબી (ઇશારત કરીને) જાવને.

મોતીલાલી : (આવકું પકડીને) તમે તેની લાજ કાઢો છો ?

ખીમચંદ : ના, ના.

મોતીલાલી : મારા હાઈ, હવે તમારો લોભ નહીં નળે, ઝોરડામાં દીવો તો યુકાવો. અરેરે ! જ્યારી અધારે ફૂડી નઈ અરે ! તમે તો છો હાઈ ! મારે તમને શું ફેલું ! ને બીજું હોત તો અપોશાવત.

ખીમચંદ : (ધારે પાડીને, સંકોષ) અથા નાનકો, એ નાનકો ! (જવાબ નથી આવતો) અથા છવ છ કે મસાલે ગયો ?

મોતીલાલી : અતારમગલ્યમાં તો ફાનસ ધરમાં મૂકી ચ દીધું હોત. લાલો દિવાસળાની પેટી.

ખીમચંદ : પછુ આ ગયેલો કયાં મરી ગયો ! સાલો કાં તો નાહિ વાઘમાં બેઠો બેઠો ખીડીયાં લા મૂકતો હશે. (ઝોશરીમાં ધુમાધુમ કરે છે) ફૂતરે ફાનસ કયાં મૂક્યું હતું ? નાનુડા...આ...આ.

મોતીલાલી : હાઈ, ઉતાવળ કરો. એલી જ્યારી મોઢવઈ મઈ હતી. શકનમાં કંચાર કરવો જોશે.

ખીમચંદ : સહુ'ય ચાલો છે. સામેના ઇમજામાં ઘડતો લોટ, આ જાળતો રવો, આ પાણીનો કળશો, ને પડખે જ તપેલી છે. લ્યો, ભાવી દઉં ?

મોતીલાલી : તમારે ચ વાનવો જોશે.

ખીમચંદ : ના, બાબી. હું તો ધરાઈ ગયો છું નાસ્તાથી. ધનિ સાડું જ.

મોતીલાલી : હાઈ, આ તો શકન કહેવાય !

ખીમચંદ : સારૂ. સુન્દર કયા વજર લાગી ગયો. એલી માંવલી બારી ઉઠાડી છે. જોવો ને જરાક.

મોતીલાલી : ને શેઠાણી માલીયા શું કરે છે ?

ખીમચંદ : તમે જ ખમર કાઢો ને ! લાલો, હું ચુક્ત માથે ખ્યાન રાખું.

મોતીલાલી : (દસીને) હ્યો ફાવી ગઈ છે મારી દેશણી. આ તો વર રાંધણિયો, ચાંપણિયો ને વર ચમરખંડી તાણે એવો ચ !

ખીમચંદ : જોલો ને !

મોતીલાલી : હાઈ, વેળા વરતે ઈ જ માથુસ. ઘર છે તે કો'કે દિ' દાથે ચ આવે.

ખીમચંદ : પછુ હું તો રીડો યથેલો ને !

મોતીલાલી : લ્યો, સંકાળો. (ઝોરડામાં જાય છે. અંદરથી) અરે મારા હાઈ ! આંધા ધખોધખ છે.

ખીમચંદ : જ્યોત્સના ગધેડાએ ઇના નામનું ધનૌનારામણ રાખ્યું છે. સાલા, હરામ હાકાના જ હોય. ઇ સાલાને મેં મેઘાએ તેજ નાખ્યું 'તું કે જેવા ન્યાકો દીવો મૂકે.

મોતીલાલી : હોય ઇ તો.

(ખીમચંદ કીડસન લાકડેને ખોરણા વચ્ચે ટીંગાડે છે.)

ખીમચંદ : દાદીની દાદી ને સાવરણીની સાવરણી, કેમ જાણી. (હસે છે.)

મોતીલાલી : મારા ભઈ, જેના વરતે ઇનું નામ વાણિયો. શેઠાણી તો બારે મોઢાં, જખરાં.

(ખીમચંદ ચલકાય છે.)

ખીમચંદ : કળજગને વા.

મોતીલાલી : ભઈ, ઇના લાગે લીધા વિના મોં દેખાડશે ખરી ?

ખીમચંદ : તમારો લાગે પો'ત્રી ગીયો, જાણી ! એવું કંઈ કરો તો મને મુવો પાળો !

મોતીલાલી : (વચ્ચે જ) હં...હં...હં. મારા ભઈ, તમે અમારા બેરાજાસતરમાં વચ્ચે નો પડો. તમે ઇમા જલો યું ? મારી પાંદે ઇ લાઝ નઈ કરે તો કાની પાંદે, સમજ્યા !

ખીમચંદ : તારે તમે જાણો ને ઇજલો. તમારો દેરાણી નેઠાણી આજથી નવે વે'વાર.

મોતીલાલી : (બહાર આવેને) ભઈ, કેવું પાંદે લાગે છે બારે વે'વારકુચળ. ઇના માથાપે આપડા ધર લેયું જ અણતર આપ્યું છે. આપડા ખોરડે આવી જ શોભે.

(ખીમચંદનું મોં મરક મરક ચાલે છે. મોતીલાલી પાછાં ખેંદર જાય છે.) શેઠાણી, બવ માન ખાકું તો ! હોય, તમને વીંટી લઈ દે'યું :

ખીમચંદ : (બહારથી, હસીને) જાણી, વીંટી તો ખરી ! પણ શેની ? સોનાની કે ચાર ફરિયાની પિત્તળી ?

મોતીલાલી : હોય મારા ભઈ ! તમે તો.....(હસી પડે છે.)

ખીમચંદ : તમે ખરું વાણિયા, જાણી ! પણ ઇ વ વાણિયાની છે, હા ! હું કંઈ મોં લેવારો ?

મોતીલાલી : હોય, જાવ ભઈ. સાવ સોનાની આવતું. ઇના નામ માથલા જ સોનાની. શેઠાણી, હવે મોંધા ન પાવ. (મોતીલાલી આગવચળા આંટાદેરા મારે છે તે રંજમિ પર આગલાને લીધે દેખાય છે. ચોરડામાં કીટસનનો પ્રકાશ છે. ચોરડાની અંદર સામે એ પટારા છે. તેની વચ્ચે જલો કંચન સંતાણી હોય તેમ માની મોતીલાલી નીચાં નમીને જુએ છે. પણ ત્યાં નથી.) ભઈ, તમારાં હરણાં તો બારે મોંધા ! તમારાથી છરવાશે કેમ !

ખીમચંદ : કીમ !

મોતીલાલી : હજી ઇ પડે જ ખોર નથી આવતાં.

ખીમચંદ : હે ? ધરમાં જ લેડી છે ને !

મોતીલાલી : કમચિયા દેડે નથી. પટારા વચ્ચે કાઈ જૂતાભઈ કળાતો નૃધો. બારે જખરી.

ખીમચંદ : પણ.....પણ.....હા જાણી, વાકામાં જુએ તો. ત્યાં હોય તો. ચોક્કો ડેકાખારીથી જન્મે. ડેકાખારી.....

મોતીલાલી : ખારી ઉપારી છે. (ચોડી વાર રહીને)

તમારો તો દાદ હંમેચો ગીયો, મારા ભઈવા !

ખીમચંદ : તો જતો રે ! ભાભી, જેની તેવી ઇલાત છે ! તથા કાચળી ને રાતના ઉત્તરમાં !
 મોતીલાલી : ઈ સાદું જ માન લવું માગે છે ને ? (મોતીલાલી ખોરડામાં જાય છે.)
 એ...એ...શેઠાણી. (તેમને પડછાયો ખોરડામાં પડે છે ને તેના પરથી લાગે છે
 કે મોતીલાલી આરી પાસે લાગ્યા છે.) બારે લાકડાં, બારે ! અને ય પરણીને આવ્યા
 તો પછી અમને આવ્યા લાકડાં કેઈએ લગાવ્યા નોતા. બાર, ગમે તેમ તો ય ખીમા-
 બારના ખોટનાં ને ! રંગે, હવે માની જાન. (ખીમચંદ હેઠા હેઠે હવે ચૂલા પાસે
 બેઠો છે. તમેલીમાં ચૂકેલ કસારમાં કડછોથી વીંધ પાડે છે !)

ખીમચંદ : મોતીલાલી ! એ મોતીલાલી !
 મોતીલાલી : (હાંફળીકાંઈથી) બાઈલા ! એ મારા બાઈલા !
 ખીમચંદ : કસાર તૈયાર.....

મોતીલાલી : એલો ક્યાં અળપસળપ ચડ્યું જઈ ! લાકડામાં તો

ખીમચંદ : (વચ્ચે જ, ગભરાટમાં) નથી ? લાકડામાં નથી ? ધરમાં નથી ?

મોતીલાલી : મારા બાઈ, એમાંથી ક્યાં ય દેખાતી નથી.

ખીમચંદ : ગઈ ક્યાં ? હાથ રે ! (માથા સાથે હાથ ફરીને) મારા ખોરડાનું.....

મોતીલાલી : અરે ! લાલિપાને લીકરો આમ લમણે હાથ દે ! બાઈ, ઈમ કહે તો
 દુનિયાને હસિકલા કરવાનું મળશે. મનમાં આ તો રખાય.

ખીમચંદ : જાણે લોકો સરજ રેશે, કંઈ લાલો ? (રાખોડતો) મારી તથા કાચળી...
 હાથનું ખરેણું !

મોતીલાલી : આમ શયે કંઈ આવી જવાની ?

ખીમચંદ : (જરાક દિમ્બત લાવીને) બેસો તમે. (એક જુવાન છોકરો આવી ચડે છે)
 અથા રૂપા, જા તો ! હોરા પગીને ગોઠવો ! (છોકરો જાય છે.)

મોતીલાલી : ઈ આવીને શું કરવાનો ?

ખીમચંદ : સગા કટાવીએ (ફરીને) બાભી, ખંરી આતરી ફરીને ! જો નો ! હો, પછી
 દુનિયા ફાંત ન કાઢે ! ઈના પીરમાં પાણી કરીને આવતીતી તે દિ' મેં ઈને જોઈ
 હતી. તે જિ' તો મેં માથે ચરવાપણું જ હતું હો લાલો. ધરમાં જોવાને અરાબર.
 (સ્થલાયો ચક્રને) લાલો હું જ રેહો લાણું. (ધરમાં દોર મૂકો ધુસે છે) જાય ક્યાં ?
 જવાની છે ક્યાં ? ઈના આપના મામને આવી કાગડો ય ફરકતો નયો. પછી ઈને
 ઈના પીરની દયા કોણ મારો લા જતાવાનો છે ?

મોતીલાલી : ઈ, મારા બાઈ ! (હોરા પગી પ્રવેશે છે)

હોરા પગી : કેમ બાલો ! શેઠ ક્યાં ? શેઠ અમને જાનમાં નથી લઈ ગયા પછી વાત છે !
 (મોતીલાલી મૂંગા રહે છે.) લાલો, શેઠ સાધારના ધરમાં જાયો. રરવા આ ચક્ર...
 (ખીમચંદ બહાર આવે છે.)

ખીમચંદ : રાઈ મેં તો. (હોરા પગી વિચારમાં ચરખાવ ચાલે છે.)

હોરા પગી : શેઠ !

ખીમચંદ : શેઠ પડે હવે પાકમાં ? રોક લાગી મઈ ! રોકે મા'ને ફાંત જેવા આ લાલિપાને
 ગમે હરી ફરતી. પગી, રોકનું પગેઈ તો કાઢો. ક્યાં મુઈ !

હીરા પગી : શેઠ, ક્યારે તમે તેને લાગ્યા, ક્યારે ગઈ! આ બધું સાચું કે સપનું ?
 ખીમચંદ : બાઈ, આ ચર્ચ યાદયું । છતી મોકાણ મૂકીને હવે ! પગી, જટ કરો, નહીં તો
 કપરું આડીબવળી... રાત છે એટલે આથે ક્યાં જવાની હતી ? પગી, જટ. (ખીમચંદ
 આંગળીની ચપટી વગાડે છે. હીરા પગી ન્યય છે.)

મોતીલાલી : બાઈ, બરેલું આશરે.....

ખીમચંદ : રાંધના રિસવાસે રથો. રાંડે મને લાવો કર્યો. (હીરા પગી તરત જ પાછા
 આવે છે.)

હીરા પગી : શેઠ, સગદમાં તણચારના વાવડ આવે છે !

ખીમચંદ : તણચાર ! આંધા ઇના કાઈ નથી. (રૂપડો પ્રવેશે છે.)

રૂપડો : ખીમચંદ ! ખીમચંદ !

ખીમચંદ : આજ તો હાલીજમાળ્યા છે. ખોલ, શું તારું રથે બાકી છે !

રૂપડો : મારા કાકો બરે છે !

ખીમચંદ : તારે છતી શી ચોપટ કરવી છે ! સાચું ગામ છે કેંઈ ગામ ? બરતો રાટલો
 ગાંઠે બાંધી વડીલાત કરવા મરે ઈમાંપણું આ ગામ.

રૂપડો : મારી વાત તો સાંભળો.

ખીમચંદ : બસી મર ને !

રૂપડો : તમે કેને પરણી લાવ્યાંતા !

ખીમચંદ : ડેડડીને તો નહીં લાગ્યા હોયે ને !

રૂપડો : પછુ આં તો ડેડડો હતો, મારા કાકા સોમાકાના તળાવની આથમણી પાળે સાવલ
 થેલા માથે સવાર થઈ સાચીદાર હારે તળાવની મેલ્યા !

ખીમચંદ : હેં ! સાચું ! છાડી ઈ નોંતી ? તારે ! છાડેરા !

રૂપડો : કાકા, ઈં તો જ બંદિયાનો હોયો જ્યે ને ઈં તો બંદિયાનો હોયો જ્યે.

મોતીલાલી : તમે ઇના હાથનું ખાધું તો નથી ને !

ખીમચંદ : બાબી.....

મોતીલાલી : મારા બાઈ ! બરની પૂનર્થ કે મળીને અરથ સોયે રુથો. બંધવાન કરે છે
 ઈં ચકું વ સારા સાટું જ. (ખીમચંદ, હીરા પગી, રૂપડો; ત્રણેય જણ સામસામું
 તાકતા બેસ્યા છે. મોતીલાલી પોટ મૂકી ચૂલા પરથી તપેલી ઉતારી લે છે.)

મોતીલાલી : થો, કાકાર રાજી ગયેલા કાકાએ ચરત નો રાખી.

(પડો પડે છે.)*

છ

જ આ નાટિકા લખવા માટે અચારથી લેખકની લેખિત પરવાનગી મેળવવી આવશ્યક છે.
 ડુ. અં.

પ્રસ્થાન દર મહીનાની ૩૦મી તારીખે નિયમિત પ્રસિદ્ધ થાય છે.

લવાજમ : હિંદમાં રૂ. ૫-૦-૦; પરદેશના રૂ. ૭-૮-૦. ફૂટક કિં. ૦-૮-૦

દહીના મિત્ર

મૂળ લેખક : શ્રીરવીન્દ્રનાથ દાગોર
અનુવાદક : ડૉક્ટરભાઈ ભાંડારકર નાયક

[દુનિયા દુઃખીરામ, અને વૈવનાથબાણ]

વૈવનાથ—(માથે હાથ દઈને) ઓ—હો—હો—હો.

દુઃખીરામ—(દીર્ઘ નિશ્વાસ નાખીને) હા—હા :

(કાતરબાથે વૈવનાથને લુએ છે.)

વૈવ—(દુઃખીરામના મનોમાન કેખોને) લુએ તો ખરા : મારા માથામાં કેટલા વેગ મારે છે તે લુએ છો ?

દુઃખી—ના, મને તો કંઈ દેખાતું નથી. તમને જોઈને મારા આત્મીક જીભરી આવ્યો.
ઓ—હો : (નિશ્વાસ)

વૈવ—કેમ શું થયું ?

દુઃખી—હા—મા'રાય : મરણ વખતે તેમની તમારા જેવી જ દશા થઈ હતી. અને તમારું
તે એવું જ એવું મેં યદ્ય આજ્યુ હતું ?

વૈવ—(સ્થાવરતા મળેને) શું કહેો છો ?

દુઃખી—ખરી વાત કહું છું. આજ જ તેમની આંખ બેરી ગઈ હતી; તમારી જેમ જ મારે.
મૂલી પડ્યા દના; હાથપર દંગ થઈ ગયા હતા; હોંક ફીકા પડી ગયેલા તે મો
પણ તમારી જે. પીણું પડી ગયું હતું.

વૈવ—(આકુળ બાનવી) શું કહેો છો ? શું મારી, તમે વણીની એવી દશા થઈ ગયા છો ?
આજ સુધી તો જીવી વાત મને કહ્યું કહી નથી !

દુઃખી—કેવું કહે પશુ ? દુનિયામાં સાચો સખીથી જ કોણ છે ?

(દીર્ઘ નિશ્વાસ)

વૈવ—હાકારે તો મને કેટલીય વાર કહ્યું છે કે મારે કંઈ કરી ફીકર કરવા જેવું નથી.

દુઃખી—હાકાર ? હાકારની વાત હિપર જરા નેટ્યો ન નિશ્વાસ કરશે નહીં. હાકારની વાત
વિષય નિશ્વાસ રાખીને તો અને બેરવાઈ પડ્યા હતા ! જ્યારે દુઃખ એકદમ વધી
પડે છે ત્યારે જ એ લોકો ખૂબ આશ્વાસન આપે છે; ને છેલ્લે જ્યારે દહીના હાથ-
પગ પગલા માટે, આંખના ડોળા ચઢી જાય, શરીર બાણુ દિવ સરણુ કંઈ મઈ
જાય, વેળો—

વૈવ—(દુઃખીને હાથ પકડીને) મારું કરો, ભાઈ, પણ એવશ્ય નહીં. મારાં શરીરદાય-
પણ હાં ચલા આજ્યાં છે. તમે જ વણુંન કહ્યું તે જાણે મને ચલા બેઠું છે !

(છાતીએ હાથ દઈને) સિ—હ—હ :

દુઃખી—એણું ને, મા'રાય ? મેં તમને કોણું નહીં કે હાકાર ગમે તેટલી ધીરજ આપે પણ
તેના વિષય મરણો કરવો નહીં ! એક વાત પૂછું : રાત્રે તમે ચલા થઈને સુઓ છો ?

વૈવ—હા, હા, ચાલે થઈને ન સુઈ તો મને કોઈ આવતી નથી.

દુઃખી—મને એ જ ખીક હતી; મેં તે ખરી પડી. તેમનાથી પણ પાસું ફરાવું નહીં.

વૈવ—પણ હું તો મરણ થાય તો તરત જ પાસું ફરી શકું છું.

દુઃખી—એ તો અત્યારે લાગે. ધીર. ધીર. તમારાથી પણ ફરાશે નહીં.

વૈવ—સાચેસાચ ?

દુઃખી—ધીરે ધીરે તમારી કાળી આંખની પાંસળીમાં કદર થવા માંડશે; પછી પગના બગલા
રહે જશે, ગાંઠ ખસી જશે, પછી—

વૈ૦—(મળના કસમ આપને) મહેરબાની તમારી, વધુ ન બોલો તો. મારી તો જાતી કાટકાટ યાવ છે !

દુઃ૦—એમ છે તો તમારે સાવધાન રહેવું જોઈએ.

વૈ૦—એ તો સમજ્યો; પણ ક્યું શું ?

દુઃ૦—તમે એવોપથીની ટ્રીટમેન્ટ લીધો છે ?

વૈ૦—હા.

દુઃ૦—ચૂં ચૂં એવોપથીવાળા તો ઝેરજ ખવાડે છે. એમાં તો ફરક કરતાં ફરા ભાખાનક; અને યમ કરતાં દાકતરની જ લણી ખીક.

વૈ૦—(ચક્રિત થઈને) એમ ? તો શું કરું ? હોમિયોપથી પ્રમાણે—?

દુઃ૦—હોમિયોપથી તો કેવળ પાણીની જ સારવાર છે.

વૈ૦—તો સારા રીઝને મળું ?

દુઃ૦—એના કરતાં થોડું અદ્યૈય ધંધુરાના તેલમાં ગેળગી ખાવું શું બોલું ?

વૈ૦—રામરામ ! તો કરું શું ?

દુઃ૦—કંઈ જ કરવાનું નથી. કાઈપણ ઉપાય દેવે કામનો નથી, એ તમને કહી રાખ્યું છે.

વૈ૦—ભાઈ, હું રાગી ગણાય. મને આમ બીવડાવો છો શા માટે ?

દુઃ૦—ખીક સાતી, મા'શવ ?! દુનિયામાં તો દુઃખ જ દુઃખ છે. ચારે દિશામાં અંધારું, અને ચારે બાજુ દુઃખના વાદળો ઘેરાયેલાં જ રહે છે. હાલુતાશ વગર ખીજ બૂરે અંધજાતી નથી. દુનિયામાં રહેવું એ નામના દરમાં રહેવા જેવું છે. અદ્યૈય તો વિદાય જ થઈ જવું એ સારામાં સારી વાત છે. (નિશ્વાસ)

વૈ૦—જુઓ દાકતરે કહ્યું છે કે આનંદ-સુખ-વજેરથી મારે હામેલાં પ્રયુક્ત રહેવું જોઈએ. આ તમારું કાણું નેઈને જ મારી વેદના બજે વખા કરે છે ! મને જોઈને તમારા આત્મીક જીભરી આભે; પણ આ તમારી કાળી દાડી જરાક હાલે છે ને મને બજે દોઢ કમળ પુત્રોના શોક યાવ છે. એકાદ સારી વાત તો કહો; આ કયું રોચન કરો ?

દુઃ૦—આ મધુપુર છે. આ વધે' ને અહીં કંઈ કોલેરા ચાલ્યો છે, ન પૂછો વાત !

વૈ૦—(બચ્ચત થઈને) કોલેરા ? શું બોલવા ?! કેટલીક વાર થાડી થોભી અહીં !

દુઃ૦—અહીં કલાક. અહીં તો પાંચ મિનિટ પણ રોકાવું સાડું નથી.

વૈ૦—(સમ્મ પડીને) મરી ગયા !

દુઃ૦—ખીક રાખેલી કામની નહીં, હાં. બીવડા તો કોલેરા જલદી લાગુ પડે છે ! લોતી સાહેબના પુસ્તકમાં લખ્યું છે કે—

વૈ૦—તમે મને હાડશો તો મારી ખીક પણ મને હોંડશે. તમે તો મારાં હાડકેદાકમાં કપારી આણી લીધો છે ! જરા દાકતરને બોલાવશો ? અને કેમ દીરો ? હાવહાવ !!

દુઃ૦—પણ અહીં દાકતર કેવે ને વાત કરી !

વૈ૦—તો રોચન માસ્તરને બોલાવો.

દુઃ૦—પણ આંડી જપડી તો ?

વૈ૦—તો માર્ડને બોલાવો.

દુઃ૦—પણ માર્ડથી તમારી દવા કંઈ થવાની છે ?

વૈ૦—તો દરિને બોલાવો.

દુઃ૦—મોરાર વારવારે દીર્ઘ નિશ્વાસ નાખે છે ને ગાય છે: " વિચારો તે છેલ્લો, દિ' બચકર—"

ॐ प्रस्थान ॐ

। दृष्टिपूर्वम् अप्सरेत्तं पादम् ।

पुस्तक ३६

महा २००१

भाग ४

श्री प्रयोग !

शुद्धाण्डास ओकर

आलो तारा गुरु समिपयी आली नतो हतो त्या
यंस्या पाय क्षण, गर्भ उद्ये दृष्टि, ने तारी काया
हृदयी, काये मयी गुरुतया तो य भोग्ये क्षरेली,
ने ह्याये मन ह्यु तने न्दाणवा, आङ् वेली।

यंस्या पायी हरि उद्यतां, नेत्र यंतुप्तिआये
दीप्ति धारे, हृदय धनके कोष्ठ स्निग्धां कुमाये,
ने कायाना अद्युआय विषे रक्त गात्रा मपाते
वहेतां जर्मिदल, मर्दि स्वरे या जगाडे, सुमते।

आह्यो, यंस्या पण, पायी ह्यो, ज्ये नैराय आस
लीधा ह्ये, नयन मर्दिथी दीप्ति धारी विनाश,
रक्तभोते शम्भु अद्य मर्दि जर्मिदु मर्द गान,
रुहेली हावा निरम्बो तने हृदयनाने वितान.

आह्यो धीमा अमित यगवे, हर त्यां तु, मर्दि ह्यु,
नयने नीतुं कर्ण नर्दि दीपा कोवतु मान जिन्दु।
ज्येभा भारे सहन करवे न्दाही तारे विद्येण,
खेदी ज्येका क्षण, विजुवतु सुगे, श्री प्रयोग।

શ્રી કૃષ્ણના મુક્તિકામચક્ર ચંબળે શ્રીમદ્ દેવમંદાચાર્યના એક સુંદર મંથનાચરણથી આજના શુભ કાર્યને આરંભ કરીએ:

કૃષ્ણનામ્ ગતેનન્તુમંથુના મૃદ્ભક્તિતા સ્વેચ્છયા

સત્ય કૃષ્ણ ? કલ્પનાદ ? મુશ્કેલી. મિષ્ટાન્નપત્યાતનન !

આદેહોતિ વિચારિતે શિશુનુલે માતા સંવમે જગત્

દષ્ટવા તસ્ય જગાન વિસ્મયંપુદ પાશત્ જ વઃ નેશાય :

બા, કૃષ્ણ દમણાં રમવા ગયો હતો ત્યાં તેણે મરજીમાં આવે ઝેટકી માટી ખાધી. કૃષ્ણ સાચી વાત ? એવું કહ્યું કેણે ? જવરંગમે. બા, બુઢી વાત; છુએ મોઢું; જીવાક જોઈ ? આમ જ્યારે નાનું મુખ જીવાકયું ત્યારે જેની માતા સમગ્ર જગત્ જોઈને વિસ્મય પામી તે કેશવ આપતું રહ્યું કરો.

યશોદા અને કૃષ્ણના આ સંવાદનો રહસ્યાર્થ એ છે કે આ જગત્ એ પરમાત્માની લીલા છે. એ કાર્ષ્ણ્યદાર પહેલી ઝીજ નથી કે જહારથી જોને અન્તરમાં લઈ જવાની હોય. જગત્ એ પરમાત્મામાં રહેલું છે. એના સિવાય એનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ જ નથી. પ્રકૃતિની સામાન્ય માટી એ પરમાત્માએ પોતે પોતાની રમત માટે પોતામાંથી જે ઉપલબ્ધી કાઢી છે, અને એ દ્વારા એ જાહાંગીરી વિવિધ પ્રકારની રમના કરે છે. આમ જગત્ એ પરમાત્માથી છુટું નથી પરંતુ એનો આવિર્ભાવ છે—એનો વિલાસ છે—એમ આ શ્લોકનું તાત્પર્ય છે.

યશોદા અને કૃષ્ણના સંવાદનો એક બીજો પ્રસંગ આપણા ભક્તકવિ નરસિંહ મહેતાના 'મા મને ચાંદસિયો બહારો' નામનો એક મેળોદર કાવ્યમાં વર્ણવ્યો છે તે પણ આપણે સંભારીએ. બાલકૃષ્ણ માતા યશોદા પાસે આકાશમાં રહેલો ચન્દ્ર પોતાના ગળાવામાં ઘાસવા માટે રક લે છે અને રોઈ રોઈને આંખો રાંતી કરે છે. પરંતુ યશોદાજી યાજ્ઞીમાં પાણી ભરીને ચન્દ્રનું પ્રતિબિંબ જાળક કૃષ્ણને બતાવે છે ત્યારે એ તત્કાલ જાનો રહે છે અને રાજ રાજ થઈ જાય છે. અર્થાત્ મનુજ-જાગક પરમાત્માને દૂર જોઈને સંતોષ પામતો નથી પરંતુ એ દૂરને સમીપ લાવવા માટે—એને અન્તરના જીવાકમાં કિતારવા માટે—તલસે છે અને જ્યારે એ એમ કરે છે ત્યારે જ જાય છે. આમ જવાત્મામાં પરમાત્માનું પ્રાકટ્ય—એનો અવતાર—ચાય છે ત્યારે જ એને સંતોષ સંતોષ થાય છે એમ આ કાવ્યનો લક્ષ્યાર્થ છે.

હવે યશોદા અને કૃષ્ણનો એક ત્રીજો પ્રસંગ જે શ્રીમદ્ બામવતમાં 'હામેદર લોકા' માં વર્ણવ્યો છે અને જેનું વર્ણન આપણા પ્રાચીન ગ્રંથગ્રાંથી કવિઓએ પણ કર્યું છે તેનું સ્મરણ કરીએ. માતા યશોદા અપરાધી બાલકૃષ્ણને દોરડાંથી બાંધવા લાગ કરે છે પરંતુ પ્રત્યેક દોરડું એક અગિય ઝપડું રહે છે અને એ પરમ પુરુષને બાંધી ચકતું નથી. આખરે માતા યાદોને લોથ થઈ જાય છે એટલે એ દવાનિધિ માતા પ્રત્યે દવા લાગીને રવેચ્છાથી બહાર જાય છે. આ રૂપકે અસેડી લઈએ તો એવો અર્થ સમજાય છે કે મનુષ્યજાતિના દોરડાં વડે પરમાત્માના અનન્ત સ્વરૂપને બંધી બાંધીએથી વીડી બાંધી ચકતું નથી. બાવાઈ કે આપણા સર્વ તત્ત્વદર્શનો પરમાત્માને પાર પામી ચકતાં નથી. કેવળ એના પ્રદયે બરપૂર ભક્તિથી આપણું હૃદય જીભરાય તો જ એની કૃપા વડે એનો પાર પામી ચકીએ તેમ હીએ.

આ પ્રમાણે પરમાત્મા, જીવાત્મા અને જગત્તા સંબંધનો નિર્દેશ કરી, ભક્તિનો મહિમા સ્વીકારી આપણે આગળ ચાલીએ.

ભક્તિની દષ્ટિએ પરમાત્મા આ સંસારમાં દેખાય છે. પરંતુ એ અનન્ત પુરુષ નેટલો સંસાર મર્યાદિત છે તેટલો મર્યાદિત નથી. કળવેદ સંહિતામાં એ પરમ પુરુષનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે કર્યું છે :

સદસરીર્ષા, પુરુષઃ સદસાક્ષઃ, સદસપીઠ

સ, મુનિ વિશ્વતો દુષ્પાત્યતિદ્વસાનુલ્લખ ॥

સદસરીઃ મરતકવાણો, દુષ્પરીઃ આંખવાળો, દુષ્પરીઃ પથવાળો તે પુરુષ, જુમિને સર્વ તરફથી તીડીને કદા આગળ અધિક થયો. વળી વાદોપ્સન્નિક્ષા મૂતાનિ ત્રિપાદરયામૂતં વિમિસ્રવં વૃત્ત માત્ર એનો એક પાદ અથવા ચોથો ભાગ છે. એના ત્રણ ભાગો જે અમૃત છે તે આકાશમાં છે.

ભાવાર્થ કે સંસાર એ પરમાત્માનું એક વસ્તુ જ છે. અને સંસાર કરતાં એ અધિક અનન્ત પુરુષ થયો વિશેષ છે. તથાપિ એનું નથી કે પરમાત્મા આ સંસારથી બહાર રહેલો છે. આ સંસારમાં એ સમાર લયો છે અને સાથે સાથે એના કરતાં અધિક પથુ છે. વસ્તુતઃ પરમાત્મા આ સંસારમાં રહે છે પણ પ્રકટ થાય છે અર્થાત્ નિરંતર એનો અવતાર થવા કરે છે. પરંતુ 'પરમાત્માનો અવતાર' એટલે શું? પરમાત્મા આકાશમાં સિંદાસન ઉપર બેઠો નથી કે તપાંથી કોઠી એ આ સંસારમાં નીચે જોતરી આવે એટલે એનું દિવ્ય સ્થાન ત્યાં ખાલી રહે. જગત્તા કલ્યાણુ અર્થે એ પથે પથે જગત્માં પ્રકટ થાય છે એનો અર્થ જ એ કે એ અવતરે છે. એ ઐહિક થાય છે તેથી કાંઈ એ અલ્લી-કિં મટી જતો નથી. એના અનન્ત્યનો એક ભાગ આ જગત્માં નિત્ય નિરંતર અવતરે છે—પ્રકટ થાય છે. આ શરણથી પરમાત્માને હુંદવા ગાઉ આપણે જગત્ની બહાર કાઢી એ જગત્નું નથી. પરમાત્મા આપણાથી જુદો એવો કોઈ બહાર દેખાતો પુરુષ નથી. એ જેમ જગત્માં પ્રકટ થાય છે તેમ આપણા સર્વના અન્તરમાં અન્તરમાં ફરે રહેલો છે. એ આપણા પ્રાણનો પાણુ-પ્રાણુ છે એટલે આપણા અન્તરમાં એ અવતરે છે અને અન્તરમાં એનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. સર્વ જેમ નિત્ય નિત્ય પિતાનાં ત્રિરણુ નાંખ્યાં કરે છે તેમ જગત્ની અંદર અને મનુષ્યના હૃદયની અંદર પરમાત્માનું પ્રકટ્ય નિરંતર થવા કરે છે. આ પ્રકટ્ય જગત્ અને જીવાત્મા બન્નેનાં અનુગ્રહ અર્થે થાય છે અને બન્નેને અસત્માંથી સત્માં, અને તંમસમાંથી જ્યોતિષમાં જવા માટે જગત્નું છે. પરમાત્માનું આ પ્રકટ્ય સાત્ત્વિક છે તથાપિ ભક્તિદષ્ટિને એ વિશેષરૂપે દષ્ટિગોચર થાય છે.

લક્ષ્યનેએ અનેક રીતે પરમાત્માને લાગ્યો છે. આપણા દેશના ધાર્મિક ઇતિહાસમાં પરમાત્માને રાત્રરૂપે, પિતારૂપે, માતારૂપે, મિત્રરૂપે, દુશ્મનરૂપે, પ્રિયરૂપે અને પ્રિયારૂપે લાગવામાં આવ્યો છે. આ સર્વ લૌકિક સંબંધો દ્વારા જીવાત્મા પરમાત્માને સમીપ લાવે છે, અને આનંદ અને આશાસન મેળવે છે. પરંતુ આ લૌકિક સંબંધોથી પર એવો અલ્લીકિક સંબંધ જીવાત્મા અને પરમાત્મા વચ્ચે રહેલો છે. જીવાત્મા એ પરમાત્માનો અંશ છે એટલું જ નહિ પરંતુ પરમાત્મા એ જ જીવાત્મા છે.

પરમાત્માને અનુભવગોચર કરવો એ મનુષ્યજીવનનું સર્વોત્તમ પ્રયોજન છે. પરંતુ આ અનુભવ કેવળ પ્રાકૃત દષ્ટિ કે પ્રાકૃત ચિત્તને માત્ર પઈ શકતો નથી. આત્મ-સામાન્ય દષ્ટિને જગત્ અને જગત્તા પદાર્થો સત્યરૂપે લાગે છે, અને ધર્મિયોના જીવન કરતાં એને કોઈ મહિમાનું જીવન દેખાતું નથી. આ દષ્ટિ સત્યધર્મનો અનુભવથી વિહીન છે, પરંતુ ધાર્મિક અનુ-

ભવની દૃષ્ટિ એ જ સત્ય દૃષ્ટિ છે. આ મનનથીજ મનુષ્યની દૃષ્ટિ છે. એને આ સંસાર એક અધારી રાત્રિ રૂપે જોએ છે. અર્થાત્ સર્વ જ પ્રકૃતિનો અનધાર છેવાએલો દેખાય છે.

આ જ્ઞાનની દૃષ્ટિ અથવા સાંખ્યદૃષ્ટિ છે. સૌકેદિસની અથવા જ્ઞાનીની દૃષ્ટિએ, અજ્ઞાનનું જ્ઞાન હોય છે. પ્રદેશમાત્રજ્ઞાનનો પ્રથમ અનુભવ છે. આ દૃષ્ટિ કેવળ અનધારનો અનુભવ કરીને અટકતી નથી પરંતુ પ્રકૃતિ રૂપી રાત્રિના અનધારમાં એને પુરુષો રૂપી તારાઓ દેખાય છે અને એને શાન્તિ અને ભાગ્યતાનું ભાન થાય છે. * પણ આ સાંખ્યદૃષ્ટિમાં સુન્દરતાનો અનુભવ થતો નથી. તારામણોથી ઘેરાયેલી રાત્રિ મન્દોદય થતાં કેવી સુંદારિતા બને છે એ નિરખવા માટે સૌન્દર્યપિપાસુની દૃષ્ટિ આવશ્યક છે. આ “ભક્તિદૃષ્ટિ” છે. એની સન્નિધિ રાત્રિનો અનધાર વાદળોમાં વિખરાય તેમ વિખરાઈ જાય છે એટલું જ નહિ પરંતુ અખિલ પ્રકૃતિ અને એના પુરુષગણ-આત્માઓ-ચન્દ્રની શાન્ત-શીતલ મનોહર ચન્દ્રિકામાં રંગાન કરે છે. આ ભક્તિદૃષ્ટિમાં પ્રકૃતિ અને પુરુષ બંને પુરુષોત્તમની ભોળાતિમાં એકાકાર બની જાય છે. આવી દૃષ્ટિને, નરસિંહ મહેતા કહે છે તેમ, નન્દકુમારને-કૃષ્ણચન્દ્રને-નિરખીને મનુષ્યજન્મ નિત સેવા નિત કીર્તન એવલવ થી નિરતર કરેલો બાસો છે.

પરમાત્માના સાક્ષાત્કારમાં ભક્તિની દૃષ્ટિ કરતાં પણ ભક્તિનો રસ અધિવાનો છે. એ રસારવાદનું વર્ણન કરતાં નરસિંહ મહેતા કહે છે:

એ રસનો સ્વાદ સંકર નહોતો, કે ભણે શુક નેમરો;
કાંઈ એક નહોતો જાતની રંગોળી, બહુ નેરોળી લીંગી રે.

સંકર, શુકદેવ અને વળંગનાઓના ભક્તિરસનું વર્ણન ‘ઓમદ્ ભાગવત’માં પ્રેમથી નીતરતી વાણીમાં કરવામાં આવ્યું છે. સંકરને ત્રિપુંસસર વચ્ચે શુદ્ધ યધુ, એમાં મયદાનવની માયાથી અસુરો, ‘રસકૃપ’માંથી અમૃતપાન કરીને સજીવન થતાં ‘મયા, સંકર મૂંઝામાં અને ઘડા અને વિષ્ણુ એને સહાય થયા. આ બંને દેવો, ‘રસકૃપ’માંથી અચૂત પી ગયા અને પરિણામે સંકરે ત્રિપુરનો વધ કર્યો. આ દૃષ્ટાન્તકથાનું રહસ્ય એ છે કે સંકર અર્થાત્ કલ્યાણકારી મંગલમય આત્મા હવ્યરૂપી રસકૃપમાંથી નિલનિરંતર સજીવન થતી વાસના-ક્રિયાથી ત્યારે જ મુક્ત થાય છે કે જ્યારે એનું હૃદય પરમાત્મા અને એની સૃષ્ટિ (વિષ્ણુ અને ઘડા) ના રસથી ‘પૂરેપૂરું’ પીવાય છે. અર્થાત્ પરમાત્મા, જગત્ અને જીવાત્મા અથવા ‘કૃષ્ણચન્દ્ર, પૂનઃપાવન, અને વળંગ વાસીઓ’ પ્રત્યે ઊભરાતા પ્રેમથી મનુષ્ય-હૃદય ભરાય ત્યારે જ વાસનાઓનો ક્ષય થાય છે એ તાત્પર્ય છે.

ભાગવતકાર શુકદેવ જેણે નિરંતરિય ભક્તિનો અપૂર્વ મધ જમવડે આપ્યો અને કૃષ્ણચન્દ્રની ખંસીનો નાક સંભળાવીને, સીંચદ્રહણવડે સ્ત્રી, શ્વર, હૃણ અને શમરો આદિ અખિલ જગત્ને એકરૂપ કયું એણે ભક્તિરસનું છનોછજ પાન કયું હતું. — અને વળંગના-જ્ઞાનનું શું કહેતું? એમણે કૃષ્ણચન્દ્રનાં ચરખારવિન્દ પોતાનાં હૃદયકમલમાં કાંઈ કીતાવ્યાં કર્યાં અને એ રાસેશ્વર ત્યારે જીવનનો રસમય રાસ આપ્યો હતો. ગોળીઓએ કૃષ્ણચન્દ્રની જાન્ય-સ્વમાન રૂપિત નિલનિરંતર પોતાની સન્નિધિ રાખી જીવનનો પરમ રસ અનુભવ્યો હતો. આ જ પરાભક્તિ અને પરમાત્માનો પરમ સાક્ષાત્કાર.

જ્ઞાનનો માર્ગ વિષ્ટ છે; ભક્તિનો માર્ગ સહેલો છે. આપણું હૃદય પ્રભુ પ્રાપ્તે પ્રેમથી જીલ્યે તો પ્રભુકૃપાથી આપણે પણ આ સંસારમાં પ્રભુનાં દર્શન કરી શકીએ. ફરી આપણા ભક્તભવે નરસિંહને સંભારીએ અને આંકેએ કે:

જીવન ભક્તિ પદારથ કાઢું, અન્વેષીકામાં (બદલાયમાં) નાહિ રે. *

* આ વિશ્વાસરહિત મટે નહોતો. * હોરોળી * આંખોમાં * * * * *

* અસ્તેષા સો અમૃતમ્ સદાજ્ઞાનમ્ રાત્રિરેકાદ્ એકાદ્ અમૃતમ્ — રૂ. મંદીર. ૨. એ

આજે વળી પાછો જો અમેરિકન અમલદાર (ફોજનો) મને ત્રાહીમાં અપડાવ મચો. એણે પોતાની બાલુમાં જગ્યા ફેરવી અને બોલ્યો. એની અસલની ટેવ પ્રમાણે સિગારેટ ખરી, સાથે સાથે વિદુરતાનાં લેખોનાં જીવન વિષેના એના સવાલ પ્રશ્ન આંદરી દીધા. અમારી વાતચીત અંગ્રેજીમાં જ થતી હતી. આજે એણે મને મધ્યમ—ખાસ કરીને કારકૂન વર્ગની, આ સંઘર્ષના દિવસોમાં કેવી હાલત છે, એ સવાલ કર્યો.

‘મણી ખરાબ’ મેં કહ્યું, ‘જે-એનો બાળકોને દૂધનો છડાવ નથી આપી શકતો. શાકભાજી ખાવાનું પણ સાધારણ દિવસોમાં કાષ્ઠક વાર મળતા મિષ્ટાન્નને સ્થાને જઈ બેઠું છે...’ ત્યાં તો મારી નજર રૂમાલપડે સાફ થઈ રહેલાં એના હાથમાંનાં એ કિમ્તી ચરમાં પર જઈ પડી. આ સાથે જ થોડાક દિવસ પર બનેલો એક બનાવ મને માઠ આવ્યો. ‘હું તમને એક કાખલો જ આપું.’ કહી મેં વાતની દરખાત કરી.

‘થોડા દિવસ ઉપરની જ આ વાત છે. મારો એક પાડોશી છે જે એક દેશી પેદીમાં કારકૂનનું કામ કરે છે. સાંકળો પગાર ને દસ રૂપિયા મેબવારી એમ કરીને એ મહિને દિવસે કિતોર રૂપિયા કમાય છે. તો ખીજી બાળુ ખાનારાં જે સાત જથ્થાં ધણીધણિયાણી જે પોતે, એક ડોશી, અને ચાર બાળક. મોટી ડોશીની ઉંમર આઠસેક વર્ષની દશે. આ ઉપરથી એ કારકૂનની ઉંમર તમે સહેજે—પણ ના, તમને એ નહિ સમજાય—એની ઉંમર બેત્રીસ પંત્રીસથી વધારે નહિ હોય. પરંતુ દેખાય છે ખીસ્તાલીસનો બલકે એથી વ વધારે. તેમાં જ આખો તો એટલી બધી નખળી છે કે જે કંઈક ઉપાય નહિ કરાવે તો નજીકના બવિધ્યમાં જ એ આંધળો થઈ જવાનો!’—

‘તો પછી શા માટે એ દવા નથી કરાવતો? હું ધારું છું તેમ સરકારી દવાખાનાં તો હોવાં જ જોઈએ!’

‘અને તે છે જ. પરંતુ સરકારી દવાખાનાં આ દિવસોમાં એમના સિપાહીઓની દવા કરે કે—અરે મ્યુનિસિપલ દવાખાનાંમાં પણ લાગવગ હોય તો જ...’ મેં અચ્ચે પાટો બેલી વાતે જ બહોળી નાખી: ‘આપણે એ બધી વિચિત્રતામાં નહિ જાતરીએ. પણ એટલું તો હું બહુ છું કે એ આવી બધી જ જગ્યાએ ઉપચાર કરાવી ચૂક્યો છે પરંતુ પરિણામમાં તો શીકું જ...’

‘એક દિવસ—બીસેક દિવસ ઉપર જ મેં એને નેચરેલથી તો કાઈ એપીમીયાં વાંચેલો ઉપચાર દેખાડ્યો. અને એ, માણસે એ અજમાવ્યો પણ ખરો. અકવાડિયામાં તો એને ફેર પણ જણાવા લાગ્યો. એણે મને કહ્યું ‘પણ ખરું’ હવે હું મારા ચરમાંથી ખરાબર એઈ શકું છું...’ એટલે કે એની આંખો સુધારીને અસલ નંબર પર આવી ગઈ હતી. પણ ત્યાર પછી!’—અને હું એક જીડા ચાસ લેતાં ચટકચો.

મારી સિદ્ધિ જોઈને હોય કે પછી—એ તેમ એ અમલદાર બોલી બંધ્યો: ‘શું સાચું જ એ માણસ આંધળો થઈ ગયો?’

સ્વમત બોલતો હોઈ તેમ મેં કહ્યું: 'ઘઈ ગયો નથી; પણ મોડાપહેલો ચ મરો તો ખરો જ ને? ત્યાં સુધી એની આંખો કામ આપશે ત્યાં સુધી તો દેવા નહિ જ કરાવે.'

'પણ શા માટે? કમણે તમે કહ્યું ને કે પેલા ઉપચારથી એની આંખો—'

'સુધરતી હતી માટે જ તો એણે પેલો ઉપચાર નષ્ટ કર્યો ને? હું વચ્ચે બોલ્યો, અને હસવાના પ્રયત્ન સાથે હું મારું રોશન આવવાથી ગેમો થયો.'

'કેવી એટલી તમે વાત કરો છો? દવા નષ્ટ કરવાનું કારણ—'

'આટલું જ તમે નથી સમજી શકતા સાહેબ! એની આર્થિક મુશ્કેલી જ એવી છે; અશર્મા જલદવાં એને પોસાવ જ નહિ... લો સાહેબજી!'

પણ એ અમલદાર તો સામે જવાબ આપવાને બદલે બમડતો હતો: 'માણસને આંખ એવી પોસાવ છે પણ અશર્મા ખરીદવાં નથી પોસાંતો!... શી દાવત છે!'

અને મેં ઉમેર્યું: 'એ જ અમારા મધ્યમ વર્ગની મિઠમી છે.'

વિશ્વાસ વધારતી વિગતો અને આંકડાઓ

તેવીસમો ત્રિવાર્ષિક આંકડોનો અહેવાલ

- ૧ મુલ્ય-આદાજના અનુભવમાં મુદારો અને
- ૨ ખર્ચ-પ્રમાણમાં થયેલ ઘટાડાનો રમત્યાત કરે છે.
- ૩ ટકાના વ્યાજના ધોરણે કંપનીની જવાબદારી આંકડા પછી
- ત્રિવાર્ષિક ચોક્કસો નક્કી
- રૂ. ૧,૫૦,૮૮,૦૯૨

આથી પોલિસી હોલ્ડર્સની અનામતમાં રૂ. ૫૪ લાખનો વધારો થયો છે.

બહેર થયેલ બોનસો	મિલગીના વીમાની રૂ. ૧૦૦૦ની પોલિસી દીઠ વાર્ષિક રૂ. ૧૨-૮-૦
	હયાતીના વીમાની રૂ. ૧૦૦૦ની પોલિસી દીઠ વાર્ષિક રૂ. ૧૦-૦-૦

ઓ રિ એ ન્ટ લ.

ગવર્નમેન્ટ સીક્યુરિટી લાઈફ એસ્યુરન્સ કો. લી.

સ્થાપના : ૧૮૭૪

આંચ ઓફિસ : ઇલેક્ટ્રીસિટી હાઉસ,

આંચ સેક્રેટરી : શ્રી. કન્દ્રવલ્લ શુનીલાલ મહેતા, બી. એ., એલએલ. બી.

[ટે. ઓફિસ : મુંબઈ.

લાલ દરવાજા, અમદાવાદ.

મિત્રો,

હવે મિનિટમાં તો હું તમને શામાં શેલાં વિશે કેટલુંક કહી શકું! તેમનાં પુસ્તકોની મારા મન પર જે છાપ પડી છે તેની જ હું વાંત કરીશ.

તેમની મહાન નવલકથા 'જન કિસ્તોફ' જે' જે વરસ પહેલાં વાંચી. એ મારાં જીવનનો એક અદ્ભુત અનુભવ હતો. ટોલ્સ્ટોયના *War and Peace* સિવાય આવો અત્યંત વિસ્તાર ક્યાંય જોયો ન હતો. પ્રતિની એક પછી એક કારમાળા આવતી જાય, પ્રસંગો જુદાં, જુદાં અરણ્યોની પેઠે આવી વાર્તાની સરિતાને ઘૂટી બનાવતાં જાય, માનવની મહત્તા, તેનું મૌરવ, તેની વેદના, તેની અપાર આદીર્ઘદીઓનું લેખક દર્શન કરાવતાં જાય. અને તે પણ કેવા તાટસ્થથી! મહી વસ્તુ એ આલેખે પણ એના દામ અરણ્ય નહિ. કહેવાનાં એ પર વધારે પણ એ લાગણીમાં તણાય નહિ. હિંમ્લાસની એ છેલ્લો શેલાવે પણ પોતાની સ્વસ્થતા યુધાવે નહિ. એવા અત્યંત કલાકારનું અને શામાં શેલાંમાં દર્શન થયું. રૂઢાઈનું નહીને કઠિ નદીનાં ગીતમાં પોતાનું દુઃખ જૂલી નિદ્રાવશ થતો બાળક કિસ્તોફ! પિયાનોના જુનાં જુદાં શરોનું વ્યક્તિત્વ પારખતો કિસ્તોફ! એ મોટો થાય છે. તેના પ્રણય પ્રસંગો; ધીરે ધીરે વિકાસ પામતો તેનો આત્મા; એક મરીબ કન્યાનો મૂળે અત્યંત મર્મવેધી પ્રેમ; સંપૂર્ણરૂપે નવા પદાડોમાં તોફાનને સંગીતમાં ઉતારતા કિસ્તોફનો હિંમ્લાસ; સમસ્ત યુરોપની સંસ્કૃતિ-તેનું સાહિત્ય, ચિત્ર, સંગીત, સિંધ, રાજકારણ, સામાજિક અવસ્થા-એની તલ-સ્પર્શી આલેખના અને અંતે કિસ્તોફનું અવ્ય થયું. ક્યા પ્રસંગને યાદ કરવા ને કેને નંબા દેવા! વસ્તુના વિશાળ મિરિવર પર જરૂર કે શેલાં પચેજી વિકાર કરે છે અને પળે પળે આપણને નવો વળાંક, નવો પ્રદેશ, નવું સૌંદર્ય બતાવતા જાય છે. જે હજાર પાનાની એ નવલકથા છે પણ વાંચતાં ક્યાંય યાદ લાગે કે કોરજ ખૂટે એવું બનતું નથી.

શામાં શેલાંએ નવલકથાઓ ઉપરાંત નાટકો પણ લખ્યાં છે. તેમના *Montespan* માંની ચૌદમા છુપ્પના દરબારની આદીર્ઘદીઓ અને *Léopold* માંની 'કિપ્પેમસી' પરનો કલાક અને યાદ રહી ગયાં છે.

માનવતાના આ પરમ ઉપાસકે જીવનભર માનવપ્રતિભાની આજાદી માટે જોહાદ આજુ રાખી. પત્નો, નિવેદનો, અપલોકનો ને નિઃશ્વાસ દામ જીવનભરના શુદ્ધિશાળી લોકોને પ્રામાણિક અને હિંમતઞ્જીવન જીવન જીવતા તેમણે આમદ કર્યો. ગર્હ બહારથી વખતે ન્યારે આજુ યુરોપ દેખતા રજો રંગાઈ થયું અને લેખકો પણ પોતાની ફરજ જૂલી, અત્યાદે કરે છે તે પ્રમાણે, તિરસ્કાર અને ચેરચેર વધે તેવી વાતો લખવા માંડ્યા, ત્યાંદે શેલાં એકલા એ તોફાનમાં આખા યુરોપ સામે ધુવતારક જેવાં ચાંત અને નિઃશ્વ જીસા રજા. તે કહેતા, "સમર છે આ જીવન. એકએક માણસ યાત્રક બનીને કરે તેવા દેશમાં જીવતું! પોતાની નજરોનજર સંસ્કૃતિનો અવસ નિહાળતો!" *Above the Battle, I Shall Not Rest, The Forerunners* એ પણ પુસ્તકમાં તેમના છૂટક પત્રો, લેખો અને નિવેદનો સમઢાયાં છે. 'નિહાસાઈ, ધ ગ્રેટ યુરોપિયન.' નામના લેખમાં તેમણે પુલ્કતા પશુમાં ચલી દલીસોનો જે સમર્થ જવાબ આપ્યો છે, તે જોવા જેવો છે. હિંસાના એ અંગ્રાવાત સામે તેમનો માનવપ્રેમી આત્મા કેવો અચંક પ્રતિકાર કરી શકે છે તે આ પુસ્તકમાં જોવા મળે છે.

હિંદ માટે તેમને જે પ્રેમ હતો તે તો તમે સારી રીતે જાણો છો. ૧૯૪૧માં જાળ-મેહમાંથી પાછા આવતી વખતે ગાંધીજી તેમને મળ્યા હતા. જવાહર, સુભાષચંદ્ર પણ તેમને મળેલા. મોરત કાવત્રા કેસ વિશે તેમનો એક રાષભર્યો લેખ *I shall not rest* માં છે. આપણા દેશના પ્રશ્નો તેમણે સમજાવથી વિચારેલા એટલું જ નહિ, પણ આપણી સંસ્કૃતિને સમજવા તેમણે સ્વજન પ્રયત્ન કરેલા. પૂર્વના દેશો પર તેમને જાંડી થકા હતી. જગતને માટે ભારતીય સંસ્કૃતિનો જે વિશિષ્ટ સદેશ છે તેનો શેલએ સદર્પ આદર કર્યો હતો. હિંદને સમજવાના તેમના પ્રયત્નના ફળરૂપે તેઓ: ગાંધીજી, રામકૃષ્ણ પરમહંસ, અને વિવેકાનંદનાં જીવનચરિત્રો આપણને આપી ગયા છે. ‘બોથાવન’ અને ‘માઈકલ એન્ગેલો’ના જીવન વ્યાખ્યાનનાર વર્તમાન મહાપુરુષોની મદદતાને ન સમજે એમ કેમ અને ? ગાંધીજીની સત્યનિષ્ઠા, નીકરતા તથા માનવપ્રેમ શેલને આકર્ષ્યાં અને તેમના વ્યક્તિત્વની ખૂબીઓ શેલએ યુરોપની પ્રજાને સમજાવી. પૃથ્વીએક વરસ પહેલાં લખાયેલું આ પુસ્તક કદાચતમને બહુ સતોષ નહિ આપે, કારણ કે અંગ્રીજીના જીવનના વધારે મહત્ત્વના બનાવો તે પછી બન્યા છે. વિવેકાનંદ વિશે શેલાં કહેતા: “કેવો મદાન પ્રાણુ! મનુષ્યની સદૃશિત પરની આપી ગંભીર શ્રદ્ધા બીજે ક્યાં જોવા મળે છે ?”

એમના જીવનની વિગતોમાં વિશેષ જિંઝા ઊતરવનાર અત્યારે સમય નથી. ૧૮૬૬ના જન્મજયારીની ૨૬મીએ શેલાં શેલનો જન્મ થયો. પંદરેક વરસ તેમણે ઇતિહાસનાં પ્રાધ્યાપક તરીકે કામ કર્યું. ૧૯૧૫માં તેમને નોબેલ પ્રાપ્તિ મળ્યું. એ પછી ત્રીસેક વરસ તેઓ ફ્રાન્સ છોડી સ્વીટ્ઝર્લેન્ડમાં રહ્યા અને એક પછી એક કલાકૃતિ જગતને આપતા રહ્યા. ગયા ડીસેમ્બરની ૩૦મી તારીખે શાંતિના આ અધુનમ લક્ષ્મીનાં અવસાન થયું. આખું જીવન તેમણે માનવમાનવને શ્રેદધી બધિવા કલમ ચલાવી. જીવનનાં શાશ્વત મૂલ્યો તેઓ કદી છૂટ્યા નહિ—સમરત જગતની પર દૃષ્ટિ રાખી તેમણે સાદિત્વસજન કર્યું: “માનવની ઉન્નતિ માટે કલાસર્જન” એ બાવના તેમણે રાખી અને પોતાના આશ્ચર્યને બરાબર વક્ષાદાર રહ્યા, આથો સાચા દિલનો અને સમર્થ કલાકાર માનવજાતને ભાગ્યે જ સાંપડે છે.

શેલાં શેલાં વિચારની સ્વતંત્રતાના ઉપાસક હતા. જગતખરતા લેખકોને ઉદ્દેશીને તેમણે કહ્યું છે કે “બુદ્ધિ કોર્મરેન ગુલામી સ્વીકારતી નથી. એનો પ્રકાશ બધે વિસ્તારવા, જગતના માર્ગબુલ્યાં માનવીઓને એના તેજથી એકત્રિત કરવા એ આપણું જીવનકાર્ય છે. નિઃશલતાનું કેન્દ્ર બનવું એ અમારી ફરજ, અમારું કાર્ય છે, અમારી રાત્રિમાં જ્યારે દેવ અને વેરજેરના કંઠાવાત જીમટે ત્યારે અમારે શાંત મુવતારક બનવાનું છે. અભિમાન અને પરસ્પરની દિંસાની આ ચેલજા સાથે અમારે લેવદેવા નથી. સાધને જ અમે વંદના કરીએ છીએ—એ સત્ય જે મુક્ત છે, અનંત છે, દેશકાલની મર્યાદાથી પર છે. જાતિ કે વર્ણના બેદ સાથે એ સત્યને કશી નિસ્થા નથી.” ‘તીર્થસંયિત્ર’ તમે વાંચ્યું હશે. હિંદના સમીત વિશે, કલાકારના આદર્શ વિશે, રાષ્ટ્રની કાર્યસાધના વિશે તેમણે શ્રી. દિલીપકુમાર શેખ સાથે કટલી લામણીથી વાતો કરી છે ! જાત્રીમાં ભેળેલી તેમની સૌમ્ય મુખમુદ્રા સુલાય તેમ નથી. અને તેમનાં એ હેલ્લા ચખ્ખેા હજી કાનમાં ગુંત્યા કરે છે: “દેશ અને પરદેશ એ આત્માને માટે નથી.”

શાંતિ અને સમાનતાનો ખજા અધુનમ રાખનાર આ મદાન કલાકારગીના આત્માને હૃદયના પૂરા બકિતભાવ સાથે હું અંજલિ અર્પું છું.

આજે જીવન

વધારે તાકાત અને કાર્યશક્તિ

મળે છે.

માંદગી-અતિશય કે ખીજ કાઠપણ પ્રકારે સુમારેલ શક્તિ પાછી મેળવવા, તેમજ આજની વધારે પડતી જવાબદારી અને ચિંતાની સામે જૂઠવા, શિયાળામાં સુવર્ણમાલિની વસંત એક આશીર્વાદ સમાન છે. ઉચ્ચતમ શક્તિદાયી કિંમતી તરત્રોથી વરપુર.

**સુવર્ણ
માલિની
વસંત**

‘કાસ્ફો’

[KASPHO]

શિયાળાની ઠંડીમાં ‘શરદી’ થવી એ સામાન્ય છે. તખીયોની બહામણ પામેલી આ ટીકડીઓ-‘શરદી તથા ખાંસી’ના કદો સત્તુ છે. વસાહત અને ખીજ પ્રાપ્તિમાં ઔષધિઓના ચિત્રણની બનેલ આ ટીકડીઓ ગમે તેવા પ્રકારના ઠંડ-ખાંસી-શરદીના, પુરત જ નાશ કરે છે.

તમારા માથાના વાળની ખરડટતા દુર કરવા તથા વાળની જલ્દિ અર્થે, આ એક જ હેરગ્રોથ છે. કોપરેલ તેલમાં તાજ વનસ્પતિઓમાંથી તૈયાર કરેલું એક અનુપમ સુગંધી તેલ કે જેનાથી માથાના વાળ ખરેખરે અટકે છે. માથામાં ઠંડક રહી વાળનું સ્કેન્ડલ વધારે છે-વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થીનીઓ માટે અત્યંત ઉપયોગી છે-અજબાબી ખાતો કરી લો.

**મુકુલ
સર્વોચ્ચ
હેરગ્રોથ**

અયવનપ્રાશ

(અષ્ટવંગ)

કર્મ અને પ્રવૃત્તિ માટે જમ આવામની જરૂર છે, તેટલી જ અયવનપ્રાશની જરૂર છે. સર્વ શક્તિવર્ધક ગોરાકૃષ્ણી કારપૂર અયવનપ્રાશ (અષ્ટવંગ) એ એક મુરખો-ચાટણ છે. દરેક જાનશક્તિ અનુસાર લેવાયી, સાચી શક્તિ પ્રાપ્ત થશે.

અમરાતના
સોલ એજન્ટ :

ભારતીય ઉદ્યોગ પ્રચાર કાર્યાલય, ૧૪, બારકરસેન,
જૂલેશ્વર, મુંબઈ.

મળવાના સ્થળ : અંદુલાલ પ્રેમચંદ દવાવાળા, ત્રણ દરવાજા, અમદાવાદ.
હિંદી વસ્તુ કાઢાર, સુરત. પી. સિવદત્તાની કું. વડોદરા.
હરીશંકર કેવશંકર શુક્લ, ઉમરેઠ. મોહનલાલ પ્રજ્ઞલાલ શાહ, વાંકા.
તથા બીજા બધીંતા દવાવાળા.

શિયાળા માટે આયુર્વેદાશ્રમ ફાર્મસી લિં (અહમદનગર)ની ખાસ બનાવટ.

યુદ્ધ પછીનું વિજ્ઞાન

ડૉ. યરશવંત ગુપ્ત નાપક એમ. એસસી., પીએમ. ડી.

સ્વામીજીના યુદ્ધની કલાનકતા વિદ્યાનંતે આજારી છે એમ કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી. ૧૯૧૪-૧૯૧૮ની વિશ્વયુદ્ધ વખતે જર્મીન અને સમુદ્ર યુદ્ધક્ષેત્રો હતી. આખરના યુદ્ધમાં દ્વામાં યુદ્ધક્ષેત્રે ચરે ચર્ચા છે. દ્વામાં યુદ્ધ ચરે ચર્ચાને કારણે યુદ્ધ માત્ર રક્ષણ ઉપર જ પરિમિત ન થતાં યુદ્ધમાં જાણ લેતા દેશના ચહેરેચહેરમાં વ્યાપક યુધ્ધ છે. દ્વામાંથી ચળા ભોજનમારણી માર્ગ પણ અક્તિ પોતાના ધરમાં સંચાલત છે એમ ખાતી ચકાસું નથી. જર્મીન ઉપર વિચરતા માનવીને ફરીથી આજે યુદ્ધ-માનવી (war-man) બનવું પડ્યું છે.

મનુષ્યજીવન અને તેની કાવિખતી સંસ્કૃતિ ઉપર આ યુદ્ધના એક મહત્વની અસર કરશે તેમાં શંકા નથી. એમ. જી. વેલ્સે તેના 'ટાઈમ-મશીન' નામના પુસ્તકમાં ભવિષ્યમાં આવનારી જર્મીનની અંદર રહેનારી એક પ્રજાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ પ્રજાની આખી સંસ્કૃતિ ભૂગર્ભમાં વિકાસ પામતી તેણે દર્શાવી છે. આ મતની કદખાના આજે આપણે સાચી પાતી બોધિએ છીએ. યુરોપના મળા દેશોમાં યુદ્ધને અંગેનું ઉપાદાન કરનારી પછીખરા કારખાનાં બુદ્ધિમાં ભોખની અસર ન થાય તેવી રીતે અધિવામાં આખ્યાં છે, આજ કારખાનામાં કામ કરનારી વ્યક્તિએને કાલસાની ખાણેના કારીગરોની જેડે રાતદિન જર્મીનની અંદર દીવાના પ્રકારે કામ કરવું પડે છે એટલું જ નહિ, પરંતુ ભોખ્યો રક્ષણ મેળવવા એમને ભોખ-રક્ષક ભૂગર્ભ સ્થાનોમાં જ રહેવું પડે છે. દ્વે પછીનાં ચહેરોની અને કારખાનાની પુનરંચના કરવામાં આજેને કલાના બળની સામે રક્ષણ મેળવવાની યોજના કરવાનું પ્રથમ ખ્યાનમાં લેવું પડ્યો. પુરાણ કાળનો જર્મની માણસ જર્મીનની કુદરતી યુદ્ધમાં રહીને કાલ, તાપ, વરસાદ અને ક્રિસક માણીઓ સામે રક્ષણ મેળવતો હતો. પોતાની: શુદ્ધિચક્તિ અને કુદરતીને લીધે મનુષ્યે જર્મીન, સમુદ્ર અને દ્વામાં પ્રજાત્વ મેળવ્યું. આમ કરવામાં અને માનવીએ પોતાની જર્મીન ઉપરના નિવાસની અને જીવનની સહીચલામતી યુગલવી છે. એ માનવી પોતાની અપૂર્વ ચક્તિનો ભોગ બનીને આજે ફરીથી ભૂગર્ભમાં જ પોતાનું રક્ષણ શોધી રહ્યો છે. ભવિષ્યનાં ચહેરો, ઉલોગો અને માનવ સંસ્કૃતિની સર્વ પ્રકૃતિઓ ભૂગર્ભવાસી બનશે એમાં શંકા નથી. આખરના યુદ્ધ પછીનું વિજ્ઞાન એટલે ભૂગર્ભ જીવનના પ્રયોગનું વિજ્ઞાન બનશે.

વિજ્ઞાનની બીજી પ્રગતિ દ્વામાં આપમેળે જાતાં ભોખખારી વિમાનો અને રેકેટ ભોખોની રચના અને તેમના ઉપર રેડિયો કે બીજી મદદથી કાણુ રાખવાની સાધનો રેડા કરવાની વિદ્યામાં થશે. જર્મનીએ આજે પણ એ વિદ્યામાં પહેલ કરીને જીકતા ભોખ અને રેકેટ ભોખ બનાવ્યા છે. એ બન્ને સાધનો વડે થોડા વખતથી જર્મનીએ ઈંગ્લેન્ડ ઉપર બહુ સખત હુમલા કરવા ચાલ્યા છે. આજ છતાં તેમના ઉપર થોડા કાણુ રાખી નિયત રચણે ભોખવાનું દહુ કાલક થયું નથી. રેડિયોની મદદથી આજે એવાં સાધનોનું નિયમન થોડે જારી સફળ થયું છે એમ કહી શકાય.

સારે નસીએ પ્રયોગ દેક એરી વાયુ લાક્ષ્યમાં ન વાપરવાના નિર્ણયમાં વગગી રહ્યો. એરી વાયુ બનાવવાના અને તેને થોમ રીતે વાપરવાની કળામાં દેકે દેશના વિજ્ઞાને પ્રગતિ કરી છે. એ કે એરી ગેસ વપરાયો નથી-પરંતુ એના બળથી જ દેકે દેશે એરી ગેસના મોટા બંકારો કરી મૂક્યા છે. આજનું અને ભવિષ્યનું વિજ્ઞાન એ બંકારોને વધુ વિપુલ બનાવશે એમાં શંકા નથી.

એકે ઉપરાંત લાક્ષ્યક વિમાન, ટેક. સખમરિન અને મનવારની નવરચનામાં પણ અપૂર્વ કળો આપશે તેમાં શંકા નથી. રેડિયોનું ચક્તિ પણ યાંત્રિક મદદથી ચાલતાં

ટૅક, વિમાન, ઝોરમ, સપ્તમરિન વગેરેના નિર્મણમાં વધુ ને વધુ ઉપયોગી નીવડશે. સુદ્ધ પૃથ્વી થયા બાદ ટેલિવિઝન (ટૂરદિ) નો પણ અડધો વિકાસ થશે.

સુદ્ધને અંગે રોકાયેલાં અસંખ્ય રિમાનો, મોટરો અને લોરીઓ ભવિષ્યમાં વાહન-વ્યવહારમાં રોકાશે અને તેથી સામાન્ય નાગરિકને મુશ્કેલી અને વેપાર વાણિજ્યમાં બધી સરળતા થઈ પડશે. ટૅકનો ઉપયોગ પણ ખેતી માટે ટ્રેક્ટર બનાવવામાં થશે. આ રીતે ખેતી, વ્યાપાર અને ઉદ્યોગોનો પણ અડધો વિકાસ થશે.

આ ઉપરાંત સામાજિક સ્તરસ્થ અને વૈદક ઉપચારમાં પણ ખૂબ ત્વરિત અને ઉપકારક પ્રગતિ સુદ્ધ દરમિયાન થઈ રહી છે. પેનિસિલિન જેવી દુર્ગંધથી પેદા થયેલી દવા, ડિ. ડિ. ટી. નામની રાસાયણિક દવા, અને એ બંને દવાના જેવી બીજી બનાવેલી ઉપર ખૂબ ચોંધાણ. થઈ રહી છે. પેનિસિલિન અનેક રોગના ઉપચારમાં અત્યુત્તમ ઔષધિ પુરવાર થઈ ચૂકી છે. આજે એના જેવી બીજી દુર્ગંધથી દવા બનાવવાના પ્રયોગો થઈ રહ્યા છે, ડિ. ડિ. ટી. દવા જગતનું દવા છે અને તેના ઉપયોગ અદ્યોગ પ્રમાણમાં એલેરિયા, અને એવા બીજા બેલાયક રોગોના અટકાવમાં થઈ રહ્યો છે.

લાઠીમાં થતી ઈત્તની સારવારમાં ઉપરની બંને દવાએ સારો વાગ બદલ્યો છે. એ ઉપરાંત ઘસ્ટાકામાં પણ અનેક જાતનો અવનવો પ્રગતિ આવી રહી છે.

મેટા, પાવા ઉપર પડતો જરૂરિયાતની અનેક કુદરતી વસ્તુની જગ્યાએ બનાવેલી વસ્તુઓ વિદ્યોને પેદા કરી છે. બનાવેલી કપડાંના તોતણા, બનાવેલી રમર, બનાવેલી પેટ્રોલ, તેલ, બનાવેલી ખાતર, બનાવેલી પોટિયાં, આકારક પદાર્થો (plastics) અને એવી અનેક ઉપયુક્ત વસ્તુઓ વિદ્યાને પેદા કરી છે, અને બીજી અનેક પેદા થશે.

એ જ પ્રમાણે લગ્નરપતિ અને કૃષિશાસ્ત્ર, શર્વવિદ્યાશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર, તરવચાન વગેરે દરેક ક્ષેત્રમાં આ સુદ્ધની અસર પહોંચશે; પરંતુ તે સર્વ કરતાં વિદ્યાના ક્ષેત્રમાં જ એની મહત્ત્વની અસર આવશે પડશે, એ નિર્વિવાદ છે.

અત્યુત્તમ પૌષ્ટિક ચાટણુ —

દરેક જાતની અસાધિત તથા નબળાઈ માટે

અમીરી, ઉવન [૨૭૨૮૬]

અમીર પુરવાર થયેલું છે. જ્ઞાનતંત્રની નબળાઈ, ધાતુકીજીવા, ખાંસી વગેરે નાબુદ કરી લોકી વધારે છે. કીજી થયેલા શરીરને નવપ્રજ્જિત બનાવે છે.

ફિમત તોલા ૧૦ ની શીશીના રૂ. ૧-૬-૦; સ્તલના રૂ. ૪-૮-૦

ભાંગાભાંગા ઊંઝા ફાર્મસી લિ. ડિ. ઊંઝા (ઉત્તર ગુજરાત)

સોલ. એન. : મેસર્સ એસ. રમણ એન્ડ કું. ગાંધીરાહ, અમદાવાદ.

દરેક સ્થળે એન્ટો જોઈએ છે. એન્ટોના નિયમે તથા આપુરેલિ દવાઓનું સચીપત્ર અંત.

ચીનનો સહકારી ઉદ્યોગનો પ્રયોગ

વિઠ્ઠલદાસ કોશ્લરી

[ગતિકથી ગાલ]

ચીનમાં સહકારી ઉદ્યોગની સ્થાપના કેવી રીતે થઈ અને તેના ધીમે ધીમે કેવી રીતે વિકાસ થયો તે આપણે મળ્યા અંકમાં જોઈએ. ચિનરાજ્યેએ આ પ્રવૃત્તિ માટે સારી પેઠે મદદ આપવાની જરૂર હતી, છતાં તેમણે મદદ ન આપી અને તેથી આ પ્રવૃત્તિનો વિકાસ ખૂબ જ ધીમે થયો. છતાં પણ એ વર્ષના મુખ્યમાં તેની મર્યાદિત મૂદીથી થઈ કામ થયું છે. તે કારણ વદ૪૦ના મે માસમાં નીચેના ઉદ્યોગો ચાલતા હતા:—

ઉદ્યોગોના પ્રકાર.

મંડળીઓની સંખ્યા

સુતરાઈ, રેશમી અને અન્ય કાપડ કતિર્ષ વણવાનું, રંગવાનું, બારતકામ,	
મોત્તું વણવાનું જેલું કામ કરનાર	૬૧૧
ઝાબરો, યંત્રો અને વાસણો બનાવવાનું અને છુદારી કામ કરનાર	૪૫
ખાણેલું અને લોખંડનું કામ કરનાર	૧૦૫
કાગળ, ખાંડ, દવાઓ, સાહી, રંગો, હાવાસળી, આમડાનો સામાન અને ફેદલો રસાયણો તૈયાર કરનાર	૨૧૮
કામને સામાન, છરી, નળિયાં અને માટીનાં વાસણો બનાવનાર	૭૧
આદા, બિસ્મીટ, ચોખા જેવી ખેતરોની ચીજો બનાવનાર	૮૮
કોઠી બાંધનાર અને વાહનવ્યવહાર કરનાર	૬
છાપકામ, ફરેનીયર, બીડીઓ, જાતીઓ, બરણીઓ, દોરડાં, જોડા, ફાનસો, ડોરા, ખટન, હાકકિતો સામાન, પેટીઓ, સાદીઓ વગેરે પરચૂરણ ચીજો બનાવનાર	૩૬૫

૧૫૨૨

જુલાઈ ૧૯૪૦ની આખરે આવ્યા લગભગ ૨૦૦૦ નાના ઉદ્યોગો ચાલતા હતા. તેમાં કામ કરનાર ૬૬૦૦૦ કારીગરોમાંથી ૩૦ થી ૪૦ હજાર ગ્રામ્ય અને શહેરોમાંથી બાકીના નિરાધાર લોકો હતા; ૨૦૦૦ જેટલા અપય સૌનિકો હતા અને બાકીના સામાન્ય લોકો હતા. તેમાં ૧ કરોડ ચીની ડોલર જેટલી મૂડી રોકાયેલી હતી અને વરસે તેથી દસ ગણો માલ પેદા થતો હતો. આ માલમાંથી કેટલોક લેવડરેને માટે હતા અને કેટલોક સામાન્ય વપરાસ માટે હતા. તે મંડળીઓએ લેવડરેને માટે ૪ લાખ ધાબળા તૈયાર કરી આપ્યા હતા અને બીજા ૧૫ લાખ તૈયાર કરવા વરસો મેળવી હતી. તે જ પ્રમાણે લોકોને વપરાશની ધણી ચીજો તૈયાર કરી હતી.

પ્રવૃત્તિનું મહત્વ

ચીનમાં નાના મોટા ઉદ્યોગોમાં વર્ષને ૧૯૪૭માં લગભગ દોઢ કરોડ લોકો કામ કરતા હતા એવી ગણતરી થઈ હતી. તેમાંથી ૧,૧૯,૬૦,૦૦૦ મૂલઉદ્યોગોમાં કામ કરતા

* સરખાવો, દિલ્હી : ૧૦ કે વધારે મહાનિવાસી કારખાનાંમાં
નાના મોટા બધા ઉદ્યોગોમાં

૧૮ લાખ

૧૫૭ "

હતા અને ૨૭,૫૦,૦૦૦ કારખાનાંમાં કામ કરતા હતા. કારખાનાંમાં કામ કરનારમાંથી ફક્ત ૧૫ લાખ અર્વાચીન પદ્ધતિનાં મોટાં કારખાનાંમાં કામ કરતા હતા. બધાં કારખાનાંમાં યમને ૧૯૩૯માં ૨૫ કરોડ ચીની ડોલરનો માલ પેદા થયો હતો. તેમાંથી સરકારી કારખાનાંનું ઉત્પાદન ૮૦ લાખ ચીની ડોલરનું હતું. આની સામે ઔદ્યોગિક સહકારી મંડળીઓ વરસે ૧૦ કરોડ ચીની ડોલરનો માલ પેદા કરે છે. તે ભોતાં સરકારી કારખાનાંનું વાષિક ઉત્પાદન સહકારી ઉદ્યોગના માસિક ઉત્પાદન જેટલું પણ ન થયું. એ રીતે ચીની સરકારની દૃષ્ટિએ પણ સહકારી ઉદ્યોગ મહત્વના છે. તેને ત્યાંની સરકાર અત્યાર સુધીમાં બનતી મદદ આપી છે. પણ આવૃત્તિના મહત્વની દૃષ્ટિએ તેને વિશેષ મદદ આપવાની જરૂર છે.

સફળતાનો યોગ

આ મંડળીઓનું જંધારણ સહકારી સિદ્ધાન્તે અનુસાર રાંખવામાં આવે છે અને મળા શકે તેવા સાધનો ભેગાં કરીને, દરેકની શક્તિ પ્રમાણે કામની બ્યવસ્થા કરીને ઉદ્યોગ શરૂ કરવામાં આવે છે. પોતાની અસહાય સ્થિતિને લીધે, જે મળે તેટલાથી સતોષ માનીને લેહિઃ કામ કરવા તૈયાર થાય છે. પણ ચાલંતી ખરીદ અને વેચાણની યોગ્ય બ્યવસ્થા થતી હોવાથી, તેમનું કામ બરાબર ચાલે છે. કામની સફળતાને મોટા આધાર તેના સેવાભાવી કાર્યવાહકો છે. કોઈ પણ નવી પ્રવૃત્તિ સેવાભાવી માણસોથી જ ખીલી શકે છે. ચીનની આ પ્રવૃત્તિને સફળતાએ ઝીલા માણસો મળ્યા છે. જેટલે તેનું કામ બરાબર ચાલ્યું છે અને બંધિયને માટે કીજળી આપ્યા આપે છે. કાર્યવાહક પોતે હોશિયાર, કારીગર. કરતાં પણ જોણું મહેનતાણું લે છે; (મહિને ૫ ચી. ડો. ન.) રાંજકીય પસાપક્ષીથી પર રહે છે અને આ પ્રવૃત્તિને યોગ્ય આગે વર્તિતારવાની એકમાત્ર નિષ્કામી કામ કરે છે. હિંદમાં કે કોઈ દેશમાં, આ રીતે ઉદ્યોગ ચલાવવા હોય તો એવા સેવાભાવી માણસો મળે તો જ કામ જમી શકે.

અસહાય ગરીબાઈ

હિંદની માફક ચીનમાં પણ સાધારણ રીતે જીવનનું પોરણ બહુ નીચું છે. લોકો બહુ જ જોણમાં પોતાનો નિર્ભાવ કરે છે. ત્યાંની રાષ્ટ્રીય રાહત સમિતિએ ૧૯૩૮-૩૯માં ૭૬ લાખ નિરાધારિને આશ્રય આપ્યો હતો. ત્યારે ૨ માણસને પોણા બે વરસ પોષવાનું ખર્ચ સરેરાશ ૫ ચી. ડો. આવ્યું હતું. (જો કે વાયવ્ય ચીનમાં ભેગાં રસોડામાં એક અમ્બનું ખાધાખંચે માસિક ૧૨ ચી. ૧૩ ચી. ડો. આવે છે.) મોટા ભાગનાં ઘર માટીનાં હોય છે. ૫૦ ફૂટ કપડું પણવાની મજૂરી ૧-૨ ચીની ડોલર અપાય છે. સમ્યે માસિક ૭ થી ૮ ચી. ડો. કમાય છે. પ્રમુખ પણ માસિક ૧૨ ચી. ડો.થી વધુ મેળવતો નથી. આ જાદી માહિતી અસહાય ગરીબાઈ જતાવે છે. એવી સ્થિતિમાં વજ્રા નકાસા નીવડે એ દેખીતું છે. જ્યાં મજૂરીનો અર્જાવ હોય અને મૂડીની રેલમહેલ હોય ત્યાં કદાચ વજ્રા ચાલી શકે. અહીં તેને માટે રથાન નહોતું. વજ્રા જોઈએ તો મળી શકે તેમ પણ નહોતાં; જેટલે જેવી પરિસ્થિતિ આવી પડી તેવા ઉપયોગ, કરવામાં આવ્યો. અને કામ ચલાવ્યું. લગાઈ બંધ થયા પછી, સામાન્ય પરિસ્થિતિ થયે, જો આ પ્રવૃત્તિ ટકી શકે અને આગળ વધે તો લગાઈમાંથી એક નવી વસ્તુ મળી મળીશે. અત્યાર સુધી ભેતીમાં સહકાર પ્રવૃત્તિ ચાલે, પણ ઔદ્યોગિક હેતુમાં સહકાર પ્રવૃત્તિ ચાલી શકે તેમ નથી એમ મનાતું હતું તેને બદલે તે ચાલી શકે તેમ છે એમ દુનિયાને ખાતરી થશે. ખીજા દેશો તે કરી

+ ૮૦ ચી. ડો. માં તે આખી જોડિશ ચાલે.

(૮૦ ચી. ડો. = ૮ અમે. ડો. = ૩૨ સિલ્વિંગ = ૨. ૨૨૧)

બતાવે કે નહિ, પણ દિંદે અને ચીન પોતાની વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિને લીધે સિદ્ધ કરી બતાવે એવી આશા, ચીનના અનુભવ ઉપરથી રાખવી, વધારા પડતી નથી. જેમ અસહકાર અને સામાન્ય દિંદેની વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિને લીધે હિંદુઓ પશુ તેને સ્વીકાર બધે થાય એવા સંજોગો જોવા મળ્યા છે, તેમ સહકારી ઉદ્યોગો સફળ કરી બતાવીને ચીન કુનિમાને તેનો બોધપાઠ આપી શકે.

ઉપર આપેલી બે વરસના કામની માહિતી ઉપરથી આમ બની શકશે એવો વિશ્વાસ પડે છે. મંગળાઓમાંથી કુલ ૨ ટકા મંગળાઓ નિષ્ફળ ગઈ છે. જે નિષ્ફળ બન્યા તેને હા તો બીજાની સાથે ન્દેરી દેવામાં આવે છે. અગર તો તેનો નવેસર વિકાસ કરવામાં આવે છે.

તાલીમનું ખર્ચ

કારીગરને તાલીમ આપવાની જરૂર હોય તો નવાને તાલીમ આપવામાં ૪ માસ બન્ય અને પછી કામ કરીને સ્વાવલંબી થતાં બીજા ૩ માસ લાગે, એટલે કુલ ૭ માસ સુધી તેનું ખર્ચ આપવું પડે. આ ખર્ચ ૩૪ ચી. ડો. થાય. સાબતો, ઓગરો, બહી વગેરેનું ખર્ચ ૭૫ ચી. ડો. થાય. તે ખર્ચ ૭૦ ચી. ડો. જેટલું ગણાય. આ રીતે એક સભ્યને તાલીમ આપીને કામે લગાડવાનું ખર્ચ લગભગ ૧૦૦ ચી. ડો. (રૂ. ૬૫.૩૦) આવે. કોઈ કોણે વિશેષ મોંઘવારી હોય તો ૧૩૦ ચી. ડો. થાય.

પરિણામ

આદંશ યોગ્ય ખર્ચમાં અદ્ભુત કામ થઈ શકે છે. સાધનવિહીન, નિરાધાર લોકોને કામ મળે છે. તેઓ તેમાંથી પોતાની યુગ્મશ કરે છે અને પ્રજાતંત્રની તાલીમ મેળવે છે. તેઓ દેશને અને લોકોને માલ પૂરા પડે છે અને જે નફો થાય તેમાંથી નિરાશો, દુષ્ટા, આનાં અને આશોચ પ્રવૃત્તિ થકાવે છે. આ રીતે પોતાની કેળવણી અને સંસ્કૃતિમાં વધારો કરે છે, આર્થિક સ્થિતિ સુધારે છે અને જપાન સામેના મેરચો ટકાવી રાખવામાં મદદ કરે છે.

આ ઉપરાંત ત્યાં પણ દિંદેની પેઢે ચીનાઓ અને મુસ્લિમો વચ્ચે વૈમનસ્ય ચાલે છે તે આ પ્રવૃત્તિ દ્વારા મળી જાય છે. સહકારી ઉદ્યોગમાં બધી જામના લોકો ભેગા થઈને કામ કરે છે અને એક બીજાના મુશ્કેલીમાં લાગ લે છે. ચીનના મુસ્લિમો તેમના મુશ્કેલીમાં અદુન કહે છે. એવા એક છુદા અદુને પોતે સહકારી ઉદ્યોગમાં કામ કરતાં કરતાં એવી અભિસાધા બધા કરી હતી કે 'આ પ્રવૃત્તિ મુસ્લિમ પ્રદેશમાં પણ ફેલાશે તો તે પ્રદેશમાં પણ કામી વિખવાત રહેશે નહિ.' આપણે આજ રાખીએ કે તે છુદા અદુનની આશા ફળે. દિંદેમાં પણ કામ કામના એક વગર આર્થિક સંગઠન થાય અને એ રીતે કામી વિખવાત ટળે તો કેટલું સ્વચ્છ ?

આપણે શું કરવું જોઈએ ?

તદ્વન જરીબ, પગાલ અને નિરાધાર લોકોને આ રીતે સહકારી ધારણે સંગઠિત કરીને પગલર કરવાથી ચીનને છુદી છુદી રીતે અનેક લાભ થયેલા દેખાય છે. દિંદે પણ તેના રાખીએ લઈ શકે. પણ તે મોટા પાના પર તુરત થાય તેમ લાગતું નથી. અખિલ ભારત ચરખા સમ અને પ્રમોલોગ સમ, એ દૃષ્ટિએ વિશ્વન્દ્રિત અને સહકારી ઉદ્યોગચર્યા તરફ વળ્યા છે એ આપણે મટે શુભ ચિંત્ન છે. તે ચેરના સંજ્ઞતાથી કામ થતું હશે તો અવિ-અર્થમાં એ ધોરણે વિશાળ ક્ષેત્રમાં કામ ઉભારી શકાશે. એટલે હાલ તુરત આવી પ્રવૃત્તિને અગ્રણ્ય કરવો, ચરખા સમ અને પ્રમોલોગ સમની નવી નીતિને અપનાવી લેવી અને તેનો વિકાસ કરવો એ આપણું કામ છે. અનુકૂળ પરિસ્થિતિ સમયે, પં. જવાહરલાલજીની મુચના મુજબ, આપણા પ્રમોલોગ નિષ્ણાતોએ સી જઈને આ પ્રવૃત્તિને અગ્રણ્ય કરવો જોઈએ અને ત્યાંના નિષ્ણાતોને સહાયસત્વના માર્ગે અહીં પણ બોલાવવા જોઈએ.

સુરભી મીલ

વસ્ત્રપરિધાનની કળામાં
 'સુરભી' મીલનું કાપડ
 અનેરી શૌભા આપે છે.

સુરભી મીલ

ફુલેશ્વર રોડ અમદાવાદ

શુદ્ધિનો રસ્તો પથરથી જોડેલો હતો. કાઈ ગાડી નીકળી, તે એક પથરને ઉખેડતી ત્રહ. પથર બોલ્યો, "બીજા પથર સાથે હું જાડો છા માટે પાછો રહું! હું તો સ્વતંત્ર જીવન જીવીશ."

એક ઉકરો નોકર્યો. તેણે પથરને હાથમાં લીધો.

પથરે વિચાર કર્યો, "સુસાદરી દરવાજી અને હંજીલ કાઈ કે આ પ્રવાસ શરૂ થયો. પૂરા બળથી હંજીલ દરી એટલે બસ."

ઉકરાએ પથરને એક મકાન પર ફેંક્યો. પથરને થયું, "મને લાગવાનું મન થયું અને આ હું જોઈશો. બહુ સરસ વાત છે. મનથી નક્કી કર્યું" એટલે બસ."

ધડિત્ર દાંતે પથર કાચની બોરી સાથે અડળાયો. કાચ ફટકો. ફટકા ફટકા કાચે ત્રીસ પાડી, "અરે જાણી, આ તો શું થયું?"

પણ પથરે જવાબ આપ્યો, "મારા રસ્તામાં તું આવ્યો છા માટે? મારી આડે આવનાર પર અને ત્રીસ થોડે છે. મારી સમગ્ર પેઢી, એ મારો સિદ્ધાંત છે."

પથર સુવાળી પથારી પર પાછો તેને વિચાર થયો, "ઠીક છે. જોડવાનો ચાક લાગ્યો છે. દવે હું ધડીક જાડો આરામ કરું."

નોકર આવ્યો. પથારી પરથી પથરને લેવાડીને તેણે બારીબહાર ફેંકી દીધો. પથર થાકે રસ્તા પર પડ્યો.

એટલે તેણે તેના સાથીએને કહ્યું, "ફ્રેમ હો. મિત્રો! હું હમણાં પેલા બોટા પર અગવા થયો હતો. પણ એ ધનવાનોમાં અને રસ ન પાડ્યો. સામાન્ય જનતા માટે મારું હાથ નક્કી રહ્યું એટલે હું તમારી પાસે પાછો આવ્યો છું."

★

• સચિવન લેખક દ્વિગ્ગ સોશિયલિસ્ટી વાળોના અનુચાર.

નેરોલની

લગર છાપ

શાહી

ધી નેરોલ એજન્સી

ફાઉન્ટન પેનતા

તથા

બહુ બ્લેક બાટલા

વાપરો.

પણ દરવાજા-અમલદાર.

જાન્યુ ૨-કાલુપુર દરવાજા બહાર, ગાંધીની સામનામાં.

૧. થોડાં અંગત

પંખી ના જાણે

(એક કવિજાનને ભાણુકારે નવી આવૃત્તિની નકલ લેટ મોકલી તેમાં સુખપ્રદ સામે)

અંજની બીત]

મખળ ફેટલી પાંખ છાતિ નિજ,

ભલક વિવિધ રી પર પરની નિજ,

ચુર ચુરપલટા શા કંઠે નિજ, —પંખી ના જાણે. ૧

ઉડણુ કુચન દિઝાલ કયામાં,

રસઝરે ખિલે, વિલાય કયામાં,

—ઉડણુ કુચનથી અવર કયામાં —પંખી ના જાણે. ૨

ઉડણુ કુચન નિજ જીવન બેઠું

લોલવિલોલ દહેરિયાં લેતું,

અવર હાંસુખ જગ શાં દેવું —પંખી ના જાણે. ૩

પરંપીઠાં.

આમૃત ૧૯૪૨

૨ થી. પૂજલાલ દલવાડીને

ચાઈલિટીકિત]

પૂજલાલ, ત્હમે કરી હન લડા આ સુંદરનીપથી,

—અમોતર લખાય આંકિ ઉલટે, છે આંકિ જોબતલણા;

નીચે જિપર માંડિ જોડિ લઈયે, છે એકડો બેવડો,

મોટાથી લખુને અને ન્યુનવિયે, છે ત્રીક તો નાધડો.

અંકોની ચબડો તણી રમત છે બેંકે લડી ગમતડું,

એ આયામથ આટિ જાત કમતું જો કે લડી જતડું,

તોયે જાત કુબત આ ન તરતી વાર્ધક્ય-વારે બમે,

ને આ પાવડિ કાળની ખડખડત પીછા ન છોડે ક્યમે !

ટિપ્પણ:—સુંદર+આશીષ. ૭૪ થી ઉલટો આંકિ જગ. સરવાળો બે એકડે અગિયાર. ખાડખાડી=ક. વારે : વારિમાં કાળને જુનાં જોગી મહર્ષિ જેવો કહેયો છે. અમોતરશું ખેસતાં એટલે આ લખ્યું ૧૯૪૨ના અક્ટોબરમાં.

દરિયા ૧

કવિ રસિ જલુ ! પ્રેમથી શું પ્રેમે ગરવી, સખે,
—નથ જનમિયો, ખાતે જનિયો અણકું કવીકું રે !
ચળસ કુધિરે ગોત્રસદા ન કૌશિક જાનિયો,
નકર કવિયે અજદ્રષ્ટા થતે તપ સેજિયો !
—કશિ પશુ, સખે, અકાશ્યે છે અચક્ય ન સિદ્ધિયો.

જોપીકાવ્યનાં મંજલો કષાતા કષાતા વાચતાં જેને મુખે એમાં નિર્દોષ જદ્વાર પથે
તે કવિજાતને આ શ્લોક મોકલ્યો. ચળસ : જોગસેળિયું, વણસકરી. જાવજદા કૌશિક :
જાવનો મૂળ પ્રકૃત વિષામિત્ર. નકર : નિકર, નહોતર. સેજિયો : આ ન્દાનકરો સેકની.

૪ દાકતર ખિનયતોય બાટ્યાચાર્યને અંજલિ : રિસેખર, ૧૯૪૩

પૃષ્ઠી ૧

[એનર

હકીમ ન, ન વૈદ્ય કોક્તર, કમાલે ઇદગી અરે
અહો ખિનયતોય આખ ખિતલોડ જાદુગર !
નસીબ શુભ રાં વડં, કક્ત આપે પાટોચડે
વસી સહજ કાલોત્તવહને જ ખાંડ્યો, અગર
ન નેહ શકુ છે તર્યાપિ, તમ મોધિ આ મિત્રતા.

કુલીનવર, ગૌડ બ્રાહ્મણ વરેણ્ય, વિદ્યાધન,
કિહાં જરણું કુષ્ક, કયાં અમૃતરાજ જાગીરેય !
અગોત્રિ શુભરાતિ કયાં, કયહિં અનૂદ આર્યાન્વય
ચડત નડિયા પટાવિ મિયિલા પુરાણી લંગી
અનેક શતકોજ્જવલત નિજ પૂર્વજે પૂર્વજે !

અહો શુભ નસીબ ! રોગ નઈહી પ્રજી આકરી
પજાડ શુગલે અલીવ દરદે મુંજાઇ ગયો,
અહીં પણ જ માંડતાં દિવસ અલખમહિ ફરી
સુગમ ખિનદંડે આપ રતિ-જાડુએ યે ગયો !

[પૃથ્વી]

[કોનેક]

સનાતન કથા ન એમ સરકત સંસાર આ

સણે સણે સુખેત રૂપ રસ રંગ નાદો નવા;

સણે સણે સરત શૂન્ય વિવરે જ એ સર્જના,

—સણે વિસરે, સણે વિસરે જ સંસાર આ.

તિહાં પહત જિરનેડ કળકી અનામી રસે

સરે નિકટ, ચૂમિ ભેટિ મિટ માંડિ ભેટે વળી;

પરસ્પર જ સેજસેજ થઈ વ્યથ રસકૂલી,

અને પછિ છુટી પડે, પહત દર દરે વસે,

ફેરી મિલન વા ન વા.

યદિ મળે રસો એ જુના

એજાણ પરિપાક પામિ ધરતા સુધામાધુરી,

અલૌકિક, અમાપ, નોડ ઉપમા ન જેની ખરી:

ચરત્પર વળી અનેક અવરે હિતો સાધતા

ઉમંગિ હરખે વાર્યા: યદિ યતા વિખૂટા જરી,

જુના મધ સેષી નહિ શિ કટુતાવળી આધુરી !

૧૪

વિષ્ણુ:—વિવર+અભિ. અનામી રસ: પ્રેમ અને મદનો. સુધા (અમૃત)ની

મિધુરતા. પરસ્પર (અન્યોન્યતા) વળી બીજા પણ દિલની સાધનાઓ.

અમલવાદ વિ. સ. ૨૦૦૦ સરકારી નિમિત્તે સુધાદશમાં યથેચ પાઠપૂર્તિઓમાંથી એક :

અથ જવાનો ! જંગ શા શા ખેલવા છે ?

એક જંગ અનંત. ઇન્ધ્રદિવકામેવિમોહનો,

જવાની ફેરી જ દંત સહે અતુલ વમસાધુનો :

એક જંગ અનંત છે એ શત્રુ અંટનો; સામનો,

પાનવે જવાની અમર જીવા માતબર સુરુવાઈનો:

આદ્ય મંદો પ્રથમ, તે છે અવર અંતર સુદિનો,

અથ જવાનો ! જંગ શા શા ખેલવા છે ?

૫

પ્રસ્થાન દર મહીનાની ૩૦મી તારીખે નિયમિત પ્રસિદ્ધ થાય છે.

લેચાખસ : દિ. ૨૦. રૂ. ૫-૦-૦; પરદરાના રૂ. ૭-૮-૦. પૂર્વક દિ. ૦-૮-૦

卐 प्रस्थान 卐

। दृष्टिपूर्तं न्यसेत् पादम् ।

पुस्तक ३६

काशी : २००९

अंक ५

भारत जागे, जागे—

उभाशाकर जायी

भारत जागे, जागे.

जमशेके दुगजुग अवधूतनी सुखिताजरी वागे.

—भारत०

कठिंकही घेरा जवुकारे,

करी दूर आछा बावुकारे,

रागे नुगी धडी जगपगयारे

शुंजन भंगलहागे. —भारत०

हय दिशधी अंधार वरसतो,

कौल कंधक प्रभाज्यो असतो,

दुगजुग खेवी पजे ये हसतो

अक्षय टेकविरागे. —भारत०

स्वार्धसजगती दुनिया करये,

ज्यावे अंशुलि कंधुयी वारये—

भारतभावे सुजिलक करये—

स्वतंत्रता सोडागे. —भारत०

निद्रा जेने नयन घसो नहि,

तंद्रा जेने अंग हल्ले नहि.

सुखम जेने दूर हरे नहि.

धूपे अहनिथ आगे.

भारत जागे, जागे.

१० मे, १९४४

卐

શ્રી અરવિંદ

[દેશસેવા અને યોગ]

મૂળ લેખક : શ્રી. હરિદાસ ચૌધરી
બાષાંતરકર્તા : જયંતીલાલ આચાર્ય

શ્રી અરવિંદને રાજનીતિના ક્ષેત્રમાંથી દૂર થઈને ભારતના એક હોટ આવેલા પોલીસેરીમાં તપોમગ્ન થયાને ધણી વર્ષો પીતી ગયાં. તેમની વિપુલ કર્મશક્તિ અને અસામાન્ય મર્જનપ્રતિભા મેળવવાની આશાથી ધણીવાર ભારતસંતાનેએ તેમને આમદ-પૂર્વક પાછા બોલાવ્યા છે. પરંતુ પ્રત્યક્ષભાવે તેમણે તેના ઉત્તર વાળ્યો નથી. તેમની રહેણીકરણી અને આશમની આસપાસ એક દુર્ભેદ રક્તચની આબોહવા જાણે કે ઘેરી રહી છે. ધીરે ધીરે પૃથ્વીની વિચારશીલ અક્તિઓની નજર તેમના રંદસ્તમય જીવન તરફ આકર્ષાવા લાગી છે. તેમની જીવનઆપી સાધનાનું લક્ષ્ય શું છે, એવા કયા મંદાન ઉદ્દેશ્યની પ્રેરણાથી પોતે કોરૂ તપરવામાં મગ્ન થયેલ છે, એ જાણવાને માટે આજે આરે બાજુ કુલુલ્ય પ્રવેશ છે. વર્ષના માત્ર ત્રણ જ દિવસ પોતે દર્શન આપે છે, અને એ ધણીના દર્શનને માટે અદ્યત્ત ઉત્સાહથી કયાં કયાંથી લોકો અનેક મુશ્કેલીઓ વેડીને આવે છે. જેમને દર્શનનો લાભ મળે છે તેમના ધણીને પોતાની સત્તાના કોઈ એક અંતરતમ ચરણ કોઈ એક પ્રકારનો સ્પર્શ થાય છે. તેથી તેઓ વારંવાર પોલીસેરી ત્યાં છે અને તેમના સન્નિધ્યેના લાલ પાગોને ગાંઠાતુર ખની જાય છે. ત્યારે આ સંકલિતનું મૂળ કયાં, તેની પાછળ કયો ઉદ્દેશ કાર્ય કરી રહી હશે ?

શ્રી અરવિંદના અસાધારણ જ્ઞાનજગ્ન અને પ્રતિભા તરફ જેમને શ્રદ્ધા ન હોય, તેમના ત્યાગ અને દેશપ્રેમ પર જેઓ વારી જતા ન હોય એવા લોકો હશે કે નહિ તેની મને ખબર નથી. પરંતુ ધણીના મનમાં પરિણામો પ્રથમ જાગે છે કે શાથી આવી તેમજની પ્રતિભા સ્વદેશ તરફની પોતાની પ્રાથમિક જ્ઞાનદારી તેમજ દૂરજનને અવગણીને કર્મ-શેવમાંથી પોતાની જાતને નિવૃત્ત કરીને તપરવાની નિરવજ્યતામાં પોતે મદાણે છે ? શું આ પ્રકારે કર્મમાંથી નિવૃત્ત થવામાં એક પ્રકારની સ્વાર્થપરાયણુ રૂપિ તે નહિ હુણાયેલી હોય ? શ્રી અરવિંદના પહેલાના ધણી અનુરાગી બહોળાને સુખેથી આ હરિદાસ સંજગાય છે. આપણે જોઈશું કે પરસ્પર : શ્રી અરવિંદે કર્મશેવમાંથી વિશાળ લીધી જ નથી; તેઓ જનસમાજની તરફ ટાળીને કોઈ એક વધારે મૂલ્ય, વધારે ઉચ્ચ કર્મનું ક્ષેત્ર રચી રહ્યા છે. પોતે કાર્ત્તવ્ય સ્વાર્થકર્તા માર્ગે લજ્જા જ નથી. જીવદુઃ સ્વદેશની અને માનવજાતની પરમ સ્વાર્થસિદ્ધિ મેળવવાના હેતુથી તેમણે પોતાનું સમસ્ત જીવન અધ્યુષ્ છે. રાષ્ટ્રદુઃ અરવિંદ અને યોગીયુક્ત શ્રી અરવિંદમાં કમણઃ પરિચિત થતી એક અસ્ખલિત દારા જોવામાં આવે છે. તેમણે જીવરતને પ્રાણથી અધિક આપ્યો છે, તેથી દેશમાતાને ચરણે પોતાની

જાતને સંપૂર્ણભાવે સમર્પી છે. પરંતુ એક વખતથી તેમને લાગ્યું કે ભારતવર્ષની સમસ્યા આખા જગતની સાથે એક તંત્રિ સંકળાયેલ છે. આને જગતની વ્યાજબી સૌથી મોટી પ્રશ્ન છે આખી માનવ-જાતિની એકતાનો. અને આ એકતા આશુવાંતાં ત્રિતમો અપભ્રંશ થયું છે કે ભારતનો અતર્નિહિત ઉદ્દેશ. પશ્ચિમમાંથી સ્વાધીનતા, સામ્ય અને આત્મત્વ કે મેત્રી (Liberty, Equality and Fraternity)નો મંત્ર ઉચ્ચારાયો છે. સ્વાધીનતા અને સામ્યનો અર્થ જાણતાં છતાં પશ્ચિમના લોકોના હૃદયની સાથે આત્મત્વનો સંઘ મેળ ખાતો નથી. પૃથ્વી પર આંતરજાતીય બ્રાતૃશાપના તો બાપી જ બેઠેલો, અને કદાચ તેના પૂર્વ આભાસરૂપે એક અને વિષમતા, વિવાદ અને સંઘર્ષ ઉચ્ચમાથે જણાયાં છે.

શ્રી અરવિંદે એવું કે માનવજાતિનું એક જ રાજનૈતિક સંઘામ કે શરતો દ્વારા અથવા કેઈ દાર્શનિક મતવાદના પ્રચાર દ્વારા 'યુગ' અચકચ છે. સમગ્ર માનવજાતિના આત્મત્વનો માર્ગ એકલું ભારત પોતાના યુગયુગથી સચિત તત્વોજ્ઞાનદ્વારા દર્શાવી શકે. અસર સ્વાધીનતા, સામ્ય અને આત્મત્વ ત્યારે જ લક્ષ્ય અને ત્યારે માનવ પોતાની હાલની ચેતનાને વડાવીને અતિમાનવ, એટલે કે વિજ્ઞાનલોકમાં પ્રતિષ્ઠિત કરી શકે, અને આ જની શકે કેવળ યોગ્યજો. તેથી જન-માતાની પ્રેરણાથી શ્રી અરવિંદ યોગસાધનામાં પ્રવૃત્ત થયા છે અને તેઓ માને છે કે ભારતના તત્વોજ્ઞાનનું ઉદ્દેશ્યન કરીને સમગ્ર માનવ-જાતિનું એક જ સ્વાધીનતામાં જ ભારતવર્ષની સાર્વજનિકતા છે અને એમાં જ તેના પ્રશ્નનું સંપૂર્ણ સમાધાન છે.

શ્રી અરવિંદના યોગની વિશેષતા એ છે કે વ્યક્તિગત હૃદયનો શોધ કે નિર્ગોષ-પ્રાપ્તિનો એ પાઠ્ય માર્ગ નથી. પતંજલિ જણાવે છે કે યોગ એટલે આપણા ચિત્તની વૃત્તિઓને સમ્યક નિરોધ, સામાન્ય હૃદયનાં જે બધાં કર્મ હોય છે તેમનું મૂળ ચિત્તવૃત્તિ એટલે કે આસક્તિ, અનુરાગ, વાસના, કામના, મુખ, ક્રોધ વગેરે હોય છે. આ ચિત્તની વૃત્તિઓ પ્રકૃતિનાં વિકાર છે. જ્યારે આ અથવા પુરુષ અવિચેકને વશ થઈને પ્રકૃતિથી પોતાનું જુદાઈ જુદાઈ બની જાય છે, અને પોતાનો પ્રકૃતિની સાથે એકાત્મભાવે વર્તીવ કરે છે. પરિણામે પ્રકૃતિના વિકારને પોતાના માની લઈને સુખદુઃખ અને જરામૃત્યુથી પોતે આબદ છે એમ જણાતો કરી છે. યોગના અગ્રચામળી ત્યારે બધી ચિત્તની વૃત્તિઓ સ્તબ્ધ થઈ જાય ત્યારે યોગી પોતાને પ્રકૃતિથી સંપૂર્ણ અજોડ બનવાને છે અને પોતાની નિત્ય-ચુદ્ધ-ચુદ્ધ-શુદ્ધ સ્વરૂપમાં પ્રતિષ્ઠા પામે છે. આ યોગ સંખ્યપદો શોધ અથવા કેવલ્યપદ. આ અવસ્થા માત્ર સુખદુઃખ કે જરામરણથી અતીત છે એમ નથી, પરંતુ આખી સૃષ્ટિ અને કોઈપણ અતીત છે; કારણ કે સંખ્યપદ પ્રમાણે સૃષ્ટિ અને કર્મ માત્ર પ્રકૃતિનાં કાર્ય છે. ચંકરપદથી માયાવાદીની પંથ આ જ વાત છે. કર્મ, સૃષ્ટિ એ બધું માયા છે અથવા તેા અવિદ્યાની રમત છે. હૃદયનો એક આદર્શ એટલે કે માયાગ્રહ હૃદયને તિલાંજલિ દઈને અજ્ઞાનથી પેરભેલાં કર્મોત્પાદી-હૃદયને નિર્ગોષ અજ્ઞાની નિઃસ્વ પ્રકૃતિમાં વિલીન થતું તે. સંખ્ય અને માયાવાદમાં બંને દરેક દોષ છતાં જ હૃદયના અરસ લઈને પાવતમાં બને એકમત છે : બધાય દેહ અને કર્મ, હૃદય અને સૃષ્ટિને વડાવીને એક પ્રકૃતિ વિશદ ચૈતન્યમાં પ્રતિષ્ઠિત થતું. શ્રી અરવિંદ જણાવે છે કે સંખ્યપદા અક્ષર પુરુષ અને માયાવાદીના નિર્ગોષ અજ્ઞાની પાછળ એક વિશદ સત્તા પડેલી છે અને યોગ પુરુષોત્તમ તરીકે જણાવે છે. આ પદાત્મક પુરુષોત્તમ નિર્ગોષ દોષા છતાં શુદ્ધ, એક દોષા છતાં જડ, અને

મહામત્રા પં. માલવીયજી કાયાકરપનો પ્રયોગ અજમારી રહ્યા હતા. વૈદરાજે જૂનાં પુસ્તકોમાંથી આ સંબંધી જે વિગતો, દ્રષ્ટિકોણો પડી છે તે સમાજને ચરજો તેમની શિશિય લેખનશૈલીમાં પીરસતા હતા. એ ચરજામાં એક પ્રેક્ષકે એક દિવસ મારી પાસે આવ્યા અને કહેવા લાગ્યા: “વૈદરાજ, તમારી પાસે આવેા કાઈ કાયાકરપનો પ્રયોગ હોય તો અજમાવવા છનું છું. તમે જાણો કે મારું મગજ એવું ને એવું જ તંદુરસ્ત છે, ત્યારે શરીર શિશિય બનતું જાય છે. શરીરનો મન ઉપર જુલમ છે એમ કહું તો યાશે. તમને મારી આનસિક રિચિત્રમાં કશો ફર લાગે છે? ત્યાં મારા શરીરમાં ૩૦ વર્ષ પહેલાં જે તાકાત-એમ હતું તે હું નથી જોતો. તમારા રસાયન પ્રયોગોમાં કીર્તીયુગ માટે લણી સ્તુતિઓ છે એમ મેં સાંભળ્યું છે. યોગ્યતાના પ્રયોગો અત્યંત અજમાવવાનો સમય નથી આવી પહોંચ્યો શું?”

પ્રેક્ષકના ચાલ બાદ હું વિચારમાં પડ્યો. ચરક સંદિતાનો હું ભંડત છું. રસાયન અને વાહકરણના અખ્યાલો લણી વાર ગેં આનથી ભેગા છે. જગ્યાન પુનર્વસુએ જતાવેલા એ પ્રયોગો શું જોવા દશે? અવનપ્રાણ આઈને અવનાદિ અવિજોાં જરાયુક્તા ચલા હતા એ શું જોઈું હતું? આપોના એ પ્રયોગોને જોવા શે ક્ષતી સકાય? તો પછી પં. માલવીયજીને કાયાકરપથી કાપો કેમ ન થયો? કાયાકરપ કાવનારના હોયો હશે, રસાયન માટે જે ભૂમિકા ભેઈએ, પ્રયોગ કરનારમાં જે મનની સમાધિ ભેઈએ તે ન હોય, —ઈત્યાદિ હોયો વખતે કાયાકરપના પ્રયોગોમાં રહી ગયા હશે જ આવું મારા મને સમાધાન સાધ્યું પરંતુ, તેથી સંતોષ તો ન જ થયો. ત્યારે છુદિ અરેખરી પરિપક્વ થાય છે ત્યારે જ શું કામ શરીર શિશિય બનતું ભેઈએ? મૃત્યુની બીક, જરા અનિવાર્ય છે જ એ કાલ, મનુષ્યસમાજ દુર ન જ કરી શકે શું? યોગીઓ કેટલાક અતિદીર્ઘ આયુષ ભોગવતા જન્મકામાં છે. પરંતુ એ યોગ નો વિષય આ લેખનો વિષય ન જાની શકે. યોગી સિવાય શું નિર્જીવ ન જ પ્રાપ્ત થઈ શકે? મનનું સમાધાન થયું નહિ જ. લાગે વર્ષથી કીર્તિયાઝરો ‘નાગાણી’ બનાવવા પાછળ પડ્યા છે, જેના સ્પર્શે લાતુમામ કાંચન બની જાય એવી કાઈ બીજી કોધવા પાછળ લાગેા પુવાર થયા છે અને કીર્તિયાઝર ઉપરાંત યૌવનના ઉપજોગદામ દેહ માટે પછુ રસાયનો યોગવાના પ્રયનો થયા છે જ. બન્નેને ફેલેક ન જ મળી.

વિતાનને કામ આ ‘કીર્તિયો’ નહિ આવે શું? રેડિયમની કોષથી એક જેવી અમુક ધાતુ હાથ આવી છે કે જેની સરખામણીમાં બીજી કાઈ ધાતુ દિસાળમાં નથી. લણી ધાતુએને એના વડે કિમતી દ્રવ્યોમાં ફેરવી સકાય છે. કીર્તિયો કોમતા માટે અન્ય જગ્યાની જરૂર તુદિ રહે એમ લાગે છે. રસાયનશાસ્ત્રીઓની પ્રયોગશાળાઓમાંથી જ આ કીર્તિયો-યૌવનનો ઝરો-કામ આવશે એમ લાગે છે.

ચાર્લ્સ લાઉન સિકર્ડનું નામ ધણની જગ્યામાં દશે જ. મોરીસિયસની દેવ આઈ અને એમેરિકાનો ખલાશી-એ માતાપિતાનો આ પુત્ર. એક આર. સી. એસ. છે. ઈન્ડિય, ફ્રાન્સ, અમેરિકા, રોકાવેંક અને આવર્લેંકની વિશ્વવિદ્યાલયોમાં તેજે પ્રેક્ષકપણું કરેલું છે. આ વિદ્વાન સિવર વર્તની ઉમરે મહિ ‘પરબો, અને આખાઓના અંકમાંથી કારેલ સરવો લઈને તે જાણે થયો. એકો વર્તની ઉમરે એ મળ્યું પામ્યો. કિંદમાં તો પશુ-જોના અડેના ચૂંચે જનારીને પીનાથી અન્ય તાઝી-ત્રાહકરણ સકિત-પ્રાપ્ત થાય છે

એમ પંજાની જાણમાં છે. ઇ. સ. પૂર્વે ૪-૫ સીકામાં જાપાનેસી ચરકસંહિતામાં આવા અનેક પ્રયોગો છે જ. એક દેહી રાજના મહારાજને ધોડાઓ વ્યારે મદમાં આપીને વડવા ઉપર સંપ્રેયણ કરવા તેવાર થતા ત્યારે તેના અડાકાપીને લઈને તેના યુવ જનાવીને મહારાજને આપવામાં આવતો અને મારા સાંભળવા ગમાણે મહારાજની વંદના ગાઈ થઈને એ યુરુપ-ઈલ બન્યા હતા. ગાઈ સંતાનો પશુ થએલાં પરંતુ યુરુપમાં આ પ્રયોગો તદ્દન નથી હતા. થાઈલેન્ડ, પીચુન્ટરી હવાદિ અંતરજાતી પ્રસિદ્ધોનું કાંઈ નામ જાણતું ન હતું એ સમયમાં આજિન સિક્કરડે આ પ્રયોગ રોજાની જાત ઉપર અજમાવીને પુનર્પોવન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. સાહિન સિક્કરડેની અયાત વિદ્યા માટે સૌને માન હતું. પરંતુ આ પ્રયોગથી પુનર્પોવન પ્રાપ્ત કરી શકાય એ ખ્યાલ માત્રથી જ તેના ચિકિત્સક બંધુઓ દસવા હાડમા અને કેહી કરવા હાડમા હતા.

આજિન સિક્કરડેના મરણ પછી થોડા જ વખતમાં થાઈલેન્ડ પ્રસિદ્ધી અને તેના સાવની શોધ થઈ અને હવે તે દર વર્ષે નવી નવી પ્રસિદ્ધીને બહાર લાવવા હાડમા છે—રસાયનશાસ્ત્રીઓ અને દ્રવિયનિવાનશાસ્ત્રીઓની અયાત મહેનતને લઈને.

આ થાઈલેન્ડ પ્રસિદ્ધીમાં યોવનનો જોત સંભાળ રહેશે જાણાય છે. આ પ્રસિદ્ધીના પરમાર્થના સફાર વિના આશય અને હરીરનિગ્રહ સંભવો નથી. થાઈલેન્ડ પ્રસિદ્ધીને કાંઈ બોડાખાણુ દોષ નો શરીરની આમડો નહીં થાય છે અને નિસ્તેજ બાકો છે, અને દરદી આણે પૂઠ જેવો બાકો છે. નો થાઈલેન્ડમાંથી લેઈએ તે કરતાં વધુસાર થતો દોષ છે અને એ દરદી આ દોષ છે તો તે સ્ત્રી ને સ્ત્રી, હરયમીવાળી, જનની જન્ય ને અને જુવાન છતાં ધરતી ડાહી જેવી જાણાય છે. થાઈલેન્ડ પ્રસિદ્ધી સમગ્રમાણુ જ શ્રીઓનું લોહણ જે ઉપર નિર્ભર છે એ મુદ્દત અને સુક્રમાર્ગને જનમ આપનાર છે.

આ સિવાય ખીજ એક થાઈલેન્ડ નામની પ્રસિદ્ધી છે જેનું મધ્યાર્થ જાન હજી થઈ નથી, પરંતુ જે શોધક થઈ જાણવામાં આવ્યું છે એ ઉપરથી એને યોવનની પ્રસિદ્ધી 'Gland of youth' કહી લેવાય છે. જયપરુમાં આ પ્રસિદ્ધી મોટી દોષ છે, ચીરક વર્ષે તે થાઈ માની મધ ગેયેલી જાણાય છે અને લરકુવાન વયે તે અદરક થઈ જાય છે. આ પ્રસિદ્ધી શો બાજી બાજે છે તે હજી ખરાબ જાણવામાં નથી આવ્યું. પરંતુ જે થોડા મનુષ્યોમાં આ પ્રસિદ્ધી કામ રહે છે તેમાં આ પ્રસિદ્ધી સ્પષ્ટ અસર જાણાય છે. એ મનુષ્યો સદાના જુવાન જ રહે છે. આ પ્રસિદ્ધીને કરમાઈ જતી ન હોય તો યા માટે બાજપણુ યા યોવન દહી રહે, જરા થાઈલેન્ડ રહે. અરેખરુ રસાયન કાંઈ સચી છે. આ પ્રસિદ્ધી ઉલ્કેશનસ જનાવીને નો, શરીરમાં અપાય તો સંભવ છે કે યાજણ દર થાઈ પુનર્પોવન પ્રાપ્ત થાય. આમ થઈ શક્યું નથી, થવાનો સંભવ પણ નહિ જેવો છે, પરંતુ આ પ્રસિદ્ધી રહેલ સામર્થ જનાવતા માટે અહીં આટલો જોરેજ કરેલો છે. થાઈલેન્ડ, થાઈલેન્ડ, સુપ્રાસેનદસ અને જનીય પ્રસિદ્ધી—Sex glands—આ જવાંતું સામર્થ્ય એટલે જ આદોગ—અને આદર્ છતર.

એક વખત લંડનની મેડિકલ સોસાયટી સભ્ય એક વિચિત્ર જાનનો કેસ આપેલો. ઉદારનો જામણે હાથ અને જમણો પગ, કામ હાથપગ કરતાં અતિશય વધેલા હતા. જમણું અંગ પણ કામ જાન કરતાં થઈ વધારે વધેલું જાણતું હતું. દૈકમાં, એ ઉદારો જામણી તરફ મોટા માણસ જેવો અને કાળી બાહુ નાના ઉદારો જેવો જાણાતો હતા. આજુ

કારણ એ મૂલપિંડે ઉપર જે જે નાની અંધિયો જાને જાણુ આવેલી છે એ. (અને સુપ્રા-
નક અંધિયો તરીકે જાણખવામાં આવે છે.) એમાંની જમણી બાજુની વૃદ્ધઅંધિ અતિ
દાર્પ કરતી હતી. જે સ્ત્રીના શરીરમાં આ અંધિ વધુ પડતી દાર્પ કરતી હોય છે તે
સ્ત્રીના અહેદા ઉપર અને હોઠ ઉપર વાજ લેતી છે, પુરુષનાં ધણાં ચિહ્નો પ્રગટ પામે છે.
આ અંધિના અતિકાર્યને અટકાવવા માટે બીજી અંધિનાં સરવો આપવામાં આવે છે.
શરીરમાં રહેલી આવી અંધિઓમાં કોઈપણ એક અંધિ જે વધુ પડતી દાર્પ કરે છે તે તેને
માટે બીજી એવી જ અંધિનું સત્વ આપવાની જરૂર પડે છે. આવી જ કોઈ અંધિ વધુ
પડતી ઉત્તેજિત થતી હોય અને તેથી કાંઈપણ પ્રગટ થતું હોય તે નવાઈ નહિ. કામચકિત-
નો ક્રોધ જાતીય અંધિઓના શોષને લઈને હોય એમ માનીને જ પ્રખ્યાત ડૉ. વોરેનોએ
પશુઓ ઉપર પ્રયોગો આદર્યા હતા.

ડૉ. સર્જ વોરેનોએ રશિયાનો વતની હતો, શસ્ત્રવૈદ્ય હતો અને પેનિસમાં યકું
કરતો. ધરડા ઘેટાના શરીરમાં એણે જુવાન ઘેટાની જાતીય અંધિ લઈને કુશળ શસ્ત્રક્રિયાથી
આરોપિત કરી અને એ જુવાન ઘેટાની અંધિમાંથી જે જીવનસાવ વહેતો થયો તેથી ઘેટું
પરકું મરીને જુવાન થવા લાગ્યું. જુવાન અંધિમાંથી ચતા સાવે. એ ધરડા ઘેટાના પગમાં
મળ્યું. લાગ્યા—કૃષિકામિસરણ સાથે વહેવા લાગ્યા અને ઘેટું જુવાન જેવું દેખાવા લાગ્યું.

ડૉ. વોરેનોએની આ અદ્ભુત શસ્ત્રક્રિયાથી જાત. આશ્ચર્યમુગ્ધ થયું. દિલ્હીમાં આ
પ્રખ્યાત ડોક્ટર ઈરાનના કૌશલધિપતિ હુકમચંદ શેઠ ઉપર આવું આપરેશન કરવા આવ્યા
હતા એમ સાંભળ્યું છે. હુકમચંદ શેઠનાં શું પરિણામ આવ્યું છે તે જાણવામાં નથી.

ડૉ. વોરેનોએના આ શસ્ત્રપ્રયોગોમાં મુશ્કેલી એ છે કે જે જાતના પશુ ઉપર અંધિ
આરોપિત કરવી હોય તે તેના જેવા જ પશુમાંથી લેવી જોઈએ. ફતરાની અંધિ લઈ ઘેટામાં
આરોપિત કરવાથી કામ સરતું નથી. ઘેટાની અંધિ જ ઘેટાને આપી શકાય છે. મનુષ્ય-
જાતિમાં પણ આમ જ છે. ધરડા માણસને જુવાન થતું હોય તો જુવાન માણસની અંધિ
જ જોઈએ. કયો જુવાન પોતાની અંધિ આપવા તૈયાર હોય? પરિણામ, મનુષ્યોના વંશને
જેવા મહાતા મોટા વાનરો તરફ ડૉ. વોરેનોએને દરેક પકડ્યું. ઉરાંગ ઉરાંગ જેવા મોટા
વાનરોની અંધિઓ મનુષ્ય શરીરમાં આરોપિત કરવાથી એનો શુભ ચાર વર્ષો સુધી જ
રહે છે અને ચાર વર્ષ પછી આરોપિત કરેલી અંધિઓ શરીરમાં શોષાઈ જાય છે, અદશ્ય
થઈ જાય છે અને શરીર પૂર્ણવત્ થઈ જાય છે. બાકી, ચાર વર્ષ સુધી તે આ અંધિ-
ઓની અદ્ભુત અસર રહે છે. વૃદ્ધ જુવાન જાને છે. કામચકિત અનુભવે છે. ડૉ. વોરેનો-
એની શોષને આથી જ જગપ્રસિદ્ધિ મળી છે. ચયાતિના પુત્રે ચયાતિને પોતાનું પોવન
અપેલું એમાં કોઈ આવું દશે ખંડે? જગવાન જાણે!

ડૉ. વોરેનોએની આ શોષનું કળ કેવળ અતિ ધનવાનો માટે જ હતું. મરીજ લોભ
આ શોષનો લાભ લઈ શકે એમ ન હતું. એટલે શસ્ત્રવૈદ્યો આવું જ કામઆણું પણ દરેક
સહેલાઈથી પ્રાપ્ત કરી શકે એવું સર્જ સાધન શોધવા લાગ્યા. જાતને એ અજર તો
હતી જ કે શરીરમાં ન્યારે એક અંધિમાં અવ્યવસ્થા થાય છે ત્યારે બીજી અંધિઓ એ
અવ્યવસ્થા ટાળવા માટે તનતોડ પ્રયત્નો કરે છે. કોથી પુનર્પોવન માટે કેવી જાતના અંત-
ર્યાની રસો ઉપયોગી છે અને એ જાણવા પછી તે રસોને કપી રીતે ઉત્તેજિત કરવા—એ
તરફ નિષ્ણાતોનું ધ્યાન દોરાયું.

આ જાતના પ્રયોગો તરફ સૌપ્રથમ વિયેનાના એક જુલાનિસ્ટ સ્ટીનૅચ (Steinach) નું ધ્યાન ગયું. તેણે આ પ્રયોગો શ્વેત હૈંદરા ઉપર કરવા માંડ્યા અને આનું પરિણામ એવું સંજીવન આવ્યું કે આ જ જાતના પ્રયોગો મનુષ્યો ઉપર અજમાવી શકાયા.

સ્ત્રીનેયની શસ્ત્રક્રિયા

શરીરમાંની એકદ નલિકાઓત (duct)ને બાંધી દેવાથી પુત્રીયોત્તેજક તત્ત્વ શરીરમાં ઉત્પન્ન થાય છે એવું સ્ટીનૅચને હૈંદરાના પ્રયોગોથી સમજાઈું હતું. આ શસ્ત્રક્રિયા સ્ટીનૅચના નામથી જ યોગ્યભાવમાં આવે છે. આવી હાનરો શસ્ત્રક્રિયાઓ સુધરેલા દેશમાં થઈ છે અને થાય છે. અને પરિણામ પણ આશ્ચર્યજનક જણાયું છે. આ શસ્ત્રક્રિયાથી મનુષ્યો ઓછી ઉમરનાં જણાયાં છે; નેવાની અને સાંભળવાની શક્તિ વધી છે, માથા ઉપર ફરીથી વાળ આવ્યા છે, સફેદ વાળ કાળા થયા છે; અરે, ટૂંકમાં, તેઓ ૧૦ થી ૧૫ વર્ષ જેટલા નાના જણવા લાગ્યા છે.

આ જ પ્રકારે ઉપર સ્ત્રીઓનું ઓપરેશન વિચારવામાં આવે છે પરંતુ પુરુષોના કરતાં સ્ત્રીઓના ઓપરેશનમાં ભય છે. પ્રથમ તો એસ-રે લેવો પડે છે. અને એમાંથી એક જ નલિકાઓતને બાંધવાથી બીજો સોત વધુ ઉત્તેજિત થાય છે અને વધુ અંતઃસ્ત્રાવી રસ ઝરાવે છે. પરંતુ આ અર્થપૂર્ણ ભારીક શસ્ત્રક્રિયા છે. જરા પણ વધુ માત્રામાં અંતઃસ્ત્રાવી રસ વધુ નુકસાન પહોંચાડે છે. કેટલાંક ભયંકર દુષ્પરિણામો તબીબી દૃષ્ટિએનાં નોંધાયેલાં છે.

સ્ત્રીનેયનાં આ ઓપરેશનો, આમ થોડાક વખતે તો ખૂબ જ આકર્ષક લાગ્યાં, પરંતુ તેને પણ મર્યાદાઓ હતી. હજુ પણ આ શસ્ત્રક્રિયાઓ થાય છે, ઘણાઓ લાભ મેળવે છે પરંતુ ઘમણું ઘમણું કેટલીકે અત્યંત બાળતો બનવા પામી છે. અને તેને લીધે એક જાતના ક્રાન્તિપ્રવર્તક ગોડાંગામાં (revolutionary chaos) આ બધું પકેલાયું છે. હવે આપણે પ્રયોગશાળાઓમાં કૃત્રિમ રીતે કેટલીક લૈંગિક પ્રવિચોનાં સત્ત્વો (Sex Hormones) બનાવેલા થયા છીએ, અને તેને લીધે શસ્ત્રક્રિયા વગર પણ જે જાતનો અંતઃસ્ત્રાવી રસ શરીરને જરૂરી હોય તે આપણે બહારથી આપી શકીએ છીએ. વળી પ્રયોગ-શાળામાં કૃત્રિમ રીતે બનાવવામાં આવતાં આવાં સત્ત્વો યુગની પેઢી કરતાં અનેક ઘણું જલદ માત્રામાં હોય છે. કુદરત ઉપર અણે આપણે વિનય રેળવતા હોઈએ એવા ખ્યાલમાં આપણે કુદરતી સત્ત્વોના કરતાં પાંચ ઘણું જલદ સત્ત્વો પ્રયોગશાળાઓમાં તૈયાર કર્યાં છે. જે શસ્ત્રો સમાજના હાથમાં છે તેનાથી સમાજને હર નથી જણાતો. સાંત દેવતામાં પેટ્રોલ નાખવા જેવું આ થયું છે. કદાચ આપણે ભારત જ સળગાવીશું. આ જલદ સાત્તાઓ શરીરમાં નાખીનાખીને કદાચ આપણે નૈસર્ગિક-મધિઓને ઘટ્ટી જ નાખીશું! થોડો વખત કેટલાક ધોકાએ આ જલદ દવાઓનો અમલકાર નોંધે છે અને જે શક્તિ તેઓએ પ્રાપ્ત કરી હતી તેના કુરુષકોમ પહોંચી છે. વળી આ જલદ દવાઓ હવે સૌને સુલભ થઈ પડે છે. નિષ્ણાતો સિવાય અર જલદ દવાઓતો ઉપયોગ અતિ વ્યવહાર છે તેનું ઘણાને જ્ઞાન નથી. અને પુષ્કળતો આ દવાઓ છૂટકી વાપરતા થયા એટલે આવી દવાઓ દબ ધમા વગરની, નિશ્ચિત ધોરણ વગરની, લાઘવ્ય વેપારી પેટીઓ બહાર પાડશે અને જાહેર મથકો દ્વારા સૌનું ધ્યાન ખેંચશે. આવી દવાઓથી થતું નુકસાન અપર-પાર મશે. ટૂંકમાં,

આપણે હાથ ત્યાં ને ત્યાં જ રહ્યા છીએ એમ કાગળા વિના રહેવાનું નથી. હું દરદીઓને વિનંતી
 રહે છું કે તેઓ જાહેર મથર વાંચી - જાતી કિંમતી અને જલ્દ કાગળો શરીરમાં ન
 નાખે. થોભાના વખત આવી પહેાંચે છે. પશુઓ ઉપર હથ પ્રયોગો આવી રહ્યા છે અને
 એ ડોળો મનુષ્યો ઉપર વર્ષો સુધી નવારે થશે, તેના લાગણીમાં નોંધાશે, ત્યારે જ આ
 વિષયમાં નવીન પ્રકાર પાડી શકાશે.

★

નેરોલની

લંગર છાપ

શાહી

ફાઉન્ટન પેનના

તથા

જલ્દુ પ્લેક બાટલા

વાપરે.

ધી નેરોલ એજન્સી

નવું દરવાજા-અમદાવાદ.

આ-અ-ફાઉન્ટન દરવાજા બહાર, ગાંધીની લાઇનમાં.

અત્યુત્તમ પૈથિક ચાટણ —
 દરેક જાતની અશક્તિ તથા નબળાઈ માટે

આમીરી, અવન

[૨૭૨૮૬]

અકસીર પુરવાર યથેહ છે. જ્ઞાનવંતુની નબળાઈ, ધાતુક્ષીણતા, ખાંસી વગેરે
 નાશુદ કરી દોહી વધારે છે. કાષ્ઠ યથેલા શરીરને નવપ્રદીપિત બનાવે છે.

હિંમત તોફા ૧૦ ની શીશીના રૂા. ૧-૬-૦; રતલના રૂા. ૪-૮-૦

બિંબા ફાર્મસી લિમ્ : બિંબા (ઉત્તર અમદાવાદ)

શોભ એજન્ટ : મેસર્સ એસ. રમણ એન્ડ કું. ગાંધીસા, અમદાવાદ.

દરેક સ્થળે એજન્ટો ભેષ્ય છે. એજન્સીના નિયમો તથા વ્યાપારિક
 દલાલો સુચીપત્ર મેલે.

વસ્ત્રપરિધાનની કળામાં
 'રેસ્તમ' મીલનું કાપડ
 અનેરી શૈલી આપે છે.

રેસ્તમ મીલ
 દુર્ગેશ્વર રોડ અમદાવાદ

દલસુખ, જાણતો ફોલો કાઢ નીચે સંતાડતો, પોતાને જાણા સાથે કાઈ ફળીમાં લુચ્છે છે કે નહિ તે જાનમાં રાખતો, ઉતાવળો ઘરમાં દાખલ થયો.

“હે, જાણ્યું કે?” તેણે તેની પત્ની પાસે જઈ ધીમેથી પૂછ્યું.

“હું?”

“ખદાર વાત તપ નહિ, જો!” તેણે જાણ પહોંચી હતી પત્નીની આંખો સામે ધપ્યું. “શું, જાણ્યું ને? એક સબ્બ બોલવાનો નથી!”

“અરે પણ માંદગીની આપણને ખબર નહિ: મર્યા તેની ચિહ્નો નહિ.”

“આપણે માટે લાગણી શી હોય તે જીવતાં ખબર આપે? કારભારી કે એવા કાકને મિલકત દેવાની પાસી હશે તે આપણને ચિહ્નો પણ જાણે? પણ તે મરી ગયાં તે નહો, પાછળ દરા લાખતો ફોલો મૂકી ગયાં તે સાચું; આપણે તેમનાં નજીકમાં નજીકનાં સગાં, આપણો મિલકત પર પહેલો દક્ક; હું બોલીશ નહિ, આપણું નસીબ શાસ્ત્રું છે!”

“પણ તેમાં તમારા બાઈનો આધો-ભાગ ખરેખર?”

“તેથી જ તને કંઈ બોલવા ના કહું છું! તેમણે આ જાણ્યું હોય તેમ લાગ્યું નથી. હું એકબે સોધો મુંબઈ પહોંચી જઈ છું. કારભારીને કરાવી, સાતાવી કંઈ આપવાનું કરી મિલકત મારા નામે કરી દઈ. જરૂર જણાયે તો બનાવવી વસિયતનામું પણ કરીશ. પણ તારે ચૂપ રહેવાનું.”

“અરે પણ મેં એમને હમણાં જ જાણ તઈ જદારથી આવતા એવા હતા!”

“જાને, મોટા બાઈને?”

“હા. એ પણ તમારી માફક ઉતાવળમાં હતા.”

“કંઈ નહિ, હું રસ્તા માટે દાખરીનું કરને! હું આજ રાતની જ માઢીમાં જીપડી જઈ છું. જો એ પૂછવા આવે તો કહેવાનું કે અમદાવાદ મુકત હતી તે ગયા છે.”

“તમે.”

બાઈ તૈયારી કરી દલસુખ રાત્રે સોસન ઉપર દાખર ચઈ ગયો. તેની નજર બધે ફરતી હતી મોટાબાઈ તેની સાથે આવતા તો નથી ને? અધાનક તેને મણીસાલ દેખારા. તે પોતા માફક તૈયાર ચઈ ને આગ્રા હતા. ઠીક છે, પોતે વહેલો ચેતી ગયો નહિ તો બાઈ પહોંચી જાત અને પોતાના હાથમાં માઈ આવત નહિ. એટલામાં મણીમાઈ તેને શોધતા હોય તેમ તેની પાસે આવ્યા. દલસુખને સંતાવું ઠીક ન લાગ્યું.

“કેમ, મોટાબાઈ?” તેણે પૂછ્યું.

“સારું, નાનાબાઈ!” મણીસાલ કરાઈથી બોલતા હતા.

“મારે જરા મુકત છે તે અમદાવાદ જઈ છું.”

“કેમ, પણ મુંબઈની મારી આવવાનો વખત છે.”

“એ તો એક સ્નેહી મુંબઈ જાય છે. તેમને મળી લેવા વહેરો આવ્યો છું. તમે, મને લાગે છે વડોદરા જાય છે, નહિ?”

“જવાનું સ્વર્ગમાં બાકી રહ્યું છે. આપણે બંને સાથે જઈશું.”

“બહુચૂક-ચક હોય તો માફ કરશો.”

“બહુચૂક માફ કરનાર એક પ્રિયર!... હું અત્યારે આવ્યો છું ડહોર જવા. આ જીવનમાં સાચાંબૂદ્ધા ક્યાં હોય તે ધોઈ આવું.”

નાનોલાલ મોટાલાઈના શબ્દો સમજી શક્યો. મોટાલાઈ મુંબઈ આવે છે એ નક્કી અને ત્યાં ખટપટ ચલાવી એ ચોક્કસ. પણ અત્યારથી સમાધાન થાય નહિ. જોઈએ શી રમત રમાય છે.

મુંબઈની ગાડી આવતાં બંને તેમાં ચડી બેઠા. બંનેને ખ્યાલ આવી ગયો હતો કે, મરેલી ફાઈના વારસા માટે બંને જાય છે. કંઈ નહિ, પડશે એવા દેવારો. એમ કાંઈ પાંચ લાખ બીજાને આપી દેવાય નહિ. નહિ ફવાય-તો જોઈશું, સમાધાન થશે. મુંબઈ આવતાં બંને જોતપો. બંનેને એક બીજાની જરા મરકરી કરવાની ઇચ્છા થઈ.

“કેમ, તારે અમદાવાદ જવું હતું ને?”

“તમારે ડહોર જવું હતું ને?”

“મને એક સ્નેહી મળ્યા તે કહે મુંબઈ આવોઃ તેમના પુત્રનું લગ્ન છે.”

“મને એક સ્નેહી મળ્યા તે કહે: તેમનો પુત્ર પરદેશ જાય છે. મારે વળાવવા આવવું પડે ને?”

“આવવું પડે, કેમ નહિ!—વહેવાર સાચવવા પૂરા!”

“તો આપણે પણ મળીશું.”

“ચોક્કસ મળીશું!”

કોઈએ પૂછ્યું નહિ: ક્યાં મળીશું. બંનેએ લુદી દિશાએમાં જઈ ગાડીઓ કરી. બંનેના મનમાં એમ હતું કે બીજો બીજો જીતવાનું ગાખશે એટલે પોતે પહેલાં ફાઈના બંને પહેાંચી જઈ કારભારીને મળી લેવું. ચરતમાં જીતરી હોય તેમ બંને ગાડીઓ ફાઈની હતી. બંને એક સામે ફાઈના બગલે આવી જોઈ રહ્યાં! પરિસ્થિતિ એકદમ બગડી ન જાય અને બીજાના આંગળે જોડે તો જોડું દેખાય એટલે તેઓને ચાલકાનું ઠીક ન લાગ્યું. હજવા સ્થાણની જ બંનેએ હટ રાખી.

“આ તમારા સ્નેહીનો બંડો કે?”

“તો તારા સ્નેહીનો કોનો?”

“મારા મનમાં એમ કે ફાઈને જરા મળી લઉં.”

“મને પણ એમ થયું.”

બંન્નેના કારભારી મહેમાન આગળ જાણી તેમના સ્વાગત માટે ચાડીઓ પાસે આવી જોડો હતો. બંનેને ફાઈને મળવા માટે આગર જોઈ તેનાથી બોલાઈ ગયું. “માફ કરશો, શેઠાણી તો પરમ દિવસે ગુજરી ગયાં!”

“હે!” દસમુખ જણે આજણ્યો હોય.

“શું કહો છો ?”—મણીલાલ પણ.

“બહુ બોલું ચલું, મોટાં ભગવતી બાઈ હતી. પણ શું થાય, એ કંઈ આપણા હાથમાં છે ! ઈશ્વરે ચોલાના ભકતને ચોતા પાસે જોયો લીધા !”

“અરે પણ મને ખગર કેમ ન આપી ? હું એમનો ભગીને !”

“હા, મને ખગર કેમ ન આપી !—એમની માંદગી વખતે તો અમારે સેવામાં હાજર રહેવું જોઈએ !”

“મને તમારા પત્તાની માહોતી નહિ. હા, પણ જ્યાં જાણમાં આવ્યું હતું. કરો, તમે કપડાં કાઢો, સ્નાન સંધ્યા કરો, પછી આપણે આરામથી પાતો કરીશું.”

કારભારી કંઈક લાગતાં બંનેમાં આજ્ઞાએ જોર કેયું. મિલકત કંઈ શંક હોય તેમ લાગતું નથી. એ મળવાની એ નફી, કેટલી મળે એ કારભારીની મહેરબાની પર. બંને કારભારી સાથે બંગલામાં દાખલ થયા. મહેમાનો માટેના બોરડામાં કારભારી તેમને લઈ ગયો અને આરામથી બેસવા કહ્યું. ખંડ જોતા બંને ઊભા રહ્યા.

“કેમ, બંનેને એક ખંડમાં નહિ ફાવે ?” કારભારી બંનેનું મન સમજી ગયો હોય તેમ બોલ્યો.

“જુદા હોય તે ઠીક.”

“હા, એમ જ ઠીક રહે.”

બંનેને બાલુબાલુના ખંડમાં જતારો મળ્યો. નિલકમ કરતાં કરતાં બંને કારભારી તરફ નજર રાખવા લાગ્યા. બંનેમાંથી કોઈ તેમની પાસે પહેલો પહોંચી જતો નથી ને ? કારભારી તોફારશીશથી ભરેલા મગનના દીવાનખાનામાં બેઠા બેઠા એટલે એવું. તો કંઈ બન્યું નહિ. સંધ્યા પૂર્ણ બંને કદી કરતા નહિ એટલે સ્નાન કરી તેઓ કારભારી પાસે આવી બેઠા.

“બાકીશ જ્યાં તે બહુ બોલું ચલું !” દલસુખે સુરુ કયું. “બાકીશ” શબ્દ તેણે જીવનમાં પહેલી વખત વાપર્યો હતો.

“હા, મોટાં કોઈ જ્યાં તે ખૂબ બોલું ચલું !” મણીલાલને દલસુખથી પાછા પડવું ન હતું.

“એમનું અવસાન જાણી ગામમાં જોણ રાગો નહિ !”—દલસુખ.

“અરે સુખમિયાં જોણ રાગુ” નહિ. હોય !”—મણીલાલ.

“ગાણુસ તો સોનાનાં !”—કારભારી.

“તમે અમને માંદગીની ખગર ન આપી તે લાગે છે.”—દલસુખ.

“જાણતાં હું તો તરત આવત. કોઈ એવો સંબંધ ક્યાં !”—મણીલાલ.

“હા, પણ એ તો તમને દહો યાદ કરતાં નહિ.”—કારભારી.

“સુખમાં પડ્યાં એટલે શાનાં યાદ કરે !”—દલસુખ.

“તદ્વન ગુલે એ હું માનું નહિ !”—મણીલાલ.

“એક વખત યાદ કર્યાં હતા.”—કારભારી.

“ક્યારે ?”—બંને સાથે.

“ શેઠ મરવા જડ્યાં ત્યારે.”

“ શું કહેતા હતા ? ”

“ બરાબર માદ નથી, માયનો એવો હતો કે બનિજ આવા ક્યાંથી મળ્યા કે મને આ ધરમાં વરને આપી ! ”

મણીલાલ અને દલસુખ સ્તબ્ધ બની ગયા. “ કંઈ ભૂલ હશે ! ”

“ હું તો સંતોષ્યું તે કહું છું. તે વખતે તે ખૂબ રહેલાં, પૈસા માટે બરજીવાનીમાં વિધવા થાય એવી જગ્યાએ તેમને આપવા માટે તમારી ઉપર શેરે બરાએમાં. મેં સમજ્યું, દરેક ઓળખે સારી બાણી હોય છે. તમને જદ વર મળ્યો ન હોય તો લક્ષ્યાધિપતિ ક્યાંથી મળત ? ”

“ બરાબર છે, મને જ આ વિચાર પહેલો આગ્યો હતો ! ”—મણીલાલ.

“ હા, પણ શોધી તો મેં જ કાર્યું હતું ! ”—દલસુખ.

“ તેમને તે પસંદ ન હતું. કહેતાં કે હાથેપગે કામ કરી સારા રહેતો ખાવાનો મળે તે સારું, પણ જદ પતિ જોઈએ નહિ. તમારી પર તે ફિટકાર વર્ણવતાં હતાં ! ”

“ એમને પૂછીને જ આ સમજ કર્યું. ”—મણીલાલ.

“ સદગત શેઠ તેમને જોવા આવ્યા ત્યારે મેં તેમને પૂછ્યું, કેમ શેઠ નમે છે કે નહિ ! ”—દલસુખ.

“ એવું તો તેમણે કહી કહ્યું નથી. યદીએ યદીએ કયા કરતાં, દસદળર રૂપિયા સાટે મને માળાપ દિનાનીને બનિજઓએ રેચી ! ”

“ રૂપિયા શી અને વાત શી ? ”—મણીલાલ.

“ આ તો નવાઈની વાત છે ! ”—દલસુખ.

“ શેઠ પણ ઝવટા તેમને એમનાં મારતા તે હું સાંભળતો. યદી વખત કહેતા, દસ દળર આપી ને આશી છે. હું તો મારી હાડી બરાબર છે ! દસ દળર તમે લીધેલા એ વાત સાચી. ચોપડામાં પણ એ રકમ ઉધારેલી છે. ”

“ મેં તો નથી લીધા, કદાચ મોટામાર્ગએ લીધા હોય ! ”—દલસુખ.

“ અરે, હું શું કરવા લાઉં એ પાછતા પૈસા ! તે જ લીધા હશે ! ”—મણીલાલ.

“ તમે જ તે રૂપિયા દબાવી બેઠા છો. ચારે તો તે રૂપિયા જોઈતા હતા ક્યારે ! મેં ચોખ્ખું કહ્યું હતું કે ફોર્મજીને સુખ થતું હોય, તે રાગ હોય, તેમ કરવાનું. બેનલીકરોના પૈસા આપણાથી લેવાય નહિ. ”—દલસુખ.

“ એક વાત તને પૂછું. જો એ દસદળર તે લીધાં નથી તો આજ સુધી તારું પર શાણે ચાલતું હતું ? ”—મણીલાલ.

“ હું તમને પૂછું, તમારું શાણે ચાલે છે ? ”—દલસુખ.

“ મારો તો જીતો ધીન્ધારનો ધધો છે. ”

“ તો મારે તે ક્યાં નથી ? ”

“ પણ શરુઆતની મૂડી આવી ક્યાંથી ? ”

“ તમારી મૂડી ક્યાંથી આવી ? ”

“ સાદરીમાંથી મળી છે. ”

“હે તમારાં સાસરીયાં પાસે મોકલું, તે તમને આપે!”

“અરે તારાં સાસરીયાં પાસે શું છે તે તને આપે છે?”

“મારાં સાસરીયાં તો ગામમાં નહીં એકનાં અસાધી છે!”

“હે ચોરી-છીનાણુ કરવામાં નહીં એકનાં અસાધી!”

“તો, મોટાભાઈ વિચારીને જોલો!”

“હું વિચારીને જોલ! ફોઈને વેચીને પૈસા દબાવી બેઠો અને બ્યારે જ્યાં જ્યાં વખત આવે છે ત્યારે મારા ગાથા પર દોકો છે! નહિ ચાલે જો, મહેતાજી, તમારે એને કંઈ દોકું દોય તે દોકો અથવા આવા નાથાવડને બંગલા બગાર કાઢી મૂકા! એ પાપીનાં પગલાંએ ફોઈજોને જીવ મતે ચમ્પેલો પાછો આવશે! તમને ફોઈજીની ખરી લાગણી દોય તો આટલું કરો!”

“શું ફોઈની લાગણી વરસી જાય છે! મહેતાજી, ખરા કુછ એ જ છે! આ બધાંનું કારણ એ છે! ફોઈને વેચી પૈસા દબાવ્યા, ફોઈની આંતરડી કકળાવી, ફોઈ અસહ્ય ગતિએ જાય તેમ કહ્યું અને દરે બધો દોષ મારે માથે ટોળવો છે! મહેતાજી, મારું માને તો તેમને જ બંગલામાંથી કાઢો! એ બહોં દોકો ત્યાં સંધી ફોઈના આત્માને ચાંતિ રહેશે નહિ!”

“નીચ, તારે મને બહોંથી કમવશે છે?” મણીલાલ ક્રોધા થયા.

“તો શું તમારે મને કમવશે છે!” દલસુખ સામે ક્રોધા થયા.

કારવારી વચ્ચે પડ્યા, “અરે, તમે બંને કાઈએ છો! લડો શું દામમાં આવવાનું છે! સલાહસંપત્તિ વાતો કરો!”

“સલાહસંપત્તિ શી વાત કરીએ!—મારાં લાખ રૂપિયાનાં ફોઈના એલો સંજો બગાડ્યો! એને પૂરો કું એમ જ મન થાય છે!” મણીલાલે બોલો ચઢ્યા.

“મારાં અગળ રૂપિયાનાં ફોઈના સંજો તમે બગાડ્યો!—આવી જાવ, હું તમારો બાઈ છું, પાછો પાવતો નથી!” દલસુખે સામે ગણિત ચઢ્યા.

“લડવાનું ઠાકો બંને કાઈએ જમવાની તૈયારી કરો.” બંનેને લાતા ભેઈ કારવારી મૂકમાં દસતા કતા. “પેટમાં પાસે એટલે દિલ ઠંડું થશે. પછી નીરાંતે તમારી વાતોનો નિકાલ કરવો. મારે દસનંતો વખત થયો છે એટલે હું જઉં છું.” તે કીડી ચાલવા લાગ્યા.

બંને કાઈએએ એક બીજા તરફ જોયું. કારવારીને એકદમ આશ્ચર્ય થયો બધી તેઓ જરા અંબલાણી પડી ગયા.

“તને અકલ નથી, બીજા માણસ આગળ લડી આપણી જગાં ખુશી કરું છું!” મણીલાલે બોલ્યા.

“તમે મને તેમ જોલવા માંડ્યું તો હું શું કરું?”

“અરે તો લાકો, જે મહેતાજી જીવતાંતો. અગિયો, જે, મિલકત, બધી, એને જ પચાવી પચી દોય તેની તેની વર્તણૂક છે. આપણે આમ લડી મરીશું તો દામમાં કંઈ આવશે નહિ!”

“સંજો માટે મારી ક્યાં ના છે?”

“ઠીક તો દરે હું કરું તેમ ચાલજે. લાવાની વાતો કરીશ નહિ. કંઈ નહિ કંઈ નહિ તોય પાંચ પાંચ લાખ આવશે એટલા ક્યાં જોજા છે! શું, વચ્ચે પડીશ નહિને?”

“ મને બાગ મળવાનો દોળ પછી વન્ને શા માટે પડે ? ”

“ બલે. તો હવે મહેતાજીને આવવા દે. ”

બંને જમીને કારભારીની રાહ જોવાં લાગ્યા. કારભારી કુદુંજ વિનાના એટલે એકલા દતા એ આ બંધલામાં જ રહેતા હતા. દર્યાન કરી પાછા આવી જમી તેમણે બંને બાઈઓની મુલાકાત લીધી.

“ કેમ, સાહેબો, કોઈ અતની ફરિયાદ નથી ને ? ” બંને બાઈને અપેલા જોઈ વિચારમાં પડતાં તેમણે નોકરો રસોયા તરફની સરખારા બાગત પૂછ્યું.

“ તમારી વ્યવસ્થામાં કંઈ ખામી હોય ? ” મણીલાલ જ હવે બોલવાના હતા.

“ તો હવે કહો, કેમ આવતું થયું હતું ? ”

“ આવતું તો બીજા કામ માટે થયું હતું. પણ ફોર્જના સ્વર્ગવાસની વાત બાણી તો જરા પૂછવા મન થાય છે. . . ”

“ પૂછોને ખુશીથી. ”

“ ફોર્જને પોતાનું કે ઓરમાન એવું કંઈ બાળક હતું નહિ. ”

“ જરાજરે છે. ”

“ સફાત રોકને પણ કોઈ બાઈબાઈ છે નહિ. ”

“ જરાજર છે. ”

“ તો ફોર્જના નિર્કરનાં સચાં અમે જ રહ્યાં ને ? ”

“ હો જ. ”

“ તો હવે મિલકતની વ્યવસ્થા અમને ક્યારે સોંપાશે—અમે તમને કારભારી તરીકે આજુ જ રાખીશું, કોની ફિકર કરશો નહિ. ”

“ મારે એકલા જીવને કેટલું જોઈએ ? મારી મને ફિકર નથી. પણ વારસા બાગતની યોગ્યવટ હું કરી દઉં—રોકાણી મરતાં પહેલાં વસિષ્ઠનામું કરી ચર્વાં છે. ”

“ એ તો કર જ; અમને કોઈ પાછળથી જન્મવતું ન આવે તે માટે. ”

“ એમ નથી. વસિષ્ઠનામામાં બધી મિલકત તેમણે અજગા હરેવાય તેવી ઓળોને મરત માટે મર્માંદા કરી છે. વસિષ્ઠનામામાં તમારું નામ નિશાન નથી. મિલકતમાંથી તમે કંઈ આપા રાખો તે જોડી !! ”

બંને બાઈઓ મિત્રવત્ જાનતા જતા હતા અને એક બીજાની સામું જોતા હતા. “ પણ અમારા માટે કંઈ મૂકે નહિ એ બંને નહિ. મને તેમ તોય લોહી એક એટલે લાગ્યો થાય. અમને વસિષ્ઠનામું જતાવશે ? ”

“ ખુશીથી. ” કારભારી-ગિર્જેરીમાંથી વસિષ્ઠનામું શબ્દો લાગ્યા અને મણીલાલના હાથમાં આપ્યું. “ જુરો, વંચો, એમાં તમારું નામ-નિશાન નથી. તે કરતાં મેં તમારી વાત કરી હતી. તમને કંઈ આપવા કહ્યું હતું. ત્યારે રોકાણી બોલેલાં,—તો, ખોટું ના સમાપ્તી, હું તમને સાચી વાત કહું છું,—એ બંને કંઈ માગવા આવે તો મારાં રહેલાં એ સર્વાં ખાસકાં નેમને આપજો ! એમણે એ વસિષ્ઠનામામાં લખવા આમદ કરેલો. ખોટું રેખાવ માટે મેં લખવા દીધું નહિ ! ”

તે જ. દિવસે દેશમાં જતી રાતની ગાડી બંને બાઈઓએ ખિન્ન દિશે પકડી.

આપણે સાદસ્યમૂલક અલંકારોને પ્રથમ વિગતમાં ઉતર્વા પહેલાં રમ્ય - દૃષ્ટિથી પ્રસિદ્ધ દર્શન દ્વારા જોઈ લઈએ: દમયન્તીનું મુખ ચન્દ્ર જેવું છે (ઉપમા); દમયન્તીનું મુખ એ તો દમયન્તીનું મુખ (અનન્વય); રૂપમાં દમયન્તીનું મુખ ચન્દ્ર જેવું છે અને ચન્દ્ર દમયન્તીના મુખ જેવો છે (ઉપમેયોપમા); આ તે દમયન્તીનું મુખ છે કે ચન્દ્ર છે (સમર્પક); દમયન્તીનું મુખ જાણે કે ચન્દ્ર (ઉત્પ્રેક્ષા); મુખચન્દ્ર (રૂપક); આ મુખ નથી પણ ચન્દ્ર છે (અપદ્વતિ); દિવસે ચન્દ્ર હોયો છે (અતિશયોક્તિ). આ બધા અલંકારો સાદસ્યમૂલક છે; મુખ અને ચન્દ્ર વચ્ચેનું સાદસ્ય વિવક્ષિત છે અને ઉત્તરોત્તર એ સાદસ્ય વધતાઓળા પ્રમાણમાં ઉપરના અલંકારો વ્યક્ત કરે છે.

જે મૌલિકતા અને દર્શનની વિશદતા કવિને આમુક વસ્તુના લાક્ષણિક ધર્મ મદ્ય કરાવે છે તે જ માલિકતા અને વિશદતા છુટી છુટી વસ્તુઓમાં રહેલ ધર્મનું તાદાત્મ્ય તેની પાસે વ્યક્ત કરે છે. આથી કવિ એક વસ્તુનું ચિત્ર બીજી વસ્તુના ધર્મ તેમાં મુકોને અથવા બીજી વસ્તુનું નામ તેને આપીને દોરવા પ્રેરાય છે. કવિ કોઈ દસ્યનું વર્ણન કરે છે ત્યારે તે દર્શનથી જે જે વિચારો તેને સ્ફુરે છે તે પણ તેમાં ઉમેરે છે અને વધારિયત વસ્તુ જોડવી નહિ મુકનાં તેને સ્ફુટ કરવા માટે દર્શનજૂત પ્રતિભાઓ તેની સાથે જોડે છે. આ પ્રમાણે કવિની વાણી વિશેષ સામર્થ્યવાદી થાય છે. રામાયણ બાલકાણ્ડમાં પોતાના પુત્રના જીનાસથી અને બળના તૂટવાથી (વ્યામિત્ર આપનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે:

સમુદ્ર જેમ નિર્વેગ, ભાંખી ફાટે જીવજ રો

મસેલા સૂઈની જેવો, વામ તેમ બન્યા

એવું જ અયોધ્યાનું વર્ણન અયોધ્યા કાણના ૧૧૪ સર્ગમાં આપેલું છે.

સારામાં સારો અને જૂનામાં જૂનો અલંકાર - ઉપમા છે તેની પ્રતીતિ આપણને અગ્નેષમાંથી મળે છે. એ જ ઉદાહરણ પૂરતું યશ:

ઘણ દુઃખાનિ બિન્ધ્યા છત્રા નીડવ જા ધમે વટખા તરૂનિ: ।

અથ ઇજ્ઞાશ્વર્ય ન સાચું છતાં વર્ણ ન દામ્નો વર્તિષ્ટમ્ ॥

મં. ૭. સુ. ૮૬. શ્લોક ૫

કોઈપણ વસ્તુના સમસ્તધર્મ કરતાં એક જ પ્રધાન ધર્મનું દર્શન કરાવવા કવિ પ્રયત્ન છે તેથી ઉપદ્રવે એ ધર્મ જોઈ રહેશે તેવો એવી વસ્તુનો વિચાર કરી વાચકના મન પાસે તેની મુક્તિ ખરી કરે છે; આના પરિણામે તે વસ્તુના ઉત્કટ ધર્મ તેમાંથી જેથી વાચક વધાર્યું પદાર્થમાં સંદાનત કરે છે. કવિ-કોઈ પણ દસ્યનું વર્ણન કરતી વખતે કેવળ તેની જ વિગત નથી આપતો પણ સાંજોસાથ તે દસ્યથી જે વિચારો સ્ફુરે છે કે લાવ-ણીઓ અનુત થાય છે તે પણ આપવા પ્રયત્ન છે. કવિને પોતાનો ભાવ વાચકમાં સંદાનત કરવો છે. ભાવને સ્ફુટ કરતાં દર્શનો તેને પ્રતિભાના પ્રમાણે સ્ફુરે આવે છે. ઉદાહરણ: કદિન રામસના હાથમાંથી છૂટી કરાયેલી ઉર્જા મૂર્છામાંથી ધીમે ધીમે સન્નાન અવસ્થામાં આવતી જાય છે તેનું વર્ણન કવિ કાલિદાસે પૂરેવા રાખ પાસે ઔચિત્યવાળી ઉપમાઓ દ્વારા નીચે પ્રમાણે કરાવ્યું છે:

“જ્યોત્સ્ના જ્યોત્સ્ના તમ વિવર્તા સન્નિ જોની જાનશે,
રેણુ પૂણી લખત મહતાં જ્યાં જોની પ્રમાણે;
જોની વસ્ત્રા વડની સમતાં મિટ્ટી જ્યાં વિશાળે,
તેથી, મૂલ્યો, સ્વયં જાણતાં, તુંજી દિવ્ય રાજે.”

(મશાદ્ગમની પ્રસાદી અંક ૧, પૃષ્ઠ ૫)

ઉર્વશી મૂર્છામાંથી સજાન અવસ્થામાં આવી નથી પણ આવતી જાય છે તેથી ઉર્વશીને અન્ના કહેવને લીધે અધારામાંથી મુક્ત થતી રાજિની સાથે, રાત્રે ધૂમના મોટા બાગને કાપી નાખીને કેપાલી અગ્નિની જ્વાલાર સાથે, તેના પડવાથી ક્યુપ થયેલો પણ પાછો સ્વચ્છતા ધારણ કરતી નવી મગાની સાથે સરખાવી છે. વિજને લાદશ ખડું કરવા માટે કેવા જોશિયવાળા ઉપમાનો ! ‘The perfect simile,’ says Johnson, ‘must both illustrate and the subject, must show it to the understanding in a clear view and display it to the fancy with greater dignity.’ આ ઉપમામાં સાધારણ ધર્મ એક જ છે. કોઈક વખત કવિ જુદા જુદા ઉપમાનો મૂકી જુદા જુદા સાધારણ ધર્મો દ્વારા એક સમયે જ તે વસ્તુનું જે સ્વરૂપ થયું છે તે સમજાવે છે. ‘કય અને દેવવાની’ કાવ્યમાં ખિજ અને અવલેખના પામેલી દેવવાનીને કયે “ધરી દેવા સાથે સદય શુદ્ધ આલિંગન, દેતા” “શમતી રમણી બાસે વાન રમમાં” એમ કહી કવિ કાન્તે નીચે પ્રમાણે દેવવાનીનું વર્ણન આપ્યું છે:

“શોકે જેવી શુધિ નિસરતી માનસેથી મશકો
વર્ષા ઝા વિમલ જગમાં નામતી થા મૃદુલાલી;
જોખિતી થા તણ સમકલી મિલથી જેમ બીજ
બાલો તેનો ખનો ખડ, ખરે અલુણ્ણ કરાઈથી જ.”

દેવવાનીનો વિષાદ દૂર થતાં અલુણ્ણ દેવવાનીનું કવિ ચિત્ર ખડું કરવા કહે છે તેથી જાનકા સરોવરમાંથી નિસરતી હંસછૂની સાથે, વિમલ જેલમાં નામતી મૃદુલાલીની સાથે અને ચમકારા કરતી વીજળીની સાથે સરખાવી છે. આનન્દમગ્ન થતાં ચોરવધુત શ્યામતું પહેલી પંક્તિમાં વર્ણન છે, હલ્લ આનન્દથી નાચી રહ્યું છે તે બીજી પંક્તિમાં દર્શાવ્યું છે, અને હર્ષ વ્યાપવાથી કાન્તિ અલૌકિક સ્ફુરિત રહી છે તે વીજળા ચમકારાથી દાખવ્યું છે. શુચિ, વિમલ સ્વરૂપે શુદ્ધતાનો પણ નિર્દેશ થયો છે. કેટલીક વખત કવિ જુદા જુદા પ્રકૃતિનાં દર્શ્યોમાંથી અમુક અમુક અસી સાથે જ અમુક વ્યક્તિની સ્થિતિને સરખાવે છે. કવિ ન્હાનાલાલના “સ્વપ્ન” કાવ્યમાં, “રનેલીના સોણા આલે” ત્યારે “એવા એવા છે પ્રિયના ચમકાર, એવા એવા બીજાં ચકારા ચોર, એવા એવા છે પ્રિયના અંધકાર, એવી એવી આત્માની અધીર, એવા એવા ખૂંચે દિવ મોકાર”,—એમ સ્થિતિનો નિર્દેશ કરેલ છે. J. S. Brown કહે છે કે “Feelings swamp ideas and language is used to express not the reality of things but the state of one's emotion.”

સરકુન આલેશનિકાએ પાડેલ ઉપમાના એકને કહે મૂકી, ઉપમાના બે વિસ્તૃત વિભાગ પડી શકાય: (૧) લાગણીએ ઉપરિયત કરેલ; (૨) શુદ્ધિ નિવર્ણન થયેલ. પહેલા પ્રકારની ઉપમા ઉત્તમ કાવિની છે તે આપણે અત્યાર સુધીના વિવેચન દ્વારા જોયું છે. રસની અભિવ્યક્તિ વખતે આપોઆપ જ ઉપમા કાવ્યમાં વજ્રાય છે તે ખરેખર અલંકાર અભિધાનને યોગ્ય છે. બીજા પ્રકારની ઉપમામાં એટલે કે શુદ્ધિ નિવર્ણન થતી ઉપમામાં

—કવિએ પ્રયત્નપૂર્વક ચોક્કસ ઉપમામાં—આકર્ષક તત્વ હોયું જોઈએ અને એરસમજાતિ દ્વિપલ કરે એવો વિસ્તાર કવિએ રચવો જોઈએ. ઉદાહરણ લઈએ:

“ મળેલા અગ્નિબાળાને, લૂટારા જેમ આલોચ ”—આમાં આકર્ષક તત્વ કયું? તીર્ણ ઉદાહરણ લઈએ:

જિમ સહકારે કામલ ઠહકે
જિમ હસુમ વને પરિમલ મહેકે
જિમ ચન્દન સુગંધ નિધિ,
જિમ મંજાબલ લદ્દરે લહેકે,
જિમ કમણાચલ તેજે જલકે,

તિમ ચેલમ શૌભાચ નિધિ.”

આંહિ વિસ્તાર એવી રીતે મૂકવામાં આવ્યો છે કે આપણને હૃદયગમ આકર્ષમાં મુગ્ધી કે એવો સાધારણ ધર્મ પ્રતીત થતો નથી અને કવિનું ચિત્ર વિષવિષ રંગમાં રેળાઈ જાય છે. આવી કૃદ્ધિથી નિર્ગમ્ભ થતી ઉપમાઓમાં ‘લિંગ વચન દોષ’ ધૂરી ન જાય તે માટે પ્રતિવાચાળી કવિએને પણ પ્રયત્ન કરવો પડે છે. ઉદાહરણ:

“ સર્પો મથી સુંદર લાળી જને,
બીજે જતાં એ વિરમી કુમારી
આખો અંદરો એઈ ન વસ બીજે
હિરેન્દ્રી હાર કદાપી બની. ”

વધુમંદા: સર્ગ ૬, શ્લોક ૬૬

કુમારી ઉપમેય છે તેથી ઉપમાન પણ નારી જાતિમાં જ મૂકાય; આ માટે મૂળમાં ‘વટ્ટપ-દાલી’ અને ભાષાન્તરમાં ‘હિરેન્દ્રી હાર’ એવી કૃત્રિમ ચોળના કરવી પડી છે.

ઉપમાનું હાર્દ સમજવા માટે રીચેલું અવતરણ ટીકવું છે:—“The beauty of the simile does not lie in the statement of obvious or fancied similarity at a single point. Where a situation is described as similar to another situation the reader sees something that is not too obvious and reacts to the comparison with a greater feeling of delight. This delight is in proportion to a number of points over which the similarity is indicated, the extent to which the situations compared are unlike each other, and the importance of the context in which the simile is called in by way of illustration.”

(Vankatesa Iyengar)

એ જૂઠાં જોઈએ નહિ કે ઉપમા અલંકારમાં ઉપમેય અને ઉપમાન જિન રહે છે:—“સાધર્મ્યસુપસાધેરે”. સાધારણ ધર્મ એ જનિતી-સંકળ છે, જનિતે જિન રાખીતે જ સાદર્ય કવિને દર્શાવવાનું છે અને પ્રતીતિ પણ એવા પ્રધારતી જ કરાવવાની છે. ઉપમાનું મહત્ત્વ અપ્પણ દિક્ષિતે ‘ચિત્રમીમાંસા’માં આ પ્રણાલે આપ્યું છે:

“ ઉપમેય શૈલ્યો સંગ્રાપ્તા, ચિંત મુનિકા જેવાન્.”

રત્નચીત્રાચાર્ય: “મુલકી લીલદા પેનાન્.”

ત્યારે ઉપમાના આટલા વિવેચન પછી આપણે બીજા સાદર્યમૂલક રૂપક, ઉપમેષાદિ

અલંકાર લઈએ.

૩૨

પ્રસ્થાન દર મહીનાની ૨૦મી તારીખે નિયમિત પ્રસિદ્ધ થાય છે.

લવાજમ : હિંદમાં રૂ. ૫-૦-૦; પરદેશમાં રૂ. ૭-૮-૦. પૂરક કિં. ૦-૮-૦.

પ્રસ્થાન

। દ્વિષ્ણુનં ન્યસેત્ પાદમ્ ।

પુસ્તક ૩૬

સેત્ર : ૨૦૦૧

અંક ૬

બે કાવ્યો

ઉમાશંકર ભેગી

૧ પત્ની અને બાળક

ન કે રસનિવાસવાત મહીં જોઈ ભાવજ છે,
સ્વભાવસરલા છતાં જગતથી ન કે અલ છે,
ન લેશ અલુભણ આ ઉત્તરી જીમિરેખા મહી,
રંગેરંગ પિછાણતી. (—મજબ તો ચ અહા દહીં !)
ન કે ઉપકાર ન ભોલું અજ વર્તી પૂરા જતી,
અને દરકી અજ હોંક પર તે ચ પાતી જતી.

છતાં ચ અહીં-આજ બે જણ વળ્યોં સવારે કંઈ
સુગોષિ મહીં ત્યાં પહેરાડ-છવન પહેરાડતા સ્વપ્નથી
ધવાયું સદસા બચ્ચું હૃદય, હિમયું, મેં મધી
મધી કંઈક પાલકું; જાંચ નયને વળી કે રહી
નહીં નજર તારી, હું ચૂમતી નેત્ર. ભીનાશ જે
જણાઈ ગણી તે પછી અધરસપાઈની !—હાથ ! જે
ગઈ હું ! બચુ આવી ત્યાં છળી ઉઠી વહી રહે ખીરે
પિતાણ, ક્યમ આંખમાં મધી હું આજ દેખાતી રે ?

૨ ‘યધિય તુજ જેવડી’—

‘યધિય તુજ જેવડી—

અરે! હજિ તું દેવડી!—યધિય મોટી, ત્યારે તને
બધું ય કરવા હધિય!’

‘બધું ચે શું બા?’

‘હા.’

‘મને

બધું ય ન શું આવડે? વણીય પૂરી હું નાનકી,
અને બહુ જ બાપુને સુજની લાવતી ચાનકી;
ગનાવીય હું જાત, ખીચડી, કઠી અને લાખરી,
કરીય ઘર સાફ, ધોઈ લુગડાં, તું જોજે ખરી.
કરે ડુંગર બાપુ મેજ પર તે ચ છેને—’

‘હવે

સુકીય લવરી? બધું ય કરશે તું, જો આ બવે
યધિય સુજ જેવડી.’

સુર્યા કંઈક વાર ઠોડભર ઉઠ સંવાદ એ
કઠી કંઈ સુવચ માંગ્યું, જટ જેની ત્યાં યાદ એ—
‘યધિય સુજ જેવડી, હધિય સો તને ચે.’ કઠી
ઘરેલું કંઈ જોઈ માગતી, રહેતી એ ત્યાં વડી
‘યધિય સુજ જેવડી . . .’

સહેજ કંઈ વાતમાં પછી લડી પડ્યાં એક દી.
અમે જનનિતાત, ને ભિભરી ચાર આંખે નડી
મહાશુ તણી આખરે. નવ સહી જતાં નીકળ્યો
બહાર, ચગ ત્યાં જ દાદર પર જ યંવડી ગયો :
‘રડીય નહિ બાપુડી, બચુડી, તું ય.’ કૂસ્કાં ભરે
અને બચુડી પૂછતી : ‘રડીય બા! હું ચે ન્યાહરે
યધિય તુજ જેવડી?’

[૭મ, ૧૯૪૪]

શ્રી અરવિંદની સાધના

મૂળ લેખક : હરિદાસ ચૌધરી
આપાતરકાર : જ્યંતીલાલ આચાર્ય

આપણા દેશમાં એક વખત એવો હતો કે જ્યારે અધ્યાત્મસાધના જ સાચી ઉપલબ્ધિને એકમાત્ર માર્ગ મણાતી. આત્મજ્ઞાન અને ધર્મજ્ઞાનના ડગલગળા પ્રકાશમાં જીવનના બધા જ સારને ઉત્ખણવલ કરવા, રાષ્ટ્ર અને સમાજનાં બધારણુ મૂકવા, શિક્ષણ અને શાસનની પદ્ધતિઓનું નિયમન કરવું, આ પ્રકારની રીત સર્વજ્ઞાપી હતી. પરંતુ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના સંસ્પર્શથી આજે આપણી દૃષ્ટિએથી ધણી બદલાઈ ગઈ છે. આજે આપણે તકપ્રધાન શુદ્ધિને સાધના નિદર્શકને ગૌરવભર્યા આસને સ્થાપી છે. જ્ઞાનનિદ્રા કે અધ્યાત્મજ્ઞાનની વાત આપણને ધૂમસ જેરી લગ્યાય છે. યોગસાધનને આપણે કાં તો હાલના વિદ્યાર્થીનો અસ્વસ્થ હૃદય, કાં તો સ્વાર્થપરાયણ આત્મનૃપિત પામવાનો માર્ગ ગણીએ છીએ, ચરીરને સ્વસ્થ, ખર્ચિષ્ઠ, અને પ્રાણસક્રિયાની પ્રજ્વળતાથી બળવાન બનાવવું અને માનસિક શક્તિઓના યોગ્ય નિકાસ દ્વારા જાણ પ્રકૃતિની ભોગવિકાસની સાધન-સામગ્રી પર આધિપત્ય જમાવવું, આ આજે આપણા સર્વોચ્ચ આદર્શ છે. પરિણામે, જ્યારે આપણે સંબંધિત કે રાજનૈતિક અધિક્ષનના અગ્રભાગમાંથી વિદાય ભ્રમને શ્રી અરવિંદ દીર્ઘકાલબ્યાપી અધ્યાત્મસાધનામાં શકાય ગયા છે, ત્યારે આપણે જ્ઞાન પામ્યા અને એક પ્રતિભાશીલ અસ્તિત્વની મનોભાગત આત્મહત્યાની વિરુદ્ધમાં આપણી ફરિયાદ લગાવવા લાગ્યા. રાષ્ટ્રમુક્ત અરવિંદ ધૈર્યની વિપુલ કમંડલિત અને અસાધારણ શુદ્ધિપ્રભાવનું સ્મરણ કરતાં આપણાં જ જ્ઞાન અને ફરિયાદ વધારે તીવ્ર બન્યાં. આપણને લાગ્યું કે આધ્યાત્મિકતાએ જ તો આપણા દેશનું નબોદ વાળ્યું! ધર્મના નશામાં જ આપણે દેશ ગુલામ બનીએ!

પરંતુ સહેજ સાંતવિતે વિચારતાં સમજીએ કે અસલ આધ્યાત્મિકતા કદાપિ જીવનના પાંચગાંધ્યનું કે અવનતિનું કારણ હોઈ શકે નહિ. આપણું જીવન આત્મભોગે જ આવી-કાંઈ છે, આ વિષય એક અખંડ વિરાટ ચેતનાનું પ્રગટીકરણ છે, સર્વ સત્તિવંદ્ય મલ્લ. એટલે ખરી વાત તો એ છે કે આત્મમાર્ગ પ્રતિષ્ઠિત મર્યાદી જીવન પાંગળું નહિ પણ સર્વાલંગીણ વિકાસોન્મુખ થાય છે, અનંત જ્ઞાન અને શક્તિથી, અપરૂપ સૌન્દર્ય અને ગૌરવથી સમૃદ્ધ અને છે. આપણા વહિક અને પૌરાણિક યુગનો ઇતિહાસ આનું પ્રમાણ છે. દર્શનયુગના પછી બાવલારિક ભ્રમમાં આપણે ભારતની જે અશક્તિ અને અધોગતિ ભ્રમણે છીએ તેના પ્રણા ઐતિહાસિક કારણો છે. દર્શનયુગની નિરૂત્તમૃદ્ધ સંન્યાસાત્મક આધ્યાત્મિકતાને બાવલારિક અકુસલતાનું એક મુખ્ય કારણ ગણવું હોય તો અને વધારે નથી, પરંતુ એટલું જાણવી જ કે એ અકુસલતાને માટે જે જવાબદાર હતું તે આધ્યાત્મિકતાનું અસંપૂર્ણ અને ખંડિત રૂપ હતું. અનિચ્છા અધ્યાત્મસાધનને માટે જતાં ભારતના ઇતિહાસમાં એક એવો સમય આવ્યો કે જ્યારે લીલાને દૂર કરીને યાજ લીલામયને જ જાણવાનો એકંદરો પ્રયત્ન થવા લાગ્યો, જ્યારે તેમની અરૂપ અનિર્દેશ સત્યાનું સ્મરણ નાજુરને માટે બમવાનનાં

અનંત-રૂપનું, જીવનની અનેઃ ભગીઓનું વિશ્વમરણ કરીને સાધનાની ચક્રિત સીમાબદ્ધ થવા લાગી. સંપૂર્ણ સિદ્ધિને માટે કાંઈ એક વિશેષ કાળમાં કદાચ સાધનાને સીમાબદ્ધ કરવાની, તીક્ષ્ણ કરવાની જરૂર હતી. આથી કરીને જ ભારતનો અંતરાત્મા વ્યાવહારિક જીવનનું પાંગળાપણું પામવા છતાં આત્મોપલબ્ધિના અનેક પ્રયત્નો કરી રહ્યો છે. પરંતુ આજે ભારતવર્ષની અધ્યાત્મસાધનાની અંદેક ધારાઓને એક સમન્વયમૂલક ચરમ પરિણતિમાં સાર્યક કરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે. આધ્યાત્મિકતાના આ પૂર્ણ વિદ્યાસને પરિણામે આપણું પાર્શ્વિક જીવન પણ એક અભિનવ દાળમાં દગાશે. શ્રી અરવિંદની સાધના આ પ્રકારની ચરમ પરિણતિની સૂચના કરે છે.

આપણા દેશમાં યોગસાધનાની વાત નીકળતાં જ સૌથી પ્રથમ સંન્યાસનો આદર્શ ગનમાં આવે છે. ક્યો છાડીને, સંસાર ત્યજીને અને આ માયામય જગતને તિલાંજલિ દઇને કોઈ ગદન વનની નિર્મનતામાં કે અધાર્થથી પર્વતની શુદ્ધિમાં જવું જોઈશે જીવનનો ત્યાગ કરીને જીવનની પરિપૂર્ણ પરિણતિ પામવી જોઈશે છુદ્ધે નિર્ધારિત આદર્શનો, એટલે કે જીવનપ્રદીપ સંપૂર્ણ હોલથી નાંખવાના ધર્મનો પ્રચાર ક્યો. તેમણે જણાવ્યું કે જીવન દકાવવાની જે અર્થ ચારપૃષ્ઠા, એ જ અર્થ અન્યોનું મૂળ કારણ છે. બૌદ્ધ ધર્મમાં જગતનાં દિતને માટે ક્યો કરવાનું જણાવ્યું છે, વિષ્ણુઆપી કરુણા અને મેત્રીની વાત જણાવી છે, પરંતુ પૃથ્વીમાં રહીને જીવનને મહાન કરવા માટે નહિ. હવે હાલમાં, સર્વ ઇન્દ્રિય, સર્વ શક્તિ, સર્વ વસ્તુ, —આ ચાર મહામત્રોથી વિશ્વમાનવને જામત કરીને નિર્વાણને માગે જવાનું બૌદ્ધધર્મમાં જણાવ્યું છે.

શંકરે પ્રચાર કર્યો કે બ્રહ્મ સત્ય છે, જગત મિથ્યા છે. શંકરના બ્રહ્મ જીવન નિર્વાણ જેવા સર્વવ્યાપી મહાસ્ત્ય માત્ર નથી, તે છે સમિચ્છાનંદસ્વરૂપ. પરંતુ શંકરનો આદર્શ પણ જીવની માફક જીવનપ્રદીપ હોલથી બ્રહ્મમાં વિલીન થઈ જવું, અથવા બ્રહ્મમાં જીવાત્માની અભિનંતા અનુભવવી, એ છે. એ ચરમ લક્ષ્યે પહોંચવા માટે સમજવું જોઈએ કે આ જીવન માત્ર મુગ્ધજન પાછળ આંધળી દોડ છે, —જગત એ કલ્પિત રંગજી સર્જની જેમ કેવળ મિથ્યા માયાની રચિત છે. અલબત્ત, શંકરે જીવ-મુક્તિની વાત સ્વીકારી છે, પરંતુ જીવ-મુક્તિ પુરવડે માટે તેનું જીવન એટલે કેવળ પરિત્યક્ત દુઃસ્વપ્નની અણે કે હેમ્લી સ્મૃતિ. અતીત ક્યોના અર્થ આવેમથી જીવન તે વખતે પણ સ્પષ્ટિત થતું હોય, પરંતુ જીવનની અસારતા અને તેની હૃદયતા મુક્ત પુરવડે ઉપસરવડ કરી દોવ છે, એટલે કે તે જલદીથી ખરી પડશે.

રામાનુજે જીવ અને જગત બન્ને સ્વીકાર્યાં છે, ને કે એ બન્ને ય પદો પદોનાં વિશેષજ્ઞ માત્ર છે, એટલે કે પરમેશ્વર પર બધી રીતે નિર્ધાર છે. પરંતુ તેમને અને પણ જીવનનું ચરમ લક્ષ્ય પૃથ્વીમાં રહીને જીવનનો પૂર્ણ વિદ્યાસ સાધવામાં કે માનવમાં દેવતાના જન્મની સાધનામાં નથી. સંસારમાંથી, આ જીવનમાંથી મુક્ત થઈને સ્વર્ગના દેવતાનું સાંનિધ્ય મેળવવું, તેમની આજ્ઞાને અનુસરવું, એ તેમનું લક્ષ્ય છે. રામાનુજે મર્ત્યના સ્વીકાર કર્યો છે, પણ મર્ત્ય અને સ્વર્ગની વચ્ચે એક નિર્વિદ્ય વિદ્યાસ પણ ખડી કરી છે.

દેવજન મેળવવા માટે મર્ત્યનાં દેહ, પ્રાણ અને મનનો ત્યાગ કરીને શુદ્ધ સત્ત્વના નવા ઉપાસનથી પ્રારંભ દેહ, પ્રાણ અને મન જરૂરી છે. સત્ત્વધામનું રૂપાંતર કરીને તેના ઉપર સ્વયંની પ્રતિષ્ઠા સંભવે, આ જીવનને કામચલતજંદો સમર વડીને પૃથ્વી પર ભગવાનનો જન્મ કરવો એ જ વિશ્વપ્રકૃતિનો વિશુદ્ધ ઉદ્દેશ છે, — એ વાત રામાનુજ વિચારી ચક્રાચાર્ય નહિ.

એમ આપણા દેશમાં સામાન્ય રીતે યોગનો અર્થ સંન્યાસ અને સંસારત્યાગ કરવામાં આવે છે, તેમ પશ્ચિમના દેશમાં તેનો અર્થ વ્યાપકતર યોગનો એક ખાસ માર્ગ એમ કરવામાં આવે છે. આપણા આ શુદ્ધ દેહ, મન અને પ્રાણની શક્તિ દ્વારા પૃથ્વીની સર્વ યોગસામગ્રી પોતાની કરવી, એ સ્થળે પશ્ચિમનો આદર્શ. મનુષ્ય જે કાર્ષ કરી શકે તે કરતું, મતાપ્યમાં જે કાર્ષ અતર્નિર્નિત સંસ્કૃતિ રહી છે તેનો પૂર્ણ વિશ્વાસ કરવો, એ સ્થળે પશ્ચિમનો આદર્શ. પાશ્વિવ યોગને ઉત્તરેબીને કાર્ષ શાશ્વત નિર્મલ આનંદ મેળવવાની સાધનાને તેઓ સદેહની નજરે જુએ છે, તેને કલ્પનાવિચારોનો નિષ્ફળ પ્રયાસ ગણે છે.

શ્રી અરવિંદના જીવનમાં પ્રાપ્ત અને પાશ્વત્ય જાવધારાઓનો અપૂર્વ સમન્વય સમીચો છે. પ્રાપ્ત આધ્યાત્મિક આદર્શમાં પાશ્વત્ય કર્મપ્રેરણાનું ઉદ્દેશ્યન કરતું અને પાશ્વત્ય કર્મસીતમાં પ્રાપ્ત્ય દેવજનના સ્વર્ગને મૂર્ત કરતું, એ તેમના યોગના ઉદ્દેશ છે. આ પૃથ્વી છે વ્યાપણું કર્મક્ષેત્ર, એ તો શું પણ સાધનાની શિદ્ધિ મેળવવાનું યોગક્ષેત્ર. આ વ્યાપ્તમાં પાશ્વત્યનું સહજ સ્થાન અર્જાય છે. પરંતુ શ્રી અરવિંદની સાધનાનું લક્ષ્ય કેવળ માનવની શુદ્ધ શક્તિની સહાયનાથી પ્રકૃતિમાંથી અને તેડથી સુખભોગ મેળવી લેવાનું નથી, પણ પ્રકૃતિની પાછળ જે વિશ્વાત્મા છે તેમની સાથે પોતાની અસિન્નતા અનુભવીને તેમની અર્નત શક્તિથી શક્તિમાન થવું તે છે. પૃથ્વીની સ્થૂળતા અને સંકીર્ણતા સ્વીકારીને મનુષ્ય તરીકે અને તેડથી પોતાનો પ્રચાર કરવો એ કાર્ષ ચરમ વાત નથી, પરંતુ મનુષ્યમાં જે રહેલા દેવતા છે તેને જાગ્ય કરીને મનુષ્યનું રૂપાંતર કરતું બ્રહ્મણ, પૃથ્વીમાં અતર્નિર્નિત જે વિરાટ ચેતના છે તેનું ઉદ્દેશ્યન કરીને સર્વ રાજ્યની સ્થાપના બની કરવી પડશે. સ્થૂળ પ્રકૃતિની પાછળ સ્વચ્છિદાનંદમય વિશ્વશક્તિની છુછા નિરંતર કામ કરી રહી છે. એ વિશ્વશક્તિની સુચનાઓ ઉત્કાંઠિત દ્વારા પ્રકૃતિજગતમાં ચેતનની, પૃથ્વી પર સંચિદાનંદની અભિવ્યક્તિ કરતી આવી રહી છે. જગતમાંથી ઉત્કિષ્ઠ, ઉદ્ધિદમાંથી પ્રાણી અને પ્રાણી પછી મનોમય માનવનો અવિર્ભવ થયો છે. શ્રી અરવિંદ માને છે કે દેવ જાગવાનની અતિમાનસશક્તિ (supramental power) ના અવતરણથી અતિમાનવનો જન્મ થશે. માનવના સ્થેત મેલત અને સાધના દ્વારા આ પ્રકારની અભિવ્યક્તિ થઈ શકશે. પશ્ચિમને, અથા ય માનવો આ દિવ્ય જીવનના અધિકારી બનશે અને પોતાને અજીવના સંતાન માની શકશે.

જદ પ્રકૃતિની પાછળ તેમજ આપણા દેહ, પ્રાણ અને મનને લટાવીને જે એક વિરાટ સ્વચ્છિદાનંદમય સત્ત્વ રહેશે છે તેનો પ્રતિષ્ઠાસ પ્રાપ્ત્યની ગતીર અતર્નિર્નિત આપેઆપ થયો છે. પરંતુ આ અસીધ વિરાટ ગતિનું સંધાન પામીને, તેના અગાધ આનંદમાં રૂપી બનીને પ્રાપ્તે વિશ્વપ્રકૃતિની ગતિની, જીવનની કર્મધાસની ઉપેક્ષા કે અસ્વીકાર કરવાનો મેલત.

કર્મો. ચંકરે કૃત્ય કે બહુ સત્ય છે, જગત મિથ્યા છે. શ્રી અરવિંદ કહે છે કે બહુ સત્ય છે અને જગત પશુ સત્ય છે; મિથ્યા છે માત્ર અંધ અંધકારને વશ થઈને જગત તરફની આપણી આસક્તિ. ત્યાગ અને સંન્યાસ એ અદેખર ધણા જાંચા આદર્શો છે, કારણકે ભૂખ સુધી વાસના, કામના વગેરે ભય નહિ ત્યાં સુધી અધ્યાનનો અધિકાર દૂર થઈ શકે નહિ, અંધકારની પ્રવૃત્તિ ટળે નહિ, વાણી અને મનને ઝગોચર એવા પરમ સત્યનું સંધાન મળે નહિ. પરંતુ ત્યાગ કરવાનો છે સંસારનો નહિ, પશુ સંસાર તરફની આસક્તિનો; સંન્યાસ કરવાનો છે કર્મોનો નહિ, પશુ કર્તૃત્વની જાવનાનો. કારણકે ભગવાન પોતે પશુ કર્મોદ્ધાર અનેક વૈચિત્ર્યો ઉપજોગ કરી રહ્યા છે, અનેક રીતે પોતાનો અદિર્શીય કરી રહ્યા છે. આપણો ઉદ્દેશ છે કર્મનાં ફળ અને કર્તૃત્વનું અભિમાન ભગવાનને સોંપીને તેમની લીલાના સાથીદાર થવું તે. અદ્યતન, સ્વેચ્છાપૂર્વક બધું જ હોશિને ભગવાનમાં મીન થઈ જવાય; પરંતુ આ વિશ્વની લીલામાં ભગવાનના સહયર થવું, જગતમાં ધર્મસંભળની રક્ષા-પતામાં તેમના સહાયક બનવું એ વધુ ઈષ્ટ છે, કારણકે ભગવાનનો પશુ તે જ હેતુ છે. જીવાત્મા તો નિત્ય ગુહ, છુદ્, મુક્ત છે, અને ઇચ્છા કરતાં જ ભગવાનની વિશ્વાતીત સત્તામાં વિલીન થઈ શકે છે; પરંતુ ભગવાનની લીલા નરક ટળતી પ્રવૃત્તિમાં પોતાનું સમર્પણ કરીને આ પૃથ્વીમાં ભગવાનનું કાર્ય સાધવું એ જ જીવનો યેશ ધર્મ મહાદય.

અજ્ઞાન, અંધકાર અને કર્તાનું અભિમાન ત્યજીને કર્મજીવનને બેઠવું એ ભગવદ્-ગીતાનો મૂળ મંત્ર છે. અંતરમાં આકો શિષ્ટિનો નિર્મળ પ્રસાદ આનંદ અને બહાર કર્મ-તરંગના ક્રોધાળા—આ યાદુ બ્યક્તિગત જીવનની સર્વોચ્ચ અવસ્થા, તેની અરમ સાર્થકતા. વૈદિક ઋષિઓએ પણ યાત્રાપ્રતિષ્ઠિત કર્મયોજના આવા આદર્શને શ્રેષ્ઠ રચાવ આપ્યું હતું. ઋષિઓ આત્મા જીવનને એક વસ્તુ માનવા. પ્રત્યેક પળનાં વિચાર અને કાર્ય ભગવાનને અરજી કરવાનાં. આ ઉત્સર્ગ અને આત્મઅધિદાનને પરિણામે ભગવાન સ્વયં માનવમાં અવતરે. પૃથ્વી પર આ ચાલને ઉતારવાને શ્રી અરવિંદ સાંજનામાં મગ્ન છે. પોતે મને છે કે દિવ્ય જીવનની પ્રાપ્તિ એ માત્ર સંભારની ચાત નથી, પરંતુ મુંઝવણભરેલાં વિવર્તનો દ્વારા વિશ્વપ્રકૃતિનો પશુ એ જ નિર્ગુહ ઉદ્દેશ, એ જ ગુપ્ત રહસ્ય જણાય છે. આ દિવ્ય જીવન મેળવવા દેહ, પ્રાણ અને મનની માત્રા વડાગીતે કેવળ દુરીય અવસ્થામાં ઉત્ક્રાંત થયે નહિ શકે, પરંતુ તે સાથે સાથે ત્યાંની અભિમાનસચ્ચિત્તને મન, પ્રાણ અને શરીરને નવી ચેતના, નવી શક્તિ, નવો આનંદ આપીને રૂપાંતર કરવા નીચે આજીવી પાડે. શ્રી અરવિંદના પૂર્વયોગ, અંશાત્મયોગ કે અત્મસ્થાઈજનોમનું બરાબર આ લક્ષ્ય છે.

આનો જીવન

વધારે તાકાત અને કાર્યશક્તિ

માંગે છે।

માંદરી-અતિથમ કે બીજા કોઈપણ પ્રકારે પ્રમાણેલ કાકિત પાછી મેળવવા, તેમજ આજની વધારે પાતી જવાબદારી અને ચિંતાની સામે જૂઠવા, ચિવાળામાં સુવર્ણમાસિની વસંત એક આશીર્વાદ સમાન છે. ઉચ્ચતમ શક્તિવાળી કિમ્તી તરનોથી બરપુર.

સુવાર્ણ
માલિની
વસંત

‘કાસ્પો’

[KASPHO]

ચિવાળાની દીકરી ‘કાસ્પો’ થી એ સામાન્ય છે. તમીનોતી કસામણ પામેલી આ દીકરીએ-‘સરડી તથા ખાંસી’ને કહો શરૂ છે. વસાકા અને બીજા પ્રખ્યાત ઔષધિઓના મિશ્રણની અને આ દીકરીએ મહે તેવા પ્રકારના કંઈ-ખાંસી-સરડીનો. દરેક જ નાથ કરે છે.

તમારા માયાના વાળની બરછટના દર કરવા તથા વાળની વૃદ્ધિ અથો, આ એક જ હેરબોર્મ છે. કેપરેલ તેલમાં તાજા વનસ્પતિઓમાંથી તૈયાર કરેલું એક અનુપમ સુમધી તેલ કે જેનાથી માયાના વાળ ખરેખરે બચે છે. માયામાં કંઈક રહી વાળનું સૌન્દર્ય વધારે છે-વિદ્યાર્થો-વિદ્યાર્થીનીઓ માટે અત્યંત ઉપયોગી છે-અજમાવી ખાતી કરી લો.

સુકુંલ

સર્વવિદ્ય
હેરબોર્મ

વ્યવનપ્રાશ

(અખવગ)

કાંતિ અને પ્રજ્વિ માટે જેમ આવામની જરૂર છે, તેટલી જ વ્યવનપ્રાશની જરૂર છે. સર્વ શક્તિવર્ધક બોચાઈની બગપૂર વ્યવનપ્રાશ (અખવગ) એ એક મુરખો-આટલું છે. દરેકજ પાચનશક્તિ અનુસાર લેવાથી, સાચી શક્તિ પ્રાપ્ત થશે.

જ્યોત્સના
સોલ જોન્સ

ભારતીય ઉદ્યોગ પ્રચાર કાર્યાલય, ૧૪, બાસ્કરેન,

જ્યોત્સના, મુંબઈ.

ગળવાના રથ : અદ્વૈતાત પ્રેમચંદ દત્તાત્રાયા, નણ દરવાજા, અમદાવાદ.

હિંદી વસ્તુ બંધાર, સુરત. પી. શિવકાંતની કું. વડોદરા.

હરીરાજર દેવરાજર શુક્લ, ઉમરેઠ. માહુનસાત પ્રજ્વૈતાત શાહ, વંધુડા.

તથા બીજા બધીના દવાવાળા.

શિવાળા માટે આયુર્વેદાશ્રમ હાર્મસી લિં (અહમદનગર)ની ખાસ બનાવટ.

દૂર સાગર કંઈ સાદ સતાવે રે,
મારી નિંદરાના સુખમ્હેલ ડગાવે રે,
સીંચી યાન્તિની કુત્રવેલ કગાવે રે,
આખા માંડવડાને બિલો જલાવે રે

સાદ ઘન યાતા પેલા સપનાને બાવે રે,
લાખલાખ હાંવે મુને બલે સમજાવે રે:
“પ્રીત્યું, રીત્યું ને તારી પાડેશપછીતું રે,
બૂંડા, એ તો બતબાંધી બણ બધી વીંત્યું રે.

ફોનામિલી મેં ઘાંધી લાખલાખ પ્રીત્યું રે,
રૂપામિલી મેં રચી જીવનરીત્યું રે,—
આ રે પડોશ, પેટી પડતી પછીતું રે,
રાખ કાખ જેતું બધું માહડું એ શું રે ?

“તું રે સાગર કેડું પાણીતું બિન્દુ રે;
કાટિકાટિ બિન્દુમાંનો આ હું બન્ધો સિધુ રે;
એ રે સિન્ધુમાં બિન્દુ બિન્દુ આગ કોરે રે,
તો મ તું દહાવે મણી લાખ તારી મુઠી રે.”

સાદની સતાવણીમાં સાચ ઘણું લાગે રે;
હૃદયું સણવાર, બહે વીંત્યું મારી લાગે રે.
મનડું રંગાતું વધુ તો થે જના રાગે રે,
હલિલગૂંચાયું તો થે બલે બેલે ફાગે રે !

અર્પણ અને આમંત્રણ

તને હું કેટલી ચાહું તે ફહેવા પત્ર ? પત્ર તો
માનવી લાગણીએને અર્પી થે વ્યક્ત ના કરે,
ને હાં તો લાગણીએને, પ્રિયે ! સાગર બિછળે.

તેથી તો પત્ર ના, પુષ્પ, ફલ, તોય, કશું ચ ના,
અધો ઉચ્ચારી વાણીના અર્થ થે અર્પવા કથા ?

અર્પણ છે જ તો માડું હેતુ પ્રિયે ! છંદોછંદ
ભરાયું મેઘશું તારાં નેત્રાના સરનાં જલ
પીને, તે અર્પું હું આજે, ને તારાં નેત્રવાદિ જે
ઝીંઘ્યાં, તે વર્ષતો પ્રેમે ઝીલી લે તું ફરી, પ્રિયે !

શુભાખલાસ પ્રોકર

આજની સીએને સુવાવડનો ૬૨ લાગવા માંડ્યો છે ! વણી બહેનો મારી પાસે આવી ખુલ્લા દિવે સુવાવડ ન આવે એવી દવાની માગણી કરે છે ! બહેલી-સુપરેલી જ નહિ બલકુ સીએની પણ આ માગણી છે ! સુવાવડો 'વસ્તી વધે છે તે મોટું કંઈ કરવું જોઈએ' એવી વાતો કરે છે. નિમિત્ત વારતવર્ષિક મહિલા પરિષદો 'સંતતિ-નિયમન'ના દરવાજા કરે છે. આ જ્ઞાનપ્રચારના જમાનામાં કલોપકક્ષે આવી વાતો કુમારિકાઓના કાન સુધી અને અબકુ સીએ સુધી પહોંચે છે. આમ, સુવાવડનો ૬૨ સીએને સત્તાવી રહ્યો છે એ ચોક્કસ છે.

એક વખત એક સુશિક્ષિત બાઈ મારી સલાહ લેવા આવ્યાં હતાં. તે સમયે બીજી એક બાઈને હું તપાસતો હતો. તપાસી રહ્યા બાદ મેં એ બાઈને કહ્યું : "સુવાવડનો ૬૨ નં રાખશો." પેલી સુશિક્ષિત બાઈ એ સાંભળી રહી હતી. જ્યારે તેમનો વારો આવ્યો ત્યારે સૌમ્યમ એ બાઈએ મને પ્રથમ પૂછ્યો : "તમને પ્રુરોધેને સુવાવડના ૬૨નું જ્ઞાન કેમ કરી દરાવો ચકાવ ?" હું ચરમાચે : શો ઉત્તર આપવો એ સમજી શકવો નહિ. મેં વીમિચી કહ્યું : "સીએ પ્રુરોધે કરતાં કદ ધીરજથી સહન કરવાર છે. સુવાવડનું કદ એને લાગતું જ નથી. આજકાલના કદ પ્રચારની તમારા મન ઉપર અસર થઈ છે અને તમે નોકરનાં બીલાં છો. સુવાવડનો ૬૨ રાખશો તો સ્થિતિ શું થશે ?"

"તમને પ્રુરોધેને બોલતા—લીલો કરતાં કારી રીતે આવડે છે. તમે કદીએ સીએનાં હૃદયમાં પ્રવેશ કરી સીએના અજોના જગણો જાગ્યા જ નથી." એ બાઈ માર્ક. હું દવાખાનેથી ધર. ભયો. મને એ બાઈના ચંદેર વાડ આવવા લાગ્યા. સીએને-શું પરખર અસહ્ય કદ સુવાવડમાં ચતુ જ હશે ? કુદરતેના આ કદ પાછળ કંઈ હેતુ હશે ? કુદરતે આનું 'કેમ કહ્યું' હશે ? કા કુદરત અવાયો છે કા અમે મિનિસોટા બેવકુફ છીએ કે એનું રહસ્ય કમજી થકા નથી. સુવાવડ વખતે શું કામ કદ ચતું જોઈએ !

એક યત્નવેલ કહે છે કે "પુરુષ અને સ્ત્રી-બેમાથી એક ઉપર શલકિયા કરવાનું મને કામ હતું તો હું જરૂર 'ભી' ઉપર જ શલકિયા કરવાનું પસંદ કરું. કારણકે સ્ત્રી દરદ ધીરજથી સહન કરે છે. કનિઓ, સીએને જરૂરી અગમ, કુસુમપેશવા-વિલીપણો લગાડે છે પરંતુ સ્ત્રી રીતે પ્રુરોધ કરતાં સીએ વધુ હાનિ છે."

અને આ વાત મને તદ્દન સાચી લાગે છે. ચાલારશુ તાવ પ્રુરુધને આવ્યો હોય છે તો તે આશુ ધર મગલી યુદ્ધ છે—ગાંડુ કરી યુદ્ધ છે. જ્યારે સ્ત્રીને તાવ સાથે બીજી કદ-લીયે પીઠા મતી હોય છે પરંતુ તે ચાંતરથી ચાંત જ રહે છે. એક પહેલવાન બાઈને હું ઇન્કેક્ષન આપતો હતો. ઇન્કેક્ષન નમનાં આપનાનું હતું. જરાક લોહી પીયગરીમાં મેં જોયું તે એ બાઈએ જોયું પણ ખરું. જેનું મેં ઇન્કેક્ષન આપતું સર કહ્યું કે એ બાઈ બેકાન બાંધી ગયા ! મન કદને પાટલી ઉપરથી નીચે પાયા ! મેં સમયસ્યક્તતા વાપરીને નસમાંથી સોઈ કદી લીધી, હું મલકાયો. કમ્પાઉન્ડરને રિટ્રેક્ટન્ટ મિક્ચર ૪૮ મનાવીને વરદોને પાઈ દેવા કહ્યું અને ચોક્કસ રેસિંગ સોલ્ડ સુધાવવા કહ્યું. મોડીવારે એ બાઈને જ્ઞાન આવ્યું. ત્યારે મને કહેવા લાગ્યા : "મને ઇન્કેક્ષન લેતાં આવું જ ચાલ છે. હું દરદ સહન કરી ચકતો જ નથી." મેં કહ્યું : "તો વણી તમારે મને પ્રથમથી આ વાત કરવી

હતો તે !” દરદીએ લાચારી બતાવી : “ મને એ કહેતાં શરમ લાગી એક પહેલવાન જેવો માણસ નાનીથી સોપની બાથરી ચામડીમાં પેસતાં આવડે—ગંબારામ છે ! ” મને એની વાત સાવ સાચી લાગી. એના જેવો પહેલવાન જેવો માણસ ઇન્જેક્શનની સોપ સહન કરી નથી શકતો એ કહેતાં તેને જરૂર શરમ આવતી જ દરેક વસ્તુ મેં હજીપણ જાણ્યાતા માણસોને હું આવા જ દીક્ષા પોષા તરીકે જાણું છું.

પરંતુ મેં એક પણ ઓને હજી ઇન્જેક્શનની સોપ લેતાં-બૂમ પાડતી કે ચઢાવતી જોઈ નથી. તે શાંતિથી ચિકિત્સકની સામું જોઈ રહે છે. ચામડી બહાર મારવાની દવા ચિકિત્સકે લગાવે છે કે નહિ તેની પણ તે પૂછપરછ કરતી નથી !

આપણે સોતો ધરને અનુભવ પણ એમ જ કહેશે કે પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓ ઘણું કષ્ટ સહન કરી શકે છે. ઓતા સ્વભાવમાં જ દુઃખ સહન કરવાની અદ્યત્ત શક્તિ છે. સામુ-સમરા અને નથુંદ વચ્ચે આવીને તે જો રીતે સહન કરતાં જોખે છે તે અશ્મુન નથી શું ? પિતાનું ઘર ઊડીને પાકે ઘેર તે જામ છે ત્યારે તેના મનમાં શું શું થતું હશે ? મને તો લાગે છે કે પ્રજાતંત્રની અનિચ્છિતતા માટે લગભગ ઓને સહન છે એટલે કષ્ટ સહન કરવાનું બળ અને ‘વૈર’ પણ તેણે તેને આપેલું જ છે. સદીઓથી જ કષ્ટ સ્ત્રીઓ સહન કરતી આવી છે તેમાંથી જ સ્ત્રીનું સૌંદર્ય, કેમજી બાવો ખીલ્યા છે. સ્ત્રીની કૃતબુદ્ધિ અમૂલ્ય રાખવાનું કાર્ય સ્ત્રીઓ જ કરે છે. પુરુષો તો કેવળ ‘necessary evil’ છે એમ કહીએ તો આથી યોગ્ય.

‘Necessary evil’ નહાવી લેવા લાયક વસ્તુ—કહેવાનો મારો અર્થ તમને કહું. પ્રાણિયાત્વ-આયોજીત-પ્રમાણે ‘નર’ ખરી રીતે Race માટે-પ્રજા માટે-અદ્ય વૈપ-યોગી છે-‘mere accessory’-કે; જ્યારે પ્રજા માટે-સંતાનો માટે-સ્ત્રી જ સ્વદંડ છે. પુરુષ બહાર બઢે છે, મહેનત કરે છે, પૌતાનાં સોગંદમાંનું કારણપોષણ કરે છે, એટલે અંશે તેની સામાજિક વ્યવસ્થાનિતા જરૂર છે જ પરંતુ પ્રજાકલેષ માટે-પ્રજાતંત્રની અનિચ્છિતતા માટે- સ્ત્રીઓ જ મુખ્ય કારણ છે. અને હવે તો “ Parthenogenesis ” અથવા અદ્યેનિક પુનરુત્પત્તિ-પણ શક્ય બની છે ને !

પરંતુ આપણે ફરીથી આ દુઃખ-pain-ઉપર આવીએ. પુરુષોના નસીબમાં કષ્ટ-દુઃખસહનતા પ્રસંગે નથી જ્યારે સ્ત્રીના જીવનમાં છે જ. પ્રજાતંત્ર અનિચ્છિત રાખવા માટે સ્ત્રીને દુઃખ સહન કરવું પડે છે અને એ સુવાતનું કષ્ટ સહન ન કરે તો સ્ત્રી કેમ ચાલે ? દર્મરો વર્ગોથી સ્ત્રીઓ કષ્ટ મુકન કરતાં આવી છે અને હજી મેં કરશે જ. પરંતુ વધતી જતાં પિતાને તેમને દરેક કષ્ટમુક્ત બનાવવા કમર કરી છે. સિમ્સન નામના વિદ્વાને ‘કોરોરોફોર્મ’ ની શોધ કરી છે ત્યારથી આનાં બીજ વધાર્યાં છે. અલગતા, આ શોધ પછી પણ સ્ત્રીઓ ઉપયોગ થઈ વર્ગો સુધી પ્રજાએ ન હોઈ. પાકી ધર્મપુરુષોએ સિમ્સનની આ શોધ માટે બે ચળો સ્ત્રીઓ ન કસા. પરંતુ ‘એ સિમ્સન તો પ્રશુભ કરતાં વધુ કાઢી છે એમ જતાવવા પ્રયત્ન કરે છે’ એ મહાપુરુષસદજ નિંદાથી તેને નવાજેલો. પરંતુ સિમ્સને તેની પરવા ન કરી. એ રોહરોફોર્મો વતની હતો. પાકીઓએ કોરોરોફોર્મ—સંમોહન—ની શોધમાં બચવાનતો અપરાધ-જોયો. સ્ત્રીઓનું સુવાત વખતનું કષ્ટ આના પ્રયોગથી કાઢી થઈ જશે એવું તેણે જ્યારે કહેલું ત્યારે પાકીઓ તો પેર ચીકાયેલા. “ જો સુવાતમાં કષ્ટની જરૂર જ ન હોત તો પ્રજાએ કષ્ટ ન પડે એવું જ શું હોત. ” આના જવાબમાં સિમ્સને કહ્યું : “ જ્યારે પ્રજાએ ચોરમની પાંચગીઓમાંથી ઈવને ઉત્પન્ન

કરેલી સાર પ્રથમ તે આંદમને ખૂબ ધેનમાં—સમોદનમાં—નાખે છે; એ જ બતાવે છે કે જાગવાને ‘સમોદન’ તો સરકાર કરેલો છે.”

આ ફલીભાઈ સામર્થ્ય નથી. ખરી રીતે પ્રથમ તે સ્ત્રીઓના દુઃખનો છે. આદમ—પુત્રપતા કહ્યો નથી. પરંતુ ક્યોરેકોઈ આખરે દુનિયામાં રહેવા સમર્થેલું હતું એટલે વિશ્વાસિયા રાણીને ક્યુક ઓફ એડિનબરોના બન્ન વખતે સુવાચનાં કહી ન બચ્યા. માટે તે આપનામાં આવેલું અને ત્યાંથી સુધરેલી પ્રજાઓમાં તેનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો; સૌનું બચાવ પણ તે તરફ ખેંચાયું.

પરંતુ ખરી રીતે તે દમણું દમણું જ એનો વ્યાપકઉપયોગ થવા લાગ્યો છે. ‘Premedication’ અથવા ‘Twilight-Sleep’ નામથી હવે આ પ્રથમ—કષ્ટદર—ક્રિયા જાણીતી થઈ ગઈ છે. સ્ત્રી ખરી રીતે આ પ્રયોગથી પ્રમાદ નિદ્રામાં પડતી નથી પરંતુ તે અર્ધ-સ્તી જ્યારે drowsy સ્થિતિમાં પડેલી હોય છે અને સું થાય છે તેનું તેને જ્ઞાન નથી રહેતું. જાણકના જન્મ સુધી એ semi-conscious અર્ધ-જાગૃત સ્થિતિમાં રહે છે. સમોદનના નિયમિત ઈન્જેક્શનો આપીને આ સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે અને એ પૂરેલી કાળ-કૃત્રી તે આપવામાં આવે તે માન્ય અને જાણક અનુભવી કાર્ડને પણ તેનાથી જરા નેટલું પણ તુરેજાન થતું નથી. હા, એમાં ગદ પણ છે જ. માટે હોસ્પિટલ તરફથી પાસે જ કિયા કરાવતી. મોટી યાત્રા પડી જાય તે જાણકના હવને લેખમકારક નીચે છે.

પ્રસૂતાનું કષ્ટ હવે અદરશ થઈ ગયું છે. આટલાં વર્ષોથી સ્ત્રીઓએ ધેનથી કષ્ટ સહન કર્યું તેનો બદલો આ રીતે તેમને આપ્યો છે. વિજ્ઞાતની આ જેની તેની સિદ્ધિ નથી.

વિજ્ઞાને આ પ્રસવકષ્ટ નિવારવા સમોદન તો શોધ્યું પરંતુ કષ્ટ ઓછોને માટે સુરા રોગ—puerperal fever—નો મોટો ભય તો ઊભો જ હતો. સમોદનની શોધો થઈ પરંતુ સુવાચક પછી થઈ સ્ત્રીઓ સુવાચના એથી તાવમાં મરતી હતી—રીજાતી હતી તેની શોધતી પણ જરૂર હતી જ. અલગત રચના, જાતું જ પ્રવાહીઓ, પ્રસૂતિવર્તનો વિશાલ-ન્યા જાણી સુવાચક પછીનો આ તાવ થયે વાંચે ઓછો તો થઈ જ ગયો હતો. જતાં પુરેજાની કોરિપટલમાં પછા વખત સુધી સુરાવડી સ્ત્રીઓનું એકાગ્રતાનું મરણપ્રમાણ જણાયું હતું. પ્રસૂતિશુદ્ધમાં ‘એપ’ કેમ દેવાય છે તેનું કારણ શોધવા માટે જણ ચિકિત્સકોએ સખ્ય પ્રયત્નો કર્યા છે. હંગેરીના ડૉ. ઇગ્નેઝ ફિલિપ સેમેનેલ્વિસ (Ignaz Philipp Semmelweis (1818-1881) વિદેશના પ્રસૂતિશુદ્ધમાં ચિકિત્સક હતો. વિવાદાસ્પદો. અહીં યીનવા માટે આવતા યુગલોદન. શુદ્ધમાંથી પાંચરા જ તેઓ પ્રસૂતિશુદ્ધમાં કલાસીક માટે આવતા. કોઈ હાથ ધેતું નહિ. સેમેનેલ્વિસનો પોતાનો સિદ્ધિ આ બેદરકારીથી લાગેલી થયો—blood-poisoning થી મરી ગયે. સેમેનેલ્વિસે બધાને Chlorinated Lime water-આને અને ગીઠના પ્રવાહીથી હાથ ધોઈને જ પ્રસૂતિશુદ્ધમાં આવવાનો દુકમ કર્યો. આ સારી દરકારથી બીજે વર્ષે પ્રસૂતિશુદ્ધમાં મરણપ્રમાણ ઘટ્યું પડી ગયું. અત્યાર સુધી પોતાના જ જ્ઞાતથી કેટલીક સ્ત્રીઓ મરણશય થઈ હતી તેનો તે ચિકિત્સકે અને જ બેઠ પ્રકાશ કર્યો! કારણકે એ પોતે પણ એવી હાથો વડે જ પ્રસવ કરાવતો હતો. પરંતુ વિદેશના અને જન્ય રચનાના તેના સમકાલીન ચિકિત્સકોએ સેમેનેલ્વિસની આ વાતને હસી કાઢી અને વધારમાં સેમેનેલ્વિસને કોટરેવ તરીકે જાહેર કર્યો. દરમિયાન આ પંક્તિમાં મધ્યમાં હજારો સ્ત્રીઓ મર્યા જતી હતી! ઔરદોઆના રાજનગરમાંથી આ તેજસ્વી હંગેરીઅનને દોરતી માફક હાંધી કાઢવામાં આવેલો. જેના ઉપર માનવો

વરસાદ વરસતો નોંધતો હતો તેની ઉપર, સાધારણ માણસોએ નહિ પણ વિદ્વાન ગણ્યાતા ચિકિત્સકોએ જ જુલમ કરવામાં પાછો પાની ન કરી. તેને criminal-ગુનેશ્વર તરીકે ગંદેર કરવામાં આવ્યો! ઈર્ષાની આગ શું નથી કરતી? ૧૮૬૧માં પોતાના વતન જુલા-પેટમાં તે રહેવા ગયો અને ત્યાં રહી આ ગંદાંન વીરે 'સુતિકાન્વર' ઉપર પ્રથમ પુસ્તક પ્રગટ કર્યું! પરંતુ જે અવમાનના અને જુલમો એની ઉપર ગુનરેલા તેથી તેનું મનજ ખસી ગયું-તે ગાંડો ચર્ધ ગયો; તેને ગાંડાની દોરિપટલમાં મોકલવામાં આવ્યો! ત્યાંથી સારો ધર્મ એ ઘેર આવ્યો, વળા પાડો. તે પોતાના ત્રિપ કાર્યમાં મચ્યોપચ્યો રહેવા લાગ્યો. ઉરતે જે શોધથી તેણે અનેક પ્રસૂતાઓના જીવન બચાવ્યા હતા, જે Blood-poisoningથી મચ-તાઓને બચાવી હતી, તે જ બ્યાધિનો એ પોતે બોમ બન્યો અને પંચત્ત સીધાવ્યો. પ્રસવ વખતે વજુ પડે છે અને દૂષિત દાથોના સ્પર્શથી એ મજુ દૂષિત થાય છે અને પરિણામે રક્તવિષ-પ્રસવ પોષ્ઠનિર્જ-થી સ્ત્રીઓ મરે છે એ શોધ સેમેનેલિસની હતી. પરંતુ આ ચોપ લાગવાનું ખડું કારણ શું તે શોધવાનું માન લુઈ પેસ્ચોર (૧૮૨૨-૧૮૯૭)ને ગયું. 'શોખર્ટ' કોએને બાગે પણ અધું માન, આ શોધનું જન્ય છે જ. પેસ્ચોર ડોક્ટર ન હતો, તે ડિમિટ હતો. ઘર અને બીયરમાં ઉત્સેખન ક્રિયા-fermentation-નોંધને એણે જંતુ-ઓની શોધ કરી. દૂધનું દહીં જંતુઓથી જ થાય છે એમ એણે ગંદેર કર્યું. આ જંતુઓ વાતાવરણમાં ભોરી સંખ્યામાં રહેતાં હોય છે એમ એણે ગંદેર કર્યું. આ બધાં જંતુઓ રાગીતપાદક નથી હોતાં, કેટલાંક જ હોય છે એમ એણે પ્રયોગોથી જન્ય. પેસ્ચોરની આ શોધથી 'ચેપ' શું છે, સાચી થાય છે એનું સાચું જાન ખાતે થયું. આ શોધને પરિણામે રક્તક્રિયામાં મજુ સફળતાઓ મળવા લાગી. પ્રસૂતિતત્ત્વ-(midwifery)નો વિકાસ પણ થયો.

જરાં વિષવાન્તર થયું. બચ્ચોની સુખા માદું છું. પ્રસૂતા-જ્વર Puerperal fever-Haemolytic streptococcus નામનાં જીવાણુઓથી-જે જીવાણુઓ રક્તમાં રહેતાં રક્તક્રિયા-પ્રસવ કોષ્ટકસસ્ત્ર-નો નાશ કરી નાખે છે-થાય છે એ હવે પુરવાર ચર્ધ થયું છે. અને ખૂબીની વાત તો એ છે કે આ સુવાત્રીનો એરી તાવ દોરિપટલોપાં સુવા-વડો કરાવે છે તે સ્ત્રીઓને જ, ગાંડે લાગે, લાયુ પડે છે. દોરિપટલોમાં-પ્રસૂતિશુદ્ધોમાં-સ્વચ્છતા, જંતુરહિતતા માટે પુષ્કળ કાળજી રાખવામાં આવે છે છતાં, આ એરી તાવ પ્રસૂતિશુદ્ધોમાં પ્રસવ કરાવનારી બાઈઓને જ વિશેષ લાયુ પડે છે. પર આમજ સુવાત્ર સુવાત્ર સ્ત્રીઓને આ તાવ લાયુ પડે છે પરંતુ ચરખામજીમાં પ્રસૂતિશુદ્ધો કરતાં મણે સ્ત્રીઓ. પ્રસંગોપાત્ત હું અને જળીલી દહીં છું કે જે ઘરમાં પૂરતી નજો હોય તો સુવાવડો ઘેર જ થાય એ. ઈજ છે એમ હું માનતો થયો છું. ચેપનો લય પ્રસૂતિશુદ્ધો કરતાં ઘરમાં મણે સ્ત્રીઓ છે. કાઈ કહેશે કે ક્યાં દોરિપટલનો સ્વચ્છતા અને ક્યાં ચૂંકનો સ્વચ્છતા! હવે તો નસોં પણ સુતિકાચાઓમાં કેગરોસી સાં કામ કરે છે, સ્વચ્છતા અને જંતુરહિતતા માટે પૂરેપૂરી કાળજી રાખવામાં આવે છે. હા, આ બધું ખડું: છતાંય વિચિત્ર રીતે આ ચેપનાં બીજ ત્યાં જ રહેતાં છે એ વાત એટલી જ સાચી છે-નસોંના ગળામાં, ડોન્સોસોમાં આ જંતુઓ વસેલાં માદમ પાયાં છે-પડે છે!

નસોં પ્રસવ કરાવતી વખતે જંતુ-sterile-ચ્યેસાં વસો પહેરે છે. ગળામાં અને ડોન્સોસોમાં આ જંતુઓ જરાઈ રવાં હોય છે એ જાન પછી હવે તો પ્રસવ પહેલાં નસોં પોતાનું ગળું જંતુ-sterile પ્રવાહીના કાગળામાં જગજર સાફ કરે છે અને મેડિ મુચતી-masks-પહેરે છે. ચેપ સાથે પૂરેપૂરી જતી સડે એ ગંધી કાળજી રાખવામાં આવે છે.

વિદિસકો અને સેવિકાઓ સહેદ-બગલાની પાંખ નેવાં સહેદ-ધોયેલાં વસ્ત્રો પહેરીને પ્રસૂતિ મુદ્દોમાં દૂર છે. આ છતાંય કેસો યામ છે જ !! મરણપ્રમાણ ૨૦-૨૫ ટકા નોટલું જણાય છે.

પરંતુ દબે એક એવી દવાનો શોધ થઈ છે જેના પ્રતાપે આ કારણુ એરી તાવ જલ્દીથી વધમાં આવી જાય છે અને મરણપ્રમાણ ૨૫ ટકાથી ૩ થી ૪ ટકા નોટલું આવી મરુ' છે. આ મુદ્દાપત્રી વાત છે. આટી'આ પથ્થુ આ દવા વપરાવા લાગી છે. જમાનાની જલિદારી છે કે ઓવધો પથ્થુ દબે આંતરરાષ્ટ્રીય જન્યાં છે. જર્મનીમાં એક કિંગ્મતી શોધ થઈ જોને આખા જગતને લાભ થયો ! આ દવાનું નામ 'પ્રો-નોસિસ'. અને માટે જર્મન શોધકોને "નોબેલ પ્રાઈઝ" મળ્યું. આ દવાના અનેક પ્રયોગો ઉદ્દેશ ઉપર મયા અને દબે તેા આખા વિશ્વમાં દરેક એરી તાવમાં-streptococcus infectionમાં-આનો સફળતાથી ઉપયોગ થઈ ચલો છે. આ દવા અમુક રોગોમાંથી શોધાઈ છે. આ આણુકદમાં મધુના વાંચવામાં આવ્યું હતો કે દરેક અમેરિકન સોલજરને આ દવા (મૂળ દવા પ્રો-નોસિસ, એ પછી થઈ ક્રેપીનોએ નોખાં નોખાં નામોથી આ દવા વેચવા માંડી છે. 'સક્રેનિમિડ' એ જાણીતું નામ છે. સક્રેનિમાઈડ દમણાં જર્મની સિવાય સર્વત્ર વપરાય છે.) ચુલું અને પ્રોપી-બને કેપમાં આપવામાં આવે છે. ઘા થયો હોય તેા તુરત જ તે ધા ઉપર આ દવાનો મૂકા છડીને પાટા દેવામાં આવે છે અને જાળીઓ મળવામાં આવે છે. સનિટા-જલર ઉપર આ દવાને છુટથી ઉપયોગ થાય છે અને મરણપ્રમાણ આ એરી તાવથી થઈ જ આટલી ગણુ છે એમ એડામતે પુરવાર મળું છે.

આપુરે'હટી પાસે થઈ દવાઓ છે પરંતુ પ્રો-નોસિસ વા સક્રેનિમાઈડ જેવી અમુક અસર ઉપજાવી શકે એવી દવાઓ પ્રભા પાસે મુકાય નહિ ત્યાં સુધી પ્રખરે એ દવાઓમાં કેમ વિશ્વાસ આવે ?

જામ, સુવાચકોનો લખ-સુવાચકોનો લખ-વિતાને મહે જશી દૂર કરો નાખ્યો છે. જન્-હીનતા, સ્વ-જતા, આદાર-આ બધા ઉપર અવનવો પ્રકાશ પડ્યો છે અને આપણે આશા રાખીશું કે કવિત્વમાં એક પણ બાઈ સુવાચકમાં કે તે પછીના માર્ગ ઉપદ્રવથી નહિ જ મરે. દબે કહ્યું પ્રસૂતિ માટે "Caudal analgesia" (કોડાલ એનેસ્થેસિયા)ની શોધ થઈ છે. કેસારજનના અંતરામમાંથી મર્જાંશય તરફ જનાર નાડીઓ આવેલી છે. ઘસ-પેલોએ આ નાડીઓને સરસ પરિચય કર્યો. ગર્ભાંશયમાંથી મળત તરફ જનાર ચાનતંત્રોએ વા નાડીઓમાં, કેકિનમાંથી બનાવવામાં આવેલો metyranine (મેટ્રિકેન) નામની દવાના ઇન્જેક્શન આપવાથી પ્રસવવખતે મૂલક કટુ જણાતું નથી. પરંતુ ઇન્જેક્શનની સોપ આ જ નાડી-ઓમાં જ જવી જોઈએ. કેસારજનના પ્રવાહીમાં—Spinal fluidમાં કે રક્તમાં દવા ન જવી જોઈએ અને ફક્ત એ નસોમાં જ દવા જવી જોઈએ. કુચળ સાચવેલ આ પ્રમાણે કહે છે. પ્રથમ ઇન્જેક્શન લીધા પછી બાઈ જાહેર કરે છે કે દબે દરદ નથી જણાતું. જરૂર જણાય તેા પ્રસર સુધી આવા ઇન્જેક્શનો ફરીથી આપવામાં આવે છે અને આ બધી વખત 'વિદિસક દરદીની' જરાપર સંભાળ રાખે છે. ગર્ભાંશયનું આકુ'ચન જરાપર થાય છે કે નહિ તે એ તપાસતો રહે છે. આ કસાડીશકવતી અવધિ છે. એી જમવા મેડી હોય છે અને પ્રસવ માટેની લાગણી પતાં હોઈ છે. અર્ધો કસાકમાં પ્રસવ કરાવીને દસતી દસતી બહાર આનો, ખોરાક પૂરો કરે છે !

સમક્રિયાનો અપૂરે' વિકાસ માનવજાતિ આવાં દુઃખ દરવાને જ દરશે કે બીજાં અનિદ્રો પણ જન્માવતી એ તેા મલિન્ય કહેશે. આને તેા "દવાઈકાઈટ સ્કોપ" ની મેલ-વાસા છે. આ પ્રમાણે પ્રસવ મચેલાં જન્મેલાં બાળક ઉપર કંઈ અમર દાય છે કે નહિ એ તપાસવાનો પ્રયોગ પણ દેડમાં કર્યો છે; પરંતુ હોલના અવાજમાં એવી પપૂડીઓ દમણાં નહિ સંભળાય; કવિત્વ જણાવશે.

વિશ્વાસ વધારતી વિગતો અને આંકડાઓ

તેવીસમો ત્રિવાર્ષિક આંકણીનો અહેવાલ

૭ મુલ્ય-અંદાજના અતુલ્યતા સુધારો અને

૭ ખર્ચ-પ્રમાણમાં થયેલ ઘટાડાની રજૂઆત કરે છે.

૩ ટકાના વ્યાજના દોરણે કંપનીની વ્યાજબદ્ધી આંકડા પછી

ત્રિવાર્ષિક ચોક્કસ તકે

રૂ. ૧,૫૦,૮૮,૦૯૨

આથી પોલિસી હોલ્ડર્સની અનામતમાં રૂ. ૫૪ લાખનો વધારો થયો છે.

જાહેર થયેલ
ઓનસો

ત્રિવાર્ષિક વોમાની રૂ. ૧૦૦૦ની પોલિસી દીઠ વાર્ષિક રૂ. ૧૧-૮-૦

લગાતીના વોમાની રૂ. ૧૦૦૦ની પોલિસી દીઠ વાર્ષિક રૂ. ૧૦-૦-૦

ઓ રિ એ ન્ટ લ

ગવર્નમેન્ટ સીક્યુરિટી લાર્ડ્સ એસ્યોસિએશન ડું. લી.

રચાવના : ૧૮૭૪]

[હેડ ઓફિસ : મુંબઈ.

બ્રાંચ ઓફિસ : ઇન્ડિયન સિટી હાઉસ,

લાલ હરવાળ, અમદાવાદ,

બ્રાંચ સેક્રેટરી : શ્રી. ઈન્દ્રવત્સન યુનીલાલ મહેતા, બી. એ., એલએલ. બી.

અત્યુત્તમ પૌષ્ટિક ચાટણુ —

હરેક જાતની અશક્તિ તથા નબળાઈ માટે

અમીરી ઓવર્ડ

[૨૭૩૮૬]

અકસ્મીર પુરવાર થયેલું છે. જાનતંત્રની નબળાઈ, ધાતુશીલતા, ખાંચી વગેરે નાશક કરી લોહી વધારે છે. લીલુ થયેલા શરીરને નવમણિત બનાવે છે.

કિંમત ભોજા ૧૦ ની શીશીના રૂ. ૧-૬-૦; રત્નના રૂ. ૪-૮-૦

બિંબા ફાર્મસી લિ. : બિંબા (ઉત્તર ગુજરાત)

જોડા એજન્ટ : મેસર્સ એસ. રમણ એન્ડ કું. મધિવેલ, અમદાવાદ.

હેડ સ્થળે એજન્ટો ભેળવે છે. એજન્ટોના નિયમો તથા આયુર્વેદિક દવાઓ સંબંધિત મદદ.

રજે !

સંધ્યાટાણે સિતિજ-ફલકે રંગલીલા સુનેરી
 એણે જેવી નિત નિત નવાં રૂપ લેઈ અનેરી
 તેવી તારી-તુજ છવનમાં છવ પેઠે રહેલી
 ધૂનોથી તો પ્રિયતમ ! ખરે વાજ આવી હું પેલી.
 તું મે કેવો ! હૃદય સરસી આંખીને ચૂસી લેતો,
 વાદાપેલે નવપ્રણયશી મીઠકી હું કે જેતો,
 ને જ્યાં માડું હૃદય તુજશું સાધવા તાલ માંડે
 ત્યાં ઝાંચિતો થઈ તું અળગો સ્નેહ-સાયુજ્ય છાંડે !
 ધૂનો તોયે તવ કવંતને, પાંખીને પાંખ જેવી
 વા મૂર્ચ્યાં કુમુદ-ઉરને દોચી-હું કે જેવી.
 ને તેથીસ્તો નવ ચહું કહી ધૂન એ રાધવા કે
 પ્રાર્થુ મારાં પ્રણયતરસ્યા પ્રાણ આ તોપવાને.
 ખીતી : ધૂનો સદ ક્યહોં રજે ગીત તારાં વિલાય
 ને એ કરી હૃદય-જડતા હેયું આ ફેરી ખાય ! *

‘ નૌતમ ’

* હરીન્દ્રના એક સોનેટ પાસી સચિત]

✱

કવિતા રચાઈ ગઈ !

કવિતાનું કિનખાણ,
 છર્ચિતણું તાણેવાણે,
 વણાઈ ને બહાર આંખું
 મન માંહી કાઈ ટાણે.

કલ્પનાના રંગ ચકી
 રંગાશું સુચોવિત,
 વિચારનું કીક મહી
 જડાણું, ને ઉરછત
 કવિતા રચાઈ ગઈ !

રજ્જનામ

યુદ્ધોત્તર સામગ્રીવિખેરનો પ્રશ્ન

પ્રોફેસર કે. ડી. મરચન્ટ એમ. એ., એલએસ. બી., બી. એસસી. (ઈકોનોમીક) લંડન

૧૯૧૪-૧૮ ના વિશ્વયુદ્ધ પછી તાબડોતોજ ને અનિયંત્રિત સામગ્રીવિખેર (demobilisation) કરવામાં આવ્યો હતો તેથી ચરૂચ્છાતની કામચલાઉ, ટૂંકી આર્થિક તેજ પછી સખત મંદીને લીધે બારે બેઠારી અને આર્થિક કટોકટીની સ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ હતી. આનો અનુભવ તાજે જ છે. તદુપરાંત, ચર્ચા યુદ્ધમાં અને આગળના યુદ્ધમાં થયેલા તકાવત હોવાથી સામગ્રીવિખેર (demobilisation)નો પ્રશ્ન અત્યારે તો વધુ ગૂઢ અને ગદત્વનો બને છે.

આધુનિક યુદ્ધ સર્વવ્યાપી હોઈ, સારાંધે આર્થિક તંત્રનું નિવશન યુદ્ધ-સંચાલન માટે કરવામાં આવે છે. આને માટે સર્વે આર્થિક સામગ્રી સાધનોનો જમાવ કરાય છે અને ઘસઘસી ઉપયોગ માટે જોઈતી દરેક વસ્તુ મેળવવા ખાતર, મિનઘસઘસી જરૂરિયાતો પર મરજિયાત તેમજ ફરજિયાત કારો અને અંકુશો લુહી લુહી રીતે મુકાય છે. મિનઘસઘસી ઉપયોગની વસ્તુઓનું ઉત્પાદન જેમ બને તેમ મટાકી નાખીને, માલનું ઉત્પાદન ઘસઘસી જરૂરિયાતો લક્ષમાં રાખીને સરકારી હુકમો અને દોરવણી નીચે કરવામાં આવે છે. યુદ્ધસામગ્રી અને સરંજામ ઉત્પાદન કરનાં કારખાનાં વધારવામાં આવે છે. સરકાર પોતે નવાં કારખાનાં બોલે છે, કેટલાક ખાનગી કારખાનનાં કંબળો લઈને તેનું ઉત્પાદન વધારે છે અને સાથે સાથે ખાનગી કારખાનનાં મહા દોરવણી વગેરે આપીને ઉત્તેજે છે. ઘસઘસી જરૂરિયાતોની માગ વધવાથી ભાવોમાં તેજ આવે છે અને સરકારની ખરીદ તથા યુદ્ધસામગ્રીને લગતા આકર્ષણને લીધે ખાનગી ઉત્પાદનને ઉત્તેજન મળવાથી આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ વધે છે, ઉદ્યોગોની ખીલવણી થાય છે અને આમ અસંખ્ય કામદારોને કામ મળે છે. ઘસઘસી ઝડપી ભરતી થવાથી પણ બેઠારી ઘટે છે. આ સર્વની વ્યવસ્થા ઔદ્યોગિક અને આર્થિક તંત્ર પર થાય છે.

આધુનિક સર્વવ્યાપી યુદ્ધનું ખર્ચ પુષ્કળ હોવાથી અને તેને માત્ર વધુ કરો અને સેનાથી થઈએ તો ન સંભાવ્યો દરેક સરકારને ચલણના કુલાવાનું સાધન લેવું પડે છે; પરંતુ મધ્ય યુદ્ધ અને તેની પછીના સમયના ચલણના કુલાવાના અનુભવ પરથી કુલાવાની વ્યવસ્થા જોઈ કરવા, કુલાવાથી ઉપરિચિત થતી નફાઓરીની તોડા ચાલકાવવા, તથા કુલાવાનો બાર વસ્તીના કોઈ પણ એક જ વર્ગ પર ન પડતો બની શકે તેમ સમસ્ત જનતા પર સમમાણ પડે તેની ચોક્કસદાર રાખવા ખાતર, આ યુદ્ધમાં આજે લુહા લુહા પ્રચારની આર્થિક નિયમનો ગેરબંધ છે. દા. ત. માલના ભાવો મુશ્કર કરવા, આવાત નિકાસ પર અંકુશ, વપરાશની લુહી લુહી વસ્તુઓ (જેવી કે પેટ્રોલ, માસતેલ, કામગીરી) પર અંકુશ, દ્વિમાસજી પરના અંકુશ, ખાસ કરીને આશ્વાયોરાષ્ટ્ર પર માપખંધો દારા અંકુશ, ઈત્યાદિ. આમ, ઉત્પાદન, વપરાશ, વેપાર, દ્વિમાસજી વગેરે પર સર્વદેશીય આર્થિક નિયમનો વ્યવસ્થા મુકાય છે. આવી રીતે, આખી આર્થિક રચનાને યુદ્ધપ્રધાસ મારેલા આર્થિક તંત્રમાં ફેરવી નફાવામાં આવે છે. યુદ્ધ સમાપ્ત થયે આને કરીથી શાંતિ-સમયના આર્થિક તંત્રમાં ફેરવી રીતે નફાનું એ પ્રશ્ન જણ જ અટકવો છે અને આમાં સામગ્રીવિખેરનો પ્રશ્ન મદત્વનો ભાગ ભજવે છે.

રંખે !

સંધ્યાટાણે સિતિજ-ફલકે રંગલીલા યુનેરી
 બેઢે જેવી નિત નિત નવાં રૂપ લેઈ અનેરી
 તેવી તારી-તુજ છબનમાં છવ પેઠે રહેલી
 પૂનોધી તો પ્રિયતમ ! ખરે વાજ આવી હું વેલી.
 તું ચે કેવો ! હૃદય સરસી આંખીને ચૂની લેતો,
 માહાશ્વેય નવપ્રણયશી મીઠકી હુંકે દેતો,
 ને જ્યાં માડું હૃદય તુજશું સાધવા તાલ માંડે
 ત્યાં આશિતો થઈ તું આળવો સ્નેહ-સાયુજ્ય છાંડે !
 પૂનો તોયે તવ કવનને, આંખીને પાંખ જેવી
 વા મૂર્ચ્યાં કુસુમ-હરને કૌશલી-હુંકે જેવી.
 ને તેથીસ્તો નવ અહુ ઠલી ધૂન એ રોધવા કે
 પ્રાણે મારાં પ્રણયતરસ્યા પ્રાણ આ લોપવાને.
 ખીતી : પૂનો સહ ક્યહીં રંખે ગીત તારાં વિલાય
 ને એ કારી હૃદય-જલતા હેયુ આ કારી ખાય ! *

‘ નિતમ ’

* હરીન્દ્રના એક સોનેટ પરથી સંચિત]

કવિતા રચાઈ ગઈ !

કવિતાનું કિનખાળ,
 લિખિતણા તાણેપણે,
 વણાઈ ને બહાર આજુ
 મન માંહી કેઈ ટાણે.

કલ્પનાના રંગ ચકી
 રંગારું સુશોભિત,
 વિચારનું ઝીકે મહી
 જડાણું, ને ઉરછત
 કવિતા રચાઈ ગઈ !

રમણનમ

યુદ્ધોત્તર સામગ્રીવિખેરના પ્રશ્ન

પ્રોફેસર કે. ડી. અશ્વનથ એમ. એ., એલએસ. બી., બી. એસસી. (ઈકોન) લંડન

૧૯૪૪-૨૮ ના વિશ્વયુદ્ધ પછી તાબડોલ ને અનિયમિત સામગ્રીવિખેર (demobilisation) કરવામાં આવ્યો હતો તેથી સરૂઆતની કામચલાઉ, ટુંકી આર્થિક તેજ પછી સખત મંદીને લીધે ભારે બેઠારી અને આર્થિક કટોકટીની સ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ હતી. આનો અનુભવ તાલે જ છે. તદુપરાંત, યુદ્ધમાં અને આગળના યુદ્ધમાં થયેલા તફાવત હોવાથી સામગ્રીવિખેર (demobilisation)નો પ્રશ્ન અત્યારે તો વધુ મૂઠક અને મદતરનો અને છે.

આધુનિક યુદ્ધ સર્વવ્યાપી હોઈ, સાગરે આર્થિક તંત્રનું નિયમન મુદ્દા સંબંધન માટે કરવામાં આવે છે. આને માટે સર્વે આર્થિક સામગ્રી સામનોના જમાવ કરાય છે અને લશ્કરી ઉપયોગ માટે એકીકૃતી દરેક વસ્તુ મેળવવા ખાતર, બિનલશ્કરી જરૂરિયાતો પર મરજિયાત તેમજ ફરજિયાત કાપો અને અંકુશો લુહી લુહી રીતે મુકાય છે. બિનલશ્કરી ઉપયોગની વસ્તુઓનું ઉત્પાદન જોમ અને તેમ પટાકી નાખીને, માલસું ઉત્પાદન લશ્કરી જરૂરિયાતો લક્ષમાં રાખીને સરકારી હુકમો અને દોરવણી નીચે કરવામાં આવે છે. યુદ્ધસામગ્રી અને સરંજામ ઉત્પાદન કરતાં કારખાનાં બંધાવવામાં આવે છે. સરકાર પોતે નવાં કારખાનાં ખોલે છે, ટેટલાક ખાનગી કારખાનાંના કબજે લઈને તેનું ઉત્પાદન વધારે છે અને સાથે સાથે ખાનગી કારખાનનિ મદદ દોરવણી વગેરે આપીને ઉતેજે છે. લશ્કરી જરૂરિયાતોની માંગ વધવાથી ભાવેમાં તેજ આવે છે અને સરકારની ખરીદ તથા યુદ્ધસામગ્રીને લગતા ક્ષેત્રોમાં ખાનગી ઉત્પાદનને ઉતેજન મળવાથી આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ વધે છે, ઉતોગોની ખીલવણી થાય છે અને આમ અસંખ્ય કામદારોને કામ મળે છે. લશ્કરમાં ઝાંખી બરતી થવાથી પણ બેઠારી ઘટે છે. આ સર્વની અમર ઔદ્યોગિક અને આર્થિક તંત્ર પર થાય છે.

આધુનિક સર્વવ્યાપી યુદ્ધનું ખર્ચ પુષ્કળ હોવાથી અને તેને માત્ર વધુ કરો અને લોભાથી પહેંચી ન સકવાથી દરેક સરકારે અલગુના કુળાવાલું સાધન લેવું પડે છે; પરંતુ ગયું યુદ્ધ અને તેની પછીના સમયના અલગુના કુળાવાના અનુભવ પરથી કુળાવાની અસરો જોઈ કરવા, કુળાવાથી ઉપરિમલ થતી નફાખોરીની તકા અટકાવવા, તથા કુળાવાનો ભાર વરતીના કાર્ષ પણ એક જ વર્ષ પર ન પાડતાં બની રહે તેમ સમસ્ત જનતા પર સમમાણ પડે તેની ચોક્કસ રાખવા ખાતર, આ યુદ્ધમાં આવેલું જુદા જુદા પ્રકારનાં આર્થિક નિયમનો ચોખ્ખા છે. ઈ. ત. માલના ભાવો ઝૂકર કરવા, આવક નિકાસ પર અંકુશ, વપરાશની જુદી જુદી વસ્તુઓ (જેવી કે પેટ્રોલ, માસતેશ, કાગળ) પર અંકુશ, દ્રવિયામુખ પરના અંકુશ, ખાસ કરીને ખાધાખોરાની પર માપબંધો દ્વારા અંકુશ, ઈત્યાદિ. આમ, ઉત્પાદન, વપરાશ, વેપાર, દ્રવિયામુખ વગેરે પર સર્વદેશીય આર્થિક નિયમનો જમણમાં મુકાય છે. આવી રીતે, આખી આર્થિક રચનાને યુદ્ધપ્રવાસ માટેના આર્થિક તંત્રમાં ફેરવી નાખવામાં આવે છે. યુદ્ધ સમાપ્ત થયે અને ફરીથી શાંતિ-સમયના આર્થિક તંત્રમાં ફેરી રીતે બદલવું એ પ્રશ્ન બહુ જ અગત્યનો છે અને આમાં સામગ્રીવિખેરનો પ્રશ્ન મદતરનો ભાગ મળવે છે.

તાબડતોળ અને અનિર્ધારિત સામગ્રીવિખેરથી કેવી વસ્તુસ્થિતિ ઉપરિચિત થાય તેનો વિચાર કરવાથી આ પ્રશ્નનું મહત્તર સહેલાઈથી સમજાશે. યુદ્ધસમાપ્તિ પછી તરત જ સામગ્રીવિખેરનું કાર્ય શરૂ થાય તો તેની અસર થી થાય તે આપણે તપાસીએ. સામગ્રી-વિખેરની બે બાબતો છે—લશ્કરી અને બીજી આર્થિક. લશ્કરી વિખેરમાં તો યુદ્ધ માટે ખાસ વધુ સૈનિકાની ભરતી કરવામાં આવી હોય તેમને છૂટા કરવામાં આવવાથી તેમાંના મોટા ભાગ બેકાર બને, તેમની આવક ખર્ચ થઈ જવાથી માલની માગ ઘટી જાય, મંદી આવે અને બેકારી વધે. છૂટા થએલા સૈનિકામાંના ઘોડાખજા પેતાના જૂતા કામખંધામાં પાછા બોલાઈ જાય પરંતુ બાકીનાઓને માટે તો લશ્કરી વિખેરથી બેકારીનો મદાન પ્રશ્ન બને. આર્થિક વિખેરની પણ આવી જ અસરો થાય. પ્રથમ તો લશ્કરી જરૂરિયા-તોની માગ, ખરીદી અને વેચાણ સહિત ખર્ચ થઈ જવાથી માલના ભાવોમાં એકદમ મંદી આવે, બાકી એકદમ ગચકી જાય, ગળગળા બેસી જાય અને આમ આર્થિક ક્ષોભકર્તા ઉપરિચિત થાય. તે ઉપરાંત, આજ યુદ્ધસમયમાં સરંજામ ઉત્પાદન કરતાં સરકારી અને ખાનગી કારખાનાં ખર્ચ થવાથી તેમાં કામ કરતા કામદારો બેકાર બને, યુદ્ધસમાપ્ત તથા યુદ્ધપ્રયાસ ઉત્તેજના બેકારીનાં નવાં સરકારી ખાતાં (જેવાં કે ખરીદખાતું, નિયમન ખાતાં, માપજથ્થો ખાતું, ઇત્યાદિ) ખર્ચ કરવાથી તેમાં કામ કરતા કામદારો બેકાર બને અને આ જાણ બેકારીની આવક તરત જ ખર્ચ થઈ જવાથી તેમની ખરીદ-શક્તિ ઘટી જાય, માલની માગ એકદમ એકાદી થઈ જાય અને આની અસરથી ભાવોમાં વધુ મંદી આવે. આમ વપરાશના માલના ભાવો બેસી જાય અને તેથી ખેતીપ્રધાન એવા આપણા દેશમાં ખેતીપ્રાકીના પધામાં યુદ્ધથી થોડી તેજ આવી છે તે મંદીમાં ફેરવાઈ જવાનો ખૂબ જ ભય રહે. તે ઉપરાંત, વપરાશ, દરિયામાથા, વેપાર માર્ગે પરનાં આર્થિક નિધનનો એકદમ દુર કરવાથી તેની તાત્કાલિક અસર તો ભાવોમાં તેજ લાગે. એ આ રીતે થાય : રચિત થયેલી (frozen) ખરીદશક્તિ છૂટી થવાથી અને મૂંઝાતોઓના યુદ્ધસમયના વધુ નફા (Excess profits)નો અમુક ભાગ જે સરકારે પેતાની પાસે અનામતમાં રાખે છે તે પરત કરવાથી મૂંઝાતોઓની ખરીદશક્તિ વધે, ઉદ્યોગોના અંકુશો દૂર થવાથી બેકારી બેગરી સહેલી યુદ્ધસમયની અનામત રકમો વપરાશ માટે અને પરિણામે ભાવોમાં વધુ તેજ આવવાનો ખૂબ જ ભય ઉપરિચિત થાય. આ ખરીદ-શક્તિની સુખ્ય અસર તો ઉત્પાદન માલ (producer's goods) તથા મેજલોઓની ચીજો (luxury goods)ના ભાવો પર થાય અને. ઉદ્યોગપ્રધાન દેશોમાં તો ખાસ કરીને આથી કામચલાઉ દૂધી આર્થિક તેજ આવે. આપાત નિકાસનાં નિધનનો દુર થવાથી આયાત (Imports) વધી જવાનો ખૂબ જ સંભવ રહે. કુમારવાદી તથા ભાવોની તેજથી વેપારની સરતો (terms of trade) આપણી વિરુદ્ધ જાય અને આ બંધોની અસરની આપણા સમજણની પરિચયની ખરીદશક્તિ થા ફિઝર (foreign exchange value) એકાદી થઈ જાય અને તેથી નાણાતંત્રી (devaluation)નો ભય બેસે. આ બંધોની માઠી અસર આપણા કુન્નરઉદ્યોગો પર થાય, પરદેશી માલની સામે હરી-કાઈમાં ટકી ન શકવાથી ખોટ આવે, તેથી કારખાનાં ખર્ચ કરતાં પડે અને બેકારી વધુ ફેલાય. હરીકાઈમાં ટકવાને યુદ્ધસમયમાં અપાત્ર વધુ પચારો, મોંઝવારીનાં ભાગ્યાં, બેનસો બેગરે પર કાપે ચૂકાતાં કામદારોમાં અસહોળ વધે અને ઔદ્યોગિક કક્ષો પણ વધે. બેકારી વધવાથી અને જનતાના મોટા ભાગની ખરીદશક્તિ ઘટી જવાથી મંદીનું મોજું

દેવાય અને આ હેતુે તેો આર્થિક કટોકટીમાં જ પરિણમે. તદુપરાંત સરકારના અંદાજ પત્રોમાં આવક ઓછી થવાથી ખાધ આવે, તેથી ખર્ચમાં કાપફો કરવી પડે, જનતાની આવક વધુ હોે અને પરિણામે સ્થિતિ વધુ જમડે. આમ, લાખકોટાજ અને અનિયંત્રિત સામગ્રીના વિખેરના અંતિમ પરિણામે સર્વ આર્થિક પ્રવૃત્તિઓને ઘોંઠા પડેલો અને બેકારી તથા મંદી વધુ બચકર અને.

સામગ્રીવિખેરની અસરને આ કિતાર કપોલકલિપત નથી પરંતુ ગયા યુદ્ધ પછી ને બન્યું તેના આઠો ખ્યાલ આપે છે. અનિયંત્રિત અને તાખકોટાજ સામગ્રીવિખેરથી ઉપર જણાવ્યા સુખ્ય આર્થિક પરિસ્થિતિ પર અસર થાય એ નિર્વિવાદ છે. ગયા યુદ્ધ પછી ઉપરિચિત યએલી રિયલિટીનું પુનરાવર્તન ન થાય, અને યુદ્ધસમયના આર્થિક તંત્રને ક્ષતિસમયના આર્થિક તંત્રમાં ફેરવી નાખવાનું કામ કંઈ પણ કટોકટી ઊભી કરી વગર સહેલાઈથી અને સરળ રીતે ચઈ ચક્રે તે મટે સામગ્રીવિખેરના પ્રજા પૂરેપૂરી સુચિતિત સંસંજક યોજના આગી લે છે.

આપણા દેશમાં સામગ્રીવિખેરની બાજતમાં ચાર પ્રકારે ખાનમાં રાખવા નોંધણી—એકે તે, લશ્કરી અને ગિનલશ્કરી ખાતામાંથી છૂટા થનારાઓની બેકારીના પ્રજા. આ યુદ્ધમાં વીસ લાખ માણસોનો લશ્કરમાં ભરતી કરવામાં આવી છે. તેમાંના લગભગ ૧૫ લાખ નેટના સેનિકો અને—મેટા ભાગે આ બધાની મામડાંમાંથી જ ભરતી કરવામાં આવી છે—તેમને ખેતીવાડીના કામમાં જ ફરીકામ કરવાનો મોટા પ્રજા છે. યુદ્ધ પહેલાં—આમાંના યોગ્યેક કદામ ખેતીવાડી કરીને ચોક્કસબંધુ દૂરી કાઢતા હશે. પરંતુ યુદ્ધ દરમ્યાન, પ્રવાસ કારા તથા કિયુચ વગેરેથી ને અનુભવો એમને મળ્યા છે અને એમની માનસિક દૃષ્ટિ વિકસી છે અને લીધે ને એમાંના મોટા ભાગ બેકાર રહે તે તેમાંથી નવાં અદાલતો ઊભાં થવાનાં જ એમાં ચંકા નથી. માટે એમની બેકારીના પ્રજાને નિકાલ લાવવાની ખાસ જરૂર છે. આપણો દેશ યુગ્મયને ખેતીપ્રધાન હોઈ, આપણે ત્યાં પ્રધાનપ્રજા કંઈ પાછી નોકરી અપાવવાનો (reemployment) નથી, પરંતુ નવી કામગીરી ઊભી કરવાનો છે. આપણી ખેતીવાડીની દુર્દશા તે જગતહર છે. બીજા કાંઈ અવસાયના અભાવે તથા છૂટા ચએલ સેનિકો મોટે ભાગે મામડાંઓના જ હોવાથી તેમને ગિનલશ્કરી જીવનમાં ફરી ફરીકામ કરવા ખાતર ખેતીવાડીની વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિસર ખીજવણી કરવાની જરૂર છે કે જેથી કરીને આ સૈનિકોને તેમાં અવકાશ મળે. આ વિષય પર તાજેતરમાં પુનર્સંવાદ મંડળ (Resettlement Directorate) વાળા બ્રોચરિયર ગ્રેયને (Brayne) ને યોજના તૈયાર કરી છે તેમાં પણ ખેતીવાડી અને મામડાંઓની સર્વેશીય ખીજવણી પર ખાસ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. તે ઉપરાંત લશ્કરી વિખેર તાખકોટાજ ન કરતાં ધીમે ધીમે કરવો નોંધણી, નહિ તેો એવી માદી અસર કારા થે આર્થિક તંત્રને દબમણથી નાખશે.

ગિનલશ્કરી ખાતામાંથી છૂટી થનારી ફગવાયેલો અક્ષિતઓ તથા યુદ્ધસામગ્રી ઉત્પાદનનાં કારખાનાંમાંથી છૂટા થનારા કામદારોની બેકારીના પ્રજાને કોલેલ આપણા દુનર-હલીઓની તથા સામાન્ય આર્થિક પ્રવૃત્તિ પર અવલંબી રહેલ છે. આ લોકોને પણ ધીમે ધીમે છૂટા કરવા નોંધણી જેથી કરીને તેમને બીજો કામકામ મળવાની પૂરી તક મળે શકે. અને મટે પણ આગળથી તૈયાર કરી રાખેલી યોજનાની જરૂર છે.

બીજો પ્રશ્ન ઉલ્લેખિત સમયો છે. આપણા દેશમાં લોડું અને પોલાણના ઉલ્લેખના આધારે સિવાય બીજા પાયા ૩૫ (Hazard) ઉલ્લેખોની ખીલવણી બહુ જ નજીવી થઈ છે. મુખ્ય પ્રગતિ તો વપરાશના માસના ઉલ્લેખો (જેવા કે ૩૫૩, ૩૫૩, ૩૫૩, ૩૫૩, ૩૫૩) માં જ થઈ છે. આર્થિક તંત્રની યુદ્ધસમયીના હિતપાલનમાંથી શાંતિસમયના વપરાશના માસના હિતપાલનમાં ફેરફાર નોંધવાનો નિકટ પ્રશ્ન ને ઉલ્લેખપ્રવાન દેશમાં ઉપરિચિત થવાનો તે પ્રશ્ન આપણે ત્યાં કિમો થશે નહિ. પરંતુ આપણે તો યુદ્ધ દરમિયાન વપરાશના માસના હિતપાલનના ઉલ્લેખોની થોડીવણી ને પ્રગતિ થઈ છે તે ટકાવી રાખીને તેમની વધુ ખીલવણી કરવાની આસ જરૂર રહેશે. તેને માટે નાણાતંત્રી (Deflation), પરંતુ સી મરીફાર્ડ, તથા આપાત નિકાસ અને હુમિયામણના નિયમનો ફર કરવાથી ઉલ્લેખો પર થવાની સંભવિત અસરો કેમ-એટકાવવી તે ખાસ નોંધવું છે. દુકાળ, આપણો પ્રશ્ન તો યુદ્ધ પહેલાં ને હતો તે જ છે—વધુ ઉલ્લેખોકરણથી ગરીબી, અને જુદા જુદા સરકારી એજન્સી દાખવાને, કે નેથી હિતપાલન તથા અપત વધે. આથી, સામગ્રીવિષયેરનો દૂર સમયનો (short-period) પ્રશ્ન હોવા સમયના (long-period) આર્થિક રચનાના પ્રશ્ન સાથે સંકળાએલો જ છે. આપણે થોડા દેશની આર્થિક પ્રગતિ લોઈ. સામગ્રીવિષયેર જેવી રીતે કરવો નોંધણી કે નેથી આર્થિક અને આલોમિક પ્રગતિને તે અવતર અનાવે.

ત્રીજો પ્રશ્ન, ધસંચુનો કુમાવો (inflation) અને તંગી (deflation)નો છે. ને યુદ્ધ-જીનો એકમ તંત્રી કરવામાં આવે તો તેની અસર હોવો પર થવાથી મંદીનું જન્મર મોણું પ્રસરે અને આર્થિક પ્રવૃત્તિને તથા પ્રગતિને અવરોધે મારા મત મુજબ તો નાણાંની તંગી કરતાં યુગવાનો વધુ ખર્ચ છે. કારણકે યુદ્ધ પછી સરકાર મુદ્દીલોગીઓનાં અનામત રાખેલાં નાણાં પરત કરે (આને માટે યુદ્ધજીનો કુમાવાની જરૂર પડવાની) તેથી, અને એકમાર્ગનાં અનામત નાણાં પણ હવે થવાથી કુમાવો વધી જવાનો સંભવ છે. મુદ્દીલોગી આર્થિક તંત્રમાં કુમાવાની અરામ અસર ખાસ કરીને તો મંથમ વર્ગના નોકરિયાત માણસો તથા ગરીબ વર્ગ પર જ થાય છે. યુગવાથી યતી મેંદાચારી અને 'કહેવાળા' આપનિયમનોમથી એકાં કરતાં કાળાં બનરો લગેરેથી આ જ લોકોને ખૂબ સહન કરવું પડે છે એ તો નિઃસંશય છે. માટે આ પ્રસંગે ઉપર પણ પૂરી વિચારણા માગી લે છે.

ઉલ્લેખ પ્રશ્ન આર્થિક નિયમનો ફર કરવાનો. ને માણસ હિતપાલન, વપરાશ, આપાત નિકાસ વગેરે પરના અંકુશ એકદમ કાઢી નાખવામાં આવે તો કુમાવાને લીધે કાવો વધી જવાનું વલણ જરૂર બસવતર અને અને તેથી મરીમોને વધુ સહન કરવું પડે. તે ઉપરાંત ઉપર જણાવ્યા મુજબ આપણો મુખ્ય પ્રશ્ન તો યુદ્ધસમયમાં મળેલી આર્થિક પ્રગતિ ટકાવીને એને આગે બંધાવવાનો છે કે નેથી કામગીરી વધે, હિતપાલન અને અપત તથા વપરાશ પણ વધે અને મરીબી પડે. જ્યાં આર્થિક નિયમનો એકદમ ફર ન કરતાં જનતાની મુશ્કેલીઓ ધ્યાનમાં રાખીને ધીમે ધીમે જ ફર કરતાં નોંધણી, શાંતિ સમયના આર્થિક તંત્રમાં પણ કેટલકે આર્થિક નિયમનોની જરૂર રહેશે. ને આપણું થોડા જીવન-ધોરણ વધારવાનું હોય તો. પરંતુ આ પ્રશ્નની ચર્ચાને અહીં અવકાશ નથી.

યુદ્ધસમયમાં જુદા જુદા માલનો જરૂર સુદ પરત્વે સરકાર સંચરેલો દોષ છે તે કાઢી નાખવાનો સવાલ પણ સામગ્રીવિષયેરમાં આવે જાય છે. આ જરૂરો એકદમ વેચવાને સરકાર ખમરમાં લાવે તો કાવોમાં મંદી આવે અને તે કોટાહદીમાં પરિણમે. માટે એનો નિકાસ પણ ચોખ્ખાપૂર્વક કરવો પડે.

આ બધા મુદ્દા ધ્યાનમાં રાખીને સામગ્રીવિખેરનો પ્રશ્ન યોજનાપૂર્વક અને નિયંત્રિત રીતે કરવો જોઈએ, નહિ તો જરૂર કોઈકી જિભી ઘસે. આ દુર્લભ સમયના પ્રશ્નને લાંબા સમયની આર્થિક પ્રગતિની યોજના સાથે સંકળાવ્યા વગર છૂટકો નથી. આ પ્રશ્નના યોજના-મય અને સફળ ઉકેલ પર જ લવિષ્યની આર્થિક પ્રગતિ સ્પષ્ટ થઈ શકે.

આને માટે યુક્તસમયના આર્થિક તંત્રનું આંતરિકસમયના આર્થિક તંત્રમાં પરિવર્તન ઓચિંત્ર, ઉતાવળું અને અનિવારિત ન થવું જોઈએ. બીજું, બજારી તથા બિનબજારી ખાતાઓનો વિખેર ક્રમશઃ યોજનાપુરઃસર કરવો જોઈએ. આર્થિક નિયમનો જ્યાં સુધી શાંતિ સમયનું આર્થિક તંત્ર પૂરેપૂરું સ્થાપિત ન થાય ત્યાં સુધી આજી રાખવો જોઈએ. બેઝારિના પ્રશ્નોને ઉકેલ અનુભવાદિક જાહેર આંધકારો (Public works) શરૂ કરીને નહિ, પરંતુ ખેતીરાડી, ઉદ્યોગ અને સર્વદેશીય આર્થિક ખીલવણીમાં સરકાર સક્રિય ફાળો આપીને કરવો જોઈએ.

આ પ્રશ્નો પર સરકારી યોજનાઓ તૈયાર થઈ રહી છે. મુખ્ય સરકાર પંદર વર્ષની ગામડાંઓની ખીલવણીની યોજના જાહેર પાડી છે. તેમાં ખેતીરાડીની પ્રગતિ અને ખીલવણી પર અને જે પ્રદેશોમાંથી લેખ લાકડી બરતી થઈ છે તે પ્રદેશોની ઉન્નતિ પર ખાસ જાર મૂકવામાં આવ્યો છે. પહેલાં પાંચ વર્ષની યોજના માટે ૬૦ કરોડ રૂપિયાના ખર્ચનો અંદાજ છે, જે જ પ્રમાણે પંચમ સરકાર પણ બજારી સેનિટાને ખાસ મદદરૂપ થઈ પડે એવી ખેતીરાડીની ખીલવણીની પંદરવર્ષી યોજના તૈયાર કરી છે. એમાં પહેલાં પાંચ વર્ષમાં ૧૦૦ કરોડ રૂપિયા ખર્ચવાનો અંદાજ છે. બીજા પ્રતિમાં પણ આવા પ્રકારની યોજનાઓ બનાઈ રહી છે. આ પરથી જોઈએ તો યોજના માત્ર પડે છે કે પુનર્યનાના પ્રશ્નમાં સામગ્રીવિખેરનું મદદરૂપ સ્થાન હવે સર્વમાન્ય થયેલ છે. પરંતુ આ બધી તો પ્રાંતિક યોજનાઓ છે, તેમને અખિલ હિંદની આર્થિક પુનર્યનાની એકી યોજનામાં સંકલિત કરવાની ખાસ જરૂર છે, નહિ તો આમાંથી પ્રાંતિક અને પ્રદેશિક દરીદ્રાઈ તથા ખીલ નવી મુશ્કેલીઓ ઊભી થશે. લાગેતરમાં જ યોજના અને વિકાસ ખાતાના સભ્ય માનનીય સર જયદેવ દલાલે મદાસમાં યુદ્ધ પછીની પુનર્યનાની સામાન્ય સમિતિની સજામાં આ વિષે ઉલ્લેખ કરતાં જણાવ્યું હતું કે પ્રાંતિક યોજનાઓ મળવવાઈ સરકારનો યોજનાથી અસંબંધ અને વિરોધી ન હોવી જોઈએ.

સામગ્રીવિખેર, યુદ્ધ પછીની સર્વે આર્થિક યોજનાઓ-જેમનું ખોલ મરીબો અને બેઝારીનો બપ ટાળવાનું, સમય સાધનસંપત્તિનો ઉપયોગ આર્થિક પ્રગતિ અને ઉન્નતિ સાધવા માટે કરવાનું તથા જનતાનું જીવનધોરણ જોડી કક્ષાએ લાઈ જવાનું છે-તેમનું પ્રાથમિક પગલું બની શકે, અને આ ખેડે સિદ્ધ કરવા સક્રિય અને રચનાત્મક ફાળો આપી શકે, એવી રીતે પદ્ધતિસર અને સુચોચત કરવો જોઈએ. આને માટે, અખિલ હિંદની એક એકી યોજનામાં જ પ્રાંતિક અને પ્રદેશિક હિતો પ્રમાણસર સાચવતી જુદી જુદી નાની યોજનાઓનું સંકલન કરવું જોઈએ, નથી કરીને યુદ્ધ પછીની પુનર્યનામાં એકાચનારા સપાસેનો ઉકેલ શહેરો, મુખ્ય અને સરળ અને.

વસ્ત્રપરિધાનની કળામાં
 "રસમ" મીલનું જ કાપડ
 અને સી શીળા આપે છે.

રસમ મીલ
 દુધેશ્વર રોડ અમદાવાદ

પંડિત જનાલક્ષ્મીલાલજી બ્યારે આસામ ગયા ત્યારે તેમણે જીન્દગી નામની એક કન્ધાની વાત સાંભળી. મિશન રહેલમાં જીન્દગી બહોલી. હિન્દમાં ૧૮૨૬માં સત્યામહતી લડત બેપંડી ત્યારે જીન્દગીએ આસામનાં ગામડાંમાં પ્રચારકામ શરૂ કર્યું. સરકારે તેને પકડી, જન્મકેદની સજા કરી. આસામમાં પ્રેચિસ પ્રધાનમંડળ આવ્યું ત્યારે પણ જીન્દગીને મુક્તિ ન મળી. એ પકડાઈ ત્યારે તે ૧૯ વરસની હતી. લોકો તેને 'રાણી'ના નામથી ઓળખતા. જનાલક્ષ્મી આ વાત સાંભળીને વિચારમાં પડી છતાં ૬ પહાડોનાં મુક્ત ખેતી જેવી એ કન્ધા કારાવાસમાં કેમ દિવસો પીતાવતી હતી ! એકલે દામે સાત્રીજી સામે વાચ બીડવા નીકળનાર એ યુવતી, ધીરે ધીરે એનું પીવન કેમ વેદાઈ રહ્યું હતો ! આસામની વાત કરતી વખતે આ જીન્દગી રાણી ગયમ પહેલાં તો માદ બાવે. છે.

પી. ઇ. એન. તરફથી હિન્દના જુદા જુદા પ્રતિના સાહિત્ય વિશે પરિચયાત્મક પુસ્તિકાઓ બહાર પાડવાની યોજના થઈ છે તેમાં શ્રી વિરવીકુમાર બારુઆનું આસામનાં સાહિત્ય વિશેનું પુસ્તક ખૂબ થયું છે. આસામ વિશે એમણી મૂલ્ય જનજ્ઞાનું મળે છે.

એવો કંઈક ખ્યાલ હતો કે આસામ એકલે બદ્ધ દુર આવેલો પ્રાંત. જંગલો, દાપીએક દિગ્ગણ્યને લીધે એ તિથેદથી જુદો પડી ગય છે. —અને બીજી ત્રિમાળાએ એને ચીનથી જુદો પાડે છે. બ્રહ્મપુત્રાની ખીણવાળો એ પ્રદેશ. મેરાપુંજ, મોયમાર વરસાદ; મોદતિ કોઈ સ્વપ્નચિત્ર જેવી સુંદર નગરી શિલોંગ. ત્રિપુરા, મણિપુરનું 'રાજ્ય' મહાભારત અને રામાયણમાં જેને પ્રાગ્જ્યોતિષ અને કામરૂપ દેશને નામે ઓળખાવવામાં આવ્યો છે. તેથી સદીમાં શાન વંશના રાજાઓ આસામ પર ચડી આવ્યા, તેમના નામ પરથી પ્રાંતનું નામ આસામ પડ્યું.

અત્યારે ત્યાંના લોકો બોલે છે એ આસામી બાપા માગધી અમવા મીઠ અપચંચ પરથી જનરી આવી છે. દેવતાગરી સિધિ પરથી માર્ગેય, કેમલી, લાપારી એવી સિધિ ત્યાં પ્રચલિત હતી પણ હવે બંગાળી સિધિ જ આસામે સ્વીકારી છે.

આટલો દુર હોવા છતાં સંસ્કારમાં આસામ આપજુરથી જરાય ભિન્ન નથી. રામાયણ તથા મહાભારત પરથી ત્યાંનાં પ્રાચીન કાવ્યો લખાયા છે. વૈષ્ણવ સંપ્રદાય અને શાકત સંપ્રદાયની ત્યાં બંગાળ જેટલી જાડી અસર થઈ છે. ત્યાંનાં કવિઓનાં નામ જ જુઓને. દરિદર વિષ્ણુ, શંકર દેવ, માધવ દેવ, દુર્ગાવર, પીતામ્બર—અર્થે અનુદાતના હોમ એવાં નથી લાગતા !

દાકરનાં 'વચનો' ત્યાં બહુ મેળવીયાં છે. એ પકિતની એ કાવ્યસંલિપ્તિઓ આપજુ મોરકા કે બાળીવાક્યને મળતી આવે છે. 'દુલારી' છંદ જ મહિના આપજુ છંદ જેવો છે. 'ભખી' નામનો છંદ કલ્પુરસ માટે અને જુદ્ધમુશ પીરસ માટે આસામની કવિઓ યોગે છે. રાજદરબારની વિષ્ણુ ત્યાં 'સુરેજ' નામના ગ્રંથમાં સંગ્રહવાનો રિવાજ હતો. આ સુરેજમાંથી આસામની બધી ઐતિહાસિક સામગ્રી મળે છે અને અસરના ઐતિહાસિક નવકથાના ત્યાંના લેખો એ સુરેજમાં પરથી વાર્તાઓ રચે છે—'રાસમાળા' ૬ 'પ્રખધી' પરથી આપજુ લેખો વાર્તાસામગ્રી એકઠી કરે છે તેમ

લક્ષ્મીનાથ બેઝબોરા, રત્નનાથ ચૌધરી, અબિકાશિરિ રામચૌધરી, જતીન્દ્રનાથ દુબારા, દેવકાંત બુરુઆ વગેરે અત્યારના લેખકો છે. નિર્મલ, નવલિકા, નવલકથા વગેરે સાહિત્ય-પ્રકારો ઠીક બેઠાતા જાય છે. 'સર્વજ્ઞ' નામની એક વાર્તા ત્યાં પ્રસિદ્ધ છે જે આપણી ઠીક જોશીની વાર્તાને આબેહૂથ બજાવી છે. નવલિકાને વાસ્તવિકતાનો એક આપણા આસામી લેખકોએ એક નવીન મુક્તિ અજમાવી છે. વલ્લુવેલી વાર્તા જાણે પોતે તજરે બનતી જોઈ હોય એમ સમજવા તેઓ વાર્તાનું છેલ્લું વાક્ય, "કામ હોવાથી વજી અને ધેર મ્મા", અથવા "શ્રીજે ગામ જવાનું હોવાથી અને સાથી આવી નીકળ્યા," એ પ્રકારનું લખે છે.

આસામનાં કાવ્યોમાં અલ્પપુરા ત્યાંનાં જન્મેલો, હાથીઓ એ સર્વના ઉત્તેજ બૂબ્બે આવે છે. હોડીવાળાનાં રીતો એ આસામી સાહિત્યનો એક રમ્ય વિભાગ છે. વૈશાખના ઉત્સવમાં ગરતો વિદુગીતો એ ત્યાંના સાહિત્યનું અગ્રમોક્ષ ધન છે.

પરમાન્તોનું સાહિત્ય વાંચીએ છીએ ત્યારે સહેજે ખ્યાલ આવે છે કે આખા હિંદમાં વહેલી એક જ સંસ્કારધારા પ્રતિપ્રાતની શ્રમિતે પરિણામિત કરી રહી છે. આસામ આટલે દૂર છતાં આપણાથી જરાય જુદો નથી.

૧૯-૧-૪૫

નેરોલની

લંગર છાપ

શાહી

ફાઉન્ટન પેનના

તપા

૦૬૫ પ્લેક બાટલા

વાપરો.

ધી નેરોલ એજન્સી

નવું દરવાજા-અમદાવાદ.

આ-અ-૨-હાલુપુર દરવાજા પહાર, માધીની લોન્ડનમાં.

આધિકારના આલોકોને

પુરેરાના માલોને વા. પી. થતાં નથી. તેથી તેમને જખાવવાનું કે તેઓએ પોતાનું સવાજમ મ. આથી વા તો પોસ્ટલ એડ્રેસથી મોકલી આપવું. (પોસ્ટલ એડ્રેસ ઠીક કરવા નહિ.) કારતકથી નહું વર્ષ સર થયું છે એટલે આ નવા વર્ષના ૭ મહીના વીતી ગયા છે તો હવે આ સાલું વર્ષના, અને જો પાછલું સવાજમ કંઈ બાકી હોય તો તે પણ, ખનતી તરફ મોકલી આપવાજી.

-બ્યવસ્થાપક

'પરચાન' દર મહીનાની ૧લી તારીખે નિયમિત પ્રસિદ્ધ થાય છે.

છ પા જ મ : હિંદમાં રૂ. ૫; પરચાના રૂ. ૭. ૮; ૧૨ ૬ ન ક લ ૦-૮-૦

જીવન એ સંગીત છે — દેવો માટે.

જીવન એ યુદ્ધ છે — પશુઓ માટે.

જીવન એ પરિહાસ છે — વિરાગીઓ માટે.

જીવન એ નાટક છે — સંસારીઓ માટે.

જીવન એ અકસ્માત છે — માનવો માટે.

આનન્દ છે આપ્તજનો જન્મતા અકસ્માતે.

અનુભવ છે વ્યાધાતો મૃત્યુના અકસ્માતે.

વાપરશો દીર્ઘદષ્ટિ ?

આપ્તજનોને શિરે તોળાતા આગ, છઠ્ઠી
અને અકસ્માતના વ્યાધાતો નિવારવા ?

ધી સેન્ટીનલ એશ્યોરન્સ કંપની લિં

: પ્રાન્થ એક્સિઝ :

આર દલપ. ટ્રીડરોડ,
અમદાવાદ

: લેડ એક્સિઝ :

ગ્રેસપેકટસ એમ્મર્સ, હોર્નબી રોડ,
મુંબઈ

卐 પ્રસ્થાન 卐

। દષ્ટિપૂર્તં ન્યસેત્ પાદમ્ ।

પુસ્તક ૪૦

વૈશાખ : ૨૦૦૧

અંક ૧

વિનિમય

ઉમાશંકર જોષી

‘કહી તારી આંખે વસી વદન મેં માડું નિરખ્યું.’

‘કરી તારે હૈયે હૃદય સખિ ! મેં માડું પરખ્યું.’

‘હૃદયું મારે બાહે...’

‘જવા કે જો બાહે !’

—અહો ! એ પ્રાણોના રસવિનિમયે હૈયું ઠરખ્યું.

‘હૃદયું આ પક્ષોથી, તુજ નયન ને આંસુ ઉપડ્યું.’

‘અને, કપડે તારે હૃદય છિછળી માડું વિકસ્યું.’

—છડ્યું ને સંભારે.’

‘કળ્યું ના જો વારે.’

અને જોની માડું થટ પણ અહો ! જોમ જ ખસ્યું.

‘કરી ચિતાભારે મિલનમધુરા આત્મ ફળવ્યા.’

‘કરી આશાતારે વિરહવિધુનાં ચિત્ત લુપ્તવ્યાં.’

‘કરી ઝીને બોલ્યાં.’

‘પ્રતિજ્ઞાદે ડોલ્યાં.’

અહો ! એ છવેએ ઉરવિનિમયે ને અનુભવ્યા !

ચોગનો ઉદ્દેશ :

ચોગ એટલે મનુષ્યનો જાતનાની સાથે સ્પર્શ. સ્પર્શ લગવાન કબ્જી આપણે ગમે તે માનીશું તેમાં આપણે વધી નથી. મનુષ્યથી કોઈ કચ્છનર બૂદતર વિચારનીન, એટલે કે એક દુરીય જાત સત્તા છે એટલું સીકારીએ તો થે ખસ છે. જાતની સાથે જાતવાનનો, અંદાની સાથે કૃષ્ણરેતો, હવની સાથે શિવનો, આત્માની સાથે પરમાત્માનો—એને બીજમત પ્રમાણે પણ સંસ્કારની સાથે ચળ્યનો—જે સંયોગ તે આ યોગ છે. આ સંયોગની સાથે, સંવધની સ્થાપનાની સાથે ચોગની સાધનાની યજ્ઞાત ચામ છે. પરંતુ મનુષ્યનો કયો જાગ જાગવાનની સાથે જોડાયો છે અથવા જોડાવ ધરે છે, તેના કયા અર્થમાં જાગવાનનો સ્પર્શ થયો છે તેના ઉપર આ સાધનાની પ્રજ્વાલિ, ગતિ, પરિણતિ વગેરેનો આધાર છે.

મનુષ્ય કોઈ અખંડ વિશુદ્ધ અમિશ વસ્તુ નથી. તેનામાં અનેક વિચિત્ર અને વિપરીત શુભો રહેલા છે. તેનામાં પ્રકૃતિનાં જ્યાં યર જોતગોત છે. તેનામાં સૃષ્ટિનાં બધાં જરણાં વધી રહ્યાં છે. આપણે સ્પષ્ટ જોઈ શકીએ છીએ કે તેનામાં મુખ્યત્વે ત્રણ યર એક ઉપર જોડ રહેલાં છે. પ્રથમ યર છે તેનો દેહ અને તે દેહને સંહરિત રાખનારી તેની હવનીકક્ષિત કે પ્રાણકક્ષિત. બીજો યર છે તેનું મન, જ્યાં સુદ્ધિ, વિચાર, તક, જાણનાં વગેરેનું કીડણ છે. ત્રીજો અને સૌથી જાણીયો યર છે અખ્યાત્મબોધ, જેનું સ્વરૂપ વિજ્ઞાનમય છે, આનંદમય છે, જે અચૂતતત્ત્વ અધિષ્ઠાન છે. વર્તમાનકાળમાં માનવપ્રકૃતિ હજી સુધી આત્માને જ્ઞાનપૂર્વક પામી શકી નથી, તેના મન દ્વારા જ તેનો આભાસ, તેનું ઇશિત કળી શકી છે. પરંતુ સૃષ્ટિનું ચરમ લક્ષ અખ્યાત્મબોધ છે. દેહ અને પ્રાણના વિશ્વસર્પમાં માનવનો પશુભાવ છે, મન અને સુદ્ધિના વિશ્વસર્પમાં તેનો માનવભાવ છે, અને દુરીય જ્ઞાન અને આનંદના અધિર્ભાવમાં તેનો દેવભાવ, સિદ્ધજાવ કે જાગવતભાવ છે. પશુભાવમાંથી માનવભાવમાં, માનવભાવમાંથી જાગવતભાવમાં ઉત્ક્રાંતિ થઈ રહી છે. જે શક્તિ સાધારણ મનુષ્યને તેના પશુભાવમાંથી માનવભાવમાંથી જાગે જાગવતભાવમાં પ્રતિષ્ઠિત કરવા પારે છે તે શક્તિનું નામ ચોગશક્તિ છે. આમ કરવા માટે આપણે જે માર્ગો જનું પડે, જે રીતે જીવને ધમનું પડે તેનું નામ ચોગસાધના છે.

ભારતવર્ષમાં ચોગસાધનાનાં જે અનેક માર્ગો છે તે બધા મનુષ્યની આ ત્રિવિધ પ્રકૃતિ પ્રમાણે રચાયેલા છે. પ્રથમ સર્પજી દહયોગ, દહયોગનું ક્ષેત્ર જ્ઞાનજનું સૌથી નિમ્ન સ્તર, તેનો સ્પષ્ટ દેહ છે. સરીર અને પ્રાણકક્ષિતને કેન્દ્રમાં રાખીને તેમાં જાગવાનનો સ્પર્શ મનુષ્યનો એ કયો દહયોગનો ઉદ્દેશ. ત્યાર પછી રાજયોગ. સમસ્ત મન. એટલે કે મનની કોઈ વિશેષ વૃત્તિ કે રમત નહિ પરંતુ મનની જે મૂળ પ્રકૃતિ તેની માનસ સત્તા અથવા ક્ષિત છે, તે દ્વારા રાજયોગ મનુષ્યને સાધનાને માર્ગે નિર્વચિત કરે છે. રાજયોગનું કેન્દ્ર છે માનવનો ચક્ષુરેદ. ત્યાર પછી માર્ગત્રય—જ્ઞાનયોગ, ભક્તિયોગ અને કર્મયોગ

છે. આ માર્ગત્રય માનવની આધ્યાત્મિક વૃદ્ધિ ઉપર પ્રતિબિંબિત છે. મનના ત્રણ વિશિષ્ટ કરણ તે જ્ઞાન, પ્રેમ અને કર્મપ્રેરણા (ઈન્ડિગેનિટી; will) છે. આ જ્ઞાનયોગ, ક્રિયાયોગ અને કર્મયોગમार्થી ગમે તે પર પ્રતિબિંબિત થઈને માનવ જાગૃતસત્તાને સ્પર્શે છે. આ માર્ગત્રયનું કેન્દ્ર નથી સ્પષ્ટ દેહ કે નથી સૂક્ષ્મ દેહ, તે છે આત્મા, જીવ કે પુરુષ. અધ્યાત્મ-યોગ એટલે જ્ઞાન; પ્રેમ અને શક્તિ દ્વારા આત્માની સાથે પરમાત્માના, જીવની સાથે જગવાનાનાં, પુરુષની સાથે પુરુષોત્તમના સાક્ષાત સંબંધની સ્થાપના.

યોગસાધનાના આ-બિન્ન બિન્ન માર્ગોની સાર્થકતા શી, અભાવ શો, તેમના ગુણ-દોષ કયા એ વિચારતાં પહેલાં તેમનો ઉદ્દેશ જાણવો જરૂરી છે. કારણકે એક માત્ર ઉદ્દેશ દ્વારા જ-ઉપાયની સફળતા કે નિષ્ફળતા વિચારી શકાય. કયા સાધનાના માર્ગની ઉપ-યોગિતા કયાં, અનુપયોગિતા કયાં તે નક્કી કરતાં પહેલાં કયા લક્ષ્યથી આપણે સાધના કરવા પારીએ છીએ તે વિચારવું જરૂરી છે.

આપણી સાથે યોગસાધનાનાં બે લક્ષ્ય છે: દૈવદ્યમુક્તિ અને જીવન-મુક્તિ. માયા-નાદીની માફક જે આપણે જગતને કેવળ ધ્વજભૂજ, કેવળ દુઃસ્વપ્ન જાણીએ, બીજીની માફક જે આપણે સૃષ્ટિને, મનુષ્યને 'શૃષ્ટિક પેદના'ના સમુદાયે ગણીએ, તો આપણને જગતમાં રહેવું નહિ ગમે. કાર્ધપણ્ય રીતે આ દુઃસ્વપ્નને તોડી શકાય તો જ આપણું કલ્યાણ છે, દીવાની જ્યોતની માફક છાંયમાં જવામાં જ પુરુષાર્થ છે, એમ માનવું રહ્યું; જીવનને ટાળીને, જગતની સાથેના સંપર્ગના સંપર્કો દૂર કરીને તેમનાથી પર કોઈક અસ્તિત્વમાં અથવા કોઈક નાસ્તિત્વમાં વિશીન થઈ જવામાં કેવલ્યમુક્તિ છે. જે આપણી સાધનાનું લક્ષ્ય આત્મ હોય તો ઉપર અભાવેલા સાધનાના બિન્ન બિન્ન માર્ગોની તુલના કે ચાલુદોષનો વિચાર કરવો, તેમના સમન્વયનો પ્રયત્ન કરવો જિનજરૂરી ગણાય. ગમે તે માર્ગની ચર્ચા કરીએ પરંતુ તેનું બરાબર અનુસરણ ક્યાંથી જ અસીદ્ધતી સિદ્ધિ થઈ શકે. ઉપર જવું એ જ જે એક માત્ર લક્ષ્ય હોય તો તેના ઉપાય તરીકે દોરડું હોય કે નિસ્સરણી હોય કે પાંચરનાં પંચચિત્ર હોય એ જવું સરખું છે, કારણકે કોઈ પણ રીતે ઉપર ચડ્યા એટલે પશું. તોય એટલું ખરું કે બિન્ન બિન્ન સ્વભાવ અનુસાર કોઈ માર્ગ કેટલાકને સુગમ તો કેટલાકને દુર્ગમ લાગે. પરંતુ સાધકને માટે આટલો વિચાર કરવો કાંઈ બારે નથી.

પરંતુ આપણે જે જગતને જુદી રીતે જોતાં હોઈએ, એટલે કે જગત બ્યાનકમય છે, જગત કલ્યાણની આધારભૂમિ છે, જીવનનો અસ્તોકાર કરીને નહિ પણ તેને સર્વલાયે લેડીને જ આપણે મુક્તિ સિદ્ધિ મધ્ય યજ્ઞોએ એમ જે આપણે માનતાં હોઈએ, તો આપણી નજરે યોગસાધનાની એક નવીન મર્તિ બની થશે. માનવકૃષ્ટી આ જે મંદિર છે તેનું દેવતા તેના કોઈ અરમ સ્થાને વિરાજમાન નથી, આ મંદિર તે સ્થાને પહોંચવાની માત્ર સીડી નથી. મંદિરની બધી દેવડીઓમાં દેવતાની પ્રતિષ્ઠા છે, તેમનો નિવાસ છે; એ બધી એક સાથે ઘાઈ કરીને સાદું સખામી પાડી, એ બધીમાં એક સાથે ચલકુંક પ્રગટાવવો પડશે. શરીરથી અતીત થવાને માટે જ કેવળ શરીર નથી; મનથી અતીત થવાને માટે જ કેવળ મન નથી, જ્ઞાન પ્રેમ કે કર્મથી અતીત થવાને માટે જ કેવળ કર્મ એમ કે કર્મ નથી, અક્તિતને વિનંદ કરવાને માટે જ કેવળ અંકિતત્વ નથી. દેહ, મન કે અધ્યાત્મવૃત્તિ જાગવાને યોગજવાને કેવળ માર્ગ કે ઉપાય નથી. જ્યાં આપણે સમગ્રજીવ કે જાગવાન શરીરની પાછળ નથી પરંતુ શરીર જ જાગવાન છે, જાગવાન સમગ્રની પાછળ નથી પરંતુ મન જ

ભગવાન છે, ભગવાન અધ્યાત્મસત્તાની પાછળ નથી પરંતુ અધ્યાત્મસત્તા જ ભગવાન છે, ત્યારે આપણને બધી જાતના સાધનમાર્ગોના ઉદ્દેશ યશઃ કરીને, મન અને આત્મા એ ત્રણે સ્તરોમાં આપણે પ્રતિષ્ઠિત થઈશું, માનવની સમમતાર્થ ભગવાનને પ્રગટાવીશું; કોઈ એકાદ અગમી નહિ પરંતુ સર્વાંગે આપણે ભગવાનને ભેટીશું. એ આપણા યોગનું લક્ષ્ય આવું હોય તો કેવળ કોઈ એક વિશેષ માર્ગ આપણે માટે બસ નહિ થાય. આપણે વાંછીશું તેના પૂર્ણયોગ, જેના દ્વારા આપણી બધી સ્તોતધારામાં ભગવાન સરસ ભરાય, આપણાં બધાં ક્ષેત્રો ફળથી ફલથી પાકથી સચ્ચ થાય. વળી આપણે કેવળ વ્યક્તિગત સિદ્ધિ વાંછતા નથી, આપણે માગીએ છીએ વિશ્વમાનવની સિદ્ધિ. જેથી કરીને વિશ્વમાનવ શુદ્ધ, સુક્ત, પૂર્ણ થઈ શકે તે જ આપણી વ્યક્તિગત સાધના છે. આપણે માનવસંધનું નિર્વાણ ઇચ્છતા નથી, પરંતુ તેના આપાર વિચિત્ર દ્વારા તેનો વિકાસ થાય તે ધ્રુવછીએ છીએ. તેનાં બધાં ચાલુ કર્મો રહેશે, પરંતુ તે બધાં કોઈ એક ઉચ્ચતર વસ્તુમાં, ભગવાનમાં, પ્રતિષ્ઠિત થશે. ત્યારે આપણે આવેા ઉદ્દેશ છે, ત્યારે આપણે કોઈ એક વિશેષ સાધનમંત્ર સમગ્ર માનવ-જાતિના વિન્ન વિન્ન પ્રવ્રત્તો પર લાદી શકીએ નહિ. આપણે બધા માર્ગોના એક એવો સમન્વય શોધવો એમ છે ને કોઈ વ્યક્તિને માટે નહિ પરંતુ આખી માનવજાતિની સમગ્રિ-જાત સાધનાને માટે પ્રયોગ્ય બની શકે.

૨

પૂર્ણયોગનું રચકૃપ :

કૌથી પ્રથમ વાત એ છે કે આપણે પ્રકૃતિને ક્યા રીતે જોઈએ છીએ. ખરી રીતે જોતાં આપણે જોઈએ છીએ કે પ્રકૃતિ એટલે ચોતાની ચક્તિ દ્વારા પુરુષનેા આત્મ-વિકાસ, તેની આત્મચરિતાર્થતા. પરંતુ ભવકારમાં પ્રકૃતિની બે ગતિ બજાય છે : એક છે સાધારણ નિત્ય નૈમિત્તિક અને બીજી છે નિગૂઢ દિવ્યપ્રકૃતિ; એક છે ઉપધા યરની અને બીજી છે નિમ્ન યરની. સામાન્ય રીતે આપણે ને રીતે અદ્ધકારને વદ યઈને અજાન, અચક્તિ કે દુઃખને વદ યઈને જીવન ગુનરીએ છીએ તે પ્રકૃતિના નિમ્ન યરનું, અર્થાત્ પ્રાકૃત જીવન છે. પરંતુ અદ્ધકાર, સુદતા, બેદભુદિ વગેરેને જોગંગીને ત્યારે આપણે જાનથી, ચક્તિથી, આનંદથી આપણાં જીવનને ઉન્નત કરીએ છીએ ત્યારે આપણે પ્રકૃતિની પદા-પ્રકૃતિનું દિવ્ય જીવન પ્રાપ્ત કરીએ છીએ. આ રીતે નીચેના યરમાંથી ઉપરના યરમાં ઉત્થાન થવું એનું જ નામ છે યોગ. આ બે રીતે બની શકે : એક તો ત્યારે પ્રકૃતિની અંધારા બાજીને સર્વાંશી ત્યજીને ક્યાંક સાદ્યા બઈએ, અને બીજું ત્યારે નિમ્ન યરને પરિવર્તિત કરીશુ કરીને ઉચ્ચતર યરમાં ઉપનીત કરીએ.

પરંતુ લક્ષ્ય જમે તે હો, આપણી પ્રતિજ્ઞાશ્રમિ આ નિમ્ન યર છે, તેથી તેને જ આધારે ઉચ્ચની પ્રાપ્તિ સંભવે. બીજા જવા યોગનું લક્ષ્ય આનો ત્યાગ કરવાનું હોય છે, તેથી તેમનો માર્ગ પ્રાકૃત પ્રેરણાની એકમે વાતોને આધારે અને જાણુ સૂદી બઈને તેમની સદાચતાથી ભગવાનમાં બળી જવાનું હોય છે. પરંતુ પૂર્ણયોગીનું લક્ષ્ય જુદું છે. પ્રાકૃતમાં પ્રતિષ્ઠિત થઈને તેમાં અતિપ્રાકૃતની દિવ્ય સીલા ઉતારવી એ પૂર્ણયોગીની અખંડા દેવ છે, કારણ કે પ્રકૃતિની પ્રાકૃત રમતમાં પુરુષની નિગૂઢ પ્રેરણા ખીસતી બધ છે.

અંતર્ધર્મીના પૂર્ણ વિશ્વાસમાં પૂર્ણ અરિતાર્થતા એ જ પૂર્ણ સત્ય છે અને તેમાં જ પ્રકૃતિની પૂર્ણ કાર્યક્ષતા છે. તેથી પૂર્ણયોગી જીવનના કોઈ અદિત કે કોઈ વિશેષ અંશમાં

પોતાને આખર સખી એકે નહિ, તેનું સમસ્ત જીવન જ યોગ છે; જીવનની સધળી વિધિ-
ધતા સધળી આંતરિયુરીની 'નાનીપોલી વાતોને યોગમાં જોડી દેવી જોઈએ. પ્રકૃતિ અખંડ
ભાવે પોતાની પૂર્ણ લીલા સાથે જીવનમાં ખેલી રહી છે. તેથી પૂર્ણયોગનો સાધક સિદ્ધ
જીવનમાં પ્રકૃતિની પૂર્ણ અખંડ લીલા પ્રગટાવવા ઇચ્છે છે. આમાં ફરક માત્ર એ છે કે
સામાન્ય જીવનમાં આપણે પ્રકૃતિની સ્થૂણ જાતિનાં આધાર હોઈએ છીએ; ત્યારે યોગયુક્ત
જીવનમાં આપણે દિવ્ય પ્રકૃતિના આધાર હોઈએ છીએ. ભાગ્યવત સત્તાના પ્રકાશમાં આપણે
આપણી સમગ્ર સત્તાને પરિવર્તિત કરવી પાડે.

આપણી સમગ્ર સત્તાને જન્મતબાવે ભાગ્યવત સત્તા સાથે જોડી દેવી એ જ ખરો
ઉપાય છે. ભગવાનને આવાહન કરીને અદ્વૈત પ્રતિષ્ઠિત કરવા પડશે, તેમના પ્રભાવથી
આપણી પ્રકૃતિ, તેમની પ્રકૃતિને અનુરૂપ થાશે. એક રીતે ભગવાન પોતે જ આપણી
સાધનાના સાધક, આપણા અંતરના મુરખ, આપણા યોગના નિર્ધાતા બનશે. આપણી ભક્તિ-
ર્થે સત્તાને આશ્રયે તેને યંત્રવત ચલાવીને ભગવાન દિવ્ય ચૂંતિમાં પ્રગટશે.

આપણે, આપણું જીવન, આપણી પરિપૂર્ણ સત્તા વગેરે કોઈ એક ભાવ કે તપ-
ચક્રિતાની અભિવ્યંજના છે. આપણા અંતરમાં જે દિવ્ય પ્રકૃતિ રહેલી છે, આપણે અખંડ
ભાવે જે કંઈ છીએ તે બધું એ. ભાવમાં, તે તપચક્રિયામાં રહેલું છે. જો આપણે આ
તપચક્રિયાને ઉદ્ધોષી શકીએ તો તે પોતાના ભાવની ચેતનાની અખંડ અનુદ આતિથી
આપણી પ્રાકૃત પ્રકૃતિમાં પરિવર્તિત થાયશે અને તેને બદલે પોતાની દિવ્ય પ્રકૃતિની
પ્રતિષ્ઠા કરશે. પરિણામે જે કંઈ અંકિત હતું, જે કંઈ તમસવાળું હતું તેમાં દિવ્યતા
ઊતરશે. કમ્પેશ; આ રીતે આપણી નિત્ય નૈમિત્તિક પ્રકૃતિ શુદ્ધ જ્ઞાનવાળી વીર-શાળી થતી
જશે; આપણું મૌનવચન નંચર કમ-પ્રયાસો વગેરે કોઈ દેવી લીલામાં પરિણમશે.

આ પ્રમાણે પૂર્ણયોગની મૂળ તાત્પર્યે ભાગ્યવત ભાવ, અર્થાત પૂર્ણ વૈજ્ઞાનિકશક્તિનું
પ્રગટીકરણ તે આપણે જોઈ. સાધનાની દૃષ્ટિથી આનો અર્થ થાય છે અહંકારનું વિસર્જન
જોઈએ કે અહં તેમજ તેના સમસ્ત ક્ષેત્રો તેથી અતીત જે એક વિરાટ સત્તા છે તેની
પાસે કમ્પેશ; ઉત્સર્ગ. સાધનાનો આ માર્ગ સદાજ કે સરળ નથી. આમાં વિપુલ અદ્વા,
અગંગ સાહસ અને અનુદ ધૈર્યની જરૂર છે. આમ કરવામાં ત્રણ અવસ્થાઓ આવે છે:
પ્રથમ અદ્વૈત પ્રવેશ, તે બૃહદ પૂર્ણ દિવ્ય ભાગ્યવત સત્તાના સંસ્પર્શમાં આવવાનો છે;
ત્યાર પછી આપણી પ્રકૃતિનાં બધા ચરોતે એક પછી એક તે દિવ્ય પ્રેરણાની સહાયતાથી
નવી રીતે ધડીને તેમને ભાગ્યવત પ્રકૃતિમાં રૂપાંતર કરવાના છે; અને અંતે ત્યારે આ
રૂપાંતર પૂર્ણ થાય ત્યારે આપણી સાધના કંટકરીન તેમજ દુતમામી બને છે.

માર્ગ બંધેને-મથે તેટલો દુર્ગમ હોય પરંતુ આપણે એક મહાન શક્તિને આધારે
ધરી રહ્યા છીએ. આપણે અહંકારને ફર કરતા જઈએ છીએ, તેથી ભગવાનની શક્તિ જ
અલક્ષ્યભાવે પહોં પાછળથી આપણી દુર્બલતાને કેદાણે કાપી ફરશે. ત્યારે ત્યારે અદ્વા,
સાહસ કે ધૈર્યનો અભાવ જણાશે, ત્યારે ત્યારે તે શક્તિ જ આપણને ટકાવી રાખશે. કારણ
કે એ શક્તિ તો અધિજાને કેખર્તા કરે છે, પાંચળને ચાલતાં કરે છે. [અપૂર્ણ]

જલેખી નામ લેતાં વધુનાં શોમાં પાણી આવે છે, પરંતુ જેદની વાત છે - ૧ એનો ઇતિહાસ હજી સુધી અધારમાં છે. પ્રાચીન વૈદક ગ્રંથોમાં એનો ઉલ્લેખ મળે છે કે નહિ, મળતો હોય તો તેનું સંસ્કૃત નામ શું? - આનો નિર્ણય હજી સુધી કરવામાં આવ્યો નથી. આપણા પ્રત્યેક આઘ પદાર્થ વિષેની સચિત્તર માહિતી આપણી પાસે નથી. જલેખી જેવી સુંદર ચીજ માટે પણ આ જ વાત સાચી છે.

ભાંડારકર રીસર્ચ ઇન્ડીયનુસ્થાના ઓરિયન્ટ પી. કે. ગોડે (પ્રજ્ઞા)એ 'ન્યુ ઇન્ડિયન એન્ડ્રીકીટી, વો. ૬, નં. ૮ નવેમ્બર-૧૯૪૩ના અંકમાં 'જલેખી' ઉપર રસપ્રદ માહિતી-વાળો લેખ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. આ લેખ એ લેખની જ હાથ છે.

પાકશાસ્ત્ર ઉપર આપણી પાસે વિપુલ સામગ્રી અદ્યોતદો વેરાવલી પડેલી છે. મંરક, સુદ્રુત, વાગમટ, ભાવમિત્ર વગેરે આયુર્વેદના અંધોમાં આદારથાત્ર ઉપર મનનીય માહિતી આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. ઔષ્ધોના ઇતિહાસમાં પાકશાસ્ત્ર અને આદારશાસ્ત્ર ઉપર નીચેનાં પુસ્તકોનો ઉલ્લેખ ખાનાઈ છે:- પાકરિ રેપ્પહ med. B. 4. 228. પાકાપ્પાસ medi. Ox-319 b, B. 4. 228 (dated સંવત 1823 A. D. 1767).-પાકાવલી med. 10-42.

"પાકમાર્ત્તંડ or પાસાવલી med. BL 232."

"પાકશાસ્ત્ર by સીનડેન Govt-or Libr-Madras 49."

પાકાર્ત્તં Pelters 4, 40. પાકાવલી Pelters 4, 40. પાકાવલીપર med. quoted by the author of પાકમાર્ત્તંડ મોક્ષનુવૃત્ત (nos. 13296, 13297, 13298) in Granth & Telugu characters by સુનાવ, pupil of અન્નદેવ.

સુપાત્ર. કાનડી ભાષામાં છે. શોમસેન નામનો કર્તા છે.

આ ઉપરાંત નદ્યૂત "પાકરર્પક" હાંલ મળે છે.

વિવિધમંદ્ર વિરચિત ગરુડચૂપ્માં યોરાક ઉપરનો નીચેનો ઉલ્લેખ નેવાલાયક છે:-

"તસ્યો ચ વહુવિસ્તીર્ણસ્વર્ગમોજનાપાનશઙ્ગુશ્ચિવ્રનાયાયામ્ ઉપવિદ્યસ્વસ્ત્રે ક્રમેષ પરિકરમા-
યપ્ય ગાન્નાઘૌક્ત સ્વસ્ય સ્વસ્પાદુશ્ચરિણોડક્રમિષોપાનાદય સૂપકાપાઃ સૂપકાપાનાથ । તથાદિ મપ્ત-
સ્તસ્વમપામ્, સુદ્રગા સુદ્રાવ, મોદ્વા મોદ્વા, અષોઘાર્તિન્વોડશોકચર્હાઃ, સમોગા મોગમ્ નાના-
વાત્રાઃ શાશ્વતિ, વ્યવ્રજા વ્યવ્રાનમ્, ગપ્પાસુ વ્યથિશ્લીમાશીરમ્, અષારિકા રાપિ પારિવ્રઃ પરિવેન-
યન્તઃ । સોડપ્પપોશી મ્યુત્તો મુજાનો મોગ્યમ્, હિદં મેગ્ન, ગાસ્ત્રાદ્યત્ સ્વાદ, સૂપનમ્પાપિ,
વિત્ત્વેર્ગાનિ આદારમાત્રે ॥"

તે વખતના આદારનો કંઈ ખ્યાલ આ ઉપરથી આપણને આવે છે. સરકરને જાણવાનું વર્ણન છે તે જુઓ:-

K

ક ને કંઈ નહિ ક

ભૂવિજ્ઞાનાં નાગરિકા - બાળકો - મા

પ્રથમ સંસ્કૃતિમાં પ્રસિદ્ધ અર્થે "કમળના ક"

દોહર - નાનકેરના - ઉદ્યોગના

પ્રથમ મહાન વિજય અર્થે "કમાણીના ક"

રાજરત્ન રામજી હંસરાજ કમાણી

ના નેતૃત્વ નીચે :

K : કમાણી ગ્રુપ ઓવ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ : K

: સોલ એવિંગ એજન્ડસ :

ઈન્ડિયા મેટલ એન્ડ લિમ

નવસારી એજન્ડસ, આર્કિટક્ટ રોડ : કોટ, મુંબઈ.

કન્યા: સન્નતો દશ્યન્તે પર્વતઃ પક્ષાન્તસ્ય, રાજ્યઃ શાસ્ત્રોદનસ્ય, સ્ત્રાણઃ સ્વપ્નસ્ય, નિરોયઃ
સપિપ્તિઃ, સિન્ધવો મન્નનઃ નિર્કરાઃ શર્કરંયઃ, દ્યોત્તાંસિ સ્થિતુગચ્ચોઃ શૈલાઃ શાકાનામ્, નિપાનાનિ
પાનચનામ્, કુલ્યાઃ પલ્લરાનાં, કુલ્યાઃ કમ્પ્યાન્તલ્લગતિસ્થપુરોપદંશનામ્ । એવાંકોર્પણમિચ્છયા
મોજિતે સૈન્ધવ્ ॥ ” (નલકંપ)

આમ સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી ભોજન ઉપરના ઉલ્લેખો કાંઈ સાહિત્યપ્રિય સન્નગ્ન ભોજ
કરે તે તે વખતના ભોજન ઉપર હીક હીક પ્રકાશ પડવાનો સંભવ છે. અસ્તુ.

જલેખી આપણા દેશમાં પ્રથમ બનતી ન હતી એમ લાગે છે. ૫૦૦ વર્ષોથી પહેલાંના
કાંઈ પણ ગ્રન્થમાંથી જલેખીનો ઉલ્લેખ હાય આવ્યો નથી. પુરાતત્ત્વશાસ્ત્રો, ઇતિહાસ-
વેત્તાઓ, આ ઉપર વધુ પ્રકાશ પાડશે એની આશા છે. જલેખીનું સંસ્કૃત નામ જરૂર જ નથી.

“મહાભારત-શબ્દકોશ” વિભાગ ૩, ૧૯૩૪, પૃ ૧૩૦૬-૧૦ માં જિલ્લ(લી)થી-થી
લિંગ એક મોટે પકરાવના મેંદાના લેલમાં લિંગુનો રસ, ઘી, અપાદનો લોટ, દહીં મિશ્ર
કરી, તે મિશ્રણને ખીન્ને દિવસે જલેખી મારના પાત્રમાં ધોમાં તળીને સાકરની ચાચણીમાં
નાખીને બનાવવામાં આવે છે. દિંદી જલેખી-જિલેખી. કો. એસ વી. કેતકરના મરાઠી “શાન-
કોષ” માં જલેખી ઉપર કંઈ લખાયું જ નથી.

એક દિંદી જલેખીની હસ્તલિખિત પ્રત છે જેમાં બે પ્રકારની જલેખી બનાવવાના
પ્રકારો બતાવવામાં આવ્યા છે: “અથ જલેખો વનાંદેવે પ્રકાર”, “અથ લલ્લકદ્દી જલેખીકો
પ્રકાર.” આ પ્રત આસરે ૨૭૦ વર્ષ જૂની છે એમ શ્રી મોડે માને છે.

“મહાભારત-ઉપસંહાર” મરાઠી. કર્તા સી. વી. વેલ. ૧૯૨૨. પૃ. ૩૫૫-૩૭૬માં
શ્રી. વેલ મહાભારતકાલીન ખાસ પદાર્થોની યાદી આપે છે. ખાંડવરામ, મીંસ, ભાત, દહીં,
ફળ, વાપ, મધ, કંઈકૂળ, ફળ, તિલમિશ્રિતપદાર્થ, વડાં, જોમાંસ (નિપિક), ખીર, ખીચડી,
બારડે (ચરાડી નામનો અર્થ હું જાણુનો નથી), શેખા, બઉં, દુધાર, સત્તુ (સાચવો), જવ,
શેરડી; કુંગળી, લસણ, પિચિલોદન (પુલાવ. આ. ગ.) ઇત્યાદિ. ઉલ્લેખપર્વમાંથી નીચેનો
શ્લોક થી વેલ રાકે છે:—“મંડવર્મા માંલપરમે મળ્યાવો મોરલોતરમ્ । તેલોતર દરિયામાં મોજન
મસતર્મન ॥” અર્થ:—મીંસનો માટે ઉત્તમ ખાદ્ય મીંસ છે, મધ્યમ વર્ગના લોકો માટે ફળ,
દહીં વગેરે છે, ગરીબો માટે તેલમાં બનાવેલા પદાર્થો છે.

રઘુનાથપંત દત્તમતેએ “રાજ્યવ્યવહારકોષ” નામનો કોષ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. પૃ. સ. ૧૧૭૬-

૧ આ ગ્રન્થ કે. એન. આલેખે સંપાદિત કર્યો છે. આ ગ્રન્થ શિવાજી મહારાજ માટે લખવામાં
આવેલો છે અને તે વખતના પછા મરાઠી શબ્દો એમ છે. લોકાન્ત વર્ગમાં નીચેના શ્લોકો લેવાથી
બે ગ્રન્થરચનાનો કંઈ ખ્યાલ આવશે:—

અથ પાકલવે મુદ્દયસ્ત્રાનેતિ પરિભાષિતમ્ ।

મુદ્દયસ્ત્રી પાકલાઃ સ્વાત્ ચાકળીકાર નામ જુ ॥ ૮૦ ॥

રુચિપાહીઃ પાકળર્મા મુલ્યસ્ત્વ દ્વાદયો ।

રસોયી સ્વાત્ જુ સિદ્ધાન્ત મોદોરી ત્વજમુલ્યવે ॥ ૮૧ ॥

—૭૭માં આ ગ્રન્થ લખાયેલો છે. આ કાવના લોકાન્ત વર્ગમાં જલેખીનો ઉલ્લેખ નથી. પરંતુ આ ઉપરથી જલેખી ૧૭મા સૈકામાં જાણીતી ન હતી એ નિષ્કૃષ્ટ ઉપર આવવાની જરૂર નથી; પાકસાલ નામનું સંસ્કૃત પુસ્તક બાહારકર ઇન્ડીટપુટમાં (ગવર્મેન્ટ મેન્યુસ્ક્રીપ્ટ લાયબ્રેરીનું અતિ અગત્યનું પુસ્તક) છે. સંવત ૧૭૩૪ (ઈ. સ. ૧૬૭૮) માં આ પુસ્તકની કૌભી કરવામાં આવેલી છે એટલે એનો રચનાકાલ ઈ. સ. ૧૬૦૦ પહેલાનો હોવાનો સંભવ છે. આ પાકસાલમાં જલેખીનો ઉલ્લેખ તે છે જ પરંતુ તે કેમ બનાવતી તેનો અંપૂર્ણ વિધિ પણ દર્શાવેલો છે:—

“અથ જલેખી કુંડલતંત્રજ્ઞે

દ્વિપ્રત્યા શુભશમિત ચતુર્ગોધૂમ યાચિતા— ।

સિર્ગધર્મપતા (વગસા) રાધ્યા ચાવદમ્ભલત્વમાનુયાત ॥

ચંદ્રિત્રે ચારિકૈરસ્ય પાંચ તાપ્યા હરેત ॥

પરિધામ્ય મૃતે તપ્તે પચેત તત્ત મન્દવહિત ॥

સુપન્ના કંઠગળામાં સિતાહેદે વિનિધિપેત ॥

સા જુ કુંડલિકાનાન્ના ધવચિત્ત્વ ગાલવહિત ॥

જલવહ્નો તપ રમ્યા મૃદ્વો દ્વિપુષ્ટિ ॥

ધાતુસ્તમ્યકરી દ્વ્યા વિશેષાવલુપિત ॥

આ ગ્રન્થનું ખરું નામ “શુભગુણ યોધિની” હોવું જોઈએ, કારણકે લેખક “દિ : શુભગુણ યોધિન્યાં મવાદિ પ્રવરત્” આમ લખે છે. એટલે આ પાકસાલ “શુભગુણ યોધિની”નો એક વિભાગ પણ હોવાનો સંભવ છે.

ઈ. સ. ૧૬૦૮માં લખેલા આ ગ્રન્થમાં જલેખીની ‘અંપૂર્ણ’ વિધિ નજર ચડે છે. બીજા કોઈ પણ સંસ્કૃત ગ્રન્થમાં આવી વિધિ હજી સુધી જોવામાં નથી આવી.

હવે આપણે ઈ. સ. ૧૬૦૦ પહેલાના કોઈ ગ્રન્થમાં જલેખીનો પતો જડે છે કે નહિ તે જોવા તરફ વળીશું.

ગિનસુરિ કૃત “ધિર્ધર રૂપકથા” નામના ગ્રન્થમાં એક શ્રીમંતે મોટી ‘નાત’

પાનકારિસલાને શર્વત્ચાના પ્રકીર્તિત: ।

જલમતે જુ મેઢા સ્વાત રુપુત્તર રાધવલ્લભિ ॥ ૮૬ ॥

પદ્યવર્ણમાં

ગાયલિકો મટારી સ્વાત મજેકલુ પુટાળગાર ।

આપ્પક: શિરીન્ગારે ખુસારી માન્વલિક્ષી ॥ ૭૬ ॥

1 Edited by H. R. Kapadia, Sheth Devchand Lalbhai J. P. Fund series No. 80, Surat, 1932. પ્રસ્તાવનામાં શ્રી. કાપડિયા લખે છે કે આ ગિનસુર વિદ્યાધારણસુરિના સિંધ હતા વિદ્યાધારણને પણ સિંધો હતા, જેમાંના એક વીતરામસીલ ઉપર પછીના લખેલી છે. આ પંચકા લેખનનો કાલ શ્રી કાપડિયા સં. ૧૫૧૨ (ઈ. સ. ૧૪૪૬) આપે છે. જનસુર સંવત ૧૫૧૨ થી સં. ૧૬૦૦ ના ગાળામાં થઈ શકા હોવા એટલે અવધા ઈ. સ. ૧૪૫૬ થી ઈ. સ. ૧૫૦૦ સુધીમાં થઈ શકા હોવા એટલે, અર્થાત્ ઈ. સ. ના ૧૫૫મા સૈકા પહેલાંના આ ગ્રન્થમાં જલેખીનો ઉલ્લેખ જ્ઞાન ખેતનાર છે.

કરેલી તેનું વર્ણન મળે છે. આમાં બધી જાતની વાનીઓનો ઉલ્લેખ છે એટલે એમાંથી આખો ફરેરા ઉતારવામાં આવે છે:

તતઃ ઘેટી મોજાવસરે સર્વસ્વજનાતાં સ્વાતીચર્તુલકાદિ મળડપિલા શર્કરપાનીયં પૂર્વ પરિવેષયા-
માય । તતઃ કુટ્ટણસ્વલીકલ-કોહલામાક-સારિક-સચ્ચર-ચોડ-ચુદવવા-વેવર ચારવી-ચાસેડી-
જહેલી-ચુપ્પર, કદમીવ (૧)-ગ્રાસ-મીલી-ગ્રાસ-સાદિમજુલી-પનીસ-(૨)-ફોળી-વોડયા-ધણી-
નાયમ-પિસ્તા-અલોડ-સેહડી-ધુલાકલ-પ્રસુલ પલાવલી પરિવેષિતા । તતઃ લાજાં-સુદાલી-તિલ-
લાંકલી-પતમવા-સાંબુલિય-માંલી-મુરલી-ચેરદામ લાહ-દહેમા લાહ-મોતીઆ લાહ ચારોલી લાહ
વાનગા લાહ, एवं વપ્ત્વાશ્ચાત્રિ પરિવેષિતાનિ ॥

પ્રમુખચિત્ર રૂપી પ્રીતી યાપતી, પાંડ સારતી સ્ત્રી જિમર છપી જીમે લાહ પિતી । કાલા-
નિવત્ પાપતી, કિસિલ જિમર જીમ પાપતી । તદેતુ વ્યલીદ પાકિલે, સમલીદ છકિલે હલદ હલદ
લોહિલ, ફૂલો લોલ ધોયલ, પાણસીલ જોલલ, સરહલ, મરહલ, અળીમાલલ, પૂલલીદ મેલિ
જળે કરિ મોલે નીલરલિલ, જે જમિલ્લ તેલ નલ 'મરલુ જિમળ મીસરલ । એવિય યમમોગલાલિ-
સલ્લઃ પૂરા: પરિવેષિતા: । તતી મુદ્ગરાલી ધાની પીલી, નેત્રીલીલી પરિવેષિતા । તતઃ સલ્લપાલિત
સાદાવમુલે પૂલ પરિવેષિતમ્ । તતો વર્ગ મીનાં પળિલેલિ, મરોચ-મીચની-પાંડની-પાપલ તલ્લા,
હલેતેળી હાવ તલ્લા રલ્લો નિયા લોલી દીકરાં સાલળે આપી મરિયા, પૂરિયા લે જિરતી લીયા
ફૂલમાં થી પુલ્લાં વચન સરિયાં કસાયલાં માવના સેહ જિસ્યાં મહુરાં એવિયપાશ્ચાત્રિ પરિવેષિતાનિ,
તતઃ પ્રીત્યાં મોલાળ્યાં, (પાલે માલે પલ્યાં) ઘળેદસાડરે અમ્યાં દળી પલ્લ નધી જિમ્યાં । કેશ-
લિજ્જાનાં બળિર-ધરે-નાડદેતકપ્રય પરિવેષિતમ્ । કામેદિસિતે તલો કુલમયે મજદેતમો લવલ્લં ચન્દ્ર-
વિન્નય પરિવેષિતમ્ । કુલ્લ કળે લલન રલ્લત્તા લામિ: પુકારિતમ્ । મલે સલ્લતે જાતઃ । તલ્લ મલિ-
ન્યા પ્રોલમ્-દે મળિન્યા । અપલતે મોજલે, તાનામ્ મદ્દપ્પલાક સરલ્લરલિલ । તામિલ્લો-દે
મળિનિ ! મોજલે ન, પર તલ વલનમ્ તલ્લા અપમાનલે, રલિલમ્ । તત્તલ્લસ્યા મુતલં ઘણીનીમુલાની ।”

ઈ. સ. ૧૪૫૦ની આસપાસમાં લખાયેલા ઉપરના ગ્રંથમાં જલેબીનો ઉલ્લેખ ૨૫૪
અંશુક છે.

સગરમી સહીય એક “જોગનકુલકલ” નામના ગ્રંથમાં જલેબી બનાવવાની વિધિ
બરાબર આપેલી છે. આ ગ્રંથનો લેખક રઘુનાથ તાંબોરનાં રાણી દીપાબાઈ નો આશિત
હોતો અને એણે સંસ્કૃત ઉપરાંત મરાઠીમાં પણ ગ્રંથો લખેલા છે. મુળમાં જલેબીનું
વર્ણન—

• શ્રી ગોરેએ “Journal of the University of Bombay” Vol. X Part II
September, 1941 માં “Raghnath, a Prolego of Queen Dipabai of Tanjore,
and His Works between A. D. 1675-1712” નામનો અધિતીપ્રચુર લેખ લખેલો છે.
“જોગનકુલકલ” ઉપર એનસ્ટ આઈ બાલ્કર લેલર્થે ઈન્ડિયુઝ (Vol. XXII, 1942) માં
“A Topical Analysis of the Bhojan Kotahal, a work on Dietetics, com-
posed by Raghnath between A. D. 1675 and 1700.” આ લેખ પણ શ્રી ગોરેએ
પ્રસિદ્ધ કરેલો છે.

નૂતનો ઘટમાદાય તત્સ્યાતઃ કુત્સાલો જનઃ
 પ્રસ્થાર્થે પરિમાણેન દશમ્યન્તેન પ્રતિષ્ઠેત્ ॥
 દ્વિપ્રસ્થાં રામિતાં તપ્ર દશમ્યન્તે પ્રસ્થસંમિતે ।
 વૃત્તમર્ધશરણે ચ પોલયિત્વા ઘટે ક્ષિપેત્ ॥
 આતપે સ્થાપ્યેત્ તાનત્ સાવદાતિ સદમ્ભુજામ્ ।
 તતસ્તપ્રક્ષિપેત્યાગે સચ્ચિદ્રે ભાગનેન તત્ ॥
 પરિધ્રામ્ય પરિધ્રામ્ય સત્સંતપ્તઘૃતે ક્ષિપેત્ ।
 પુનઃ પુનસ્સાદાકૃત્ય વિદધ્યાત્ મંદલવ્યકલિઃ ॥
 તો મુખ્યજા પૃતાન્મીત્યા વિતાપાકે સ્તુદયે ।
 કરૂંરદિ મુગંધં ચ શ્રપયિત્વૌદરતત્તઃ ॥
 ઇવા કુલંલિનાત્માના ગુઢિકાંતિવલ્લપ્રદા ।
 ધાતુશુદ્ધિકરી કૃપ્યા કૃપ્યા ચેદ્રિયતર્કણી ॥ ક્ષિતિ “ જિલ્લેવી ”

‘ જોજનકુલહસ’ના કર્તા રઘુનાથ સંત રામદાસ (૧૭મો સૈકા) ના પ્રિય મિત્ર હતાં. પરંતુ દાસજોષમાં જોજનની ટેકસીક વાનગીઓ, નૈવેદ્યમાં ધરતી વખતે, આપે છે તેમાં જલેથી નથી જણાતી.

આટલી સામગ્રી તોયા છતાં શ્રી. ગેડેના જોવામાં ક્યાંય જલેથીના ઉલ્લેખ જોવામાં નથી આવ્યો.

અરબિક ‘જલાબીય’ પસિંયન ‘અસિબીય’-આ શબ્દો ઉપરથી હિંદુમાર્ગની દેશી લાજાઓમાં ‘જલેથી’ શબ્દ આવ્યો લાગે છે, જેમ Hobson Jobson (By Yule & Burnell, London. 1903. p. 458) કહે છે. અરબી ભાષાના પ્રાચીન ગ્રન્થોમાં ‘જલાબીય’ને ઉલ્લેખ કેટલા જૂના કાળથી મળે છે તે વિદ્વાનોએ શોધવું રહ્યું. આપણે અહીં પણ વિદ્વાનોએ આ સુંદર મીઠાઈનો પ્રાચીન ઇતિહાસ તપાસવા-જાતવા-કટિખંડ રહેવું જોઈએ. અરબ, આરબો પાસેથી ‘જલેથી’ બનાવવાનું આપણે શીખ્યા કીએ ? અનેક પ્રકારની સુંદર વાનીઓ હિંદુઓએ શોધી છે. ત્યારે શું એક જલેથી જ એમની ખ્યાન બહાર રહી ગઈ છે ? આપણી ખાસે જ્યાં સુધી વધુ પુરાવા ન મળે ત્યાં સુધી માનવું જ રહ્યું કે જલેથી આપણે આરબો પાસેથી લીધી છે. અરબી લાજામાં જલેથીને ‘જલાબીય’ કહેવામાં આવે છે અને હિંદની લગભગ તમામ પ્રાચીન લાજાઓમાં ‘જલેથી’ નામ જ પ્રચલિત છે.

પ્રાચીન ગ્રન્થોમાંથી જલેથીનું વર્ણન કે નામ મળતું નથી. જલેથી ઉપરથી ‘જ’ ‘જલવલિય’ નામ બનાવવામાં આવ્યું લાગે છે. ‘કુલંલિકા કલ્પનાકારા’-આ પરિચયગ્રાંથિકા સંદાઓ છે. બાકી એના ગુણુ બરાબર સંસ્કૃતમાં પાકરાત્કારે ઉતાર્યા છે. જલેથી સેરા (સારક laxative), વૃષ્યા (માત્રકરણ aphrodisiac), વૃંદશ્ચી (શરીરને હૃદયુષ્ક બનાવનાર), હૃદિયુષ્ટિદા (આનંદ અને પુષ્ટિ આપનાર), ધાતુક્ષી (વીર્યવૃદ્ધિ) સ્તમ્ભકા- (ધાવણ વધારનારી), હૃદય (હૃદયને દિલકર તેમજ મનને આનંદ આપનાર (મધુરરસને ચરક સુક્રુતે ‘યક્ષિન્દ્રિય પ્રાગવત’ મણુવેસો છે.) અને વિશેષ કરી બલ અને પુષ્ટિને આપનારી છે.

આવી સારી વાની ઉપર કેઈ વધુ પ્રકાર નાખશે તો આનંદ યશી.

વસ્ત્રપરિધાનની કળામાં
 "રૂસ્તમ" મીલનું જ કાપડ
 અનેરી શોભા આપે છે.

રૂસ્તમ મીલ
 દુર્ગેશ્વર રોડ અમદાવાદ

માનવજાત કેટલી કુદ, સ્વાર્થી અને સમવડપરાયણ થઈ ગઈ છે તે અનુભવનું હોય તો આજકાલ ચર્ચ કેલાસની મુસાફરી કરી જુઓ.

.....ના નાનાં રોશનથી મેં ટિકિટ કઢાવી, અને ગાંડીની ચાલ જોતાં પ્લેટફોર્મ ઉપર આમતેમ અર્થદીન લટારો લગાવ્યા કરી.

રોશન નાનું હતું. પણ પ્રયાણમાં સુંદર અને સ્વચ્છ કપડી ચકાવે. પ્લેટફોર્મ ઉપર દસબાર લીમડાનાં ઢાંઢાં હતાં. અને તેની લીબોળોએ આમતેમ, પવનથી ખરી જવાથી પડી હતી અને રોશનને કંઈક વધારે સ્વચ્છીય જન્મપતી હતી.

“લાઈન કમીશ...ર” માસ્તર સાહેબે ગર્જના કરી અને પોર્ટર ટીન, ટીન, ટીન ત્રણ કંડો મારી.

રોશન માસ્તર, સિગ્નલર, કલાર્ક ને કંઈ મળ્યો તે બધા આ, ધોતિયું, રેશ્વે કંપનીનો કોટ, કાળી ટોપી, કાન ઉપર ચેન્સલ, મોંમાં તમાકુનાળા પાનનો ફુગો, અને કપાળમાં સુખદનો કેસરમિશ્રિત ચાંલો એ બધી વસ્તુઓથી સુશોભિત ચમ્પેશ વ્યક્તિમાં સમાઈ જતા હતા.

નાનકડા રોશન ઉપર ટિકિટ લેવામાં અમે ત્રણ જ જણ હતાં, કારણકે આજે છુલ્લાર હોવાથી બનતાં સુધી ક્યાંય બહાર ન જવાય, એ માન્યતાએ હજુ સુધી આપણા માથે પૂરેપૂરી વિશ્વાસ લીધી નથી.

મને, એક વૃદ્ધને અને એક સફાધારી જાણુને ટિકિટ આપી રોશન માસ્તરે, કમીશ બંધ કરી, ટેબલ પાસે બેઠું, કાનને કંટાળો આવે તેનો કડકમટ કરી મુક્યો.

આખરે તેનાં મોંમાંથી ચઢેા નીકળ્યા: “અંબારા...મ, ગાંડી છુટી.....”
અને અંબારાએ પાંચ ઘંટી મુરી વાટી છૂટી છે તેની રોશનની દુનિયાને જાહેરાત કરી.
આખરે ગાંડી આવી—

પણ ગાંડી પાયાં કરતાં વધારે ભસ્મચક હતી, કારણકે પ્રભાસપાટણ ચાલણુએ પાછાં ફરતાં હતાં, અને તેને લઈને વધારે પાતી ગીરકી હતી.

મેં ગાંડીના એકમે ડબ્બામાં ત્રુણ્ય નિવાર કર્યું. પણ અંદર જીવતાની પણ જગ્યા નહિ હોવાથી અને સાથેસાથ અંદર બિરાગ્તમાન ચમ્પેશ લાકપૂરકો અને ચન્નારીએનો વિશ્વાસ સંવાથી હું લકળ થઈ ચકચો નહિ. હેવટે એક કંપાઈમેન્ટનું બારણું ખોલી અંદર ફેંફેંક રહ્યાં જાણુઆવી મરો:

પ્લેટફોર્મમાં એક નાની પાટલી ઉપર ત્રણ પ્રૌઢ વયના પુરુષો હતા, અને લાંબી પાટલી કે જોતા ઉપર પાંચ જણ મુશીથી ભેસી રાકે એવી પાટલી એ વૃદ્ધાઓ અને એક કુવતીએ પૂરેપૂરી દબાવી કીધી હતી. અને હું ન જોતો સડું તેટલા ગાટે પ્રૌઢો હતાં તેના ફરતાં પણ પંડાળા થઈ એકાં. એક માણુએ જાવાનો ડગનો ને નીચે હતો તે સીટ ઉપર રાખી.

હીમા અને પોતે પણ હવાઈ છત્રીની પેઠે ફૂલના શાખ્યાં, બની શકે તેટલા વિસ્તારમાં પસોડા લગાવ્યા અને પેલી સુવતીના પડખામાં પણ કાણીનો પ્રહાર કરી, ફૂલીને બેસવાની ઉત્સારત કરી. પણ સુવતી ફૂલી સારી નહિ, તેમજ પલેઠા મારતાં સરખા આવી તેથી તેમ પણ કંઈ નહિ. પણ જરા દુઃખી બેઠી.

આ બધી બાબતોમાં માડી તો હિપડી ચૂકી હતી, તેથી હવે મારે ક્યાં બેસવું તેનો વિચાર કરતો હું પારખી પાસે બેઠો હતો.

અને હાથું કે પેલા જણ પુછ્યો એકા છે તે કાવેસર એકા છે, અર્થાત કે ત્યાં મારા સમાવેશ થઈ શકે તેમ ન હતો, પણ આ દેશીઓ બિરાજમાન યજ્ઞલ છે ત્યાં મારા જેવા બે બધું ખુલીથી બેસી શકે, એમ વિચારી મેં પેલી સુવતી પાસે જો વાધાનો કાળો પડ્યો હતો તે ઉપાડી નીચે મૂક્યો અને બેસવાની તબતીબ કરવા લાગ્યો. ત્યાં તો...એક માછ જરાકી બેઠી: "અરે.....આ શું? અમરતું વાળું અમરતું! શાકી તો આખી ખાલી પડી છે. તમને બીજો કોઈ જગ્યા ન મળી? એક તો કાંઈ આવવા દીધા અને પાછા બાઈમાણસની પાસે બેસતાં સરખ નથી આવતી?"

આ બધા ઉપસાઉપસી પ્રશ્નોથી હું તો ખરે ઉનાળે, ખરે બપોરે, હારીને ખરફ જેવો થઈ ગયો. "ત્યારે તમે જ બેસતાં કબજામાં કેમ ન બેસો?" મેં હિંમત કરી જવાબ આપ્યો.

"તે શું થઈ ગયું? ઠેક અમદાવાદ જવું છે. લાંબી મુસાફરી છે, બેરતો કાળો ક્યાં મોકલવા જઈએ? અને નસીબમાં જુએ મરવાનું આપ્યું તે વધારામાં!" માછએ મુલાસો કર્યો.

"માછ, હું કંઈ દેહ-બાગી નથી. હું પણ બાકાણું છું તેથી તમે નિર્જાત્યો વાળું ખાઈ શકશો," મેં આશ્વાસને આપ્યું.

"આ તમારા દિહાર તો બાકાણુંના લાગતા નથી," માછ શેષમાં બોલ્યાં.

અને ખરેખર મારા દિહાર પણ તેવા જ હતા, અને મને જોઈને કાંઈ બાકાણું તો નહીં કહે. અઢાલીસ ઈંચનો લેધો, માથે મોઢા વાળ, હોવી બેઠેલો તેનાથી પણ લાંબી કટ, શિખરીના જેવા ખીસાવાળો ઢાટ, અને પગમાં પડાણી ચપલ અને ડાહ્યા કાળો દોરો—આ બધું મોજ તેમજ અપરિચિત વ્યક્તિઓ માટે હું બાકાણું તો નથી જ એવું માનવા પૂરતું હતું.

અને આજનાં પહેરવેશ ઉપરથી તો માણસની ક્ષતિ પારખી પાડવી તે મુશ્કેલ છે. અત્યારના સુવતોનો પહેરવેશ નહિ શુભરાતી, નહિ અંગ્રેજી, નહિ મુસલમાની, તેવે વિચિત્ર અને હાફમે થઈ ગયો છે. અને આજનો શુભરાતી સુવત તો શુભરાતી મટી બંગાળી થવા મથે છે! અને પછી તો પહેરવેશ અને વ્યાપારવિચારમાં એટલું વૈચિત્ર્ય આવશે કે શુભરાતીને પારખવો તે બગવાનને પારખવા બરોબર થઈ રહેશે!

કહેતાની જરૂર નથી કે આ બધી તકરારમાં હું ક્યારેનો સુવતીની બાજુમાં જ ગોઠવાઈ મથો હતો. પહેલાં તો મારી અને સુવતી વચ્ચેનું અંતર બહુ જ કોમળું હતું પણ ધીમે ધીમે સુવતી સંકાપવા લાગી, કારણકે આજનાંકાં માણસો, ખાસ કરીને આજનાંકાંમાં તો, સંકાપાઈ તેમ જીવી પણ શકે છે!

ખાસ કરીને યુવતીઓ યુવક પાસે જોડેલો હોમ તો પહેલાં સંક્રાંતિમાં આવે છે અને પછી ઈચ્છા માર તો સંયોગવશાત્ પુલકા પશુ મટે છે.

સને લાગ્યું કે હવે હું નિર્વિપક્ષે જિરાજી ગયો છું તેથી મેં મારા સાથીઓનું નિરીક્ષણ કરવા માંડ્યું—અલખત ચોરીફીયો!

મારી સાથે જે વજુ અંદરથી બેઠો હતો તેમણે અમારા કર્જિયામાં માધુ' માધુ' નહિ તેથી અને લાગ્યું કે માછ સાથે તેમને કંઈ લાગતું વળગતું નથી. તેઓ અત્યારે સસ્તુ ધૂમપાન કરી રહ્યા હતા, અને યાત્રામાં ડાણુ ડાણુ તેમને બંધાવી મૂકા તથા પંડ્યાછએ તેમના ખિસ્સાનો બાર કેવી રીતે હથોડો કરી આભારી કર્યા હતા તેની ચર્ચા કરી, કવચિત ખેડ, અને કવચિત હાસ્ય પ્રદર્શિત કરતા હતા. અને “યાત્રામાં પિંચા ન વપરાય ત્યારે ક્યા વપરાય?” એમ બોલી ચોતે અંદરઅંદર આશ્વાસન લેતા હતા.

અંદરઅંદરની વાતચીત ઉપરથી અને લાગ્યું કે મેં જુદાઓમાંથી એક કે બેજો હજુ સુધી કંઈ જોયાં જ ન હતાં તે, મારી સાથે કંઈનાર માછનાં પડોણો હતાં અને પેલી યુવતી તે કંઈકાંબર માછનાં દીકરાની દીકરી હતી.

મારી પડોણણુ યુવતીની હંમર અને સત્તરેક વર્ષની લામી. રંગ સફેદ જ શ્યામ હતો. ચોસાક દીક-દીક, અને ચોડી બાંજો, ગાંધસર બાંખ, નાક અને બિાજો વચ્ચે બાંધેલું હતું. હું બાંજી બાંખે માડું નિરીક્ષણ પૂરું કરું ત્યાં તો માછએ અને પહોડી પાડ્યો, અને મારા આ વ્યાપારમાં બ્યાનજગ કરતા પ્રથમ હેઠ્ઠો:

“તે આમ કયે મામ જલ છે?”

“જોડલ,” મેં કહ્યું.

“જોડલ?” માછ સહેજ વિસ્મયથી જોઈતાં અને તેની વિસ્મયતાનું કારણ સમજાવું નહિ.

“હા” મેં કહ્યું.

“કાઈ સચવાઈું હશે?”

“મારા સસરા સાં રહે છે.”

“સારે તો તોવા જતા હશે,” માછએ અનુમાન કયું.

“ના, હજી મારાં હાથ ચર્ચા નથી.” મેં કહ્યું.

“લ્યો, ત્યારે કુંવારે માંડવે કેમ કરીને જવાઈ? તમારા જેવા જુવાનીઆએ તો આજકાલ શરમને નેવે મૂકી દીધી.” માછએ બજોવો કાઢ્યો.

“અરે માછ, ક્યો કુંવારો માંડવો અને કેવી વાત! હજી તો માડું સમપણુ ચંતાની વાતો વ્યારે છે. અને તેથી હું જાણ છું.” મેં જુલાસો કર્યો.

“હાય! હાય! હજી સમપણું તો ઢેકાયું નથી ત્યાં તો સાસરું પશુ કરાવી દીધું! એ પાપમાં પડે છે પાપમાં.” માછએ મારી રિચતિનું કાન કરાવ્યું.

“માછ, ગધું નહીં જ છે, હું હા કહું તેટલી જ વાર છે,” મેં કહ્યું.

“ ઠીકે બાઈ ઠીક, હળાદળ કળાનુંગ આવી ગયો છે, તેમાં તમારો વાકે નથી. ”

હું કંઈ જવાબ આપું તે પહેલાં જોતસસર અંકશન આવ્યું અને ગાડી એક આંચકા સાથે જોડો રહી.

પણ આ શું ? માછલો તો મારા આશ્રય વચ્ચે બાથું છોડીને આરોગવાની ખટપટમાં પડી ગયાં હતાં. મને તો અરેખર એમજ લાગ્યું હતું કે તેમનું બાથું અપવિત્ર મઈ ગયું હોઈ તે કેઈને આપી દેશે અથવા તો ફેંકી દેશે. પણ તેમણે તેવું કંઈ કર્યું નહિ. અને જોઈને મને સંભળાવતાં હોય તેમ પેલી સુવતીને કહેવા લાગ્યાં :

“ હવે બનાવેલ છે એટલે દરકત નહિ. ”

માછલું ખાન બાથું છોડવામાં હતું. સુવતીએ મારા તરફ જોઈ આજુ રિમત કર્યું, અને નીચે જોઈ મઈ. હું પણ જરા મોં મલકાવી, આ પીવાના ધરાલથી નીચે જોતરવા મારે જોડો ગયો.

“ બેઠી છે કેમ ? જા, પાણી બરી આવ. ” માછલે કહ્યું.

હું જોતરીને સુવતીના જોતરવાની રાહ જોતો જોડો હતો અને એક મારા નિયાળીઆ બાઈમિથ કે જે પાંચમી ચોપડીમાં ત્રીજી વખત નાસીપાસ ચવાથી લાગવગ હોવાને લીધે રેલવેમાં ડી. ડી. બની ગયો હતો તેનાં ગળાં સંજોગો રજો હતો.

સુવતી જીડી, કપડાં ઠીક કર્યાં, એક આકર્ષક અંગારાં લીધી, અને ઘુસાફરીના યાત્ર અને આગસ લેવાયાં.

સુવતીને રૂબાઆમાંથી જોતરી નજ તરફ જતાં મેં જોઈ, અને હું પણ જેમ તેમ કરીને માથુંસમાંથી ડી. ડી. બની ગયેલા મારા મિત્રના લપ્પી પંજનમાંથી છૂટ્યો અને તેની પાછળ પાછળ ધીમે ધીમે આવતાં ગયો.

જેટલી ગાડીમાં બીડ તેટલી જ નજ ઉપર પણ હતી. બધાને એકસાથે પાણી બરી લેવું હતું. કેઈને પાછળ રહેવું ન હતું. અને પરિણામે દીલ વધારે થતી. શારબોસર, લોટાઓની અથાથાચકી, અને કવચિત્ત માથુંઓ અને હળવી ગાળાગાળી એ બધું બની હતું. પુરો પણ ચંકો ગય તેવું હતું ત્યાં સંજોગોની તો વાત જ કર્યા કરતી. રેલ્વી સુવતીને આવી લોટમાં જવું અસકલ લાગ્યું તેથી તે દૂર જોડો હતી. અને લોટ ઝાણી ચવાની રાહ જોઈ રહી હતી.

હું તેની પાસે ગયો. અને જેમ આજઝાલના સુવતીના મગજમાં સુવતીએને વગર માગી મદદ કરવાના વિચારો રહુરે છે તેમ મારા મગજમાં પણ તેને મદદ કરવાનો વિચાર ફરી નીકળ્યો અને મેં કહ્યું : “ પાણી લાવી આપું ? ”

“ ના, ના, હું લઈ આવતીય. હજી ગાડી જોપવાને બધી વાર છે. ” તેણે સહેજ સંકોચાર્થ કહ્યું.

“ વાર તો છે, પણ માછલો તમારી રાહ જોઈ બેઠો રહ્યો દરો. અને આ લોટમાં તો તમારો ગાડી જોપડે ત્યાંસુધી પતી લાગશે નહિ. ” મેં કહ્યું.

“હા તે તો ખરું, પ.....જી તમને નકામી તકલીફ પડશે.” તેણે સહેજ શરમાઇ કહ્યું.

અને શું કહ્યું? આ ‘તકલીફ’ શબ્દ અને પોણા હકાર જેવો લાગ્યો. તેના હાથમાંથી લોટો ઝુટીને હું નળ તરફ ધર્યો અને જલદીથી પાણી લાવી માટું પાણી બતાવવાનું મન થયું.

આખરે લગભગ પાંચ મિનિટ પછી અર્ધી નાહી રહી હોય તેવો લઈ, અંપલ બીજી, પાંચળમે કાઢવાનો કરી, અને એવાર પ્રહારો ખાઈ આખરે પાણી લઈને આવ્યો અને મેં મસ્કરીમાં કહ્યું:

“હો પાણી, પણ માછ પીશે તો ખરા ને?”

“તે ન પીવે તો કંઈ નહિ, હું તો જરૂર પીવાની.” એટલું બોલી, લોટો લઈ, આશું અને બાફલાયું સ્થિત કરી તે ચાલી ગઈ. હું ચાવાળા પાસેથી ચા લઈ પીવા લાગ્યો.

મારીએ એક તીણી ચીસ પાડી અને પોતે આ રથાનને છોડી જનાર છે તેમ સસબું. લાલ લીલી ધબવાળા શાક સાહેબે ‘વજ’ ફરકાવી તેમાં અનુગતિ આપી. ત્યારે હું મારા કબજામાં પુરાયો.

માછ વગેરે લાથું ખાઈ રહેલા આભ્યાં હતાં અને મને એઈ તેઓ: પુરત બોલ્યાં:

“કેમ કંઈ ખાધું પીધું? કે કુક રામ!”

“નાછ, મને યુસાફરીમાં ખાવાની ટેવ નથી” મેં કહ્યું.

“સાજાજી ખરાને” માછએ કટાક્ષ કર્યો.

જવાબમાં મેં સિગરેટ સળગાવી. પેલા પુરુષોએ ખીડીઓ સળગાવી અને આશું કંપાટ-મેન્ટ હુમાણાગી લરી હઈ આજકાલના લક્ષપુરો વિશે માછને ઝંખી કરાવી.

હું બેઠો. મારી અને યુવતી વચ્ચે એક વેંતનું જે અંતર હતું તે અદસ્ય મઈ ગયું. બળજબરીથી નહિ પણ સ્વેચ્છાએ.

વખત પસાર કરવા મેં એક અઠવાડિક મારી બેઠમાંથી કાઢ્યું અને વચવાનો ડોળ કરવા લાગ્યો. પેલા ગૃહસ્થો એકાં ખાતા હતા. અને એક બીજા સાથે અર્ધનિદ્રામાં અથ-કાતા હતા તેમ કહીએ તો ચાલે. માછએને પણ તેમના કૂંધનાં બનાવેલ અને મારા સ્પર્શે અપવિત્ર થયેલ લાચાની અસર થવા લાગી હતી. અર્ધાંત તેઓ પણ સામેના ગૃહસ્થો સાથે એકાં ખાવાની દરીદ્રઈમાં જીતયાં હતાં. મારા લગાટિયા લાઈબ્રેશ રવીન્દ્રે મારા લવિષ્ણના સસરા અથવા તો મારે ગોઠામાં જીતરવાનું ટેકાણું મને લખાવ્યું હતું. અને મેં તે પેલા અઠવાડિકના પૂંકા લેપર જ લખી નાખ્યું હતું:

વિજયરામ લક્ષ્મીરામ પુરોહિત

મરાસિયા કાલેજ પાસે,

ગોંડલ

યુવતી મારી પાસે જ બેઠી હતી. અચાનક તેના મોંમાંથી એક આઠો સિત્કાર સરી પડ્યો અને તે સહેજ ધૂજ હોય એમ મને લાગ્યું. મને કંઈ કારણ સમજાયું નહિ.

આખરે જોડલ આખું અને હું ઊતરવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. મારા કરતાં પણ માછીઊતરવાની વધારે ઉતાવળમાં હતાં. અને લાગ્યું કે આ અમદાવાદી માછી પણ જોડલ ઊતરવાનાં લાગે છે. જો કે મને તેની વાતચીત, બોલવાની હળ, પહેરવેશ વગેરે ઉપરથી ક્યારેનું માલુમ પડી ગયું હતું કે તેઓ અમદાવાદનાં તો નથી જ. અને તેઓ ગાડી હજી કબી રહે તે પહેલાં જ પોતાના રસાલા સહિત ઊતરવા માટે તૈયાર થઈ ગયાં હતાં. પેલા ત્રણ ગૃહસ્થોમાંથી એકથી ન રહેવાયું તે બાકી બીકબીક :

“માછી, તમારે તો અમદાવાદ જવું હતું ને ?”

“ના રે બાઈ ના. અમદાવાદ શું કામ છે? અમારે તો અહીં જ ઊતરવું છે. ગાડીમાં મહું સાચું. કહીએ તો તો ઊતરવાની પણ જગ્યા મળે નહિ.” માછીએ બાવલાદિદેડે કહાપણ બતાવી કહ્યું.

મને માછીનાં ચાન પ્રત્યે માત્ર મહું અને સાથે સતોષ પણ થયો કે આર કલાકની આ મારી પાડોશજીને જોડલમાં પાછી ભરવા જતાં અથવા તો નિશાળે જતાં જરૂર નીડખી ચાલીરા. ભલે એક બે દિવસ માટે, તોપણ શું ?

માછી તો ઊંઘમાં કે દુરત તેમનું કોઈ ઝાળખીતું ફૂટી નીકળ્યું તેની સાથે, પેલી યુવતીને સામાન ઉતારવાનું કહી વાતોએ વળગ્યાં. મારી પાસે તો ફક્ત એક બેગ જ હતી તેથી મારે સામાનની વધારે ખટખટ ન હતી એટલે મેંને સામાન ઉતારવાની મદદ કરવા લાગ્યો. હું ગોંડલપિટલાં આપતો બાઉં અને તે લેતી જાય. છેલ્લે પેલી બાગમો કબ્બો આપતાં મારે અને તેનાં હાથને કંઈક ધરાધપૂરું રપણું થઈ ગયો અને અમારા બન્ને વચ્ચે અહો કંપ ઉત્પન્ન થયો. માછીએ તો આલવા મહિયું હતું. જતાં જતાં યુવતીએ અને ધીમેથી કહ્યું :

“અમવા માટે જલદી આવજો !”

“હે...”

હું બાધા ભેગો જિમો રહ્યો. અને આ અણધાર્યાં નિમંત્રણનો તોડ કાઢવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. તે તો આજી રિમત વેરતી સહસ્રકાંઠ મજૂર સાથે આલતી ચાઈ મારી.

પેસેન્જરોનાં ધસારા બહુ હતો. માડીવાળાંએ હાથથી, અગિયારી, અને બાંટા પાકીને તોળાવતાં મનંથા કરી લીધો અને લાકડાનાં દર પાર ચાલા કરી નાખ્યો.

ત્રાસિયા ડોસેજ તો સામે જ દેખાતી હતી. અને ધર પણ નજીકમાં હોતું. બ્લેકજી, ફર ન કહી શકાય, મારે તો મારી તોફારીમાં રોજનું ચાથી દસ ગણું ચાલતું પકડું હતું પણ અત્યારે મારા પગ જ લાગી ગયા તેમ કહીએ તો ચાલે. કારણ... ? કારણ એ કે, ભાઈ સસરાને ત્યાં પગે ચાલતાં અચાતાકુલાવા જવું તે મને લેચિત લાગ્યું નહિ. અને તેથી જ આ ધસારો જોડો યાય ત્યાં સુધીમાં આ પી ટંગો બાદે કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

ફરફર રંગિની કારોમાં એક ફસાલ જનશે જલદી આવવાનું આમંત્રણ આપતો હોય

જવાબમાં સરોજે હાસ્યથી જોરડા બરી દીધો. અને મારી પાસે જ ચોક્કસ બેસી ગઈ.

“અરે ધીર” મેં તોફ ઉપર આંગળી સપાી કર્યું. અને ઇશ્વારાથી કહ્યું કે આ એક ત્રીજી વ્યક્તિત્વ અસ્તિત્વ છે.”

“તેના વાંધા નહિ.” સરોજ બેદરકારીપૂર્વક બોલી.

“સોગરેટ થીવાની રન છે ?” મેં પૂછ્યું.

“અરે બસ, એ જ કહેવા બાબે હતી. આ સોગરેટમાં તે શું છે કે તમને તેની મોહિની લાગી છે ?” સરોજ અધુરમા સાથે બોલી.

“તમારે પણ જે નિર્દોશના ચોરીય વર્ગ એકલા કાઢવા પડ્યા હોત તો તમે જ પીતા થઈ ગયા હોત.” મેં જરા ગંભીર શબ્દ કહ્યું.

“હા! હું તો કદી પીજું જ નહિ. અને હું બાવીસ પછી તમને પીવા પણ ફેરવી નથી.” સરોજે કહ્યું.

“ત્યારે તો તમે કહેશો તો પણ હું નહિ પીજું.” હું બોલ્યો.

“કારણ ?” સરોજ બોલી.

“કારણ ? કારણ કે મારું જીવન એકલવાયું નહિ રહ્યું હોય.” મેં કહ્યું.

“હા; ત્યારે ત્યાંથી પૂછ પી લેજો.” સરોજ બોલો. “અરે, હા, તમને આ બધું પસંદ પડ્યું કે નહિ ?”

“તે તો તમને દ્રેષનમાંથી ખબર છે. પછી પૂછવાનું શું ?” મેં કહ્યું.

અને જવાબમાં તેણે મારો હાથ જરા ડબાવ્યો. આંખમાંથી આંધી વર્ષા રહ્યું હતું.

“સરોજ” હું બોલ્યો, “મારા મામૂલી ઘરમાં તોફર ચોકર વગેરે નહિ હોય હોં ! જે ગર્જા તે બધું મારામાં અને તમારામાં સમજાવું પડશે.”

“તેની કિંકર નહિ. મને ગધી ટેવ છે અને બધું કામ જાતે કરી શકું છું. અને ન જા તો પણ હવે તો જેમ તેમ કરી કરવું પડશે. કારણ કે બીજા ઉપાય નથી.” સરોજ બોલી.

“હે...એમ કમ ?” મેં જરા ભયથી કહ્યું.

“એમ...આમ” કહી તેણે મારા ગાલ ઉપર એક હીથ્વી ચૂંટી લીધી અને બધું સમજાવ્યું.

“હા—જે એમજ છે તો હું કાલે જઈશ.” મેં ગાલ પપાળતાં કહ્યું.

“હા જાવ. અને પંદર દિવસ પછી વૈદ્યાખ વડ પાંચમને દિવસે આવી જાઓ.” સરોજ બોલી.

“અરે, ત્યારે તમને તો તિથિ પણ નક્કી કરી નાખી છે ને શું ?” હું બોલ્યો.

“હા, ગાપુજને જલદી મદદાસ જવું છે.” સરોજ બોલી.

આ અમારું રીડર્સલ એક ત્રીજી વ્યક્તિ પણ જોઈ રહી હતી. પણ અમને તે બધું પરવા ન હતી.

કોઈએ કમહાની સાંકળ ખખડાવી અને અમે જાને વિચારતીશમાંથી અટકાવવા બીજા દિવસે હું સંપૂર્ણ પ્રસન્ન બિંદે મારે માથે પાછો ફર્યો.

હું તે મારો મિત્ર રવીન્દ્ર અને અધુરમા બોલી તેણે જાણ્યો ચોરીછપીથી વેડાખ વડ પાંચમીની રાત જોઈએ બીજા. અને સરોજ પણ જોઈ રહી છે એમ આજનો તેનો ખત્ર બોલી રહ્યો છે.

ધી હિન્દ બેંક લિમ

હુડ ઓફિસ : ૯ રોયલ એક્ષચેન્જ પ્લેસ, કલકત્તા

શાખાઓ

અજમેર

આગ્રા

મુંબઈ

અરાખઝાર

(કલકત્તા)

લાહોર

નારાયણગંજ

(દાકા)

થાપણ

સત્તાવાર આપણી રૂ. ૨,૦૦,૦૦,૦૦૦

પ્રત્યુથયેલી અમે

વસાયેલી રૂ. ૧,૦૦,૦૦,૦૦૦

પરપાઈ થયેલી રૂ. ૫૦,૦૦,૦૦૦

રીઝર્વ ફંડ રૂ. ૫,૫૦,૦૦૦

ડિરેક્ટરો

શ્રી કે. પી. ગોએન્કા

(ચેરમેન)

શ્રીમ. સર ગી. પી. સીંઘ રોય

કે. મી. આર્ચ. ઈ.

શ્રી બી. એસ. જાલાન

શ્રી એમ. એ. એચ. ઈરિયાલાની

શ્રી બી. કુમાર બીટ્ટા

શ્રી એન. ડી. બાંગુર

મિ. એ. બી. ઇલીઆસ

શ્રી ડી. પી. ગોએન્કા

અમદાવાદ શાખા

અમદાવાદ મિલમલોચનના પ્રમુખ

શ્રી શાહરલાલ બાલાભાઈ

ના પસંદ દરેકે ના. ૨૫-૮-૪૫ ના રોજ

માલુમોદમાં મુદ્દલી મુકાઈ છે.

અમદાવાદ સ્થાનિક સલાહકાર સમિતિ

શ્રી જયંતીલાલ અમરતલાલ શ્રી ચિતુભાઈ નારાયણભાઈ

શ્રી જીવણલાલ નાનાલાલ શ્રી ગિરધરલાલ દામોદરદાસ

મિ. એન. એમ. ચૌક્સી

જનરલ મેનેજર

ઇ. સી. ખસુ

મેનેજર : અમદાવાદ શાખા

યુગધર્મ અને ધર્મશિક્ષણ

[એક વ્યાખ્યાન]

રતિલાલ મોહનલાલ ત્રિવેદી

આપણા આજની શિષ્ટ પ્રુષ્ઠ એક મહાન અને સાચા દેશભક્ત છે અને આપણા દેશના એક અમૂલ્ય વિદ્વાન છે. પોતાની અભ્યાસકાળમાં પોતે એક તેજસ્વી કુદ્રિતા વિદ્યાર્થી હતા અને એમના વિદ્વાન પ્રતાપકની પાસે રહીને એમણે અનેક વિદ્યાઓમાં—ખાસ કરીને સરકૂન વિષયમાં—અણુ ઈંચા પ્રકારની પ્રવીણતા મેળવી છે. આપણા અમલનારામાં એમણે કોમારનો થોડાક સમય ગાળ્યો છે એ બાબી તમે રાહ મૂકો. અમલના, ત્યારપછી સાબરમતીનાં બહાં નીર વહી ગયાં છે, પરંતુ આજ પણ આ નગરમાં એમના કોમાર અવસ્થાનાં સ્મરણો અપેક્ષા હિદયુક્ત થતાં હશે એવિરતર થયા પછી મુજાઈની ઠાઈ-પ્રાઈમાં એઓથીએ વકીલાત શરૂ કરી અને બારે પ્રતિષ્ઠા મેળવી. થોડાક વર્ષો પછી પોતે બહેરજીવનમાં પડ્યા અને સ્વરાજ્ય પદનાં આપણા પ્રાન્તના નેતા થયા. પછી પોતે વડીપાસામાંના સભ્ય થયા અને રાષ્ટ્રીય પદના ટેમ્પુટી સીડર તરીકે થોડા સમય રહ્યા. રાષ્ટ્રીય ટેમ્પલ કેન્દ્ર-સભા પોતે ડેલિગેટ તરીકે લંડન ગયા. ૧૯૦૭માં ફેરલ ઠાઈના જજ નીમાયા અને ૧૯૨૬ થી '૪૨ સુધી લંડન મીની કાઉન્સિલના સભ્ય તરીકે રહ્યા. આવી ૫૫૦ ઈર્જિસ એમની કારકીર્દી છે.

પરંતુ દેશમાં શાન્તિ અને સમાધાન ધાવ એ માટે એમણે લગીરય પ્રયત્ન કર્યો છે. બીકુત તેજ બહાદુર સમુત્તી સહાયતાથી ગાંધીજીને ઝાલાવાસમાંથી મુક્ત કરાવવામાં પોતે અત્યંત પરિશ્રમ સેવ્યો છે. પરંતુ એમના જીવનની એક અધિક હિસ્સલ દક્ષીણત તો એ છે કે એઓથી આપણા ધર્મ, આપણી સરકૂતિ, આપણું તરવચિતન, આપણું સાહિત્ય અને આપણી ધર્મશાઓના ઊંડા અંબારની છે. આવા આપણા દેશના એક પ્રધાન પ્રુષ્ઠ અને પત્તાઈ છે એ આપણું સદ્ભાગ્ય છે. જ્યારે સાહેબ! આપણું અમારા શિક્ષક બન્ધુઓ અને વિદ્યાર્થી શાઈબહેનો તરફથી 'હું પૂછુંભાવંથી સ્વગત કરું છું. બીકુત માલતંકર સાહેબની કૃપાથી આ બની શક્યું છે, તે માટે એમને આપની સાથે કેપકાર માનું છું.

આપે દમણાં જ દક્ષિણના એક નગરમાં આપના એક વાતણુમાં જણાવ્યું છે કે આ ધુન 'પુરુષવિશેષ'નો અર્થાત 'Superman' નો નથી પરંતુ 'પુરુષસામાન્ય'નો અર્થાત 'સામાન્ય મનુષ્ય'—Common Man નો છે. આપણું આ સુચન અમને બહુ ગમ્યું છે. આ અમારા પણ પ્રિય સિદ્ધાન્ત છે. મયા સિકંતા 'પુરુષ પોર'—'Superman' નો કાલ્પિત્વને આદર આજ અર્થહીન જણાયો છે. આજ તો 'સામાન્ય મનુષ્ય'ની શોધ—Discovery of the Common Man—એ જ વીસમી સદીની સર્વોત્કૃષ્ટ શોધ છે. સામાન્ય મનુષ્યને શોધવો એકલે સર્વ મનુષ્યમાં જે સામાન્ય છે તેની શોધ કરવી અર્થાત મારા પાડોશીમાં મારી બાતની શોધ અને મારામાં મારા પાડોશીની શોધ એ છે. આ સામાન્ય શોધને લીધે જ એક બીજા પરસ્પર આદી શ્રેષ્ઠ છે. આ શોધ પ્રત્યેક મનુષ્યે બને કરવાની છે. પરમાત્માનું જ્ઞાન અને સામાન્ય મનુષ્યનું જ્ઞાન એ બને સામાન્ય તંત્રને લીધે એક બીજા સાથે નિકટ રીતે જોડાયેલા છે અને કેલક

તો કહે છે કે તે બંને એક છે. શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનનો—નારાયણ અને નરનો—સખાકાંવ અંગે બણીતો છે. મહાભારતના આરંભના શ્લોકનું સ્મરણ અમને આ સ્પષ્ટદષ્ટિ આપે છે—નારાયણ નમસ્તુત્ય નરં ચૈવ નરોત્તમ—એ ધીર ગંભીર વાણીનો રણકાર અમારા અંતરમાં ધ્રુવે છે. સામાન્ય મનુષ્ય-નર-ને ધારે તો કામ ક્રોધ લોભ આદિને વશ ન થતાં પોતાની જાતને શુદ્ધિ અનુસાર દોરી શકે છે. 'નર'નો, ધાતુ ઉપરથી 'દારનાર', એવો અર્થ થાય છે. જે પોતાની જાતને દોરી અન્તઃસ્વચ્ચાને લઈ જાય તે નર અને અન્તઃસ્વચ્ચાન તે નારાયણ. નળનાં સંગ્રહઃ નાસ્ત્ર. હસ્ય કવચમ્ નામ અન્તઃસ્વચ્ચાન તે નારાયણ, અમે નમ્રતા પૂરક માનીએ છીએ કે પ્રહલાદ મુગની આકાંક્ષા સિદ્ધ કરતાં પહેલાં અર્જુનપુત્ર-સામાન્ય મનુષ્યનો-નરનો-યુગ જરૂરનો છે. આપે આપના વાણ્યમાં નિર્દેશો-Common Man એ જ-આ દુષ્ટની જગતનો તારક અને સાચો ઉદ્ધારક બનશે. આપણી રેળવણીને પણ એ જ લક્ષ્યસ્થાને આપણે લઈ જવી પડશે.

હવે આ શાળાની ઝોળખાણ પણ મારે, આપને થોડાક શબ્દોમાં આપણી ભેદએ, આ શાળાની અલ્પ વિશિષ્ટતા શ્રી! દુકામાં કહું તે Religion and patriotism-ધર્મ અને સ્વદેશપ્રેમ. અમે માનીએ છીએ કે ધર્મ અને સ્વદેશપ્રેમ એ બંને આવશ્યક સ્તંભો છે કે જેના ઉપર જાનતી કમાન બાંધીને રેળવણીની છમારત અણી શકાય. આજે ધર્મ અને સ્વદેશવાદિત બંનેની બૌદ્ધિક બાણ-intellectual side-ઉપર, અમે વિશેષ ઘાર મૂકીએ છીએ. ત્યાં ત્યાં રાકય હોય ત્યાં ત્યાં અબ્યાસના વિષયોમાં અમે Indian points of viewથી સમજવ્યા અને વિવાદોજિતે સમજાવવા વલણ રાખીએ છીએ. ધર્મસિદ્ધાંતમાં અમે પહેલી પંક્તિ મિનિટ પર્યંત પ્રાર્થના અને પ્રેરણાથી શાળાના નિત્ય કાર્યનો આરંભ કરીએ છીએ. ધર્મના નિષ્કર્ષો-Conclusions of Religion-કર્તા ધર્મવર્ણન અને ધર્મની ઐતિહાસિક દષ્ટિ ઉપર વિશેષ લક્ષ્ય આપીએ છીએ.

ધર્મસિદ્ધાંતના સંબંધમાં અમે જામરી જાતને એ પ્રશ્નો પૂછીએ છીએ: (૧) ધર્મ-સિદ્ધાંત શા માટે આપણું ભેદએ? અને (૨) એવું સ્વસ્થ કેવું હોવું ભેદએ?

પ્રથમ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહેવાતું કે ધર્મ વિનાનો મનુષ્ય-એક જટિલપિત મનુષ્ય-પણ સુંદર વસ્ત્રાલંકારથી વિશુષિત પણ નાક વચરતી નારી જેવો છે. જામરી ગુજરાતી લાખામાં બહત કવિ ભોળો કહે છે 'સોલે રણજાર સજે પડતી સુંદરી પણ નાક વિના નારી શોભે નહિ.' ધર્મ એ મનુષ્યનું નાક છે અને જેથી પણ આજળ જઈએ તો ધર્મ એ મનુષ્યનો પ્રાણ છે. આ સંબંધમાં રામાયણમાંથી હનુમાનજીનું દર્શાવતું જામરી દષ્ટિ સમક્ષ અગમ ગતું રાખીએ છીએ. રામાયન્દ્રજીના રાજ્યપ્રાદણ પ્રસંગે હનુમાનજીને મોતીની માળા ભેટ તરીકે આપવામાં આવી. હનુમાનજીએ પોતાના દાંત વડે પ્રત્યેક મોતી તોડીને તપાસી પર્વતુ એમાં રામની છબી નજરે પડી નહિ એટલે કાંકરા સમાન ગણી તોડી વહેાડી ફેંચી દીધાં. જેના રોમે રોમે રામ નામની ધૂન રાતદિવસ લાગી છે, અને જાન, વૈરાગ્ય અને સહાયર્થથી પોતાના ચરીર અને મન જેણે વળ જેવાં 'દંડ કપાં' છે એવા પુરુષને ધન સંપત્તિ આદિ મોહક પદાર્થો લેખાવી શકતા નથી. આવો પુરુષ-દીર્ઘ કાળથી દુઃખમાં ફોપેલા હૃદયોકને-અનેક કષ્ટોમાંથી ઉગારે છે અને બાવર્ગીતે કહે છે તેમ વચ્ચેનીયજીવિતો

ત્યં ન મુનનાતિ. ન-એમ જગત ઉપર પરમ ઉપકાર કરી નીપ છે. આમ ધર્મ એ કેળવણીનો અગત્યનો-મહા અગત્યનો-ભાગ છે એમ જાને સમજાવે છીએ.

(૨) બીજું, ધર્મશિક્ષણનું સ્વરૂપ કંઈ હોવું જોઈએ તે વિષે અમારી સમજણ એ સંદેશમાં આપતી સમજ હું કહું. અમને જાણાય છે કે ધર્મશિક્ષણે એવું સ્વરૂપ લેવું જોઈએ કે જેથી વિદ્યાર્થીઓ સદાચારી જીવન ઇચ્છતા થીએ. આ માટે યોગ્ય ઉદાહરણો દ્વારા પ્રવચનો આપવા જોઈએ અને શાળાની અંદર અને શાળાની બહાર એ સર્વ સદ-ચરિત્રો ઉપર ભાર મૂકવો જોઈએ અને સાથે સાથે વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો સાથે મળીને સામ લઈ શકે એવી સામાજિક જીવનવ્યવસ્થા ઉપર પણ ભાર મૂકવો જોઈએ. આ ઉપરાંત, ધાર્મિક શાગણીઓ કેળવવા માટે ભગ્ન, કીર્તન અને કથાઓની પણ વખતા-વખત વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. વળી ધાર્મિક ઉત્સવો પણ ઉત્સાહ અને હૃદયના સાચા વાગવથી આપારે ઉજવવા જોઈએ. આ સાથે ધર્મની છુદ્ધિવિષયક બાબતો અમારે બરાબર ખીલવવી જોઈએ.

પરંતુ નીતિના ઉપદેશો, આપણા દેવસમાન વીરોની કથાઓ, હિન્દુધર્મ ઉપરની શાક્ય પુસ્તકો એટલાથી જ ધર્મનું બૌદ્ધિક શિક્ષણ પૂરું થતું નથી એ પણ અમારા હૃદયમાં છે. આ સર્વ તે એના વિશાળ પ્રદેશનો જલ્દ અર્થ ભાગ છે. ખરેખર, તે અમારે ધર્મનું વાતાવરણ રચવું જોઈએ. શિક્ષણની સંસ્થા એ દેશનો ધાર્મિક વિચારોનું ઉત્પત્તિ-સ્થાન હોવી જોઈએ, નો કે એક સાળા કે મહાયાત્રા કરતાં એ યુનિવર્સિટીનું વિશેષ કાર્ય છે. ઇંગ્લેન્ડમાં ૧૬મી સદીના મહાન ધાર્મિક ચળવળ (Religious movement)નો ઉદ્ભવ એક્સસ્ટર્માંથી થયો હતો, અને એ દેશના સાહિત્યકારો, ધર્મચાર્યો, અને રાજ-તંત્રીઓ ઉપર એની અપાર અસર માર્ક હતી એ પ્રવિદિત છે.

અમારી આતંત્રી ધર્મ છે. તે સત્યો ઉપર આ વિશ્વ ઠકી રહ્યું છે તે ખતા-વવાનું અને જીવનમાં વૈશ્વવાનું કાર્ય ધર્મનું છે; અને ધર્મના વ્યાપ્તિ અને બાહ્ય સ્વરૂપની સમજણ માટે એનો અભ્યાસ, એનું તત્ત્વચિન્તન અને એના શાસ્ત્રીય જ્ઞાનનું અભ્યાસ (Study of Religious Science) જરૂરી છે.

ધર્મ એ જ જીવન છે અને એ માટે અખિલ મનુષ્ય (the whole man) નો વિકાસ એ માગે છે અને બાને નિરૂપેલો અર્જુન જેવો સામાન્ય મનુષ્ય એ જ એનો સાચો અધિકારી છે.

આ સર્વ માટે અમે સતત પ્રયત્નશીલ રહીએ છીએ અને એમાંનું થોડુંક કાર્યમાં ઉતારીએ છીએ. અલગત, એની સફળતાને મુખ્ય આધાર અમારા શિક્ષકોના આત્મ-શિક્ષણ—અને આગળ વધીને કહું તો—અમારી આત્મવૃત્તા ઉપર અવલંબે છે. મહા અમને અમારા આ કાર્યમાં સહાય યાચી એવી અમારી જિંદા હૃદયની પ્રાર્થના રહે છે.

ફરી આપણું અમારા સર્વ તરફથી આદરપૂર્વક સ્વાગત કરું છું અને અમારા કાર્ય-પ્રદેશ ઉપર પ્રકાશ નાંખતી આપણા ઉપદેશની તેજસ્વી વાણી અમને સંતોષાવવા વિનંતિ કરું છું. *

૫૬

* ટા. ૩-૨-૪૫ ના રોજ રાજકોટમાં આપેલ એ. એમ. બ્રાહ્મણે આપેલું બોધપ્રમાણ.

ઉપરના મથાળાવાળો લેખ 'પ્રચલન'ના ઉલ્લા અંકમાં થી જાપાણમાં વેળે લખેલો વાંચ્યો. થી જાપાણમાં લખાઈ દરેક વેદકીય પ્રશ્નનું ખૂબ જારીક નિરીક્ષણ કરે છે, તે પ્રમાણે આ લેખમાં પણ એમણે કયું છે. એમના લેખનો સારાંશ એ છે કે: 'દવાઈકાઈટ સ્લીપ' આશુનારી દવાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો પછી સુવાવડનો ડર રાખવાની જરૂર નથી. વેદકીય દૃષ્ટિએ એ સાચું દરો. પણ આ સંબંધમાં ખીન જણ કદા વિચારવાના છે.

સુવાવડનો ડર સ્ત્રીઓમાં હોય છે તે માત્ર પ્રસૂતિ સમયના કદનો નહિ—એ કે કદનો અણુમાત્ર પણ ખ્યાલ પુરુષવર્ગને આવી શકે એમ જ નથી. એમાંના થણા તો બેતરમાં બાળકને જન્મ આપી પછી તેને રાખણમાં નાખી લોકો જનારી સ્ત્રીઓના દાખલા જ આપ્યા કરશે! પણ સ્ત્રીઓને તો એ કદ ઉપરથી અનેક માતનાઓ સહન કરવાની છે. બાળકના જન્મ પહેલાંની શરીરની અસ્વસ્થ સ્થિતિ, બાળકને ઉઠેરવામાં પડેલો શ્રમ, ઉખારા, બાળકના દાંત આવતા, એવી અજબા, ઉદાદિયો એ બધામાં માતને પડતી તકલીફ, એ સર્વનું માપ કાણુ કાઢે! અને આર્થિક સંકટમાંથી વાત તો ન કરવામાં જ લાભ છે.

પ્રસૂતિનું રક્ટ 'દવાઈકાઈટ સ્લીપ' જેવા ઉપાયથી બાહુ ધાય તો પણ સ્ત્રીના શરીરને એ મેદા: કસારો તો છે જ. આણુ અકવાઈકાઈટમાં જ મારી જાળખાણની બે સ્ત્રીઓ ઉપરાઉપરી બાળકના જન્મથી સુપરોજનો એમ યથ મરણ પામી. ખન્નેની આર્થિક સ્થિતિ શરીર હતી. એટલે પ્રુટિકારક ખોરાક કે ખુલ્લી દવાના અભાવે એ રોગ લાગુ પડ્યો નહોતો, અનેક સુવાવડોથી જ લાગુ પડ્યો હતો. ત્રીજા એક બાર જાળકની માતા સ્ત્રી-મિલાથી પીકાતી સોળ આવેલે શરીર મરવાની બાળકે જીવે છે. આ બધાને 'દવાઈકાઈટ સ્લીપ' ચા કામની! એમને તો સુવાવડનો ડર જુદા સ્વરૂપમાં રહેવાનો જ.

એક જાળક છે નાનું, કાનડું, હોય ત્યાં બીજા બાળકની તેવારી ચાત્ર સ્ત્રીને કદી શારીરિક અને માનસિક માતનાઓ યાય છે, આર્થિક સંકટમાંથી મન કેટલું મુંઝાઈ જાય છે તેનું થોડાં પાનાંમાં સંગ્રહ નહીંન વાંચનું હોય તો થી મેલાણીની 'મંજા તને સુ' ચાલ છે. એ વાર્તા દરેક વાચકને વાંચવાની હું જલામણુ કરું છું. મળે પાતની દવા બાધા પછી મંજા ને સળેડો ઉચ્ચારે છે તેમાં આ સમયનું પ્રશ્નનો સમાવેશ ધાય છે: "આ પરણે! હ મહિના પછી મારું શું થાત! તમારો ડુધા પમાર-આર હાકાર, આપણે તણુ—એમાં હ આ પાંચમે જીવ ક્યાંથી ઉઠેરત! એકા મારી કેમકના મરણા બની ગયા છે. હ હાન-કાનો માગખો બની રહી છું. અને તથ સુવાવડે બે રૂપિયાનું લીવે પેટમાં રહેવા નહોતું મળ્યું. હસ નાંકે મારે ખાટલો લેલેલો પડેલો, ગલિસો લૂગાં ધોવા જવું પાનું'તું અરપી

માઠિ આધે. મારો રેઠ કટકટકા યજ્ઞ ગયો તો. એ સાદુ-તમારા સાદુ, અમાગીઆ નાના છવને આ નરકમાંથી ઉગારવા સાદુ મારે આ કરવું પડ્યું.”

આ વાર્તાનાયિકા પ્રધાતના કષ્ટ (labourpains) નું તે નામ જ નથી દેતી. એને મનથી એણે ગણ્યવેલી બીજી વેનાઓ-એ વેદના કરતાં અનેક ગણી વધારે કરામણી છે. સુવાવકનો મુખ્ય ઠર એમાં જ રહેલો છે.

અમેરિકાના ક્રાઇ 'ફાર્મ' પર એકાદ સ્ત્રી ચૌદ બાળકની માતા બની આનંદી અને તંદુરસ્ત રહી હોય તેની કયા આપણાં પતેા ખૂબ રસથી છાપી આધુનિક સ્ત્રી સામે ધરે છે. પણ આધુનિક દિલ્લો બીની આસપાસ જ સજિ પડી છે તેમાં તો દર કલાકે વીસ સ્ત્રી-ઓ પ્રધાતિમાં મરણ પામે છે, એવી નેવુ ટકા બહેનો ગંદી, હલ્લકીન સોપાણીને લાયક પ્રસવા થાય છે, ઉપરાઉપરી બાળકોના જન્મથી માંદલી રહેતી કે મરણસરણ થતી સ્ત્રીઓ ચારે તરફ નજરે પડે છે. અમેરિકાની એકાદ અપવાદરૂપ સ્ત્રીના લખલા છાપનારા આપણી સ્ત્રીઓની મૂંઝી કથનીઓ તરફ ક્યારે ખ્યાન આપશે? જૂની મવા છતાં એ કથનીઓ હંશ પે સંસારમાં લખવાયે લાયક છે.

૨૭

અત્યુત્તમ પૌષ્ટિક ચાટણુ —
દરેક જાતની અશક્તિ તથા નબળાઈ માટે

અમીરી, જીવન

[૨૭૨૨૬]

અકસીર પુરવાર થયેલું છે: જ્ઞાનતંત્રની નબળાઈ, ધાતુક્ષીલતા, ખાંસી બગેરે નાજુલ કરી લોહી વધારે છે. ક્ષીલ્લ થયેલા ચરીરને નવવૃદ્ધિવિત બનાવે છે.

કિંમત તોલ ૨૦ ની શીશીના રૂ. ૧-૬-૦; સતલના રૂ. ૪-૮-૦

વિંઝા ફાર્મસી લિમ્ : ઊંઝા. (ઉત્તર ગુજરાત) વાવવાવા

સોલ એજન્ટ : મેસર્સ એસ. રમણ એન્ડ કું. ગાંધીરાંડ, અમદાવાદ.

દરેક સ્થળે એજન્ટો નોંધાયે છે. એજન્સીના નિયમો તથા આધુનિક દવાઓનું સચીપત્ર મેલે.

પુસ્તક—પરિચય

અભિધાયના:—લેખક : રામનારાયણ વિ. પાઠક, પ્રકાશક : કારતી સાહિત્ય ક્લબ,
અમદાવાદ. ૧૯૪૪. રૂ. ૩-૮-૦. પૃ. ૧-૨૫૮.

આ ગ્રંથમાં આપણા એક અગ્રગણ્ય વિવેચકના કેટલાક લેખોનો સંગ્રહ છે. એમાં કુલ ૨૩ લેખો છે, તેમાંથી ૧૫ તો જુદા જુદા ગ્રંથોની સમાલોચના છે અને બાકીના લેખોમાં સાહિત્ય કે કલાના કોઈ પ્રકારની ચર્ચા છે. સાહિત્ય અને કલાના પ્રશ્નોની ચર્ચા કરતા લેખો, અહીં જે આપાયા છે તે, સંક્ષિપ્ત અને સ્વચ્છતાપૂર્વક જ છે. આથી કરીને આ ગ્રંથમાં સમાલોચના જ મુખ્ય છે, તેથી આનું નામ લેખકે 'આલોચના' રાખ્યું છે તે સાર્થક છે.

'પૂર્વદ્શાપ' અને 'કાન્તનાં બે નાટકો', ન્હાનાલાલની 'વિશ્વગીતા', મનઃસુખલાલ બેરીની 'ચંદ્રદૂત', કવિ બાલાચંદર કંચારિયાનાં કાવ્યો, 'કુમારસંભવ'નું બાળાન્તર અને મૂળ સંસ્કૃત નવલિકા નાટક વગેરે ગ્રંથોનાં અવલોકનો આમાં સંગ્રહાયા છે. શ્રી પાઠકના આગળના સંગ્રહોની સરખામણીમાં અહીં છાપેલી સમાલોચનાઓ ઠીક ઠીક વિસ્તૃત અને અભ્યાસપૂર્ણ છે. આગળના ગ્રંથોમાં છપાએલી મણી સમાલોચનાઓ જોડતી નજર નેપા છે; તેની સરખામણીમાં અહીં છપાયેલી સમાલોચનાઓ, તે તે ગ્રંથોના જોડા અભ્યાસ અને પરિચોધન પછી લખાએલી છે. આ સમાલોચનાઓમાં, પ્રા. પાઠકની વિવેચનશક્તિ, એના ઉત્તમ રૂપમાં, આપણી પાસે રજુ થાય છે. તેમાં જે, 'પૂર્વદ્શાપ'ની તેમની સમાલોચના, આપણી બાળામાં આજન્મથી ચાએલી કેટલીક સમાલોચનાઓમાંની એક મણાય તેવી છે. ખરી રીતે, એમાં કાન્તની કાવ્યકલાને સર્વશઢી, ખૂબ વ્યાપક અને જોડા અભ્યાસ આપણી પાસે પહેલી જ વાર રજૂ થાય છે. અહીં એમનાં બધાં અવલોકનો વિશે લખી શકાય તેમ નથી, પણ અહીં સંગ્રહાએલાં એમનાં અન્યાવલોકનોથી એમનાં વિવેચક તરીકેનાં જે લક્ષણો તરી આવે છે તેમાંથી એકબેની તેમ જ માન લઈ શકાય તેમ છે.

આપણે ત્યાં વિવેચનાના સિદ્ધાન્તો હજી નિર્ણીત થયા નથી. સામાન્ય રીતે, અંશક માસિકામાં ચર્ચા ગ્રંથાવલોકનની પદ્ધતિએ જ આપણા વિદ્વાનો આવાં અવલોકનો કરતા રહ્યા છે. કોઈ કોઈ વિવેચકે સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રના કોઈ કોઈ અંગનો વિનિયોગ અવલોકન પદ્ધતિમાં કર્યો છે, છતાં આપણે આજ સુધી અવલોકન પદ્ધતિની પદ્ધતિ ઉપર જ ચકાસ એક રહ્યું છે. એ દૃષ્ટિએ, અહીં સંગ્રહાએલાં અવલોકનોમાં સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રના કેટલાક સિદ્ધાન્તોનું વિનિયોગન થયું છે તે નોંધપાત્ર છે. ખાસ કરીને કાન્તનાં કાવ્યોનાં ભાવો દોષન અને ભાવોદ્ધર્ષની પરીણામાં આ તત્ત્વ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. પ્રા. પાઠક સંસ્કૃત સાહિત્યના અને કાવ્યશાસ્ત્રના અભ્યાસક છે તેથી આ તત્ત્વ તેમનાં જેવાને હાથે થોડા રીતે જ ચોખ્ખું છે. અગત્ય, આપણા વિવેચનમાં, પૂર્વ અને પશ્ચિમની પદ્ધતિના નિયમોનો અમરવ અને વિનિયોગ, થોડા રીતે કેમ કરવો તે પ્રશ્ન તો હજી આપણે ઉઠાવ્યો નથી.

બાકી જ છે.

શ્રી વખતે પ્રા. પાઠકનાં વિવેચનથી એવી અસર થઈ ગય છે કે એ સ્પષ્ટ મત-
જ્ઞાન કાવવાને બદલે પોતાના મતને બાંધે રાખી દે છે. પણ આ ક્ષેત્રમાં સમજાવેલાં
અવલોકનોમાં એમનાં સત્યા-વેવણ અને સ્પષ્ટ વક્તવ્યનાં ગુણો સ્પષ્ટપણે તરી આવે છે.
નાનાસાલ, બાલાચક્ર જેવા લખ્ષ પ્રતિષ્ઠાની કૃતિઓના દોષો બતાવવામાં એમણે
જરાય દાંકપીછાડો કર્યો નથી. આ નાની નોંધમાં આ પુસ્તકને કેાઈ રીતે ન્યાય આપી
અર્થ તેમ નથી, તેા પણ એટલું તેા નોંધવું જ એમણે કે સત્યા-વેવણ, સ્પષ્ટવક્તૃત્વ
વગેરે ગુણોની સાથે અહુતૃત્વ, જિહ્વા અને વ્યાપક ચિન્તન, દુર્લભાત્મક દષ્ટિ અને સ્વપર
બાધાસાહિત્યોનું ગદ્ય પ્રવિશીલન વગેરે ગુણો પણ ભારાભાર આમાં હાજર છે. પ્રા. પાઠક
એમના આ ગુણોને લીધે આપણા ગણમાર્ગીમા અગ્રગણ વિવેચકોમાં પણ જોતી પંક્તિએ
આવે તેમ છે, એમની શૈલી વ્યાખ્યાનશૈલીને, સામાન્ય રીતે અનુસરે છે અને જેને હું
અત્યંત કમલશૈલી કહું છું તેવી છે. આવી તેમની શૈલીથી, વ્યુત્પન્ન વિચાર અને અર્થો પણ
સરળ બની જાય છે. આનું પુસ્તક, સર્વથા આવકાર્ય હોય જ.

ડાહરશય માંકડ

૪

નેરોલની

લગર છાપ

શાહી

ફાઉન્ટેન પેનના

તથા

બધા પ્રલેક બાટલા

વાપરે.

શ્રી નેરોલ એજન્સી

નવુ દરવાજા-અમદાવાદ.

આ-અ-કેલુપુર દરવાજા બહાર, ગાંધીની લાઇનમાં.

આફ્રિકાના આફ્રીકોને

પરદેશના આફ્રીકોને વી. પી. ચતાં નથી. તેથી તેમને જણાવવાનું કે તેઓએ
પોતાનું લવાજમ મ. જો.થી યા તે પોસ્ટલ ઓર્ડરથી મોકલી આપવું. (પોસ્ટલ ઓર્ડર
મેમ કરવા નહિ.) કારતકથી નવું વર્ષ ચરૂ થયું છે એટલે આ નવા વર્ષના સાત મહીના
વીતી ગયા છે તેા હવે આ ચાલુ વર્ષના, અને એ પાછલું લવાજમ હજી બાકી હોય તે
તે પણ, જલેતી ત્વરાએ મોકલી આપીશ.

-વ્યવસ્થાપક

‘પ્રસ્થાન’ દર મહીનાની ૧લી તારીખે નિયમિત પ્રસિદ્ધ થાય છે.

લવાજમ : હિંદમાં રૂ. ૫; પરદેશના રૂ. ૬-૮-૦; છૂટક નકલ ૦-૮-૦

જીવન એ સંગીત છે — દેવો માટે.
 જીવન એ યુદ્ધ છે — પશુઓ માટે.
 જીવન એ પરિહાસ છે — વિરાગીઓ માટે.
 જીવન એ નાટક છે — સંસારીઓ માટે.
 જીવન એ અકસ્માત છે — માનવો માટે.

આનન્દે છે આપ્તજનો જન્મના અકસ્માતે.
 અનુભવે છે આઘાતો મૃત્યુના અકસ્માતે.

વાપરશો દીર્ઘદષ્ટિ ?

આપ્તજનોને શિરે તોળાતા આગ, હાંદગી
 અને અકસ્માતના આઘાતો નિવારવા ?!

ધી સેન્ટીનલ એશ્યોરન્સ કંપની લિ.

: પ્રાન્થ ઓફિસ :

આર ૬૯૫. રીડરોડ,
 અમદાવાદ

: હેડ ઓફિસ :

પ્રાન્થેકટસ એમ્પાર્સ, હોર્નબી રોડ,
 મુંબઈ

卐

પ્રસ્થાન

卐

। દષ્ટિપૂર્ણં ન્યસેત્ પાદમ્ ।

પુસ્તકે ૪૦

જેઠ :- ૨૦૦૧

અંક ૨

વિજય

ઉમાશંકર જોષી

વધાવ દિવ ! આવ, ખૂબ લઈએ જ ચોવારણા,
ન આ અવસરે રૂટે થકું ઘટે અરે વાગણા. —
'પધાર ! યયમૂર્તિ હે વિજય ! કે'ક તો છે રહી
મતા ! વિ..જ..ય.' થોયરાઈ જરી છળ થાંબી ગાંધ.
અને અવય ઊપડી : ' રુધિર જન્મવામાં જ તે
વહાળું અહ કેટલું ! ઉંઠર દૂધબ્દાને થ તે
મુખે રુધિર થી અમીત અતિહીન આયાં સમી
પ્રજ કંઈકનાં ! પછે કૂપણ તારી છાયા નમો,
—પરાજય જ એ ! હવે અસિની ધાર તું વૈય કે
ગળે કસિતમાત્રને ? અગર ન્યાય પહેલી તકે
પછે થ મમતાણુ માત તવ—રે ન, સાડા ત્રણે —
મળી શિશુક મ્હાતુ મ્હાતુ' કરી તોળશે, રે ! તને
કરી જ દુકડા ? '

વહે વિજય : ' હું ય તે કે'ક હતું—
હતે વહલું તાડું કેલું, કદિ હોત આંચો ન હું ? '

卐

પૂજ્યોગનું તાત્પર્ય

મૂળ લેખક : શ્રી નસિનીકાન્ત કુસે
અનુવાદક : જયંતીલાલ આચાર્ય

[ત્રીજી આવૃત્તિ]

૬

પૂજ્યોગની કાર્યપ્રણાલી

આપણી પરા પ્રકૃતિ ન્યારે અપરા પ્રકૃતિ પર અર્પણાવે પોતાનું આધિપત્ય જમાવે છે, આપણા પ્રાકૃત સ્વભાવમાં ન્યારે આગવત સ્વભાવનું અવતરણ થાય છે, ત્યારે તે જે ભાવે જે રીતે કાર્ય કરે છે તેની તથા લક્ષણ આપણે જોઈ શકીએ છીએ. પ્રથમ તો એ કે ત્યાં નક્કી થયેલા કોઈ અનુદ નિયમ કે પરંપરા જણાતાં નથી. બીજા બંધો યોગની પ્રણાલિકાઓમાં ચોક્કસ કાયદા છે, તેમાં સાધક પોતાને તેને અનુકૂળ રાખીને આગળ ધપે છે. પરંતુ પૂજ્યોગનો સાધક યુક્ત રીતે આગળ વધી શકે છે. પૂજ્યોગમાં સાધનાની યક્તિ વિક્ષિપ્તભાવે કાર્ય કરે છે, કોઈ વિશેષ વિધાનમાં તે સમાપ્ત થઈ જતી નથી. આમ છતાં તે યક્તિ ઉત્તરોત્તર વધે છે, પોતાનો હૃદય નિમ્નસ્થાવે ચરિત્રાર્થ કરતી આવે છે. સાધકની વ્યક્તિગત પ્રકૃતિમાં જે ઉપકરણો શુદ્ધિ તેમજ સિદ્ધિના અહમ્મક અથવા તો અંતરાય રૂપે હોય છે તે અનુસાર યક્તિ નિયમિત કાર્ય કરે છે. બીજા કોઈ યોગના સાધકને એક જ માર્ગે એક જ રીતે સીધા આંગળ ધંપવાનું હોય છે. પૂજ્યોગનો સાધક પોતાના અંતઃસ્થિત નિમ્ન પ્રયોગનને વચ્ચે ધકેલે ચારે બાજુ ફરતો, એક બૃહદ વિસ્તાર દ્વારા પોતાની સમસ્ત પ્રકૃતિને પૂરતો અવગ્રાહ આપતો, આગળ વધે છે. પૂજ્યોગના દરેક સાધકનો નિરનિરાજો માર્ગ છે, તે પોતાના સ્વભાવના પ્રયોગન પ્રમાણે પોતાની સાધનાની રીત ખરી કરે છે. પરંતુ આથી કોઈ સર્વસામાન્ય ધર્મ નથી તેમ જાનવાનું નથી. કોઈ પણ કઠિન સંકિરો પદ્ધતિ મધ્યા વગર પણ આપણે પૂજ્યોગની એક કાર્યપ્રણાલી, એક શાસ્ત્ર રચી શકીએ. પ્રકૃતિની કાર્યપ્રણાલીમાં એક જાતની યુક્ત સ્વચ્છંદ ગતિ જણાય છે. તેમાં ક્યાંય યાંત્રિકભાવની કોઈ અવધિ નતાનુગતિકતા, પદ્ધતિની અનિવાર્યતા નથી. જ્યારે આમ છતાં જ તેમાં એક પ્રકારનો ધર્મ,—એક ઉદાર સદ્ગત ધર્મ, બધાં સ્વાતંત્ર્ય કે સ્વેચ્છાચારને આવરી લેતો—પ્રાણનો ધર્મ જોવામાં આવે છે. પૂજ્યોગમાં આ પ્રાણના ધર્મની લીલા જણાય છે.

બીજું એ કે પૂજ્યોગની કાર્યપ્રણાલી પૂજ્ય અર્પણ છે, સાધકની સમગ્ર પ્રકૃતિને આવરી લેનારી છે. આપણા સમસ્ત અતીતની પરિણતિ રૂપે આપણે વર્તમાનમાં જે પ્રકૃતિના આધાર થયા છીએ તેનું કોઈ પણ જુદી ઉપકરણ છોડી દેવાનું નથી. બધા ઉપકરણો કેવળ પરિવર્તન પામીને આગવત સત્તામાં ભળી ભળી થઈ રહેશે. આપણામાંની દરેક વસ્તુને એક મહાસિંધી પોતાને હાથે ધરી રહ્યો છે. વર્તમાન કાળમાં અત્યંત અરપટ ભાવે જે વસ્તુને તે પ્રગટ કરવા આવે છે તેની જગત્તત્ત મુક્તિ કરીને તેને ધો છે. આપણી ઉપલબ્ધિ, આપણી દષ્ટિ જેમ જેમ વધુ ઉપાદી બને તેમ તેમ આપણે સમજતા અર્થમાં કે

આપણી નિમ્નતર પ્રકૃતિ તેમજ આપણા શોભજીવના જીવનને કયો આધાર કર્યાં કર્યાં હવેકરણથી ધારણ છે. આ આધારમાં ખસે ને મંલું થ હું, તુચ્છ હોય, કે વિદ્યુત જથ્થાનું પરંતુ તે સર્વેમાં નિમ્નતાને એક સત્ય-એક અત-જણાઈ, જેનાં સ્થાન અને કર્મ દિવ્ય ભાગવત પ્રકૃતિના મહાસામંજસમાં યથાનિર્દિષ્ટ થયાં હશે. માનવપ્રકૃતિના બધાવ મરની, તેના આધારના પ્રત્યેક અંગની સાથે એક સત્ય આત્મા, એક સત્ય ધર્મ, એક સત્ય કર્મ સંજ્ઞાએલાં છે. આ બધાની વિકાસ સાધીને, તેમને જાગૃતભાવે પ્રતિષ્ઠિત કરીને પૂર્ણયોગ લગવાનની પૂર્ણતા સ્થાપના થયે છે.

મોહુ જે કે આપણા અંતરમાં રહેલી ભાગવત શક્તિને, આપણા સમય જીવનને પૂર્ણયોગ કામમાં લગાડે છે. આપણી દરેક સમજણ, બાકા જગતની સાથેના આપણે દરેક સંબંધ, પછી તે બંનેને મમે તેટલાં તુચ્છ કે સાવ નુકસાનકારક હોય—પરંતુ જે બધાને તે યોગ્ય વલણ આપે છે. અન્તરની દરેક અનુમૂનિ. દરેક મર્મભેદી ચાતતા, સાધનાને માર્ગે થતાં સ્ખલનો,—જે બધાં આપણાં સદાયક બને છે, આપણને સિદ્ધિની દિશામાં ચર્ચ જાય છે. આપણી આંખો ખુલી જાય છે અને આપણે હૃદયગમ કરી શકીએ છીએ કે ભગવાન જગતમાં જે રીતે કામ કરી રહ્યા છે તે જ રીતે આપણા અંતરમાં પણ અંતરમાં રૂપે એક ગેલી રહ્યા છે. અધિકારમાંથી ધીરે ધીરે પ્રકાશ પ્રગટતો જાય છે, કુર્મ્મ કે પતિતમાં પણ શક્તિનાં કે અવ્યુત્થાનનાં ખીજ શોપાતાં જાય છે, જે મહાકુખ-લયક કે કષ્ટર જથ્થાનું હોય તે આનંદનું મૂળ બનતું જાય છે. પ્રાકૃત જગતમાં જે નોકળે છોએ તે જ આધ્યાત્મિક જગતમાં પણ વરતાયે છે,—તે એક જ લીલાનો વિસ્તાર, પરંતુ પ્રાકૃત જગતમાં શક્તિ ધીરે ધીરે અજાનને વહ ચર્ચ ને કામ કરે છે, અને આધ્યાત્મિક જગતમાં શક્તિ જાગૃત ચેતનામય રૂપે જલદી કામ કરે છે, કારણકે યજ્ઞ પોતાના યજ્ઞી પ્રકૃતને ઓળખ્યા છે, સ્વીકાર્યા છે.

આપણે વિશ્વજીવન જ પ્રકૃતિને એક યોગ છે. પ્રકૃતિના પ્રવાસ પોતામાં નિમ્ન રહેલા ભગવાનનાં આધિકારીક દરવાને છે. જ્યારે વિશ્વપ્રકૃતિને આપણે જોયા આ પ્રવાસ માનવમાં સચેત આત્મજાનથી કારપુર થઈ જાય, જ્યારે પોતાના ઉદ્દેશને પરાગર પાર પાડવાનું સામર્થ્ય તેનામાં જન્મે, ત્યારે જ આપણે પ્રાકૃતિક અવસ્થામાંથી આધ્યાત્મિક અવસ્થામાં ઉન્નીત થઈ શકીએ અને ત્યારે જ પ્રાકૃતિક શક્તિને રથાને યોગશક્તિ બને. પ્રકૃતિમાં જે શક્તિ વિશ્વિક અધીન સ્થિતિપ્રવાહ છતાં સર્વેઆપી છે તેને જ પૂર્ણયોગશક્તિ સંદેહ સુઅવસ્થિત સત્યાર્થી કરે છે.

૪

પૂર્ણયોગનું રૂપ

પૂર્ણયોગની કાર્યપ્રણાલી જેવી પૂર્ણ અને અખંડ છે, તેનું તેનું રૂપ પણ પૂર્ણ અને અખંડ છે.

પહેલી છે જાગૃત સત્તાની પૂર્ણ અખંડ ઉપલબ્ધિ ભગવાનને આપણે પૂર્ણરૂપે પામીએ છીએ, એટલે કે માત્ર-તેમનું ભેદીય અદિતીય એકત્વ જ નહિ, પરંતુ સાથે સાથે તેમનું પાર વગરનું રૂપવિશિષ્ટ પણ અનુભવીએ છીએ. આ પ્રમાણે જે એકત્વ આત્મામાં

છે તે જ નહિ પરંતુ કર્મોમાં, સૃષ્ટિના સમગ્ર જીવનાં જૂજવાં રૂપોમાં રહેલી જે એકતા છે તે પામીએ છીએ.

બીજી છે પૂર્ણ અર્ખાંડ મુક્તિ. આ મુક્તિ માત્ર સામાન્ય મુક્તિ નથી, કારણકે સામાન્ય મુક્તિમાં આત્માની બાહ્યિયત સત્તા બેદાન તેમજ દેહભોજમાં પણ ભાગવત સત્તાનો સ્પર્શ કરે છે. આ મુક્તિ માત્ર સાત્ત્વિક મુક્તિ પણ નથી, કારણ કે સાત્ત્વિક મુક્તિમાં આપણી એતના ભાગવત દોષમાં જાંમત રહે છે. પરંતુ પૂર્ણભોજ આ ઉપરાંત સાધર્મ્ય મુક્તિ છે, એટલે કે આપણા અને ભગવાનનો એક જ ધર્મ રહે છે, આપણા આધારનાં નીચલી કાટિની ધર ભાગવત સત્તાથી, ભાગવત પ્રેરણાથી પ્રેરાય છે. ભાગવાન પોતે જ માનવી રૂપ ધારણ કરે છે.

આ પ્રમાણે અર્ખાંડ ઉપસન્ધિ અને અર્ખાંડ મુક્તિનું ફળ છે જ્ઞાન, પ્રેમ અને કર્મનું પૂર્ણ સામંજસ્ય હવે અર્ધનું જ્ઞાન વિનુષ્ટ થઈ મધું હોય છે, એના સર્વેમાં તેમજ સર્વથી અતીત જે કંઈ છે તેની સાથે એકાકાર થઈ મર્મ હોય છે. અને આમ આ એવના, આ જ્ઞાન ત્યારે અંકિત રહેતાં નથી ત્યારે આપોઆપ જેમ કેવલ્યનો આનંદ ભોગવીએ છીએ તેમ વિવિધતાનો રસ પણ લૂંટીએ છીએ. આપણી સત્તાના નિશ્ચય સર્વોચ્ચ સ્થાનમાં પ્રેમમયની સાથે મુક્ત થઈને આ જગતના અનેકવિધ સંબંધોમાં પ્રેમાનંદનું આસન જમાવી ચઢીએ છીએ. આ રીતે ત્યારે આપણે જગતને તેમજ સમસ્ત જીવનને ભેટી છીએ, ત્યારે આપણા અંતરાત્મામાં એવી એક ઉદાર મુક્તિ ભેગવીએ જે મુક્તિ જગતથી દૂર થવા પર નિર્ભર નથી, પણ જગતમાં સરસા રહેવામાં સમાયેલી છે, ત્યારે તેા આપણા દેહમાં મનમાં ભાગવતપ્રેરણાનો પ્રસાદ વહેવા માટે, આપણા દારા જગતમાં ભાગવત કર્મો જ સંપન્ન થાય.

પછી ભાગવત જીવનમાં શુદ્ધિ, મુક્તિ અને સિદ્ધિ અનુભવાય છે. અર્ખાંડ શુદ્ધિ એક બાહ્યથી ભાગવત સત્તાને આપણી સત્તામાં પરિણત કરે છે, અને બીજી બાહ્યથી આપણા કર્મજીવનમાં સત્યધર્મ સત્યકર્મ-જનને વિકસાવે છે. જે જટિલ અંગોપાંગથી આપણે આધાર પકાવે છે, તે ત્યાં સુધી શુદ્ધ ના થાય ત્યાં સુધી પૂર્ણ મુક્તિ સંભવી નહિ. ત્યારે આ શુદ્ધિ થાય છે, ત્યારે આપણે પૂર્ણ મુક્તિ પામીએ છીએ, એટલે કે જગતથી અતીત જે આનંદધન છે તેના ઉપભોગની સાથે સાથે જગતના સર્વે વસતોભને તે આનંદસ્વાપના પ્રતીકરૂપે કે વિમ્લકરૂપે ભોગવીએ છીએ. આધાર શુદ્ધ. ચર્તા, તેને જરૂરે ભાગવત આનંદ પ્રગટતાં, માનવ માનવધર્મોવલ્લી ભાગવાન બની જાય છે. આ થઈ સિદ્ધિ. ભગવાન માનવની પ્રકૃતિમાં આવિર્ભાવ પામે છે: તેની સત્તામાં, પ્રેમમાં, આનંદમાં, જ્ઞાનમાં, કર્મમાં જે ઉચિત એકી સાથે એક અને બહુ. જ્ઞાન અને શક્તિ, સત અને તપ: છે, તે. પછરે છે. માત્ર, માત્ર નરહિ પૂર્ણ થાય છે, સ્વાર્થ થાય છે, પાર્થ અંજને, ધર્મ અંગને ખાતલ કરીને નહિ પરંતુ બધાંધને ભેટીને માનવ પોતાની અર્ખાંડ સમગ્રતામાં મદીવાન-અને છે.

પછી સિદ્ધિની જે પ્રગણિત વિશાળો છે: મનની સિદ્ધિ અને શરીરની સિદ્ધિ. પૂર્ણ-દોષમાં રાજ્યોગ અને દોષોગનાં ફળોનાં પણ સમાવેશ થાય છે. તે ઉપરાંત તેમાં મનની

તેમજ શરીરની પૂર્ણ સિદ્ધિ થાય છે, એટલે કે તેમનામાં તેમના નિમ્ન આધ્યાત્મિક ધર્મ પ્રગટે છે. મન માટે મન કે શરીર માટે શરીર નથી; મન અને શરીર આત્માને માટે, જગવાનને માટે છે. આપણે પ્રાકૃતિક જગતમાં જે ત્રણ ઘર—સ્થૂળ જગત, માનસિક જગત અને આધ્યાત્મિક જગત—તેના વિકાસ ભેદથી છીએ, તે અર્થમાં પૂર્ણ યોગ સામંજસ્ય આણે છે. સ્થૂળ જગત છે પ્રતિષ્ઠા, અર્થાત આધારભૂમિ, માનસિક જગત છે કરણ, અર્થાત મંત્ર કે પ્રભુાલી અને આધ્યાત્મિક જગત છે મૂળ, અર્થાત આદર્શ કે સામ્ય. આ આદર્શને પેલા અંતઃકરણ દ્વારા સ્થૂળ જગતમાં સ્થાપવો જોઈએ. આ રીતે પૂર્ણ યોગ જગતમાં રહીને જગતનાં કાર્યોમાં લિપ્ત થઈને જગતથી અતીત અધ્યાત્મ પ્રાપ્તિવાને યતિમંત કરે છે.

આ પૂર્ણતા કે અખંડતા વિશ્વમાનવને માટે છે. જે તે વ્યક્તિમાં જગતમાં રહે તો તે ખરી પૂર્ણતા ન કહેવાય. જ્યારે આપણે પૂર્ણ જગવાનને પામ્યા, જ્યારે તે જગવાનને જેમ અંતરમાં તેમ બહાર, જેમ પોતામાં તેમ સ્વજાતમાં ચીન્સા, ત્યારે પોતાની પૂર્ણતા કે સિદ્ધિ અધ્યાત્મની પૂર્ણતા કે સિદ્ધિ દ્વારા જ સંભવે, વ્યક્તિએ જે અમરતા મેળવી છે તેના અધ્યાત્મને અધિભરી કરી ચક્રાય ત્યારે તે સાચી ગણાય. આપણી વ્યક્તિમત સિદ્ધિનું અદ્ય વિશ્વમાનવની સિદ્ધિ છે. આ થયો પૂર્ણ યોગ.

“જૂન દેખાના પૂર્ણ યોગ” નામના બંગાળી મંથમાંથી સંપાદિત.

વધતાં અંતર

નાથાલાલ દવે

મેં જોને નિરખી પ્રસન્ન નજરે, આલી જતી દર્પથી,
ગાંડીને હળ, હીન્તિમંત નયનો, હુદ્દિમલા આપતી
જોને માલ, નહિ ઉઠાર વિધિએ સખી કમીના કરી;
આમ્યું રૂપ, યુવા અને ઉછળતી અંગાંગમાં છંદગી.

મેં જોને નિરખી સ્કંધ હૃદયે, નિઃશંક આલી જતી;
જોના શ્યામ કલાપમાં કુસુમની ન્યારી શુલાળી છટા;
સાલી રંગીનના સ્વરમ્પ સળ શા સોતકંપ હિંદોળતા
વાયુમાં, નિરખી રહો હું રમણી લાવણ્યતા પુજી શી.

મેં જોને નિરખી સત્પણ નયને, ને ત્યાં મને સાંભરી
મારાં જીવનની તમામ ઉણપોની અશ્રુભીની કથા;
હું નિર્ગોચ ને અત્યંત ભગતો હૈયે બસીને વ્યથા:
વીતે વર્ષ; ધસાય કાય, ઉરનાં સ્વપ્નો ય અર્તાં સ્વી.

ને નિરતેજ યુગે ધરી કર, રહું જિંદુ વિમાચી મને,
જે શાં અંતર! દોઢ વ્યર્થ! કરી શું પામીશ સોન્દર્યને ?

વરપરિધાનની કળામાં
 'રેશમ' મીલનું કાપડ
 અને શીલા આપે છે.

રેશમ મીલ
 દુધેશ્વર રોડ અમદાવાદ

૧૮૩૨ની વાત છે, રવિવાર હતો. હું મારી બોલીમાં આરામપુરથીમાં પડ્યા પાંચો સીમરેટ ફૂંકી રહ્યો હતો. જાણે નમના હતા. કોણ જાણે ક્યાં ચે ફરવા આખો દુનિયા નીકળી પડી હતી. રસ્તે જનારનાં પગલાંમાં અસંતોષ અને અન્વેષણની લીધવા જણાતી હતી. અનુજ હમેસાં સુખાન્દેથી હોય છે. એ અન્વેષણને અતિ સુખ જ હોય છે એવું નથી હોતું; પરંતુ દુઃખ હોય છે. છતાં, આઘાતોથી અનુજ, સુખ ન મળે તો સુખા-ભાસ તો મળશે—યોની શોધ ચલાવ્યા જ કરે છે. બહાતી પગાવી ઝડપથી તેને સુખની બાંખા બદલવી પડે છે. આજે હું પણ એ જ શોધમાં ઘેર જ રહેવાનો નિશ્ચય કરી બેઠો. મારે માટે મારું આ કુમારમવન અતિ સુખદ હતું. એ ખામીના સંતોષથી ભરી મને મેં બીજી સીમરેટ સળવાવી ત્યાં બારણે તજી દેવારા પડ્યા. મેં કહ્યું: “આવો.” કોણ હશે તેની કહપના પશુ કરવા નેટથી મારે તરફી લેવી નહોતી—દરેકના સુવર્ણ મુખના પ્રતાપ!

“આજ રાર, આજ પડી સાતો રહે છે! આજ તારા પેલા સાકરની વાપમાં કહું તો—” અલ્પની વાડીની બોલમાં—” પેલા દુનિયાના રાગમાં—” કહેતો બાણુ અંદર આવ્યો. તે મારો દિલેખન હોસત હતો, અને હવે પણ બહુ-આનંદો. એટલે બધો આનંદો હતો કે મને તેની બીજી સામગ્રી. સાધારણ રીતે અમારી મંડળીમાં ફેંટકી આનંદો મળ્યા હોય. અને મારા એટલા આનંદો હોવાના કારણમાં એક એ કે હું પરપો નથી; ને મારી ફેવરીટ સીમરેટ ‘દરેક’ મળી રહે છે—ફીક જમ્યામાં. બાણુને ફીક જમ્યામાં ‘દરેક’ મળવા હાલમાં અતિ સુંદર પત્ની મળી હતી. અને મારા ખ્યાલ પ્રમાણે તે સારી રીતે સુખી હતો. હું તેને ત્યાં કાઈકાઈવાર જતો આવતો. હું જઈ ત્યારે રમા “આવો” કહેતી; કોઈ પીકા વગર મને જવા જ ન દેતી. અને દરેક તેની હાજરીમાં પીકાની છૂટ આવતી. એકંદરે તે સરસ હતી. અને વચ્ચે ગાદ પ્રેમ હતો. અને ચાર ચાર વર્ષ લગ્નને થયાં છતાં નવા પ્રેમનો ઉમરો હજી હાલ નહોતો ચલો. બાણુની પેન્સિલ રમાનાં સીંદવં પૂર્ણ બહેનના ‘રોમ’ કાઢવા જ કરતી. અને બાણુની મેરહાજરીમાં રમાનો વાતનો પ્રુપ્ત વિષય “તમારા બાઈ” સિવાય બીજો નહોતો. રવિવારે તો જાનને જુદાં જ ન પડતાં...

સીમરેટની રાખ ખંખેરી ચપટી વગાડી હું બોલ્યો: “દુનિયાનો રાગ નહિ પણ પૃથ્વી હંદ; અને આજ સીંદવં મૂર્તિને છોડી આ બાણુ ક્યાંથી રું વાડીખેતરમાં ફરવા જતો નથી, ને કવિઓની વાડીમાં તો નહિ જ—એ અખર, છે ને?”

“તો કિંમત જોવા ચાલ” —બાણુ પાસે નવો પ્રેક્ષામ તૈયાર જ હતો.

—ને મારી સામે જણે હાજરે વીણા હરિયાળી જમીન ખડો થઈ ગઈ. સેંકડો માણસો સાથે એક જ રથને બેસીને એક જ પ્રકારની સાગળી અનુભવવી એ કેટલું સરસ! કોઈવાર પહેલાનો જ કોચ કસાસતો અદ્ભુતભર્યો આકાર—dandy—એક બીજાનો વધુ અમમતા, વધુ પેશવાર; વધુ સુંદર દેખાવાનો લોખ, અને પારિણમિક અદ્યતનરી લોહીકાં—

એ માનવના અભિમાનનો વિનો-અહેર-એ બધું જ ભૂલી જઈ, Come out and come under the moon કે I am here but where are you ના આત્મ-પૂર્ણ કરણ સંબંધમાં રૂપી જલ્પ છે. નિરસ્કારનું પાત્ર બનેલા પાવનોના છવડાઓ ખીલા-મંથી પેસાની આકાશની આશ્વર્યો ખીલી હારી સગવડે છે અને એક નિષ્વાસ નામે છે ત્યારે માનવતા સિવાય એ રચો બીજું કશું જ રહેતું નથી. ખરે, ક્રાંતીચોકિરમી બધા જ પાત્રો વિચેટરમાં નહિ હોય ! એ કહ્યું : “ક્યા જઈશું ?” જવાબ મળ્યો : “ચાલ તો ખરો.”

વરસાદ પાવા લાગ્યો હતો. મેં કપડાં પહેર્યાં. બાણએ તાન મુજવાતી જ કપડાં પહેરેલાં : રૂઈનકોટ હતો, તે ટોપી નહોતી એટલે જ ફર. મેં ‘સુટ’ ચાલ્યો. તે મારે સોફ્ટ ફેસ્ટ હેટ મૂકી. ગાલસવર્ધી વાંચ્યા પછી સોમસની ફ્રેસ્ટ મને બહુ ગમેલી. ફરને તાણું ‘માથું’ અને અમે ઝીપકાયા. બાણએ તેના બટન વગરના કોટ ઉપર પડે બોલ્યો : મેં મારી ફેસ્ટ રહેજ વધુ ત્રાસી તે આખ બાણ નમતી કરી. વરસાદ જોરમાં પાવા લાગ્યો હતો.

અમારું પ્રિય વિચેટર પાથે. એમાં ‘Rip Tide’ નામનું ચિત્ર હતું. એક સી એક પુરુષના પ્રેમમાં પડે : તેને પરણે : લાંબો વખત એવી રિયલિટી રહી પછી કોઈ અન્ય પ્રેમમાં પડે, મૂળ પ્રેમને જાહવાની તૈયારીમાં હોય, ત્યાં કોઈ અદૃશ્ય બધે રોકાઈ જાય તે આશ જન્મે જાય અત્યંત દુઃખમાંથી પસાર થઈને ઉઠે રુખી થાય : આવી વાત હતી નાવિકો નોરમાં ચોરસ હતી એટલે મને બહુ જ ગમી. બહુ જ જોડા દેખીતા પ્રત્યક્ષી આ નદી છવનવું’ અતિ ગંભીર કારણ તારણ કરી રાકે છે.

આખી ફિલ્મ દરમિયાન બાણ કંઈ જ બોલ્યો ન હતો. ને તે મારે મારે ધણી મોટી નવાઈ હતી. ગમે તેવી ફિલ્મ હોય તો મેં બાણ બોલ્યા વગર ન જ રહે. આજે એ પછી એક એમ દરમિયાન પીના જ કરેલો હતો. સીટમાં હાલતો સરખો પણ નહોતો. નોરો મંગાવ્યો ત્યારે પણ એક સાથે અભાસ કરેલો. મને ચટપટી ઘણા લાગી. ધીર કંઈક થઈ તો નહિ હોય ને ! ‘હા’ની ટિકિટ ચેતી વખતે મારા પૂછેલા “રમા શું કરે છે ?” એ પ્રશ્નના જવાબમાં કહેલું કે “કોઈ કનના રોમાં જવાની છે.”—જન્મેના પ્રિમાય જુદા વાક્ય તેમાં સેજે કદિ વાધો. અતાગ્યો નહોતો. પણ આજે તેનું સમસ્ત વાતાવરણ, તેને સામનું હતું.

રૂઈનકોટના કાલો જાંચા કરી અમે બહાર નીકળ્યા. તેણે હજી એક દરમિયાન પૂછી દેખાઈ નહોતો. “આજે તને શું થયું છે ?” મેં ઉઠે દિશ્ન કરી.

“આજે મેં રમાને પિયર મોકલો આપી.”

“હા ! કેમ ?” મારા મેમમાંથી અર્ધો સગવડો સોમરેટ પડી ગયો.

“કેમ શું ? તું તો મુઝ જ રહ્યો—” બાણએ સોમરેટ સગવાની.

અમે રસ્તા ઝોળવતા હતા. બાણએ મને એકદમ પાછો બેઠ્યો—મગપથી એક લેન્ડ પસાર થઈ ગઈ. ‘કે-મ’ બાણએ હાલ વચ્ચેથી સિત્કાર કર્યો : “વેલિંગ શું કામ પિયર આપી દશે ?”

“હા—એમનાં ત્યારે તો congrats” એ મારા હાથ ઘાંચાઓ, બાણુએ તેની ખાસ શિશ્તથી લીધાં અને દબાવ્યાં. એ સુવાણા હાથનાં દબાણમાં અને અમારી ચૈત્રી અખંડ અને અતંત રહેશે એવી શ્રદ્ધા પ્રગટ થતી લાગી—ફરી એક વખત બાણુ કે જીવન જીવના જેવું તો છે જ. વરસાદ ઓછા થતો જતો હતો.

અમે ગામરેવી પર આવ્યા પહોંચ્યા હતા. ખૂણા પરના એક નાનાં, મંદાં જેવાં રેસોરાં તરફ અમે ચાલ્યા. બન્નેને કંઈક પીવાની બહુ ઇચ્છા થઈ હતી. પચ્ચીસ કે-દસ પાવરનાં બોજનાં ઝાંખાં અગ્રવાણામાં ઘૂટપાચ હિપર ઉભેલી, ફરેલાં વખવાળી, કુવાન લિખારણુને બાણુ નિહાળી રહી હતો. ત્યાં—અને અરીસા—અમે તેનાં મનુબને પણ ફાળું દેખાડે છે. આ બાઈ ફાળી તો, નહિ જ હોય, પણ મહેનતથી—અગર તેની મેરઠાજરીથી—તેની કુવાની તો ઠીક જળવાઈ લાગતી હતી. ખાસ સ્થળેએ ફરેલાં વજોમંથી, એ જળવેલી કુવાની બહેન ત્રાંસી નજરે ફુનિયાને જોઈ રહી હતી. પણ ખાસ તો તેના મોં પરની કચ્છ સખ્તારે તેના આખા દેહને વધારે આકર્ષક બનાવી રહી હતી. બાણુ ધું વિચારતો હતો : મારા મનમાં નિષ્કારણ આવી રમા સાથે સરખામણી થઈ ગઈ.

અખંડી રેસોરામાં બંધ બાણુએ તેના ચાલિકને પેલી બાઈને ‘પાઈ’ ને આ આપવાનું કહ્યું અને એની પર દટિ પડે તેવી રીતે અંદરનાં ખૂણા પાસેના એક ટેબલ પર અમે બેઠા—ને બાણુએ “હા હોહો” તો ઓહર આપ્યો.

હોહો આવી, લાં સુધી તે પેલી લિખારણુ સામે જ જોઈ રહી. બહાર વરસાદની આબી ઓંદ પડતી હતી. લિખારણુ મંદી રીતે ચામાં ‘પાઈ’ બોળી ખાતી હતી. રેસોરાની માલિક કંઈક સ્ત્રીય ગાયન ત્યાં બોખરા મેસરા અવાજે ગાતો હતો, અને તેના લાસ પર-સેનાવળો અહેરા ગાયનનાં વધુ મલોચ સખ્તે આવતાં વધુ લાસ ધર્મ, તેલવાળો હોય તેમ, ખૂબ અગત્યો હતો.

હોહો આવી ત્યારે બાણુએ સીમરેટ કેંડી લીધી. હોહોને એક સુંદડો ભરી તે બોલી લેકમો : “તું snob છે ?” હું અમર્યો. મેં તેની અગિા સામે જોયું પણ જવાબ ન આપ્યો; કારણકે કેટલાક પ્રકોના જવાબ તાત્કાલિક આપ્યા જતા નથી.

“હું નથી પાવતો કે તું હોય—” એકાદ મિનિટ એમ ને એમ, નિસ્તબ્ધ પસાર થઈ ગઈ. “તારી રમા લાગી આ લિખારણુ કરતાં વધુ સારી નથી.” મેં લિખારણુની સામે જોયું—મારાથી જોવાઈ ગયું : તે મારા તરફ હસી—ને પાછી તેના મોં પર પેટી જતી કચ્છનાં જવાઈ ગઈ.

મેં હોહોને કષ્ટ હોઠાં ચૂકી લીધા : “Snobbery તો એક મનુષ્ય ખીમ કરતાં વધારે સાડું—અગર વધારે ખૂરાવ—છે એમ માનવામાં આવી જાય છે ને ?”

“હું આત્માની દટિએ નથી કહેતો; રૂચિની દટિએ કહું છું. માટે જ કહું છું કે નિરપેક્ષ મેય—સારાપણું—Absolute Good—એ તાત્ત્વની કાંઈ વસ્તુ જ નથી, એમ માનવું અને કહેવું એ મોટામાં મોટી snobbery છે. વેસ્થાએ ખરાબ છે એમ કહેવું તેના કરતાં, મનોહતિથી સામાન્ય સીએ વેસ્થા જેવી જ હોય છે તેમ કહેવું એ વધારે બૂઝ ભરેલું છે. આ વાત કચ્છનાં snobbery કહેવાયી; કારણકે દમણાં દમણાં વેસ્થાને સારી કહેવી,

અને સામાન્ય સ્ત્રીને હલકી મથુરી એ ‘માનવતાપ્રિય’ લોકોની ફેશન છે. આથી હું વેશ્યાની વિરુદ્ધ છું એમ ન માનીશ; પણ હું સામાન્ય સ્ત્રીની—તેમજ પુરુષની—ખૂબ તરફેણમાં છું.”

હું તો જાણતુ મ્મં ગયો! રમાથી વાત થઈ ક્યાં પછી આખી કુનિયા ફરી આવી તે પાછો રમાથી જ વાત પૂરી કરતો. પણ આજે કેવો અકસ્માત ફેરફાર! રમાથી જિખારણ—અને પછી વેશ્યા—પછી સામાન્ય સ્ત્રી! ગંભીર વસ્તુઓ હમેશાં પોતાની આગાહી આપે છે. મને કાઈ અપૂર્વ એવેની જેવું થયું; ખાસ કરીને તો હમેશા હસતો બાહુ આજે બળકેર રીતે ગંભીર હતો માટે.

કોઈ પૂરી કરી, વેશ્યા ચૂકવી અને બહાર નીકળ્યા. પેલી જિખારણને બાહુએ એક પૈસો આપ્યો. મારે આજે આશ્ચર્ય જ પામવાનું હતું; કારણકે બાહુ જિખારણને કદી એક પૈસો આપતો જ નહિ; બે જ આપતો. કહેતો કે “એક મારી વતી ને એક રમા વતી.” આજે કારણ પૂછતાં તેણે જણાવ્યું: “તેના ભવિષ્યના બાળક માટે, જે હમ જિખારણને નથી હોતો.” બે કમલાં માલ્યા તે તેણે પાછા કરી પેલોની પાસેથી પૈસો ખૂંચવી ફેરોરાવાળા પાસે જઈ એક સીમેટ લીધી ને જિખારણને આપી. પેલી જિખારણ જોઈ જ રહી. ને પછી હકપચી પર આંગળી મૂકી બોલી: “હું એમ જ કરવાની હતી જાણી!” હું ફરી અમક્યો—ને ઝકપચી અને લેખનનંદ રોડ તરફ વળ્યા.

“આટલા માટે જ મેં રમાને મોકલી દીધી. ને આટલા માટે જ હું કહું છું કે રમા આના કરતાં જરા પણ સારી નથી. અગર, રમા કરતાં જિખારણ જરાક, ખરાબ નથી. બંને જણા ખૂબ expect કરે છે, બધું પાછી આશા રાખે છે અને પોતે તે વાત જણાવા દેતી નથી. માટે જ એ મોટી snobbery છે. રમા લગભગ ઈચ્છે છે કે મારા ઉપરાંત બીજા બધાં જ મુવકા—every one—તેના રૂપના ભક્ત-શુભામ બની જાય. રૂપ સાચવવા તે કેવાં સાધનોનો ઉપયોગ કરે છે—કરતી, તે જાણે તો આજે સ્ત્રીને ‘ઉચ્ચારણ’ મુજબાણી થઈ ગયે. આજે એકેએક સ્ત્રી રૂપ જાળવે છે તે આત્મ આધરોથી. કવચિત ગમેલ ભૂત-કવચિત રહેલી મહત્વનું પરિચામ ન બોમવતું—એ વૃત્તિમાંથી કેટલી કીન, કેટલી મંદી પ્રવૃત્તિમાં, પોતાનું સ્વતંત્ર મનની અધારી મહત્વ કોટડીમાં પૂરી દઈ મોકલે શકાયે જાય છે! ખરેખર, આપણા દેશમાં પણ વધતી સંસ્કૃતિ સાથે snobbery વધતી જાય છે—અને પછી કહે છે કે ‘અમારે તો ઈન્જિન બાળક અને separate beds!’ Absolute rot! Why can't they mean what they say?’ બાહુ મોહતોમોહતો ગણી ફેર-રાઈ ગયો. એનો અવાજ હમેશાં જાણે રહેતો. પણ આજે સાવ સરળ ઉચ્ચારણમાં દિલની કેટકેટલી આંધ્ર તે લાવી રહ્યો હતો! “એમાં congrats આપવા જેવું કંઈ જ નથી. તે કેટલા અભિમાન સહિત અહીં રહેતો! ને હવે! અને હવે તેને એમ થાય છે કે આ બધા ક્યાં વળગી! તેને એ જ વિચાર આવે છે કે ‘મારા આ અપરંપાર રૂપનું શું થશે? મારા આ લાલિત્યપૂર્ણ, સુવર્ણરંગી દેહનું શું થશે? કેવો દુરૂપ એ દેહ મ્મં જશે?’ જરાક કહે

"ના, રમાને આત્મા એટલો બધો કીન હોય તેમ હું માનતો જ નથી." મારે આટલું સ્વયં તો બાણુ પાસે કબજા કરાવવું જ હતું.

"હોક, પણ આત્માની આસપાસનું આવરણ—રૂતિઓ તો એટલો કીન ખરી જ ને ? મારામાં પિતૃરૂતિ એટલી બધી હજી જન્મત નથી થઈ. પણ આ snobberyનો વિરોધમાં જ મેં—"

"હૃદ ! રમા ઉપર જોરજુલમ—" મેં તિરસ્કારથી કહ્યું.

"ના, મારા Knight errant, ના, ના, ના. આ બોલી chivalry—જીવન-માનવતિ જ અને બંધુ નહે છે. તું પણ આવો ? અને બહુમાનની જરોય જરૂર નથી—ને આવા પ્રકારના બહુમાનની તો બિલકુલ નહિ. પરણેલા લોકોને—પરણ્યા પછી જે પરિણીત જીવનના વિચાર કરે એ તેવાઓને તે વાત કદ સમજાય છે—પણ મારે તેની complete-અર્થથી તો ટાળવી જ હતી—ને—ને હાકરી આવશે તો નામ શું પાડશું ?" બાણુના મુંઝેર હોઠ ઉજાળેલ દારપર્શી જેવામાં.

હું સ્તબ્ધ જ બની ગયેલ. આટલો જલદી વાતનો તેમજ mood—મિલજતો પલટો કેમ ? પણ બહુ અમકપા પછો ટાકાશ જ રહે છે. મેં સુર્ત જ બધામ વાલ્યો : "મદદ."

"જમરો નીકળે, માલ તારી રૂમ પર તને મૂકી દઈ—પછી જ ઘેર જઈશ."

અમે મારો-બોલી તરફ વળ્યા. બાણુએ અને મેં આ વખતે એક જ દિવાલનીથી બીજાઈ સળંગવાવી. મારી નજર આગળ સોમરેટના 'ચેકેટ પરનું જખાણ અમઝી બહુ—
"The cigarette for aristocrats ?" ક્યા aristocrats ? પેસાના ? શુણના ? વિશાના ? સતાના ? કે—કે—પછી રૂપના ? એટલા ખાતર તો વિખારણને, . . .

"વિખારણને દરેક આપોને ?" મેં પૂછ્યું.

"રૂમ બહુ ? Sort of psychologist, eh ?"

"Yes; cigarettes, for aristocrats !"

અમે બોલી બોલી પાસે આવી ગયા હતા.

"હોક, Good night" મેં કહ્યું.

"Night—" તેણે પોતાની લાફણિય લાધવીથી જવાબ આપ્યો.

હું ઉપર ગયો. લાઈટ ક્યાં વગર જ રૂપનાં ઉતારીને આરામખુરશીમાં પડ્યો. સોમરેટ પૂરી થઈ ફેરી રીધી. હું જોયો થઈ પચારોમાં જોકો ત્યાં કંઈક દાખતે આવ્યું. બેઠ રીધી દાખોને જોયું તો એક પત્ર !

"બાઈ,

તને કદપતા પણ ન આવે એટલો મદેનન અને આજે પાવાની છે. તું ઘેર પાછો આવ્યા પછી જ તને જડે તેથી રીતે. મેં આ પત્ર તારા 'હૉટ' પર મૂક્યો છે.

તું આ પત્ર બાંધી રહીશ ત્યારે હું ક્યાં દબકા તે કહી નથી શકતો. પણ રમા ક્યો દરો તે કહી રહ્યો : ટોરિપટલમાં.

પહેલોથી જ રહ્યો : રમા મૂળ તો બહુ જીવનની મે. બહુકી સી. રમા અને પરણી ત્યારે જોવી હતી તેવી દરે નથી રહી. રૂપનાં મર્ત તો દરે રૂપનાં મનુષ્યને

હોય છે. પણ આને તો બીજા બહુ દલકા પ્રકારનો મર્વ છેલ્લા ત્રણ વર્ષથી થયો હતો; અને તે એ કે હું, તું અને બધા ય તેના શુભામ ચલાવી તૈયારીમાં હોજી. એ જિતિ મનને બહુ બહેકાવે છે. મને વિચાર આવ્યો કે આને એકદમ ટાંગારનો પેલો મધુસૂદન 'કુમ્હિની'ને બાધે છે તેમ, માનવતાના પાશમાં બાધી હતી. પરંતુ કાંઈ પણ 'અકારની snobbery'ની હું હમેશાં વિરુદ્ધ છું તેથી હું એ વિચારથી બચાગ એક પગલું પણ ન ભરી શક્યો.

હવે સૌથી કાર્યકર વાત પર આવું છું. રમા છેલ્લા આઠેક મહિનાથી જગત જોતે અનીતિમાન કહે છે તેવી યદ છે. તે કાંઈ દુષ્ટ જિતિથી નહિ, પણ પેલી શુભામી જિતિથી. અને એની ખબર છે. પણ મેં તેને જણાવ્યા નથી હોયું કે મને ખબર છે, કારણકે તેમ માય તો મારી પરિસ્થિતિ તેના કરતાં વધુ ઉચ્ચ થાય છે. તે honestly, અને કાંઈથી વધુ શીઘ્ર મારું ગમતું જ નથી. ને કોઈ તો જેખાતું ગમતું નથી—એમ જાણતમાં. I want to be a man in the street—કારણકે સામાન્ય માણસમાં snobbery સૌથી ઓછી હોય છે.

પેલા મનોહરને તો એજાણે છે ને! હા, તેને—well—તેને 'ઇન્જેક્શન' લેવા પડેલાં; સેના, તે નહિ કહું. તે મર્દ કાલે શુભરી થયો. તે રમાનો બાળસ્નેહી. બન્નેનો પ્રેમ—well—વધ્યો—જે ન વધ્યો હત તો રમાની રૂપની પ્રમારી આહુ રહેત.

પણ હવે? બાળક ઊઠેરી જ આવશે. કેમ જાણ્યું તે ન પૂછતા. મલ્લુ કરીને આમણી—અને કહેડી. માટે તને 'પૂહું છું કે તેનું નામ શું રાખીશું? સાંજે તને એ પ્રસ પૂછવાનો છું.

ને—તેના પિતા કાણ? કું જ તો—બીજું કાણ? ના, મેં તો મનોહર શુભરી થયો તે વાત પણ રમાને નથી કરી; કારણકે રમાને અત્યાદે સંપૂર્ણ માનસિક તેમજ શારીરિક આરામની જરૂર છે. વાવિધ્યમાં ખબર પડ્યા વગર રહેશે નહિ. પણ એમાં શું યદ થશે?

—ને મને તો ખાતી જ છે કે રમાનો રૂપગર્વ રહેશે નહિ. તેને માટે કું જ મુખે બનીશ. મને કરી જ ખબર નથી એમ મેં જેખાવ્યા ક્યું છે—પણ તે માનશે? મને કંઈ છે. કારણકે છેલ્લા આઠેક મહિનાથી તું તેનાથી તદ્દન અલિપ્ત રવો છું. એમાં મારી ચેતાની નાજુક રસજૂતિનો વાંક છે. તેની નીતિ પર, તેની વિરુદ્ધ કું કહી એક પણ અક્ષર બોલ્યો નથી—એ વાત તેને નિર્દોષીકાર, ઊઠેરી છવશે ત્યાં સુધી—ને પછી પણ—સાત્થા જ કરશે; કારણકે તે જોડલી અભિમાની છે, તેટલી જ લાગણીવશ છે.

—ને એવી તેની નકંચાતના ન જોવી પડે માટે જ હું આવતી કાલે નહિ હોજી.—

આ 'પગલું મુખતામકું' કરો. પણ મને કહી લેવા કે કે હું રમાને ખૂબ-ખૂબ આહું છું; તેના પતનને હું સાંખી લેશ્યો—તેના પચાસપતે હું નહિ સાંખી શકું. —તારા બાપુ

મેં એકસ્વીય બધ કરી. અને પેટના ખીસામાંથી ફેરફાર પાલીટ બહાર ફેંક્યું. તે દિવસથી બાળ સુખી રમા તથા નંદાના અત્યાગ્રહ છતાં મેં ફેરફાર પીધી નથી.

K

ક ને કંઈ નહિ ક

સુવિધ્યાનાં નાગરિકો - જાળકો - નો

પ્રથમ સાંસ્કૃતિક વિજય ઓટલે " કુમળનો ક "

લોહિતરં - નોનકેરસ - ઉદ્યાગનો

પ્રથમ મહાન વિજય ઓટલે " કુમાણીનો ક "

રાજરત્ન રામજી હંસરાજ કમાણી
ના નેતૃત્વ નીચે :

K : કમાણી ગ્રુપ ઓવ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ : K

- ગ્રાહ સેવિંગ સેન્ટર -

ઈડિયા મેટલ સેલ્સ લિ.

નવસારી સેન્ટર્સ, આઈડીઆમ શેડ : ટાટ, મુંબઈ.

સેન્ટ્રલ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા લિં.

સેન્ટ્રલ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા : મહારાજા ગાંધી રોડ, કોટ, મુંબઈ

અદાવાદની શાખાઓ : ગાંધીરોડ તથા મસ્કતી માર્કેટ

એજન્ટો

સેન્ટ્રલ બેંક લિં
સેન્ટ્રલ બેંક લિં

થાપણ

સત્તાવાર થાપણ
રૂા. ૫,૨૫,૦૦,૦૦૦

ઉપરાવેલી થાપણ
રૂા. ૫,૪,૩૬,૬૦૦

પગાર થયેલી થાપણ
રૂા. ૨,૫૧,૦૨,૨૦૦.

રીઝર્વ અને બીજા ફંડો
રૂા. ૨,૫૪,૭૨,૦૦૦

કોપીરીટો તા. ૩૧-૧૨-૪૪
રૂા. ૯૪,૪૮,૬૭,૦૦૦

ડિરેક્ટરો

સર હોમી મોદી
કે. બી. ઈ (ચેરમેન)
શ્રી હરિદાસ માધવદાસ
શ્રી અરવિંદરાય બી. કુબારા
શ્રી દીનશા દી. રામર
શ્રી વિઠ્ઠલદાસ કાનલ
.. ગુરમદત્ત મેમ. ચિનાઈ
.. આપુલ દાદાભાઈ લામ
.. વરમરી મુળરાજ ખંડાઈ
.. એસ.એફ. કેમીસરીઅટ

સ્થાનિક સલાહકાર બોર્ડ

! બાલ સાઈ દામોદરદાસ શ્રી ચમનલાલ ગિરધરદાસ પારેખ
! હરિદાસ અચરતલાલ શ્રી જોસિંગભાઈ પુરુષોત્તમદાસ હરિવંશભાસ

હેદબરમાં ૨૬૦ શાખાઓ દરેક પ્રકારનું બેંકીંગ કામ કરે છે. ●

સેન્ટ્રલ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા લિં.

સી. કેપ્ટન નિઠુલભાઈ સી. પટેલ
એજ ડિરેક્ટર અમદાવાદના એજન્ટ

નવગુજરાતનું નવું વાર્તાસાહિત્ય

પ્રેમ-પ્રતિજ્ઞા	૨૫૦ પ્રેમચંદ્ર જેત સામાજિક નવલકથા	રૂ. ૩-૮-૦
વૃજરાણી	" "	૩-૮-૦
અજ્ઞાતા	શ્રી. ધુનીલાલ વર્માના રાહ સદતરી 'પ્રજ્ઞાપદ્ય'	૧-૮-૦
વિસર્જન [ચિંતાગ્રાની કથાઓ]	અતુ : પટારા	૨-૮-૦
ખલ્લિકાર [રાષ્ટ્રીય સ્વદેશ નવલકથા]	ડૉ હરિપ્રસાદ વજરાય રસાઈ ના આયુષ્ય સ.સે	૩-૦-૦
વિવાહમંદિર	લેખક : પટારા નારાયણ બાલુ	૩-૦-૦
પ્રેમ અને પૂર્ણ ભા. ૧-૨	રસાઈ	૫ ૦-૦
પરિહાસ	સાધરમી. નવલરામ જ. ત્રિવેદી (છપાય છે)	
ધ્રુવક ગોલ્ડ્યુ	નીરુ દસાઈ	(છપાય છે)

ગુજરાતી સાહિત્યની અનુપમ ઝરોળી

બે ગ્રંથાવલિઓ

- કે મુદુલ ગ્રંથાવલિ કે
કે યુગધર્મ ગ્રંથાવલિ કે
લવાજમ રૂ. ૮ દરેક ગ્રંથાવલિ.

આમારો પુસ્તકો સરતાં મેળવવા માટે અને ગ્રંથાવલિઓનાં માલિકે અને.

આદર્શ પુસ્તક ભંડાર :: ભદ્ર :: અમદાવાદ

હું ધારું છું તમને આ નામ નહિ પસંદ પડે. હાવાને જૂત વળમલું નથી એટલે હું મજા નામ વિષે નકામી સખાપટ્ટી નહિ કરું. આમાશય એટલે ડોઝરી—stomach (સ્ટમક) અને જૂત એટલે ચાંદુ—અસર (ulcer). અર્થાત્ આમાશય ક્ષત એટલે આ કુમળો અત્યંત જાણીતો રોગ “સ્ટમક અસર.” આધુનિક વિદ્યાનેશ્રી આ રોગને સુધારાનું ચાંદુ—જુલ સ્વાદાધિ ઓફ સિવિલિઝેશન—^૧ તરીકે ઓળખાવે છે. ખીન એક વિદ્યાનેશ્રી આને “પેપ્તિક ઓફ સિવિલિઝેશન”^૨ સુધારાને પેપ્તિક—એ નામ આપ્યું છે. આપણું દેશમાં આના ચાંદના મથા દેસો મના લાગ્યા છે એટલે આ વિષે થોડુંક જાણવું જરૂરી છે.

અનનું મદદથી એ અવધવા કરે છે: એક આમાશય (સ્ટમક) અને ખીનું મદદથી (ડ્યુડેનમ). ત્યમ ડોઝરીમાં ચાંદ પડે છે ત્યમ મદદથીમાં પણ આવા ચાંદ પડે છે. આમાંથી ક્ષતથી બંને જાતની ચાંદો અને સમજવાની છે. અંગ્રેજીમાં Peptic ulcer, Duodenal ulcer ઈત્યાદિ નામો પ્રચલિત છે.

હરીર એક અદ્ભુત વસ્તુ છે અને આ અદ્ભુત વસ્તુ અનાવીને ઘસાએ પોતાના હાથ ધોઈ નાખ્યા છે. એટલેક અવધવામાં જે જાતની કસામત પરમાત્માએ કરેલી છે તે જાણીને આપણી જુદી તો બહેર મારી જવ છે. એક કોષ (Cell) ઉપર મોટા મનથી લખાયા છે, લખાય છે, અને દહુ લખાશે. છતાં એ કોષની અમાપ હીસા દહુ સંપૂર્ણ થાય થયેલો છે એમ જાણ કરી શકી શકાને સીમા કરી મે સંભવો છે ખરી? જે અનાવ છે તેને અત-વાળું ન જ જાતી સમાવ. મનુષ્યની જુદી તામ મેળવવો અમામ પ્રયત્નો કરે છે છતાં મૂળતત્ત્વ હાથ નથી લામલું. ‘નેતિ નેતિ’ આટલા જ કારણથી આપણા આપ્તોએ ગંધું લાગે છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં ચમત્કારના દમલા કરેલા છે. ઉપર્ષ અને કોડી જેવાં પ્રાણીઓની જીવનહીસા આપણને આકર્ષમાં મરકાવ કરી દે છે. વનસ્પતિ જીવન આપણને ધણું શીખવે છે. હૃદયનું વર્ણન, તેનું કાર્ય—આપણા મુંઝા ખડા કરી દે છે એટલું રોમાંચજનક છે.

અર્ધા અંગેમાં જરૂર જોહામાં જોણું આકર્ષણીન—અનાકર્ષક છે. એનામાં મગ-જની અદ્ભુતતા નથી કે હૃદયનું રોમાંચજનક વર્ણન નથી. એ બીજાનું સાકું—અનાકર્ષક અવધવ છે. છતાં આ જ અવધવમાં ચાંદ પડે છે અને આ કુમળા ચાંદો હીક હીક વધવા લાગ્યા છે એટલે આ મુંઝા મુંઝા અવધવ તરફ સૌનું ધ્યાન જવા લાગ્યું છે. નિષ્ણાતો માને

૧. “Fortune” માંથી અમેરિકાના “રીસર્ચ હાથેસ્ટ” નામના માનિકમાં (સપ્ટેમ્બર ૧૮૪૨) પ્રસિદ્ધ થયેલો લેખ જુઓ.

૨ જેમ્સ હાથેસ્ટે કૃત “હીન્ડ કામ સર્વિસ ફ્રોમ બુક”માં આ નામનું ચિકિત્સક પ્રકરન જુઓ.

૩ હામ ફ્રેન્ક વર્થેલે; Raw, uncooked food અપકૂર અનાવ, અપકૂર અનાવને આરાધવાના રોગ આપારામ. એવાક પચ્યા સિવાય પ્રથમ ડોઝરીમાં આને ૬ માટે આ સંસ્કૃત નામ.

છે કે પુખ્ત વયનાં માણસોમાંથી બાસરે ૧૫ થી ૨૦ ટકા જેટલાં માણસોને પેટમાં આંદોલો છે ! વીસમી સદીના સુધારાતું આ એક અતિ જાણીતું દરદ યર્ષ પડ્યું છે.

આ દરદ પ્રાણધાતક નથી. દરદી પધારીવસ થવો નથી. તે હરે હરે છે. પોતાનાં કર્યો હમેશ પ્રમાણે કરે જ નામ છે. કલમિત કલમિત કુખાવો યદ્ય આવે છે ત્યારે દરદી વિગતસભ્ય પડે છે. દરદ આંતર યર્ષ મ્યું કે પાછો દરદી પૂર્વવત કાર્યરત યર્ષ નામ છે.

આ દરદની એક ખાસ ખાસિયત છે. તે સુશયો અથવા સાધારણ માણસોને જન્મસે જ લાગુ પડે છે. મોટે ભાગે શુદ્ધિશાળી, લાગણીપ્રધાન, સખત પરિશ્રમ કરનાર—માણસોને જ આ દરદ લાગુ પડે છે. મોટા વેપારીઓ, વડીલો, ડોક્ટરો, કસબ નટો અને બીજા ખૂબ જ માનસિક ઉત્તેજના વચ્ચે વસનારા, જીવનની મોટાઈ પાછળ દોડનારા—મોટાઈ અને પ્રતિષ્ઠા મેળવવા ઈચ્છતા, પ્રેમની પાછળ દોડતા મનુષ્યોને જ આ વ્યાધિ લાગુ પડે છે. worldly success—સફળ દુનિયાદારી જીવન—સાથે જ આ વ્યાધિને જોડવામાં આવેલ છે. સમાજના નીચલા વર્ગમાં આ વ્યાધિ બાજે જ જોવામાં આવે છે. તથા એવ-જાઓ પૈકી ધનેશ્વરજાણી અથવા મહેઝાઓથી પરિપૂર્ણ એવા અબુદયપ્રેમી મનુષ્યોને જ આ વ્યાધિ લાગુ પડે છે. એવજાપ્રાપ્તિ માટે તનવેદ પ્રવર્તે તે કરતો હોય છે. રાતરિવસ એ success, career, place in society માટે પરિશ્રમ કરતો જ હોય છે, એ પ્રાપ્તિના અંતિમ પ્રયત્નને પહોંચતાં પહોંચતાં જ—આશાજન યવાના સમયે જ આ અદસર—આંદુ તે ઉત્સાહી મનુષ્યને થાય છે !

૨૦ થી ૪૦ વર્ષની ઉમરના મનુષ્યો જ, મોટે ભાગે, આ દરદના ભોગ યર્ષ પડે છે. બાળકો, કિશોરો અને જુદોને માટે આ દરદ નથી. ૨૦ થી ૪૦ વર્ષની વય—ફાદફાદ કરતું ધીવન—જગતઆખાની સમૃદ્ધિને અદ્યમસાત કરવાની અકિલાવા—તે પાછળની તન-મ-મતા—ઉન્નતાવસ્થા, દોડધામ, પરિશ્રમ—અવિશ્રાંત પરિશ્રમ, મગજમાં અનેક ચિંતાઓને લઈને વૃમ્બનાર અકિતઓને જ આ દરદ લાગુ પડે છે.

આજદિન સુધી ડોક્ટરો—પાંચાલ ચિકિત્સકો—આ દરદનાં કારણોમાં હાઇપર એસિડિટી—અભ્યસતા, અશોચ ખાનપાન, અતિ ધૂંધપાન, અતિ મગપાન—મજાવતા અને હજી એ મજાવે છે. કેટલેક અંશે આ બધો કારણો પાનાઈ પશ્ય હોય છે જ. પરંતુ હવે આ વ્યાધિને psycho-somatic disorder—સાંધેકા-સાંધેકા ડીસઓર્ડર (આ મીઠું સંખ્દ છે : એના અર્થ મન અને શરીરનું વેવમ્-એવે યાપ છે.) અર્થાત માનસિક શારીરિક વ્યાધિ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. કારણકે માનસિક કારણો એમાં સુખ્ય ભાગ લેજવનાં જણાય છે. અનેક જાતની ઉપાધિઓને આ સુગના મનુષ્યોએ જતે જતપત કરી છે, અને રેશમના કીડો જમ પોતાની રશેલી નજમમાં જ ફસાય છે તથા મનુષ્યજાતિને હાથમાં ક્યાં હેમે લાગેલાં છે. તુષ્ટાની કંઈ હલ હોય કે નહિ ? મહિને હમરો કમાનારા લાખો કમાવા પાછળ રાતરિવ દુમે છે. લાખો કમાનારા કરોડપિપતિઓ થતા પાછળ પડે છે. કાઈને શાંતિ—સંતોષ નથી. પરિણામ સું આવે ? મહર્ષિ ચરકના નીચેના રમરજીવ શ્લોકો પાદ રાખવા હું—સૌને વિનવું છું :—

“ઉપચા દિ પરો હેતુઃ કુલ્લકુલોપપ્રમદઃ ।

સ્વામઃ સર્વોપમાર્ગ ચ સર્વદુઃખજગદેકઃ ॥

કૌયલો મંથા કાંધડુનારતે વધમથાન
 હપાદતે તથાકર્મ્યઃ તુષ્ટામહઃ સદાશુરઃ ॥
 યસ્તુ અગ્નિઃકલ્પાનર્થોઽય ઈદં જ્ઞાત્વા તેભ્યો નિવર્તતે ।
 અનાસ્માદ સંયોગાતે દુઃખં નોષતિપ્તતે ॥”

(ચરકઃ શારીરસ્થાન ષ્ઠ. ૧, શ્લોક ૬૫ થી ૬૯)

જન્મતાં તમામ દુઃખોત્તું મૂળ કારણ (પરો દેતુઃ) તુષ્ટ્યા (ઉપશા) —ભોગતુષ્ટ્યા છે. આ ભોગતુષ્ટ્યામાંથી જ દુઃખોત્પાદક ધર્માધર્મ પ્રવર્તે છે. સંકલ દુઃખમાત્રનો સંહાર કરવો હોય તો ભોગતુષ્ટ્યાનો ત્યાગ કરવો જ પડશે. તુષ્ટ્યા પાછળ રાગદ્વેષ રહેલા છે. રાગ-દ્વેષ સિવાય વાસનાઓનો જન્મ સંભવતો જ નથી. રાગ અને દ્વેષમૂલક સર્વ પ્રવૃત્તિઓ આતે દુઃખ દેનારી નીવડે છે.

રેશ્મંતો કીડા ન્યમ પોતાના વધ માટે રેશ્મ ઉત્પલ કરે છે ત્યમ ઉદિયોનાં અર્થો-માંથી જ અન્ન-અપાન મનુષ્ય—સદા આતુર—સદા અસંતુષ્ટ જોવો. મનુષ્ય—તુષ્ટ્યા જન્મવે છે અને એમાં જ એ સપકાય છે.

ઉદિયોનાં અર્થોને—ભોગ, વિષયો ઈત્યાદિને—અગ્નિ જેવા શુભુ સમજીને—એની અસારતા જાણીને—જે એમાંથી નિવૃત્ત થાય છે તેને જ દુઃખ સાંપાતું નથી. સદાતુર—સંહારદુઃખમુદોતો—ને સાચું સુખ સંભવતું જ નથી.

અતઃક મુખોએ ગમ્યેસો આ ઉપદેશ જ્યાં સુધી આધુનિક આચરણમાં નહિ ઉતારે—ઉતારવા અવત્ત નહિ કરે—ત્યાંસુધી આવા દરદો વધે જ નહીં—હજી તો આ પારોશર્મા પદેથી પુણી છે. સુધારાએ જ ભોગો સન્ધા છે તે ભોગો જ એનો છવ લેશે. મનની ક્ષાંતિ, સંતોષ, ભોગતુષ્ટ્યાઓમાંથી વિષયલક્ષ્યુષ્ય ચિત્તને એવી લાઇ તેને સંયમમાં રાખતું—આ સિવાય મનુષ્યનતિ માટે બીજો ઉપાય જ નથી. મદરિ ચરકે વ્યાખ્યાનાં કારણોની જો માર્ગિક—તથસ્પથી સમીક્ષા કરી છે તે સાઇકોલોજીના અનેક મનોર્થોમાં નથી. આમ-લોભ-સંમોહો એ વ્યથેનો સ્વભાવ છે. આધુનિકો નર્મ સુધી આ આશ્ચર્યન તરફ નહિ વળે ત્યાં સુધી આ સાઇકો-લોમેટિક વ્યાધિઓ અદરશ નહિ જ થાય. આથી જ એક વિદ્વાનનાં તીર્થેનાં વચનો યાદ રાખવા જોવાં મને જણાય છે:—

“Frequently, psychiatrists must probe about on the shadowy frontiers of the unconscious, a dim, uncertain area. Much remains to be discovered. But they seem to have proved that the disorder psychoe is the seat of most gastric diseases, as it may well be of others. The anxieties that beset men in modern civilized society steadily multiply, and in years to come thousands may trace their gastric difficulties to the impact of the war, the uncertainties of the future, the perplexing indecisions of the present.” (‘રીડર્સ ડાયજેસ્ટ’ સપ્ટે. ૧૯૫૨)

જમાતો જોવો આળો છે કે હવે માનસશાસ્ત્રીઓએ છવ અને છવતામાનાં અસાર-પરે છવતામાં લેનામાં માનચુદ્ધિ મરીપો વડે કોતરતું પડશે. હજી તો ઘણું શોધવાનું બાકી રહેલું છે. હોબનીના ધણાખરા રોગો—હોબનીના જ નહિ બલકે ધણાખરા વ્યાધિઓતું કારણ ઉદ્ભવસ્થાન—આજે મનની કંદરાઈ જ નીતું પડશે. આધુનિક સુસંસ્કૃત સમાજની

ચિંતાઓ—ભોગવૃષ્ટિ—ઉપધા—માંથી નિષ્પન્ન થતી ચિંતાઓ—પ્રતિદિન વધતી ચાલી જાય છે અને જે હાડણી સમય આપણી સમક્ષ ચાલી આવે છે એમાં દગ્ગરો અને લાળો મનુષ્યો આ હોજરીનાં ક્ષતો જેવાં હાડણી વ્યાધિઓથી પીડાતા જણાશે.

હોજરીમાંથી સ્વતંત્ર જઠરરસ સાથે માનસિક પરિસ્થિતિને નિકરતો ગાંઠો સંજ્ઞા છે એમ કહે પ્રયોગોથી પુરવાર થયું છે. ચિંતા, ઉદ્વેગ, ક્રોધ, શોકની વાતો ચાલતી હોય છે ત્યારે જઠરરસમાં અમ્લતાનું પ્રમાણ ઘટી જાય છે એ પ્રયોગોથી પુરવાર થયું છે.

હોજરીમાં રહેલ જઠરરસ (ગેસ્ટ્રીક જ્યુસ) જલદ પદાર્થ છે. માંસને તે આગાળી નાખે છે એટલે એ જલદ છે. જઠરને તે કેમ પીગળાવી નાખતો નથી? એવો કાર્પ પ્રશ્ન પૂછે તો તેનો જવાબ એ છે કે જઠરમાં રહેલ સ્લેમકકણ અને સ્લેમ જઠરની દીવાલોને તેનાથી બચાવે છે. જ્યારે સ્લેમ અને સ્લેમકકણ આ કાર્ય બજાવવામાં નિષ્ફળ જાય છે ત્યારે જ આ 'અસર' પડે છે. પરંતુ 'આમાશય ક્ષતો' હોજરીમાં બહુ ઓછાં પડે છે પરંતુ અહણીમાં—કુઓડિનમ નામના અવયવમાં—જ વધુ પડે છે.

પ્રોટીન પદાર્થોનું કામ જઠરરસ કરે છે એ સુવિદિત છે. જઠરરસ સ્વદિ અમ્લ છે. જઠરમાં ખોરાક આવે છે એટલે જઠરરસના સંસર્ગથી તે ખાટો થઈ જાય છે. જઠરમાં એકરસ થએલ આ અમ્લ-પદાર્થ નીચે મહણીમાં ઊતરે છે. અહીંના ખોરાકની અમ્લતાને પ્રતિઅમ્લ વાં ક્ષારીય બતાવશે. પડે છે કારણકે સ્ટાર્ચ અને રનેદ મનનેનું પાચન અમ્લતા નહિ પણ ક્ષારીય-માધ્યમ ઉપર અવલભે છે. મહણીમાં સ્વતંત્ર પિત્ત, ક્લોમ રસ (ચેકિ-મોટિક જ્યુસ)થી આ કાર્ય સ્વાભાવિક રીતે તો સંધાય છે જ, પરંતુ જ્યારે હોજરીમાંથી આવેલ આહાર અતિ અમ્લ હોય, દૃષ્ટ વખતમાં જ હોજરીમાંથી નીચે ઊતરી આવેલો હોય, મહણીની સ્લેમકકણ નેથી ઉત્તેજિત થતી હોય, ઉત્તેજિત થએલી એ સ્લેમકકણ ઉપર ખાટો ખોરાક સતત અથડાતો જતો હોય ત્યારે ત્યાં અસર—ચાંદુ પડે છે. એટલે કે આ જેવાં ચાંદાં, ગોટાં બાગે, મહણીમાં જ પડતાં જેવામાં આવે છે.

મહણીને અગ્રેષ્ઠમાં કુઓડિનમ કહે છે. તે ખાર ઇચ લાંબો આંતરરાતો અવસ્થાતો બામ છે. (વેલો અને 'મહણી' નામથી જાણ્યો છે.) ચાંદાં મોટા બાગે અહણીના ઉપલા ભાગમાં (upper duodenum) પડે છે. પિત્તદાયમાંથી સતત પિત્ત અને ક્લોમ-ચેકિ-યંસ (જઠર નીચે આવેલો અવયવ)માંથી સ્વતંત્ર અમ્લપ્રતિયોગી (alkaline) સાથે નીચેની મહણીમાં (lower duodenum) કળવાંતા હોય છે. મહણીના ઉપલા ભાગમાં અમ્લ જઠરરસની તીવ્રતાને ઓછી કરે—મહાત કરે—ન્યુટ્રલાઈઝ કરે—એવો કાર્પ પદાર્થ. એ ભાગમાં નથી. માનસિક વ્યવસ્થાને લઈને આમાશયના સ્નાયુઓ જરાજર કામ કરી શકતા નથી એટલે પચ્યા સિવાયનો આહાર—જઠરરસ અને પેપ્સિન જેવા જલદ રસોથી તે ગ્રિમ થયેલો આહાર—મહણી જે વખતે એ આહારને મહણી કરવા જેટલી પૂરેપૂરી તૈયાર થએલી હોતી નથી—તેમાં જાય છે. ચાંદાં પડતાં પહેલાં પણ વખતે મુઠી આવું બન્યા જ નાય છે. દરરોને ખાતીમાં બળંતરા, ખાટા આહાર, કાર્પ વખતે મહણીના ભાગમાં ડુઝાંવાં, શારે માથું વગેરે થઈ આવે છે પરંતુ તે દંડા કરાવવા તૈયાર થાય તે પહેલાં તો ચાંદુ જરાજર પડી ગયેલું હોય છે. આ અમ્લતા દૂર કરવા ચિકિત્સા આમ પ્રતિયોગી રવામો આરે છે.

આ દવાઓની સહાયથી દરદીને સાતું પથ્થુ લાગે છે, પરંતુ બહુ વખત ચિકિત્સકો પથ્થુ આ આંધાના ભ્રમમાં રહે છે અને તેમના આશ્ચર્ય વચ્ચે ખાણું મોટું ચાંદું મદદીમાં પડેલું તેમને એક દિવસ એવિંગ્સ જણાય છે—એણે જ અને બીજા સાધનોની સહાયને લીધે કેટલીક વખતે ચાંદું પાસેની રક્તવાહિનીમાં પેસી રક્તસ્રાવ ઉત્પન્ન કરે છે અથવા તો ઉદર છાદા મારફતે તે છિદ્ર પાદી-perforation-મર્ફ-કેટલીક વખતે મૃત્યુ જન્માવે છે. આંધા તરફ દુર્લભ કરતા-ચાંદું છે એમ રવેનમાં ખ્યાલ ન હોય, કેવળ અજીર્ણ અથવા અન્ન-પિત્ત છે એમ માનીને દરદી તદ્દન બેપરવા અને છે અને અચાનક આણું ચાંદું છિદ્ર પાદીને મરણ નિપજાવે છે. ઉદરશ્લેષના દરદીનું અચાનક મૃત્યુ આપણે સંલગ્નિએ જોયે તેનું કારણ ખરી રીતે આ છિદ્ર-perforation-છે.

આને માટે ચરબૈદીએ રસોડા જોષી કાઢ્યો છે. મદદીમાં ચાંદું પડ્યું હોય છે એટલે મદદીમાં કોઈ ભત્તરા બોરાક ન જાય તેમ કરવામાં આવે તો એ ચાંદું આપો-આપ ફાઈલ જાય છે. મદદીને સંપૂર્ણ આરામ આપવા માટે હોજરી અને અકારેક ઈચ છાંદીને આંતરકાને બાજ-બન્નેને બોલાવ્યાં આવે છે. પરિણામે હોજરીમાંથી બોરાક પાંચરો આ રસોડા ચર્મ આંતરકામાં જાય છે—મદદીમાં જરા પથ્થુ બોરાક જતો નથી. સંપૂર્ણ આરામથી જરા પથ્થુ વિકેલ મદદીને થતો નથી અને ચાંદું ફાઈલ જાય છે. પરંતુ આ શસ્ત્રક્રિયા પથ્થુ દોષમુક્ત નથી. જ્યાં આમળ સંધિ મેળવવામાં આવે છે ત્યાં આમળ નવું ચાંદું પડે છે કારણકે અતિ જલદ જલદ ખાણ પહાઈ આ મિલનસ્થાનને ઉત્તેજિત કરી ચાંદું જન્માવે છે. આથી કેટલાક સર્જવિદ્યા પારંગતો-ધર્મેતરીઓએ આખરે હોજરીને જ કાઢી નાખવાની યોજણા કરી આ આંધા સ્થાને નોંઢાદ પોકરાવવા અવાજ ઉઠાવ્યો છે !

“Let's get rid of the stomach altogether. It's no use any way in these people. It just produces masses of acid which goes on making ulcers.”
છતાંય ધર્મેતરીઓ આખી હોજરી દૂર નથી કરી શક્યા. Gastro-jejunostomy—ગેસ્ટ્રો-જેનુનોસ્ટોમિ—આ શસ્ત્રક્રિયાનું નામ ! જગ્યાતોડ નામ લાગે છે પરંતુ એવાં તો અનેક જગ્યાતોડ નામો થાક રાખવાની આપણા ચિકિત્સકોને ફરજ પડે છે !

પરંતુ ચરબૈદી આટલાથી સંતોષે એવા નથી. એમણે હોજરી આખી ન કાઢી નાખતાં હોજરીને તીવ્રથી કે બાજ કાપી નાખી, ઉપરી કે બાજ કાપત રાખી આંતરકા સાથે તેને મેળવી દેવાનું શોધ્યું અને પશ્ચિમમાં બહુ-આંધાવાળા દરદીઓ આ કે બાજ કાપી કાઢેલા અર્થાત્ કે હોજરીવાળા પોલીનું કાર્ય ચલાવે છે ! કુદરતમાં સું અસકપ છે ! કુદરતે તે આપણા તરફ અતિ માયાળુ છે. બે ફેફસાંને બંધને આપણે એક ફેફસાંથી અલાયક શકીએ છીએ. બે મૂત્રપિંડો (kidneys) ને બંધને એક મૂત્રપિંડથી ચલાવી શકીએ છીએ. આપણે બંધન સિવાય ચલાવી શકીએ છીએ. અપેન્ડીસ આપણે દૂર કરી શકીએ છીએ. ૮-૧૦ ફીટ. નોટકાં આંતરકાં પથ્થુ આપણે દૂર કરાવી શકીએ છીએ !-

પરંતુ ઉદરમાં આ જાંબી કમ્પ્રેસ-જીવલેણ વાસલી ઉપાધિઓ કોઈ પસંદ કરતું નથી. આના સિવાય અલાયક સંગતું હોય તો અથા દરદીઓ આ માયાકૂટમાંથી જાગવા જ પડે છે

ઉનાળામાં આરોગ્ય
જાળવવા !

આમીનાં દર્દો - લોહી બિગાડ માટે

રક્ત-દોષાંતક

સર્વોત્તમ મિશ્રણ છે.

મળાશુદ્ધિ દ્વારા પાચનશક્તિ વધારે છે :

લોહી સુધારી આમીનાં દર્દો દૂર કરે છે :

ગરમીની સીડનમાં
ઠંડકારીથી

નિહાર

સ્વાદિષ્ટ
સુખશુર અને
સીતળ

ઉચ્ચતમ દ્રવ્યો અને વનસ્પતિમાંથી શાસ્ત્રીય રીતે
તૈયાર કરેલું વિખ્યાત પુરાવોદ્ધાર હેર આદ્ય

મુકુલ

મગજને શાંતિ આપે છે.

અને વાળ - વધારે છે.

ગરમીમાં ઠંડક આપે છે.

આયુર્વેદાશ્રમ ફાર્મસી લિં ની ખાસ બનાવટો.

મળવાનાં સ્થળ : ચંદ્રલાલ પ્રેમચંદ દવાખાના, ત્રણ હરવાળ, અમદાવાદ.

એ. પી. તિલકતની કો., વડોદરા.

હર્ષીરાઈર દેવરાઈર શુદ્ધિ, ઉમરેઠ.

મોહનલાલ મજુદાસ શાહ, ધંધુકા.

ગુજરાતના સોમ એજન્ટ : ભારતીય ઉદ્યોગ પ્રચાર કાર્યાલય, ૧૪, કાસ્બર બેન, જલેશ્વર, મુંબઈ ૨

બાળ-બુદ્ધિ-તેજ

વધારનાર

ઝંડુ

રચવન પ્રાશ

આયુર્વેદનું

અનુપમ ઔષધ

ને

આજથી જ

સૌ કોઈ અજમાવવા માટે.

જીવનમાં

અતિ આવશ્યક

સ્વાસ્થ્ય—પૌષ્ટિક

ગોરાક

એ જ [જીવન]

મીઠાં અખિળાં સાથે બીજાં પાશ

અને લોહો વધારનાર ઔષધો

જેનવી બનાવેલ

સાધારણ નબળાઈમાં અને મગજ

નબળાઈમાં સંગીન કામ આપનાં

સાર્વિક ઉપાય

ઝંડુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્ક્સ લીમિટેડ

: અમદાવાદના એજન્ટ :

: શ્રી ગી લાલ બ્રાથર્સ :

ગાંધીશાહ : અમદાવાદ

છે અને ચિકિત્સકો તો કહે છે જ કે મથાખરા કેસોમાં તો આ જવાબી મુદ્દા જરૂર જ નથી; હા, કુદરતના નિયમોનું જો પાલન કરવાં દરદી કલિગઢ સાથે તો આ અટપડી સ્પષ્ટિમાં સિવાય પણ મોટા વાગ્યાનાં ચાંદ આપોઆપ જ રૂઝાઈ જાય.

પરંતુ આ જવાબનાં દરદીઓ પણ અચ્ચલ અને ધીરહીન હોય છે. ચિકિત્સકની ચેતવણીની તે દરશ કરતો નથી અને પોતાની પ્રાટિભા-જરા પણ સિધ્ધિ કરવા તે તૈયાર હોતો નથી. તેની યાસે પ્રબળ પૈસા હોય છે. એટલે પૈસાની મદદથી તે જલદી સારો થવા પ્રયત્ન છે. પરંતુ કુદરતમાં કિતાવળને રચાત છે શું કે દુઃખ ખીલતાં પહેલાં હોઈને કેટલી બધી રાહ જોવી પડે છે? પૈસાથી રાજો મદત હોત તો આ કુનિયામાં મરત જ કાણ? “તમે કહો તેટલો વખત રૂં દવા ઉપર રદીશ; પરંતુ આ દુઃખ અને ફળ ઉપર રહેવાની કડાકૂટ મારાથી તઢિ થાય, આજે મારે આ મામ તો કાલે પેથે જામ —આમ કુદવાનું હોઈ આં પેદારાજ કેમ જાની શકે કે કૃપા કરી દવાઓથી મટાઈ આપો. પૈસાની ફિકર નથી. તમારે જો લેણું હોય તે લો.” આ ઘનોવૃત્તિવાળા દરદીઓને શું કહેવું?

ચાંદ ઉપર ખાટો આંગલા નેવો આહાર ફર્મા કરે તો ચાંદુ ન રૂઝાય—આટલી સાદી વાત તેમને સમજાવવા છતાંય તેઓ સમજવા તૈયાર નથી હોતા. એટલે તે બીકને બિડી ખીન્યું લેવું જા-ડોઠરને વળવે છે. ડોઠરો અભ્રામતિયોગી બનાવ્યો અને જ્વરલ-પ્રતિયોગી આહાર-ક્રમ ઉપર તેને રાખે છે. ચાંદની મરુઆત જ હોય તો આ દવાઓ જાને આહારના ક્રમથી દરદી જરૂર મટી. પણ જામ છે જ. પરિભર્મા ડોઠરો નીચેના આહાર ઉપર દરદીને રાખે છે. સાયમ-દુઃખ ‘લેન્ગઢ કોઈ અમેદ’ નામના પ્રસ્રુતક ઉપરથી આ આહાર ઉતારું છું:

સવારનો નારનો ૧ ખાસો નારંગીનો રસ.

૧ સહેજ ખાંદેલું સફરચંદ, મસાઈ સાથે.

૧ પાંચનો ટુકડો માખણ સાથે.

૧ ખાસો દુધ.

સોજન બાદિને ફેલેલા બટાટા આખણ સાથે.

લીસાં શાકભાજી ગયવા કચુંબર (કલાઈલ).

૧ એક (પાંચ)ની રસાઈસ માખણ સાથે.

તાજાં ફળ.

૨ ખાસો નારંગીનો રસ.

આ વખતે ૧ ખાસો દુધ.

૧ પાંચની રસાઈસ માખણ સાથે.

ફલનો મુરખો (જામ).

રાતનું વાણ શાકનો સપ.

ખાંદિસા વા લીસાં તળેલા બટાટા.

ફેલાં અથવા ફેલાયું કચુંબર.

૧ પાંચની રસાઈસ માખણ સાથે.

૧ ખાસો દુધ.

રાતે સૂતી વખતે ૧૦ વાગે ૧ ખાસો નારંગીનો રસ.

ખરી રીતે તો સિનેમા-ફિલ્મ 'રટાસ' અટોનો આ 'સ્લોમ ડાયેટ' છે. નટીઆ પોતાના શરીર નામાં ન થઈ જાય—એટલેથી ન થઈ જાય તેની કારે કાળજી રાખે છે. વળત વધે એમ એઆ કહેતી નથી. આ પ્રખ્યાત ફિલ્મ 'ડાયેટ'—ફસતા સંપાદક આદાર— છે. આ આદાર સુખ્યત્વે ફળનો જ છે. એમાં માંસ જરા પણ નથી અને રનેડ—ચરબી વિગત પણ નહિ જેવી છે. માંસ નથી કારણકે માંસનો વિપાક અગ્નિ છે અને રનેડ નથી (નહિ જેવી છે) કારણકે હોજરીમાં એ પાચનક્રિયાને રથગિત કરે છે.

હવે આ આદાર ઉપર કંઈ કાચમ માટે ન જ રહી શકાય. ચાંદુ ફાઇન ગય ત્યાં સુધી આ આદાર ખરાબર છે, પછી કમસઃ અન્ય ખોરાક ઉપર દરદીને સહાયવામાં આવે છે.

પરંતુ મારી પોતાની સલાહ તો હંમેશાં કેવળ ફક્ત અચતા હાસ અને ફળ ઉપર રહેવાની જ હોય છે. ફક્ત અરુપ પ્રમાણમાં અને ફળનો રસ તથા પ્રમાણમાં લેવાય તો ચાંદુ, ફક્ત ફળ ઉપર ન રહી શકનાર માટે ઉપરોક્ત આદારોજનના ધણી સારી છે.

જ અલ્પવિકાર—“ ટ્રીસોમીયા ”—આ જમાનાનો સાધારણ રોગ છે. ધણીખરા સુખી લોકો આ દરદી પીડાતા હોય છે. ગરીબોને પેટપૂર ખાવા મળતું નથી, ન્યારે મીઠાનો કદ ઉપરાંત ખાઈને તે હજી દરી સડતા નથી! એક તરફ સિંચણ ગરીબાઈ અને બીજી બાજુ અતલક લોગનુખ્યા—આ બેના ન્યાં સુધી તલકપર્શો વિચાર ને સમાજ-રચનામાં કરવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી આ દુનિયામાં શાંતિ અને આરામનો સંકલ્પ જ નથી. ડૉ. એક્રોઇડ—Aykroid (ડિ'ફુસ્યાનની આદારપ્રયોમ શાળાના, ડિરેક્ટર) પણ કહે છે કે “ Paradox of poverty and want amidst potential plenty ”નો વિચાર તત્કાલ સમાજરચનામાં કરવો જ પડશે.

અગાઉ આપણે નોંધ મળ્યા કે ચિંતા, શોકથી જરૂરસ રથગિત થતું જાય છે. ચિંતો જરૂરસને અટકાવે છે. પરિણામે અલ્પજી જન્મે છે. ખરીસા વખતે ભૂખ મરી જાય છે અથવા નોકરીને ઉમેદવાર શિક્ષે ન્યારે મળવા—interview—માટે જાય છે. ત્યારે તેની ભૂખ મરી જાય છે. ભૂખ મરવાની વાત તો દર રહી, તેને ખાવાનું જ ખાવતું નથી! કેટલાક લોકોને આવે વખતે ઉસડીઓ પણ ચાપ છે.

ખાટા ઝોડકાર, અલ્પજી, પેટનો દુખાવો—આ જગ્યાએ કે વૃક્ષ જ કેઈ હોશિયાર ચિકિત્સક પાસે ચરી તપાસાવતું નોઈએ. એવા સુંદર પત્રો નિદાન માટે શોધવામાં આવ્યા છે કે તેની સહાયથી મદદન જલમમાંથી મચી જવાય છે. જરૂરસની ઉલ્પ છે, અપૂર્ણતા છે કે અધિકતા છે તે પણ ચોક્કસાઈથી ખણી શકાય છે અને હોજરીની અંદર માંદાની શંકા હોય તો તે માટે ગેસ્ટ્રોસ્કોપ—Gastroscope નામનું વજ્ર આવે છે. આ વજ્રને એક છેડે લેન્સ અને ઇલેક્ટ્રીક લાઈટ હોય છે. અને આ છેડા મોં વાટે હોજરીમાં ઉતારવામાં આવે છે. બીજો છેડો મોંમાં રહે છે અને એમાં ‘આઇપીસ’ હોય છે જે વડે સતત હોજરીની અંદર નોઈ ચકે છે. હોજરીમાં રહેતા યંત્રના છેડામાં વીજળીનો પ્રકાશ હોય છે જે વડે હોજરીમાં થું છે તે સતત રપટ-નોઈ ચકે છે. અને અંદર ચાંદુ

છે કે નહિ તે કહી શકે છે. આ મંત્ર જરાપણ તકલીફ વિના અનેસ્વેચ્છીમા સિવાય—હોઝરીમાં ઉતારી-સકાય એવું સુદૃઢ હોય છે. દરદીને આથી જરાપણ વેદનાં થતી નથી. આ મંત્રની સહાયથી દરદીને નિઃશ્વપૂર્વક સત્ત્વેષ જણાવી શકે કે તેને આંદુ નથી પણ કેવળ હોઝરીનો સોનો (ગેરમાઈસ) છે—ચિંતાનું કારણ નથી. આપણા દેશમાં દરદ હોસ્પિટલમાં આ મંત્ર હોતું નથી—કોઈ નિષ્ણાતો પાસે મુંબઈ કલકત્તા જેવાં શહેરોમાં લેશે.

આ આંદાવાળો દરદી પ્રથમ hyperacidity—હોઝરીમાં ખટાસ થઈ છે, હાતીમાં ખળતરાં બળે છે એવી ફરિયાદ કરતો આવે છે. આ રોગના દરદીઓ, સામાન્ય રીતે, ખાવાનો વખત પહેલાં સખત જૂખ્યા થઈ જાય છે, જૂખે રહી શકતું નથી. જૂખથી આકુલ-બાકુલ થઈ જાય છે અને જૂખ એટલી બધી લાગે છે કે ખાવા નથી મળતું તો કુખ બનુલવે છે. ખાધા પછી ૨-૩ કલાક પછી વખતોવખત સખત કુખાવો થઈ આવે છે, ચિકિત્સક અટકાવેલી શકા પ્રદર્શિત કરે છે એટલે. દરદીને હસતું આવે છે. “વૈદરાજ ! અટકાવેલી પાત કરો છો ! મને એવી તો જૂખ લાગે છે કે મારાથી લજ્જાકર જૂખું રહી શકતું નથી. એટલે અટકાવે તો નથી જ.”

“તમને ખાઈ બહુમા પછી ૨-૩ કલાક સખત કુખાવો થઈ આવે છે ?”

“હા સાહેબ. તમેએ તે કેમ જણ્યું ?”

“અને, કંઈક ખાઓ એટલે તે કુખાવો એવો જાય છે ને ?”

“ખરાબર. ૧-૨ બીરફીટ ખાવાથી તુરત જ દરદ બેસી જાય છે.”

“ઠીક ત્યારે. તમારું નિદાન ચોક્કસ થઈ ગયું છે. ફોટો (X-Ray) ન લેવાવશો. એકાદ બે મહિના પથારીવશ રહો—પ્રવૃત્તિ માન છોડી દો અને કેવળ કળ અને દ્રમ ઉપર રહો. જલદી સારા થઈ જશો.”

“વૈદરાજ ! આ બધી કમઠૂટ મારાથી શેં થાય ? હું આજે અહીં અને કાલે બીજે ગામ હોઠિં. મારો બીરફોસ એવો છે કે મારાથી પથારીમાં સૂઈ નહિ જ રહેવાય.”

“તે સિવાય બીજો કોઈ સમસ્યા ઉપાય હું જાણતો નથી. તમારા બંસા માટે હું ફરીથી કહું છું કે ૧-૨ મહિના ગમે તેમ કરી આરામ લો. પથારીમાં સૂઈ જ રહો. પછી પરતાવો થશે ત્યારે થણું મોઢું થઈ જશે.”

“પણ વૈદરાજ ! મારું દરદ તો કહો. મને શું છે ? અટકાવે તો નથી જ. કેન્સર છે ? હાટ ડીસીઝ છે ?”

“ના. તમારું દરદ મહણી ક્ષત “કુઓગ્રિનલ અફસર” છે. કેન્સર હાટ બાટ કંઈ જ નથી.”

“અસંકિયાની જરૂર ખરી ? જલદી મટતું હોય તો હું કપાઈ કાઢું.”

“અસંકિયા આ દરદનો સફળ ઉપાય નથી. હા, નમો અસંકિયા પાસે જશો તો વખતે તે સલાહ આપશે ખરા. પરંતુ મારો સલાહ અસંકિયાની નથી. આહાર અને દવાની ચોળવાથી દરદ થદી જાય એવું છે.”

“આંદુ હોઝરીમાં છે કે મહણીમાં ?”

“હોજરીમાં ચાંદુ દોષ તો તમે ખાઈ કહો નહિ. Hyperacidityને લખેને જુખ ન લાગે. જખન ખવાય નહિ. એટલે ખટે છે. જખના પછે દુરત જ કાં તો કુખાવો થાય છે કાં ઉલટી થઈ જાય છે. સખત જળતરા થાય છે. સોઝા ખાઈકાઈ-ખાવાનો સોઝા-મેવાથી દુરત જ સારું થઈ જાય છે.”

“તમે કહો તો ફોટો લેવાની જોઈ.”

“મેં તમને કહ્યું ને કે ફોટાની જરૂર જ નથી. આ દરદનું નિદાન તાલન ચોક્કસ જ છે. ખાઈ લોડા પછી ૨-૪ કલાક પછી પેટમાં સખત કુખાવો થાય. કંઈક ખાવાથી દરદ દુરત જ બેસી જાય. આ દરદીને વારંવાર ખાવાની દેવ જોડી જાય છે એટલે ‘ફુલોડિનથ અફસર’ના દરદોનું પ્રજન, પથ્થું કરીને, વધે છે—પથ્થું તો નથી જ. તે જુખથી રહી શકતો જ નથી.”

“વૈદરાજ! સારી ઉપાધિઓનો પાર નથી. લાખોનો વેપાર ચાલે છે. ૪-૫ ઠેકાણું પેટીઓ છે. એ કેબરેજ ન રખાય તો પાંચમાસી થઈ જાય ને? દવાથી દરદ મટાડો તો કુખા.”

“દવાથી દરદ નહિ જ મટે. ફળ અને દૂધ ઉપર રહો. અને પ્રતિમાત્ર સોડી દો તો જ દરદ ખટશે. ઉપાધિઓ બહુ છે ખાટે જ આ દરદ છે એ તમે સારી રીતે જાણી લો. ચિંતાથી ચતુરાઈ ખટે છે કે નહિ તેની મને ખબર નથી, પરંતુ પાચકરસો જરૂર ખટે છે. મંદાગ્નિ થાય છે. આમાંથી અત્પ્રજતા વધે છે અને આ અગ્નિ જેવા દાહક રસોથી ચાંદુ પડે છે. પૈસા પૈસા ન કરો. એતો, નહિ તો પછી લગવાન તમને જમાવો.”

આ શ્રીમંત દરદી સારી પાણેથી ગયો—નાપ્રસ થઈને ગયો. પછી એ કંઈ ગયો જતે થું ક્યું તે કું જાણતો નથી. પરંતુ ૨-૪ મહિના પછી તેમના સંબંધીતો-જે તેમની સાથે જ્યારે એ મને ખતાવવા આવ્યો હતો ત્યારે સાથે આવેલ હતા તેમને—મને ખત મળ્યો કે તે બાઈ મરી ગયા. મને કુખ થયું.

દરદીએને દરદોનું જ્ઞાન હોતું જ નોંધ્યે એમ અગવાન પુનર્જીવે ચરકસંહિતામાં કહ્યું છે તે મને દુરત જ માદ આપ્યું:

સ્મૃતિઃ નિર્વિજ્ઞાતિત્વમ્ કમ્પીલ્લવમ્ કાયાપિંચ ॥

જમ્પકલ્પં ચ રોમ્પણમ્ બાહુરસ્ય યુગાઃ સ્વતાઃ ॥

ચરકસંહિતા સુ. ૨૫ા. અ. ૯-૯

દરદ થતા પહેલું યું યું થયું હતું તે તમામ બરાબર માદ કરીને ચિકિત્સાને કહી શકે એવી સ્મૃતિ દરદીને હોવા જ નોંધ્યે.

ચિકિત્સક જો કહે તે અકાપૂર્વક કરનાર હોવો નોંધ્યે.

દરદી બીરુ-બીરુજમણાડો—ન હોવો નોંધ્યે. દૂધ ઉપર રમ રહેવો? પચારીમાં એ મહિના સુધી કેમ-યજ્ઞ રહેવાય? આવી બીકાવાળો ન હોવો નોંધ્યે. બીક એ તો રોજને સ્વાસ્થ્યાર-છે.

વિવાદો રોમ્પર્થનામ્ (ચરકઃ)—રોમ વધારવામાં વિવાદ એવ-ચિંતા-શોક ઇત્યાદિ-નો સાથી મોટામાં મોટો ફાળો છે. અને દરદી રોગીનો માતા-સ્વપચ્ચરં ચ રોમ્પણમ્—હોવો નોંધ્યે. કાઈ કદેશ કે નો દરદીને રોગોનું જ્ઞાન હોતું નોંધ્યે તો પછી ચિકિત્સાનું યું

કેવળ ? આનો અર્થ ચિકિત્સકના નેટરો કોડે અભ્યાસ દરમિયાન થઈ શક્ય નથી. જ, પરંતુ દરદીનું સામાન્ય-preliminary-ગાન દરમિયાન હોયું જ નોંધાયેલું. આટલા યુદ્ધો, જે દરદીમાં નથી હોતા તે ચિકિત્સકને અપયક્ષ અપાવે છે.

મને દુઃખ થયું. એ દરદી જરૂર સારો યર્ધ આત. ચિકિત્સકો-મૃત્યુ નસીબાધીન છે- નિષ્પત્તિ છે એમ ગાનનારા નથી હોતા. પ્રારબ્ધ કર્મો ભોગવનાં પડે છે એવું ગાન એમને હોય છે હતાં. આંધુધનું પ્રમાણ્યુ-ચુકિતની અગેહ્યા રાખે છે. એ ભગવાન ચરકનું વાક્ય બહુ મોટું બાધ્ય-માંગે છે.

મારા કાનમાં ચરકના નીચેના શબ્દો હજી યુગ્મે છે:

સદાસનાત્ અત્યવગ્ધ વિકલ્પ ક્રયાદિભોગદમિ-વખ્યનીચિનઃ ॥

સર્વેભ તે હાગત્ વેગનિપ્રદે સમાચરન્તે ન ન કાલભોજનમ્ ।

બકાલ વિદુરિમિદ્વારસેવિનો ભવન્તિ ચેડ્યન્વેદિ સ્વડસુરુથ તે ॥

(સિદ્ધિસ્થાન અ. ૧૨)

શ્રોત્રિયો, રાજસેવકો, વેશ્યાઓ અને વેપારીઓ--આ ચાર સદા રોગી જ હોય છે... પવણીઓ-વેપારીઓ સદા ભેસી રહેનારા હોય છે (પેટીમાં-દુકાનમાં). અને નિરંતર આજ વેચવા લેવાના લોકમાં તેમનાં ચિત્ત પરોવામણાં હોય છે. આ રિયતિમાં વખતસર આવવાનું તેમને પાલતવું નથી. મલના વેશ્યા પણ તારવાર રોકવા પડે છે. ફરવા જવાનું બનતું નથી. ચિત્ત વ્યથ રહે છે. પરિણામે તે હોમોર્થા બિમાર જ રહે છે....

વિષાદ-બીક-ચિંતા એ રોગ વધારનાર છે એ નાના યુવક ઉપર થોડુંક બાધ્ય આવશ્યક છે એટલે દુકાનમાં તે વિષે બે શબ્દો કહીને આ ઘાંધો લેખ પૂરા કરીશ:

એક વેપારીને-હું ધણાં વંચેયી-ઝોળણું છું. સાધારણ રીતે તેના આચાર વિચાર સારા છે એમ હું ખાત્રીથી કહી શકું છું. દૈવશાત્ તેને વેપારમાં મોટી ખેલ મળે. બંગલો, રામરમીઠું-બધું વેચી નાખતું પડ્યું અને આ ઘટના પછી ત્રીજા દિવસે તે મારી પાસે નમિત્ત બતાવવા આવ્યા. જે માણસના નખમાં રોગ ન હતો તેને આ વિષાદન્યા-ઘટના પછી અંદણીમાં ફાલ પડેલું મેં નિદાન કર્યું. કાઠાથી પણ તે સાચું કહ્યું. મળ્યા તરુરત જણાતા મનુષ્યોને આવાં કારણોથી વ્યથાતક થઈ પડી આવે છે.

એક યુવાન યુવક ખાઈ સમર્થો હતો. દૈવશાત્ તેની સુવાચમાં બચ્ચુ-આહુ-આવ્યુ-એ માટ્ટ-મુંગળ-માટે-સભાષિત કરવામાં આવી. આ પ્રસંગની તે ખાઈના પતિના મન ઉપર એવી તો અવકર અસર થઈ કે જોને જ દિવસે તે પેટમાં સખત દુખાવાની ફરિયાદ સાથે મારી પાસે આવ્યો. મારા સખેદાશ્ચ સાથે મને એવું દરક અંદણી-સ્વત જણાયું !

વિષાદ-તુષ્ટા-વેદાંતની પરિકાષામાં મોઢા-આ રોગનાં ખરા કારણો છે. સુલક્ષીદાસે યોગ્ય જ કહ્યું છે :

૧ 'સિસેચિત્ત સેકલ' એ અર્થે નામ બચ્ચુ-આહુ-આવે-આરે જે એપરેશન કરવામાં આવે છે તેનું નામ છે. આયુર્વેદના સંસ્કૃત મંદોમાં એ 'સમદિયાનું' નામ 'મુંદમર્' રાખવામાં આવ્યું છે.

મેહ સકલ વ્યાપિત કર ન્યા, તે હિ તે હુનિ ઉપગર્હિ વહુચલા,

કામવાત, કાક છેલ લવારા, કોષપિત નિત 'હાતી' જારા.

સકલ વ્યાપિત કારણ મોહ છે, તેથી અનેક બાતનાં કષ્ટા ઉત્પન્ન થાય છે. કામ વાતરૂપે છે, લોભ કષ્ટરૂપે છે, ક્રોધ પિતરૂપે છે. (વાંત, પિત અને કફના વૈષમ્યથી જ વ્યાપિતો થાય છે એ પ્રાચીન ભારતીય ચિકિત્સાજ્ઞાનું મતભવ છે.)

ગોદને સ્થાને આપણે આધુનિક માનસશાસ્ત્ર-પરિભાષામાં વાત કરીએ તો Psychosomatic Disorders એવું નામ રાખી શકીએ. ૧૯૪૨ ઓક્ટોબરના 'રીડર્સ ડાય-જેસ્ટ' માં 'હાઉ થોર માઈન્ડ એ મેક યુ ઇલ'—"તમારું" મન તમને બિમાર કેવી રીતે બનાવે છે"—એ નામનો એક બોધપ્રદ લેખ પ્રસિદ્ધ થયો છે. એ લેખનો સાર નીચે મુજબ છે:—

"પેન્સામ્યુસેટ્સ બનરલ હોરિપ્લવર્માં મ્યુક્સ કોલ્ડાસટીસ (મેલેમ મહણી) ના દરદી-ઓનો અભ્યાસ કરવામાં આવતાં એ દરદીઓમાંના દર દક બેટલા દરદીઓ તો ચિંતા અને લાગણી વા આવેશોને લીધે જ એ રોગના ભોગ બનેલા જણાયા હતા. એક નર્સ જે આ રોગનો લોગ બનેલી હતી તેણે પોતાના મામાપત્ની ઈન્ડા વિઝ્ક 'પરધર્મ' સાથે લગ્ન કરેલાં હતાં. સ્વાભાવિક રીતે જ તેનાં મામાપ તેના આ કૃત્યથી ખૂબ નારાજ થયાં હતાં. પોતાનાં મામાપને તેણે કુભચ્ચં એ બાવથી જ તેને આ દરદ થયું હતું. બપોરે તેનાં મામાપે તેનાં એ કૃત્ય બદલ તેને માફી આપી, પોતાને મર તેડી, તે બીજે દિવસથી જ તેનું દરદ ઓછું થઈ ગયું. ક્રોધ અને ચિંતાથી રક્તગુ દગાણુ (બ્લડગ્રેસર) વધે છે, નાની તંત્ર-શિથિલ થાય છે અને સમસ્ત શરીરની ધાતુઓ વિકૃત થાય છે. પરિણામે આવા મેલેમ મહણી (ગામામાં પુણજી જરસ પડે છે એ વ્યાપિ) જેવા રોગી ધાય છે..."

દરદો અને દરદીઓ તરફની ચિકિત્સાની દૃષ્ટિ અપાટાભેર બદલાતી જાય છે. એ શૂલ ચિન્હ છે. ઈન્દ્રિયોનો સ્વાધી મન છે અને મનના તરંગોની અધરા સકલ શરીર ઉપર થાય છે એ સત્ય ધીમે ધીમે ચિકિત્સાના સમજવામાં આવે છે.

આપણા આપ્તોએ વ્યાપિ માનતા કારણ તરીકે એક "પ્રજાપતય"—બુદ્ધિનો અપ-રાધ-ગણાળો છે. ધી, ધૃતિ અને રમ્ભતિથી ભટ યર્ષ મનુષ્યો જે અશુભ કર્મો કરે છે તેના મૂળમાં પ્રજાપતય જ છે એવી સારગર્ભિત વ્યાખ્યા લગવાન મરકે આપેલી છે. ધી, ધૃતિ-અને રમ્ભતિ—આ ત્રણેની વ્યાખ્યાઓ આપવાનું આ રથાન નથી. સંગરને ગાગરમાં સમાવતાનું કવામીસલ્ય આપણા પૂર્વજોમાં હતું. એ પ્રચીન પરિવારના સમજવાની આજે તો આપણામાં સકિત પલ્લ રહી નથી. જાકો માંસના લોચ અને હાકર્કાનું જ શરીર બનેલું છે એમ માનીને દવાઓનો અવિચારી ઉપયોગ આજકાલ જે થઈ રહ્યો છે તેમાં નથી બુદ્ધિનું જીંઘણ, નથી તક્ષપર્ણ વિચારસક્રિય: દરદ કેવું છે તેના કરતાં દરદી કેવો છે એ બાલુવા માટે ભવારે ચિકિત્સક દરદીનાં અંતરાત્મામાં પોતાનાં માનસીયકે ગતરત! કૌભરો ભારે જ રોગનું ખરું કારણ સમાજરો અને આજે જે અનર્થ-પરંપરા ચાલો રહી છે તે બહારી નંદો, શરીર, ઇન્દ્રિય, સત્ત્વ અને આત્મા—આ આરિયના સયોગને 'જીવન' તરીકે મરકે જોળખાણું છે. મનની કંદરઓનો અભ્યાસ હજી ચાલી રહ્યો છે અને

એટલામાં તો સમજાયે વગર સમજાયે “સાઈકોલોજી”ના મંથો કરાયા સાચા છે. અને તે પણ ઉપયોગિતા—utility—ની દૃષ્ટિએ ! જીવનમાં અનેક જાતની એવજીયો, તેમની અંર-રપરસુ થતી વિગત વિગત અસરો—આ બધાના અવગ્રહનમાં જીવરતાં તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રદેશમાં સરી જવાય એમ છે. અને આથી જ આધુરેદ એ કલ્પના દવાનું શોધ નથી, પરંતુ એમાં તત્ત્વજ્ઞાન, નીતિ, સદાચાર, માનસશાસ્ત્ર, કામદોષ ઇત્યાદિ મહારિપુજ્યોની અસર; ધર્મ અને કામ ઇત્યાદિ જીવનને વળગતા તમામ પ્રશ્નોની ગૂંથણી આદિ કપિને જાણે એવી અપ્રતીમ પ્રતિકાઓ કરવામાં આવેલી છે. જનિવાના પરમ પારને પગાડનારા એ પરમ કવિએને વંદન હો, વંદન હો.

આમાશય ક્ષતની માફક બધા રોગોનું હૃદયગરમાન મનમાં થતા સારામાદા વિચારો છે એમ હવે ધીરે ધીરે સમજાનાં હાથું છે એ સુચિત્ત છે. આજનો ધુમ એ દોઢધામનો યુગ છે. શરીર અને મનની શાંતિ રહી નથી. જીવનનું કાષ્ટ ચરમ લક્ષ્ય દેખાતું નથી. અનર્થ જોગવાસનાઓ, પરિઘરકર્ત, અદ્વંતા, સુદંતા, પામરતા—આ આજનું જીવન ! અને આ બધાની સંતતિ એ આજના રોગો ! ઉદ્વિગ્નજ્ઞાનશાસ્ત્ર અને માનસશાસ્ત્રના સીમાડા ઉપર આધુનિક સારીર-વિજ્ઞાન આવીને બેઠકાયું છે. પ્રત્યક્ષે જ પ્રમાણભૂત માનનારે જોતિજ્ઞાન (science) અમમ્બવાદમાં જીતરતું હું જોઈ થકું છું અને મનજીલિ અને એથી પર આદમાનાં અદોઢ હોનોમાં પ્રવેશ કર્યા વિના જીવનના અટપટા પ્રશ્નો ઉકેલાવાના નથી. રોગોની આયુક્ષામ સમીક્ષા પણ તે સિવાય શક્ય નથી મનવાની, અરતુ.

આમાશય ક્ષત ઉપર Larostidinનું ઇન્જેક્શન આજે અપાય છે. ૨૪ દિવસ સુધી ૫ સી. સીની ૨૪ ઇન્જેક્શન સેવા પડે છે. પરંતુ એક વાત લક્ષ્યમાં રાખવી જ એક એક પડેલું ચાંદુ આથી વખતે ક્રમાઈ તો જાય છે જ પરંતુ બીજું ચાંદુ પડતાં તેને અટકાવતું નથી. ‘Once an ulcer patient always an ulcer patient.’ એક વખત ચાંદુ પડ્યું કે પછી કાયર માટે ચાંદુ રહેવાનું જ, એમ વિદ્વાનો માને છે. માટે દવાઓ અને ઇન્જેક્શનો ઉપર વધુ પડતી મદાર ન બાધિતાં, શારીરિક અને માનસિક શાંતિ, ફળ અને ફાંદો યથેચ્છ ઉપયોગ—આ જ ઉપર વધુ મદા રાખવી ઉચિત છે. ફળ અને ફળ ઉપર રહેતું, આરોગ્યવર્ધની નેત્રી દવાઓ લેવી, અને ખૂબ જ શાંતિ રાખી થર આગળ શાંતિથી રહેવું—આ જ આ બ્યાધિની રાખવાયુ દવાઓ છે.

છ

નેરોલની

લગર છાપ

રાહી

ફોઉન્ટન પેનના

તથા

મલ્લયુ બ્લેક બારલા

વાપરો.

ધી નેરોલ એજન્સી

તથા દરવાજા-અમદાવાદ.

આવ્ય ન-કલ્પુર દરવાજા બહાર, ગાંધીની સાહનમાં.

અત્યુત્તમ પૌષ્ટિક આટાણુ —

દરેક જાતની અશક્તિ તથા નબળાઈ માટે

આમીરી, ઊવન [૨૭૨૮૬]

આકસીર પુરવાર થયેલું છે. જ્ઞાનતંત્રની નબળાઈ, ધાતુશીલતા, ખાંસી-વગેરે, નાણુક કરી લોહી વધારે છે. ક્ષીણ થયેલા શરીરને નવપણવિત બનાવે છે.

કિંમત લોહા ૧૦ ની શીશીના રૂ. ૧-૬-૦; રત્નના રૂ. ૪-૮-૦

ગિંઝા ફાર્મસી લિં : ગિંઝા (ઉત્તર ગુજરાત)

સોલ એન્ડ : મેસર્સ એસ. રમણ એન્ડ કું. ગધીરા, અમદાવાદ.

દરેક સ્થળે એજન્ટો નોંધાયેલ છે. એજન્ટોના નિયમો તથા આયુર્વેદિક દવાઓનું સમીપત્ત મોકલ.

વિશ્વાસ વધારતી વિગતો અને આંકડાઓ

તેવીસમો ત્રિવાર્ષિક આંકડોનો અહેવાલ

- જ મુલ્ય-અંદાજના અનુભવમાં સુધારો અને
- ખર્ચ-પ્રમાણમાં ઘટાડો થતાંની રમૂઆત કરે છે.

૩ દેશના વ્યાજના ધોરણે કંપનીની જવાબદારી આંકડા પ્રતી

ત્રિવાર્ષિક ચોક્કસ નફો

રૂ. ૧,૫૦,૮૮,૦૮૨

આથી પોલિસી હોલ્ડર્સની અનામતમાં રૂ. ૫૪ લાખનો વધારો થયો છે.

જાહેર થયેલ બોનસો	લિદગીના વીમાની રૂ. ૧૦૦૦ની પોલિસી દીઠ વાર્ષિક રૂ. ૧૨-૮-૬ હયાતીના વીમાની રૂ. ૧૦૦૦ની પોલિસી દીઠ વાર્ષિક રૂ. ૧૦-૪-૦
---------------------	--

ઓ રિ એ ન્ટ લ

ગવર્નમેન્ટ સીક્યુરિટી લાઈફ એસ્યુરન્સ કું. લિં

સ્થાપના : ૧૮૭૪

આંચે ઓફિસ : ઇલેક્ટ્રીસિટી હાઉસ,

લાંચ સેક્ટરી : શ્રી. હિન્દવદન ચુનીલાલ મહેતા, ખી. એ., એલએલ. ખી.

[હેડ ઓફિસ : મુંબઈ.

લાલ દરવાજા, અમદાવાદ.

[તા. ૧-૫-૪૫ને રોજ ગુજરાતનાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં સ્વયંથી લગભગ ૭૦ શિક્ષકોનું જીવન મી નાનાભાઈ બહેનો સંપર્ક સાધવા આગમ્ય મુદ્દાએ પહોંચ્યો. મુરબ, બરોડા, વડોદરા, અમદાવાદ, ઉત્તર ગુજરાત, પોરબંદર, ગોરખી, વડવાણ, કેન્દ્ર વગેરે સ્થળોએ પ્રાથમિક શિક્ષકોનું કામ કરનાર-મુખ્ય-મુખ્ય સંસ્થાઓના પ્રતિનિધિઓ ત્યાં ગયા હતા.

પ્રારંભિક વિષયન પછી પ્રશ્નોત્તરી થઈ હતી. પ્રશ્નોત્તરી દરમિયાન લગભગ પાંચ કલાક વાલતી. શ્રી. નાનાભાઈએ ચોતાનાં અનુભવાના નિર્ણયરૂપે ને ઉત્તરો આપ્યા હતા તે સૌ કોઈને માગેદર્શક બને તેવા હોઈ અહીં તેનો સાર આપ્યો છે.]

જીવનમાં જીવવાની યોજના

(૧) વર્ધાયોજનાનુંક સામાન્ય સ્વરૂપ આમને જણાવો.

વર્ધાયોજના એ માત્ર કેળવણીની એક યોજના નથી, એ તો જીવનની દ્વિતીયરી છે. વર્ધાયોજના એ બાપુની ચૌદ પ્રકારની ને રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ છે તેના ક્ષણ છે. એ આખી જાની ઈમારત એવી સુસંબદ્ધ ગોઠવણ છે કે તેમાંથી પ્રાપ્તપણ એક બાગ ઉઠાવીને તમે જુદા જોડામાં ગોઠવો તો તે બાગ પોતે પણ બેડોળ બને અને પેલું ગોઠવું પણ બેડોળ બને. એટલે જ સત્ય અને અદિસાના પાયા પર ને નવા સંમાજનું અણુતર અણુનાનું છે તેની એક પ્રવૃત્તિ તરીકે જ તેનું એક સ્થાન છે અને એ રીતે તે યોજના માત્ર 'વર્ધા' શીખવવાની એર યોજના' નથી પણ 'જીવનમાં જીવવાની યોજના' છે.

ગાંધીજી અને મોન્ટેસોરી

(૨) વર્ધાયોજના અને મોન્ટેસોરી પદ્ધતિની સુસંગતિ વિશે આપના વિચારો જણાવો.

મોન્ટેસોરી પદ્ધતિનાં ને તરંગો છે તે મને અત્યંત આદરપાત્ર લાગે છે. એ પદ્ધતિની આસ્ત્રીયતા અને બાળક પાસે વિરલ ધરવાની શાસ્ત્રીય દ્રવ્યોદી વર્ધાયોજના પ્રમાણે લાપ-લેલોગેને ધરવામાં પણ બહુ જ ઉપયોગી છે. આપણાં બાળકને 'શું શીખવવું અને શું ન શીખવવું' તે શીખતા મારે આપણે બાપુ પાસે જઈએ; પરંતુ ને શીખવવાનું છે તે રીતે શીખવવું તે મારે આપણે મોઝમ મોન્ટેસોરી પાસે જઈએ. મોઝમની દૃષ્ટિ બાળજન્મતને આવરી લે છે; બાપુની દૃષ્ટિ આખા માનવજન્મતને આવરી લે છે.

(૩) ચોડા સમય પર અમદાવાદમાં ને મોન્ટેસોરી વર્ગ ચાલતો હતો તે વિશે આપનું શું મતભવ છે ?

તમે જાણો છો કે હું મોઝમનાં તરંગોનો આદર કરું છું એટલું જ નહિ. પણ તેમને વધારું છું. એમની રંગરચનાં બાળકોને ગમે છે. ઉપરાંત તેમની પાસે બાળકને કેળવવાની શાસ્ત્રીય જગ્યા પણ છે. પણ ને હવે કશાએ જીમાં રહીને મોઝમ બાળકને જુએ છે અને તેને કેળવવાની વાતો કરે છે તે કશાએ, અથવા તો તેથી નીચે જીમાં રહીને પણ. મોઝમની વાણીને સમજવાની આપણામાંથી કેટલાની લાવકાત છે ? એ વર્ગમાં રાખ્યા પચેલાં સૌ બાળકોને-નોની આવી લાવકાત હતી ? અને તો એમ પણ લાગે છે કે મોઝમ નેનાં બાળકેળવણીનાં નિષ્ણાતને બારણે રૂપિયા ધરવા પડે તો પરીએ. પણ તે એ મારે કે તેમનું શાસ્ત્રીય જાણ

અને માનસશાસ્ત્રની દ્રષ્ટિ તે આપણાં શરીરના બાળકો પર લગાડે અને તે બાળકોની જેમ વર્તીની કૃત્રી આપણાં જોનામાં નાખે. આપણા દેશની બાળકોનો પ્રશ્ન આપણા દેશની નવરચનાના પ્રશ્નથી છૂટે પાડીને કેવી રીતે ઉકેલવાના છીએ ? માટે જ તેનો ઉકેલ હો. મોન્ટેસોરી આપણા દેશમાં વસી આપણામાંના એક થઈને ઉઠેલી શકે.

આપણો આદર્શ અને અન્યનાં સાધનોનો મેળ

(૪) મોન્ટેસોરી પદ્ધતિ આપણા દેશની કેળવણીમાં લાખલ કરવા વિશે બાપ હું કહો છો ?

હું તો એ પદ્ધતિને આપણા જીવનનો એ સનાતન અજ બાધુએ આપણને આપ્યો છે તેથી માપું. એ મેડમની પદ્ધતિમાં અને સત્ય અને અદ્વિતિયા દેખાય તો હું એને સોચે સો રહી રહીશું. એમ દેશી, ત્યારે તો અદ્વિતિયા, અસ્તેષ, આદિ બધામ ગુણો મોન્ટેસોરી સિદ્ધાંતના આલેખોના ગણાયો.

બાળકેળવણીની પદ્ધતિ ગમે તે હોય: આપણા દેશની હો કે પરદેશી હો. પણ હું તેને અદ્વિતિયા અને સત્યની ભેરણી પર મૂકું અને એ કટકિયા મોલીની માફક તે તૂટી જાય તો હું તેને શી રીતે રવીકાડું ? માટે જ કહું છું કે આપણો આદર્શ વર્ષો પ્રમાણે રાખીએ અને તેની સાથે મેડમનાં સાધનો વચેરેના યાપ તેટલો મેળ રાખવા પ્રયત્ન કરીએ. પણ એ સાધનો ઉપરનું મેડમનું સ્વામિત્વ અને કોઈ રીતે બંધબેસતું ન લાગે. મેડમ પોતાની પદ્ધતિની શક્તિ જાળવી રાખવા માટે એ centralisation રાખવા માગે છે તે અને પોતાને તે એમના કેળવણીના સિદ્ધાંતોની વિરુદ્ધ જ લાગે છે.

વર્ધયોગ્યતા માટે વર્ધાઈવન

(૫) સહેરમાં વર્ધયોગ્યતાનો અમલ કેવી રીતે થઈ શકે ?

સૌથી પહેલું તો એટલું જ કહું કે પ્રત્યેક શિશુને બાપ કહે છે તેવા આદર્શ આશ્રમ-વાસી કે માનવી તરીકે જીવતાં શીખવું જોઈએ. તેના જીવનમાં એ પદ્ધતિનાં મૂળમાં પડેલ તત્ત્વો નહિ હોય તો માત્ર શાળાની ચાર દીવાલોમાં એ પદ્ધતિને જોબી નહિ કરી શકાય. શહેરમાં આપણે આપણી શાળાઓમાં જાતમહેનત અને ઉત્પાદક ઉદ્યોગને શરૂ કરી શકીએ છીએ. પણ એ આપણે પોતે એવું પ્રયત્ન નહિ જીવતા હોઈએ તો એને લાખલ કરવાની આપણી તમામ યુક્તિપ્રયુક્તિઓ એજ નવાની છે એમ સમજાવે. વર્ધાઈવણ તો આખા રાષ્ટ્રનાં દેહને બદલાવી નાખવા ઇચ્છે છે. એના સિદ્ધાંતો ધરમાં, ડેક રસોડા સુધી, પહોંચશે ત્યારે જ એની સાર્થકતા થશે. એની સફળતા શિશુના પોતાના જીવન પર અને તેની શક્તિ પર છે. પણ હું એક પ્રશ્ન પૂછું કે આપણે આ ડાઘ આને નહિ તો ક્યારે ઉપાડીશું ? આપણું પુણ્યપૂર્વ તો આને છે. ઉપરાંત, આપણે કેળવણી પાછળ આટલાં બધા શા માટે પડ્યા છીએ એ જ હું તો સમજતો નથી. આજ સુધી શહેરમાં જીવનની ફેશન ધીમંતો જીવી કરે છે તેના બદલે આને આપણે વર્ધાઈવણને નવી ફેશન જીમી કરી નં કરીએ ? નાની વીગતો આને હું તમને નથી આપતો પણ આપણે નવી પડયા હોઈએ ત્યાં આ જાતનું વર્ધાઈવન ગણીએ તો વર્ધયોગ્યતા અર્ધાં તો આપણાપ જ જીમી થઈ જશે.

ગામડાંની પ્રજાની ભીંસ

(૬) ગામડાંની વ્યાપનો અનુભવ કેવો છે ?

ગામડાંનું જીવન આજે સાવ ગિતરી ચડ્યું છે. તે ગરીબ પ્રજા રાજકીય, આર્થિક અને શૈક્ષણિક દબાણો વચ્ચે એવી તો ભીંસાઈ ગઈ છે કે એનો આત્મા વ્યાપજીને જડતો ચુસ્કેલ છે. કોઈ ખેતરમાંથી વ્યાપણે દર વર્ષે પાક પાંદળો પણ એના બદલામાં તેમાં ખાતર પૂરોએ જ નહિ તો તે ખેતર જતે દિવસે ફેલું થાય ? આજે વ્યાપણાં ગામડાંમાંનું ચડ્યું છે. એટલે આજે તો ગામડાંનાં બાઈમહેનો, ગામમાં કોઈ નવો માણસ આવે કે છૂટું જ તેને બીકની કે અવિશ્વાસની નજરે જુએ છે. કારણકે તેણે વર્ષો થયાં કોઈ સારા આદર્શને આજ્ઞા-જોશ નથી. જે આજ્ઞા છે તે ધ્વનિક ચક્રને આજ્ઞા છે અને ધ્વનથી જ ટકાયો છે. વ્યાપનાર સૌએ ગામડાંને લાવમાં ને લેવમાં જ રાખ્યું છે. તેમાં જે કોઈ નવો આવે તે નવો લાવ લાવશે એમ લોકો માને તો એમનો શો દોષ ? મારી પણ એવી જ દસા થઈ છે, એમ કહી શકું. મને આવતાં ન આવડ્યું. હું દક્ષિણામૂર્તિના નિવાસકર્તાથી ગુજરાત-કાશિવાસના સમર્થ કેળવણીકાર તરીકેની પ્રતિષ્ઠા લઈને રાજ્યની મોટી મહત્ત્વની બંદોષે એરાયેને જાતે તેમ જિતરી પડશે. પણ હું કોઈ આંખલાની ધરતીમાં બેઠો છું ? હું જો ગામડાંના સાદા વાસી તરીકે આજો દોલ અને પછા ધીમે ધીમે ગામના સંદ-કારથી રાજા કાદરા પ્રમત્ત કરે છે તો એ રાજા ગામની રાજા થાત, આજે હવે મારી આ બૂકને હું સંધારી રહ્યો છું અને ગામના લોકોને અવિશ્વાસ ખેરે બાજે દૂર થશે છે પણ ખરે.

દક્ષિણામૂર્તિના આત્મા જીવંત છે

(૭) તમે વ્યાપણી લાવનગરની દક્ષિણામૂર્તિ સંસ્થાને જીવંતી રાખીને આ પ્રમત્ત કરી ચકા હોત. તમારામાં એવી શક્તિ છે જ. છતાં તમે એમ કેમ ન કર્યું ?

મારા અગિયાર પ્રમાણે તો હ. મૂનો આત્માને જીવંતો રાખવા માટે જ હું બહોં આજ્ઞો છું. અને મારે મન તો આજે પણ એ સંસ્થા જીવે છે. તમે જોલો છો એ તો હ. મૂનો-લાવનગરના-મૂનોનો વિશે જોલો છો. મારે મન, એ મૂનો તો માવ છૂટ, પથ્થર અને મૂનોના ટપકો જ છે. હું હ. મૂનો લાવ કરીને આંખલા આજ્ઞો છું એ વાત જૂની છે. હ. મૂનો વિગાગ એટલે મામ હ. મૂ. મેં લાવનગરની સંસ્થાના એક ભાગ તરીકે બંદોષ યદ્યત્ત કરી હતી. પરિસ્થિતિ એવી આવી કે જવાબદારી લેનારના અભાવે લાવનગરના વિગાગો જંધ કરવા પડ્યો એમ સૌને જણાયું. અતે સાથેસાથ એવો લાવ પણ પેદા થયો કે-તે વિગાગો જંધ થાવ અને આંખલા વિગાગ માલુ રહે તો આજ્ઞોય સંસ્થાનો વારસો આંખલા વિગાગને-અવ. એટલે, મિત્રોના આ લખને દૂર કરવા માટે મેં મામ દક્ષિણામૂર્તિને લાવનગર દગૂ થી અલગ પાડવાની દરખાસ્ત થકી અને મિત્રોએ તેને સંદર્ષે છૂટું જ વધાવી લીધી.

હવે તમે સમજી ચકાશે કે મારા માટે એ ધોરે ચડ્યું અચકચ જ હતું. મામ હ. મૂ. માં મારી જતે કામ કરવાની અને હોંશ હતી. નહિતર આંખલાનો વિગાગ ઉપાડીને કોઈ સાધારણ આદર્શીઓ એ ચકાવી ચકાવ. પણ એવો વિગાગ તો માત્ર રમકડું થાય. એમાં પ્રાણ ન આવે.

ગાંધીવાળાની આડખીલી !

(૮) આપ પાંચ વર્ષથી અહીં બેઠા છો છતાં આ ગામમાં આટલા બધા લોકો અસહ્ય કેમ છે !

કારણકે અહીંના લોકોને અમારી પાસે બાળકોને ભણાવવાનું મન નથી. પહેલાં અમે અહીંની શાળા ચલાવતા અને રાત્રની શાળા પણ રાત્રે અમને સોંપી હતી. પરંતુ સ્થાપિત હિંતવાળા ગામના અગ્રેધરા અને રાત્રના અધિકારીઓ પાસે ગયા કે ગાંધીવાળાનું આગમન થતાંને આડખીલીરૂં છે એટલે તેઓએ લોકોને જુદી જુદી રીતે મહાશબ્દો તેમજ મહાશબ્દો અને અમે શાળાને બંધ કરી. આપણી આમજનતાની આવી દશા અહીં જ છે એમ ન સમજશો. બધે જ આનું જ છે. આ લોકો નવાં બોલોને તુલ જ પારખી લે છે અને તેમનો વિરોધ કરવાની નવી નવી તરકીબો શોધી કાઢે છે. જેની આપણને કલ્પના પણ ન આવે એવી રીતે તેઓ શોધી શકે છે. વધે મધા જેણે માર આધાર કર્યો છે તે પ્રગ્ન પાસેથી આપણે જીજ્ઞાસાની આશા રાખીએ ! આ લોકોની સેવામાં આપણું જીવન ખર્ચો નાખવું એ અને તો આપણી ફરજ લાગે છે.

શુદ્ધકાર્યોને ધોરણે કન્યાકેળવણી

(૯) વધાર્યાનામાં જે ઉલોગ પ્રધાન રચાને છે, તેનું જ સ્થાન શુદ્ધકાર્યોને આપી કન્યાકેળવણી. મારે વધાર્યાનામાં થઈ શકે કે નહિ ?

જરૂર થઈ શકે. આ સંબંધે વધાર્યાના ચોક્કસ કારણે કેટલાક વિચારકોએ વિચાર-વિનિમય કર્યો છે. વળી કસ્ટોરના-મારક અંગે ચનાર કાર્યમાં પણ આ વિચારણા પ્રધાન રચાને છે. રસોઈ, શીવણ વગેરે શુદ્ધકાર્યોને વધાર્યાનામાં બતાવેલ ઉલોગો જેનું જ સ્થાન અને મહત્ત્વ આપી કેળવણી આપી શકાય.

કથો ઉલોગ પ્રધાન રચાને ?

(૧૦) વધાર્યાનામાં પ્રધાન રચાને કથો ઉલોગ કથો નેરું છે ?

મારી અંગત માન્યતા એવી છે કે એવીને મુખ્ય ઉલોગ તરીકે સ્થાન આપવું નેરું છે. પરંતુ બાપુજીએ કંતબુને મુખ્ય સ્થાન આપ્યું છે તેની પાછળ અનેક વિચારોની બાપક દષ્ટિ અને આનુભવિકતા ઉકલની નજર છે. એમને વિવિધ ઉલોગોમાંથી કંતબુ જ પ્રધાન ઉલોગ તરીકે જાણી આવેલ છે. એ જ તેમનો મોટામાં મોટો ફાળો છે.

વધાર્યાનામાં સિદ્ધાંતોએ તો આખા વિશ્વની નજર ખેંચી છે. વિશ્વના મોટા મોટા વિચારકોએ આ ચોખ્ખાને મુલાકાત આપી છે. આવે તખ્તે દુનિયા આપણા ઉપર મીઠા માંડી બેઠી છે. હવે વધાર્યાનામાં સિદ્ધાંતોએ પણ સંપૂર્ણ બન્યું છે. એટલે જનતાએ તેને જાણી બાપક સ્વરૂપ આપવું નેરું છે.

સદસિદ્ધાંત સાદસ કથારે બેઠ્યું ?

(૧૧) સદસિદ્ધાંત વિશેના તમારા અનુભવો આપો.

મને લાગ્યું છે કે સંસ્થા સતત જાગૃતિ સેવી શકે તો સદસિદ્ધાંત આપકારક છે. છતાં તે જાગૃતિ સેવ્યા પછી પણ કેટલાક વખત ટાપ દાટે છે...તો સમજવું કે કાંઈ પણ અવિચારની પાછળ કંઈ કંઈ ઉણપો ને ફાળો તો રહી જ નવ્ય છે. સદસિદ્ધાંતને

અમલ સેવાતિલ દરિયે જરૂરી છે એમ ન બોલું. સક્રિય હોય તો જ—અશ્રુતિ સેવાને—
તેના સાક્ષ્ય ખેડવી.

હસા અને સાદાર્થ

(૧૨) તમને એમ નથી લાગતું કે આપણાં બાલમંદિરમાં કલાની અતિરેકતા થાય છે ?
હું કળામાં નથી સમજતો, પરંતુ મારી પાસે તેનો કસ લેવાની શ્રુતિ તો છે જ.
મને લાગે છે કે નૃત્ય, ગાદકો તે કલામય વાતાવરણ બાલમંદિરમાં જરૂર હોવાં જોઈએ. પરંતુ
શ્રી. મિલુબાઈ જે સાદાર્થ અને ખાસ પૂર્વેવારી વિના બાળનાટકો કરાવતા, તે સાદાર્થ
બુદ્ધિને તમે બધા પોચાક, ગીકકમક વગેરે પાછળ એવા તો પડ્યા છે કે દાવબાવની સુખ્ય
વાતને તમે બુદ્ધી બગાડો છો. આથી સંદેશમાં જે રીતે બાળનાટકો બજવાય છે તેને હું
આવકારી સમજી નથી. એ અતિરેકતાનો નાશ કરો દાવબાવવાળાં નૃત્ય અને બાળનાટકો
સાદાર્થથી વેળે તે જરૂરનું છે.

દયુરનની-શુભામી તોડો

(૧૩) સંદેશી સિદ્ધાંતો આપ્યા દયુરનથી ખવાઈ ગય છે તેનો શો જવાબ છે ?
હું જોઉં છું કે હિન્દુ ખગોળશાસ્ત્ર સ્વાભિમાની સિદ્ધાંતો પછી સંદેશીમાં દયુરનની
શુભામી સેવનો પડે છે. એ જ્ઞાના સાધી ન્યારે મારે થવું પડે છે ત્યારે મારું હૃદય રડે
છે અને તે સિદ્ધાંતોની અખમરોથી અંધારું મરે છે. મને લાગે છે કે તે સિદ્ધાંતો તેમના
આત્માની સક્રિય જોઈ સહ્યા નથી. સંદેશમાં તેઓ જે મહેનત કરે છે તે જ મહેનત મામ-
માં કરે તો તેમને શરૂથી ન મળે તેવું નથી. પરંતુ આજે તો ગામમાંની ખોટી બાક
તમને સૌને લાગી શકે છે, સ્વાભિમાન સાચવાને તમારા શરૂથી તમે ગમે ત્યાંથી મેળવી
શકો તેમ છે. પણ નીચી મૂંઝી રાખીને દયુરનને પાછળ કેમ પડે છે તે સમજાવું નથી.
હાં તો તમારી શાળાઓની ધો વધારી એ પ્રકોતો ઉદ્ધ કરો, કરાવો, બમર આ લખાને
બાત મારી કાઢી પછી સ્વભાવી ધધો લો. આ રીતે સંદેશની તમામ નિશાળો તમે સૌ
એકમિત મળે બધું કરો તો પછી શું ખોટું છે ?

(૧૪) સર્વ ધર્મોનાં તત્ત્વો દ્વારા બાળકને ધાર્મિક વાતાવરણ કેવી રીતે આપી સકાય ?

સર્વ ધર્મની સરખામણી કે ઉપદેશનીતિ કરવાને બદલે બાળકને સંતપુરુષોનાં જીવન-
ચરિત્રો આપવાં એ વધારે યોગ્ય માનું છું. સર્વ ધર્મોના સારા સારા સંતોનાં જીવનવૃત્તાંતિ
કહેવાં કે વાંચી સંભળાવવાં એ બાળની ઉત્તમ રીત અને લાગે છે. બાકી તો શિશુકનું
અંતર જીવન-ધાર્મિક જીવન જન્મેને જ પુરુષ કરે છે.

નવમીની રજા

(૧૫) દર માસની દરેક નવમીએ રજા પાડવા સંજયે આપ શું કહો છો ?

વિવાદીઓ જો તે રજા મામતા હોય તો ખુશીથી આપવી. તેમની આ માંગણી
પાછળ રાષ્ટ્રમાવના દેખાય છે. દિવસ અને સંખ્યાકોતો ધર્મ છે કે તેમણે તે માવનાનો
ઉપયોગ કરેલા. રજા નહિ પાડવાની જ્ઞાતિ દાખવી તેમનો સામનો કરશો તો કારે વિરોધ-
મર્યાદાની મર્યાદા પાછો મારી કાઢી ને બચકાડુ સજાક એ છે કે કાઢી પછી રીતે રચના-
તક કાપકમ ન ચોટી સકાય તો પછી, તે દિવસે રજા પાડી બાળકોના વિચારોને
સન્માનિત તે ઝોણું નથી. અમદાવાદ કેન્દ્રમાં યોજા પરમમ આચાર્યો પડ્યા છે ત્યાં આચો-

પ્રથમ ઉપરિચિત યામ તે સંચાલકો માટે ચરમજનક છે. યુવકોની આ તમન્નાને સન્માની તેનો સફળયોગ કરવાની આવશ્યક આપણામાં ન હોય તો આપણો મોટું દેવાળું છે.

સ્ત્રીનું આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય

(૧૬) સ્ત્રીઓને આર્થિક સ્વાતંત્ર્યની જરૂર છે? જો હોય તો કેવી તે કેટલી?

આવે પ્રથમ આર્થિકતામાં ઉપરિચિત યોગ ન જોઈએ. તે યાચ છે તેનું કારણ આપણે પુરુષો છીએ. સ્ત્રીને આપણે ધજી રીતે સ્પર્શી છે. ઉપાય તો એક જ છે કે પુરુષોએ પોતાની કમાણી સ્ત્રીને ચરણે ધરી દેવી. અને તેમાંથી થતી સલાવવાની પૂર્ણ સત્તા સ્ત્રીને આપી દેવી. એમ કરતાં પુરુષે પોતાના સિદ્ધાંત કે મતનું આક્રમણ જરાયે થવા ન દેવું. ઉપરાંત એટલું કહું કે માનવી તરીકે ઉત્પાદક ઉદ્યોગ દ્વારા કરી લેવાની સ્ત્રીની ફરજ છે તેમ સ્ત્રીઓ પણ તેવો એક ઉદ્યોગ દ્વારા કરી લે તે જરૂર છે. પરંતુ તે આવશ્યકતાને વિકૃત અમલ આપણા દેશને અને તેની રચને હાનિકારક છે.

બાળમંદિરોનું ઓળસ

(૧૭) બાળમંદિરોનું ઓળસ શ્રી. ગિલ્ડમાર્કની દવાતીમાં દેખાતું તેનું આજે નર્ચ; તે બધા ભાગતી દશામાં છે. તેનો ઉપાય બતાવશો?

ઉપાય તમારા જ હાથમાં છે. આજની કમિટીઓ કે વાલીઓ સંમુદાય તમે દ્વાર. જિમાં રહી શકતા નથી, અને ધીરે ધીરે સિદ્ધિઓ હાંસી લેવા પડતા વ્યવહારુ થતા જાયો છે. પ્રજાને હેરવણી આપવાનું તમારું છે, તે પ્રમાણે પ્રજા ન હેરવાય તો બીજા સ્વર્ગની ધંધા શોધી લેવા. સરમાન સાયબીને આજમંદિર ટકાવી શકતા ન હો તો બહેતર છે કે તેને તાજાં મારવાં અને નવા ધંધા શોધવાં અથવા ગામમાં ભેસી જવું. જ્યાં જરૂર છે ત્યાં તમારે જવું નથી, અને જ્યાં જોસાય છે ત્યાંથી નીકળવું નથી! આ દેવી બેઠકી વાત!

‘બાળમંદિર સમાચાર’માંથી]

તા. ૧૮-૫-૪૫

અમલસાડી ફરમાસુ કેરી

ગ્રાહીના લીલાં પાને

દરેક જાતનાં ફળફૂલોની કલમો માટે લખેા:—

વશી કાળાભાઈ ભાણાભાઈ એન્ડ સન્સ. નસરીમેન.

(જિ. સુરત) યુ. પો. ધમકાછા. (વાયા) અમલસાડી. (B. B. & C. I.)

‘પ્રસ્થાન’ દર મહીનાની ૧લી તારીખે નિયમિત પ્રસિદ્ધ થાય છે. લવા જમ : કિંદમાં રૂ. ૫; પરદેશના રૂ. ૭-૮-૦ પૂરક નકલ ૦-૮-૦;

। દષ્ટિપૂર્ત ન્યસેત્ પાદમ્ ।

પુસ્તક ૪૦

અધ્યાય : ૨૦૦૨

અંક ૩

વતનના વારસો

ઉમાશંકર જોષી

અમે જોલા અહીં આવ્યા તમારાથી પહેલા,
તમારાથી અમે હાં ચાર દિન જ્યાં રહેલા.
અમોને નૈશીમાં, કસોળને પ્રમને, શુભામી;
તમજા છુટવાની તે ઘટે કોમાં પહેલાં ?
બંધે હો એક દિન ને સુસલમાનો બીજાનો,
વતનના વારસો એ જ જ છે માડાવહેલા.
જરે છે મેય ભપર લે ઉનાળે એક સરખી
જુલમગારો તણા જુલમો ય તે સરખા સહેલા.
અને ચાંતિભરી બહલી વરસવાની ય છે, ત્યાં
જિંમરો મેયનાં હેયાં, શુભામીથી પહેલાં.
મૈયુડા એકલા વિશ્વ અગિજાં છે પાંગળાં હા !
તમે ચોડા, અમે જાણો. જાણો એ જાણ પેલા !
શુભામીમાં વધુ એણું નથી રે કોઈને ચે.
શુભામી સો ટકા જનિયની ! તોડો પહેલાં.
વતનમાં સાવકા આપણ, પરાયા લાડકા છે,
વિના ધતબાર આપસમાં, યયા બિહાલ રહેલા.
પરાયા પેટભર જમતા વધેલી એક માટે
પરસ્પર આપણે લડીએ, જુલો એ ખેલ પેલા.
નિયાત આપણી જ્યારે હશે, ત્યારે જુલો
હશે તા; કે પિરસનારા જમી લેશે ન પહેલા.
ધરવશે એક બીજાને ધમને, દિલબરી સાથે,
જરે જો બૂખ ધરમાંથી જરે આ એકવેળા.

પૂજ્યોગનો દાર્શનિક પ્રવેશક

મૂળ લેખક : દરિદ્રાસ ચૌધરી

આપાંતરકાર : જયન્તીલાલ આચાર્ય

પૂજ્યોગનો વિષે સામાન્ય ખ્યાલ આપણને આવી ગયો, ખીજા બધા યોગમાર્ગોનું લક્ષ્ય મોક્ષ છે; પૂજ્યોગનું લક્ષ્ય કેવળન્ય અથવા અતિમાનવત્વ છે. વિચારીત પરચલની આત્મકપનસતામાં વિલીન થઈ જવું, એ યથો આદર્શ; ત્યાં પહોંચવા માટે આ પૂજ્યો છે. સાધનાશ્રમિ, સિદ્ધિ પામ્યા પછી જેનો ત્યાગ કરવો રહ્યો; અને દેહ, મન તેમજ પ્રાણુવાણ આપણું આ પાર્થિવ જીવન સાધનાનું અવલંબન છે, તેથી સિદ્ધિરૂપી દુષ્ણ પ્રાપ્ત થતાં જીવન પુષ્પ સ્વાભાવિક રીતે જ સૂકાઈ જવાનું,—આ યથો ખીજા યોગોનો ક્રમ. જાગૃત્તાની પ્રચાલનસત્તામાં ચાલત રિયતિ પ્રાપ્ત કરીને તેમની લીલાના સહચરરૂપે કમજીવનને વરડું, એ યર્થ પૂજ્યોગની વાત. પૂજ્યોગની દૃષ્ટિથી પૃથ્વી કેવળ સાધનાશ્રમિ નથી, પરંતુ સિદ્ધિનું પણ સ્ત્રેય છે; કારણકે આ પૃથ્વીમાં જ સત્યપુત્રની પ્રતિષ્ઠા કરવી એ પૂજ્યોગનું લક્ષ્ય છે. પૂજ્યોગી દેહ, મન અને પ્રાણુતો ત્યાગ પશ્ચિંતો નથી, પરંતુ તેમનું વિગ્રાનચક્રિત દ્વારા કેપાંતર સાધીને પોતાના સમસ્ત જીવનને જાગવત છંદમાં ધડવા માગે છે. પ્રકૃતિમાંથી મુક્ત થઈને પુરુષમાં લવલીન થઈ જવું, જડનો ત્યાગ કરીને કેવળ ચેતનામાં સમાદિન થઈ જવું,—એ યથો ખીજા યોગોનો ઉદ્દેશ. પ્રકૃતિને મુક્ત કરીને પુરુષની સાથે મુક્ત કરવી, જડમાં ચેતનાનું પૂજ્ય એકલય પ્રગટાવવું,—એ યથો પૂજ્યોગનો ઉદ્દેશ.

અર્થનું અર્થ મૂળ જ્ઞાન છે. અવિદ્યા કે અજ્ઞાનને વચ થઈને જે કર્મ ચાલે છે તેનાં દુષ્ણ મિત્ત્યાં કે લજ્જાસ્થાનો હોય છે. નરી કલ્પનામાંથી જે આદર્શ ઉદ્ભવે છે તેનું પરિણામ કલ્પનાની અવાસ્તવતા આવે છે. માટે પૂજ્યોગની સાધના કે તેનો આદર્શ અલ્પ કરતાં પહેલાં તેનાં મૂળમાં જડને અગ્રે સત્ય રહેલું છે તેનો વિચાર કરવો જરૂરી છે. પૂજ્યોગનો જે ઉચ્ચતમ આદર્શ છે તે પૂર્ણતમ જ્ઞાન હોયર પ્રતિષ્ઠિત છે કે નહિ? અતિમાનવત્વના આદર્શની દાર્શનિક મુશ્કિલ છે કે નહિ? આપણે પ્રથમ આ પ્રશ્નોની આલોચના કરીશું.

માની બેસીએ છીએ ત્યારે જમનો વિષય જે સર્વ છે તેની પણ એક પ્રકારની આવરૂપ સત્તા છે, કારણકે જે નહું. અન્યથા કે અભાવાત્મક હોય તે કદાપિ અનુભૂતિનો વિષય બની શકે નહિ. અમાતમક સર્વની આ સત્તાને ચક્રે પ્રાતિભાસિક તરીકે વર્ણવી છે. આ રજુસર્વ બંધે મિથ્યા હોય પરંતુ અભાવાત્મક તો નથી. મિથ્યા એ કારણે કે જ્યારે બીજા જ ક્ષણે આપણા બમ ટળી જાય છે ત્યારે એમ સમજાય છે કે જે વસ્તુ સર્વને નામે બીજા ઉપગમવતી હતી તે ખરેખર તો એક કારણ જ છે. આમ સમજતાં અમાતમક સર્વ નહોતું કાળને માટે ખોટા હરે છે. જ્યાં સુધી જમનો આવ રચાયો છે ત્યાં સુધી અમાતમ વ્યક્તિને માટે તે સર્વ સત છે, પરંતુ એ જમ દૂર થતાંની સાથે જ તે અસ્તત્વી અવસ્થામાં આવ્યો જાય છે. આથી અમાતમક સર્વ સદ અને અસદનાં લક્ષણો વાળા છે અને આ કારણે તે આવરૂપ મિથ્યા (*positive falsehood or objective no-fact*) છે. આમ આવરૂપ મિથ્યા હોવાનું મૂળ કારણ અવિદ્યા છે.

જેવી રીતે અમાતમક સર્વ વ્યક્તિગત ચેતનાની સામયિક અનુભૂતિનો વિષય (*private and temporary*) છે, તેવી રીતે જગતપ્રખય પણ સમશ્રિગત ચેતનાની સમયબાધી અનુભૂતિનો વિષય (*public and enduring*) છે. અનુભૂતિનો વિષય હોવાથી જગત અભાવાત્મક છે, છતાં અભાવાત્મક હોવાને કારણે મિથ્યા છે, કારણ કે તે સદ અને અસદનાં લક્ષણો વાળું છે. જગતની સત્તાને ચક્રાચાર્યે વ્યાવહારિક ગણી છે. જેમ કોરકાનું યાત્ર યતાં સર્વ મળે કાળને માટે ખોટા હરે છે, તેમ નિર્વિશેષ જગતને સાક્ષાત્કાર યતાં જગત પણ નહોતું કાળને માટે ખોટું હરે છે, એટલે કે મિથ્યા જગ્યાય છે. નિર્જીવ નિર્વિશેષ શુદ્ધચેતના સ્વરૂપ બહા જ એક માત્ર પારમાર્થિક સત્તા છે. જોઈ પણ પ્રકારના વિષયના સંબંધથી જગતચેતના સંપૂર્ણ રીતે મુક્ત છે. જ્યાં સુધી જીવ માયા દ્વારા આલેખ્ય છે ત્યાં સુધી જગત તેને માટે સદ છે, પરંતુ માયાનું બંધન તટનાથી જગતનાંને કલ્પ યતાં જગત અસદ બને છે. આમ જીવનનો લોપ યાય છે અને માયા પણ તટજગ્યાય છે. કૌંઠરવાદની દૃષ્ટિથી માયાને અલગચલિત છીએ તો અસંગત ગણાય, કારણકે જગતની નિર્વિશેષ ચેતના ઉપર (*undifferentiated consciousness*) કોઈ ગુણ કે સક્રિય આરોપણ થઈ શકે નહિ. તેથી મારા “મિલખ્ય મિલખ્ય મગલિસ નો,” અર્થાત્ જગતની સાથે એકાત્મ નથી, બહુથી જુદી નથી, અને વળી તે બન્ને ગુણવાળી પણ નથી. માયા અલગથી જુદી નથી. કારણ કે બહા સિવાય બીજા જોઈ સત્તા હોઈ શકે નહિ. માયાને જગતની સાથે એકાત્મ ગણવા નતાં કરેલું પડે કે, માયા જગતને મુખ્ય કે જગતની સક્રિય છે, એટલે કે માયા જગતનું જ બીજું નામ થઈ જાય. પરંતુ પહેલી બાજતમાં જગતનું નિર્મજાત-દુષ્ટાય છે અને બીજા બાજતમાં અનિવાર્યક માયા દ્વારા પ્રતાપાય જગતના સ્વરૂપની દાનિ યાય છે. વળી માયાને બન્ને ગુણવાળી પણ ન મળી શકાય, કારણકે તેમ યતાં એક જ વસ્તુ પર બે વિરોધી ગુણનું આરોપણ યતાં જાય છે.

આ પરથી આપણને જણાયું કે ચક્રાચાર્યના વેદાંતની દૃષ્ટિથી જગતની કેવળ વ્યાવહારિક સત્તા છે, પરંતુ જે દેવથી જગતચેતનાની દૃષ્ટિથી જગત અસત છે અને જગતનું

જે મૂળ કારણ માયાશક્તિ તે પણ દુષ્ટ છે, તે હેતુથી અધ્યાત્મસાધનાની દૃષ્ટિથી એ સંપૂર્ણ અસત્ય અને તર્જવાલાયક છે. તે આપણે આ માયાવાદને અધ્યાત્મ ઉપસંધિની અતિમ વાત તરીકે માની કાઢીએ તો પરિણામ એ આપણે કે જગતમાં. બાગવત જીવનની પ્રતિજ્ઞાને આદર્શ નથી કલ્પનાવિલાસ લાગશે. પરંતુ આપણે જે ઉપનિષદના આદિવેદાંત તરફ દૃષ્ટિ કરીશું તો જાણીશું કે માયાવાદ મૂળ વેદાંતનો અપૂર્ણ વ્યાખ્યા છે. અલગત, ઉપનિષદમાં બ્રહ્મને એક અને અદ્વિતીય કહ્યા છે, પરંતુ સાથે સાથે ‘સર્વં કલ્પિતં મદા’ પણ કહ્યું છે, એટલે કે આ જે વૈચિત્ર્યમય ચરોચર જગત આપણે જોઈએ છીએ તે પણ બ્રહ્મ છે. બ્રહ્મ એક હોવા છતાં બહુ છે, અવ્યક્ત હોવા છતાં વિવિધ રીતે પ્રકાશમાન છે, નિર્ગુણ હોવા છતાં અનંત ગુણના આધાર છે; નિરપેક્ષ હોવા છતાં અનંત સુષ્ટિમાં લીલામય છે. દશાવાસ્થ ઉપનિષદની પ્રથમ જ વાત છે કે આપણે જે કંઈ દેખીએ છીએ તે બધામાં પ્રધરના વાસ છે (ईशावास्यमिदं सर्वं). બાગવતે આ પૃથ્વીને પોતાના પ્રગરીકરણના ક્ષેત્રરૂપે સરજી છે, એટલે તે મિથ્યા માયાનો કલ્પના ન ગણાય અહીં વાંધો જોડે કે એક જ, પ્રધરમાં નિર્ગુણ અને સજીવ, નિષ્ક્રિય અને સક્રિયના પરસ્પરવિરોધી લાગતું આશપણ કરવાથી શું અસંગતિરોધ નહિ થાય? ના; કારણકે પરસ્પરવિરોધી ગુણસમૂહને એક સમન્વયમાં સંવાદી કરવા એ જ છે સત્યનો ધર્મ. આપણે મહાપુરુષના અસ્તિત્વ માહાત્મ્ય અનેક આત્મવિરોધી ગુણો દ્વારા પણ પ્રમટું જોઈએ છીએ. મહાત્મ્ય લેહાત્તર પુરુષો એક બાહ્યથી જેમ વચ્ચેથી કદાર જળાય છે તેમ બીજી બાહ્યથી ફૂલથી પણ કામળ જળાય છે; એક બાહ્યથી જેમ વિરાટ કોશશક્તિની પ્રેરણાથી જીવનસંભ્રામમાં આમણી હોય છે તેમ બીજી બાહ્યથી તેમના અંતરમાં અવિચલિત અક્ષુબ્ધ ધીર વિષયવાગ્ધરી પરમ યાતિ વિગળ રહી હોય છે; એક બાહ્યથી જેમ અસંખ્ય તપને સંમાન પામે છે તેમ બીજી બાહ્યથી તેમણે મન નામના કે ગુણગરિમાયી મુક્ત રહીને આત્મપ્રતિષ્ઠ રહે છે. વિરોધી અને અસંગતિને કાંઈ એક સમાન્વયના સુરમાં વ્યક્ત કરવાથી જ સત્યનું ગૌરવ વધે છે, અંતરની શક્તિ પ્રગટે છે. બાગવાન નિર્ગુણ હોવા છતાં સજીવ, નિષ્ક્રિય હોવા છતાં સક્રિય કેવો રીતે હોઈ શકે એ શુદ્ધિ દ્વારા સમજવું બારે ગણાય, પરંતુ આપણી શુદ્ધિની અશક્તિનું લાગવાનમાં આશપણ કરવું મુક્તિસંગત નથી. કારણકે લાગવાન એક છે તેથી તેઓ અનેક હોઈ શકે નહિ, કારણકે તેઓ નિર્ગુણ છે તેથી સમુચ્ચ હોઈ શકે નહિ, કારણકે તેઓ નિષ્ક્રિય છે તેથી સક્રિય હોઈ શકે નહિ, —આવી અનુમાનો કરવાથી આપણે લાગવાનને એકત્વમાં, નિર્ગુણત્વમાં, નિષ્ક્રિયત્વમાં જકડી દઈએ છીએ. વસ્તુતઃ નિર્ગુણ બ્રહ્મ અને સમુચ્ચ બ્રહ્મ, અક્ષર પુરુષ અને ક્ષર પુરુષ એક જ અનિર્વચનીય પરબ્રહ્મની બિન્ને અવસ્થાઓ છે, એક જ પુરુષોત્તમનો બુદ્ધો પ્રકાશ છે. જેમ તે હિતમ પુરુષ આખા બ્રહ્માંથી પર રહીને પોતાના મદિમાં પ્રતિષ્ઠિત છે અને કાંઈ અમત્ય રહસ્યથી આવ્યજન છે, તેમ વળી આખા વિશ્વની સૃષ્ટિ, રિચતિ અને સંહારના કર્તા છે. તે પુરુષોત્તમ જ વ્યક્તિના અંતરમાંથી પૃથ્વીને નિત્યવદન દાગમાં કાઢે છે. નિર્ગુણમાર્ગી કે માયાવાદીને આ વાત સ્પષ્ટ થઈ નહિ, કારણકે તેઓ વ્યક્તિચેતનાની સીમા ઝોળાગીને પાછરા જ અધ્યાત્મ ઉપસંધિની અનિર્વચનીય દયામાં જઈ પહોંચ્યા. વ્યક્તિચેતના અને વાણી તેમજ મનને અચોચર અવરમાની વચ્ચે જે અનુશ્રુતિના કેટલાક સ્તર છે—જેમકે વિશ્વગત ચેતના (Cosmic consciousness), અતિમાનેસ વિજ્ઞાન (supramental Gnosis).

રાયપુર

ફાર્માસી

આકર્ષક અને
ટકાઉ

ફેન્સી ચાકીઓ, લોચલ, ચલમલ,
શટીંગ, પોલીન, કોટીંગ, રુમાલ વિ.

રાયપુર મિલ્ક વિ.

પદ વર્ષથી જનતાની સેવા બજાવતી

માણેડલાલ હરીલાલ

સોશિયલ સર્વિસ સંસ્થા
જામનગર

એજન્ડા : હરીલાલ હરીવલ્લભદાસ એન્ડ કું. : અમદાવાદ
મેનેજિંગ એજન્ડા : શેઠ નવનીતલાલ રણછોડલાલ

સલામત જાનાનામાં સ્નાન માટે કેટલીક કુદરતી વસ્તુઓ વપરાતી હતી, જેમાંની એક વસ્તુ મમતા બારીક લોટની બનાવેલી ખીડી પણ હતી. ખુશખોશર હમામ સાણના કંક અને તાજગી આપતા ફીણ જેવી કંક આ ખીડીથી મળતી હતી, પરંતુ તેનાથી આ સાણમાં રહેલા તેલ અને સુદ્ધિકરણના ગુણો મળતા નહોતા. સ્નાન કરવાની સધળી પુરાણી પદ્ધતિઓના સર્વ ગુણો હમામ સાણમાં એકત્ર કરવામાં આવ્યા છે; જે વપરાશમાં અને ગુણમાં એક ધજા ૧૮ આનંદદાયક સાણની મરજ સાથે છે.

હ મા મ

તમારા સ્નાન માટે સર્વોત્તમ સાણ
ટોમ્કો સેલ્સ ડિપાર્ટમેન્ટ, લાલ દરવાજા : અમદાવાદ.

જ્યુપિટર મિલ્સ

- ★ શારીરિક સ્વાસ્થ્યસંરક્ષણને અતુલક્ષીને કાળજીપૂર્વક બનાવેલું
- ★ ઉભણી તથા પર્થદનમાં તેમજ વારવહેવારના પ્રશંસિત સુદર સજ્જવટ માટે સુધોગ્ય
- ★ કરકસરનો સિદ્ધાંત અપનાવી બેલું

ઉત્તમ પ્રકારનું કાપડ

અમારી ખાસ બનાવટો

- વોયલ
- સાડી
- શર્ટિંગ
- હાથરૂમાલ
- લીના
- પોપલીન

જયભારત મિલ્સ

જોરે—એ દ્વારા તેઓ એક પછી એક અવસ્થામાં પસાર થયેલા નહિ. સાધનાને માટે માણ વધતા યોગી એક વિરાટ વિશ્વવ્યાપી ચેતનાનું સંધાન પામે છે. કેવળ સંધાન તો પુ. બલકે, ચેતે ક્રમશઃ તે વિશ્વચેતનાની સાથે યોગાનો એકાત્મભાવ અનુભવે છે, પૃથ્વીના રેક અણુપરમાણુમાં, દરેક પ્રાણીમાં કે પદાર્થમાં ચેતોની સત્તા અનુભવે છે. આ વખતે તેને સ્થિર પ્રતીતિ થાય છે કે જગત માયા કે પરીચિકા નથી, પરંતુ એક વિરાટ સર્વ-વ્યાપી ચેતનાથી ધારણ કરાયેલું છે, અને તેથી તે સત્ય છે, કારણસર સત્ય છે. આ વિશ્વ-ચેતનાને યોગીએ સાધક સમ્વિદ્યાનંદની અતિમાનસ સ્થિતિનો પરિચય મેળવે છે. આ અતિમન (*supermind*) અવધાનની સમ્પન્ન સ્થિતિ છે. અવ્યક્ત અનિર્વચનીય બ્રહ્મ અતિ-મન દ્વારા જ વિવિધ બાવે, વ્યક્ત જગતના અપરૂપ મદિમામાં આવિર્ભાવ પામે છે. અતિ-માનસ વિદ્યાનમાં રહ્યાથી રપટ જળુપ છે કે જીવ, ઉધર અને બ્રહ્મ, વિદિ, સમદિ અને અનંત એક અર્પક સત્યના મહાસમ-વચમાં વિશેષ રીતે મુક્ત થયેલા છે.

પૃથ્વી અને અર્પક ઉપસંધિની દૃષ્ટિથી જોતાં આપણને નિઃશંક જળુપ છે કે જેમ બ્રહ્મ સત્ય છે તેમ જીવ અને જગત પણ સત્ય છે. ઉપનિષદમાં બ્રહ્મને જગતના ઉપાદાન કારણરૂપે આપ્યા છે. જેવી રીતે સોનામાંથી અનેક અર્થકારો તૈયાર મામ છે, તેવી રીતે બ્રહ્મના ઉપાદાનથી જગત પ્રકાશ છે. આ કારણથી જેમ બ્રહ્મ સત્ય છે તેમ જગત પણ સત્ય જ કહે છે. અર્થકારો ગાળી નાંખાયથી જેવે સોનું જ રહે છે અને તે વિના બીજું કંઈ જ બાકી રહેતું નથી. આપણે એમ નથી કહેતા અને તેમ કહેવાનું બાળખી પણ બાળનું નથી કે માત્ર સોનું જ સત્ય છે, અર્થકારો મિથ્યા છે. સોનાની સત્યતા જ અર્થ-કારની સત્યતા પુરવાર કરે છે. આ રીતે બ્રહ્મ સત્ય છે માટે જગત પણ સત્ય છે. જગતનાં રૂપોની વિવિધતા અરૂપ બ્રહ્મમાં અત્યંત રહસ્યપૂર્ણભાવે છુપાયેલી હતી.

ઉપનિષદ પ્રમાણે જીવાત્મા બ્રહ્મ સાથે એક અને અભિન્ન છે, એટલે કે જીવાત્માની બ્રહ્મથી કોઈ નિરાળી સત્તા નથી. માયાવાદી આનો અર્થ એવો કરે છે કે બ્રહ્મથી જીવા-ત્માની કોઈ નિરાળી કે સ્વતંત્ર સત્તા નથી તેમ માત્ર નહિ, પરંતુ બ્રહ્મમાં પણ જીવાત્માનું અનુપમ તેમ જ કોઈ કોઈ નિર્દેહીતે યોગ્ય અસ્તિત્વ નથી. પરંતુ આમાં બ્રહ્મ એક હોવા છતાં પણ બ્રહ્મ છે—કેવળ મિથ્યાભાવે નહિ, પણ પદાર્થભાવે—એ વાત અસત્ય કહે છે. મને લાગે છે કે સાંખ્યનો બહુપુરુષવાદ જેમ સત્યની એક અસંપૂર્ણ દિશા છે, તેમ જીવા-ત્માને વિશે માયાવાદીનો મત પણ સત્યની બીજી અપૂર્ણ દિશા છે. બ્રહ્મથી જીવની કોઈ દુદી સત્તા કોઈ શકે નહિ. પરંતુ, બીજી બાજુથી, જીવનું જીવત્વ અને જીવમહત્વ નથી અવિદ્યાનું પરિણામ છે જેમ સ્વીકાર્યું પણ સાથે તેમ નથી. જીવનું બંધન, જીવને અવધાર અને તેનું આત્માગિમાન એ અવિદ્યાનું ફળ છે; એટલે અવિદ્યા દ્વારા જીવ જીવ મુક્તિને પામે પરંતુ તેનું જીવત્વ ત્ય નહિ. સત્ય અને ધર્મની દૃષ્ટિથી જીવાત્મા પર-બ્રહ્મની સાથે એક અને અભિન્ન હોવા છતાં કોઈની દૃષ્ટિથી તેની સ્વતંત્રતા છે. જીવાત્મા પુરુષોત્તમ અવધા પરબ્રહ્મને સન્માનન બંધ છે. બ્રહ્મમાંથી શક્તિ અનંત જીવો સરજીને યોગમાં ધારણ કરી રહી છે. આ જીવને આધારે બાળવતી સ્થિતિની વિશ્વસીલા પ્રગટે છે. એ આપણે એમ સ્વીકારીએ કે અવિદ્યાનું જીવન સર્વદા અવિદ્યાનું સ્પર્શન છે, તો અવિ-

ધો સમ્યક મુક્તિ અને જ્ઞાનવાનની પ્રાપ્તિ થવા પછી કર્મજીવન સંભવે નહિ, એક
 શિષ્ય નિર્મુક્ત્ય પ્રકારમાં સાધકેનું બધું સ્વાતંત્ર્ય જામી વિશેષતા હુખ થઈ જાય.
 રીતે અર્થાંક જ્ઞાનવાનની સહાયતાથી પૃથ્વીમાં જાગવત જીવનની પ્રતિષ્ઠાનો
 શું કેવળ ભૂમિકા વગરનો થઈ જાય. પરંતુ આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ કે જીવ,
 અને જ્ઞાન, બ્રહ્મ, સમષ્ટિ અને પરાતપર (*Individual, Universal and*
transcendent) એક જ અર્થાંક સત્યની ત્રણ અવિચ્છેદ્ય અને અપરિહાય દિશાઓ છે.
 કે જીવ અવિજ્ઞાના અધનમાંથી પૂર્ણજ્ઞાન મેળવે છે ત્યારે તેનું જીવત્વ હોવાનું નથી,
 અહંભાવ અને આત્માભિમાન ટળે છે, તેનું બ્યક્તિગત જીવન નષ્ટ થઈ નથી, આત્મ
 હિતી કે પરાતપર જ્ઞાનથી પોતાના જુદાપણાનો ભોધ નષ્ટ થાય છે.

વિશિષ્ટાદૈતવાદી રામાનુજ જીવ અને જગત બન્નેને સાચા સ્વીકારે છે, પરંતુ
 જોતાં માનવના પાર્થિવ જીવનના નિષ્ફળ વાતપર્વનું કોઈ સધાન તેમાં મંજી આવતું
 નથી. આ ચત્ત પ્રમાણે જગત સત્ય હોવા છતાં જાગવત ઉપસન્ધિને રચણે અપવાતની
 ભૂમિ નથી. આ પૃથ્વી કેવળ સાધનાનું ક્ષેત્ર છે. દેહ, માણ અને મનવાળા આ પાર્થિવ
 નનો ત્યાગ કરીને જાગવાનું સાંનિધ્ય મેળવવું અને તેમની સમીપમાં અનંતકાળે
 દિવ્ય આનંદધામમાં વસવું, એ યદુ તેમનું ચરમ લક્ષ્ય. પરંતુ જીવાત્મા તે
 પ શુદ્ધ શુદ્ધ મુક્ત છે. જાગવાનના સનાતન અંશને દિશાએ જાગવાનું રચણ જ જીવા-
 નું પશુ રચણ છે. પાર્થિવ જીવનનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરીને પરમેશ્વરનું ચિરસાંનિધ્ય જ
 જીવનું ચરમ લક્ષ્ય હોય તો જરા, શોક, દુઃખ અને અનેક માતનાઓવાળી આ પૃથ્વીમાં
 કા વખત રહીને આત્મવિશ્વમયનું શું પ્રયોજન હતું? ને એમ માનીએ કે પાર્થિવ
 જાનની અનેકવિધ અત્યુદ્ધતિ કરતો કરતો જીવ વળી પામી જાગવાનની પાસે પાછો ફરે
 કે એ જ છે લીલામય પ્રકૃતિ હેતુ. તો એમ સમજવું જોઈશે કે હાથરની લીલા એક ન
 ૧ સકાય એવી નિષ્કુરતા પ્રવર્તાવનારી છે. જીવને એકવાર અજાનના અપહારમાં ઠેલી
 ને પાછો જાનના વિપ્રય વિસ્તારમાં આણવો એમાં દલાય જાગવાનનો ઉત્કંઠ આનંદ
 ઈ શકે, પરંતુ તે આનંદ અત્યંત નિષ્કુર મુક્તિવિહીન આત્મપ્રસન્નતા મેળવવાનો આનંદ
 ૨ મજાવ. પાર્થિવ જીવનની અસહ્ય દુઃખગરી હાથવરાળો જોગવે જીવ, અને એ જ જા-
 ના જલ્લામાં પોતાની લીલાનો આનંદ જોગવે લીલામય ધ્રુવર । જીવ તરફથી લીલા-
 ની વિરુદ્ધની આ ફરિયાદ તોડી સકાય તેવી નથી, જાગવાનની કૃપાથી કલામ મુક્તિ મળે
 ન તે ફરિયાદનું અંકન થતું નથી. સૃષ્ટિકર્તા ને પ્રેમમય અને મંગલમય હોય તો સ્વી-
 રતું પડે કે સૃષ્ટિ દ્વારા તેમને કોઈ એક મદાન ઉદ્દેશ સફળ થતો થાયો છે. પોતાની
 તિરિક સંપત્તિને બહાર પ્રગટાવવા માટે જાગવાન પોતે જ અનંત જીવરૂપે પૃથ્વીમાં પોતાનો
 આત્મપ્રકાશ કરી રહ્યા છે. જાગવાન કેવળ માનવીનાં અર્સંખ્ય દુઃખોના નિર્લિપ્ત દણ નથી,
 રંતુ પોતે જ જીવરૂપે બધું જોગવે છે. જાગવાનના ઉદ્દેશની સ્પષ્ટતાને માર્ગે જરામૃત્યુ,
 અશોક વગેરે સ્વાભાવિક રીતે ઉદ્ભવે છે. પરંતુ, મારજી, એક અર્થાંક સમિજ્ઞાન-
 ધી આ દંડમય પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ છે, માટે પાર્થિવ જીવનનાં અનંતજીવન વગેરે તરતોને
 ભરતામાં પરિણત કરવાનો સંભવ છે.—વિદ્યા-અવિદ્યાને અનંત જ્ઞાનમાં, શુષ્કદુઃખને
 ભરતો આનંદમાં, સજગતા દુઃખજાતને અમાય શક્તિમાં પરિણત કરવાનો સંભવ છે. આ

રીતે હાંસની આ પૃથ્વીમાં જોઈએ જામવત જીવનની પ્રતિષ્ઠા કરવી એ સૃષ્ટિનો હિદ્દસ મણામ. આ હિદ્દસને સફળ કરવાને જીવ જમવાનની લીલાનો સહચર છે, અને આ જમવત તે-હિદ્દસની સિદ્ધિનું છેવ છે. એટલે કે આ લીલાને ત્યજીને જીવ જમવાનનું સાધુન્ય કે સામીપ્ય મેળવે એવો સહિતતાનો હેતુ બજાવતો નથી. જીવનું અંતિમ લક્ષ્ય આ લીલામાં જ સફળામેલું છે. પરંતુ, કારણકે, તે લક્ષ્ય આ લીલાનું દિશ્ય રૂપાંતર છે, મરિજોમ એક બાહ્યથી જીવને પૂર્ણ આત્મજ્ઞાનમાં અને બાજગાનમાં પ્રતિષ્ઠિત થવું પડે, તેમ બીજી બાહ્યથી જામવતી સક્રિયતા અસ્ખલિત કર્મપ્રવાહમાં પેતાનું સંપૂર્ણ આત્મસમર્પણ કરવું પડે. માંદ]

卐

હતો ખડક એક —

નાથાકાશ : હવે

હતો ખડક એક ઝડપ, વસમે, ખડો સ્તબ્ધ થો,
અગ્રીખમ, અડોલ; હેઠ કપરો શિલાએ ઘસ્યો.
કળીય નહિ શાંત વા ચનલ ધીબતા અંતરે,
સહેક પડો શૂન્યતા જૂખર પત્યરે પત્યરે

પછી દિવસ એકે ત્યાં અજબ વાત એવી બની;
ચણી ગગન વાદળી મધુરતા તણી મૂર્તિ ચી
અને ખડકને શિરે રસભરી અગ્રી નીરની
મધુર વરસાવતી નિજ સુદ્ધર પયે પળી.

‘અહો! અજબ શું બન્યું!’ ખડક વિસ્મયે બાગતો,
શિલા પર છળી રહ્યાં ઝરણ, શુંજતી ફાતરો,
કરાકે પર ફટલાં કુસુમ, કંપી રહેતાં પુલો,
અને વિકસતા ગધે નવલ રંગ;

પાપાણુ તો
સવૃષ્ણ નજરે હવે સિલિખપંથ ત્યાળી રહે,
સંજીવન ધણુ પુનઃ હૃદય રોહવર્ષા ચહે.

卐

લાંબી સુસાકરી કરવા ને સ્ટેચને હું બિલો,
વાર હવી ગાલીને; તેથી મેં માંડ્યું કરવા;
કંટાળાભરેલ વળત ફેરવે કરી જતો નાંતો,
હાલિ નાખી દૂર તેથી, આંખ માંડી તરવા
દૂર દૂર પેલે ખુલ્લે બિલેલી કેા ધોવના પે.
ફર ફર પવનની પાંખે એના સાણ બિલ
આંખડીની કોર એની અઢી રહી લોધ પે.

મારી નજરનાં સિમત એની પર ઠલવાયાં,
હોકામાંથી ગીત તણી લહરી વજૂદી ગઈ;
વસંતના વીણાસૂર કંઠ મહીં ઉમરાયાં,
શુભાલની લાલી એના કપોલ પે છાઈ રહી.

આંખમાંથી નીકળેલ સિમત એની આંખ સાથે,
મળે તે પહેલાં મારા સિમત બીજે અથકાપાં
વચમાં બિલેલી બીજી સુંદરીના સિમત સાથે.
મહેકમહેક થાતાં જાને સુખ અમ લગવાયાં.

ગાડી આવી ને પરાણે મારે જલે પડ્યું ફર,
કંટાળાભરેલ મારી સુસાકરી શરૂ થઈ,
જન્મગીમાં એક વાર સિમતની મિઠાશ આખી
તે જ હવે જન્મગીના બાતા રૂપ બની ગઈ.

આફ્રિકાના ગ્રાહકોને

પુરેશના માહોને વી. પી. થતાં નથી. તેથી તેમને જણાવવાનું કે તેઓએ
ચોતાનું લવાજમ મ. એ.પી. થા તો પોસ્ટલ એડ્રેસી મોહી આપવું. (પોસ્ટલ એડ્રે
કોડ કરવા નહિ) કારતકથી નવું વર્ષ શરૂ થયું છે એટલે આ નવા વર્ષના નવ મહીના
લીલી ગયા છે. તો હવે આ માહુ વર્ષના, અને જો પાછલું લવાજમ હજી બાકી હોય તો
તે પણ, જનતી ત્વરાએ મોકલી આપશો.

—વ્યવસ્થાપક

ટેકરાના હનુમાન

ડાહરકુમાર લકૃ એમ. એ.

ચમુને બધા બોળા કુંડાળું—સંપૂર્ણ રીતે ચોળ નદિ અને સંપૂર્ણ રીતે કુંડાળું પણ નદિ—વળીને બેઠા હતા. બધા કરીને ફક્ત ચાર જ બચી હતા. અને પાંચમાની શબ હતી.

મૂળ વાત એમ બની કે એ પાંચમા બાઈ—હરીબાઈ હમણાં સીમલાથી પાછા ફરતા હતા. (હરીબાઈ પોતાના નામની નોકરી 'હરી' બાઈ કરતા.) સીમલા અમરતા જવાનો સંજવ તેનો નહોતો; ને કે અમારા કોઈનો પણ નહોતો. પણ કોઈ જાહેર-અમરના જવાજમા તેને ખીસાના ખરચે સીમલા "મુલાકાત" હતી. મેં વેચવાનતા છેલ્લા અડવાઈસમાં તે ચાલી નીકળ્યો. જવાનું હતું ત્રીજી જૂને. પણ કહે: "મારે જરા વચ્ચે લામ છે." મુબઈ જાતી દુરત કપાઈ, હેટ, રાઈ જોરે લાઈ જીપાયા, તે આજે સવારે પાછા આવ્યા હતા. બપોરે અમે મારી રૂમ પર એકઠા થઈ સીમલા જઈને સલીસલામત આપ્યા માટે અભિનંદન આપતા મેં મળ્યા હતા. ને તેના સ્વભાવ અનુસાર કંઈ વર્ષાં હોય તો ય ચલાવી લેવા તૈયાર હતા.

હરીબાઈ આપ્યા—સીમલાની એક દુંદર તૂટેલી લાકડીના બે મટકા હાથમાં લઈ. આવી મુંદર લાકડી કેમ તૂટી હશે એવો અમારા મનમાં સહજ જ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થયો. પણ એનો જવાબ અમને આપોઆપ જ મળી ગયો.

"એક વાંદરાને મારતાં લાકડો તૂટી ગઈ." હરીબાઈ બોલી જાકયા. અને બન્ને કક્કાને છાતી સાથે ચાંપી ફેમતા એક ખૂણામાં મૂકી દીધા. અને પછી અમારો વચ્ચે—અચર લગભગ વચ્ચે આંતરેને બેઠા. રીખજો હર્ષે બોલી જાકયો: "વાંદરાને મારી હશે." હરીબાઈ ચિચાઈ મવા—"ના, વાંદરા જ હતો." હર્ષેનું રીખજ વધુ: "કેમ અચર પડી ?" હરીબાઈને લામ મળી ગયો: "તારી સાથે આટલું રચા પછી હું વાંદરાને ન ઝોળણું એ કેમ બને ?" બધા-હસી પડ્યા—ને હર્ષે કહ્યું કે "અમે તેમ તો ય 'હરિ' ને ?" એ હાસ્યનાં મોજામાં પૂરું સંભળાયું પણ નહિ.

ખીસામાંથી નવો રૂમાલ કાઢી મોહું લૂંટી હરીબાઈ બોલ્યા: "વાત એમ બની કે મને અચર પડી કે સીમલામાં વાઈસરોઈની લોજ કરતાં બે જીવી એક ટેકરી છે અને ત્યાં હનુમાનનું મંદિર છે."

હર્ષે કહે: "હનુમાનનું મંદિર ત્યાં કેવું ? હાલી મળ્ય મોઝ—એમ આંધાં કોઈ. સટ માની જાય એમ નૃત્ય." હરીબાઈ ધીમેથી જીભ યવા; ખૂણામાં મોંઘ લાકડીનો કુરોડ લઈ તેમણે હર્ષે સાથે ઉગામ્યો. અને બધા હસી પડ્યા !

મેં કહ્યું: "હર્ષે, છાતે મર ને. હાં હરીબાઈ, ચલાવો."

હરીબાઈએ ચલાવ્યું: "અમે બે જણુ હતા: હું અને લક્ષ્મીદાસ. અમે જીપાયા લક્ષ્મીદાસ કહે: 'પહેલાં આપણે ટેકરા પર ચડવાની લાકડોંઓ લઈએ. પછી જઈએ.' અમે લાકડોંઓ ખરીદી અને જીપાયા. ચાલવાનું વધુ હતું—પણ અમે સાથે નાસ્તોપાણી લીધાં હતાં એટલે પણ મટ જીપાયા—"

હર્ષદ કહે: " તારા પગ કમ ન જીપડે ? " હરીભાઈ તેની તરફ વેધક દૃષ્ટિ નાખી બોલ્યા: " પંચ સારી રીતે લાંબો હતો. પરંતુ આસપાસની હરિયાળી, દૂર દૂર આછી સ્થિતિ થતી પર્વતરાંજ દિમાલખની કારમાળા, વચ્ચેની ખીણોમાંના ધુમ્મસખન્નાં વાદળાં, —જે બધું એટલું બધું ગ્રેષ્ઠ હતું કે ઉત્સાહભર્તી પગે અને આગળ જીપડ્યા. લક્ષ્મીદાસ આમ રસિક છે: કુદરતનાં સૌંદર્યનો નજી નરો ચંદ્રનો હોય તેમ તેણે લલકાર્યું: ' પ્રજ્વલરસતું પ્યાલું પ્રીધું, નશો જ ગયો ચડી ! ' "

" વાદળાં ધેરાતાં જતાં હતાં. પ્રકાશ ઓછો ન ઓછો થતો જતો હતો. દિમાલિની કારમાળા અંખી ને અંખી પાતી જતી હતી. દૂર દૂર ' છોટે સીસલા 'માં મખમલના પીનકુચનમાં ટકિણીઓ અંધક તેમ ક્યાંક ક્યાંક વીજળીના દોવા અંધી રહ્યા હતા—"

હર્ષદથી ચૂપ નથી રહેવાતું: " અલ્યા હરિયા, આ તો દીનોપમા યત્ન. " હરીભાઈ કહે: " હા, પણ આ વાત જ આખી દીનોપમાની છે. છેવટે હનુમાનનું મંદિર છેલ્લી અમને દેખાતું. પાસે આવતાં એક અધેરી નેવે લાલ આખવાળો બાવો છેડેલો જળાયો. અમને આવતાં નોંધ નજી કરી જ નવાઈ ન લાગે હોય તેમ પોતાની કામગીરીમાં મથાણ રહ્યો. અમે મંદિરને ઓટલે ચાલ્યા. નોકા ઉતાર્યા, અંદર કામલ યત્ન એ છીએ—થવા અંધ એ છીએ ત્યાં ' હજી ' એવો ધુમ્મટની અંદર દહેરાતો અવાજ આવ્યો. લક્ષ્મીદાસ શાંત હતો, પણ હું તો અમકી પગો બહાર અપકાર વધતો હતો હતો. મેં આકર્ષકી ચારે તરફ નેધું. પેલા બાવા તરફ નોંતાં તે નેવો ને તેવો જ, બિલકુલ હમ્યાચરો ન હોય તેવો લાગ્યો. હું મંદિરની પાછળ ચારે તરફ ચૂમી વલ્યો. કોઈ જ ન મળે ! બાવાતું મોં ચલમનાં ધુમાડા પાછળ અલ્પ ચર્ચ થયું હતું. મને જ થમ થયો હશે માત્રી મેં ટાપી ને લાટી બહાર મૂક્યાં ને અંદર કામલ થયો. ' આ હું લક્ષ્મીદાસ ? ' મેં પ્રજ્વળું. પણ તે તો હર્ષ જ ન બોલતાં બાવાને કહે: ' કયું બાવાણ, અજ જતો જલાઓ. ' ' જલાતા હું ' કહેતાંક બાવો વધુ ધુમાડો કાઢવા લાગ્યો. પણ એ છેવટનું ' હું ' નજી અમે બધાંએ ઉપાડી ભીધું ! એ ' હું ' ધુમ્મટમાં ગાણ, બહાર નીકળી, આસપાસની ખીણોખીણમાં ગાણ મધું. સમસ્ત આકાશે પણ નજી એક નિસ્તબ્ધ જીવનના અધૂણ ટાપટોપની કીમલુતા પકડી લીધી—અને બહુ જ દૂરથી આવતા, ધીરે, ધીરે, પાસે આવતા અવાજની મારક એ અગાજ પણ પાસે આવી વધુ ને વધુ પ્રચંદ બની ગયો—ને કાકા સાથે વરસાદ ધોધમાર તૂટી પડ્યો !

હર્ષદ કહે: " હોય એ વાળાં ગાંઠે એમાં આટલી બધી ધમાલ શી ? "

" ના, એ ધમાલ નહોતી. ને નહોતી વાદળાંની મળેના. એ હંકાર બહુ સ્પષ્ટ છતાં ધીરે, ખરજના કામળ ધૈવત નેવો હતો. મેધગર્જનાનો સ્પષ્ટ કાપ તેમાં નહોતો. પણ થાકેલા બિલબલથી મળે ન શકે કરતા સિંહની હુમ્મ તેમાં હતો; શિથિલાલના સો અપરાધ પૂરા ચાલે. હજી મળે છે નેટલી. વાર હતી.

" બાવો બોલો થયો નહિ. અંદર અંધારામાં હનુમાનની પ્રચંદ-કદામ સિંહરવાળી-મૂર્તિની એ આંખો સફેદ હોવી નેહી, છતાં ફેવી રીતે અને લાલ અંધારાં એ હું ભૌતિક-શાસ્ત્રનાં કોઈ નિયમને આધારે સમજાવી શકું તેમ નથી. પણ, આંખો લાલ, વધુ ને વધુ સ્પષ્ટ રીતે ચળકતી લાલ બનતી જતી હતી. કહે છે કે અંધારામાં રૂક્ત વાપની જ આંખોમાં એ અગ્રહાટ જળાય છે—નજી અંધારો જ !

“લક્ષ્મીદાસ કહે: ‘હું જોતલે બેસ. હું જરા બધું જાતું. દીવો થયા, પહેલાં અંદર ને બહાર’ તે ગયો. તે દેખાતો ખૂબ યશો કે ટુરત હુમાડો એકદમ વધી પડ્યો. બાવો ત્યાં બેઠો હતો ત્યાંથી નહિ પણ મંદિરમાંથી હુમાડો થતો લાગ્યો. જાણે હનુમાનની મૂર્તિ પરથી જ! ને છતાં જ આ માલક હુમાડાના અસલ જોડેગોટામાંથી પણ પેલી લાલ અંબો વધુ ને વધુ લાલ બનતી જતી લાગતી હતી—ને માથાં દાર! આ તો પાસે આવતી હતી! હું મૂંઝવેમાં. આ હુમાડામાં અંબની વાસ નહોતી પણ લોખાનને મળતી—છતાં રૂપદ રીતે લોખાનની નહિ એવી વાસ હતી. મારી અંબો ખજવા લાગી.

“મારી પાસે જ પડીકું—” હજી સામે જોઈ તેણે ઉમેર્યું: “નાસ્તાનું સ્તો—પહેલું એ કાઈ જોડું હોય તેવું લાગ્યું. કામળનો જરા ખડખડ અવાજ ફટકા ને દોરાનો સહસ્રાટ. પાણું ફરીને જોઈ તો એક બૂખરો કેસરી દાઢ ઉપર! લાંબા, લાંબા લાળ—ને મોટા નહોર! એવો દાઢ પાછળ સરકી જતો હતો. પણ એ લાચનું ધણી કાઈ જ નહોતું! આવાં અચીરી દાઢને જોઈ મારાં લાંબા મગજવા જતાં હતાં ત્યાં તો કેપરદન સીપરેટ વાલ આવી! ખોસામાંથી કાઢીને સળગાવું ત્યાં તો મારા જમણા બધા પાછળ જ હુમાડામિશ્રિત પવનનો એક એવો જળરજ્જ સપારો આવ્યો કે મારી ટોપી તથા લાકડી તેડી જોડી પડી અને સાથોસાથ કાન ફાટી નાખે એવો એક મૂંઝવે ‘હક-હક-હક’ એવો અવાજ આવ્યો! એનાથી જ જાણે હું જોતલા પરથી ઉપડી પડ્યો!—પણ ખરી હડીકત તેમ નહોતી. મને મારા જોતલાં હોં લાકડેતા પગ જ જાણે કાઈ લાચનું હોય તેમ લાગ્યું. દાઢ લખી કુંડું છું ત્યાં એક અત્યંત લાળવાળો, લાંબો નહોરવાળો બૂખરો-કેસરી દાઢ! હું ચીસ પાડી હોં ઉઘલી પડ્યો. ‘બાવાજી’ એમ મેં બૂમ પાડી. બાવાજીએ જવાબ ન આપ્યો, પણ મને લાગ્યું કે તે પાસે જ ક્યાંક હતો. મેં કાઢીને દાઢ પકડ્યો—મોનો લાળવાળો દાઢ!

“લક્ષ્મીદાસ કહે—” ફર? હું કે દરીવાઈ? મેં કપાળેથી પરસેવો લૂછતાં કહ્યું: ‘કાઈ નહિ, જરા અંધારાં આવ્યાં!’ ‘આ પીવી છે?’ મેં કહ્યું: ‘બહાં આ!’ ‘હા, બાવાજી બહુ સરસ થા બનારે છે. તું બેસ, હું કહી જાતું.’

“હું બેઠો. મનુષ્યનું જ એક દુર્દૈવ એવું હોય છે કે તે પોતાની અંદર જાઉં છુપાયેલાં હું-પણને કહી જઈ કરી ચડતો નથી. હું જાતલી બધી હેમત ખાઈ ગયો છું. એ ન જ દેખાડવાનું બને ત્યાંથી મેં તક્કી કર્યું.

“મનુષ્યને ગિંદગિમાં સીધી જળરજ્જ આકર્ષણ રીતું પણ હોય, તો તે મનુષ્યનું મનુષ્ય જો વરદ જાણતો જ નથી એ એવું સીધી મેરડું” દુર્લાભ છે, ગિર, મને તો એ અંધારાં અને પેટો મંદિરમાંથી નીકળતો હુમાડો અસલ લાગ્યો. ત્યાં પેલા બાવા-જો બાવાએ જ આવી, અંદર બહાર કાઢીમાંથી લેલો દીવો રહ્યો. પણ એ દીવાને લીધે તો જાણે અંધાર વધી પડ્યો! મેં હવે લાકડી મચળત રીતે પકડી. હનુમાનની મૂર્તિ સામે જોયું. સી અંધાર મૂર્તિ હતી! જ્યેષ્ઠ કુટ જીવી, લાલ, સિંદુરવર્ણી! પણ આખી મૂર્તિની લાલાસ—એક પ્રકારનું દિસ, ખુમસ જો એ કહે દોડીની આંખોમાં જ આવી વરડું હતું! મેં બીજો દાઢ મારા જમણા દાઢની નાડી નેઈ—કઈક હતાવળો લાગી. પરસેવો તો કપાળે પરથી મારા પર ટપાટપ જ જતો હતો. ચરમા સાફ કરવા આંખ પરથી ઉતાર્યાં—અને—” દરીવાઈજો જાલકી ચરમા હતાવી, મેં-પરનો પરસેવો લૂછ્યો અને એક કમકમ

પાખી—“ અને—હું’કી નજર, હુમાડો અને તેલદીપની આજી બોલે—એ બધામાંથી અને જાણે એક દૃષ્ટિએ થયો. હનુમાનની મૂર્તિ સહેજ હાથી—હાલતી લાગી ! ”

હરીભાઈએ ચક્ષુ પહેરી લીધાં ને હર્ષદ સામે નજર પાડી તાપ્પ્યા વચ્ચે આજી ચલાવ્યું : “ હવે જે વાત આવે છે તે તમે કાંઈએ પણ અને કરી હોત તો હું ન જ માનત. અને અત્યારે ત્યારે હું પોતે સ્વાનુભવથી કહું છું ત્યારે પણ અને કાંઈ છે કે તમે પણ નહિ માનો. પણ આ જગતમાં જે કેવળ ભુદિથી—કાર્યકારણવાદથી જ દરેક વસ્તુને જુએ છે એ લોકોને કહી શકું અનુભવ વિના ન જ સમજાય એવું એક આજી અનુભવેલું વિષય સત્ય છે એમ હું ભરોશાથી કહી શકું છું—જવા દો એ વાત.

“ મૂર્તિ હાથી એનું કારણ—કહેા કે હાલતી લાગી એનું કારણ મેં દૃષ્ટિભેદ—optic illusion—ગણી કાઢ્યું. આંખો ચોળી—ચક્ષુ ફરી લૂછ્યાં ને રિષર દૃષ્ટિથી અને જરા ચકાચાર્યા હવે મૂર્તિ સામે બેસું. ને એ વખતે પણ મૂર્તિ જરા ધ્રુજ લીધી ! ”

“ અને ચમત્કારો જોવાનો શોખ નથી. માનવાનો એથી પણ ઓછો શોખ છે. મારી પહેલી ભુદિ નારી જ્ઞાની, જીવસંસ્કૃત્યની યર્ષ. પણ મારી હિંમત વિકૃદ જ બોલે હું ત્યાં સંભળ્ય યર્ષ થયો ! ફક્ત લાકડી પર મારા બંને હાથો અપસર્ગ પડ્યા હતા. એમિન્ટો જાણ જાણે કપાંથી પવનનો સપાટો આવ્યો—ને કાંઈએ જાણે ફેંકે મારી હોપ તેમ દીવો એલવાઈ ગયો—અને હનુમાનની મૂર્તિમાંથી જાણે કાંઈ આકાર દુદીને મારી તરફ આવતો હોય તેમ લાગ્યું. ખરેખરથી હું રમજેળ યર્ષ ગયો હતો. મારો કામો હાથ જાણે એ આકાર પડ્યો—અને—અને મેં બેસું—જાણું કે આ જ પેલો લવકર ભૂખરો—કેસરી, વાળવાળો, નહોતવાળો હાથ ! હતા તેટલા ભરોથી મેં તેને લાકડી મારી—ને પછી—પછી અને કંઈ જ યાદ નથી. ” હરીભાઈ ચોડીવાર ચોખ્યા. મોં લૂછી ફરીવાર તેણે બોલ્યું ચર કર્યું :

“ મેં આંખ ઉપાડી ત્યારે પૂર્વ તરફની ખારીમથી મીઠો તાકો આવ્યો રહ્યો હતો. દિમગિરિની શ્વેત દારમાળા, શ્વેત વાદળાંની દારમાળાની ઉપર ઉત્તર મસ્તકે શોભી રહી હતી. હું એક સરેક, સુંદર ગિજાનામાં પડ્યો હતો, ત્યાં એક નર્સ અને મરકતી, મરકતી દવાનો ડોઝ પાઈ મઈ !

“ લક્ષ્મીદાસને પૂજતાં પછીની દુઝકત મળી ગઈ. તેના કહેવા મુજબ તે ચા લઈને પાકો આવ્યો ત્યારે દીવો બળતો હતો—હુમાડો હતો જ નહિ. પણ હું મંદિરનાં ઓટલા પર બેસાન પડ્યો હતો. ને લાકડી, ત્રોલી લાકડી મંદિરના અંદરના ભાગમાં પડી હતો. લાકડી ઉપર, વર્તમાના રચણે મોડો તેલમિશ્રિત સિંદૂર લાગેલો હતો. બાવળની મદદથી મોડે સુધી અને તે લઈ ગયો ને પછી ઇરિપતાલમાં પહોંચાવ્યો. પછી સાક કલકે હું જાનમાં આવેલો. ને પછી તો ઓગળાવીસ કલાકમાં અને રત્ન મળેલી. ” હરીભાઈએ ફરી લાકડીના દુકકા તપાસ્યા—ને અમને સિંદૂરવાળો મોડો બતાવ્યો, ત્યાં મારી નજર તેના કાખા હાથ પર ગઈ. હું બોલી બોલ્યો : “ આ શું હરીભાઈ ! ” “ એ તો લીધું કામું છે. પેલાએ હાથ પકડ્યો એ એટલા બંધા ભરોથી પકડ્યો હતો કે હજી કામું ગયું નહોત ! ”

શું કહેવું એ ન સમજાયો અને ચૂપ રહ્યા. હરીભાઈએ લાકડીના દુકકાઓ બદલ બાવળથી ખૂણમાં આવતીને મૂકી દીધા !

એક વખત હું રકાઉટ રેલી માટે પાવાગઢ ગયો હતો. મારા સુકામ સામે એક ઝાડ હતું. એક દિવસ અચાનક મધમાખીઓનું ટોળું એ ઝાડની એ મોટી શાખાએ વચ્ચે આરેલી એક નાલુક ડાળખી ઉપર બેસવા લાગ્યું. પ્રથમ મધમાખી—રાણી, પછી મંદુરો, એક પછી એક, હબરોની સંખ્યામાં આખાં, ગણગણ્યાં અને અંતે એ નાનકડી માગ ઉપર મોઝા ખીજે દિવસે એ જોયું તો ખાસો મોટો મધપૂડો બની ગયો હતો.

દરોજ સવારમાં હું આ મધપૂડો જોતો હતો. મધમાખીઓ કંઈ જતી હશે, શું લાવતી હશે, વગેરે જોવાનાજીવાની મનોરુચી હતી. પરંતુ કયું જ બનતું હતું નહિ. મધપૂડો ચાત, નિશ્ચલ જામ્યો હતો.

પરંતુ એક દિવસ એ મધપૂડા પાસે એક ગરોળી (lizard) મારા જોવામાં આવી અને મારા અચંબાનો પાર ન રહ્યો. આ ગરોળી મધપૂડા પાસે કેમ બેઠી હશે ? એ જાણવાનું કલુકલ વધું અને એ જાણ્યું કે એ છાનીમાની મધમાખીઓને હજમ કરતી હતી ! ગરોળીએ પોતાની પૂછડી ને ડાળ ઉપર મધપૂડો હતો તે ઉપર જ લપેટી હતી અને એકે એકે મધમાખી પકડીને તે ઉભયી કરતી હતી. જાણે કે કંઈ જ બનતું ન હોય એવી રીતિ પ્રવર્તી રહી હતી.

મધમાખીઓનો ગર્જર્જલાટ હમેશ મુજબ ચાલી જ રહ્યો હતો. પેલી ગરોળી તરફ હું ઓઠોટો ખેંચે મિનિટ જોવા કરતો અને એ દરમિયાનમાં ચાર વખત એ ક્રિયા—માખીઓને આરોળી જવાની—ચાલતી. પછા આંખો બંધ કરી એ શાંતિથી સૂઈ જતી ! મધમાખીઓને ખબર ન હતી કે વેમનો ડાળ ૩-૪ ઈંચ દૂર જ શાંતિથી પોઢેલો હતો.

દરોજ એ ગરોળી ત્યાં બેસતી, મધમાખો પકડતી અને ખાતી. ખાધને તે હટપટ થતી પરંતુ મધપૂડો ઝોહો થતો જણાતો, એ પાવાગઢ હોડાતી વખતે ત્યાંના એક વતનીને આ ક્રિયા હમેશાં જોવા કરવાનું અને આખર શું સાચ છે તે જાણાવવાનું કહી રાખ્યું હતું. ખબર પ્રમાણે એ અદિનામાં આજો એ મધપૂડો આ ગરોળી ખાઈ ગઈ હતી ! મધપૂડો પૂરો થયા બાદ ગરોળી ત્યાંથી અંદર જ ગઈ ગઈ હતી ! મધપૂડાના ચોદાક કાકાઓ ડાળ વળગેલા રહ્યા હતા !

નૈસર્ગિક પ્રેરણા—instinct—ઉપર સ્વતંત્ર વિચારની આ સંપૂર્ણ છૂટ હતી. આ છૂટ મ લોકો કહે છે કે મનુષ્યસમાજની રચના સવિધ્યમાં આ મધમાખીના સામ્યતાદેને ધોરણે જ રચાઈ પડશે. મધમાખીનું સમાજતાંત્ર એ સંપૂર્ણ સામ્યતા છે. એના કરતાં બીનું સાતું ધોરણ મરુપ્યગતિ મટે છે જ નહિ, એમ લોકો ડાળથી ધણા કહેતા આવ્યા છે અને હજી એ આપણા દિલે સામ્યવાદીઓ પણ આવ્યા જ ધોરણ ઉપર સમાજની રચના રચવાનું કહી રહ્યા છે.

પ્રત્યેક મધપૂડો એ એક સ્વતંત્ર રાજ્ય છે. જ્યાં સમાજતા સામાન્ય દિન માટે સર્વ નિયમિત કામ કરે છે અને અન્ય કાંઈ જો ત્યાં મૂંઝવા આવે છે તો જગતજગત સમાજ

માખીઓ જન્માવે છે. પ્રત્યેક મધપૂડા સામ્યવાદીતંત્રનો ઉત્તમ નમૂનો છે. ઉદાહરણ તરીકે તુસાર મધમાખીઓએ મધપૂડામાં એક એવી રાજ્યતંત્રની રચના કરેલી છે કે તેનો જોરો ખોજે કંઈ જોવા ન જ મળે! એ રાજ્યતંત્રનો ઉત્તમ નમૂનો છે એમાં સંશય છે જ નહિ.

મધપૂડામાં જે મોટી સંખ્યા છે તે કાચકર્તા માખીઓ-‘વર્કર્સ’-ની છે, જે રાત-દિવસ રાજ્ય માટે-રાજ્યના લલાટ માટે-મહેનત કરે છે. આ ‘વર્કર્સ’-કામદારો-એ બધી ઓછી છે જેમણે પોતાનું માતૃત્વ-પ્રગટરૂઢિ-સમાજના સુખ માટે જરૂર કર્યું છે. દુકંમાં, મધપૂડાના આ કામદારો વખા ઓછા છે. આ-વર્કર્સનો ઉપર એક આપખુદ-autocrat-રાજ્ય કરે છે જેને આપણે ‘રાણી’ કહીએ છીએ. એક ખાસ પ્રકારનો ખોરાક, જે કામદારો જ્યારે તે નાની, અપકવ વયસ્કામાં હોય છે ત્યારે તેને ખવડાવે છે એટલે જ રાણી થઈ શકે છે. મધપૂડામાં જો કોઈ પ્રજા ઉત્પન્ન કરનાર હોય તો તે ફળ આવી રાણીઓ જ છે. એક જાતનો ખાસ ખોરાક અવશ્યવાથી જ આ રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે એવાત જો ખરી હોય તો મધમાખીઓ કુદરતનું એક શ્રમ રહસ્ય શોધી શકી છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ થતી નથી. ઇંગ્લેન્ડ સુખ્ય દિશા-જાતિ-Sex-નક્કી કરી શકે એવો ખોરાક નો મનુષ્યજાતિ શોધી શકે તો જગતમાં કેટલી ઉચ્ચપાયલ થાય? વિજ્ઞાન આ નજીકના અવિષ્યમાં આતું કંઈ કરવા માગે છે. પરંતુ હાલ તો મધમાખીઓ આપણી સુધરેલી સમાજ-વ્યવસ્થા કરતાં ધણી આગળ છે જ.

મધપૂડામાં ‘નર’ છે જેને ‘prones’ કહેવામાં આવે છે. એ કામ કરતાં નથી પરંતુ આજણુ જીવન છુટી રહ્યા હોય છે. મધપૂડાને બોંબે એ છલે છે. આ ‘નર’ માંથી કોઈ એક નર જ્યારે રાણીને ગર્ભવતી બનાવે છે ત્યારે તેના અસ્તિત્વની મુદ્દમેય જરૂર મધપૂડામાં જણાતી નથી. પરિણામે ‘કામદાર’ ઓછો આ નરો ઉપર તૂટી પડે છે અને કંબ મારી મારીને તે ‘નર’ને મારી નાખે છે. નરને બિચારાને કંબ હોતો જ નથી. કંબ હોય તો સામે મારે ને! અરેબર મધપૂડાના સામાજિકમાં સ્ત્રીવારાજ્ય છે અને ઓ-ઓનો નરો ઉપર ઓછો લુલમ છે!

અવિષ્યના સામ્યવાદી તંત્રમાં મનુષ્યસમાજમાં પણ ઓછોનો નરો ઉપર જ આવે લુલમ તરીકે કે કેમ તે કાણ કહી શકશે? મનુષ્યસમાજમાં નર વિશેષ સક્રિય છે અને ‘માદા’ અક્રિય-passive-છે પરંતુ યુવકના લુલમોનો ભોગ માદાઓને બનવો પડે છે એમ બધું માને છે! અવિષ્યના માનવસમાજમાં વિજ્ઞાન, નરોની સંખ્યા અત્યંત બનાવવાની ઉમેદ રાખે છે જેથી લાલોટ પ્રજા-પ્રજા (population-problem) સહેલાઈથી ઉકેલી શકાય. મધમાખીઓ માફક અનિલક જાતિ-sex not will-ઉત્પન્ન કરી શકશે ત્યારે મનુષ્ય-સમાજ કેવો તરીકે તે આજે કહેવાની મુશ્કેલી થશે થાય?

વિદાનો કહે છે કે ઉચ્છેદી સદીમાં સૃષ્ટિ ઉપરની જનસંખ્યા ચારગણી વધી છે. દરેક સુધરેલા દેશમાં આપણે વધુમાં વધુ વસ્તીના ચિખરે આવી પહોંચ્યા છીએ. ‘સંતતિ-નિયમન’ની સેવાઓ પ્રજા પાસે મોજુદ છે. કેટલાક સુધરેલા દેશોએ આની મદદથી પ્રજાની સંખ્યા ધણી ઘટાડી પણ છે. પરંતુ કેટલાક મોખલિવાઓએ, સાથે સાથે, મોટી પ્રજાઓને

ચેતવવા માંડી છે કે 'જો, ગૌરંગો! ચેતેલા આપણી જનસંખ્યા ઘટશે અને કાળી તથા પીળી પ્રજાની સંખ્યા વધવા કરશે તો આપણે એ પ્રજાઓથી મહાત યથું !'

વિજ્ઞાનમાં રસ લેતા અને આધુનિક વિજ્ઞાનને જ અંબુદ્યુતેના કર્તા માનનારા કહે છે કે જનસંખ્યા વધી છે તેનું કારણ શિક્ષિતાસાધકની અદ્યુત ખીલવણી એ જ છે. પ્રથમ લાખે જાળકો મરણચરણ થતાં હતાં તે દાલ નથી મરતા, અને આ જાળકો બીજાં જાળકોને જન્મ આપી રહ્યાં છે. " સમજો! નળજાને ખાશે "—survival of the fittest—એ નિયમ જુઠો પડ્યો છે, વધુ પ્રાપ્તિ—નાણાયક પ્રજા વધવા લાગી છે. વિદ્વાનો કહે છે કે ઉ, ત્રીજા નંબરની અયોમ્ય પ્રજા દિન પર દિન વધી રહી છે! પરંતુ વિજ્ઞાનની મદદથી આ અયોમ્ય પ્રજાને યોગ્ય બનાવવાના સવળા પ્રયત્નો ગતિમાં મુકાયા છે. સગર્ભાવસ્થામાં, પ્રસૂતિ વખતે, પ્રસૂતિ પછી—માતાઓની સંભાળ—ઝીણવટથી રાખવામાં આવે છે. તેમના આકારવિદાર ઉપર પુષ્કળ પ્રેમાય પડ્યો છે. સુવારોજ જેવો દાડુણ રાજ લગભગ અદ્યુત થયુની અણી ઉપર છે. માતાના ઉદરમાં હોય છે ત્યારથી તે બહાર આવે છે અને મોટાં થાય છે ત્યાંસુધી જાળકો માટે પૂણું કાળજી રાખવામાં આવે છે. તેમને માટે મફત દૂધ પ્રાપ્તિની વિજ્ઞાણ પાયા ઉપર યોજનાઓ, શિક્ષિત દુનિયામાં, અમલમાં મુકાયેલી છે. 'વિદ્યા-મિત્ર'ની યોજાયી, સંપૂર્ણ સ્વચ્છતાથી, નિલાજમાં જાળકોની વૈલખીય પરીણાઓથી, આખ, કાંત અને કાકાની સંભાળથી, જાળકોનું ચરજપ્રમાણ ખૂબ જ ઘટયું છે, અને હવે પુલકી જન્મમાં રહેવાનું અને દમવાનું, રમતમયતો, બાવામઝાણાઓ, વજેરની યોજનાઓ વિચારાઈ રહેલી છે. મોટાઓ માટે કામ કરવાના યોજા કલાકો, વજોનું કૌશલ્ય, ઉચિત ખાન-પાન, રહેવા કરવાની ઓઠવણી અમલમાં આવી ચર્ષ છે.

ઉ, ત્રીજા વર્ગની ને પ્રજા જન્મી ચર્ષ છે તેને માટે આ બધું જ બરાબર છે. એ પ્રજા જન્મી ચર્ષ છે. એટલે હવે તેમને માટે ને ચર્ષ રહ્યું છે તે બરાબર છે. પરંતુ વિદ્વાનો હવે વિચારી રહ્યા છે કે આગાની મોટા કામ જન્મ્યો જ નહોત તે સાડું યાત. લક્ષિયમાં આડું ને માંય તે માટે અગમચેતી રાખવાની વિજ્ઞાનની ફરજ જોમી ચર્ષ છે! પ્રજા જોમી યાય, ને યાય તે સુચેય યાય—એ વિજ્ઞાનનો આદર્શ છે. સુપ્રજનનશાલ્ય—Eupheniads—ખીલ્યું છે—ખીલી રહ્યું છે. અવનવા પ્રયોગો વનસ્પતિ, પશુપંખી અને અન્ય છવેા ઉપર ચાલી રહ્યા છે. ને યોતાના કુટુંબનું સારી રીતે કારણપોષણ કરી શકે, તેમની પ્રજાને કળથી શકે એવાં જ કુટુંબોને પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાનું કહેવામાં આવશે. દરેક કુટુંબનો મોપડો રાખવામાં આવશે, એમાં એની પેઢી દર પેઢીનો ઇતિદાસ લખાશે. ક્યા રોગોથી હોય મરી ગયું તેની નોંધા લેવાશે. ચાંદી પરમિયા નેવા ચેપી રોગોની ચસર એ કુટુંબમાં છે કે નહિ તે તોપાસીને નોંધાશે. ક્ષય, કેન્સર, ઉ-માલ, રક્તસાવ (હિમોફિલિયા) વજેર રોગો બરાબર નોંધાશે અને લગન કરતી વખતે સમાજશાસ્ત્રીઓ અને શિક્ષિતો સાથે મેસીને લગનમંથિઓ સંવાની રજા આપશે તેાં જ લગ્નો ચરી. Mental defective Acts—મગજની યોડ-આંખવાળા ને મામાપો હોય તેની પ્રજાને શત્રુઆતથી જ રાખ્ય એ મામાપોથી વિપ્રુટાં પામી માનસિક રોગના નિખ્યુતોની મદદથી ચાલતી સરૂમાઓમાં ઉછેરવામાં આવશે.

શિક્ષિતાસાધકમાં સજ્જિયા પધ્ધતિ આ કલ્યાણ યોજનાની વડારે ધાઈ છે. ને પુરુષ

યા અને સંતાનની જરૂર ન હોય તેમના ઉપર શસ્ત્રક્રિયાઓ કરવામાં આવે છે. પુરુષ ઉપર આ જાતની શસ્ત્રક્રિયા ધણી સહેલી મનાય છે. અંડમાંથી ઉપર જતી એક વીર્યવાદી નલિકાને વચમાંથી કાપીને બાંધી દેવાથી અંડકોષમાં ઉત્પન્ન થતા વીર્યજીવો ઉપર ચઢી જી નહિ અને આવી રીતે લગ્નસુખ બોગવી સફારી-છતાંય પ્રજા નહિ થાય. જર્મનીમાં દિલ્લરે આતું વિશાળ પાયા ઉપર કર્યું છે. ગાંધા, માનસિક યોગ્યપણવાળા, લાયકર યુનેયાર્સ, વારસામાં સંક્રાન્ત થતા કેટલાક દુઃખપરંપરા જન્માવનાર રોગોથી પીડિત યતા માણસો-આ બધા પુરુષોને ખસી કરવામાં આવે છે. એવી પ્રશ્નોનાં એવી બીજા જન્મશે જ નહિ.

ધોડોડની હરીફાઈના અંદર ધોડાઓની સાતસાત પેઢીઓના ઇતિહાસો રખાય છે અને આજાદ સુધારવા માટે લાખો અને કરોડો રૂપિયા ખર્ચવામાં આવે છે. શિકારી કૂતરાઓ, ધોડોડની હરીફાઈમાં ઉતારવાના ધોડાઓ અને દુઝણી માથા-આં તથા માટે કરોડો રૂપિયાનો આપણે આજે ખર્ચ કરી રહ્યા છીએ. પરંતુ મનુષ્યઓલાદ સુધારવા માટે આપણે શું કરીએ છીએ? પરંતુ મનુષ્યઓલાદ સુધારવી એ ધોડા આદિ આજાદ-સુધારણા જેવું સહેલું કામ નથી. ધોડામાં ઝાપ, ચાલાકી, જોષ્ટિ. પશુઓમાં એક જ ગુણની અભિવૃદ્ધિ આપણે ઈચ્છીએ છીએ. મનુષ્યજાતમાં એક જ ગુણની અભિવૃદ્ધિ શક્ય જ નથી-એનો વંચશુદ્ધિને પ્રશ્ન જખરો જટિલ બન્યો છે. અતિમાનવ-*superman*-કંઈ આમ ન જન્મી શકાય. સામાન્યમાંથી અસામાન્યનો પ્રાદુર્ભાવ એવું નામ 'ઇનિયસ'-પ્રાણીશાસ્ત્ર 'મ્યુરેશન.'

પરંતુ મનુષ્યોમાં કાવનઓ, જીવો, એવી છે કે તે મુખ્યજનશાસ્ત્રના નિયમોને વશનતી નહિ જ રહે. એકાદ અતિસુંદર કુમારિકાને બેટા થયો-આખે આંખ, મળા-સંવનન ચાલ્યું અને બન્ને પરણી ગયાં. કુદરતી ધેરણાઓને સ્થગિત કરવાની વિનંતીને સત્તા પ્રાપ્ત થશે ખરી? ગમે તેવા સિદ્ધાન્તોનું, ક્રિયામાં ઉતારતાં, પાણી મપાય છે.

અને આથી જ પ્રેફેસર હેલ્ડેનનાં ટ્યુબ બેબીઝ "Ectogenic Baby" તરફ વિશ્વનું ધ્યાન ખેંચાયું છે. પ્રયોગશાળામાં ફલિત થએલા સીબીજને અનુકૂળ સંભોગોમાં ગરમી પ્રકાશ પ્રત્યાહિના-રાખવામાં આવે છે. માતાના રક્તમાં જે તત્વો છે તે તમામ તત્વોવાળું બનાવટી પ્રવાહી એ ફલિત સીબીજ (fertilized female cell)ને પહોંચાડવામાં આવે છે. ટૂંકમાં, માતાના ગર્ભાશયમાં જેવો ગરમી પ્રકાશ પ્રવાહી વગેરે ગર્ભને મળે છે તે તમામ બનાવટી રીતે તે ફલિત સીબીજને આપવામાં આવે છે. સંભવ છે કે આમ અનુકૂળ સંભોગોમાં રખાયેલું સીબીજ યા સીકાય (cell) વિભાજિત થશે, વધશે અને અંતે પુખ્ત કદનું જીવન્ત પ્રાણી બનશે. અમેરિકાના એક ડોક્ટરે અમુક કાપ-કચડ-*dissect*-ને આવ્ર પ્રવાહીમાં વર્ષોથી રાખ્યું છે અને તે જીવતું જણાયું છે. કૂતરાના હાથને તેના સરીરમાંથી છડું કરી, યોગ્ય મિશ્રણ પહોંચાડી વર્ષોથી ધગતું રાખી ચાલ્યું છે. પરંતુ હજી કોઈ જીવન્ત પ્રાણી ઉપર-ફલિત થએલા સીબીજને પકડી, યોગ્ય મિશ્રણમાં રાખી, પુખ્ત કદનું બનાવી ચકાસ્યું નથી. મરંતુ પ્રાણિશાસ્ત્ર (બાયોલોજી)ના અદ્યતન પ્રયોગોએ કાલ એવા કેટલાક આશ્ચર્યમાં મરકાવ કરી નાખે એવાં ઈર્ષા ઉપર-અને ઈર્ષામાંથી નીપજતી ઈર્ષ્યો (કાલાં) ઉપર-પ્રયોગો અજમાવ્યા છે અને આપણને અધિષ્ઠની ઉજ્જવલ અશ્વાઓ આપી છે.

'Fundulus-ફંડુલસ' નામની એક મચ્છી થાય છે જેનું 'ઇકુ' મીઠાવાળા પાણીમાં (salt-water) મુકીએ તો અંદરથી ઈયળ (લાતી) નીકળે છે. સાધારણ રીતે આ મચ્છીને બે આંખો હોય છે—બે બાણુ તરફ બે. પરંતુ જો પાણીમાં મેગ્નેસિયમ ક્લોરાઇડ ઉમેરી તેમાં જો મચ્છીને રાખવામાં આવે છે તો એ મચ્છીને બે તરફ બે આંખોને બદલે વચમાં જ રહત એક મોટી આંખ નીકળે છે !

'સી-અર્ચિન' નામનું નાનકડું કાંટાવાળું પ્રાણી બધાંજે જોયું દશે. એનાં ઈંડાં સમુદ્રનાં પાણીમાં હોય તો એમાંથી 'સી-અર્ચિ-ન' નીકળે છે પરંતુ જો આપણે એ સમુદ્ર પાણીમાંથી ચૂનાનો લાજ ખેંચી લઇએ અને ઈંડાં રાખીશું તો ઈંડું બિલકુલ વધશે નહિ.

આ ઉપરથી આપણે જાણી શકીશું કે જે વાતાવરણમાં-સંજોગોમાં-ઈકુ વધે છે યા નધે વધતું તે વાતાવરણની ઈંડા ઉપર ધણી જ અસર હોય છે.

વળી ઈંડામાંથી પ્રાણી બહાર આવે છે તેમાં આહાર પણ અગત્યનો લાભ લાગે છે. આ વિષે દેહાંનાં ઈંડાં-જે સહેલાઈથી ખાઈ કરી શકાય છે—ઉપર કેટલાક અદ્ભુત પ્રયોગો થયેલા છે. દેહાંનાં ઈંડાં (ફલિત થયા બાદ) પાણીમાં જ સેવાય છે. પાણીમાં તે ઈયળના રૂપમાં રહે છે અને માછરી માફક તેમને પાંખો (gills) હોય છે. આ ઈયળોમાંથી 'ટેક-પોલસ' થાય છે. આ ટેકપોલસમાંથી દેહકું થતાં પહેલાં તેની પૂછડી અને પાંખો બન્ને શુભાવે છે.

હવે આ ટેકપોલસમાંથી દેહકું થતાં મરમીના આહાર છતાં ૫ થણું આહારિયાં લાગે છે. પરંતુ જો પાણીમાં ટેકપોલસ તરતું હોય તે પાણીમાં થોડોક ચાઉરોઈઝ અયિના સલ્ફ (એક્ટ્રેક્ટ) નાખીશું તો ત્રીજા લાગના વખતમાં--અદિના થતા હોય તો ૨- દિવસમાં--ટેકપોલસમાંથી દેહકું થાય છે.

ટેકપોલસને મનુષ્યોની માફક નાની ચાઉરોઈઝ [કેટઅયિ] મયિજો હોય છે અને ટેકપોલસને મારી નાખ્યા વિના આ મયિજો તેના દેહમાંથી કઢી શકાય એમ થયું છે. જો આમ કરવામાં આવે છે તો એક વિચિત્ર વાત બને છે. ટેકપોલસ મોટું ને મોટું વધતું જ જાય છે પરંતુ દેહકું થતું નથી. ટેકપોલસમાંથી દેહકું થવા માટે તેને તેની ચાઉરોઈઝ-મયિ-જોની જરૂર પડે છે. હવે જો એ ટેકપોલસને-ચાઉરોઈઝ મયિવિહીન ટેકપોલસને-જો તમે થોડું થોડું ચાઉરોઈઝ મયિનું સત્ત આપશો તો તુરત જ તે દેહકામાં બદલાઈ જાય છે. અર્થાત્ હવે આપણે કહી શકીએ છીએ કે ટેકપોલસમાંથી દેહકું થવા માટે ચાઉરોઈઝના જરૂરની તેને જરૂર છે જ.

આ જ પ્રમાણે જો મનુષ્યજાતિને બનાવવાની કે બદલાવાની શક્યતા હોય તો એનું પરિણામ શું આવે ! આ પ્રેમ એપોલક હક્ષીએ *Brave New World*-જગાદુર નવી દુનિયા' નામની તેની એપોલમાં ચર્ચે છે. સીપીઅ કસી એના મહાદેવમાંથી સેવામાં આવ્યું છે, ૩૧ પ્રકરના વીર્યો તે સ્મિત થતું છે-આ બધામાં મછી આપણે આવિ પ્રજાતી શ્રદ્ધિ, ખેપા, હોપિ, આરોગ્ય વગેરે ઉપર જરૂર વિચાર કરી શકીએ. અને લાભ લેવાની શકીએ.

હવે આવા સચક્ર સ્ત્રીપુરુષયો બનેલા ફક્ત સ્ત્રીઓને જોયે થોડા મિત્રલુમાં રાખી, તે મિત્રલુમાં પિતૃપુત્રી અંધિનો અંતસ્કાવ નાખીએ તો પ્રજા જરૂર સચક્ર થાય જ; કારણકે પિતૃપુત્રી અંધિનો અંતસ્કાવ અસ્થિયત્વ સાધનાર છે અને થોડા માત્રામાં જો આપણે તેને થોડા શકીએ તો જરૂર, જો પ્રજા એમાંથી થાય તો, તે આસી દાઢીટ જોવી નમૂનેદાર પ્રજા જ હોય !

પ્રજાનું નિયમન બિવિધમાં કયો જાતનો ખોરાક પ્રજાને ખાવા મળશે તે ઉપરથી નક્કી થશે. શુભકાળમાં આમ જ બનતું, પરંતુ અત્યારે આપણને જે જ્ઞાન આદારનું મળ્યું છે તે જોતાં આ વિષયમાં ખાતું કહો શકાયે. લગભગ તમામ યુષ્કીનું કારણ આદારનો પ્રજા જ હતો અને છે.

મનુષ્યજાતિ ખતી કરતાં શીખી, પણ પાળતાં શીખી તે પહેલાં તે શિકાર કરીને કે કંદમળ ખાઈને રહેતી હતી. શિકાર માટે તેમજ કંદમળ તથા જંગલી અનાજ માટે મોટી જાતની તેલી પાસે જોઈએ. આથી જ અમેરિકાના રેક્ટરિયનો શિકાર કરવાની જગ્યા માટે અંદર અંદર કબજા લાગ્યા. અરે રોટલેંડ જેવા દેશમાં આજદિન સુધી ન્યાં પેદાઈ જાતની નહિ જેવી છે ત્યાં રોળીઓ ખાઈને દોર અને અનાજ માટે અરસપરસ લાગતા હતા !

આદિમનુષ્ય-primitive man-ને બટકતી રિમિતમાંથી ધર બાંધીને તેમાં રહેતાં ઠાણે શીખવ્યું હોય તો તે ખતીએ જ. હવે તો ખતીએ પણ વિજ્ઞાનની સદાયથી પહેલા કરતાં બમણું અન્ન ઉત્પન્ન કરવા માંડ્યું છે. જમતને જોઈએ તેટલું-તેથી થે વધુ અન્ન હવે ઉત્પન્ન થઈ રહ્યું છે. આથી જ ઉલ્લેખ થે સદીઓમાં મનુષ્ય-પ્રજાતી સંખ્યા અતિશય વધવા પામી છે. પરંતુ અન્ન-ઉત્પાદનને પણ અમુક મર્યાદા હોય છે જ અને એક વખત મર્યાદા સુધી પહોંચી ગયા તો પછી પ્રજાની વધ અટકાવવી જ જોઈએ.

પરંતુ હવે વિજ્ઞાનવીરો કહેવા લાગ્યા છે કે જોવા વખત બિવિધમાં આવશે ત્યારે કૃત્રિમ રીતે અન્ન બનાવી શકાશે ! અપાર્યુદ્યમાં અને આ યુદ્યમાં પણ જમનાએ આવે કૃત્રિમ ખોરાક બનાવશે હતા-હા એમ આપણે સંભળીએ છીએ. બીજો ખોરાકનાં તમામ તત્ત્વો થોડીક મોટી ટીકડીઓમાં આવી જશે એમ પણ પાને છે. ૭

અને લાગે છે કે આ એક જગતુ 'નોનસેન્સ' છે. મનુષ્યશરીર-અમુક કદમાં-bulkમાં-ખોરાક લેવા ટેવાયેલું છે-ચોળાયેલું છે અને ન્યાં સુધી અમુક કદમાં ખોરાક આપણપણ નથી જતો ત્યાં સુધી તે જરાબર પચાવી-ચકાતો જ નથી.

એક બીજા વિચિત્ર વાત એ પ્રચલિત છે કે રાજમાનનું કારણ જંતુઓ છે અને આ જંતુઓનો સંહાર થઈ જતાં રાગો થવાનો સંભવ જ નહિ રહે. પરંતુ પૃથ્વીજાતને એ ખબર નથી કે છાશજો મનુષ્યસમાજને ઉપયોગી થાય છે અને નુકસાનકારક થાય છે. છાશજો ન હોત તો કપડું દહીં ઢાણ કરતી જાતેથીને હાથો ઢાણ લાવન ? દહીંમાં કેમ જાત ? પાંચ કેમ જાત ? પનીર જેવું કપડું ઉત્તમ ખાદ્ય કેમ બનાવી શકાત ? એક જાતનું પનીર બીજા જાતના પનીરથી જુદું પડે છે-એવું કારણ વિવિધ જાતનાં છાશજો છે. પનીરમાં જે કુત્રાસ-ફેસેર હોય છે તે આ છાશજોને પ્રતાપે જ.

ખેતીમાં પણ જીવાણુઓ જે જુગતપોતે વાગે જાય છે તે હેરાત પમાડનાર છે. જમીનના કસ જિતરી મધે દોષ છે ત્યારે આપણા ખેડૂતો તે ખેતરમાં પહેલા જ વરસાદે બંદુક ચણુ વાની દે છે. કમર નેટલા જાયા સજીના ઊંડા ચણ પછી તેને પાડી દેવામાં આવે છે. તે પછી કહોવાય છે અને જો ખેતરમાં પછી જે માક લેવાય છે તે બીજા ખેતર કરતાં મજા વધારે જિતાર છે. આજુ કારણ જાણો છો ? સજીનો એક છોડ ધીમેથી મજા ન તૂટે જો રીતે ઉછેડીને ભેરો તો નાનાં-નાનાં મૂળ સાથે માટીની અસખ્ય ગાંડીઓ વળજેથી જણાશે. આ માટી જેવી જણાતી ગાંડીઓમાં એક જાતનાં જીવાણુઓ વસેલાં હોય છે જે જમીનમાં નાઈટ્રોજન-હવામાંથી ખેંચીને શીઘ્ર કરે છે. આ nitrifying Bacteria-નિવોલપાદક જીવાણુઓની આપણા ખેડૂતોને ખબર નથી હોતી પરંતુ આ સજીના ખાત-ની કિંમત આ જીવાણુઓને જ આભારી છે એમ દવે. ધુરવાર ચણુ છે.

પ્રાણિચરિત્રમાં પણ જીવાણુઓ ન હોય તો જીવનનિભાવ ન થઈ શકે. વનસ્પતિ-ખાત-પદાર્થોમાં કાર્બ-cellulose-ઓટા પ્રમાણમાં હોય છે. મનુષ્યચરિત્રમાં આ કાર્બનના જંથાને દબાવ કરનાર જીવાણુઓ જો ન હોય તો તે દબાવ કરી જ ન શકે અને 'પ્રોટીન' નાઈટ્રોજન વિશિષ્ટ પદાર્થ-વનાનો પણ ન શકે. વનસ્પતિઓમાં જે ખાદ્ય સામગ્રી ભરેલી છે તે આ કાર્બનમાં જ હોય છે. બકરાં પેટાં આદિ પશુઓ આવી વન-સ્પતિઓને ખાય છે; તેમનાં અંતરમાં આ વનસ્પતિને દબાવ કરનાર જીવાણુઓ હોય છે જે કાર્બનથી તમામ ઉપયોગી તત્ત્વો ખેંચી શકે છે અને જીવોપયોગી 'પ્રોટીન' બનાવે છે. આમ ન હોત તો પશુઓમાં માંસ જ ન થાત. બીર-માથનું માંસ અને મદન-મકરીનું માંસ-આ મારફત મનુષ્યોને જે ઉત્તમ પ્રોટીન પ્રાપ્ત થાય છે તે આ જીવાણુઓને જ આભારી છે. અર્થાત્ સકલ 'પ્રાણિજન્ય' આહાર માટે આ જીવાણુઓ ઉપર જ આધાર રાખવો પડે છે.

૬૧. રોગોત્પાદક જીવાણુઓનો સરસ અભ્યાસ થઈ રહ્યો છે એટલે પ્રજા જન-ઉત્પાદક રોગો અવિધ્યમાન કદાચ જૂનકાળના અવશેષ માત્ર જ બની રહેશે એમ કહેવામાં અતિચોક્કિસ નથી. વખતે જનુઓને મારવાની કુત્રેમાંથી જ નવાં જનુઓ વેર લેતાં શીખે તો નવાઈ નહિ એમ એક વિદ્વાને લખ્યું છે.

ઔષધો દાઢમાં મેટે ભાગે રોગો મટાડવા પૂરતાં જ વપરાય છે. પરંતુ અવિધ્યમાન રોગો થાય જ નહિ જો માટે ઔષધોનો ઉપયોગ થશે. માંદગી એ શું? ગણાશે અને માંદો માણસ એ રાજ્યાધીન રહેશે. દરદીની સ્વતંત્રતા ઉપર કાંપ મૂકાશે. દરદી પોતાના કુટુંબનાં માણસોને પોતાનો શેગ ન આપે એટલા આતર તેને પરમાંથી, તેની ઇચ્છા ન હોય છતાંય, લઈ જવામાં આવશે. પરમાં માંદગી જોગવનારને ડુંગર લેખવામાં આવશે. દરદીની ઇચ્છા તરફ જ્યાં દેવામાં નહિ આવે અને જો તે રાજ્યના આવા માંદોને વધ-વર્તો બની નહિ રહે તો તે સહાનુભૂતિને બદલે શિષ્ટા પામશે. ચિકિત્સાશાસ્ત્ર મેટે ભાગે સ્ટેટને વિષય બની રહેશે; અને 'ચિકિત્સકો પશુ' સ્ટેટના ઔદિસરો જ ગણાશે. હાલ જેમ સોફા માટે વીમાની યોજનાઓ ચાલે છે તેમ કોઈકે માટે થશે. તેમના યોગદોષ માટે સ્ટેટ તરફથી આવી કંઈ યોજના વિચારાશે. રમિયામાં ખાનગી ચિકિત્સકો જ નથી, સ્ટેટ જ ખાનગી સેવા શે છે અને તેના બદલામાં તેમના યોગદોષનો ખાર વહન કરે છે. ઇંગ્લેન્ડ,

અમેરિકા જેવા આઘીવાહી દેશો રસિયાના આ વિજ્ઞાન પાયા ઉપરના અદ્ભુત પ્રયોગો તરફ ધ્યાન દર્શાવે છે અને સંભવ છે કે ભવિષ્યમાં પ્રત્યેક રાજ્યમાં જ્ઞાનગી ચિકિત્સા જ્ઞાનગી ચિકિત્સા નહિ જ કરી શકે. એ વખતે દરદીઓ પાસે પૈસા નહિ હોય તો પણ તેને ચિકિત્સા સિવાય નહિ જ રહેવું પડે. ગરીબમાં ગરીબ કે શ્રીમંતમાં શ્રીમંત (જો ભવિષ્યના રોટમાં ગરીબ-તત્વ ગરના કોટા રહેશે તો) ને એક જ સરખી ચિકિત્સા રાજ્ય આપશે. દવાખાનાં માત્ર રોટનાં જ હશે.

ભવિષ્યની શસ્ત્રક્રિયા સંહારક નહિ પણ રક્ષણાત્મક જ હશે. હાલ ઉપરની શસ્ત્રક્રિયાની જે વિરતો વૈદકીય માસિકામાં વાંચવામાં આવી છે તે જોતાં ભવિષ્યની શસ્ત્રક્રિયા રક્ષણાત્મક બની રહેશે જ.

આ બધું તો ખરાબર, પરંતુ મનુષ્યદારીર અને મનુષ્યમગજનું શું? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર ૩૦૦૦ વર્ષો થયાં હતાં તેવો ને તેવો જોવા છે. એનો ઉત્તર વિજ્ઞાન નથી આપી શક્યું. વ્યાસ અને વાલ્મીકિનાં મગત્તે હાલના મનુષ્યો જેવાં જ હતાં. ઈ. સ. પૂર્વે ૩૫૦ વર્ષ પહેલાં થનાર એરિસ્ટોટલ રોપર સોસાયટીના કોઈપણ ફેરો કરતાં વધુ કક્ષિતચાળી હતા. તો પછી સુધારાનાં અને પ્રગતિનાં બધાં યા કામનાં છે? વ્યાસ, વાલ્મીકિ, કાલિદાસ કે શંકર તન્કે જોતાં આજની પ્રજાના યા હાલ છે? વિજ્ઞાને આટલાટલું કયું છે જતાં મનુષ્યજાત માટે તે પણ મહીને દેવ અને એવું શું કયું છે? ખોરાકનો અભ્યાસ વધે, સ્વચ્છતા વધે, આવાક વધે, આરામ વધ્યો—તેથી શું સધાયું? વિદ્યાસ કે ખોલું કંઈ? મનુષ્યસમાજ હતો તેવો ને તેવો જ રહ્યો છે કે વધુ બગડ્યો છે!

એટલે, પાછા આપણે પ્રો. હેલ્કનના કૃત્રિમ ગર્ભાવાન તરફ વળીશું. એ કક્ષિતચીજને પ્રયોગશાળામાં માતાના લોહી જેવા જ પ્રવાહીમાં રાખવામાં આવે, મધમાખી માફક અચૂક જાતનો ખાસ ખોરાક તે ગર્ભને આપવામાં આવે, અંતાસ્તાવી ઈર્ષ્યએનું સર્વ યોગ્ય પ્રમાણમાં આપવામાં આવે, તો સંભવ છે કે ભાવિ બાળક હાલના મનુષ્યો કરતાં પણ મોટા કદનું થાય તો આશ્ચર્ય નહિ. જો આલું યશ શકશે તો આજનો મનુષ્ય ભવિષ્યના વિજ્ઞાનીને મન ટેકપોલ જેવો જ બજારી.

ભવિષ્યના ગર્ભમાં જોવાની રિબ દષ્ટિ આપણને નથી એટલે વિરમીશું. જાન સાલ્વોનું મૂલ્યાંકન બારવીસ દષ્ટિએ કરતાં ઝાઝો પ્રમાણ લાખતો નથી એટલું તો ચોક્કસ જ. વીલ ડુરન્ટ (Will Durant) ના શબ્દો વાંચીને અવસાદ થયા સિવાય નથી રહેતો:

“Our culture is superfluous today, and our knowledge dangerous, because we are rich in mechanisms and poor in purposes. The balance of mind which once came of a warm religious faith is gone, science has taken from us the supernatural basis of our morality, and all the world seems consumed in a disorderly individualism—that reflects the chaotic fragmentation of our character.”¹

[નિશોપનંતિ-સાલિન્દ્ર-મન્દાકાન્તી-અગ્રરા]

૧

સંકેલી લેને પ્રિય ? નેત્રપદ્મવી
ખમાય ના તેજતણી નવીનવી
ધારા સવંતી તીરછી નમેરી.
પુષ્પધયો સુપ્ત સરોજ દેરી
પરે બમે અસ્થિર પાંખ, થેરી
ઉડે અને ત્યાં જ પડે ફરીફરી;
એવાં ક્રિયાધીલ હજો હળીદળી
મને જ દેખે સ્વપ્ને લળીલળી.
માણું આણું કાળજું કોરીકોરી
છોળો ફેરા લે અપાટે ઝંકોરી,
અસહ્ય આ છે સુખની કટોરી.
દેવી, તો ચે માપમાં પ્યાલી દેવી,
ભાંડભોળી નહિ જ ઉજારાથી બધી ખસતી બહેવી,
ભાવોની એકસાથે કથમ કરી ભરતી સર્વ ઉદ્ધામ રહેવી.

૨

કટારની સીધી સચોટ સોસરી
અઢાથી લેરે ઉરને જ પાંસરી ?
જંખી રહું છું દગ રવામણાં હું
સમસ્ત એ જીવનમાં લહું લહું.
ન બીજું હુંથી કંઈયે સ્મરાય,
ચિત્રો સર્વે શૂન્ય લોપાઈ નાય.
પ્રાતઃકાલે કાનુકર્ણે વરેણ્ય
ભૂંસાય વારાગળુ ચન્દ્ર રમ્ય,
વિશ્વાન્તરૂમાં વ્યાપી રૂઢે અવ્યક્તર્ગ
રેલાવી કે તેજધારે ત્રિવર્ગ;
વર્ચસ્વી તેવાં નયનાભિરામ

—યહી બધું અંતરે આ ભરાય
ને ચન્દ્ર, તારા સમ જોસરે-બધી
ઉપાંગ લાવણ્ય તણી ઉપાધિ,
ખન્નેનું ત્યાં વાન્ય સંધાન થાય.

હિંડવેરા હૃદયમંદના સર્વ ઉપાત ભાય,
દિનેનાં હોપ માય, બળહળ બગતી બે જ આંખો જણાય.

૩

એ દ્રષ્ટિ માટે પ્રિય ? મેં ચ કંટકું
કીધું હતું જીવન કાલુંકાલું.
બંધ્યો હતો એ જ સુધાની ધારમાં,
નદીજળે, — સિન્ધુતણા જીવાળમાં,
પૃથ્વીતટે, પ્રકૃતિના પરાગમાં,
ને માનવી જીવનની સુવાસના,
અન્તે કદાચ ગયું પાત્ર ત્યારે
આવ્યાં હશે ભેરવ પૂરૂદારે,
ને ભીતર્યા શન્યધરે ઉતારે.
અંબાર બીલી ચકવા જ મારે,
આવેલાને રાખવા સંધરીને

ના આ નાનાં પાત્રો માંહે સમાય,
છાએ છાએ ઉછળી પડતી રેલ એ પહારે ધોય,
હેમાનાં હોં જોડી ધસમસ ધસતાં પૂરમાં લાંબી બંધે.

૪

આ જંબના છે મધુરી, બકારી
પીછા એણે લીધા એવો છ બારી,
બારે ચડી બત્રીસ પહોર ચારી.
મારેય બીજાં કંઈ કામ છે જો
સંસારની વેઠ ભરી રજે રજે
હેમું આણું ચાકડા પે ચડાવે
પોરોપોરો અધુરે રડાવે
એવા ધણું રો જગના રડાકુટા
—તણા બધા છે દુઃખના ન તોડા;
સંપ્રાપ્ત તે હો વેહવું જ, સહેવું.

[મિથોપલગિ-સાહિતી-મનહાસના-સંગ્રહ]

૧

સંઢેલી લેને પ્રિય ? નેત્રપલ્લવી
ખમાય ના તેજતણી નવીતવી
ધારા સવંતી તીરછી નમેરી.
પુખંધયો સુખ સરોજ દેરી
પરે મને અસ્થિર પાંખ, પેરી
ઉઠે અને ત્યાં જ પડે ફરીફરી;
એવાં ક્રિયાચોલ દુગો દળીદળી
મને જ દેખે સઘળે લગીલગી.
માડું આણું કાળજું કોરીકોરી
હોળો દેશ લે ઝપાટે ઝંકોરી,
અસહ આ છે સુખની કટોરી.
દેવી, તો રે માપમાં ખાલી દેવી,
જાંઘણી તહિ જ ઉતારાની બધી મસ્તી બહેવી,
ખાવેલી ચોકસાચે કયમ કરી ભરતી સર્વ ઉદ્દામ રહેવી.

૨

કટારની સીધી સચોટ સોંસરી
અદાધી લોરે ઉરને જ પાંસરી ?
જાંખી રહું છું દગ શ્યામજાં હું
સમસ્ત એ શુવનમાં લહુંલહું.
ન બીજું હુંથી કંઈયે સ્મરાય,
ચિત્રો સર્વે શૂન્ય લોપાઈ નાય.
પ્રાતઃકાલે બાનુમળે વરેણ્ય
જૂંસાય તારાગણ ચન્દ્ર રમ્ય;
વિશાન્તરૂમાં બાપી રહે બલ્યમર્ગ
રેલાવી રે તેજધારે ત્રિવર્ગ;
વર્ચસ્વી તેવાં નયનાકિરામ

—ચક્રીઃ બધું અંતરે આ લરાય
ને અન્દ્ર, તારા સમઝોસરે બધી
ઉપાંગે લાવસ્ય તણી ઉપાધિ,
બનેનું ત્યાં બંધ્ય સંધાન થાય.

જેઠાધેરા હૃદયમંનના સર્વ ઉત્પાત બાય,
હૃદિને લોપમાય, બળહળ બગતી બેજ આંખો નજાય.

૩

એ દૃષ્ટિ માટે પ્રિય? મેં ચ કેટલું
કીધું હતું જીવન કાલુંકાલું.
અંજો દતો એ જ સુધાની ધારમાં,
નરીજો: — ચિન્ધુતણા જીવીજમાં,
પૃથ્વીતટે, પ્રકૃતિના પવાગમાં,
મે માનવી જીવનની સુવાસમાં.
અન્તે કટાર્થ ગર્વ પાત્ર ત્યારે
આભ્યાં દુગો ભેરવ પૂરણકારે,
મે જીતયા શૂન્યધરે ઉતારે.
અંબાર બીલી ચકવા જ મારે.

આવેલાંને રાખેલા સંધરીને
ના આ નાનાં પાત્રે માટે પ્રમાય,
છાળે છાળે ઉછળી પડતી રેલ એ જહાર પાયે,
હેવાના હોજે તોડી ધસમસ ધસતો પૂરમાં લોલુ નીચે.

૪

આ અખના છે મધુરી, અકારી
પીછે એણે લીધ એવો છે બારી,
બારે થડી બત્રીસ પહોર ચારી.
મારેય બીજા કંઈ કામ છે જો
સસારની વેઠ બરી રજે રજે.
હેમું આપું ચાકડા ચે ચકારે
પોશેપોશે અંજુકેરા રકાવે
એવા મણા ચે જગના રોકાટા
—તણા બંધા છે અખના ન તોટા;
સંભાવ તે સૌ અંધકું જ, રહેકું.

એથી તારાં ચિન્તને માત્ર રહેલું
 ના. પાલવે, તેથી જ આમં દહેલું.
 તારાં તેા ચાં કીકીનાં કામણાં છે ?
 ભાવેને ચે વેગ સોહામણાં છે.
 જંજા જેવા અટકા દહિરપથે
 આનન્દએધા ય અપાર વર્ષે,
 સમાધિમાં આતમને પ્રકથે.
 એ મધ્યે તું રાખશે ને વિશેષ
 તેા લાગશે આળ તને હમેશ.
 બૂલંગોને સામટા વારીવારી
 સંકેદી થે રમ્ય આ લીજ તારી.

થોડાં થોડાં નયન નયવી રાખવી શુભત ચારી,
 હૈયામાં ઘોળીઘોળી નવનીત હળવાં અર્પવાં માત્ર, વધારી !

★

મધ્યાહ્ન

ઉમારાંકર જોવી

હતી દિતિજ હાંદતી, પ્રખર પ્રોમ ધખતો. હતો,
 અધોર અવધૂતંરી હતી છટા જ મધ્યાહ્નની.
 વિલાઈ ભયદ્રખળી નહિંથી છાંયડી સો ખની,
 અને અખિલ રોમરોમ અવકાશ ખળતો હતો.
 હતો પવન એક ? કે ભલુકતો શું ભડકો હતો ?
 ઝળેળી ઉઠતાં અરણ્ય તરુજીંડ ને ઝાંખરાં,
 જરી છણછણી ઉઠ્યાં ઝરણનાં મૂંગાં ઝાંઝરાં;
 નિરગ્નિ દવ સુષ્ટિને પટ અદ્વામ ભમતો હતો.
 હતું સકલ શાન્ત, છાપી મહીં મેં, ય નિઃશ્વાસ તો
 હતો સીધ કબોલી; ત્યાં લણુક એક વટોળિયો
 ઉઠ્યો કહીંથી, ને પૂઠે પકડવા જ નાણું જતો
 ન હોય ત્યમ વાડ પાછળથી ટોમ ખર પોળિયો
 પઠ્યો સુકલ ગેતરે મજબ હેંચી હેંચી કરી:
 સણવ ઘમ સુષ્ટિ હાથ ! અવનીની મૂર્છા સરી !

૬ મુન, ૧૯૪૫

નિર્મલ

વિક્રમ સંવત

જેણે ભારતની ધરતીને
પરદેશીઓથી મુક્ત કરી-
જેણે આર્યાવર્તની
સંસ્કૃતિને ઠાલિદાસ,
વસાહુભિહાર, ધનવંતરી,
વૈતાલ જેવાની વિદ્યાથી
ઉજળા કરી — વિક્રમ
સંવતના સર્જક પરાક્રમી
વિક્રમાદિત્યનું જીવન

પ્રકાશનું
ભવ્ય ઐતિહાસિક
સર્જન :

વિક્રમાદિત્ય

લિંગશર્ક : વિજય ભટ્ટ * કલા : કનુ દેસાઈ

— ભૂમિકા —

પૃથ્વીરાજ, પ્રેમ અદીબ, બાણુરાવ પેઢારકર
રત્નમાલા, રંજના

*

કલા, સંગીત, નૃત્ય,
સંવાદ, બાણકલામાં
મુંદર ભાત પાડતું ચિત્ર

☆

રોજ : ૧, ૪, ૭, ૧૦

એડ. બુકિંગ : દેથી ૧૨, ૪ થી ૭

— તુમારા શહેરમાં તુવતમાં
આવી વેફુ છે —

સુખમાં હજારો પ્રેક્ષકોના
રોજ બ રોજના વધતા
સત્કાર સાથે આગળ વધી
શકું છે.

☆

☆

☆

સુ પ ર

• એવરગ્રીન સીલીઝ •

સંશોધનમાં અકસ્માત

ડૉ. મુરેશ એમ. શેઠના એમ.એસસી., પીએચ. ડી.

અકસ્માતને લીધે કેટલીકવાર અણધાર્યાં લાભો થાય છે. કેટલાકનાં જીવનમાં કોઈ આકસ્મિક બનાવને લીધે અણધાર્યું પરિવર્તન થાય છે. આકસ્મિક બનાવોએ વિજ્ઞાનમાં મહો મેટો ફાંજો આપ્યો છે. વિજ્ઞાનનાં અનેક ક્ષેત્રોમાં આજે મહાન અણતી કેટલીક શોધો કોઈ નાનકડી પ્રયોગશાળામાં બનેલા કોઈ નાનકડા અકસ્માતને જોવાની છે. આવી કેટલીક શોધો નીચે વર્ણવી છે. એક વસ્તુની શોધ કરવા જતાં બીજું જ વસ્તુ મળે અથવા તે કોઈ વસ્તુનો ખ્યાલ પછુ ન હોય તે વસ્તુ અણધારી રીતે શોધાયું તે આકસ્મિક શોધ. કાલબસની અમેરિકા ખાતેની શોધ એ ઇતિહાસમાં એક મહાન આકસ્મિક શોધ તરીકે જાણીતી છે. કાલબસને અમેરિકા જવો કોઈ ખંડ અણુશોધો પાડ્યો. હશે એવો ખ્યાલ પછુ ન હતો. તે તો મુરેશ્વરી હિંદ આવવા માટે દુકા રસ્તો શોધવા નીકળ્યો હતો. જ્યાં તે તને નવો ખંડ હાથ લાગ્યો.

રંગનો ક્ષેત્રમાં

રંગની ઉપયોગિતાનો તો સર્વેને ખૂબ ખ્યાલ હશે. રંગને લીધે જ જગત સુશોભિત અને સૌંદર્યમય બન્યું છે. આજથી લગભગ ૮૫-૮૬ વર્ષો પૂર્વે સર્વે રંગો પ્રાણીઓ અથવા વનસ્પતિઓમાંથી મેળવવામાં આવતા. ગળદેના ડોકામાંથી ખૂબ રંગ, હજારમાંથી ખીંચી રંગ, મજાક, કમુખા વગેરેમાંથી લાલ રંગ, મેળવવામાં આવતા. કેટલીક નાનાં જંતુઓમાંથી પછુ રંગો મેળવવામાં આવતા. રાખલા તરીકે, સીરીબન પપૈલ નામનો રંગ મેડિટેરેનીયન સમુદ્રના કિનારા પર મળી આવતી નાનકડી ગોઠજળાઓની એક નસમાંથી મેળવવામાં આવતો. સેકેડો ઝેફિળમાંથી પર સ્પ્રિંગિયા કરો લ્યારે મોડું એક રતલે રંગ મળે. એટલે તેની કિંમત પછુ રતલના રૂપિયા ૨૦૦૦ થી વધુ હતી. કોચીનીલ, લાખ વગેરે રંગો પછુ તાનકાં જંતુઓમાંથી મેળવવામાં આવતા. એક આકસ્મિક શોધ આ સ્થિતિ થોડાં જ વર્ષોમાં પલટી નાખી.

૧૮૫૬ની આસપાસ આલતી હતી. ૧૮ વર્ષનો વિવિધમ પરફોર્મિંગ હાઈલેન્ડની એક નાનકડી પ્રયોગશાળામાં કૃત્રિમ રીતે કબીનીના બનાવવા માટે પ્રયોજી કરતાં હતાં. એનીલીન સફેદ નામના એક પદાર્થમાં તેણે થોડાશીષ્યમ કાઈક્રોમેટ અને સલ્ફ્યુરિક એસિડ નાખ્યા. કચીનીન મેળવવાની આશા સેવતા પરફોર્મિંગ રાસાયણિક મિશ્રણ છાણું પડ્યું. ગયું તે જોઈને ગડો કાળો પદાર્થ વાસણમાં રહ્યો. બીજા કાઈક્રોમેટ તે ફેંકી દીધો. હોત પછુ પરફોર્મિંગ કુત્રકસરતિ તીવ્ર હતી. તેણે તે પદાર્થને પાણી સાથે ઉકાળ્યો તો તેમાંથી નીકળી આવ્યો. રંગ મળ્યો. તે રંગથી તેણે ખર્ચા રંગમાં તો સુંદર રીતે કપડાં રંગાયાં. પરફોર્મિંગ લીધે એનીલીન અણુકદ હલકું તેમાં ટાલુપ્રકીન નામનો બીજો એક પદાર્થ થોડા પ્રમાણમાં હતો અને તેથી નીકળી આવ્યો રંગ બન્યો હતો. આવી રીતે અકસ્માતથી જ પહેલવહેલો 'માવ' નામનો આ-કૃત્રિમ (Synthetic) રંગ બન્યો તે કૃત્રિમ રંગના વિજ્ઞાન ક્ષેત્રનો પાથો નાખ્યો વિવિધ ક્ષેત્રો.

એમાં આજે વપરાતા અસંખ્ય રંગો મધ્ય કૃત્રિમ રંગો હોય છે. એ હાનરથી વધુ કૃત્રિમ રંગો આજે જાનરમાં મળે છે. દિલ્હી ૨૨ વર્ષે લગભગ ત્રણ કરોડ રૂપિયાના કૃત્રિમ રંગો ૬૨ વર્ષે આપાત કરે છે.

રંગના ક્ષેત્રમાં અનેક શેષો અકસ્માતથી થઈ છે. ૧૬૮૭માં 'મોનાસ્ટ્રલ બ્લુ' (monastral blue) નામનો એક સુંદર બુરો રંગ ખાનરમાં મુકાયો. આ રંગ તેજા, ઘારો, પાણી, પ્રકાશ વગેરેથી ખરાબ ચતો નથી. આ રંગ જે થેલો સાંચીની જે બતનો રંગ કહેવાય છે તે અકસ્માતથી શેષાયો હતો. ૧૯૨૮માં સ્કોટલેન્ડના રંગના એક કારખાનામાં થેલીમાર્ફ નામનો એક પદાર્થ બનાવાતો હતો. એક દિવસ એકઠ્ઠા બનાવતાં બચડી ગયો. તપાસ કરતાં જણાયું કે એક બુરો રંગ બહુ જ થોડા પ્રમાણમાં અંદર બન્યો હતો અને તેથી જ થેલીમાર્ફ જેનો રંગ સફેદ છે તે રંગીન બન્યું હતું. જે વાસણમાં થેલીમાર્ફ બનાવવામાં આવતું હતું તેમાં નાનાં કાણાં પાયાં હતાં ને ત્યાંનું 'ઇનેમલ' ઉપડી ગયું હતું. આથી થોડાં થેલીમાર્ફનાં સમાવેશમાં આવતું હતું અને તેથી આ નવો રંગ બન્યો હતો! ઇંગ્લેન્ડનાં વિશ્વવિદ્યાલયના વિખ્યાત રાસાયનિક પ્રો. લીનરડીએ આ રંગ પર સંશોધન કર્યું અને તે કયી રીતે અને કંઈ તે શેષાયું. આજે આ રંગ અને તે બતનો બીજા અનેક રંગો મોટા પ્રમાણમાં વપરાય છે.

કૃત્રિમ રીતે ગળી બનાવવા માટે અનેક પ્રયત્નો કર્યા હતાં. જર્મન રાસાયનિકોએ કર્યા હતા. નેપોલીન (કામરની જાળાજો, જે જંગલિનાશક તરીકે વાપરવામાં આવે છે તે પદાર્થ)માંથી થેલીક એસિડ નામનો એક પદાર્થ જે ગળી બનાવવા માટે જરૂરનો હતો તે બનાવવા માટે અનેક પ્રયત્નો થયા હતા પણ તે મોટા પ્રમાણમાં બનાવી શકાતો ન હતો. 'બરીક એનીલીન ઓ સોડા ફેબ્રીક' નામનાં મંજલર રાસાયનનાં કારખાનામાં એક રાસાયન શાસ્ત્રી, લેર સેમર, ૧૮૯૫માં નેપોલીનને સલ્ફ્યુરીક એસિડ સાથે ગરમ કરી તે બનાવવા પ્રયત્ન કરતો હતો. મિથેન દહાવવા માટે કાચની નળી લેવાને બદલે ઘસોમીટરથી જ તે મિથેન દહાવતો હતો. ઘસોમીટર કાચનું ને પારો અંદર પડ્યો. સલ્ફ્યુરીક એસિડ સાથે તેનો સંપર્ક બન્યો. આ સંપર્કબળ ઉદ્દીપક (Catalyst) તરીકે કામ આવ્યો ને 'થેલીક એનહાઈડ્રાઈડ' મોટા પ્રમાણમાં મળ્યો. આ રીતે મોટા પાયા પર વાપરવામાં આવી. ગળીની કૃત્રિમ બનાવટ સહેલી બની ને દિલ્હી ગળીનો ઉદ્યોગ તાલ પામ્યો. ૧૮૯૭માં હિંદુસ્તાનમાં ૪૪ લાખ એકર જમીન ગળીના ઉડાચી છવાઈ રહી હતી, ૧૯૧૨માં તે ધટીને ફક્ત ૨ લાખ એકર થઈ હતી. ૧૮૯૬-૯૭માં હિંદુસ્તાન ૮૦૦૦ ટન ગળી પરદેશ મોકલતું હતું અને આની કિંમત લગભગ રૂ. ૪ કરોડ જેટલી હતી; ૧૯૦૪-૦૫માં તે નિકાસ ધટીને ૩૦૦૦ ટન જેટલી થઈ જેની કિંમત રૂ. ૧ કરોડથી કાંઈક વધુ હતી. થોડાં વર્ષો પછી તે નિકાસ બિલકુલ બંધ પડી. કૃત્રિમ ગળીની જર્મનીની પેદાશ જે ૧૯૦૦માં ૨૫૦૦ ટન હતી તે ૧૯૧૭માં વધીને ૩૦,૦૦૦ ટન થઈ હતી.

જે કંપનીની પ્રયોગશાળામાં ઉપલી-શોષ થઈ હતી તે પહેલાં તે જ પ્રયોગશાળામાં પ્રો. કારોએ એલીઝીન રંગ બનાવવાની શોધ આકસ્મિક રીતે કરી હતી. આ રંગ મજાકનાં ખુલ્લોમાંથી મેળવવામાં આવતો હતો. એક દિવસ પ્રો. કારો ઓન-માકવીનેન નામના એક પદાર્થના ચુલ્ખમાં તપાસતો હતો. આ પદાર્થ તેણે સલ્ફ્યુરીક અને ઓક્સેલીક એસિડ સાથે

ગરમ કરવા લાગ્યો. તે પ્રયોગ વિશે તે બૂલી ગયો અને બહાર ગયો. ત્યારે આવીને જોયું ત્યારે આખી લેબોરેટરીમાં ધુમાડો ધુમાડો થઈ ગયો હતો. ને જે વાસણમાં તેણે એન્મા-કવીનેન ગરમ કરવા મૂક્યો હતો તેમાં લાલ રંગ તૈયાર થયો હતો. આ રંગ હતો એલીઝરીન.

આજ ડો. કારો બીજી એક શોધ કરવા લાગ્યો. ઈથેલેનની એક પ્રયોગશાળામાં તે કામ કરતો હતો. નાઈટ્રીક એસિડમાંથી કાલસ (કાલગેસને બધ વાસણમાં ગરમ કરવાથી મળતો વાયુ) પસાર કરવાથી શી અસર થાય છે તે તે તપાસતો હતો. નાઈટ્રીક એસિડમાંથી કાલગેસ તે પસાર કરતો હતો. તેટલામાં એક બીબે. પ્રિસિસર તેના ઓરકામાં આવ્યો. ને ડો. કારો તેની સાથે બહાર ગયો. જતાં જતાં કાલગેસની ચાવી બધ કરવાનું બૂલી ગયો હતો. બીબે દિવસે આવ્યો ત્યારે તેની અંબુષી વચ્ચે તેણે જોયું તો નાઈટ્રીક એસિડ ઉપર એક પ્રવાહી પદાર્થ તરતો દેખાયો. આ પદાર્થનું પૃથક્કરણ કરતાં તે બેન્ઝીન અને નાઇટ્રોબેન્ઝીન એ બે પ્રવાહી પદાર્થનું મિશ્રણ હોવાનું નજીક. કાલગેસમાં સારા પ્રમાણમાં બેન્ઝીન હોવાનું આ પ્રયોગ પરથી જણાયું. આજે કાલગેસમાંથી હાલે દન બેન્ઝીન છૂંડે પાકવામાં આવે છે અને આ પદાર્થ અસંખ્ય ઉદ્યોગોમાં આજે વપરાય છે. કાલગેસમાં તેનું પ્રમાણ ૨ થી ૩ ટકા હોય છે.

આયોડીનની શોધ પણ આકસ્મિક રીતે થઈ હતી. ફ્રાંસના કિનારા પર રિશાઈહાડો મોટા પ્રમાણમાં બરતી સાથે ધસદાઈ આવે છે. આ છોડોને બાળીને તેમાંનાં પોટાશીઅમ અને સોડીઅમનાં ક્ષારો ઉપયોગમાં લેવાતા. ૧૮૧૧ની માહત્તા બનાં કુર્તો નામના એક રેસ રસાયનશાસ્ત્રીએ તે છોડોને બાળીને રહેલી રાખને પાણી સાથે ઉકાળી. જે કાવણુ આવ્યું તેને તેણે વધારે ઉકાળી સોડીઅમ અને પોટાશીઅમ ક્ષેરાકાષ્ઠ વગેરે ક્ષારો છૂટા પાક્યા. બાકી રહેલા કાવણુમાં તેણે અંધારેને તેજ્ય નાખ્યો ત્યાં તો જાંબુડીઆ રંગનાં ધુમાડા અંધરથી નીકળવા લાગ્યા જેમને કારવાયી જાંબુડીઆ રંગના કણો છૂટા પાક્યા. આ હતું આયોડીન. આજે આયોડીન ઔષધિમાં ને બીજા અસંખ્ય ઉદ્યોગોમાં વપરાય છે.

એસેડીલીન વાયુની શોધ એ એક બીજી આકસ્મિક શોધ. આ વાયુ ત્યારે બને છે ત્યારે સહેા પ્રકાર આવે છે. ઘણા ફેરીઆઓ આ વાયુની બતીઓ વાપરે છે. આ વાયુ ફક્ત બાળવા મટે જ નહિ પણ બીજાં અનેક રસાયણો બનાવવા માટે વપરાય છે. એમેરિકાના એક વિજ્ઞાની વિલ્સન ચૂનો, જે ફેરશીઅમ ધાતુની ગરમ છે તે, અને કાલસો એ બે લઈ તેનું મિશ્રણ બનાવી તેમાંથી ફેરશીઅમ ધાતુ બનાવવા પ્રયત્ન કરતો હતો. ધાતુઓની ગરમને કાલસા સાથે ગરમ કરવાથી તેમાંથી ધાતુ છૂટી પડે છે. હાખલા તરીકે લોખંડની ગરમમાંથી કાલસા સાથે ગરમ કરી લોખંડ છૂંડે પાકવામાં આવે છે. ચૂનો અને કાલસો એ બંનેને ગરમ કરવાથી એક કાળાવ પડતો પદાર્થ બને, તે પદાર્થને પાણીમાં નાખતાં જ એસેડીલીન વાયુ મોટા પ્રમાણમાં બહાર આવવા લાગ્યો. ફેરશીઅમ ધાતુ મળવાને બદલે વિલ્સનને ફેરશીઅમ કાર્બાઈડ નામનો પદાર્થ મળ્યો હતો અને તેનાં પર પાણીની પ્રક્રિયાથી એસેડીલીન વાયુ ઉત્પન્ન થાય છે. આજે ફેરશીઅમ કાર્બાઈડ મોટા પ્રમાણમાં બનાવાય છે અને તેમાંથી મળતો એસેડીલીન વાયુ કૃત્રિમ રજર, 'પ્લાસ્ટીક' પદાર્થો વગેરે બનાવવા માટે મોટા પ્રમાણમાં વપરાય છે.

આરોગ્ય નોખેલ, જેણે દર વર્ષે યાંત્રિક, સાહિત્ય, રસાયણ, ભૌતિકવિજ્ઞાન તે વૈજ્ઞાનિક ક્ષેત્રમાં સર્વોત્તમ પ્રવાસ માટે પાંચ નોખેલ પારિતોષિક આપ્યાં છે તે ૧૯મી સદીનો એક સ્વામીનો રાસાયણિક હતો. દારૂગોળો બનાવવાનું તેનું કારખાનું હતું. લેબોરેટરીમાં કામ કરતાં કરતાં એક દિવસ તેની આંખો કપાઈ. 'ઈયર', 'આલ્કાહોલ' ના પ્રવાહી મિશ્રણમાં ઘોડું 'મનકોટન' (દારૂગોળામાં વપરાતું કે) ગોળાળીને તેણે કાલોડીન નામનો એક ચોક્કસ પદાર્થ બનાવ્યો અને વાજેલા પર તે લગાડ્યું કાલોડીનમાંનાં ઈયર અને આલ્કાહોલ દાવણો બીડી બધ ત્યારે એક પાતળું રખર જેવું પદ રહે છે. નોખેલે વિચાર કર્યો કે કાલોડીન અને નાઇટ્રોગ્લીસરીનનું જો મિશ્રણ કરીએ તો કેમ કે નાઇટ્રોગ્લીસરીન પ્રવાહી છે અને સહેજ આંધો લાગતાં ફાટી છે. આ લખકેર રોકાઈ પદાર્થ સાથે બીજે કાંઈ પદાર્થ જેળવીને તેની અપહરતા ઝોળી કરવાની જરૂર હતી. આંખો કપાવાના અકસ્માતે તેને કાલોડીન અને નાઇટ્રોગ્લીસરીનનાં મિશ્રણને ખ્યાલ આવ્યો. આ જેનું મિશ્રણ કરતાં જેલી જેવો એક પદાર્થ તેને મળ્યો, જે રફાઈ થયા વગર એક ઠંડાણથી બીજે ઠંડાણે લઈ જઈ શકાય છે. આનું નામ 'બ્રાસ્લીય જીલેટીન'. આધુનિક લઘુઓમાં આ પદાર્થ મોટા પ્રમાણમાં વપરાય છે.

ભૌતિક વિજ્ઞાનમાં

રસાયણનાં ક્ષેત્ર સિવાય બીજાં પંચ વિજ્ઞાનનાં અનેક ક્ષેત્રોમાં અકસ્માતથી મોટી શોધો થઈ છે. ભૌતિક-વિજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર આપણે તપાસીએ. ૧૭મી સદીની શરૂઆતમાં હોલેન્ડના ખીસલમ્મ આમમાં લીપરરો નામના એક અસ્થા બનાવનારે એક દિવસ બે લેન્સ બેઠી કરી અને તેમાંથી એક વાયુદિશા સમવર્તા મરખા તરફ જોયું. તે તો છક જ થઈ ગયો. તેને મરખા જોધો દેખાયો એટલું જ નહિ પણ ધણો મોટો ને ધણો પાસે જાણાયો. તેણે એક નળીમાં બે લેન્સો ગોઠવીને ચહેલો દેસેરકાપ બનાવ્યો. પછી તો ગ્લીસિયો અને બીજા અંગ્રાજીસાહીઓએ દેસેરકાપ બનાવ્યા ને નકોમંડળનાં રહસ્યો ઉઘાડાં પડ્યાં. નકોમંડળના મહો અને અસંખ્ય તારાઓને ઝીણવટથી ચંચોલે અભ્યાસ દેસેરકાપને જ આશ્ચર્ય છે ને! આ એક જ શોધથી અંગ્રાજીવિદ્યામાં અનેક મહાન શોધો દાકય બની.

૧૮મી સદીની વાત છે. ૧૭મી નવેમ્બર ૧૭૮૮નો દિવસ. ઈટાલીના એક શરીર-રચનાશાસ્ત્રી લુઈજી ગેલ્વેનીએ એક હેડકાને ઝીરીને તપાસ્યો. તપાસ પૂરી થયા પછી તે ઝીરેલા હેડકાને દેંજલ પર મૂકી બહાર ગયો. તેણે એક મદદનીય તે હેડકાના પગને એક શીર્ષિકાથી અડ્યો ત્યાં તો હેડકાના પગને અધિક લાગ્યો. ગેલ્વેનીને આ વાતની ખચર પડી. તેણે તપાસ કરી તો તેને જણાયું કે કાંઈ બે પાણના દુકાઓ ભેડીને તંત્રુઓ અને સ્નાયુઓના સમાગમમાં લાવવામાં આવે તો વિદ્યુતપ્રવાહ ઉત્પન્ન કરી શકાય છે. આ શોધ પરથી કાલેન્ડ વોલ્ટા નામના બીજા એક ઈટાલિયને બે જુદી પાણના દુકાઓ લઈ તેમને ખીકનાં દાવજુમાં ગોળી વિદ્યુતપ્રવાહ મેળવવા વોલ્ટેઈક બેટરી બનાવી. આજે ઠેર ઠેર વપરાતી સ્ટોરન્ડ બેટરીઓ આ સિદ્ધાંતને જ આધારી છે.

વિદ્યુતનાં ક્ષેત્રમાં બીજા એક અત્યંત જોમ વિદ્યુત અને 'લોહચુંબકનાં' પરસ્પર સંબંધની છે. આ શોધ ૧૮૨૨માં હાંઝ એસ્ટ્રૅન્ડ નામના કાપનહેમનના વિજ્યવિદ્યાલયનાં ભૌતિકવિજ્ઞાનના પ્રોફેસર આર્થરિમ્ક રીલે કરી હતી. કલાસમાં એક દિવસ તે શીખવતો હતો. કાંઈ એક પ્રયોગ બતાવવા તેણે એક તારમાંથી વિદ્યુત પસાર કરી. બાજુમાં એક

લોહચુંબકની સીધી હતી. તારમાંથી વિદ્યુત પસાર કરી ત્યારે તે 'સોલ્' કોઈ એક બીજી દિશામાં ફરેને રિયર થઈ. લોહચુંબક અને વિદ્યુત વચ્ચેના પરસ્પર સંબંધ આ રીતે શોધાયો. આ શોધ પરથી ચોક્કસ વર્ષે બીજી શોધ થઈ અને તે એકએક તારનાં વિદ્યુત-માંથી વિદ્યુત પસાર કરીને તે વચ્ચે લોખંડનો ટુકડો મૂકીને તો તે લોખંડનો ટુકડો લોહ-ચુંબક બને છે. આ શોધ વિદ્યુત-લોહચુંબક (electro-magnetism) નું નવું ક્ષેત્ર ખોલ્યું, જેને લીધે અવનવ વિદ્યુતવિદ્યા જેવાં કે ટેલીગ્રાફ ટેલીફોન વગેરે બનાવવા આપણે સક્તિમાન થયા છીએ.

૧૮૬૫માં રૅલેન્ડ વર્કબર્ગનાં વિશ્વવિદ્યાલયમાં ભૌતિકવિજ્ઞાનનો પ્રોફેસર હતો. એક નળીમાંથી હવા કાઢી નાખી બહુ જ ઘોડા પ્રમાણમાં જુદા જુદા વાયુઓ ભરી તેમાંથી વિદ્યુત પસાર કરવાથી શું થાય છે તે પર તે પ્રયોગો કરતો હતો. બાલુમાં જ ભેરીઅમ પ્લેટીનોસાઈનાઈડ નામના પદાર્થવાળો એક કાચળ પડ્યો હતો. ત્યારે તે નળી, જે એક કાળા કાઈમોઈડના કબજામાં રાખવામાં આવી હતી, તેમાંથી વિદ્યુત પસાર કરવામાં આવતી ત્યારે બાલુમાં પડેલો ભેરીઅમ પ્લેટીનોસાઈનાઈડવાળો કાચળ ચળકતો, રૅલેન્ડે આ જોયું, તેને નવાઈ લાગી તે તેણે પણ પ્રયોગો કર્યા ત્યારે તેને સમજાયું કે, જે નળીમાં એક ભૂતનાં કિરણો ઉત્પન્ન થતાં હતાં જે એ નળીમાંથી જ નહિ પણ કાળા કાઈમોઈડના પોખામાંથી આરપાર નીકળી પેશા કાચળ પર પડતા હતાં. આ કિરણોને તેણે ટ્રાન્સ-કિરણો (X-rays) નામ આપ્યું. આ ટ્રાન્સ-કિરણો આજે વૈદકનાં ક્ષેત્રમાં જ નહિ પણ અનેક ઉદ્યોગોમાં, જેવા કે લોખંડના ઉદ્યોગમાં, કુદરતી ને બનાવકી રસમ પારખવા માટે વગેરેમાં બહુ જ ઉપયોગી થઈ પડ્યા છે.

એકરેસ નામના એક ફ્રેંચ વિજ્ઞાનીએ યુરેનીઅમ નામની ધાતુના કેટલાક ક્ષારો એક કબાઈમાં મૂક્યા હતા. તેની પાસે જ કેટલાક ફોટોગ્રાફિક કાચો પ્રકાશથી બગડે નહીં માટે કાળા કાચળમાં પીટેલા પડ્યા હતા. કેટલાક સંખત પછી તેણે જોયું તો આ કાચો પર સફેદ ધાતુ પડ્યા હતા. તપાસ કરતાં જણાયું કે યુરેનીઅમના ક્ષારોમાંથી ત્રણ ભૂતનાં કિરણો નીકળતાં હતાં જેને લીધે આ કાચો પર ધાતુ પડ્યા હતા. એકરેસના કહેવાથી મેક્સ ક્યુરીએ અનેક મૂળતત્ત્વોના ક્ષારો અને ખનિજ ધાતુઓ તપાસી જેવા-આ કિરણો કયા કયા ક્ષારો અને ખનિજ ધાતુઓમાંથી નીકળે છે તે જોવા. યુરેનીઅમની ખનિજ ધાતુ પોચલ્લેટ શુદ્ધ યુરેસીઅમના ક્ષારો આપે છે તેના કરતાં પણ વધારે જલદ કિરણો આપતી હોવાનું જણાયું. ખનિજ ધાતુમાં રહેલા જુદા જુદા ક્ષારો તેણે છૂટા પાડ્યા અને મદામકેરીને છેવટે રેડીઅમ મૂળતત્ત્વની શોધ કરી. આજે રેડીઅમ બજારને કેટલું ઉપયોગી થઈ પડ્યું છે.

વૈદક ક્ષેત્રમાં

હવે આપણે વૈદક ક્ષેત્રમાં આકરિયકની તે થએલી કેટલીક શોધો જોઈએ.

મીનકોવસ્કી અને મેકરોંગ નામના જે વૈજ્ઞાનિકો પેનકિસ નામની કારીરમાં રહેલી મથિતો પાચનક્રિયા સાથે શો સંબંધ છે તે તપાસતા હતા. પ્રયોગશાળાના એક મદદનીશો જોયું કે એક દૂતરો જેનું પેનકિસ કાઢી લેવામાં આવ્યું હતું તેના મૂત્ર આગળ માખિાનું ટોણું મથકમથક હતું. અરણ્ય તપાસતાં જણાયું કે તે મૂત્રમાં સાકરનું પ્રમાણ વધારે હતું. આ ઉપરથી પેનકિસ એ શરીરમાં સાકરના નિયમન માટે આવશ્યક છે એમ નક્કી થયું. પેનકિસ જે જરાબર કામ ન આપે તો મધુપ્રમેહ (ડાયાબીટીસ)નો રોગ થાય છે.

બેન્ડીંગને બેરદ નામના એ કેનેડિયન વિજ્ઞાનીઓએ ૧૯૨૧માં પેનક્રિસમાંથી 'ઈન્સલીન' નામનો પદાર્થ નીકળે છે એ ખતાલું. આ પદાર્થને લીધે શરીરમાં સાકરનું 'ઓક્સીડેશન' ઘણું છે. ને-શરીરને ઝરમી મળે છે. આને 'ઈન્સલીન'નાં ઈન્જેક્શનો લાગે. મધુપ્રમેહનાં દર્દીઓને અકાળ મોતમાંથી બચાવી રહ્યાં છે.

અમેરિકાની ગુજરાત જનરલ ઇલેક્ટ્રીક કંપનીના કેટલાક ઇજનેરો રૂડિયો વગેરે માટે વપરાતાં વિદ્યુતચક્રાં (high frequency transmitters) આગળ કામ કરતા હતા. એક મહત્ત્વનીચેને એવો અનુભવ થયો કે જ્યારે તે આ ચક્ર આગળ કામ કરતા ત્યારે તેના શરીરની ઝરમી વધી જતી ને જલ્દી તાવ આવ્યો હોય એવું લાગતું; જ્યારે તે બહાર જતા ત્યારે શરીર પાછું તેની સાધારણ ઉષ્ણતા-ખતાવતું. આ રોધ પરથી કૃત્રિમ રીતે શરીરમાં તાવ પેદા કરવાનાં વિદ્યુતચક્રાં બનાવવામાં આવ્યાં. શરીરમાં આવી રીતે તાવ ઉત્પન્ન કરીને કેટલીક જાતનાં જંતુઓનો નાશ કરવામાં આવે છે. આ પહેલાં શરીરમાંથી પરમે, ચર્મી વગેરે રોગો મેલેરીયા તાવનાં જંતુઓ શરીરમાં કાબલ કરી તાવ ઉત્પન્ન કરી સારા કરવામાં આવતા. પણ આમાં ભય એ હતો કે જો આ તાવનું નિયમન ન કરી શકાય તો રોગો આ તાવથી ફેરવાઈ શકે તે ને ભય પામતો. વિદ્યુતચક્રની રોધથી શરીરની ઝરમી નોંધે તેટલા પ્રમાણમાં ને નોંધે તેટલા વખત વધારી શકાય છે.

રોગો જ વધી પર એક જાતની રોધ આકસ્મિક રીતે મધુ દની, ૧૯૨૬ની સાલમાં લંડનની સેન્ટ મેરી હોસ્પિટલની તબીબી શાળાનાં સહમન્ત્રણાચી (bacteriologist) પ્રો. જોસેફાઈર ફ્લેમીંગે કેટલાક પર ઉત્પન્ન કરતારા સૂક્ષ્મ જંતુઓ પર સચિયનકાર્ય કરતા હતા. માર્ક ફોરકાપ નીચે તપાસવા એક કાચ પર લીધેલા આ જંતુઓને તેમણે દવામાં પડી રહેલા દીધા હતા. યોગ્ય વખત પછી તેના પર દૂગ બાઝી, બીજા કાઈ હોત તો તે કાચને ફેંકી દેત પણ ફ્લેમીંગે તેમ ન કરતાં તે ફરી તપાસ્યો. ને પ્રવાહીમાં દૂગ બાઝી હતી. તે પ્રવાહી જંતુવિનાશક બન્યું હતું કારણકે તેમાં કાઈ નવો પદાર્થ ઉત્પન્ન થયો હતો. આ પદાર્થને તેણે પેનીસીલીન નામ આપ્યું કારણકે તે 'પેનીસીલીન મોટે-ડુમ' નામની દૂગ બાઝવાથી બનેલો હતો. ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટીના પ્રો. ફ્લોરીએ આ દૂગમાંથી શુદ્ધ પેનીસીલીન ને એક ધોળા રંગનો પદાર્થ છે તે જોયો પાડ્યો. ને અનેક પ્રયોગો તેના પર કર્યા. આને પેનીસીલીન મોટા પ્રમાણમાં બનાવાય છે ને લાખો માણસોની જિંદગી બચોનાં છી, સેપ્ટીસેમીયા, મેનિન્જાઈટીસ વગેરે જીવંતેથી મેલેરીયા સહ કરવામાં મોટા ભાગ બચાવી રહ્યું છે. કેટલાક રોગોમાં તો તે સફળ થવાથી, કરતાં પણ વધારે બ્લસ્ટરકાક નીવડ્યું છે.

૧૮૮૦ની આસપાસ જર્મનીનો મદન સૂક્ષ્મજંતુશાસ્ત્રી રોબર્ટ કોચ જુલ જુલ રોગોનાં જંતુઓ શુદ્ધ સ્થિતિમાં જોવાવા પ્રવર્તી કરતા હતા. એક રોગનાં એક જ જાતનાં જંતુઓ હોઈ શકે પણ ત્યાં તે કાઈ એક જાતનાં જંતુઓને કાઈ પ્રવાહી પદાર્થમાં સંભળીને ઉછેરવા જતા. ત્યાં તે દવામાંથી બીજા જંતુઓ આવીને તેમાં ભળી જતાં. એક વિવસ અચાનક તેની નજર પ્રયોગશાળાના ટેબલ પર પડેલા એક વધીગણેલા જાટા પર પડે. તેના પર લાલ, પીળા, જૂરા એવા કાષા પડેલા જખાના. તે પ્રખર વિજ્ઞાની હતો ને ચિત્રવિચિત્ર રેખાતી આવી વસ્તુને અવગણ્ય કર્યા બગર તે કાઈ જોડે જીવ ન દેતા. તેણે માઈક્રોસ્કોપના કાચો સાફ કર્યા, તેની કાચની પેટા સાફ કરી, ને પેટીવમના તાવથી કાચો પોતે મોટા ભાગ લઈ પાણીમાં નાખી માઈક્રોસ્કોપની તપાસ્યો. તેને એક જ

જાતનાં અસંખ્ય સુદૃઢજંતુઓ તરતા હોવામાં, તેણે બીજી શ્વેત લીધી ને બીજા રંગના કાષાવાળા ભાગ લઈ તપાસ્યો તો તેમાં વળી બીજી જાતનાં જંતુઓ હોવામાં, વળી ત્રીજા કાષમાંથી ત્રીજી જાતનાં પણ સર્વે એકસરખા જ જંતુઓ તેણે જોયાં. આ પરથી તે એવા અનુમાન પર આવ્યો કે જો એવી જોવા પડ્યાં પર જંતુઓ ઉછેરવામાં આવે તો જેમ પ્રવાહીમાં જુદી જુદી જાતનાં જંતુઓ ભેગાં થઈ જાય છે તેમ ભેગાં ન થઈ જાય અને જો કોઈ બહારનાં જંતુઓ અંદર પડે તો પણ તે જ્યાં પડે ત્યાં જ ઉછેરાઈ મૂળ જંતુઓ સાથે ભેળવાઈ ન જાય. આ રીતે તેને અચાનક જ જુદી જુદી જાતનાં જંતુઓ શુદ્ધ રિયાતમાં ઉછેરવાની રીત હાથ લાગી ને સુદૃઢ જંતુઓના અભ્યાસ સરળ થઈ પડ્યો.

બીજી ધણી જે શોધો આકર્ષિત રીતે થઈ છે તે જેમ નાના બીમાંથી મોટું, સાગ જેવું કાંક થાય છે તેમ આ નાના અકસ્માતોએ કે આકર્ષિત અવલોકનોએ મોટા મોટા ઉદ્યોગોના પાયા નાખ્યા છે. આ બધી શોધો અકસ્માતથી થઈ ખરી પણ તેથી એમ ન સમજવું કે કોઈને પણ આવા અકસ્માત નડ્યા હોય તો તેઓ આ શોધો કરી શકે. આકર્ષિત સદનાઓ તો અનેકનાં જીવનમાં જાતે છે. આકર્ષિત અવલોકનો અનેક માણસો કરે છે પણ તે સર્વે કંઈ મોટી શોધો કરતા નથી. અકસ્માતના લાભો તો તેઓ જ ઉઠાવી શકે કે જે દરેકનાં તેમને જોઈતા પવિત્રામ કરતાં જુદું જ હોય તો પણ, જે પરિણામ આવે તે ખરાબ તપાસે. અકસ્માતનો લાભ લેવાની તૈયારી હોવી જોઈએ, રાંદાને કરેલી ધૂ-ફિરોળની શોધ કેટલીક સ્ત્રીએ કરી હોત કારણકે તેને પણ જ્યારે તે રાંદાનેનાં જોવા મંત્રથી સંશોધન કરતો હતો ત્યારે ધૂ-ફિરોળથી પાસે પડેલી ફોટોગ્રાફિક પ્લેટા બચવાના અકસ્માત નડ્યો હતો પણ તેણે પ્લેટા કેમ જળી તેવું કારણ તપાસ્યા વગર તે ફોટો દોષી અને ધૂ-ફિરોળની શોધ તેના હાથમાંથી ચરી ગઈ.

ફેટલીક વખત તો પ્રશ્ન ઊઠે છે કે જાતની ધણી જે પ્રગતિ અકસ્માતને લીધે જ તો નથી ને? લાખો વર્ષો પૂર્વે ત્યારે મનુષ્ય જંગલી અવસ્થામાંથી મુધારાને પામે ચઢ્યો ત્યારે તેણે કૃત્રિમ રીતે પ્રેમશ ઇત્યન્ન કરવાની શોધ અકસ્માતથી જ કરી હતી ને? હવે તો ફેટલાક મહાન વિજ્ઞાનીઓ પણ એવા અનુમાન પર આવ્યા છે કે અનેક ખનાવો અણધારે રીતે જ ખને છે. એક મિલીગ્રામ રેડિયમમાંથી ૫૦ કરોડ પરમાણુઓ દર સેકન્ડે ફાટ છે ને તેમાંથી ફિરોળ નીકળે છે. રેડિયમનાં કયા પરમાણુઓ દર સેકન્ડે ફાટતા હશે, કોઈ જુદા થઈ જાયેલા પહેલા ફાટે એવું નો કંઈ નથી, તો પછી દર સેકન્ડે ફાટતા ૫૦ કરોડ પરમાણુઓ કેવી રીતે પસંદ કરાય છે, અણધારે રીતે જ ને? પરમાણુઓમાં રહેલા વિદ્યુતકણો (ઇલેક્ટ્રોન) પરમાણુમાં જ એક દેહાણેથી બીજે દેહાણે ફરતા હોય છે, કેવી રીતે અને કયા, અસુક જ કેમ, બીજા કેમ નહીં? સર આર્થર ઈય નાખના જીવનશાસ્ત્રીએ એક વખત કહ્યું હતું કે મનુષ્ય એ અર્થે વગરનાં વિષમાં એક અકસ્માત છે (' Man is a biological accident in an aimless universe '). પણ એ તત્ત્વજ્ઞાનોનાં જિંદાજીમાં આપણે નહીં જોતરીએ. જીવનના આકર્ષિત ખનાવોમાંથી કંઈક સાડું તત્ત્વ મેળવવું હોય તો યારીરિક અકસ્માતો સિવાયનાં અકસ્માતો પ્રત્યે અણુગતો ન લાવતાં તેમથી નો કંઈ સાડું. તત્ત્વ મળી શકે તે મેળવવા તેયાર રહેવું જોઈએ.*

* ' જોતલે પ્રિસિડેન્સી એડલ્ટ એન્સાઈક્લોપીડિયા 'ના આસપાસ ફેળવેલ ઈન્કીદમુદ્ધ એક સાયન્સમાં ૧૩મી નવેમ્બર ૧૯૪૩ને દિવસે આવેલું બ્યાખ્યાન.

ક્ર પ્રથાન ક્ર

। દષ્ટિપૂતં ન્યસેત્ પાદમ્ ।

પુસ્તક ૪૦

શ્રાવણ : ૨૦૦૧

અંક ૪

સરવડાં

૧૯૪૪

ઉમાશંકર જોષી

ક્ષિતિજની પેલી ધાર કોઈ જાગ,
ત્યાંથી વહી આવે પૂર પરાગ.
પરિમલલચી લહરીઓ હોંકે,
મત્ત બની નભ અલ્પઅલ્પ મોંકે,
તપ્ત રક્ત રગરગમાં બહેંકે,
ઢાલુ ઠારી ગયું આગ ?
વહ્યો આવે છે પૂર પરાગ.
ક્ષિતિજનીં

ક્યાંક મોહુલો રેલી ચાતા;
ધરા સર્વ ગંધાની માતા,
તેને હેચે નથી સમાતા

આજે અમર સુહાગ,
પાકવે કિલના પુષ્પ પરાગ.
ક્ષિતિજનીં

આલમાં મેલલ રંગ મરીલો, આંખમાં આંજી લઈ.
રંગ આછોઆછો આંખમાં ખૂંચે તે તો કેને કહું ?
જનમોજનમ સંધ્યાં કહેલી જોડલતા ઊભરાય,
આલમાં મેલનો મંડપ જૂલો, હેયું ત્યાં જૂલવા જાય.
પોપચાં ઊલળે, પાંપણ પલળે, સુવે આપું આકાશ;
આજનાં આંજણ ત્રિકાલ સોડે—એ સી ધરવી આશ ?
જરમર મોહુલો વરસે, વચમાં ઝીણી જબકે વીજ;
હેયાની કુંતે કે કોકિલ જાલે, મેમની હે છે પતીજ.

આશાનિરાસાના વીજલતારે નેણલાં ઝોલાં પચાવ,
હેશાની વાતડી આવડા મારા હેવામાં કેમ સમાય ?

*
* *

ભિમડયા એ આજ કેસ આગળા, સખી ! વાદળ આભ્યાં,
આને ધસમસતાં ગાંઠાંતર, હો સખી ! વાદળ આભ્યાં.
કાળુડાં કાળજકદ્દોલયાં, સખી ! વાદળ આભ્યાં,
જાણે ભિમટયાં યગુનાપૂર, હો સખી ! વાદળ આભ્યાં.
બાલુનાં સર્જને પી ગયાં, સખી ! વાદળ આભ્યાં,
જો આ ભિતરી માઝમરાત, હો સખી ! વાદળ આભ્યાં.
છેડો ભેડે રે તારો છેડો, સખી ! વાદળ આભ્યાં,
એની કયાં ગઈ તારવિવાળી જાત ? હો સખી ! વાદળ આભ્યાં.
અમથી અમથી ભેડે વીજળી, સખી ! વાદળ આભ્યાં,
એ તો મૂઢીમાં જાણી શે જાય ? હો સખી ! વાદળ આભ્યાં.
તારે પાલવડે જગમગ દીવડી, સખી ! વાદળ આભ્યાં,
ના એ જંગલો કેમે બુજાય, હો સખી ! વાદળ આભ્યાં.
આરો મેવાસ પડ્યો પંથમાં, સખી ! વાદળ આભ્યાં,
હજી મનની મૂઢી ધણી દૂર, હો સખી ! વાદળ આભ્યાં.
અંધારાં બૂંચે છે વાટડી, સખી ! વાદળ આભ્યાં,
કાંઈ ઘણું છે આ નયણાંનાં નૂર, હો સખી ! વાદળ આભ્યાં.

*
* *

✓ વાદળી જળુએ આજ મારે ડુંગરે,
ઢપણણુને ડુંગરે

આવ યેરું ઘમ્મકે
વીજલડી ઘમ્મકે
ટમકે હો આંખ સારી રાત મારે ડુંગરે,
રાજ મારે ડુંગરે-વાદળીં
આમ જુઓ, તેમ જુઓ,
આંખ એની કેણુ હુવે ?
કેવે અકેલ અલખેલ મારે ડુંગરે
આજ મારે ડુંગરે-વાદળીં

વાસુ વહો રંગમાં,
હસી અંગઅંગમાં,
છલકે છાતલડી આજ માટે કુંગરે
રાજ માટે કુંગરે. વાદળીં

જિભલી રૂહેજે રે કે રૂહે તારા હૃદયના ઠાંઠા,
મીતની પૂનમને રે કે દન રહ્યા કેટલા આડા ?
હરિયાવ દિલથી રે કે જિહ્વણીને આભલરી જીડી,
મીતની પારેવડી રે કે દોની તે પગલી દૂંડી ?
કુંમજુમ રમતાં રે કે વાટમાં ફળી શું રાંકડી ?
આંખ શીઠ ગાળે રે કે અમથી અમથી લાઠકડી ?
નાકમાં તો નથડી રે કે આજ અહો બીજની મૂલે !
સુખડાને માંઠવે રે કે બેલી હવે પૂર્ણિમા ખૂલે.
પાર્શ્વ વળી નોતી રે કે ધરતીના ઢળતા ઢાળે,
ક્ષાણ ભરી ફળી રે કે આજ કેરી સૂની પાળે.

આપાડી મેમલી રાતે,
હો મરમી !
આવી એક મેમલી રાતે,
હેમાં અધ્યાત્મ વાતે,
હો મરમી !
હેવાનાં વીતકની વાતે.
આંધ્રએ આંહુ આંખડી, આનંદે જિજ્ઞાસુ સુખ,
સમરા આ સંસારમાં સુંદરી ચોપે સુખ.
ચોપે છે પગલે દબાતે,
હો મરમી !
ફેરે છે કાળને કપાતે.
આપાડીં
એક સમે દન ટપકતો, માર કંઈ મહચોર,
આતમને અણચિંતથી લાગી મધ ઝકોર.
હયાં હેવાની સાથે,
હો મરમી !

અંધાર્યાંતાં એક ગાંઠે.
આવી એક મેઘલી રાતે,
હો મરમી !
આવાહી મેઘલી રાતે.

આવતીક વીજ પોપચાં વરસે જાગડી જાય,
જાણે પ્રભુ ! સુજ પાંપણે પાંપણે તુજ મોવાય.

વળીવળીને રાતભર ટપટપ નેવાં સુવે,
આજાજરખે એકલું કોણ રહીરહી સુવે ?
ત્રમકે તમરાં તિમિરમાં, તડુશી જલકણ ખરે,
✓ છડોળાં કદલીપણું પર ફારાં ખખટયાં કરે.
ધન ગગડે, થયરે ધરા, છાતીં જાંઠે છળી,
પઠલાં ગિરિગૌરવતા પ્રગટે ઉશી વળી !
પઠખાં ફરતા જીવની કોણ-વેદના કજે ?
ટપટપ નેવાંરવ થકી લશી પોપચાં ઢળે.

આવણુ હો !

અરમી વાટે તું રેલીય માં,
મારી બરીબરી હેલ, છેડીશ માં !

અરમી વાટે તું રેલીય માં.
ઝોલાં લે ધન ગગનમાં, સરવર ઉછળે છોળ.
છાલક જરી તુજ લાગતાં હૈયું લે હાથિાળ.

અરમી વાટે
આછાં છાયલ અંગનાં લેજે ના બિંબાય,
કાચા રંગનો કંચલો રખેને રેલયો જાય.

અરમી વાટે
આવણુ ! તારાં સરવડાં, મોરી અખિયનધાર,
તું વરસીને રહી જશે કોનાં ખારે માસં નિતાર.

અરમી વાટે તું રેલીય માં.
આવણુ હો !

[અઠાસી આદ્ય]

જડ અને ચેતનાની વચ્ચે એક ન બાજીની સકાય એવું દ્રવ્ય અને ધર્મગત વિરોધ સુરપદ જણાય છે એ વાત સ્વીકારી જ છુટકા છે. જો આ વિરોધ એ સત્ય વાત હોય તો જડપ્રકૃતિનું દિવ્ય રૂપાંતર નર્મ કલ્પનાવિલાસ સિવાય ખીજું કાંઈ સંભવી શકે નહિ. પરંતુ સાચા અદ્વૈતવાદની દૃષ્ટિથી જડને ચેતના ઉપરગતના કાંઈ પદાર્થ તરીકે સ્વીકારી શકાય નહિ. ઉપનિષદ જણાવે છે અન્નં વ્રજ, અર્થાત અન્ન મા જડ પણ ચિદ્રૂપન બ્રહ્મની જ અભિવ્યક્તિ છે. અન્ન અને શક્તિની મધ્યવર્તી-તત્ત્વોનું સાચું જ્ઞાન પામેતાં આપણને જણાય છે તેમનામાં કાંઈ ન બાજીની સકાય એવું દ્રવ્ય નથી. પાર્થિવ ચેતના અને બ્રહ્મ-સાક્ષાત્કારની મધ્યવર્તી અધ્યાત્મ ઉપલબ્ધિની વચ્ચેની સ્તરોનો મધ્યાર્થ પરિચય થતાં જણાય છે એક અર્થ સમિપદાનંદ જ ક્રમિક અવરોહણ દ્વારા અચેતન અથવા સુષુપ્તચેતન જડમાં પ્રુપાયેક છે અને ત્રણે તે જ ચેતનાની ક્રમિક અભિવ્યક્તિને માત્રે વિશ્વની લીલાનો વિસ્તાર કરી રહેલ છે. આપણે જોઈએ કે જો આ પરમ સત્ય છે તેઓ જ એક હોવા છતાં વિવિધ જોડામાં પ્રગટે છે, અદ્વિતીય હોવા છતાં અનંતરૂપે વિસ્તરેલ છે.

સમગ્ર સત્તાને આપણે જો બાજે બહેંચી શકીએ : પરાધ' (the upper hemisphere of existence) અને અપરાધ' (the lower hemisphere of existence). જે બધાં ભિન્ન તત્ત્વોથી સત્તા ધમધ છે એમને ઉપરના એ ભાગમાં ગોઠવી શકાય. પરાધ' સત્તા ભાગ્યવત સત્તાનાં ભિન્ન અંગો તેમજ શક્તિની અનેકી છે. પરાધ'માં સત, ચિત્ત અને આનંદ તેમજ સમિપદાનંદની સર્જનશક્તિ અને ચેતનાના અભિ-ભાવના આધાર રૂપ અતિમાનસ વિજ્ઞાન કે તુરિય શક્તિ રહેલાં છે. અપરાધ'માં અન્ન, પ્રાણ, મન અને તેમને ધારણ કરનાર તેમજ નિષત કરનાર અંતરાત્મા (soul or psycho),—જે માનવતત્ત્વમાં પહેલેથી ચૈતન્યરૂપમાં પરિણત (psychic being) થાય છે—રહેલાં છે. મનની ઉપર પણ કેટલાક સ્તર છે, જેમકે, ઉચ્ચતર મન (higher mind), પ્રજ્ઞામન (illuminated mind), સ્વજ્ઞામન મન (intuitive mind) અને ઊર્ધ્વમન (overmind). ઊર્ધ્વમન અપરાધ'ની છેલ્લી સીમા છે, પરાધ' અને અપરાધ'નું સંયોગમન છે.

અન્ન કે જડ સમિપદાનંદના સત્-તત્ત્વની સૌથી નીચેની અભિવ્યક્તિ છે, પ્રાણ મનનાની ચિત્-શક્તિની અભિવ્યક્તિ છે, મન અતિમાનસ વિજ્ઞાનની અભિવ્યક્તિ હવાયેલી કર્મપ્રણાલી છે, અને અંતરાત્મા બ્રહ્મજ્ઞાનના આનંદ-તત્ત્વનો પ્રગટ છે. આ બધાં તત્ત્વો મુળમાં એક અને અભિજ છે, જો કે કર્મની પદ્ધતિની દૃષ્ટિથી જુદાં અને જુદાની રીતે પ્રગટ થનારાં છે. એ બધાં પરસ્પર, અવિચ્છેદ્યભાવે સંકળાયેલાં છે અને તેમાંના રેકમાં

ખીન' કેટલાંક પદોવાયેલાં હોય છે. આમાંના કોઈ પણ એક તત્ત્વને આધારે અગવાન પોતાના મહિમાનો વિસ્તાર કરી શકે, પોતાનું કૈશ્વ્ય પ્રગટાવી શકે. પરબલ પોતે સ્વયં-સંપૂર્ણ અને પોતાના મહિમામાં સ્વપ્રતિષ્ઠિત છે; તેમનામાં નથી કોઈ આભાવ કે નથી કોઈ અપૂર્ણતા. અને આમ છતાં, આવા પરમેશ્વર પોતાં જિવ વિજિત તત્ત્વોનું અવલંબન લઈને અનેકવિધ રીતે પોતાનો પ્રકાશ કરવા તત્પર બને છે. હીસા એટલે કોઈ એક તરફને આધારે અગવાનની આત્મ-અભિવ્યક્તિનું અભિનિષ્ક્રમણ. અગવાનની હીસામય પ્રિય્ઠા એટલે સૃષ્ટિનું અથવા ઉત્ક્રાંતિનું આદિ રહસ્ય.

અગવાનના આત્મપ્રકાશની ધારા બહુવિધ છે. પ્રાણને આધારે તેઓ ચેતનાની પૂર્ણ સંપત્તિ ખીલવી શકે. આ પ્રમાણે મન, વિદ્યાન, શક્તિ, ચિત્ત, આનંદ વગેરેમાંથી કોઈ પણ એકને આધારે મુરોષીતમનો આત્મપ્રકાશ સંપૂર્ણ થઈ શકે. આપણું રહેઠાણ આ જે પૃથ્વી, તેનો મૂળ આધાર જરૂર છે. જરૂરમાં શરૂથી જ પ્રાણ, મન, વિદ્યાન વગેરે ચેતનાની ઉચ્ચતર શક્તિઓ પ્રસૂત થયામાં છે. આથી એ જાણી શકિતઓને મુક્ત કરીને પોતાનામાં એમની મહાર્થ પ્રતિષ્ઠા કરવાને જરૂરના અંતરમાં એક પ્રકારની ઊર્ધ્વમુખી પ્રેરણા રહેલી છે. જરૂરમાં અંતર્નિહિત આ ઊર્ધ્વમુખી પ્રેરણામાંથી જ (upward-reaching force from below) વિશ્વપ્રકૃતિના ક્રમિક વિકાસની ધારા પ્રગટી છે. આધારને નિર્બંધિત કરવા માટે ખીલ એક શક્તિની જરૂર અવશ્ય છે જ. અને આ શક્તિ તે ઊર્ધ્વનું આકર્ષણ (upward-drawing force from above). જરૂરમાં પૃથ્વી ઉપર ઊર્ધ્વમાંથી પ્રાણ-લોક (બ્રુહ્), મનલોક (ભુઃ), વિદ્યાનલોક (મહઃ), ઇત્યાદિનું દબાણ નિરંતર થઈ શકે છે. ઊર્ધ્વનાં આ દબાણ અને આકર્ષણને પરિણામે જરૂરમાં ચતુર પ્રાણ, મન, વિદ્યાન ઇત્યાદિની મુક્તિ તેમજ તેમનો આત્મપ્રકાશ સંભવે છે. નળી, જરૂરમાં ઉદ્ભવ્ય પ્રાણ, મન, વિદ્યાન કેવી રીતે પ્રતિષ્ઠિત થઈ શકે તે પણ ઉપરના દબાણને આભારી છે. જરૂરમાં પ્રાણ પ્રસૂત હોતો તેથી જ તેા ઊર્ધ્વમુખી પ્રેરણા અને ઊર્ધ્વના આકર્ષણની એકત્રિત શક્તિથી જરૂરમાંથી ઉદ્ભવે અને પ્રાણીઓનો ઉદ્ભવ શક્ય બનેો.

પોંચાત્મદર્શનનો નવ-અબુદયવાદ ('Theory of Emergent Evolution'). સ્વીકારે છે કે શુણ્ડ અને ધર્મની દૃષ્ટિથી પ્રાણ જમ્મી તદ્દન જુદો છે; પ્રાણને પાતપ્રતિષ્ઠાતરત જરૂર શક્તિની જટિલ અભિવ્યક્તિ ગ્રહણવામાં મોટી ભૂલ છે; ક્રમિક વિકાસની ધારાના ઇતિહાસમાં પ્રાણીનો આવિર્ભવ એક તદ્દન અગિનવ શક્તિ તેમજ શુણ્ડના અબુદયની સૂચના કરે છે. પરંતુ આ અગિનવ શક્તિ ક્યાંથી આવી, પૃથ્વીમાં પ્રાણીનો આવિર્ભવની પૂર્વે તે શક્તિ ક્યાં કેવી અવસ્થામાં હતી, તે વિષે કોઈ મુક્તિસંભવ ઉત્તર વારતવર્માર્ગી ક્રમવિકાસવાદી આપી શક્યા નહિ. પરિણામે નવ-અબુદયવાદના મુખ્ય પ્રવક્તા એલેક્ઝાન્ડરને (Prof. Alexander) સ્વીકારવાની ફરજ પડી કે પૃથ્વીમાં પ્રાણ અને મનનો આવિર્ભવ છુદ્દને અગમ્ય એક પરમ રહસ્યવાળી ઘટના છે ("miracles"). પરંતુ હું જણાવીશ કે આ કેવળ છુદ્દને અગમ્ય તેા ઘું, પણ છુદ્દથી વિપરીત અને મુક્તિથી વિરુદ્ધ વાત છે. અસતમાંથી સતની ઉત્પત્તિ, નર્મી અનર્મમાંથી ભાવદમક સતનો

(positive reality) આવિર્ભાવ માની લેવાથી આપણા મુક્તિસંમેત વિચારનું મૂળ સ્ત્રોત છિન્ન થઈ જાય છે (Exnihils nihil fit).

આથી શ્રી અરવિંદ જણાવે છે કે જ્યાં-પ્રાણ, મન વગેરે ચેતનાની બિન્ન શક્તિઓ પ્રસૂત હતી અને તેને પરિણામે જ વળી પાછો તેમનો હિતરાતર આવિર્ભાવ શક્ય બની શકે છે. ચેતનાથી જ્યાં મૂળમાં-કોઈ જુદો કે સતત જ સત્તા નથી, જ્યાં ચેતનાનું જ એક વિશેષ રૂપ, ચેતનાને છૂપાઈ જવાની ઊંડી અવસ્થા છે. પ્રાણ અને મનની માફક અતિમાનસ વિજ્ઞાન પણ જ્યાં પ્રસૂત છે. માટે પૃથ્વીમાં આ વિજ્ઞાનશક્તિનો યોગ્ય વિદ્યાસ અને પ્રતિષ્ઠા વખતનો સવાલ હોવા છતાં અવસ્થાઓ અને અનિવાર્ય થતા છે. આખી વિશ્વપ્રકૃતિ એ દિશામાં જ ધપી રહી છે અને ઉપરલોકમાંથી દિવ્યશક્તિ સાથે જામવંતી શક્તિની આ ઈચ્છા પૂર્ણ કરવાને, અર્થાત્ પૃથ્વીમાં વિજ્ઞાનશક્તિના પૂર્ણ વિકાસ દ્વારા અતિમાનસને જન્માવવાને પ્રવલ્લસીત છે. પરંતુ માનવ છે આત્મબોધસંપન્ન, માનવ-પ્રકૃતિના અતિમાનસ રૂપાંતરનું (supramental transformation) રૂપ થશે અતિમાનવત્વ (supermanhood), તેથી આ અતિમાનવત્વની પ્રતિષ્ઠા કરવા માટે ભગવાનની શક્તિ સાથે માનવનો નિઃસ્વત સંકલ્પ જૂથ જરૂરી છે.

હવે અહીં એક ચોટ પ્રશ્ન ઊઠે છે. શ્રી અરવિંદ કહે છે કે બ્યક્તિમત મુક્તિ મેળવવી એ પૂર્ણચોગનું ચરમ લક્ષ્ય નથી. બ્યક્તિમત મુક્તિ તો નેહરો જ, પરંતુ તે પૃથ્વીમાં ભગવાનનો હોય સાધવાને, એટલે કે વિશ્વમાનસની સમર્પિત મુક્તિના પ્રથમ પદવિધા તરીકે. મુક્તિ પામ્યા પછી સાધક નિશ્ચય નિશ્ચિન્તામાં સમાઈ જશે નહિ; બિહ્ન, અનિ-શ્ચિત કર્મજીવનને તે ભેટશે, દિવ્યકર્મોનું કેન્દ્રસ્થળ બનશે. પરંતુ પ્રતાપસ્વરૂપ આત્મમાં પ્રતિષ્ઠા પામ્યા પછી પણ વળી પાછું કર્મજીવન થી રીતે સંભવે જાતના હુતાશનમાં અર્ધા કર્મોની શ્રેણી તો ભરખીશૂન થઈ ગઈ.

સાંપ્રત્યક્ષ પ્રમાણે પ્રકૃતિ જ કર્મનું 'મનુ' મૂળ છે. આપણી સમગ્રી પ્રવૃત્તિ, ઈચ્છા-અનિચ્છા, વાસના-કામના વગેરે પ્રકૃતિના જ વિહાર છે. જ્યાં સુધી શુદ્ધચેતનામય પુરુષ પોતાને પ્રકૃતિની સાથે એકાત્મ માને છે ત્યાં સુધી જ જીવતું કર્મજીવન સ્થાયી ગણાય. જ્યારે વિચાર અને વિવેકને પરિણામે પુરુષ પોતાને પ્રકૃતિથી તફાત જુદો અનુભવે છે, જ્યારે અનાદિ અવિવેક અને અજ્ઞાનનાં આવરણ સરી જાય છે, ત્યારે કર્મોનાં મૂળનો પણ ઉત્કેષ થાય છે. જન્મજન્માંતરના કર્મશયિના સંચિત ગતિવેગને પરિણામે મનઃકમલ અભાસને વધ થઈને સરીર કર્મજીવનને થોડે સુધી કદાચ જેમ્મે રાખે, પરંતુ પુરુષની અનુભૂતિ અને આશ્રવના અજ્ઞાને કર્મોની તે ક્ષીણ દ્વારા સ્વાભાવિક રીતે જ ખલાસ થતો જાય છે.

આધ્યાત્મિક પણ પૂર્ણ મુક્તિ પામ્યા પછી કર્મોની નરૂરિયાત કે શક્યતા સ્વીકારતા નથી. જ્યાં કર્મોનું મૂળ છે અવિદ્યા કે મામા. પણ જ જીવન-મુક્ત મદ્દાપુરુષો અવિશ્વત્ત્વાને કાર્ય કરી ગયા છે એ વાત સાચી છે. પરંતુ આનું કારણ એ છે કે સ્વેચ્છાપૂર્વક તેઓ અવિદ્યાનું સ્વચ્છ અને અનંત ક્ષીણ આવરણ અણત રાખીને, પરિનિર્વાણની પ્રાપ્તિમાંથી

બાકત રહ્યા હતા. વિદ્યા અને અવિદ્યાની વચ્ચે અવસ્થામાં રહીને જ કાચ કરતું તેમને માટે-ચક્ર હતું; વિદ્યુદ્ધ અવસ્થામાં, એટલે કે નિર્ગુણ પ્રકાશની અવસ્થામાં પ્રતિષ્ઠિત થવાથી માયા તુચ્છ થાએ છે અને અગણિત જીવોવાળું જગત પણ નગરમાંથી સરી પડે છે. પરિણામે કર્મ અર્થહીન થઈ જાય છે. અને એ કર્મો કરે કાણુ, કયા ઉદ્દેશથી ?

શ્રી અરવિંદ જણાવે છે કે વિદ્યુદ્ધ જ્ઞાનમાં અને કર્મોમાં ભેદો કાંઈ વિશેષ કે અસંભવિત માને છે તેઓ સૃષ્ટિના શુદ્ધમાં શુદ્ધ રહરહને વૃદ્ધી જાય છે. અધ્યાત્મ-ઉપ-સન્નિધિના જોડામાં જોડાં સિખર પર પહોંચ્યા પછી પણ કર્મજીવન અસકપ કે નિર્મલક બનવાનું કાંઈ કારણ નથી. તેનું અસર પ્રમાણ છે પ્રુરુષોત્તમનું પોતાનું જ જીવન નિર્ગુણ પ્રકાશ કે નિષ્ક્રિયપુરુષ તેમની એક અવસ્થા છે જરૂર, પરંતુ તેઓ માત્ર નિર્ગુણત્વમાં કે નિષ્ક્રિયતામાં આ સીમાબદ્ધ નથી. નિર્ગુણ હોવા છતાં ય એતે અનંત સુક્ષ્માના આધાર છે (" નિર્ગુણી શુણી "), નિષ્ક્રિય હોવા છતાં ય આ વૈચિત્ર્યમય વિશ્વના અંતર્યામીરૂપે નિરં-તર ક્રિયાશીલ છે, પોતાની લીલામાં રત છે. પરબ્રહ્મ એટલી સાથે શિવ અને સકિત છે. શિવ છે નિષ્ક શુદ્ધ સ્વયંપૂર્ણ, પોતાના મહિમામાં પ્રતિષ્ઠિત; અને આ શિવને આધારે સચ્ચિદાનંદમયી શક્તિ લીલાને બદલે જુગલવી રીતે અનંત રિત્તો રચી રહી છે. આ ચક્રું મહાકેવલી છાતી પર મહાકાલીનું નૃપ, —વિદ્યુદ્ધ જ્ઞાનને આશરે અનંત કર્મશક્તિનો આત્મવિસ્તાર. જીવાત્મા ને પ્રુરુષોત્તમનો સનાતન અંશ હોય તો તેને માટે પણ એટલી સાથે પૂર્ણજ્ઞાની અને અવિશ્રાંતકર્મી થવું સંભવે : તેના અંતરમાં વિદ્યુદ્ધ જ્ઞાન હશે, એ જ્ઞાનમાંથી કર્મની સદસપારા ફૂટશે; અને એવાં દિવ્ય કર્મોનું ફળ એટલે પૃથ્વીમાં નવ-જન્મ. પ્રકૃતિના બંધનમાંથી મુક્તિ પામ્યા પછી આપણાં અંજાનમાંથી જન્મોમાં કર્મો નહીં તો થઈ જાય, પરંતુ બધાં જ કર્મો કાંઈ એવાં નહીં થવાનાં હતાં !

પરી વાત એ છે કે ત્રિશુભાત્મિકા જદ પ્રકૃતિ કર્મપ્રવાહનું ખડું મૂળ નથી. અપરા પ્રકૃતિ શુભાત્મિક પરાપ્રકૃતિના કેવળ બાહ્ય પ્રકાશ છે. ભગવાનની સચ્ચિદાનંદમયી શક્તિ આ પરાપ્રકૃતિ છે, અને એ જ બધાં કર્મોનું મૂળ છે. તેની સૂચનાથી ત્રિશુભાત્મિકાની અસંખ્ય કર્મધારા નિરંતર વહી રહી છે. અસંખ્ય જીવો આ ભાગવતી શક્તિમાં સામાયેશ છે અને ભણ્યે અભણ્યે પણ તેમના હાથનાં સાધનરૂપ છે. અપરા પ્રકૃતિમાંથી મુક્તિ મેળવીને પરાપ્રકૃતિમાં આત્મચમર્ણુ કરતું, અજ્ઞાનનાં બંધનમાંથી છૂટીને ભાગવતી શક્તિના કેન્દ્ર-રૂપે પોતાનો અનુભવ કરવો, —એ જ છે માનવજીવનનો સર્વશ્રેષ્ઠ આદર્શ. આમ યતી માનવ ભગવાનનું જ સાદરૂપ કે સ્વાધર્મ પામશે (મદ્ગજમ્મ કામતઃ), એટલે કે તે નિષ્ક્રિય હોવા છતાં ક્રિયાશીલ થશે, વિદ્યુદ્ધ જ્ઞાન તેનાં કર્મોનો આધાર બનશે અને જ્ઞાનશક્તિ અથવા ચિન્મયી ભાગવતી એ કર્મોનું મૂળ થશે. ભગવાનની મુરજી માનવજીવનમાં સર્વ સાથે પૂર્ણ થશે.

પાછલી હંમરે વિવાહ

કિશોરનાથ ઘ. અશરવાલા

લોઈઝ બર્ગેન્ડ લગભગ એશી વર્ષની હંમરે લગભગ સાઠ વર્ષની સ્ત્રી સાથે પરણ્યા. લોઈઝ રીંગિંગ પણ એવું કહ્યું હતું. ધરોપમાં તો એવા ધણુ દાખલાઓ છે. આપણા દેશમાં જે વૃદ્ધવિવાહ અભણા નથી. પણ ફરક એ છે કે આપણા દેશમાં કેવળ વર જ ડોસી હોય છે, વધુ ડોસી હોતી નથી. એ તો કદાચ ૧૨-૧૫ વર્ષની અબ્બૂ બાળકી જે હોય.

“ જુદાને બાળકી આપી, આવે છે ચીંદળા મડે,
પિતા પુત્રીતણા પાપી, પરતાવામાં પછી પડે—”

એ વચન આપણા દેશના વૃદ્ધવિવાહને લાગુ પડે; લોઈઝ બર્ગેન્ડના વિવાહને નહીં.

પણ આવા વિવાહોને શું કહેવું? શું એ કામવિકૃતિ કહેવી? એ ન જ હોય એમ ન કહીએ, તો ચેહ્ન એવી પરિસ્થિતિ કહી શકું છું કે જેમાં આવેા વિવાહ યોગ્ય પગલું કહી શકાય. એક બે પ્રસંગોમાં મેં મોટી હંમરનાં સ્ત્રીપુરુષોને પરસ્પર વિવાહ કરી લેવાની સલાહ આપી છે. મારી સલાહનો તેમણે સ્વીકાર ન કર્યો, પણ યોગ્ય પ્રસંગે આ જ સલાહ આપવી મને વાળખી લાગે છે.

લોઈઝ બર્ગેન્ડ જેવો એક માણસ મોટી હંમરે વિધુર કે (સ્ત્રી હોય તો) વિધવા થાય છે. સ્ત્રી કે પતિ જ કરી શકે એવી સંભાળ અને સેવાઓની જરૂર પડે એવી એને પરિસ્થિતિ છે. તેને પરિચિત એક વિધવા કે પુરુષ છે; તેને જે આશ્વનનની જરૂર છે. મૃત પત્ની કે પતિની સ્મૃતિ તથા યેગ બહુ તાજાં રહ્યાં નથી. બે તેઓ ગમે તેમ એક ખીલની મદદ આવે છે, તો તેમાંથી લોકાપવાદનો ડર બિરો યાય છે. તેઓ ચોતે પણ કરચી પર નથી. તેમની કામવાસના બળવાન નથી; તે ગારે જ વિવાહ કરવાની વૃત્તિ નથી. પણ નિર્વાકપણે પત્ની શકે એટલી પોતાને વિશે ખાતરી પણ નથી. એકબીજાને મદદ કરવામાં ચરીરસ્પર્શ, એકાંત વગેરે યત્નોનો સંભવ છે. આ રિયલિમાં તેઓ હિંમત કરી વિવાહ કરવાને બદલે બે એકબીજાની દૂર જ રહે, તો તેથી એમાંથી એકેયની શૂંઝવણ ઝાઝી થતી નથી. બે વિવાહ કર્યા વિના સાથે રહે, અને પરસ્પર “ધર્મનાં વાઈ-બહેન” થવાનો પ્રયત્ન કરે તો ધણી વાર દંભ જ રાખ છે. કારણ કે કેટલીક પરિસ્થિતિઓ એવી હોય છે કે બે સગાં લાઈ-બહેન પાસેથી જે પરસ્પર ન લઈ શકાય; પણ પતિપત્ની જ નિઃશંકાયપણે કરે. એથી બિચકું, બે તેઓ વિવાહ કરે છે, તો બંને થોડા દિવસ લોકો એમ માની લે કે બહુપણમાં ગાંડું લાગ્યું, પણ તે કાચી જાનને એકબીજાને પતિ-પત્નીની પ્રતિષ્ઠા આવે છે, અને સમાજ પણ તે પ્રતિષ્ઠા સ્વીકારે છે. તેઓ કૂચલીના સેનમાંથી નીકળી જાય છે.

આપણા જિંવા કહેવાતા વજોમાં વિધવાવિવાહની હિંમતને અમાલે, ધણા મોટી હંમરે થયેલા વિધુરોમાં પોતાની સામાન કસાની સ્ત્રી ન મળવાથી છેવટે કાંઈ નોકર વગેરેની

સ્ત્રીને પદેમાં ધર સાચવનારી અને પછીથી રખાત કરી લેવાના દાખલાઓ અગણના નથી. જેઓમાં છૂટથી વિધવાવિવાહ થાય છે તેમનામાં આત્મ બનતું નથી.

પણ આ સૂચના 'કાર્યકર્તા' સ્ત્રીપુરુષોને ખ્યાનમાં રાખીને મેં કરી છે. કેટલીક વાર અવિવાહિત પુરુષને સ્ત્રી કાર્યકર્તાની મદદની જરૂર લાગે છે; વિધવા કે કુંવારી સ્ત્રીને પુરુષના આશ્રનની જરૂર લાગે છે. માણુસ મને તેટલો સ્વતંત્ર રહેવા ઇચ્છે, છતાં જીવનના કેટલાક પ્રસંગોમાં તેને કોઈની મદદની જરૂર લાગે છે; સમાજની જે સેવા કરવા તે નીકળ્યો હોય, તેની સિદ્ધિ માટે એ તેની જરૂર લાગે છે. કેટલીક અંગત મદદ સ્ત્રી જ પુરુષને આપી શકે છે, અને કેટલુંક બળ, ધીરજ અને હૃદય પુરુષ જ સ્ત્રીને આપી શકે છે, એમ મોટા ભાગના સ્ત્રી પુરુષોની માન્યતા બન્યાં છે. આ માન્યતા નબળાઈની હોય, કાલ્પનિક હોય કે વહેમ હોય, પણ તે છે એમ સ્વીકાર્યા વિના ગાલતું નથી. સમાજસેવા કરવામાં જે કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ સ્ત્રી પુરુષ બન્ને હોય તે જ સારી રીતે ચાલી શકે છે. જીવન દરમ્યાન આપી શકે શોધનારા પ્રજ્ઞાપરાં સ્ત્રી પુરુષોને કોઈ ને કોઈ સમયે જાનિના સાથી મળી જાય છે. તે બન્નેને સાથે કામ કરવું શકે છે. બન્નેને એકબીજાને મદદ કરવી મળે છે. તેની પાછળ સફળતામાં જામતપણે કાગવાસનાનું આકર્ષણ નથી હોતું. જીંડે જીંડે હોય, તે તે આઘાતપણે હોય છે, અને લાંબા પરિચય દરમ્યાન જ માન્ય પડે છે.

પણ જાગત કામવાસના ન હોય, તે એ બન્ને વચ્ચે વિશેષ અથવા ખાસ મૈત્રી બંધાય છે ખરી. એટલે કે ખીલા પરિચિત સામી જાનિના કાર્યકર્તાઓ કરતાં આ બે વ્યક્તિઓને પરસ્પર વધારે શકે છે, એકબીજાને સર્વે પ્રકારની મદદ કરવાને બન્નેને વધારે ઉમંગ આવે છે; પરસ્પર મદદ સેવામાં જે ઝાઝા સહાય લાગે છે. બે એક જ જાનિની વ્યક્તિઓ હોય તે તેને આપણે ભાવસમા મિત્રો અથવા બહેનપણીઓ કહીએ, અને તેમના આ બંધન સંબંધથી, કશો ખોટો વિચાર ન લાવીએ; જિસટી તેની કદર કરીએ. પણ વિભતીય બંધિઓ વચ્ચે આવી મિત્રતા હોવાથી, અને બન્ને અવિવાહિત કે વિધુર-વિધવા હોવાથી, બન્નેને સાથે રહેવામાં અને કામ કરવામાં અનેક મુશ્કેલી જોવાી થાય છે. ધીમે ધીમે વધતો જતો પરિચય સ્ત્રીપુરુષ-મર્યાદાના નિયમોનું પાલન ચીલું કરાવે છે; બન્ને એકબીજાને કાર્યનિયતન અથવા 'કમર્સ'નાં કાર્ય-બહેન કહે છે, પણ સર્ગાં કાર્ય-બહેન વચ્ચે ન હોય તેવી નિકટતા અને નિઃસહાયતા અનુભવે છે. જીંડવા-એસણ, ગાતચીત કરવા વગેરેમાં સિદ્ધાચારનો સંબંધ રહેતો નથી. આ વ્યવહાર આસપાસના લોકોની આંખે ચડે છે. ખરા કે ખોટા તેમને કોઈમાં વિકારનો વહેમ આવે છે. જનસ્વભાવને અનુસરી તેઓ મોદામોદ પોતાને વહેમ બન્યાવતા નથી કે તે વ્યવહાર વિશેનો પોતાનો મનો અધ્યુયમો સફળતામાં જ જાહેર કરતા નથી. પણ અંદર અંદર દુઃખીઓ કરે છે, અને વાતો ફેલાવે છે. છેવટે તે બે વ્યક્તિઓ વિકૃત રૂપમાં પોતાની નિંદા શતી અનુભવે છે. બન્નેનાં મત નાલુક હોવાથી, બન્ને દુઃખાય છે, ઝિડાય છે, મૂંઝાય છે. એકબીજાને લાયક કરી શકતાં નથી, કરવો મેળવ પણ લાગતો નથી; એકબીજા નોડે નિઃસહાય-પણે પતંગવાની જે રેવ પડી, તે લેાડી પાછું સહાય અને મર્યાદાનું પાલન કરવું પણ લમલમ અશક્ય થાય છે; એ વાત મને પણ કીતરતી નથી; અને સાથે જ લોકાપવાહ પણ સદન થતો નથી. બન્ને વચે સાવ લુપ્તાન નહીં અને સાવ ધરમાં નહીં, એવાં હોવાથી બન્ને

વિકારથી પર છે એમ પણ કહી શકતાં નથી, વિકારી છે એવું જે સ્પષ્ટપણે અનુભવી શકતાં નથી; એટલી ઉંમરના માણસોએ—ખાસ કરીને સ્ત્રીએ—પરજીવું આપણા સમાજમાં લોકદષ્ટિએ કેકડી થાય એવું લાગે છે; તેથી તે કદપન્થ જે સહન થતી નથી; તેા હિંમત ક્યાંથી આવે ?

મારે મત છે કે આવાં સ્ત્રીપુરુષોએ પરસ્પર વિવાહ કરી લેવાની જ હિંમત કરવી જોઈએ. કેવળ લોકાપવાદ ટાળવા માટે પણ અશક કરવામાં હું હોય જોતો નથી. પણ લોકાપવાદ ટાળવા કરતાં આ પગલું વધારે ઝૂંઘો ધરાવે છે. જે અન્યોન્માશ્વ તરફ શીધે છે, તેને મેળવવાનો તેઓ યોગ્ય માર્ગ રજૂ કરશે; જે સમાજસેવા તેઓ કરવા ઇચ્છે છે, તેને વધારે સીધી રીતે કરી શકશે; અને જે વિકાર કેવળ દર્શાવેલા રહી હશે અને કાંઈક સ્પષ્ટ ધર્મના અંશનો તોડીને ફૂટવાનો સંજવ હશે, તેા તેને ધર્મને અવિરોધી રીતે જ નીકળવાનો માર્ગ ઉઘાડો થશે. જે વિકાર નહોતો જ હોય, તેા વિવાહથી તે લેશરારો જ એમ માનવાની જરૂર નથી. વિવાહને પરિણામે બીજાં સ્ત્રીપુરુષોને તેમની જોડે ભળવામાં અને વ્યવહાર કરવામાં એકાદ સંકેત સાગશે; કારણ કે ત્યારે જે વ્યક્તિઓના સંબંધ વિશે લોકોમાં વાતચીત કે ગેરવાળખી સંક્રાંતી દષ્ટિ જોવી થાય છે, ત્યારે બીજાં સ્ત્રીપુરુષો પણ તેમની જોડે વિશ્વાસપૂર્વક જણી શકતાં નથી.

અસખત, આ સલાહનો અર્થ કો નથી કે કરેક લોકવાયકા કે પોતાના સાધીઓની જે કુચકાને ટાળવાનો હમેશાં આ જ માર્ગ છે. ક્યારેક કુચકા-નિંકા વગેરેને સહન જ કરી લેવાં જોઈએ. કાંઈ વિવાહિત સ્ત્રીપુરુષ વિશે કુચલી ચાલે અને તે જો પાયા વિનાની જ હોય, તેા તે શું કરે ? પોતાના શુદ્ધ વર્તનથી કાળાંતરે કાંકા જોસરી જશે એમ વિશ્વાસ રાખી વત્સા વિના ખીંચે માર્ગ ન હોય, તેમ અવિવાહિત સ્ત્રીપુરુષે પણ સમજવું રહ્યું. પણ વિવાહિત કે અવિવાહિત બન્નેએ જો વાત ખ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે શુદ્ધ વર્તનની ખાતરી યોગ્ય મર્યાદાઓના પાલનથી જ કરાવી શકાય, રવેર વર્તનથી નહીં. જે કાંઈ મર્યાદાપાલનમાં નથી માનતા, તે લોકાપવાદને પોતે જ ઉત્તેજન આપે છે. તેમને લોકાપવાદ પર વેપ કરવાનો અવિકાર નથી.*

જે, ૧૯૪૫

ક

ચો મા સા માં ચો રો ગ્ય
જળ વવાં !

ચામડીનાં દર્દો - લોહી બિગાડ માટે

રક્ત-દોષાંતક

સર્વોત્તમ મિશ્રણ છે.

મળશુદ્ધિ દ્વારા પાચનશક્તિ વધારે છે :
લોહી સુધારી ચામડીનાં દર્દો દૂર કરે છે :

ગરમીની સીઝનમાં
હંડકાળીપીણું

નિહાર

સ્વાદિષ્ટ
સુમધુર અને
શીતળ

ઉચ્ચતમ દ્રવ્યો અને વનસ્પતિમાંથી શાસ્ત્રીય રીતે
તૈયાર કરેલું વિખ્યાત જીરાબોદાર લેર બોઇલ

મુંડુલ

મગજને શાંતિ આપે છે.
અને વાળ વધારે છે.
ગરમીમાં હંડક આપે છે.

આયુર્વેદાશ્રમ કાર્મસી લિં ની ખાસ બનાવટો.

મગજનાં સ્થળ : ચંદુલાલ પ્રેમચંદ દવાખાના, ત્રણ દરવાજા, અમદાવાદ.
મ. પી. શિવદત્તની કું., વડોદરા.
હરીશંકર દેવશંકર શુક્લ, ઉમરેઠ.
ગોહનકાલ પ્રભુદાસ શાહ, મુંબઈ.

મુખરાતના સોલ એજન્ટ : ભારતીય ઉદ્યોગ પ્રચાર કાર્યાલય, ૧૪, ભારત સેન, બ્રહ્મચર, મુંબઈ ૨

અંક પહેલો

દશ્ય ૧

[સ્થળ : હિમાલયની તળેડીનો પ્રદેશ.

સમય : વસન્તઋતુ એક વાદળિયાળી બપોર અને નમતો પહેાર.

વનના વનને વટાવતો એક ધુમરિયાળો રૂપેરી રથ ઝડપથી દોડતો દેખાય છે. એના માર્ગમાં કોઈ છૂટાછવાયા રાજવંશકો અને દેવિજો આગળપાછળ હતાવળા ચાલતાં નજરે પડે છે. રથની અંદરના આગમાં રંગબેરંગી રેશમનો આવીરો બિજાવેલો છે. એના ઉપરનું સુકોમલ આચ્છાદન સ્વચ્છ સફેદ સારંગમરને જેલું ચોસે છે. રથની વચ્ચેવચ્ચે રાજા દિલીપ અને રાણી સુદક્ષિણા સાઈ વસેા પહેરી એક બીબાને બેઠાં છે. બંનેની બાજુએ પડેલા મુલાયમ મલમલના સુશોભિત તકિયા ઊંચળા બરફ જેવા હોય છે.

બંનેની આંખો સામસામી મીઠા મીઠા નાચે છે અને આસપાસની સૃષ્ટિ એઈને ત્રણે છે. રાનેનાં ધુમરિયાળી હાથનાં કિણો વનસ્પતિમાં વેસતાં ભ્રમ છે અને ચોપાસ મેંમની અજબ અજબ વાલ છે.

બંનેમાં ચૌવનનો તનમનાટ છે. બંનેનાં વડન ઉપર લાલિ આરામનાં ચિન્હો તરવે છે. રાનેના પાલ પ્રવાળી છે. એની રૂપરમમાં હલસાસ છે. રાણીની આંખમાં ભડ છે. એના અંગેઅંગમાંથી પ્રેમ અને સ્વચ્છતા નીતરે છે.]

દિલીપ (હાથી બાજુએ નજર મારીને)—દેવિ ! દેવિ ! બે બે પેલા આડના હુકમાંથી દેખાતી સારસની બેઠા ! બાજુ અનનતા કાળમાં જોયાં હોય એમ એક બીબાને કડે વળગીને જોયાં છે,

સુદક્ષિણા—નાય ! સારસ અને સારસી બને નિહાળું છું. પરબતિમાં મેંમનું આ વિદેશ મુખ્ય છે. પરંતુ સરોવરની પાળ પાસે તો જુઓ ! માતાની સોદમાં સંતાતું પેલું કાપીતું બચ્ચું કેવું રૂપાળું લાગે છે ! એની આંખો દેલ પાસે લપાતા પેલા આલમચરની ઉપર ચોટી છે !

દિલીપ—અને ગજરાજ તો જોતો જોતો પત્ની અને પુત્રને નિહાળી આનન્દની મસ્તીમાં ડાલે છે. પણ દેવિ ! આ શું ? આ તો નહો !

સુદક્ષિણા—ઓહો ! સર્વો ! સર્વો ! પાણીમાં પેલો આલમચર દોટ મૂકીને સર્વો ! અને ફાંડી સાથે સુલાળી કમળ પણ તોડ્યું ! ઓહો ! કેવો સુંદરમાં પકડી કંપાટાબધ પાછો ફરે છે ! પણ આ કૌતુક શું કહું ! ક્યબને મિત્ર મધુરના માયા ઉપર પડ્યું ! રડી લારી ખૂબી ! આ મધુર પણ કેવો જન્મદો છે ! જન્મ થે અંઆતો નથી ! ચાહ ! વાહ ! કેવો આનન્દમાં આવી ચળવળે છે ! નાય જુઓ ! જુઓ ! કેવું સુંદર દશ્ય !

(ચમકીને) પણ અરે ! આ શું ! ક્યાં ગયો ! પેલા પહાડની પાછળ સંતાયો !
અદૃશ્ય ગયો ! શું થયું ! ક્યાં ગયો ! ગયો જ ગયો ! ! !

દિલીપ—દેવિ ! અંધો કેટલા વેગથી આગળ દોડે છે ! આ આકાશને એની રમ્પ સુધિ
સાથે મિશ્રિતગોની પાછળ રહ્યો ! એ મિતનો કોર જોતજોતામાં ઓડ્યો ગયો !
(રાણી સામાં નવન માંડી) પ્રિયે ! આ શો ચમત્કાર ! તારા મનોહર મુખ ઉપર
કાઈ કાળ્ય ભરતી ચડે છે ! દેવામાં કાંઈ અજ્ઞાન તેજનો મદાસાગર ઊઠે છે !

સુદક્ષિણા—દેવ ! હૃદયનું રસાતલ એટલે જીર્ણાનો અલૌકિક ઓથ જીમરાય છે ! કાઈ
અપૂર્વ રસસાગર ઘૂંઘવે છે ! નાથ ! માત્રા મુકશે તો ?

દિલીપ—માત્રા મુકશે તો બ્રહ્માંડ ફરી દેશે. જગેશું જન્મત શાન્ત થશે. (આશ્ચર્યગીને)
દેવિ ! માતૃન્ત્રી કોમળ લામણી તારામાં વિકસે છે એ જાણીને જ મેં મહર્ષિનાં
તપોવનમાં વેળાસર જરાતો નિશ્ચય કર્યો. ગુરુદેવ અને દેવી અરુન્ધતીની કૃપાથી
અન્તરાય માત્ર દૂર થશે.

સુદક્ષિણા (રાત્રને નવનથી પીતી હોય તેમ)—નાથ ! ગુરુદેવ અને માતા અરુન્ધતી
સહુ સંશંકાનાં કરશે. પણ પુત્રની વાંછના આટલી પ્રમળ કેમ હશે ! પ્રિયતમ !
લોકો પુત્રને શા માટે ઝંખે છે ?

દિલીપ—પોતાના સહુશબ્દોનો કારસો આપના માટે. આપણામાં જે કાંઈ સારું હોય તે
સંતાનોમાં જોતરે અને આપણી પાછળ જીવે એવી આપણામાં સ્વાભાવિક
વાસના રહે છે.

સુદક્ષિણા—પણ એ તો કાંઈ સંબંધી શિષ્ય કે કાંઈ સહુદર મનુષ્યમાં પણ જોતરી શકે.
જે કાંઈ આપણું સારું છરવે અને છરવીને ભગવી રાખે તે આપણો વારસ થઈ
શકે. પરંતુ નાથ ! પોતાના જ રુચિરમાંથી બનેલા પુત્રની અસિદ્ધતા કેમ રહે છે ?

દિલીપ (પરમ પ્રસન્નતાથી)—મગધરાજપુત્રિ ! તારી સમઝણ જાંડી છે. પોતાના જ પુત્ર
માટે ખાસ આકાંક્ષા ન જોઈએ. મહર્ષિ વસિષ્ઠના શિષ્યો એ એમના સાચા
પુત્રો જ છે. એમના અન્તરમાં મહર્ષિની ભાવનાઓ જીવતી રહેશે અને ગુરુ શિષ્ય—
પરપરા પુત્રો પર્વત લોકજીવનમાં જોતરતી જશે. (પળતાર આટકોને) પરંતુ દેવિ !
આપણા સરકારને અન્ય કાંઈ લામણી શકે તેનાં કરતાં પુત્ર અધિક ભાગવી ન
શકે ! ઈશ્વાકુના પ્રતાપી રાજવંશીઓએ કેટલી પેઢીઓ થયા મહાન અને પવિત્ર વસ
જમાવ્યો છે ! એ રાજવંશીઓની ભાવનાઓ અને આકાંક્ષાઓ એમના સંતાનોમાં જ વિશેષ
પૂર્ણતાએ પહોંચી શકે. પણ આ કાલાહલ શે ? (સારથી તંદુ વગીને) સત !
અમને ધીમા પાડે.

[ચિટ્કારમાં ' મહારાજનો નય હો ! નય હો ! ' એવા નયધોષ ઉપરાઉપરી સંબળાય
છે. જોડજોતામાં પ્રખંડ માનવસમુદાય સાગરના તારંગોની પેઠે ઉલટે છે. રાત્રના રંધની
વચ્ચમાં જ મોટી મેઢની જામે છે. રાત્ર સારથિને રથ ચોલાવવાનું કહે છે.]

સારથિ (રથ ચોલાવતો)—મહારાજ ! આપની પહાડવાસી પ્રજા આપના રથને અર્થે
ઉઠ્યો છે.

દિલીપ (રથવાંચો ડુંકું સંચાલિત)—પાવે, આવે, વહાલાં પ્રજાજનો આરો.

[રાત્રનાં વચન સાંભળી સર્વેન આપૂર્વે શાન્તિ કલાપ છે. તુરત જ રાત્રરાણી રથમાંથી નીચે ઊતરે છે. અને હમર આરાધ્ય યુગ્મેની કૃષ્ણ વરસે છે, આસપાસથી કેટલાક અંગરક્ષકો અને સૈનિકો હલકા આવી પહેાંચી રાત્રરાણીની પાછળ જીભા રહે છે.

લોકાલ લોકસમૂહ લાંબી હારોમાં એ ગાલુએ અવસ્થિત રીતે જાહેરાત છે અને પહાણ વીસંચનાઓ હાથણી સમી રોલતી અને સિંહણ સમી નત્તર માંડતી રાણી સન્મુખ આવી વ્વાદરપૂર્વક પ્રશ્નાસ કરે છે અને પછીને જાણી રહી રાણીની કાન્ત અને મનોહર ઇલેને અનિશ્ચિત આંખોએ નિહાળે છે.

પ્રભાતના પ્રતિનિધિઓને રાત્ર પ્રેમથી મેટ છે અને લોકસંઘના પ્રજ્ઞાન વારંવાર કીલે છે. રાણી મન્દ મન્દ સ્મિતની પ્રજ્ઞા સ્ત્રીયુગ્મેની મેદની હમર વિરતારે છે અને અનેક દેવોં હર્ષથી સેમાંચિત થાય છે.

મેટલામા પ્રભાતાયક દેવકાસ એની પત્ની ચન્દ્રપ્રજ્ઞા સહિત આમળ આવી રાત્રરાણીના અરજ પાછે પત્રાવલિ અને પરિચારોં વનકુળ દૂર માગણુ કલ્યાદિ સામગ્રી ધરાવે છે અને બંનેને આરોગ્યવાની વિનંતિ કરે છે. રાત્રરાણી વનસોગળ આરોગે છે અને પ્રભાતનોં દેવકુસળ વારંવાર પૂછે છે. પ્રભાતી સુખરમનિભા સમાચાર સાંભળી રાત્ર પ્રસન્ન થાય છે. લોભાન પૂડેં ચતા રાત્ર રાવને વિદાય આપે છે. સમુદ્રમાં કોઠ આવે તેમ પ્રજોંઓ અદરશ થઈ જાય છે.

પ્રભાતાયક અને એનાં પત્ની પાછળ રહે છે અને 'રાણીએ જેટ સુવરાજ અવરોં અને ઈર્ષ્યાકેનું રાત્ર અપાસા હપર અમાર તલો' એ પ્રભાતસમસ્તની લાગણી રાત્રને નિવેદન કરી પ્રશ્નાસ કરી જાય છે. રાત્રરાણી રથમાં બેસે છે. રથ આમળ આલે છે.]

દિલીપ (તકિયાને સરીર ટેકાવીને)—દેવિ ! દૂર દૂરનાં પ્રભાતનોં પશુ સુવરાજ વાંછે છે એ સહિષ્ણુ ? ઈકિત્રાકુની આર્પણાવનાઓતું અનુસંધાન ચિરંતન કાલ સુધી સફ ડોઈ ક્ષિતિ છે. આપણાં પૂર્વજોનાં કલ્યાણકારો કાર્યોં લોકલુદ્ધવને કેવાં હલાવે છે ? આપણે પુત્ર એ પ્રતાપી કુલનોં સંપ્રદાય સાચવી રાખશે એમાં એમને લેલ પશુ સંકો રહેતો નથી.

સુદક્ષિણા—એવો તેજસ્વી પુત્ર અવતરે તો લોકોના મનોરથ પૂરા થાય.

દિલીપ—મારું મન તો એ સંબંધી નિઃશ્ચય બન્યું છે. પુત્રને અવતરવાનો સમય હવે જ પાકે છે. મહાન પુત્રના જન્મ મટે આપણી યોગ્યતા આજ સુધી ક્યાં હતી ?

સુદક્ષિણા—નાથ ! એ શું ? આપનું વચન હું પરાવર કળી ન સહી.

દિલીપ (વિચારઅધાધિમાં ફૂલેતો ફૂલેતો બેલતો હોય તેમ)—દેવિ ! એક જ્યોતું સ્મરણ સ્ફુરો આવે છે. રાત્રા અને શક્તિના અધિદેવ ઈન્દ્રની આરાધના કરીને હું દેવગંધર્થી પાછો ફરતો હતો. માર્ગમાં કંઈપર નીચે કામધેનુ જામી હતી. દેવિ ! મારાથી એનો સત્કાર ન થયો, જોકોં અનાદર થયો.

સુદક્ષિણા (પરમ સમભાવપૂર્વક)—નાથ ! રાજકાલને અંગે આપેનાં કર્તવ્યો ક્યાં કોઈ છે ? કોઈ પૂજ્યનો સત્કાર કહાપિ રહી જાય તો આપનો આત્મા કેટલો દુઃખ છે એ મારાથી ક્યાં અજાણ્યું છે ?

દિલીપ—પ્રિયતમે ! આ તો પ્રમાદમાંથી અવચ્છા થઈ. તારા સમાગમની ઉલ્લેખમાં હું કામધેનુને વીસરી ગયો.

(નિઃશ્વાસ નાખીને) અરે ! કોઈ અપાર વેળામાં એ હતી. સ્વર્ગમાં એ સુખી નહોતી. એની શાન્ત અને કરુણ ચીસ મેં કાને ન ધરી. (રાણી તરફ ચીટ માંડીને) પુત્રની લાલસા પ્રબળ હતી એટલે તને મળવા હું અધીરો બન્યો હતો. મનોહરતિઓ ઉદાસ બની હતી. શરીરનું માનખું કમ્પતું હતું. કાણુ ગયો હતો. તને પણ પળે પળે ઝંખતો હતો. આ અવસ્થામાં કામધેનુનો શાન્ત અને કરુણ સાદ ન સંભળ્યો, ન સંકલ્પ્યો. દેવિ ! દેવિ ! એ કામધેનુ કોઈ અમોઘ સક્રિય જ હતી ! પણ ભોગ અને વિલાસની મસ્તીમાંથી એનો ઝીણો અવાજ ન સાંભળ્યો, ન સાંભળ્યો. સુદક્ષિણા (પતિનો હાથ પોતાના મુખ સુધી અડાડીને)—નાથ ! કામધેનુનો આપે સંકાર કયો હોત તો આજે આપણી અવસ્થા ઓ હોત ?

દિલીપ (અપાર સ્વરચતારથી)—પરંતુ તે કાળે હું સ્વસ્થ ક્યાં હતો ? માત્ર પ્રત્યેત્પતિ અર્થે સમાગમ કરનાર મનુષ્ય હોય જ કામધેનુની કૃપા કિતરે છે. આજ મોઢું મોઢું પણ એ જ્ઞાન મારામાં ઉદય પામ્યું છે. આજ હું એની કૃપાનો અધિકારી થઈ ચૂકું એવી શક્તિ અનુભવું છું. આપણો વિકાસ તો ક્રમે ક્રમે જ થાય છે. કોઈ વિરથ ગેબીનાં તપન જ સદ બુદ્ધિમાં થઈ ગય છે.

સુદક્ષિણા—શ્રિપતમ ! આપનો જીવનવિકાસ મારા જીવનને કેટલો વિકસાવે છે ? આપનો સ્પર્શ મને મોહની શાન્તિ આપે છે. દેવ ! હતિના ઉછાળા યમતા જાય છે તેમ જીવનનો સાચો ઉદ્ધાસ બિજારતો જાય છે. આપની પાસે ઉકળાટ વધરે હું જાંકું સુખ અનુભવું છું. દેવના ઉપયોગની લાલસા વિના એક ભીખુમાંથી આટલો અપૂરત આનન્દ મેળવી શકાય એ સ્વસ્થ આપે જ મને આપ્યું. મહારાજ ! આપ જ સ્વામી, શુભ, સર્વસ્વ હો. આપે મને સર્વદા સાથે જ રાખી છે. (રાગના દેહમાં સમાઈ જતી હોય તેમ) નાથ ! આપનું સ્થાન જન્મ-મૃત્યુનાં પથ પાળી ચૂકું તેમ નથી. જન્મીજન્મ આપની સદચરી રહી જનને આપમાં જ સમાઈ જઈ એ જ પરમ . . .

સારથિ—મહારાજ ! મહર્ષિના તપોવનની સીમાએ આવી પહોંચ્યા. આપની આજ્ઞા ?

દિલીપ (સારથિની પીઠ પાછળનો પડો જોયો કરી દૂર નજર નાંખતો)—સાધકાણનું કેવું સુરંગી ચિત્ર ! કેવી અદ્ભુત અને નિર્મળ શાન્તિ ! (રાણીને દેખાડતો) દેવિ ! ને આ સામી દેખાતી રૂઝેની હારમાંથી પેલી પથ્થરુદિઓ દેખાય છે એ જ મહર્ષિનો આશ્રમ. સત ! રમને અદિત્યા જ રોષા.

વત્સલ સારથિ રથને રોકે છે. રાજા રથમાંથી નીચે કિતરે છે અને રાણીનો હાથ ઝાંઝી નીચે કિતરે છે. જેતજેતામાં બંનેની આસપાસ મુનિબ્રાહ્મણ અને આશ્રમનાં ભાવદક્ષિણા દોડતાં આવડે છે. વળે વળે છે. રાજાસહી નિર્ભયમતી નિહાળતાં નાસતાં ફરતાં ભાવસંભવી સાથે આશ્રમ સણી નંબ છે. સુશાન્તા સ્વચ્છીય રંગેના પ્રધાસમાં વિવિધ પંખીઓ મંદુર વિવિધકારથી રાજાસહીને સંકારે છે.

મેલેરિયા તાવ માટે

ધર્મહા દવાખાનાં, વૈદ્ય, ડોક્ટર, હકીમ તથા

ધર્મહા દવા આપનાર ઉદાર સખી ચૂદરથોને—

જણાવતાં આનંદ થાય છે કે હાલ ક્વીનાઇનની તંગીમાં ગિલકુલ મુશ્કવાની જરૂર નથી. ઊંઝા ફાર્મસીની એલ્સ્ટોપીલ્સ મેલેરિયાને નાબૂદ કરવા માટે અત્યંત સાખીત થઇ છે.

એલ્સ્ટોપીલ્સ સપ્તપર્ણ, કુટકી, કાલમેષ વગેરે ઉત્તમ જવરનાંશક ઔષધિઓનાં ધન સરોપોથી બનાવેલી છે. સપ્તપર્ણ (Alstonia Scholaris) માટે મહાન વૈજ્ઞાનિક ડીમ ડી. ના. વો. ૨ પા. ૩૮૭-૮૮ માં લખે છે કે "તેમાં ડીટન નામનું સરવ છે, જે મેલેરિયા (શીતજ્વર) વિપમજ્વરમાં અત્યંત ઉપયોગી છે. પશ્ચિમક હોસ્પિટલ તથા દવાખાનાંમાં ડોક્ટરોએ વાપરી ખાતી કરી છે કે જો પરોડરાથી આપતા ક્વીનાઇન સહ કરતાં હજાર ગણું સાફ છે.

આ ગોળોએ છેલ્લાં ૩ વર્ષમાં ધર્મહા દવાખાનાં, વૈદ્ય, ડોક્ટર, લોકલમેડી તથા મુ. દવાખાનાં, પ્રજામંડળ તથા જનતામાં ૨,૦૦,૦૦,૦૦૦ જે કરેલ ઉપરાંત વપરાશ ચૂકી છે અને સાખીત થયું છે કે મેલેરિયા તાવને નાબૂદ કરવામાં અત્યંત શીઘ્ર ચુકારી છે.

કે કે ૧૨ ગોળોથી તાવ ઊતરી જાય છે. તાવ પછી અશક્તિ આવતી નથી. જૂન લાગે છે. દસ્ત સાફ લાગે છે. નાનાં-ગોટાં, સ્વો-પુરુષ સર્વ નિર્મળ રીતે સેવન કરી શકે છે.

વૈદ્ય, ડોક્ટર, ધર્મહા માટે કિંમત તાલ ૧૦ (ગોળો ૫૦૦) ના ફા. ૮-૮-૦.

ઊંઝા ફાર્મસી લી. : : ઊંઝા [ઉ. ગુજરાત]

જિજ્ઞાસુ :—એસ. રમાણુ એન્ડ કંપની : ગાંધીરોડ, અમદાવાદ.

[૫૨૫]

વિભૂતિવણુઆર આ અહુદિશિય ચાલ્યે જતી.
ન અંત પરખાય, ના કયહીય આદિ, હીંડ્યે જતી
સ્વયંસ્ફુરિત માર્ગે પે, નવ જરીય જ'પે થડી
પ્રકુદ્ધ - પદ્માસ્થનાં પુલક વેરતી પૃથ્વીમાં.

પ્રભાવ પથરાવતી પગલીઓ પડે ઊપડે,
દિશાકુકર સુપ્તમાં સ્થુકતી જતી ધંટડી,
સંજવન સુયોજના વિતરતી વહે, વિશ્વમાં
રમે છલક રિંદિની, દિનદિને નવી રિંદિની.

સરત મણુઆર આ સતતને નિહાળી રહે
વિમુગ્ધ મનુષીલ સ્તબ્ધકર ભવ્યતાને લહે;
ખલે ન હગ અદ્ય એ ક્ષિતિજને લાગી શકે,
સજગપદ ચિત્રને અગણ્યપદરૂપે જુએ,
અતીતલણી અદ્ય જોખખ, અનાગતે દદિ. ના,
પ્રકીર્ત પુરુષાર્થ તો અગમચેદ ના સ્થિતના.

ક

શ્રાવણ

શ્રાવણ આંચો હો મોરાર !

વાતા લીના વાયરા લઈ સોરલ કેરા ભાર,

શ્રાવણ આંચો હો મોરાર !

વાહનીઓ રમવા નીલરી કાંઈ છુટા મેલી કેચ;

ધરતી રાજતી હાંસગી હરિયાળા નવલ્લ વેચ.—શ્રાવણ

ગોપ વગાડે વાંસળી, નદીએ છલકાતાં નીર;

સહિયરો મરખે રમે પહેરી રંગીલાં ચીર.—શ્રાવણ

હોલે તરુવર ડાળીઓ, ડુંગર પર નાચે મોર;

અને સ્તબ્ધ નાલિયા મલ્લ દિવ્યતા ચેર.—શ્રાવણ

વનવન કેરા વાયરા વહાલમને કે'નો વાત;

હેચું મરે એકલું તે હવે રહે ના હાથ.—શ્રાવણ

નાથાલાલ દવે

ક

૭૦ વર્ષ ઉપરાંત

ધી “ગોરીએન્ટલે” અસંખ્ય ઘરો અને કુટુંબોને શાંતિ તેમજ જાગૃતગીરી લાવી આપી છે. ફક્ત ૧૯૪૪ની સ્થાપના જ

૯૭,૩૯૮ પોલિસી ધરાવનારાઓને લગભગ

રૂ. ૨૨,૦૦,૦૦,૦૦૦

ની રકમ સુધીનો વીમો આપવામાં આવ્યો છે.

ફંડ રૂ. ૭૬૯ કરોડથી વધારે છે.

આપના નિઃશંકતા વિભાગી વધી જરૂરીઆતો માટે અમારી પાસે આવવાથી આપને ફાયદો થશે.

ઓરિએન્ટલ

ગવર્નમેન્ટ સીક્યુરિટી લાઈફ ઇન્સ્યોરન્સ કું. લિમ

સ્થાપના : ૧૮૭૪]

[હેડ ઓફિસ : મુંબઈ.

ધ્યાન્ય ઓફિસ : ઇલેક્ટ્રીસિટી હાઉસ, લાલ દરવાજા, અમદાવાદ.

ધ્યાન્ય સેક્રેટરી : શ્રી. હિન્દવદન ચુનીલાલ મહેતા બી. એ., એલએલ. બી.

નેરોલની

લંગર હાથ

શાહી

ફાઉન્ટન પેનના

તથા

બંધાયેલ બોક્સ આટલા

વાપરે.

ધી નેરોલ એજન્સી

નવુ દરવાજા-અમદાવાદ.

ધ્યાન્ય :- કાલિયુર દરવાજા બહાર, ગાંધીની લાઇનમાં.

મુજ જીવન સાજ સૌ મૌન ધરે,
અથ અંતિમ આ ઈસરાજ બજે !
દિનના પડધા સમર્પી અફો
જ્યમ રાત વિશાન્તિ લઈ હિતરે.
દેગ ખેંચવી ના, ઉર આકુલ ના,
સહુ શાંત પડેલ હવિ સરખા,
પ્રતિરંગ પ્રસંગની એક-કથા
તવલીન દિશા બરતી કુસર્કા ! -
દિન ચરત બસે વિસરાઈ જતા ?
સુખની સમૃતિને કિર ક્યાં ધરશે ?
લપ્પ તારકની ઉર રાત ગરી
સ્મૃતિ એક વિયોગ, ધરી સ્મરશે !
કશીનિષ્પ્રભ ચંદ્રકલા ક્ષિતિને
ધરી અંતરે રક્ત અમોલ જતી !
દગ અણુની નીરવ ઓડડીમાં
ચમકી તવ સંચય સચવતી !

મુજ સુખન-લોલ અપાર દતો,
રજની સમ તું સજગી હિતી -
—ન હતી ? પ્રિય, શું અનુચાર ? અહો ! —
સમજ્યો નહિ કેમ અમોલ રહી !
અણુમોલ મર્ધ, નહિ જન્મતણી -
વચનો ? —વચનો લઈ શું કરવાં ?
કરવા કંઈ તે જ ન ધરી પરવા,
દગ હોવટ હવિત બંધ કર્યાં !
મર્ધ તું પછી અંધ બધાં બનતાં.
ચાકલા તવ મોલ ઉરે અક્ષતા :-
“ નહિ સુખન ! મો-પ્રિય સુખન ના !
“ નહિ લોલ લટે અવ દેહ તણા ! —
“ જરી જો, દગમાં ! લપ્પ મૃત્યુ નિશા
“ નહિ ઠારી શકે, અનુચાર કથા !
“ પ્રિય, જો, ફરી હોય ચરીર ન વા-
“ નહિ તું હુબધી જરી મિલ દવા ! ”

ક

પ્રાણુ તણાં ખંડેર !

ઉરના અંતરનો વિરહ તાવે છે,
મૌવનનો ઉન્માદ ફરી લાવે છે,
આજે તારી માદ ફરી ખાવે છે,
નવાં નવાં ખીજ એ ઉરે લાવે છે,
સ્મરતો ફરી એ સાદ; મને ઘેરે છે
કમકર્તા મુજ પાદ; સ્મરણુ વેરે છે.
સ્મરણુ તણાં કૂલમાં મીણુને હું કવિ,

મૃજિત અંતરને હજી છું સ્પર્શિ.
મેલકતુ વિલાપ; ફરી નહિ શોભે ?
કોયલ ગાતી મીત કહી ચે મોઝે ?
નહિ ઇન્દુની શોભા ખીલી આકાશે ?
ઉરતંત્રીના તાર ફરી સંધારો ?
અલિનવ મીતના અંગ ફરી બધારો ?
પ્રાણુ તણાં ખંડેર કહી ચે મીતકું મારો ?

સ્વચ્ચન્દ્ર

ક

હોસ્પિટલના મેટરનિટી વોર્ડમાં ધમાલ મચી રહી હતી. શિવાળાની સવારના છ વાગ્યા હતા એટલે બહારની દુનિયા તો હજી ઘણે ભાગે ઝીંધમાં હતી. પણ કુદરતના કાઈ અગમ્ય નિયમ પ્રમાણે બાળકો મોટે ભાગે પાછલી રાતે કે વહેલી પરાઈમાં જ જન્મ લેવાનું પક્ષ કરે છે. એટલે હોસ્પિટલના મેટરનિટી વોર્ડ (અસ્તિ વિભાગ)માં તો ધમાલ રાજ રાતે ને પરાઈમાં ચાલુ જ રહેતી. તેમાં આવે તો એ બહુ જ સુરેક્ષ કેસ આવ્યા હતા. એક તો ચહેરાના સૌથી શ્રીમંતોમાંના એક મધુવા એવા જળમોહન શેઠની પત્ની રાધાને, અને બીજો હોસ્પિટલનું કમ્પાઉન્ડ વાળતી મહેતરાણી શકરીનો.

રાધાને લગ્ન પછી પંદર વર્ષે—એતી ત્રીસ વર્ષની કુમરે, જ્યારે સૌ કોઈએ સંતતિની આશા મૂકી દીધેલી ત્યારે—સીમંત આવ્યું હતું. અને ત્રણ દિવસની અસ્તિવેદના પછી, બાપરે ધણા સુરેક્ષ એપરેશન વડે આવે વહેલી પરાઈમાં પુત્રી જન્મી હતી. શકરી તો દર સવા-દોઢ વર્ષે હોસ્પિટલમાં બાળકના જન્મ માટે આવતી અને દસ દહાકા હોસ્પિટલમાં અને દસ દહાકા ઘેર ખાટશે ભોજવા પાછી કામે લાગી જતી. પણ એનો પણ આ બાળકના જન્મ વખતે ઘણા સુરેક્ષ કેસ થયો હતો—તે કે એપરેશન નહોતું કરવું પડ્યું.

રાધાને શકરી આવશે ને જળમોહનનો વંશ જતનમાં અમરત્વ પ્રાપ્ત કરશે એવી આશા સેવનાર કુટુંબીઓ ખૂબ નિરાશ થયાં. પણ ‘આમે લક્ષ્મી આવી. એને ખરેખર બીજી વખત લાઈ આવશે’ કહી સૌએ નિરાશા ટાળી. શકરીને તો પોતાના ધણી હગવંતો વંશ રાખનાર એ કુળદીપકો હતા અને એક શકરી પણ હતી. એવળુ છોકરાં મરી પણ મળ્યાં હતાં. વારતવિક રીતે નવું બાળક નર કે નારી જન્મિતું હોય તેથી કશો ફેર પાવાનો નહોતો. પણ છતાં, એને પણ નવા કુળદીપકની હોંસ હતી અને છોકરી આવી જાણીને એણે મોં મરચ્યું હતું.

રાધાને એપરેશન ટેબલ પરથી રોજિયલ વોર્ડના સર્જિકલ ઓરકામાં લઈ ગયાં. તેથી ડોક્ટર અને હોસ્પિટલની નર્સો અને શેઠે ખાસ રાફેલી ખાનગી નર્સો બધાં આસપાસ ભેરાઈ રહી એની આસનાવાસના કરવા મંડ્યાં. બિચારી શકરીને તો સામાન્ય વોર્ડના એક ખાટલામાં સુવાડી અને “હવે જાનીગાની પડી રહેશે” કહી નસં ચાલી ગઈ. બન્નેનાં બાળકોને નવકાલી હોસ્પિટલનાં કપડાં પહેરાવી એક ઓરકામાં પક્ષંગ પર સુવાડ્યાં. રાધાને પોતાના બાળક માટે નવાં કપડાં તૈયાર કરાવવાની હોંસ હતી. પણ કુટુંબની વૃદ્ધાઓએ કહ્યું કે પહેલેથી લગાં કરાવીએ તો બાળકને રોડે નહિ. એટલે એની બાળકી પણ હોસ્પિટલનાં કપડાંમાં જ સળંગ રહી, શકરીની છોકરી ત્રેડે જ એક પલંગમાં રહી. બાળકો રડીને, માટેલી માને આરાગમાં—નિદ્રામાં લાંબ ન કરે માટે, પહેલે દિવસે, નર્સો બાળકોને એક જુદા ખંડમાં સુવાડતી અને જરૂર પડે જ માતા પાસે લઈ જતી.

આં જો કેસોનું કામ પતાવી નહોતું, ડોક્ટરને, મેટ્રન બધાં રાજીનામો આપ્યાં. આખી રાતના ઉત્તરારાત્રી ચાકડાં કચારે આઠ વાગે ને કચારે 'ક્યુટી' પૂરી થાય તેની વાટ જોતાં અપરેડ પોતપોતાનું કામ ઉકેલવા મંડ્યાં. આખરે ઘડિયાળે કૃપા કરી, દિવસની 'ક્યુટી' વાળાં કામ કરનાર હાજર થયાં. રાતવાળી નર્સો પોતાના રહેઠાણના મકાનમાં જઈને ટેવલ આગળ નાસ્તો ખાવા બેઠી. ખાતાં ખાતાં જન્મે સુકેલ કેસોની વાત ચાલી. રાધાને ડોક્ટરે અને શકરીને મેટ્રન કાસીજાઈએ કેવી હોંશિયારીથી બચાવી લીધી તેની વાતો ચતી હતી એટલામાં, મહાલક્ષ્મી નામની નર્સ જે જરા પાછળ રહી ગઈ હતી તે આવીને બોલી: "સાલજી કે ? પેલી શકરીની ડોકરી તો મરી ગઈ ! કોણ જાણે શું થઈ ગયું તે એકદમ ડચકાં ખાવા મંડી, ને નર્સ શિરીનખાઈ કોઠોને બાંધેલાથેને બોલાવી લાવ્યાં, પણ એમના આવતાં આવતાંમાં તો બિચારી ખલાસ !"

સીતા નર્સ બોલી: "અરે, શું થયું બિચારીને ? ડોકરી હતી તો સરસ હો ! એને ને રાધા શેકાણીની ડોકરીને બન્નેને જે જ નવકારોને પલંગ પર સુવાડી હતી. કેવી બે સરખી સરખી લાગતી હતી ! શકરીની ડોકરી પણ ખાસી થોડી હતી. કપાળમાં ન્હાણું હતું પણ બિચારી કાંઈ લાખ રૂપિયા ન લાવી ! બિચારા કાસીજહેનની મહેનત અકરિત થઈ." આમ કહી તેણે મેટ્રન કાસી સાથું જોયું પણ જોતાં જ ચીસ પાડી—

"અરે, અરે, કાસીજહેન શું યામ છે તમને ? આ મા ! બુઝો બુઝો !" એની પહેલી ચીસે જ સૌનું ધ્યાન ખેંચ્યું. કાસીનું જમણું એક બાલુ ખેંચાઈ ગયું હતું. ડોળા ફાટી ગયા હતા. ખુરશી પરથી પડી જતાં પાસે બેઠેલી નર્સો ડીલી લીધી. હાથ જાંચી કરવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી પણ ચલો નહોતો. સીતા તરફ જોઈ કાંઈ કહેવાનો પ્રયત્ન કરતી હોય તેમ લાગ્યું પણ બોલાતું નહોતું. ચમરાટની એકબે મિનિટ વીલ્યા પછી નર્સોની ધંધાની આવકન વડારે આવી અને સૌએ મળી ધીરથી જાંચી એના ઓરડામાં પલંગ પર સુવાડી. એક જણ દોડીને લેડી ડોક્ટરને બોલાવી લાવી. ડોક્ટરે આવતાં જ જોઈ લીધું કે પલાધાતનો સખત દુમલો થયો છે. કાસી કામમાં અત્યંત કુશળ હતી અને નર્સોને દાખમાં રાખવા છતાં ગીહાકથી વર્તવાની તેનોમાં આવકત હતી. એટલે તે ડોક્ટરને જાણ માનીતી હતી. એની આવી રિયત જોઈ ડોક્ટરને પણ જાણ થયો. પણ અકસોસ કરવા બેસવાનો સખત નહોતો. તેમણે ક્ષાંતિથી અને હિંમતથી કામ લીધું. "નર્સ બોલાવરી, જાઓ આપને કહો કે રપેશિયલ યોડનાં બે નંબરનો ઓરડો જલદી તૈયાર કરે અને તૈયાર થાય કે તરત યોડ બેથોને રહેઝર લઈ આવવાનું કહેજો. અને એસ્ટર, ટેલીફોન કરી ડૉ. રેસાઈ અને ડૉ. સેકેનાને જલદી આવવાનું કહો. જતાં જતાં કરસનને કહેજો કે ઈન્સ્પેક્શનને મટે જઈ તૈયાર રાખો. કદાચ ડોક્ટર આવીને ઈન્સ્પેક્શન આપશે. ભાથાપાઈ, મિસ અબજકરને કહો કે માડું ઈન્ડોર ને આઉટડોર બન્ને કામ સંભાળી લેવાની ગોઠવણ કરે. મારે તો કાસીજહેન પાસે બેસવું જ પડશે."

આમ બધી વ્યવસ્થા કરી ડોક્ટર મનથી પોતાની માનીતી મેટ્રન મારે અકસોસ કરતા તેની પાસે બેઠા. કાસી આસપાસ ઉભેલી નર્સો તરફ જોઈ કોઠોને રાખવાનો પ્રયત્ન કરતી હોય, કાંઈ બોલવા ખૂબ ફાંફા મારતી હોય એમ લાગ્યું. પણ એના પ્રયત્નો નિષ્ફળ હતા. પલાધાતનો દુમલો ખૂબ જોરમાં હતો.

ડૉ. દેસાઈ અને ડૉ. સેઠના બાવી પહેાંચ્યા ત્યાં સુધીમાં કાશીને સ્પેશિયલ વોઈમાં લઈ જઈ સુવાડી હતી. લેડી ડોક્ટરે કહ્યું: “કાશીવાઈને થોડા વખતથી ‘દાઈ બસપ્રેક્ષર’ હતું. રજા પર જવાનું હું, ક્યારની કહ્યા કરતી. પણ ‘કામ વગર ગમે નહિ’ ‘મારા વગર તમને અપ્રયશ્ન પડશે’ એવું એવું કહી જતાં નહોતાં. આખરે મેં ખૂબ સમજાવી, ધમકાવી બે મહિનાની રજા લેવાની. આ પહેલીથી જવાનાં હતાં. એટલામાં શું તું શું મર્મ મળ્યું!”

બંને નિષ્ણાત ડોક્ટરો અને લેડી ડોક્ટરના અચાગ પ્રયત્નથી કાશી બચી ગઈ. તેનું ખેંચાઈ ગયેલું જડથું કેટલેક દિવસો સારું થયું, પણ બોલવાની શક્તિ મર્મ તે પાછી ન આવી. તેમ હાથ પગ પણ જુદા પડી ગયાં તે ગયા જ. કામ વગર ન ગમવા માટે શરીરને અચાગ શ્રમ આપનારને પધારીવદ્ય મર્મ તદ્દન પરવશ થતું પાડ્યું; એની પરભોલી છેડકરી આવીને પોતાને ત્યાં લઈ મર્મ અને દોરિખતે પેનશન બાંધી આપ્યું.

જન્મતાં જ અજમામથી ચયેલી પુત્રીને પાછળથી પુત્રવિહીન માતાપ ખૂબ લાડ લાગે છે તેમ જગમોહન અને રાધાએ પણ પુત્રીને લાડ કરવામાં ખાટી ન રાખ્યું. પુત્રીને પહેલે પુત્ર આવશે એ આશામાં એનું નામ ‘કામના’ પાડ્યું હતું. પણ એ આશા તો સફળ ન થઈ. થોડાં વરસ એ બાળત-વસવસી બન્યોતા મનમાં રહી. પણ પછી તો એમનું જીવન પુત્રીમય જ થઈ ગયું અને સંસારસુખ કશો ખામી વગરનું બાંધ્યું.

વરસો વહેતાં ગયાં અને જમાતો પણ બહલાતો ગયો. એટલે લાડમાં જ પુત્રી તરફની ફરજની પૂર્વાસિ થતી નથી એમ જગમોહન અને રાધા સમજવા લાગ્યાં, અને પુત્રીને બંને તેટલું હિતમ શિક્ષણ આપવા બંધવસા કરી. લલિતકળાઓ પણ તેને શીખવી.

રાધાની એક બહેનપણી પોતાના એકતા એક પુત્રને રાધાના હાથમાં સોંપી મરણ પામી હતી. એને બીજાં કોઈ સગાંવડાલાં નહોતાં, કે નહોતો પાસે પૈસો. વરના પિત-રાષ્ટ્રેય બન્યા કુદ્દી થોડીવણી જીવઈ આપતા તેમથી મહામુશ્કેલીએ દિવસ કાઢી આખરે પુત્ર વિજય પારેક વરસનો થયો ત્યારે તેને રાધાને સોંપી એ મરણ પામી.

એ કામના કરતાં પાંચેક વરસ મોટા હતો. એટલે જ્યારે કામનાએ મેદિત્રની પરીક્ષા આપી ત્યારે એ ગ્રેજ્યુએટ થઈ ગયો હતો. જગમોહન અને રાધા તેના પર ઘણો લાવ રાખતાં તે છતાં એમના પર-પોતાનો બધો જ કાર નાખવો તે એ અયોગ્ય સમજતો તેથી કોલેજમાં દાખલ થયો ત્યારથી ટ્યુશનો આપી પોતાના અભ્યાસનું બનતું ખરચ એમાંથી કાઢતો અને ગ્રેજ્યુએટ થઈ તરત જગમોહનની પગથી એક નોકરી લઈ લીધી હતી.

મેદિત્રની પરીક્ષાના અભ્યાસથી દીઠરોડિ જાણે કામ પાડ્યો છે માની માતાપે આજુમાં એક બંગલો રાખ્યો. જગમોહન તો આવજા કરતો પણ રાધા અને કામના ત્યાં રહીને આનંદ કરતાં હતાં. પરીક્ષાનું પરિણામ જાણ્યા ત્યારે દરેકસવમાં લાગ લેવા વિજય પણ અકુવાદિવાની રજા લઈ આવવાનો હતો.

રાધા અને કામના બહાર ફરીને એક સાંજે પાછાં આવ્યાં ત્યારે નોકરે કહ્યું કે એક બાઈ ક્યારની વાટ જોઈ બેઠી છે. એટલા પર જ તે બેઠી હતી. બાઈ અમણી હતી. પણ તેણે એકદમ જ બોલવા માંડ્યું: “માફ કરજો બહેન, હું તમને એક તરફી આપવા આવી છું. મેં સાંભળ્યું છે કે તમારા કંપોઝિટમાં ઘણી ઝોરડીઓ છે ને તે બધી તમે વાપરતાં નથી. મારા છેકરાને ટાઈફાઇડ બે મહિના સુધી આબો ને તેથી બહુ નબળો થઈ ગયો છે. હવાફેરની બંદર છે. મૂળે તો અમારી રિયલિટી સાધારણ ને તેમાં છેકરાના મંદવાદમાં ખૂબ ખરચ થઈ ગયું છે. એટલે વધુ બાડાનું ધર ક્યાંથી રાખીએ? ધરમસાળામાં પણ જગા ખાલી નથી. ખનડમાં દાઉસ એજન્ટે, કહ્યું કે બીજું તો કોઈ સસ્તા બાડાનું મકાન નથી. પણ રાધા સોઠાણી બે બેત્રણ ઝોરડી કાઢી આપે તો પૂછી બે. એટલે હું તો તમારી પાસે દયા માગવા આવી છું. અમારા ધરમાંથી સિદ્ધપુરમાં વડીવટદાર સાહેબની ઓફિસમાં કોરકેનનું કામ કરે છે. હું આપને એ સાહેબની અને બીજા એકબે બજારની ઓળખાણની ચિઠ્ઠીઓ લાવી આપીશ. એટલે આપની ખાત્રી સાચ કે અમે કોઈ હુકમ્યાં લફંગા નથી કે આપનું કોઈ જાતનું નુકસાન કરવાનો ઇરાદો નથી. તમે મહેરબાનીની રાહ બે વાજબી બાફું છાવશો તે હું આપીશ. પણ મરીજ પર એટલી દયા બંદર કરો, અમે પાછલે દરવાજાથી આવગમ કરીશું ને તમને જરા થે દરકત નહિ કરીએ. મારે તો એ એક જ છેકરો છે. એટલે બીજા છેકરાની કેમ ક્યે પણ તમને નહિ નડે. મારી મા તો બિચારી લકવાથી પમારીવશ છે એટલે એ તો કોઈને શું નડવાની હતી?”

રાધાને દયા આવી. તેણે કહ્યું: “જાડાની કાંઈ બંદર નથી. તમે મને ત્યારે તમારા છેકરાને મેં માને લઈને આવજો. ઉત્તર તરફની ત્રણ ઝોરડીઓ તમને આપીશું.”

બાઈ લાંબી થઈ રાધાને પગે લાગી અને “જગવાન તમારા એકના એકવીસ કરો.” એવો આશીર્વાદ દઈ ચાલવા મંડી. જતાં જતાં પાછું વળી કહેતી ગઈ: “આવતે શુધવારે સવારમાં અમે ઘણું કરીને આવીશું. મારું નામ કહેવું તો બૂલી જ મઈ. મારું નામ તારા. અને અમારા ધરમાંથી તો કોઈરાનાયને નામે નામ છે.” કહી જરા સરમાઈ ચાલી ગઈ. શુધવારે કામનાની પરીક્ષાનું પરિણામ હતું. એટલે મંગળવારે જગમોહન અને વિજય આવી ગયા. રાધાએ પેલી બીની વાત કરી, જગમોહને કાંઈ નાપસંદગી બતાવી નહિ એટલે રાધાને નિરાત થઈ.

શુધવારે સવારે ફરી આવીને અગિયારેક વાગે બધાં એટલા પર પાતો કરતાં હતાં. તાર કેટલા વાગે આવશે તેની અટકળો ચાલતી હતી. તેટલામાં દરવાજા આવગમ એક ખડીયા ખજખજ મોટર આવીને ઊભી રહી. અંદરથી પેલી તારા, એના વર રજુછેડાયા અને લાંબા મંદવાદથી દુબળો થઈ ગયેલો, ધીમાં કગલો બરતો છેકરો ઊતર્યો. મોટર દ્રાઈવર અને કહીનરે પણ ઊતર્યાં. પહેલાં સામાન કાઢી પછી જમીન પર એક પાતળી ગોદડી પાથરી. મોટરની પાછલી એક પર ચાલેલી સ્ત્રીને ચારેએ મળી સંભાળીને ઉતારી અને ગોદડી પર ચડાવી. પાછલી ઝોરડીઓ તરફ જતા મોટે એટલા પાસે થઈ ને જ બંધું પહોંતું હતું. ગોદડી બેસકોને ધીમે ધીમે ચારે ચાલ્યાં. એટલા પર રાધા સામે જ

બેઠી હતી. તેને જોતાં જ ગોઠડીમાં બિંચકાયેલી સ્ત્રીએ જોરથી ચીસ પાડી. જો બચનારાં ચલે જ્યાં. તારા બોલી-બોલી: "હાથ મા ! પંદર વરસે તને પાછી વાત્સા ક્યાંથી આવી ? હે ! અરેખર તું હવે બહુ બોલીશ ? બોલને બા ! " ગાંઠા જેવી થઈ તે ધીમી પોતાની મા તરફ જોતી હતી અને ધડીમાં પોતાના વર તરફ ને રાધા તરફ જોતી હતી. એના હાથ ઘૂંઘટા હતા એટલે પેશા ત્રણ પુરુષોએ ધીમે રહી ગોઠડી નીચે મૂકી. તારા તો મા પાસે જોરથી ગર્જા અને એને બોલાવવા પ્રયત્ન કરવા મંડી. પણ એની માં તો રાધા સાચું અને કામના સાચું જ જોયા કરતી હતી. આખરે તે ઘૂંઘટાં ઘૂંઘટાં પણ અરેખર બોલી: "આ તમારી હોઠરી ?" રાધાએ હા કહી એટલે ડોકું દલાવી બોલી: "ના, તમારી-નહિ... ચકરી ની. તમારી-તો-મરી-મર્દા ! " સ્ત્રીનું મગજ ઠેકાણે નથી માની એને ગોરડીમાં લઈ જતું દુરસ્ત ધાડું. તારા તો મા-પંદર વરસે બોલી તેના ચમત્કારથી. હરખેથી થઈ ગઈ હતી એટલે વિજયે મદદ કરી ને ડોસીને ગોરડીમાં લઈ ગયાં.

પણ રાધાનું મન માન્યું નહિ. તેના મનમાં કંઈક આશંકા થઈ. બપોથી હુલ્લુ કંપના લાગ્યું, તે બોળીને ચેષ્ટાં બધાની પાછળ ગઈ. તેણે તારાને પૂછ્યું: "અરેખર તમારાં બા પંદર વરસે બોલ્યાં ? લગ્ન ક્યારથી લાગ પડ્યો છે ?"

તારા બોલી: "મારી બા પહેલાં—પ્રસ્થિતાવમાં મેદન હતી. એક દિવસ સવારમાં એકાંએક લકો થઈ ગયા. બે મહિના પ્રસ્થિતાવમાં રાખી. ડોક્ટર બાઈસાટેજ બહુ બર્લા હતા. જાતે બાની ઘણી ચાકરી કરી. મોટા મોટા ડાકતરોના ઈલાજ પોતાને ખરે કરાવ્યા. તો એ ફક્ત મોઢાં એવાઈ ગયેલું તે ઠીક થયું. પણ વાત્સા ગૂંચ થઈ તે થઈ ને હાથ પગ ને હોડા એટલી ગયાં તે એ સારાં ન થયાં. આજ પંદર વરસથી હેટલા જે ઉપાય મેં પણ કર્યો પણ કશો ફાયદો ના થયો. દેશી, વિલામતી, હોમિયોપથી, જંતરમંતર, બાધા આખરી કરું કરવામાં જાકી નથી રાખ્યું. આજ તો તમારે યુવપ્રતાંએ એકદમ વાત્સા આવી."

રાધાએ બપોથી કંપનાં પૂછ્યું: "એમનું મગજ બરાબર છે ?"

તારા બોલી: "બોલતી નથી અને ઉઠતું નથી એટલે પડી રહે છે એટલે શી ખખર પડે ? પણ બાલાખીનાનું વખતસર આપીએ તે લે છે. ટોઈ દિવસ હસતું, રડતું, એવું કરું કરતી નથી. ટોઈ ટોઈ આવાં માણસો ઘરનાં પર દાંતિયાં કરે છે તેવું કરું પણ નથી કરતી."

રાધાનો કંપ વધી ગયો. ડોસી આગળ જવાની દિશાત ચાલી નહિ. પાછો ખેંચા તરફ ગઈ. પણ હજી એટલાનાં પગથિયાં ચડતી હતી ત્યાં તો તારા બાબીને કહે કે "ચાલો બા બોલાવે છે." રાધા ચંબી ગઈ. તેણે એટલા પરની એક પુરસી પકડી લીધી. જમ-મોહન અને વિજય આ મહારાટનું કારણ બરાબર સમજ્યા નહિ. તારાની માએ પાડેલી ચીસ અને એનો જમ્પલ દેખાવ એઈ રાધા મહારાઈ છે એમ ધાડું. અનેએ તારાને કહ્યું: "પછી આવશે." પણ તારા કહે: "બાને ખાસ કંઈ કહેતું છે. વખતે વાત્સા પાછી જતી રહે તેની ખીક લાગે છે."

બપોથી ઘૂંઘટી રાધા લપકતે પગલે તારાની પાછળ પાછળ ગઈ. પથારીમાં તારાની મા સૂતી હતી અને તેણે ઈશારતથી રાધાને બેસતા સૂચવ્યું.

છાડેલો ખિસ્તરો વિખરાયેલો પગનો હવો તેની નીચેથી ચેતરું છ કહી તારાએ ખ ખેરીને પાછરી આપી. રાધા અનેક કુતર્ક કરતી બેઠી. ડાસીએ અટકાવી છએ બધી મુશ્કેલીએ ને કહ્યું તેનો સાર આ પ્રમાણે હતો:

“ હવે મારે મરવાનો વખત આવ્યો હતો તેથી લગવાને તમારી મુલાકાત કશી અને સાચ પ્રકટ કરવા વાચા પાછો આપી. તમે દીકરીના જનમ વખતે જે ઇસ્પતાલમાં આવ્યાં હતાં ત્યાં જ હું મેંટન હતી. મારું નામ કાશી. તમને અને ઇસ્પતાલની મહેતરાણી શકરીને એક જ દિવસે છોકરીએ જન્મી. બાઈસાહેબ તમારી પાસે હતાં ને હું શકરી પાસે. હું શકરી પાસેથી પરવારીને તમારી પાસે આવી પણ તેની ઘોડી વખત પહેલાં જ તમારી છોકરી જન્મી હતી અને મારું ખાસ કામ નહોતું. એટલે બાઈસાહેબે છોકરીને નવકાવવા નર્સને આપી મને એનો જનમ રજિસ્ટરમાં નોંધવા કહ્યું. પાછળથી કાંઈને જરૂર પડે મારે બાઈસાહેબે બાપના નામકામ, જનમનો વખત, બાળકનું વજન, સ્તીર પરના ખાસ નિશાન બધું જ નોંધવાનો રિવાજ રાખ્યો હતો. સીતા નર્સ બાળકને નવકાવતી લાવી એટલે મેં તમારી છોકરીને નિશાન આપે તપાસી તો એના કપાળમાં કાળી તરફ લાખું હતું. તે મેં રજિસ્ટરમાં નોંધી લીધું. સીતા બીજી નર્સ સાથે વાતોમાં મુશ્કેલ હતી એટલે હું થું નેધું છું. તેનું એને કંઈ જાન નહોતું. શકરીની છોકરીનું તો બધું હું નોંધીને જ તમારી પાસે આવી હતી અને ખાસ-નિશાની તરીકે હાથના પંજ પર લાલ તલ નોંધ્યો. હજી મેં રજિસ્ટરમાં નોંધેલો તો ખબર પડી. મારી કચી બૂલ નહોતી. પણ કચડી છોકરી વખતે સીતાની કે કચડી ભેતી વખતે ચિરીનવાઈ નર્સની બલ યજ હતી. ને લાખાવાળી છોકરીને શકરીની છોકરી માની લીધી. મહાલક્ષ્મી નર્સે મરવાના સમાચાર કહ્યા તે જ પડીએ મને પશ્ચાત્તાતો હુમલો થઈ આવ્યો એટલે હું બૂલ સુધારી ચકી નહિ. જનમ વખતે બધાં છોકરાં સરખાં લાગે છે ને શકરીની છોકરી પણ મોરી હતી એટલે બૂલ થાય તે બહુ નવાઈ જેવું નથી. એ કે વધારે એકસાઈ દોરિપટલમાં રાખવી જ નોંધ્યે. લગવાને મારી વાચા લઈ લીધી એટલે હું શું કરું? પણ હવે વાચા આવી એટલે સાચ પ્રકટ કરવું જ નોંધ્યે. બાઈસાહેબના અવતારમાં દોરિપટલમાં બધાં મેલાં છોકરાં ને કશો મેં આજાહેટ રાખ્યો નહિ. પણ હવે તો મરતો વખતે સાચું દાંડી વધારે પાપમાં નહિ પડું.”

રાધા આંસુથી હલરાતી આંખે આ કથન સાંભળી રહી. જેને પોતાનું જીવનસર્વસ્વ માન્યું તે મહેતરાણીની છોકરી કે હજી પણ કાશીની કંઈ જુલ હતી હશે એમ માનવા પ્રયત્ન કર્યો. કાંઈને-બરનને પશુ-આ વાત ના કહેવી એમ તો નિશ્ચય કર્યો જ. પણ જીડીને પાછી જવા ફરી ત્યાં બારણામાં જ જબમોહન, કામના અને વિનય આવીને દબેલાં હતાં તેમને વાંચે બધો વાત એમણે સાંભળી હતી! રાધાને પકડી બધી મુશ્કેલીએ બંજલામાં લઈ ગયા અને પયારીમાં સુવાડી.

કામના એને વળગી રહતી હતી. અને “બા, હું તો તારી જ છું—તારી જ છું” એમ બોલ્યા કરતી હતી. જબમોહન ચૂપચૂપ રહેવા મેચી રહ્યો હતો. માન વિશ્વે સ્વચ્છતા જળવી રાખી હતી. યોગેશ્વરે એ બોલ્યા: “કાશીને વાચા ના જ આવી હોત તો મારું પણ કાંઈક વખત આમ જૂનો સર્સર્ લાગે ચાલ ત્યારે પશ્ચાત્તાતવાળાં માણસો

એકદમ બોલી શકે છે. આટલાં વરસોથી એનાં મનમાં વાત ઘોળાવા કરતી હતી તે પ્રકર ન કરી શકવાનું દુઃખ લાગ્યા કરતું હતું. કલમ લેતો જ તમને એતાં જ એનામાં, બોલવાની શક્તિ આવી. પણ હવે આપણે તેા એ બધું જાણી જતું પડશે. જાણે કંઈ બન્યું જ નથી એમ વર્તવાનું.”

જગમોહન બોલ્યો: “ પણ એ ગરીબ માણસનો હક આપણાથી કેમ ખુચી લેવાય ! એમને બીજાં ઘણાં હોકરાં હોય અને આપણને કામનાને ખુશીથી આપી દે તેા જુદી વાત.”

વિજય: “ તમે એમ ધારે છે કે હવે તમે કામનાને એ ગંદા, ગરીબ ઘરમાં રહેવા મોકલી શકશો ? જન્મ એ તેા અકસ્માત છે. હજીર એ જ સુખ્ય વસ્તું છે. તમે દુનિયામાં પૈસાથી બની શકે તે બધું જ કામનાને આપ્યું. અને હાં પૈસાથી બની શકતો એક પણ ચોજ નહિ હોય. ગરીબાઇના સુખની વાતો કરવી સહેલી છે. જેણે એનાં દુઃખ વેઠ્યાં હોય તેનું મન જાણે.”

રાધાએ મદામહેનતે કહ્યું: “ મને તેા હજી બધું સ્વપના જેવું લાગે છે. પણ વિજય, તું પાછો જ ને હોસ્પિટલનું રજિસ્ટર જેઠ ખાતો કરી આવ. ભગવાન કરે ને કાશીની જુલ તીરે.”

કામનાના પરીક્ષાના પરિણામમાં હવે કાંઈને રસ રહી નહોતો. બપોરે તાર બાજ્યો પણ તેથી કાંઈ એ હાં પ્રકટ થઈ નહિ. સાંજની મોટરમાં નીકળી વિજય અમદાવાદ જવાનો હતો. પણ ઉપરે ઇરાવતું કે બપોરે સાથે જ બીજે દિવસે નીકળી જતું. હવે આજુમાં ગમે તેમ નહોતું.

અમદાવાદ આવી વિજયે તરત જ તપાસ શરૂ કરી. હોસ્પિટલનું રજિસ્ટર તપાસતાં કાશીની વાત ખરી નીકળી. હાથ પર સાલ તકવાળો ચકરીની જ હોકરી હતી. લેડી હોકર હજી એ જ હતાં ને કાશી ચકરીની હોકરીને નોંધી પછી જ પોતાની પાસે આવી હતી, તે બાબત આટલે વરસે પણ એમને સ્પષ્ટ સાંભરતી હતી. ચકરીને તેા કી ખબર હોય છતાં એને વિષે પૂછપરછ કરી તેા જણાયું કે એનો વર દારૂ પી વારંવાર તોફાન મચાવતો ને પછી ચેતનશીલો છતાં સુધર્યો નહિ એટલે હોસ્પિટલના કોંપાઉન્ડમાંની ઝોરડી ખાતો કરાવી હતી. ઘણી તપાસ પછી એક ભગીવાસમાં એની ઝોરડીનો પતો લાગ્યો. એ સંસારનું દસ્ય જેઠ વિજય કંપી બોલ્યો.

વિજયની હકીકત સાંજની રાધા ને જગમોહનની રહીસહી આશા તૂટી ગઈ. એક તરફથી ખરો માણસને પુત્રી સોંપવાની ફરજ લાગતી હતી; ત્યારે બીજી તરફથી કામના તરફનો પ્રેમ તેા ખરી હકીકત બાજ્યો છતાં જરા યે ધટ્યો નહોતો. ક્યાંથી ધટે ? જેના ઉપર સર્વસ્વ નોંછાવર કરેલું તેના જન્મની હકીકતનો અકસ્માત બાજ્યો કંઈ હક્ય એકદમ નામુકર જાય ? વિજયનું કહેવું હતું: “ પડું : જન્મ એ તેા અકસ્માત છે. હજીર જ સુખ્ય વસ્તું છે.”

વિજયે આમલ કરી કાંઈ પગલાં લેતાં પહેલાં બેતણું દિવસ યોગી જવા જણાવ્યું. રાધા ને જગમોહન તેા જેમ બને તેમ સત્પ્રકાશના પરિણામને દૂર ધકેલવા જ માગતાં હતાં, એટલે યોગવામાં વાંધા નહોતો. એકબે દિવસ પછી સંધ્યાકાળે વિજય, જગમોહન,

રાધા અને કામનાને શકરીની ઝૂંપડી પાસે લઈ ગયો. કાલ્પ, લકરમ, ખામોશિયાંમાંથી મંદ્ર માં રસ્તો કરી ઝૂંપડી પાસે પહોંચ્યાં. લંબીઓનાં ઘરોનું વર્ણન કરવાની જરૂર નથી. હિંદુ સમાજના એ કાળા કલંકથી સૌ કોઈ માહિતગાર છે અંધારું, ગંદકી, ધુમાડો એ સર્વનું સામાન્ય પ્રસરેલું હતું. શકરીનો વર ઘર પીને આવ્યો હતો તે યેરીને મારતો મારતો વધારે પીવા પૈસા માગતો હતો. શકરી ગાળો દેતી દેતી રાતી હતી. કોઠરાં જૂઝ્યાં નામાં રાતનાં દતાં. દેખને પણ કોમનો બાપ મંદ્રી ગાળો દેતો હતો. શકરી ‘મુઝાં પીટયાં’ કહી આમાં ધકેલતી હતી. એવા આવનારાં બહાર જ મંદ્રી ગયાં. અંદર જવાની કે વાત કરવાની જરૂર નહોતી. આસપાસ સગસમ બધી જ ઝૂંપડીઓમાં આવાં દૃશ્યો વાજવાઈ રહ્યાં હતાં.

કામનાને માખાપને પાછી ન સોંપાય એ બાબત હવે આગ્રહ કરવાની વિનયે જરૂર એક જ નહિ. પણ હજુ એ જગમોહનના મનમાંથી આખાપના હકની વાત જતી નહોતી તે જી રીતે રસ્તો કાઢવો તે સંબંધી મનમાં ગડબગડ થઈ કરતા. આખરે તેને સાચું કે શકરી ને એના વરને ખોલાવીને આ બધી વાત કહેવાની તો પોતાની ફરજ છે જ. અને તે પ્રમાણે તેણે કહ્યું.

છત્તન અને શકરી પહેલાં તો આચર્યઅકિત થઈ ગયાં. આવી કોકરી પોતાની હોમ એક માની પણ ન શક્યાં. બપોરે જગમોહને ખાતી આપી ત્યારે છત્તનની આંખ ફરી. શકરીને ડરાવી ધૂપ કરીને પોતે વાત બહાર કરવા લમકી આપી. જગમોહને એને મારુ થઈ બધાવી આપવાની, વર્ષાસન બાંધવાની, બોળાં કોઠરાં બગાડવાની, એવી ઘણી માગણીઓ કરી એક, પણ એ તો “બસ મારી કોઠરી મને પાછી આપો.” એ જ શરૂ પર મંદ્રી. એને કોઠરી નોંધતી નહોતી—એમ બને તેમ વધારે રકમ એ બકાને પ્રદાવતી હતી. વિનયે તેને એ દિવસ વિચાર કરી પછી આવવા કહ્યું અને તરત તો ત્યાંથી કાઢ્યો.

એ દિવસ પછી વહોલની સલાહ લઈ છત્તન ને શકરી કોઠરાં ધસાડવાની ધમકીઓ લઈને આવ્યાં. જગમોહન અને રાધા હતારા ધઈ ગયાં. પણ વિનય સમજ્યો કે પાંચજી કોઠરાંને રાજ ગાયો હઈ મારપીટ કરનારને આ વધારાની કોઠરી નોંધતી નહોતી. મને તેટલા વધારે પૈસા જ પ્રદાવવા હતા. એણે જગમોહન અને રાધાને ખાતી આપી કે માર દિવસમાં જરૂર પોતે રસ્તો કાઢી આવશે.

ત્રણેક દિવસ પછી વિનયે કામનાને સિનેમામાં લઈ જતા સૂચના કરી. રાધાએ ખુશીથી રમ્ય આપી. “જા બેટા, જરા મન મોઢણું રાજો. ચિંતા તો લેએલી જ છે તો. મંદ્રીવરને કહેવાય તે મોટર લાવે.”

વિનયે કહ્યું: “ના, આજે તો મોટું ચાલીશું. પછી એ માડી જતો તો માડી કરી લઈશું.”

રાત્રે જાને પાછાં આવ્યાં ત્યારે કામનાએ પાનેતર પહેલું હતું અને હાથે મીઠાં બાંધી હતું. જગમોહન અને રાધા તો આ નોંધ-સ્તબ્ધ જ રહી ગયાં. પ્રથમ પૂછવાની પણ મુદ્દિ ન રહી!

વિજયે જ બોલવાની શરૂઆત કરી: “કામનાને એના ખરા માખાપને ધેર જતી અટકાવવાનો એક જ રસ્તો હતો તે એ લીધો છે. હિંદુ કાયદા પ્રમાણે પરણેલી છોકરીનો વાહી એનો વર થાય છે. મારી સાથે લગ્ન કરવાની રજા એ માંગાપ તો આપત જ નહિ. કારણકે એમના કાયદાથી સોનાની અલ્લી જતી રહે. સગીર છોકરી સાથે માખાપની રજા સિવાય લગ્ન કરવાના શુનાની જે સગ્ન હશે તે હું બોમ્બીશ. પણ લગ્ન તો થયું તે રૂં નહિ થાય. કામના જેવી પત્ની મેળવવી એ તો કાંઈ મહાભાગ્યશાળીનું કાવ્ય છે. મારી એની સાથે લગ્ન કરવાની પહેલેથી અત્યંત ઉત્કટ ઇચ્છા હતી. પણ આ ન અન્ય હોત તો હું કાંઈ દિવસ એ ઇચ્છા જણાવત નહિ. ક્યાં એ ને ક્યાં હું! તમને લાગત કે તમારી મહેરબાનીનો એ કુરુપ્ચોય થયો. અને દુનિયા તો એમ જ કહેત કે એના પૈસા પર મારી દાનત છે. પણ આ તો એને નરકાગારમાંથી બચાવવા જ એ. આ મગફળ કાકુ” છે. મારે પતિ તરીકેના કાંઈ ઠક નેહતા નથી. હું આજે જ પરમામ ચાલ્યો જઈશ. એના વાહી તરીકે હું એને તમને સોંપી જાઉં છું. એનાં માખાપનું હવે કાંઈ નહિ ચારે સાત વરસ સુધી હું માકું કામકેમણું નહિ જતાતું. પછી ધડાદેર જઈ desertion (ત્યાગ)નું કારણ આપી કામના છૂટાછેડા માગી લે. પછી તો એ ઉમરલાયક હશે એટલે એની મરજી પડે તે પ્રમાણે કરી શકશે. એનાં ખરા માખાપને તમારે જે કાંઈ મદદ કરવી હોયતે કરજો. પણ કામનાનું વાહીપણું તો હું તમને જ સોંપું છું. મારા પતિ તરીકેના ઠક એ બાળતર્થા હું નહિ જ છોડું.”

રાધા બોલી બીડી: “અમે તો તારી સાથે જ કામનાને જતે દિવસે પરણાવવાનાં હતાં. તારા કરતાં વધારે લાયક છોકરી અમને ક્યાંથી મળવાનો હતો! વળી તને જેટલો કામના અને અમે એાજખીએ તેટલો પારકાને કેવી રીતે એાજખીએ! તારે જતા રહેવાની કાંઈ જરૂર નથી.”

વિજયે કહ્યું: “પણ પેલાં છગન ને શકરી તમને પણ લગ્નમાં સાથ આપવા માટે કારકમાં ધસ્યો. તમારી જમને અદેખાઈ હશે તેવાં માણસો એમને પૈસાની મદદ પણ કરશે. માટે મારી જ ચોખ્ખા ઠીક છે. અમે લગ્નઅરધા મારફત કાકુ” છે, ને એ સાક્ષીઓ છે, એટલે કશી દરકત નહિ આવે. કામનાને તો તમે ખૂબ સંભાળશો જ એટલે એમાં મારે કાંઈ કહેવાનું નથી. મારી તો તમને વિનંતિ છે કે એને કાંઈ તમે થોડાં વરસ પરદેશ ચાલ્યાં જાવ. પણાં વરસથી દુનિયાની મુસાફરી કરવાની તમારી ઉમેદ હવે અમલમાં મૂકો. અદેખાંઓ કલે પછી છાપામાં હોદ્દા કરે. તમારી એરલાન્ડમાં કાંઈને આ વાતમાં રસ નહિ રહે. સાત વરસે ઈશ્વર કરશે તો ખર્ચા ખાઈ મળીશું. દોરિષ્ટલમાં સહેજ જ બૂલ ચવાથી આ બધું બન્યું. પણ મને કશાનો અફસોસ નથી.”

રાધાએ કહ્યું: “તારી પરદેશ મુસાફરીએ ચાલ્યા જવાની સૂચના અમે કબૂલ રાખીશું. પણ કામના મોટી થાય ત્યારે એણે તને છોડી જ દેવો તે બાબત અમે અત્યારેથી બધાતાં નથી. એની મરજી હશે તો એવી રીતે ને મરજી હશે તો સ્વીકારશે; પણ મારી કામના શું કરશે તે હું તો જાણું છું જ.”

ભારતીય ઇતિહાસની પુનઃરચના

ડૉ. રથાપિપ્પાસાદ મુખર્જી

આપણા દેશમાં મુસલમાનો આવ્યા તે પૂર્વેનો સાચો અને સળંગ ઇતિહાસ લખવાનું કાર્ય ખૂબ-મુશ્કેલીભર્યું કાર્ય ગણ્યું છે. બ્રિટિશ રાજ્યના અમલ પૂર્વે, લૂંટ માં ખીળી રાજકીય હેતુઓથી પ્રેરાઈને વખતોવખત દિલ્હીમાં જે પરદેશીઓ આવ્યા તેમણે આદરેલી વિનાશની નીતિને લીધે આપણા દેશનાં પ્રાચીન સ્મારકો અને તેનાં અવશેષો આપણે ગુમાવ્યાં છે. આપણા ઇતિહાસની પદ્ધતિસર પુનઃરચના અર્થે આ પુરાતત્ત્વીય અવશેષો મુખ્યત્વે સાધન રૂપ છે. જે કોઈ આવી સાધન-સામગ્રી આજે વિદ્યમાન છે તેની સાચવણી અને તેનો શોધ અભ્યાસ ઉપર નિર્દેશિત હિંદુ મટે અતિ અગત્યનો છે.

આપણી સંસ્કૃતિનો વારસો જાળવી રાખવા માટે પૂર્વે થયેલા પ્રયત્નોનાં ઇતિહાસ તથાઓએ તો આ વિષયમાં સરકારે દાખલેલ નિષ્ક્રિયતા માં સક્રિય ઉત્સાહની ગેરહાજરી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. જે-સ, કોલ્લેજીક વિદ્યાન, કર્નીગદામ, રાજેન્દ્રમાલ મિત્ર, આઉ દાજી, ભગવાનસાહ દેવજી, લાંકારકર-વગેરે દિલ્હી સંસ્કૃતિના વિદ્વાન અભ્યાસીઓએ ઉમદા પ્રયત્નો કર્યા છે. પણ આ ખાસ તેઓના અંચલ પ્રયત્નો હતા.

આ વિદ્વાન જૂનતા ઉત્સાહે સરકારને યોગી અસર કરી; આ દિશામાં પોતાનાં ફર્લવ્ઝનું લખન કરાવ્યું. કર્નીગદામ અને ધીન્નઓને આ હિપ્પેડોગી પ્રવૃત્તિ આશુ રાખવા સરકાર તરફથી ઉત્તેજન મળ્યું; પરંતુ કાર્યની થયાઈ મદદતા તે વખતની સરકારને ન સમજાઈ; તેણે આ દિશામાં લાયકર અર્ચીન દાખલું હતું. લોડ જે-નીક જેવા સંસ્કારી વાઈસરોયના અમલ દરમિયાન તાજમદાસ તોડી તેના કોમલી આરસપદાણુ કાઢી લેવા સુધી વાત પહોંચેલી. ચોથા જ્યોર્જ રાજ્યને જાણીસ આપવા દેરિટ'એ જામાના યાદગદાનના ટાઢી મહેવનું આરસપદાણું રનાનજક તોડી નખાવ્યું હતું; લોડ જે-નીકે તેને જાહેર સીકામયી લેવો માફું. ૧૮૫૭ પછી દિલ્હીની જુમા મસીદને તોડી પાડવા સરકારે મહો ગતિમાન કરેલાં. ૧૮૬૮માં સંત્રીના સ્વપનાં લખ્ય દાર તોડી નાખવાની તૈયારી થઈ ગઈ હતી અને પૂર્વદાર તેપોસિપનને ભેટ મોકલવાનું નક્કી થઈ ગયું હતું; પણ તે વખતની સરકારનાં સળ્ય મિ. લોરેન્સે દિલ્હી સંસ્કૃતિની આ ખેડામ લૂંટનું કામ મટકાવ્યું. અજમેરની સુવિખ્યાત અધાઈ-દીન-કી-જોમાના સુદર કારીગરીવાળા થાંભલા એક 'ઉત્સાહી' અમલદારે, તોડાત્રી નાખ્યા અને તે-વખતના વાઈસરોયની સવારી વખતે તેમને સન્માનવા તેમાંથી કમાનો જનાવવામાં આવી! કાચી પાસે સારનાથનાં પ્રાચીન અવશેષો ડહીન પૂલ બાંધતી વખતે સરકારી હુકમથી બેલારક તરીકે ગંગામાં પધરાવવામાં આવ્યાં હતાં; આવા તો અનેક દાખલા આપી શકાય.

૧૮૬૦માં ઉત્તર દિલ્હી માટે પુરાતત્ત્વ ખાતું રથાપિપ્પાસાદ આવ્યું અને ૧૮૬૨માં કર્નીગદામને તેમાં નીમામાં આવ્યા. તેમને જે મુર્ષાદિત નકો મળી તેનો કર્નીગદામ અને

તેમના વિદ્વાન મહદંતરીશએ સારો ઉપદેશ કર્યો. આ ખાતાના જુના રિપોર્ટો આની આસીરૂપે મેળવે છે. તેમણે ગ્રેવીસ અહેવાલો પ્રસિદ્ધ કર્યાં. પછી લાંબા સમય સુધી પ્રગતિ અટકી પડી. કોઈ કોઈ વાર પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન સમારકાના અભ્યાસમાં કોઈ ઉછાળો આવતો; પરંતુ એકદરે સળંગ કામ અટકી ગયું.

લોડ' કઝન દિ'દમાં વાઈસરોય નીમાયો. તેના અમલ દરમિયાન પુરાતત્ત્વ-સંશોધન તરફ સરકારનું ખાસ ધ્યાન' જોવાયું. કઝન આ કાર્યમાં ખૂબ રસ લેતો. ૧૮૯૬માં પોતાના એક બાપણમાં કઝને પુરાતત્ત્વ-સંશોધન પર બાર મૂક્યો. પુરાતત્ત્વ ખાતું સરકારી ઉત્તેજન પામ્યું: સર જોન મારશેલ ખાતાના નિયામક નીમાયા અને તેમની સક્રિયતાથી રાહબારી નીચે કામ આગળ વધવા માંડ્યું. સિંધુ ખીણની સંસ્કૃતિનાં અમૂલ્ય અવશેષો સિંધ અને પંજાબના નીચલા પ્રદેશોમાંથી ખોદી કાઢવામાં આવ્યાં.

આ શોધ એક અત્યંત મહત્વાપૂર્ણ ઘટના છે. આથી દિ'દી સંસ્કૃતિની પ્રાચીનતાને લગતા આપણા વિચારોમાં ખોટા ફેરફાર થયા છે. x

x લેખકના એક વ્યાખ્યાનમાંથી

ક

નહેરાલ

નૂજરાત સાહિત્ય સભા તરફથી દર વર્ષે કરવામાં આવતું સમીક્ષાનું કામ આહુ વર્ષે નીચેના જે વિભાગમાં વહેંચી નાખી તે દરેક વિગતવાર લુહા લુહા સમીક્ષકો નીમવામાં આવ્યા છે:

વિભાગ ૧ લો :—(સાહિત્ય વિભાગ)

વિષય :—કવિતા, નાટક, નવલિકા, નવલકથા, નિબંધ, વિવેચન, જીવનચરિત્ર, ધર્મતત્ત્વ જ્ઞાન, ઇતિહાસ પુરાતત્ત્વ, ભાષાશાસ્ત્ર, કેળવણી, બાળસાહિત્ય, પ્રવાસ વગેરે.

સમીક્ષક :— પ્રો. અનંતરાય મ. સેવળ ૧૦, હીરાબાગ, એલીસબ્રિજ, અમદાવાદ.

વિભાગ ૨ જો :—(વિજ્ઞાન વિભાગ)

વિષય :—વિજ્ઞાન, ભૌતિકવિજ્ઞાન, જંતુવિજ્ઞાન, શરીરવિજ્ઞાન, રસાયણશાસ્ત્ર, સાંસ્કૃતિક સાહિત્ય વગેરે.

સમીક્ષક :—પ્રો. ધનજીભાઈ ફકીરભાઈ, કલ્યાણ સોસાયટી, એલીસબ્રિજ, અમદાવાદ.

તો પ્રકાશકો તથા લેખકોને આવકપૂર્વક વિનંતી કરવાની કે તેઓએ પોતાનાં પ્રકાશનો તથા કૃતિઓ ઉપર જણાવેલા સરનામા પ્રમાણે તે તે વિભાગના સમીક્ષકને મોકલી આપવાં.

સામાજિકવિજ્ઞાનવિભાગના સમીક્ષકોને આહુકોને સામાજિકવિજ્ઞાનવિભાગના સમીક્ષકોને

'પ્રસ્થાન' આઠકોને વી. પી. થતાં નથી. તથા તેમને જણાવવાનું કે તેઓએ પોતાનું લવાજમ મ. ઓ.યી. થા તે પોસ્ટલ ઓર્ડરથી મોકલી આપવું. (પોસ્ટલ ઓર્ડર કોડ કરવા નહિ.) કારતકથી નહું વર્ષ શરૂ થયું છે એટલે આ નવા વર્ષના દસ મહીના વીતી ચ્યા છે. તો હવે આ ચાલુ વર્ષના અને જો પાછલું લવાજમ દહા યાકી હોય તો તે પણ, ખતની ત્વરાએ મોકલી આપશો.

—વ્યવસ્થાપક

'પ્રસ્થાન' દર મહીનાની ૧લી તારીખે નિયમિત પ્રસિદ્ધ થાય છે.

લ. વા. જ. મ. : દિ'દમાં રૂ. ૫; પરદેશન. રૂ. ૭-૮-૦; છૂટક નકલ ૦-૮-૦.

ક્ર પ્રસ્થાન ક્ર

। દ્રષ્ટિપૂર્ણ ન્યસેત્ પાદમ્ ।

પુસ્તક ૪૦

ભાદ્રપદ : ૨૦૦૧

અંક ૫

ભાદ્રસુંદરી

ઉમાશંકર જોષી

ભરી ભરી

ભાદ્ર સુંદરી. ભરી ભરી

નમણી સસ્તિઓ દહેડે,

સરવર પાણીડે દહેડે;

સભરી રહેશે તું ચે અનીપરી.

ભરી ભરી ૧

યૌવન વર્ષાવિલાસ,

મહાન છલકાતા હાસ;

તું સ્થિર સીમા-સ્થિતચરી.

ભરી ભરી ૨

હું તો-ઓ રે !-આપાદ,

જાતો વિરહ ગાદ,

ઠયાંચી આચા-આંખ ઠરી ?

ભરી ભરી ૩

કળધી ભરવા આ જોડો,

રેલવવા રક્ત કળંજોડો,

સુધા તું નવગેશી સરી.

ભરી ભરી ૪

હુંયે વખટાઈ રહે,

આ રે ભાગ્યમાં વહે

એ ચે કાંઠે ભાથ ભરી,

ભરી ભરી ૫

અવતાર-ભક્તિ

દિશોરલાલ ધ્રુ. મશરૂવાળા

જેક યા યોગન—એવી કઈ વસ્તુ છે કે જે પરમાત્માથી જિનન છે? ખરેખર, દરેક સત્ત્વ પરમાત્મા જ છે. છતાં સનાતની દિંદુ દરેક સત્ત્વની ઉપાસના મા ભક્તિ નથી કરતા. પ્રતાપવાન અને પ્રતાપહીન સત્ત્વનો બેઠ પાકે છે અને ચોક્ક પ્રતાપવાન સત્ત્વમાં વિશેષ રૂપે પરમાત્માની ભાવની પ્રતિષ્ઠા કરે છે. જેમકે, અવતાર મા ચોતાના સદ્ગુરુ આદિમાં. તેમની તે પરમાત્મા રૂપે ઉપાસના તથા ભક્તિ કરે છે.

અદુ-જન સમાજ અવતારમાં પરમાત્મભાવ રાખે છે, અને શિષ્ય ચોતાના સદ્ગુરુમાં.

સાધારણ રીતે લોકમત એવી વ્યક્તિને અવતારપદ આપે છે કે જેના પ્રતાપ બહુ બાપક અને મશહૂર હોય તથા જેની દારા લોકકલ્યાણ બહુ થયું હોય. સદ્ગુરુના પ્રતાપ ચોતાના શિષ્યમંડળ બદાર બહુ ફલાયેલો નથી. હોતા. એના હાથે થયેલું લોકકલ્યાણ એક જ યોગમાં અને તે પણ મર્યાદિત હોય છે. છતાં જનને પરમાત્માની બરાબરીમાં ઉપાસના અને ભક્તિને ખાત મનાય છે.

પરમાત્માની ઉપાસના—ભક્તિ તો ખ્રિસ્ત, મુસલમાન, પારસી વગેરે બધા ઇશ્વરવાદી ધર્મોને પણ માન્ય છે. છતાં તે લોકો કોઈ પણ સત્ત્વને પરમેશ્વર સમાન મનુષ્ય નથી, તેમજ કોઈની આવી ભાવના મા ભક્તિથી ઉપાસના પણ કરતા નથી.

પ્રશ્ન એ છે કે અવતાર મા સદ્ગુરુની પરમાત્મા રૂપે ઉપાસના-ભક્તિ કરવી ચોખ્ખ છે? શું રામ, કૃષ્ણ, શંકર આદિ ઐતિહાસિક મા રૂપકાત્મક અવતાર મા ફેરને મા ચોતાના સદ્ગુરુને 'સાદ્ગુરુ પરમાત્મા' સમાજવા અને તેમનાં એ ભાવનાથી ઉપાસના કે ભાવના-ભજન કરમાં ચોખ્ખ છે?

હું અદૈત સિદ્ધાન્તનો માનનારો છું, સદ્ગુરુ દારા લોક મેળબો છે અને ગુરુભક્તિ રાખું છું. તો પણ હું એ કહેવા પ્રમુખું છું કે ઉપાસના કરવાની આ રીત અને કોઈમાં આવી થકા મુશ્કાળા સંસ્કાર છોડવા ચોખ્ખ છે. તત્ત્વ તેમજ પ્રત્યક્ષ પરિણામ—બલે દરિયાએ આવી વલતની ઉપાસના દોષિત છે.

તત્ત્વથી—કરજુકે સત્ત્વ માત્ર-પદાર્થ માત્રમાં પરમેશ્વરની બાંધમાત્ર શક્તિનું જ દર્શન થાય છે. કોઈ પૂજા નમસ્કાર થક જ નથી રાકતો. ફક્ત મનુષ્યનો જ દેવો, તો પણ મનુષ્યતાનું પણ પૂર્ણ અને સર્વકાળને માટે પૂર્ણ સ્વરૂપ કોઈ એક સત્ત્વમાં નથી આવી શકતું. અને માથુસ તો જડ-ચેતન રહિતું એક બાણ માત્ર આંધ છે. વિદ્યમ્બદ્ધમિર્દ ફલ્સ્ફમેકાંદોન સ્વિતો અગત્ય (આ આખા સંસારને મેં એકે અંશ દારા જ ધારણ કરી રાખ્યું છે). આમાં રામ, કૃષ્ણ વગેરે બધા આવી જાય છે.

પ્રત્યક્ષ પરિણામની દરિએ, અવતાર મા ગુરુદારા સગુણોપાસના બહુ ફલપ્રાપ્તિ, ગ્રામક અને વિષરીત માર્ગમાં લગુમેકી ભોવામાં આવી છે.

દળરો વર્ષો પહેલાં યદ્ય ગયેલા આ અવતારોનાં ખર્ચ ચરિત્ર આપણે જાણતા નથી. જે મંથેમાં તેમના પૂરા થા અધૂરા અશોક મળે છે તે હોપકાથી ઘરપૂર છે, ખાસ હરિદ્વથી તેમાં વધારા થતા હા થયેલા છે. પરસ્પર વિદેશી વાતોથી ભરપૂર છે અને તેને દિવ્યતાનો જામેલ પહેરાવવામાં આવ્યો છે. આ કાંઈ એ લોકો ખરેખર કેવા હતા તેના સાચો ખ્યાલ નથી આવી શકતો. દરેક સંપ્રદાય થા વક્ત પોતાની કલ્પનાના રામ, કૃષ્ણ આદિ ખનાથી તેને પૂરે છે, અને ફક્ત પૂરે જ છે. તેના અનુયાયી—એના ચરિત્ર પ્રમાણે પોતાનું ચરિત્ર નથી ખતાવતા.

ખૂત-કાળમાં જનેલ કૃષ્ણના કોઈ વક્ત સ્વયં. પુરુષ હોવા છતાં ગોપી-બનવાની કલ્પના કરે છે. કોઈ ઉદ્ધવ અને કોઈ માતા મહાદા. એની કાલ્પનિક મૂર્તિને સત્ સ્વરૂપ માનીને પ્રત્યક્ષ દર્શન કરવાની સાધના કરે છે. પ્રત્યક્ષ જીવનનાં કર્તવ્યોને અને પ્રત્યક્ષ માતા, પિતા, બાળક, પતિ તથા સમાજ આદિને મિથ્યા-જૂઠાં-માને છે અને આ કાલ્પનિક પતિ થા બાળકને મારે રડે છે, હસે છે, નાચે છે અને નૈવેદ્ય ધરે છે, અને માને છે કે આ જ વક્તિ, સાધના છે અને મેલની સોરી છે.

કોઈ પણ પ્રતાપી સત્ત્વમાં તે જ પરમાત્મા છે—એવી જાતની શ્રદ્ધા રાખવાથી જે ભક્તિમાર્ગ પેદા થયો છે તેમાં મદ્દ જ કૃતિમતા આવી ગઈ છે, અને ઘણી વાર તો ખૂબ જુડે રૂપ પણ ધારણ કરી બેસે છે. પુરાણ કૃષ્ણના નામની સાથે ગોપીઓના સ્વલ્લા-શની વાતો, નિર્દોષ બાળકીકાઓ હતી કે મૃંગારસથી રંગેલ કોઈ રૂપક હતી, કે પ્રતાપ અને વિશ્વાસ બનને કાચો રાખનાર એક રાષ્ટ્ર પુરુષનું સાચું જીવન દર્શ, તેની આપણને ખાત્રી અખર નથી. સંભવ છે કે ત્યુરંગ એ વાતોમાં હોય. પણ જે એક સંસ્કાર અવતાર-પુરુષકત સંપ્રદાયોમાં સ્થિર થયો છે તે એ છે કે જે કોઈનામાં આવી જાતની શ્રદ્ધા બેસે તેનાં કાંઈ અને વર્તનને વિવેકદર્શિએ તપાસી જોવાય જ નહીં, અને તેની મને તે મામણી પૂરી કરવી તે જ નિસંશય ભક્તિનું લક્ષણ છે. સીઓ પોતાનાં શીલ સુદાં અર્પણ કરી કે એ હર સુધીની શ્રદ્ધા આપ્યાં આવી ગઈ છે, અને એનાં શરીર થા મૂર્તિને જ્વત-જાતના લોભ ચલાવવા એમાં જ ભક્તિ સમાઈ ગઈ છે.

માત્રી જાતની ભક્તિએ અંધશ્રદ્ધા, ગંધુતા અને પુરુષાર્થોત્તરોને બદ્ધ વચારી છે. અવતાર કે ચુર પરમાત્માનું જ સ્વરૂપ છે, એ સિદ્ધાંત એટલે જ અંશે સાચો છે કે જે કોઈ છે તે પરમાત્મ-સ્વરૂપ છે, તેથી જેને અવતાર કે ચુર માનીએ છીએ તેના થે તેમાં અપવાદ મર્દ સકતો નથી. પણ જેમ આપણે બીજાં સર્વોત્તો આશ્રય લઈ પરમાત્માની ઉપાસના નથી કરતા, તેમજ મને તેટલા પ્રતાપી, વિશ્વનિ, એશ્વર્ય, પરબ્રહ્મ તથા બીજા અનેક ગુણો-વાણ તથા યાની અને તત્ત્વદર્શી પુરુષ કાં ન હોય, તેના આશ્રયે પરમાત્માની ઉપાસના બક્તિ કરવી અયોગ્ય છે, બહો આશ્રય છોટલે, મદ્દ નહીં પણ તેને ઉપારય માનવો તે.

એમ ન સમજવું કે આ વિચારો દ્વારા હું સમુચ્ચ વક્તિતો નિર્મેધ કરું છું. અવતાર કે ચુર-રૂપ હંમેશમાં ન માનતાં છતાં ઈસ્લામ વજેર ધર્મોમાં સામાન્યપણે પરમાત્માની દર્શિ-સુચુધી પર અર્ધ નથી. ઈસ્લામ, ખ્રિસ્તી, જૈન, જીદ, શીખ વજેર પોતપોતાના પેશંબર, મસીહા, તીર્થંકર, ચુર વજેરમાં અવતાર કે સરચુરવાદી દિંદુના જેટલી જ શ્રદ્ધા, ભક્તિ

અને તારક હુદિ રાખતાં છતાં, તેમને એમ લાગતું નથી કે તેઓ પોતાના પેંચબર વગેરેની પરમાત્મા સમજીને જ્ઞાન-ઉપાસના કરે. કોઈ એમુલો નહીં જ દહે કે સામાન્ય મુસલમાન કે શીખ કરતાં સામાન્ય હિંદુ વધારે મંદહુદિનો કે 'પાખર' હોય છે, અને તેથી જો અન્ય ધર્મી સામાન્ય માણસ કરી શકે છે તે એ ન કરી શકે.

પણ હિંદુ ધર્મના પ્રવર્તકો ગાંધી હોવા છતાં બહુખંડે ભારે કલ્પનાપ્રધાન કવિ થઈ ગયા. રમ્ય કલ્પનાઓ, રૂપો, રસભરપૂર વર્ણનો અને સૂક્ષ્મ અમૂર્ત તરવેત્રિ મૂર્ત રૂપ આત્મા વિના તેમને એન પશુ નહીં. કલ્પનાવિલાસ તેમનો સ્વભાવ જ હતો. તેમણે ધર્મપ્રચારને નામે જાતજાતની નવલકથાઓ નીપજાવી. એવી કથાઓ લોકમનોરંજની થાય એમાં આશ્ચર્ય નથી. તેથી તેઓ એ કથાઓ દ્વારા લોકોનાં મન આકર્ષવામાં સફળ થયા. પણ લોકો પર તેની કી અસર થઈ? લોકોએ કલ્પનાઓ અને રૂપો વગેરેને પ્રતિદાસ-સાચી ધરનાઓનાં વર્ણન માન્યાં. ચાહતું મદજી, બલિનો પાતાલવાસ, રાવણનાં દશ માથાં ને વીસ જુગ્મ, નરસિંહનું માણસ અને સિંહનું મિથ રૂપ, કૃષ્ણનું ચતુર્ભુજ સ્વરૂપ વગેરેને તેઓ એવી જ સાચી બીનાઓ સમજે છે, જેવી વર્તમાન હુદની કોઈ ધરના. આ સંસ્કારે હિંદુ જનતાની હુદિનો વિકાસ કરવાને બદલે તેને કલ્પનાસેવી બનાવી દીધી છે. આ કારણથી હું કોઈ પણ સરવળી પરમાત્માને નામે ઉપાસના-વર્ણિત કરવાની પ્રથાનો નિર્ગેહ કંટું છું. આ સાચો માનવધર્મ નથી.

(હિંદી જયથી)

સેવાપ્રામ, તા. ૧૧-૮-૪૫

★

હું હંસ છું !

હું હંસ છું ઊર્ધ્વ દિમાક્રીનો, ત્યાં
પવિત્રતા છે પથરાયલી સદા;
સૌન્દર્ય વેરાયું જહીં અનન્ય.
જીએ જીડું પૃથ્વીપ્રપંચથી હું
બરી દહં આમ અનંતગાને.
જયમ દ્વંધપાણી વાળી જાય તેમ,
પુણ્ય ને પાપની લેજ વિશ્વમાં;
—છડું કરી દ્વંધ, પથાવી જાઉં—
જ્યાં મહું માનસરીવરે જ્યાં
પયો ખીલે પુણ્યપ્રભા પ્રસારતાં.
ખીલાવી માડું ઈન્દ્ર-પોયણ હું
લાસમાં હું ચરણે પ્રભુના
લેટી પડું, ને મળી એક થાઉં,
જન્મે જહીંથી, તહીં હું સમાઉં.

રમ્જનમ્

ચેતનાનું અવતરણ

મૂળ લેખક : શ્રી નરસિંહાનંત શુક્લ
અનુવાદક : જયંતીલાલ આચાર્ય

૧

આ વિધિસુષ્ટિ કેટલાંક અવતરણ અને કેટલાંક ઉત્તરણને પરિણામે કોઈ એક લક્ષ્ય, કોઈ એક સાર્થકતા, કોઈ એક સિદ્ધિના ઉદ્દેશથી પ્રેરણાને ઉદ્ભવી છે અને આવી રહી છે. સુદ્ધિનો અર્થ જ છે અવતરણ, - પ્રથમ અને આદિ અવતરણ. સર્વઆત્મા એક સત્ય, એક સદ્ગુણ પોતાના લોકમાં, પોતાની સ્થિતિમાં, પોતાના સ્વરૂપમાં હતું. આ વસ્તુનું સામાન્ય નામ અને પરિચય છે સમ્વિદ્યાનંદ : સત્, ચિત્ અને આનંદ પ્રથમ જો છે તે, તે નથી એમ કદાપિ હોઈ શકે નહિ; બીજું, તે અજ્ઞાનથી નહિ પણ સજ્ઞાનથી છે, એટલે કે સચેતન છે, ચિન્મય છે; ત્રીજું, તે અનંદથી, આનંદમાં, આનંદને માટે છે, એટલે કે તેના અસ્તિત્વનો બીજો કોઈ હેતુ નથી. આ મૂળ આદિ સત્ય વ્યયવા સદ્ગુણ સુદ્ધિની બહારની કે ઉપરની કે પૂર્વની વાત થઈ. પરંતુ સુષ્ટિ એટલે શું, તેની પ્રકૃતિ કયો, સ્વરૂપ કયું ? સાલગતાં કદાચ અદ્ભુત લાગશે, પરંતુ સુષ્ટિ એટલે મૂળ આદિ સત્યથી અસંખ્ય વિપરીત. પહેલાં તો તે સત્ નથી, પણ અસત્ છે, અર્થાત નશ્વર છે; બીજું, તે ચિત્ નથી પણ અચિત્ છે, અર્થાત અચેતન છે, જડ છે; ત્રીજું, તે આનંદ નથી પણ અપાનંદ કે નિરાનંદ છે, અર્થાત દુઃખમય છે. સ્વયં દષ્ટિથી જગત આપણને આતું લાગે છે. ત્યારે આવી આશ્ચર્યકારક વ્યવસ્થાનો શો અર્થ, તેનું શું રહસ્ય ?

ઉપરના પ્રશ્નોના જવાબ છે અવતરણ, - સમ્વિદ્યાનંદનું જગતરૂપે અવતરણ. પરંતુ આ અવતરણ યહુ કેમ ? શાથી ? શાથી યહુ એ પ્રશ્નો ઉત્તર કદાચ આપણી કાંઈ પાસે નથી. તેમની પુચ્છા - સ વેચ્છત્-અસ, એટલામાં જ સતોષ માનવો પારો. પરંતુ કેવી રીતે યહુ, કયો પ્રણાલિ કે પદ્ધતિને અનુસરીને તે યહુ તેનું વિવરણ કે બ્યાખ્યા કાંઈક સરળ માની શકાય; અને કદાચ તે સરળતાથી સાચી યહુ તેનું સંધાન પણ કાંઈક મળી આવે.

સમ્વિદ્યાનંદનો સ્વભાવ અને સ્વરૂપ છે આનંદ્ય. એટલે કે અસીમત્વ અને એકત્વ; અને જો મૂળ ગુણ તેમાં આતમેત છે અને મૂળ વસ્તુનો પરિચય આપે છે તે છે સમ-રસતા. આ સમરસતામાં નથી બેદ કે વિષમતા, નથી ઉચ્ચ કે નીચ, નથી ગાંઠ કે તરલ. તે છે એક પ્રકારની અચિંતનીય અનિર્વચનીય સામ્યાવસ્થા. પરંતુ આમ છતાં આ સામ્યાવસ્થામાં એક ગુપ્ત આત્મસ્ય ગતિનો આવેશ રહેલો છે. આ ગતિ કે તેની સંભાવના ન હોય તો પૂર્ણતા પૂર્ણ જાતલી નથી, એક પ્રકારની વિદિષ્ટ સાર્થકતામાંથી તે વચ્ચિત રહે છે. અસીમ અનંત સ્થિતિના સામ્યરસમાં શક્તિના પ્રયોગની, ચેતનાના દર્શાવણી કેન્દ્રાવલિ, આનંદના આવર્ત રલા છે. જ્યારે એકે કહ્યું કે બહુ યદ્ય, ત્યારે આ જ વાત યદ્ય હતી.

જ્યારે એક બહુ યહુ, એટલે કે જો સારે કે જો ભાવે એકમાંથી બહુ એક સાથે પ્રગટ્યું બહુ હોવા ઉતાંવ વિકાસ કે વિસ્થિતિ યહુ નહિ, પણ એકની સાથે એક યદ્યને રહ્યું-

તેનું નામ શ્રી અરવિંદ ઉપરથી જોતાં વિજ્ઞાનમય લોક અથવા ચૈતન્ય અને નીચેથી જોતાં અતિમાનસ આપ્યું છે. આપણે સમિચ્છાનંદના જે મૂળ અવતરણની વાત આગળ કરી તેનું પ્રથમ પગથિયું આ જણાય. મૂળ સૃષ્ટિ કે સૃષ્ટિનું મૂળ અહીં છે.

સૃષ્ટિની ધારા જ આ પ્રમાણે છે : પ્રથમ મૂળમાં એક, પછી બહુ, બહુમાંથી બહુ, તેમાંથી બાહ્ય, — એટલે કે અપર્યાપ્ત અપરિણામ અનેકતા અને ચિત્તતા. આડના યજ્ઞમાંથી જેમ શાખા પ્રશાખા ઉપશાખા પાંદડાં ફૂલ વગેરે વિકસે છે તેમ આ બાબતમાં પણ સમજવું. ઉપનિષદમાં પૂજ્યમાં આપ્યું કે દેવતા કેટલા ? ઉત્તર મળ્યો : એક, બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ, છ, સાત, આઠ, નવ, દશ, એક એટલે સમિચ્છાનંદ અને બીજું બધું એટલે સોમા, આ બધું જગત જગદુસમષ્ટિ. સૃષ્ટિની જેટલી અસંખ્ય વિવિધ ધારાઓ વિકાસ પામી છે તેમના આદિપુરુષ—પૂર્વે પિતૃ—છે સૃષ્ટિનાં મૂળ સત્યમય તત્ત્વો અથવા બીજા નિદુઓ, જેમનો વિજ્ઞાનમય કે અતિમાનસ લોક બનેલો છે. આ રીતે ચરતું જે બહુરૂપ પણ છે તેનું સમિચ્છાનંદના એકત્વની સાથે પૂર્ણ સાદૃશ્ય, સાદૃશ્ય અને સાદૃશ્ય છે, એટલે કે તે પણ સાદૃશ્યભાવે અખંડભાવે સમિચ્છાનંદમય છે. ત્યાં બહુએ ગિતતાને, વિપરીતતાને, પરસ્પર દ્વંદ્વને જન્માભ્યાં નથી; જ્યોતિના વેચિયો—જેને વૈદિક ઋષિઓએ કિત્રઃ પ્રવેશા કહેલ છે—અધારતું આદવાન કહ્યું નથી. ત્યાં બહુપણ એટલે છે સમન્વય, સામંજસ, મિલન, એકત્વ, —ત્યાં નથી સંઘર્ષ કે નથી રવેરપણું. બહુસત્તા, બહુ શક્તિ, બહુ ચેતના એક અખંડ ચેતના, શક્તિ અને સત્તાનું સ્વગત પરિણામ છે.

પરંતુ બહુની દિશા તરફનો આ એક—અને ત્યારે આ એક વસ્તુ છે ત્યારે કમચઃ વધતી જતું એ તેની સ્વાભાવિક ક્રિયા હોય છે—ત્યારે અને ત્યાં વધતો જતો જણાય છે, નહીં તેની પ્રત્યેક ધારા બીજાની સાથે સહકારથી નહિ પણ દરીદ્રાપ્રયો માગી ધપવાનો પ્રયત્ન કરી રહી હોય છે અને પ્રત્યેક પોતપોતાની નિરાળી સાધકતા આતુર હોય છે, ત્યારે પ્રથમ અજ્ઞાનનો આભાસ, તેની યુક્તિ કે સંજ્ઞાવના જણાય છે. આજુ જ નામ છે “આયા”, એટલે કે માયાશક્તિ, અવિદ્યાશક્તિ. શ્રી અરવિંદે ચેતનાના આ ચરતું નામ અધિમાનસ—*Overmind*—આપ્યું છે. આ અધિમાનસની બે દિશાઓ છે. એક તરફ, એટલે ઉપરના ભાગમાં, અષ્ટિનો સ્વાતંત્ર્યભેગ હોવા છતાં એકત્વ અને એકત્વ રહેતો છે; સમિચ્છાનંદની અસીમ સમગ્રતા, તેમનું અખંડ આનંદ તત્ત્વ, કદાચ માત્ર એક પ્રકારના અનંત સદૃશ આવરણ દ્વારા, પ્રગટ થાય છે. પ્રત્યેકનો નવો જન્મોત્થા અદ્વિતિય એક પ્રકારના સમષ્ટિજોષમાં જલગત હોય છે. બીજી બાજુ, એટલે નીચેના ભાગમાં, સમિચ્છાનંદનું અખંડ એકત્વ, આનંદ પરોણ અનુભવનો, એટલે કે દૃષ્ટિનો નહિ પરંતુ શ્રુતિનો કે સ્પર્શનો વિષય બને છે. અહીંથી અજ્ઞાનનાં, અવિદ્યાનાં પગરણ મંડાય છે. આ રીતે અધિમાનસ સમિચ્છાનંદના અવતરણનું બીજું પગથિયું થયું. પ્રથમ પગથિયું હતું વિજ્ઞાનમાં, ત્યાં અસીમ અનંત ચેતના સર્વપ્રથમ બહુ કેન્દ્રમાં ઊભરી, અધિમાનસમાં તે ચેતના મિલન વિમલ કેન્દ્રોમાં વચો એકાગ્ર બનતી ચાલી.

દ્વે અધિમાનસમાંથી ઊતરીને આપણે ત્રીજો પગથિયો, એટલે કે માનસકોકમાં આવીએ છીએ. અજ્ઞાન અહીં જરૂર જરૂર બન્યું લાગે છે; આપણે માયાના, મોહના શત્રુમાં

ઊતરી પડીએ છીએ. મનમાં આવીને ચેતનાનું એકત્વ લગભગ ચાલ્યું ગયું હોય છે. — કદાચ તેના જીર્ણોત્તર યરમાં કોઈક દરેની સ્મૃતિ, કોઈ ધારણા, કોઈ કલ્પના રહી અર્થ હોય તો તે ભલે. આથી કરીને વ્યક્તિની ધારા અહીં નિરનિરાળી, બની ગય છે, બિંદી થઈ ગય છે, તેથી જ મનને વિશે કહેવાય છે કે તે એ વસ્તુઓને એક સાથે ધારણ કરી શકતું નથી. અધિમાનસ કે અતિમાનસ જેમ એક પ્રકારની સમગ્રતાની દૃષ્ટિથી, સર્વ-વ્યાપકતાની ઉપલબ્ધિથી વસ્તુને જુએ છે, તેમ મન એઈ શકતું નથી. મનની ગતિ સંલેપણ-મુખી નથી, પરંતુ વિશ્લેષણપરાયણ છે. મન ટુકડે ટુકડે, ખંડભાવે, એકને બીજાથી અગ્રણી કરીને જુએ છે. તે જ્યારે જુએ છે ત્યારે બીજી બધી વસ્તુઓમાંથી દૃષ્ટિને પાછી ખેંચીને જુએ છે, બીજું પેશું બહાર જઈને કોઈ એક વિશેષ ખંડ ઉપર નજરને કેન્દ્રે છે. પરિણામે મનની દૃષ્ટિ એકાગ્ર પણ સાંકડી છે, અને ઘણી નીચે ઊતરી આવેલી હોવાથી બહિર્ગુણી તેમજ સૂક્ષ્મમાં રાગનારો હોય છે. અધિકૃતીય એક જેમ જેમ પોતાના એકત્વમાંથી યદુલભ અને ખંડત્વ તરફ વધતું ચાલ્યું, તેમ તેમ તેણે પોતાના આંતર અંતરગતની સૂક્ષ્મતા ગૂંચાવી અને પરિણામે તે આંતર, એટલે કે ક્રમશઃ ટકણ તેમજ જડમત્વ, ચતું ચાલ્યું.

અલગત, માનસ અને અધિમાનસના વચગાળામાં બનેલાં ગિદ્ધણની માત્રા પ્રમાણે ચિન્તિત થઈ તેમજ અવસ્થા રહ્યાં છે. એ અરવિદે તેમાંથી મુખ્ય ત્રણેના નિર્દેશ કર્યો છે. પ્રથમ સૌથી જાણે, એટલે કે અધિમાનસની નિષ્ક્રમ્ય છે સંભોધિ અથવા સાક્ષાત્ દૃષ્ટિમય મન (*Intuitive Mind*); બીજું, મધ્યમાં છે પ્રેક્ષી માનસ અથવા જ્ઞાનસંયુક્ત મન (*Illumined Mind*); અને ત્રીજું છે હિત્તર માનસ અથવા તેાં જીર્ણોત્તર મન (*Higher Mind*).

ત્યાર પછી મનની નીચેનું પગથિયું તે પ્રાણ. પ્રાણમાં આવીને ચેતના વધારે અધિકારવાળી, વધારે ધન, વધારે એકદેશીય બની ગઈ. પ્રાણ એટલે આવેગ, કર્મશક્તિ, વાસના, કામના, લિપ્સા, લાલસા વગેરેનું ક્ષેત્ર. મનના કરતાં પ્રાણ વધારે છદ્ધી, વધારે સ્વાર્થી હોય છે, ખંડતાની વધતી જતી સંકોર્ણતામાં ગાઢભાવે છૂપી ગયેા હોય છે. અહીં આપણે મન અને પ્રાણનું જે સંબંધસ્થળ છે—જ્યાં મન પ્રાણમાં ઊતરીને લળી ગયું હોય છે અથવા પ્રાણ ઊડીને મનમાં લળી ગયેા હોય છે—તેના ઉલ્લેખ કરી શકીએ. આ સંયોગનું સ્થળ તે છે હૃદય, જે ભાવાવેગનું (*emotions*) ક્ષેત્ર છે, “ચેત્ય સત્તા મતુ” બાકા કેન્દ્ર છે.

સૌથી છેલ્લું પંથકથિયું તે જડ. અહીં ચેતના સંપૂર્ણ હુપ્ત થઈ મઠ હોય છે, અંધ-કાર ગાઢ થઈને નક્કર બની ગયેા હોય છે, એકત્વ કેવળ વિચિત્રન પરમાણુ, શશિમાં પરિણમ્યું હોય છે. આ પરમાણુઓએ પોતાની ઈચ્છાશક્તિ કે ગતિ ગૂંચાવી હોય છે, તે માત્ર અસંલગ્ન ઉપકરણ બની રહ્યાં હોય છે. અહીં ચિન્મય ઈચ્છાશક્તિ એક પ્રકારના યાત્રિક નિયમમાં જકડાઈને સંકુચિત બની ગઈ હોય છે.

આ પ્રમાણે સમિચ્છાનંદ જે રીતે ક્રમશઃ અસત-અચિત્—અનાનંદમાં પરિણમ્યું, તે યઈ અવતરણની પ્રથમ ધારા. આમ ક્રમિક અવતારની અવસ્થામાં ઊતરવાથી એક

સાચીકતા એ યદ્ય છે કે અદેહી દેહી યદ્ય છે, અરૂપ રૂપવાળું યદ્ય છે; જે કાંઈ નિરાકાર કે એકાકાર પરમ સામ્યાવસ્થામાં હતું તે અવયવી અન્યું છે, બ્યઠિત્વેચ્ચિન્મા સક્રિય યદ્ય છે. જે મહાન હતું તે ક્રમશઃ વધતી જતી આત્મવિસ્મૃતિની ધારામાં અણુ યદ્ય, જેથી કરીને પ્રત્યેક અણુમાં પોતે એકાગ્રભાવે જગતે રહે. આમ કરતાં કરતાં મહાન એટલું 'અણુ' એકાગ્ર જની યદ્ય કે તેનું સમગ્રભાવે પરસ્પરનું જ્ઞાન હુલેત યદ્ય યદ્ય. અણુમાં રહેલી અદ્ભુત-ચેતનામાં પોતે એટલું 'અણુ' જ્ઞાતપ્રાત યદ્ય યદ્ય કે પોતાની જાત ગૂંભાવી બેઠું. આ રીતે તેની પૂર્ણ વિસ્મૃતિ, એટલે કે અચેતના થતી.

જગદ્ગુના-પૂર્ણ અચેતન્યની હેઠલી રિયલિટી જ્યારે આપણે નજર કરીએ છીએ ત્યારે એક બીજી ગતિની ધારા જોવામાં આવે છે. જ્યારે નીચે ઊતરતાં ઊતરતાં કાંઈ અવકાશ રહેતો નથી, એટલે કે તેથી નીચેનું કાંઈ સ્થાન રહેતું નથી, ત્યારે તેને પાછા ફરવાની ફરજ પડે છે. જે એકાગ્રી ચેતના પોતાને ઈચ્છે છે કે અવચેતનામાં આવી પહોંચી તે જ એકાગ્રી વળી પાછી તે પાછું ફરવાનું શરૂ કરે છે. પહેલાં અવરોહ, અનુલોમ, એટલે કે ક્રમશઃ સુપ્તિની ધારા આવી અને ત્યાર પછી આરોહ, વિલોમ, એટલે કે ક્રમશઃ જાગરણની ધારા શરૂ થવાની. આપણાં પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાં અને સાધનાના ઉત્તિહાસમાં જેને આપણે પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ, પરિણામ-પ્રત્યાહાર, પ્રસર (અથવા વિકાસ)-સંકોચ, સૃષ્ટિ-મલય (અથવા સંહૃતિ) વગેરે કહ્યાં છે તેની સાથે ઉપરની બે ધારાઓની તુલના કરી શકાય. આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે જડ કેવળ અચેતન વસ્તુ નથી, તે નિર્ચેતન અથવા ચાંતચેતન છે; કારણ કે જડ એટલે આખું ચેતન્યના અનેકવિધ દેન્દ્રમાં આત્મ-વિસ્મૃત પરમ એકાગ્રતા. આ અંતચેતનાનું દબાણ તેને વળી ચેતન કરવા માગે છે. અને આપણે વિવર્તનને પ્રયોગ (જેને 'પ્રાચીન' પદિતો *evolutionary* નામ આપ્યું છે) કહી શકીએ. આ અંતચેતનાના દબાણથી જ્યાં એક પ્રયત્ન ક્રિયા આવી રહી હોય છે. તેનું લક્ષ્ય એ છે કે તેમાં ચતેલી ચેતના બહાર પ્રગટે, - એટલે કે જ્યાં, જ્યાં આચરે, જ્યાં પોતાનું કરી લઈને તે પ્રગટે.

આમ જ્યાં ચેતનાનું જાગરણ, એ યથા આરંભઃ અર્ધજાગરણ કે સ્વપ્નાવસ્થા યથા પ્રાણુચક્રિતો આવિર્ભાવ. ઉદ્દિમક જગત આનું પ્રથમ રૂપ યદ્ય. અંતચેતના વળી વધુ પ્રગટ થવા સ્ફુટ થવા ક્ષમિ છે, ઉદ્દિમકથી વિશેષ જગત થવા સમ્ભવ થવા માગે છે. આથી ત્યારપછીની અવસ્થાએ પ્રાણુને આવિર્ભાવ યથા. આ રિયલિટીમાં જગ્યાશિત પ્રાણુના ક્ષેત્રમાં અનંતો, કન્ડિયોના અનુભવો પ્રકાશ યથા. ચેતના હજી જે અગ્રત થવા સુક્ત થવા ક્ષમિ છે, કારણ કે તેનું સ્વરૂપ પોતાની સ્વકોષ રિયલિટીની અવસ્થાએ (*level*) પહોંચ્યું નથી. આથી સૌથી નિમ્ન પ્રાણી પણ અનુદિમક, આત્મસંવિત્સુક્ત હવે, અર્થાત્ અનુભવે હલક થયો.

જે રીતે ચેતનાનું નિવર્તન અથવા ક્રમિક સુષ્ટિ થતી હતી તે જ રીતે આપણે ચેતનાનું વિવર્તન અથવા ક્રમિક જાગરણ યદ્ય જોઈએ છીએ. જે પગથિયે પગથિયે ચેતના ઊતરી હતી, તે જ રીતે, પરંતુ ઊંચડી દિશાથી વળી પાછી તે ઉપર ઊઠે. સમિદાનંદ, વિદ્યાનં, સન, પ્રાણ અને રૂઢ એ યથા અવતરણનો ક્રમઃ ઊતરણને વખતે દેહમાંથી પ્રાણમાં, પ્રાણમાંથી મનમાં, મનમાંથી વિજ્ઞાનમાં અને ત્યાંથી સન્નિદાનમાં ઊઠતું પડશે. અત્યાર સુધીમાં

તે મન સુધી પહોંચી છે, હવે તેને વિજ્ઞાનમાં ઊઠવું જ જોઈશે. પ્રકૃતિની ગતિ તેમજ તેનું લક્ષ્ય જોતાં આ દ્રષ્ટિકોણ અનિવાર્ય અને અપરિહાર્ય લાગે છે. જ્યાં વિજ્ઞાનમાં પ્રકૃતિની *irreversibility* અને *entropy* ની વાત જણાવી છે, એટલે કે પ્રકૃતિની શક્તિ લાંબગતી-વટની વિદ્યુત્ત યતી લક્ષ્યથી થતી આંધી રહી છે. ક્ષયિષ્ણુ શક્તિની આ ગતિનું સુખ ફેરવી શકવાનો ઉપાય નથી. સમુદ્રમાં સોતસ્વિનીની માફક તે પરમ ક્ષાંતિ અને સામ્યની દિશામાં, એટલે કે નિર્વાણની દિશામાં અવદ્ય પડી રહી છે. પરંતુ અધ્યાત્મવિજ્ઞાન બીજું જ ચિત્ર ખુલું કરે છે. તે જણાવે છે કે પ્રકૃતિનું સુખ ફેરવી શકાય (*reversible*) છે, તેની શક્તિના ક્ષયની માત્રાને (*entropy*) ધીરે ધીરે ઘટાડી શકાય છે. આનું જ નામ છે ચેતનાની માત્રા વધારવી તે.

હવે ત્યારે ઉપર આપણે ચેતનાના વિવર્તનની વિલોમધારાની જે વાત કરી તેની બે પ્રક્રિયા, અથવા તો એક જ પ્રક્રિયાનાં બે પરસ્પર આશ્રયી અંગો છે. પ્રથમ છે ડોર્બર્થિયન* (*sublimation*) : જ્યાં પ્રાણમાં પ્રતિષ્ઠા પામે છે, પ્રાણ મનમાં પ્રતિષ્ઠા પામે છે, મન વિજ્ઞાનમાં પ્રતિષ્ઠા પામે છે. આ પ્રમાણે કમિઝ જીવંતગતિ થાય છે. પરંતુ અહીં એક બાબત પર ધ્યાન આપવું ખાસ જરૂરી છે. નીચેથી ઉપર ઊઠવું એટલે અર્થ વિલોમ નહીં પણ રૂપાંતર સમજવાનો છે. જ્યાં ત્યારે પ્રાણમાં ઉન્નીત થાય ત્યારે જ્યાં લોપ પામે નહીં; પરંતુ આનો અર્થ એમ સમજવાનો કે જેમ જ્યાં પ્રાણ જણાયો તેમ પ્રાણમાં જ્યાં ચેતનાનું નહું તે પામ્યું, અર્થાત્ જ્યાં પ્રાણમય થયું, આ રીતે પ્રાણ ત્યારે મનની ભૂમિકામાં પહોંચે છે ત્યારે પ્રાણ કે જ્યાં કાઈ લોપાનું નથી, પરંતુ તે અને નવાં સર્મ-કર્મને પામે છે, અર્થાત્ જ્યાં અને પ્રાણ મનોયુક્ત મનોમય થાય છે. જે જ્યાં કેવળ જ્યાં છે, જેમાં પ્રાણ પ્રગટ્યો નથી - જેને આપણે “અજેય” પદાર્થ કહીએ છીએ -, અને જે જ્યાં પ્રાણનો અંકુર ફૂટ્યો છે - એટલે કે “જેય” પદાર્થ - એ બન્નેમાં ફરક છે, એ એક જ વસ્તુ નથી. જ્યાંથી અને જેવ કાંઈ, એ બન્ને જ્યાં હોવા છતાં જુદી અવસ્થામાં છે. આ રીતે જે જ્યાં પ્રાણની સાથે મન પણ પ્રગટ્યું હોય છે, ત્યાં જ્યાં એક બીજું તે પામે છે, જેમકે મસ્તિષ્કના ટ્રાય કે રનાયુક્તિ. મનમાં જ્યાં બીજું પરિવર્તન થાય છે, પ્રાણનું પહેલું પરિવર્તન થાય છે (કારણ કે પહેલું જ વાર તે આ ક્રિયતિમાં પ્રગટે છે) - ઉદ્ધિમાં પ્રાણનું પ્રથમ રૂપ હોય છે, પ્રાણોમાં વળી બીજું. માનવમાં પ્રગટીને આ પ્રાણ કેવળ મન તો થું પણ મનની પરિણતિરૂપ જે સુદ્ધિ તેના પ્રકાશથી વળી જુદું જ રૂપ કારણ કરે છે.

હવે ચેતના જે રીતે ઉપર જાડે છે તે બે શક્તિને લીધે બને છે. એક તો, નીચેથી ઉપર તરફનું દબાણ છે જેની વાત અત્યાર સુધી આપણે કરતા આવ્યા છીએ. જેમ વાયુને દબાવી શમ્યાથી તેનો બહાર નીકળીને પ્રસરવાનો દબેશ પ્રવાસ થાય છે, તેમ અચેતના (એટલે જ્યાં) ચેતનામાં ચેતનાને દબાવી રહેલ છે તેથી ચેતના બહાર જ પ્રગટવા ક્ષેપે છે. પરંતુ માન બહાર પ્રગટવાની ક્ષમ્યાથી જ પતવું નથી. પ્રશ્ન એ છે કે તે કયો દિશામાં, ક્યા રૂપમાં પ્રગટે. નીચેથી જે દબાણ થાય છે તેની સાથે સાથે જે

* આ શબ્દની યથાર્થતા માનસસ્વત્વનિષ્ઠ વિચારથી એ દેવતા તે મૂળને જ કાયમ સાધ્યો છે-આ. જ. મ.

અને ઉપરથી અવતરણ એક બન્નેની જરૂર છે. નીચેની જીર્ણમુખી ગતિને ઉપરનું અવતરણ જ વિશિષ્ટ દિશા તેમજ રૂપ અર્થે છે. આમ યતાં ધતાં એવી એક માત્રા આવે છે જ્યારે બધાં આયોજન સંપૂર્ણ હોય છે અને તે વખતે પૂર્ણાકૃતિ કે આવાહનના પ્રત્યુત્તરમાં જીર્ણ ઉતરીને તે નિમ્નના સિખર પર પ્રગટે છે. જે જીર્ણતન સ્તર નિમ્નતન સ્તરની બરાબર ઉપર છે તે રૂપ લઈને અવતરે છે. આપણે જોયું કે ઉપરનાં સ્તરો પહેલેથી જ સર્જાયાં છે, તે પોતપોતાના લોકમાં અદરશભાવે રહેલાં છે, આ યદ્ય પ્રથમ અવતરણની સૃષ્ટિ હવે પાછું તે બધાં સ્તરોનું પોતપોતાના લોકમાંથી આ પૃથ્વીમાં, જ્ઞાપિત આધારમાં અવતરણ આવે છે. જ્યાં એક પછી એક જીર્ણતર સ્તરને ઉતારીને આગ્રહ કરવાં, રૂપવાળાં કરીને સક્રિય બનાવવાં અને જ્યાં રૂપાંતરિત ધર્માંતરિત કરવું, એ યથા બીજા અવતરણનો ઉદ્દેશ. જો પ્રથમથી જ સૂક્ષ્મભાવે દર્શાવેલ સ્તર પરંપરા ન હોત, તો તે પરંપરા સ્થૂલભાવે ના પ્રગટત તો ગમે તેટલા પ્રયત્નો છતાં ય નીચ જીર્ણધર્મી ધર્મન સક્ત. નીચમાં અગ્નિનવ અને અજુધાયોં ધર્મ જણાય છે તેનું કારણ આ અવતરણ છે. જ્યાંથી જ્યાં હબ્લર પરિવર્તન કે પરાવર્તન થાય તોય પ્રાણ પ્રગટે નહિ; જ્યાં પ્રાણ પ્રગટે છે કારણ કે જ્યાં પ્રાણ અવતરે છે. તેવી જ રીતે પ્રાણના એકેકે ફેરફાર કરવાથી તેમાં મન પ્રગટતું નથી; પ્રાણમાં મન પ્રગટે છે, કારણકે મન તેમાં અવતરે છે. જ્યાં વિજ્ઞાન આકરિમક પરિવર્તનની વાત જણાવે છે, પરંતુ તેને તેને હેતુ શોધે જડતો નથી. આ આકરિમક પરિવર્તન કાંઈ જ નહિ પરંતુ ચેતનાના એક નવા પર્વાપનું એકદમ અવતરણ માત્ર છે તે છે. અવતરણ એકદમ જ માત્ર છે. તેની તૈયારી ધીરે ધીરે ચાલતી હોય છે; નીચેનું એવ ધણા વખતથી પોતાને તૈયાર રાખે છે, અને ત્યાર પછી કાંઈ એક શુભ મુહૂર્તે જીર્ણનું અવતરણ અને પરિણામે નિમ્નનું ઉતરણ થટે છે. સૃષ્ટિની ધારા ત્યારે આ પ્રમાણે છે: પ્રથમ, અનુભવ ધારામાં પ્રથમ અવતરણ, બધાં સ્તરના લોકની ચેતનાની અવસ્થાઓની સૃષ્ટિ; ત્યાર પછી વિશેષ ધારામાં નિમ્નતર સ્તરોમાં જીર્ણતર સ્તરોનો કેમિક પ્રકાશ અને શરીરમહણ, અને નિમ્નતમ, એટલે કે જ્યાં આધારમાં બધાયની પ્રતિષ્ઠા, અર્થાત જીર્ણતમતા ધર્મથી નિમ્નતમ સુધી બધાંને રૂપાંતરિત કરવું તે. ચેતના જે બધાં જીર્ણતર સ્તરોમાં થતી થતી નિમ્નતમમાં આવી પહેંચે છે, તે બધાંમાંના પ્રત્યેકને એક નવા જીર્ણમુખી રૂપાંતર પામેલા સમન્વયમાં સંગઠનમાં સ્થાપિત કરતી જ્ઞાન છે. આ રીતે રમણ સૃષ્ટિ ચેતનાનાં કેમિકલિત, કેમપ્રણુદ, કેમદીપ અને અંતે દિવ્ય, અર્થાત સચ્ચિદાનંદમય રૂપ અને ધર્મકર્મ પ્રાપ્ત કરતી ચાલી જાય છે.

૧૯૩૯ ની એ અનિચિત જનતી જતી પરિસ્થિતિમાં ત્યારે હરજનસિંહ જલંદરથી વાસંતીને પરણી લાગ્યો ત્યારે સંમત જલંદરના શીખ યુવકોના હૃદયમાંથી એક નિષ્ફળ નિશાંસ નીકળી ગયો. જલસવંતીના ફૂલ જેવી આંખો, મુકલ્હરી જેવી દેહલતા અને તારા પથ્થુ મોઢી પડે તેવા હારથમાં જે અપૂર્વ સ્ત્રીત્વની ભૂમિત પ્રક્ટી રહી હતી તે ખામનાર હરજનસિંહ ખરે જ જલંદરના યુવકોને મન લાગ્યશાળી યુવાન હતો. પથ્થુ વાસંતી જે ઝાઝી ભાગ્યશાળી નહોતી. પદાક જેવા હરજનસિંહને મોર્ષ અમૃતસરની શીખ લલનાએ ભણ્યે જ્વળાયે હૈયા પર હાથ મૂકી દેતી. એ પૂરો પાંચ હાથ જામો દેહ, લાંબી લુગંગો, મહારાજ જલસવંતસિંહ જેવી કલામય દાદી, ને પાંચે ઝૂલી રહેલી ધર્મકર્મના પ્રતીક રૂપ કિરપાણ, મોટી હાફસ ફેરીની ઝીર જેવી લાલ છાંટવાળી આંખો—ઉત્તજવલ ચહેરો—એ એની શારીરિક સમૃદ્ધિ; પથ્થુ એની એ આંખની અંદર આ દેહશોભાના કળશ સમુ; શ્રદ્ધાના નીતમાં ભાવને મૂર્ત સ્વરૂપ આપતું બલમનસાઇનું હૃદય—એમાં મીઠ માંડતા જ વાસંતીને જાણે જન્મેજન્મનો તારણદાર મળી ગયો. અને પોતાની જીવનમાત્રાના સંગ્રામી મજતાની સાથે જીવનની સાચી કતા જાણે હસ્તકમલવત ચર્મ ગર્ભ.

હરજનસિંહને તેણે નિમિષ માત્રમાં પિછાની લીધી—જાણે એ સાધીની સાથે હાથમાં હાથ મિલાવી, હૃદયના તાર હૃદયથી મેળવી, એક પંદમ સંગીત તેણે હળશો જન્મજન્મ-તરથી હિમાચલના પહાડોમાં રેલાયું છે; જાણે દેવદારનાં વૃક્ષો નીચે ખજાખજા કરતાં પહાડી શ્રવણનાં અધુર કમરવ મુશ્કતાં, ઝીંઘલના અનિલહરી સાથેના, હૃદયને મેદામ ઉત્તમતા આપનારા મુસવાદા વચ્ચે, વાસંતીએ હળશો વર્ષોથી ગ્રેમનું અપૂર્વ મુક સંગીત છૂપાં છૂપાં સાંભળ્યું છે—આવા મહાકાવ્ય પતિને જાણે અનસુયા બની ગ્રેમને દિંદોળે હીંચ્યો છે.

મુખમાંસિના આ પરમ સૌંદર્યના હળકાટમાં મુગ્ધ બની વાસંતી તો તેના રસા-સ્વાદમાં લોન લૂછી ગઈ, આ સુખ એટલું મધુર, એટલું આનંદપ્રેરક, એટલું અપૂર્વ હતું કે કેવચિત તેને લાગતું કે આ ભ્રમ તો નહિ હોય ? આ કેવળ સ્વપ્ન—માયા—ઈન્દ્રિયજ તે નહિ હોય ? મહામાયાના રમેલ અપૂર્વ રાસના અધુર નૃપુરખ્વનિ સમુ, જીવનની પ્રથમ ઉપાના ઉલ્લાસ સમુ આ જીવન, અદૃશના કોઈ કર હારમનો પ્રતિષ્ઠા તો નહિ હોય ?

બરાબર જે મહિના પછી હરજનસિંહ લશ્કરમાં જોડાયો. વાસંતીએ હજારો રત્ન આપી. દેહમાં ઉમંગ તેને માતો નહોતો. આજ તેના હરજન પોતાનું ગામોર દુનિયાને ખતાવવા, ખરા શીખ બચ્ચાની માફક ઉત્સાહવેર આગળ પડ્યો હતો. કંકણના કિશ્કિદ્વાદ વચ્ચે જ્યારે તેણે પોતાના બન્ને હાથ વચ્ચે નિહિત હરજનસિંહનું મોઢું મેકડીને તેની મોટી આંખો પર વદાક્ષથી મીઠી સુમી બરી સાથે પડાવની સીતળ લદ્દરીએ ઉપાનો પાલવ મુવજુર્મદિર પર ફરેફરી રહી હતો.

આજે તેના હરજનને જવાતું હતું; આજે તો તે અત્યંત કામમાં હતી. તેની નાની-મોટી વસ્તુઓને ગોઠવવી, મૂકવી, ઝીણો ઝીણી બાબતોમાં આ અવકાશ પંથુ બાબક જેવા હરજનને નાનાં નાનાં સ્થળો મરકતે હાથે અને વ્યવસ આંખે આપવા; એને જહ જ પસંદ એવી લસણના સ્વાદવાળી જોળાની લીમાં બનાવેલી કચોરી બનાવવી — તેને અતિ પસંદ એવી કાળી છાદાર સુન્ની (ઉપરણો) પહેરવી — એને સનપસંદ એવો લખનૌનો સુરમેા આજવો — અને એને રિતપસંદ એવું પોતાનું પેટું સુમધુર રિમત દેતથી ચમકવવું— કેટલાં બધાં કામો કરતાં ?

ધીરે ધીરે સમય આવી પહોંચ્યો — દરબન અંદર તૈયાર હતો. વાસંતી અંદરથી બહાર આવી, હોત પર લટકતી કિરપાણને છાતીએ લગાવી, એક વખત ચુંબન કરી બોલી : “ખારી, એની ટેક રહે તેમાં જ ખરી રોજા છે — તારી અને મારી. તારી હાજરીથી તેને કેટલું નેમ મળે છે, ખબર છે ?” બારીમાંથી સર્વકિરણે કિરપાણને પળસર સમઠાવી દીધી — બાજુ એ સામું પૂછતી હોય કે “અને તારી હાજરીથી ?”

દરબન બહાર આવ્યો. વાસંતી તેને બાકી પડી. તેની વિશાળ છાતીમાં માથું લપાવી જણવાર ચૂપ રહી તે બોલી : “દરબન, સાચવજે.” દરબને પોતે કંઈ નહિ કહેતાં એક કામ કર્યું : તેણે વાસંતીની સેંથી પર ચુંબન કર્યું — તે બીજી પળે તે માથું પછી નેચા વગર આસથો ગયો.

★

લટકાળી અમૃત વાસંતીના ધરમાં ડાકું કાઢી કહે : “કેમ રે અલિ, આટલું બહાર, ધરમાં શું બોલી છે ?”

“અરે અમૃત, અંદર તો આવ. આમ ચણુગારીને ક્યાં આકી ? શું સરસરજી એટલામાં આવી પહોંચ્યા છે ?”

“એટલે ? સરસરજી ન હોય ત્યારે કઈ પહેરતું જ નહિ ! તારા જેવી સાધુડી હું નથી. તું તો ‘મારો દરબન — મારો દરબન’ ક્યાં કર. જે તે તારા દામ, તારું બદન — કેવી સુકાતી આધો છે ! કહે, તારો દરબનના યા ખબર છે ?” અમૃત અંદર આવી તે આમથી તેમ આંદા મારવા લાગી. અરે જ એ લટકાળી હતી. તેનો લાંબો કેચકાચ ચૂસવો હતો. જીજીને નીકળી આવેલી ભેચ્ચુ ઘરો કપાળ પર ફરકતી હતી. તેનું ઊંચું કપાળ, તેનું ઉચ્છ્રાંખસ નાક અને નાની પછી મારકણી આંખો, અતિથય પાતળા હોઠ અને પાતળી દાઢપચી — એ તોફાની સૌંદર્યમાં તેની લટકાળી આંધ અને હિજગતું બદન અપૂર્વ વખારો કરતાં હતાં ! એ વાસંતી કરતાં વધુ જીંચી તેમજ ભરાવદાર હતી. તેની દાઢપચી દેતથી પકડી વાસંતી બોલી : “આ ઠાકમાં ત્રિયાશ સરસરજી ક્યાંના ક્યાં ગૂંચવ્યાઈ જતા દરો ! અન્નજા, બેન, તું એમ; હું ઘરથી લઈ આવું.”

સરસી પીધા પછી બહે હાથ પર ચેતાતી રસાળ દાઢપચી ટેરવી વાસંતી બોલી : “હા, પણ તો દર મહિને આવે છે; કેટલો ચે લીટીએ છેકો નાખેલી આવે છે; પણ મનમાં છે — અને રાત્રે સ્ત્રી વખતે અને સવારે જીતી વખતે વાદ કરે છે, ખાવાતું ફાવતું નથી — અને ખાસ કરીને કચોરી તો ત્યાં મળે જ સત્તી ? હા, પણ તારા સરસરજી કેમ છે ?”

“સરસરજીને કાંઈ લખતું ફાવતું નથી; પણ હું સ્વપ્નમાં રોજ તેને મળું છું એમ લખે છે. પછી સાચું બોલું તો એ નહિ” અમૃત દસીને બોલી.

“હિ : હિ : બોલું છાતું ! એ તો સાચું જ લખે ને ? ક્યાં કોઈ બીજાને લખે છે ! ને આ તારી મારકણી અમ, અમ કોઈ જુલો સહે ! ને તેમાં જ અમારા સરસરજી !” અમૃત ખીલખીલ દસી પડી, અને ગાઈ ઊઠી :

“ગેરે સ્વપ્નને ગેં ચીટકો ચાંદની, ધર આ જ સંજન !”

★

આમ ચાંદની, અધાતું, — આપાદ, કાર્તિક, ફાગળ — ત્રિયો મહિનાએ પસાર થતા ગયા. દરબનના પત્રનો લહેલો પછી નવકાતો ગયો. દેવે ઉજ્જવટ કાઢતાં કાંબળાં ભેઈ તેનું દેવું મીરાતું નહિ — વેરાલ આકાશની બુલ્લી પહેલી વાણીમાં વાસંતીનું અપકવણું મુખ આવેખાતું નહિ. તેની નજર કાંબળાં કાંબળાં પાછળ સંતાયેલી લોહાની નાળ પકડી પાડતી — એમકી

વાલ્મીની પેલી પાર સરકી જતું હવાઈ જાહજ તેની આંખમાં ચમકારો લાવતું—અને ખાધાપીધા પછી સીંગરેટ, દારૂની જ્યારે વખતે તે હોઠ પર હોઠ ચાલી અદ્ય બીહો પીઠ-વાળી બેસી જતો ત્યારે તેના શબ્દો, નદીના સામે કિનારે રહેતી, ખિરકીટના ખાલામાં પોતાના સુકુમાર દેહ અર્પીતી ઇલાલિયન કન્યાના મુલાપમાં બદનની ચર્ચામાં પડી જતો. તેના પત્રમાં એ બધી વાતો આવતી—પણ હૈલુ વાક્ય તો એક જ રહેતું—“તારા વગર મારું કંઈ જ નથી; તું મને ન છોડી જતો.” અને આ એક જ વાક્યમાં વાસંતી પોતાનું જીવનસાક્ષ્ય સમજતી—અને પશ્ચિમાઝાદામાં મીઠ માંડી વિચારતી કે પોતાનો એ મહાન બાળક જેવો હરણ બપોરે અહીં કોપર અને મોર ટહુકી રહ્યા છે, બપોરે વર્ષા અને સંધ્યાનું સમય કાઠણ ચોધારે વહી રહ્યું છે, બપોરે કદાચ પેલી નક્કર અમૃત પોતાના હેલે ચડેલ અઘાટ ગૌવનને “બર આ જ સાબળ” પી વધારે હેલે ચાકવી રહી છે ત્યારે એનો એ સાબળ, એનો એ પ્યારો હરણ કંઈ વાલ્મીની કિનારી પર ‘મીઠ માંડી રહ્યો હશે ?

કાલેક મયો—એ જ પડો—એ જ સોધું જીવન—એ જ સાંજ અને એ જ વિરહમિત્તા. એમ કરતાં ફાયલુ આબ્યો, અને એક પત્ર આબ્યો ત્યારે તે લઈ વાસંતી અમૃતને ત્યાં દોઢો મઈ.

“અમૃત—એ! અમૃત! જો આ પત્ર—” હજી પૂરી પહેાંચી પણ નહોતી ત્યાંથી વાસંતી ચોલવા લાગી. અમૃત કપડાં પહેરી રહી હતી. “કોનો? હરણનો?” અમૃતે જરા હેતધી પૂછ્યું. તે પછી તેના હાથમાંથી પત્ર મૂંઢવી લઈ વાંચવા લાગી :

“મારી વાસંતી,

તારા તપનું ફળ હવે મળશે. મારે હવે ઘેર આવવાનું થશે. રજા અહીં મહિનાની મળશે — પછી બસ ! વાહ ! કેવી મન ! એ હિંદુ પ્રકાશમય આકાશ ! એ અમૃતસરનું મંદિર ! અને એ અમૃતમયી મારી વાસંતી !

— તારો હરણ —

અમૃત તો વાસંતીને ભેટી પડી. તેને સુખન કરી, છાતી પર હાથ મૂકી બોલી : “બલિ ! તું કંઈ બોલ—તારી છાતી કેટલી ઘડક છે ! ક્યાંક ભેસી ન આવે !”

પણ તેની છાતી બેસી જવાનો પ્રસંગ આબ્યો જ નહિ. વાસંતીનો આનંદ ઝાઝો વખત ટક્યો નહિ—દસ દિવસ પછી હરણનો તાર આબ્યો—“હમણું નહિ આવે સકું—રજા મંજૂર નથી અર્ધ-હિંમત દારીશ નહિ—કુખી હરણન.” પોતાની સમસ્ત આસાના બુકકા મધ મળ્યા છતાં તેને વિચાર થયો—એનું શું થશે ? એનું ત્યાં કાણુ ?

અઢાઢા-પછી તો શા ઝાપથી બન્યો બન્યા છે ! નોખાંડોમાં ઉતરાણ—કા-સનો ફટકારો—સાર્પન મદેશ—બલિન—જેવટે જર્મનીની દાર ! આ પોંખાટમાં કહું સમજતું નથી. પેલી અમૃત ખબર લાવી છે કે હવે લશ્કરના આદમીઓ છૂટશે.—પેલો કરતારસિંગ આબ્યો—પેલો શમ્ભૂલ આબ્યો—પેલો—

જેવટે સરદારસિંહ પણ આપો ગયા. હરણસિંહના સમાચાર આબ્યા કે એકાદ અઢવાડિયામાં તે પણ આવી જશે—અમૃતનો તો પતો ખાતો જ નથી—ચમકેલી અમૃત જાણે પરીકમાં અહીં-પહીકમાં ત્યાં—વીજળીની માફક ચમકેતી અલોપ ચર્ચ જતી હતી. તે તો નાણું જીવનનો રસકુંડમાં એવી દુશી મર્ષ હતી કે વાસંતીની ખબર લેવાનું તેને યાદ પણ નહોતું આવતું !

ઉક આપાનાં વાણાં ગયા લાગ્યાં ત્યારે સરકારી પત્ર આવ્યો—તેનો દરબન આવે રાતે દસ વાગે રોયલમાં આવે છે, તેનો પત્ર તેને ઉક કાંને ૭ વાગે મળ્યો. તે તો ધડોલાર રમણીય મંજવણમાં પડી ગઈ. ઝટઝટ થર બરાબર વાળીઝૂલીને સાફ ક્યું ખૂલે ખૂલેથી કચરો કાઢ્યો. હાથ-વાસણ સાફ કર્યાં. નાહવાની ઝોરડીમાં સુગંધીદાર સાબુ મૂક્યો. સરસ ઘોઘેલો દુનાબ મૂક્યો. સ્વાદિષ્ટ રસોઈ તૈયાર કરી-જમવા બેસવાની જગ્યા કરી, પીવા માટે ચકચકિત પીત્તળનું પવાણું પાટલા પાસે મૂક્યું. યાળી મૂડી-વાટકો મૂક્યો. સ્થળનુદમાં સુગંધી કરતુરી મિશ્રિત અગરબત્તી જલાવી. બિહાનું આપટી, સાફ કરી ફરો બિહાનું નવી નીકાર આદર, જે તેણે મદામદેનતે પાંચ વખતી સાચવી રાખી હતી તે કાઢી બિહાના પર પાથરી. નવ્ય બોળાં ચમકી બે ઝોલિયાં મૂક્યા—ઝોલવા માટે પોતે પોતાને હાથે ઘોઘેલી આદર કાઢી. પોતે લગ્ન વખતે પહેરેલો તે પોષાક સળેલો—અતે પેલી કળી છુટાદાર ચુરી ! ઉત્તમ આશાએ એના સાંધાને જલસત બનાવી મૂક્યું ! તેનું શરીર, તેનું મન, તેનો અણખે અણખે અત્યારે જાણે હરબન-દરબન પોશાકનો હતો—તેના હાથમાં અંખલાવવા, તેના હાથે મસજાઈ જવા, તેનાં આંધિબને ચગદાઈ જવા, તેનામાં લીન યઈ જવા, લય યઈ જવા, વાસંતી નલસતી હતી—ત્યાં !—

ત્યાં રોતે યાદ આવ્યું. દરબનતે દિલપસંક લખ્યોનો સુરમો ! વાસંતીની આંખમાં, ધરમાં, તે હતો જ નહિ ! ઝટઝટ કમાડ બ્રહ્મચી તે કરતારસિંદની દુકાને દોડી—સૌંદર્યના તબ સમેલ તીરમાંથી છૂટાં મનોમાણ સગી—

દરબન આવ્યો. ચરિલા પગો, ટેવને લીધે ઉતાવળા ચાલતા હતા. પોતાની જ વાસંતી પર અપૂટ શ્રદ્ધા ધરીને આ પ્રવંદશાપ માનવી આંધો આવતો હતો. ધીરે ધીરે તે ધર પાસે આવ્યો; અંદર બતી હતી પણ કંઈ અવાજ થતો નહોતો. બારણું ખખખ્યું. કંઈ જવાબ નહિ ! બારણું ઉઘાડી અંદર ગયો. આહ ! પોતે ધારણ કે અત્યાર સુધીનું કમગોન થર તો પોતાના આવવાના આનંદથી ખીલો બેઠો. ન્યારે ચિંતાદુર નિરતેજ વાસંતી ઝોલિતી તેને દેખતો ત્યારે તેનું દેહું કહું નહિ કરે, આવા વિચારોથી તેણે પણ પણ નહિ લખેલો કે હું આવું છું. ઝોલિતા પ્રેમના લુલાચી વાસંતીને બીજવણી હતી, ચુંગળાવણી હતી, ડૂંભાવણી હતી—પણ અહીં તો ?

તે બધે ફર્યો. રસોઈ જે માણસની તૈયાર—સાણ તૈયાર—પર સાફચૂ—અને બિહાનું પણ તૈયાર—જે જણ માટે ! જે જણ !... તેને એકદમ હૃદયમાં ખટકો લાગ્યો. પોતાની ગેરહાજરીમાં—તે વધારે વિચારી ન શક્યો.

પાછળ બારણું ખોલવાનો અવાજ આવ્યો. તે પાછળ ફર્યો. વાસંતી ! તે લગ્નના વખતનો પોષાક—પોતાને પ્રિય ચુન્ની ! આંખમાં એ જ પુરાણી ચમક—ચાલ પર એ જ પુરાણી સુરખી—અંગમાં એ જ પુરાણી ગરતી !

તેની મોટી આંખો ઝાણી યઈ : “ ભેવડાં જોરત ! ” દરબને બન્ને હાથે ફેરવીને બંધકોનો કુદો વાસંતીના ગાયા પર નેરસી અપાળ્યો. ક્ષણ કરતો નારિયેળ પર તેનો અવાજ આવ્યો—તે દરબનસિંદ—જન્મગતી રીજ કીરોઝનના કેપિરિસ પાસે ફરી ગયો—

દૂર દૂરથી લટકાળી અમૃતનો લહેકાળો મોઠો અવાજ ગાતને ડુંગેલી રતો—

“ એરે અંગન એ ચીટકી ચાંલી, ધર આ નન સાજન ! ” *

અદ્ભુત અંધિયો

આપાસાસ ગાંધેશ

આ માણસનું અકિત્ત્વ અદ્ભુત છે—'grand personality' એમ પણ તે બોલતાં આપણે સાંભળીએ છીએ. આ અદ્ભુત અકિત્ત્વ આપણે તો માનીએ છીએ કે ગત જન્મનાં આપણાં સારાંમાઠાં કર્મો અનુસાર આપણને પ્રાપ્ત થયું છે. અરજી વખતે જાતેન્કિયો, મન ઇત્યાદિ લિંગશરીર-કારણશરીર—સાથે જાય છે. આ લિંગશરીર પોતાને યોગ્ય દેહ માટે અજમય કાપમાં રહીને રાહ જુએ છે અને યોગ્ય દેહ—અનુરૂપ દેહ—મળતાં તે ગર્ભાશયમાં પ્રવેશ થાય છે અને જીને આપણે 'મર્મ' કહીએ છીએ તે અંધાધ છે. પૂર્વ-જન્મનાં સારાંમાઠાં કર્મો અનુસાર સારાંનરસાં આપાપોને ઘેર તેં અવતરે છે અને જીવન શરૂ કરે છે. "જીવિતાં શ્રીમતાં મેહે યોગપ્રયોગમિજાવતે" એમ ગીતા કહે છે. યોગશબ્દ મનુષ્ય શ્રીમંત અને પવિત્ર એવા કુટુંબમાં જન્મ લે છે અને અધૂરે મૂલો વિકાસ શરૂ થાય છે. આવા કોઈ યોગશબ્દે શુચિ અને શ્રીમાનેને ત્યાં જન્મી સાધારણ—પૃથગ્જનો કરતાં વિશેષ શુચ્છપતિ કામને એ સ્વાભાવિક છે. આવા માણસેતું બોલવું, ચાલવું, દેખાવ, ગતિ, છુદ્ધિ વગેરે પૃથગ્જનો કરતાં અલૌકિક જ હોય છે. આને આપણે grand personality—અદ્ભુત અકિત્ત્વ—કહીએ તો ચાલે.

પરંતુ આધુનિક વિજ્ઞાન લિંગશરીરના સિદ્ધાન્તને સ્વીકારતું નથી. પૂર્વજન્મને તે માનતું નથી. એ તો એ જાતના કોષોને સ્વીકારે છે. એક શારીરિક somatic અને બીજા જર્મ સેલ્સ germ cells. શારીરિક કોષોને શરીરમાં કોષોમાં નાશ થયા જ કરે છે, પરંતુ જર્મ સેલ્સનો નાશ થતો નથી. ઔપરુપના સંયોગ વખતે જે વીર્ય ગર્ભાશયમાં ફેલાય છે તે વીર્યમાં આનુવંશિક સંસ્કારોને વહન કરવાની શુભ શક્તિ રહેલી છે. જર્મ સેલ્સ એ જ આ શુભ શક્તિ. કહેવાય છે કે "cells may come and cells may go, but germ cells go on for ever." જર્મ સેલ્સ અવિનાશી છે એમ કહીએ તો ચાલી શકે. પેદી દર પેદીના સંસ્કારો આ જર્મ સેલ્સ વહન કરે છે. આનુવંશિક સંસ્કારો આવી રીતે પેદી દર પેદી સંક્રાન્ત થાય છે અને આજ વાતાવરણ—environment—ને સાડું મળી જાય તો એ શુભ સંસ્કારો સુદર વાતાવરણ વચ્ચે પોતાની સુરક્ષિ ફેલાવે. અમલ આનુવંશિક સંસ્કારોવાળી મનુષ્ય લોકોત્તર યર્ષ થકે—Personality—અકિત્ત્વ—વાળો યર્ષ શકે.

પરંતુ હાલ, આપણા શરીરમાં કેટલીક અધિક્યો—gladness—શોધાઈ છે. વિદ્વાનો માને છે કે અકિત્ત્વ—personality—નું કારણ આ અધિક્યો છે. આ અધિક્યો ખરેખરે મોટા મોટા અધિક્યો હોવાથી છે અને એમાંથી વિવિધ જાતની 'રામચાણુ' ક્ષમ્યો પણ જન્મવામાં આવી છે. આ અધિક્યોની શોધોથી મિકેલિક જગતમાં બારે પરિવર્તન થવા પામ્યું છે. પણ મે જૂનાં ખપાલો આના જાનથી અદસ્ય થઈ ગયા છે. કેટલાક તો આ અધિક્યોમાં જ 'જાલ' લસવેલો છે એમ કહેવાની મૂલતા કરે છે!

આપણને આંતરંગીએ સંપૂર્ણ વાગે છે. તે મા પાક ઉપર ચડે છે. આ વખતે ઘણી વખતે આપણને અગ્રભાગે એની ધૈર્ય માટે છે—ગાંઠ પુલેલી લાગે છે. સારાગતા પેદામાં—વંદાણ પ્રદેશમાં—કેટલીક વખતે આવી ગાંઠો ફૂલી આવેલી જણાય છે. લાક્ષણિક અધિઓ જેમાંથી લાક્ષણિક અધે છે એ વિશે પણ આપણે જાણીએ છીએ. હોબરીમાં કેટલીક અધિઓમાંથી જંડરસ આવે છે એની પણ આપણને ખબર છે. પરંતુ જે અધિઓની હું વાત કરું છું તે અધિઓ સંબંધી આપણામાંના ધણીને મુલ્કેય ખબર નથી. બીજી અધિઓથી આપણું પાર્યંત્ય બતાવવા આને “અંતરંગી અધિઓ” (Glands of Internal Secretion) એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. આ જ અધિઓને વ્યક્તિત્વ અધિઓ “Glands of Personality” —કહેવામાં આવે છે. આપણા દેખાવ—આકૃતિ—આપણી પ્રકૃતિ યા સ્વભાવ, આપણી કોચાર, આપણું પોરુષ, આપણું વૈયં વા આ બધા ગુણોના વિખ્યાય—આ બધું આ અંતરંગી અધિઓ ઉપર નિર્ભર છે. બીજી અધિઓને ducts—પ્રણાલિઓ હોય છે એ વાટે એ પોતાનો સાવ ફાલવે છે. પરંતુ આ અંતરંગી અધિઓ નલિકાવિહીન—ductless—છે એટલે આને ductless glands તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. મનુષ્યોની કિમ્બ કિમ્બ આકૃતિઓ, કિમ્બ કિમ્બ સ્વભાવ, કિમ્બ કિમ્બ ચારિત્ર આ બધું આ અંતરંગી નલિકાવિહીન અધિઓને આભારી છે એમ વિદ્વાનો કહે છે.

સંસારમાં એકસરખા મનુષ્યો જન્મલે જ નેવા મળે છે. પરંતુ આપણને તેમાં અસાધારણ જેવું કંઈ ખાસ લાગતું નથી. કોઈના અવાજ ઉપરથી, કોઈના ખોખારા ઉપરથી, તે કોઈની આસ ઉપરથી આપણે માણસો પારખી શકીએ છીએ. માતા પોતાનાં બેઠક બચ્ચા—જે એક બીજને ખૂબ જ મળતાં હોય છે, લાગે જ ઓળખી શકાય એવી સમાન આકૃતિવાળાં હોય છે—ને પણ અમુક ખાસિયતોથી—સહજોથી દુરત જ પારખી શકે છે. કોઈ એ માણસ લાગે જ એકસરખા આકૃતિવાળાં આપણા નેવામાં આવે છે અને જ્યારે નેવામાં આવે છે ત્યારે એવી જુલો ચાલ છે (તેમને પારખવામાં) કે કાચી અક્ષતોમાં તેના રમણ કિસ્સાઓ અનેક વખત નેવા મળે છે.

કોઈકાકે એક નામનો એક નોંધનો વેપારી લોકોમાં વસતો હતો. આ વેપારી ઉપર ઓછાને વિચિત્ર રીતે ફરમાવવાનો—કેસ ચાલ્યો હતો અને સાત વર્ષની સખત શિક્ષા તેને ફરમાવવામાં આવેલી. બ્યારે તે સાત વર્ષ પછી એક ગદાર આવ્યો ત્યારે ફરીથી પાછો આવ્યો જ ગુના બદલ તેને પકડવામાં આવ્યો. આ દરમિયાન જે ખરેખરે ગુનેગાર હતો તે જહોન રિમ્થ નામનો ગુનેગાર—જે જેઠામાંથી નાસી છટ્યો હતો—તે પકડાયો. આ બન્નેની આકૃતિઓ એક બીજને એટલી ગંધી મળતી આવતી હતી કે બન્નેણે માણસ બન્નેને એક જ માને. તેમની આકૃતિ સમાન હતી એટલું જ નહિ તેમના હસ્તાકરો પણ સમાન હતા! એક ખરી રીતે નિર્દોષ હતો. રિમ્થ ખરે ગુનેગાર હતો. પરંતુ રિમ્થ નાસી છટ્યો એટલે એકને જ રિમ્થ માનીને સાત વર્ષ મુખી જેલમાં રાખવામાં આવેલો! જ્યારે રિમ્થ પકડાયો ત્યારે જ કોર્ટને આ બંને સમજાઈ, ફરીથી કેસ ચાલ્યો. રિમ્થે પોતાના ગુનાઓનો એકરાર કર્યો અને સરકારે બોટી રીતે એને સાત વર્ષ મુખી જેલમાં રાખ્યા બદલ એને ૫૦૦૦ પાઉન્ડ નુકસાનીના આપ્યાં!

પશુ સરખાપણું જે આનુવંશિક નિવસોને આધીન છે અને જે વિશે દ્રાણક વખત મારે લખવું છે. પરંતુ તમામ ગુણો જે એકબીજાથી જિન આકૃતિના છે તે આપણી અંતઃસ્રાવી અધિઓને આભારી છે. આ અધિઓની લીલા હમણું હમણું જ જાણવામાં આવી છે.

અંતઃસ્રાવી રસોમાંથી જે પદાર્થ રહે છે તેને 'હોર્મોન્સ' તરીકે જાણખવામાં આવે છે. દરેક અધિમાં એક વા વધુ હોર્મોન્સ રહેલા હોય છે. આ પદાર્થો પ્રાણીઓની અધિઓમાં રહેલા છે. જીવનની સમસ્ત ક્રિયાઓ, મનના આવેશો અને આવેશો વગેરે બધું આ અધિઓ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. આ હોર્મોન્સનું રાસાયણિક પરીણ જરવામાં આવ્યું અને હવે તો તેને મળતા જ પદાર્થો રસાયણશાસ્ત્રની મદદથી કૃત્રિમ (artificial) બનાવવામાં આવે છે. પ્રથમ તો બધાં અને અન્ય પશુઓનાં શરીરમાંથી આ અધિઓ કાઢીને તેનાં સ્ત્રવ વપરાતાં હતાં. હવે પશુઓની જરૂર નથી પાતી. બનાવટી 'હોર્મોન્સ' બનાવવામાં આવ્યા છે અને તે છૂટકી વપરાવા લાગ્યા છે.

મળામાં જેને આપણે 'હર્મિયો' કહીએ છીએ ત્યાં 'ચાઇરોઇડ' નામની અધિ છે. આ એક નાની થુડુ અધિ મળામાં રહેલી છે. ટેટલીક વખત બાળકો આ અધિ સિવાય જન્મે છે. પ્રથમ છ મહિના તો કશું જ જણાતું નથી. પણ છ મહિના પછી બાળક સ્વાભાવિક રીતે વધતું જણાતું નથી અને માનસિક સ્થિતિ પણ તેનામાં જણાતી નથી એટલે આપણું ધ્યાન ખેંચાય છે. જો કંઈ કરવામાં ન આવે તો પણ તે બહુ બહુ તો મારેક શીટ જેટલું તો વધશે જ પરંતુ તે તદ્દન idiot, imbecile જડ-મૂર્ખ-મોટું જ જણાય છે. માનસિક વિકાસ જરા પણ થએલો હોતો નથી. આની મુખાકૃતિ તદ્દન વિચિત્ર જણાય છે, બાળોમાં નર નથી હોતું, માથું મોટું-શરીરના પ્રમાણમાં-વધેલું હાજે છે, ચહેરા ચપ્પો જણાય છે. આ લીથુઅપલ્સ-cretinism-આ ચાઇરોઇડ અધિના સ્ત્રવના અભાવને કારણે હોય છે. પ્રથમ આ અધિઓના સ્ત્રવની ખમર ન હતી એટલે તેની ચિકિત્સા પણ ન હતી. પરંતુ હવે આ અધિઓના માર્ગિક અભ્યાસ પછી આવા લીથુઅપલ્સ ચાઇરોઇડ અધિનો માર-extract-જે હવા વેચનારાઓને ત્યાં ટેબ્લેટ રૂપમાં મળે છે-આપવામાં આવે છે અને આપણા અમંબા વચ્ચે આવાં બાળકો વધવા લાગે છે. ટેટલીક વખત તો દરેક મહિને ઈંચ વધે છે. બેડોળ ચહેરા સુડોળ અને છે, નિસ્તેજ આંખો તેજસ્વી અને છે, તે પ્રથમ લાગે છે, જુદિનો ચમકારો જણાય છે અને બાળક સામાન્ય-normal થાય છે.

ટેટલીક વખતે આ અધિ ન હોવાને બદલે ધણી જ વધેલી જણાય છે. મોટી ઉંમરની યુવાન સ્ત્રીઓમાં ટેટલીક વખત આતું જોવામાં આવે છે. ચાઇરોઇડ જોઈએ તેના કરતાં વધુ મોટી હોય, વધુ સાવ અંદરથી સવતો હોય તો સ્ત્રી પાતળી, જાંચી અને મોટી કારાવદાર-prominent-જણાય છે. ધણી વખત તે અત્યંત મેધાવી, સંખીતપ્રવીણ અને સાદિત્વરસિક જણાય છે, પરંતુ ખૂબ જ લાજણીપ્રધાન, આવેશમય-emotional-અને અસ્થિર મનની જણાય છે. રોસેટ નામના ગૃહરચની પત્નીને આવી અધિ હતી અને આને લીધે મુઠર જણાતી મરદન સોનર્સના ચિન્હ તરીકે ('Rossetti neck') લાંબા વખત સુધી પ્રચલિત હતી. પરંતુ હવે સંસ્કાર થયું છે કે જે મરદન સોનર્સના નહિ પણ બાળ-

ખાંપચૂવાળી—deformity—છે. આ સ્થિતિને Grave's Disease—ગ્રેવ્ઝ ડીસીઝ—કહેવા-
નના પ્રખ્યાત ચિકિત્સક શ્રેવના નામ ઉપરથી—તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. વધેલી થાઈ-
રોઈડ સંઅક્રિયાથી કાપી કાઢવામાં આવે છે. આખી અધિ નદિ હાં, જેટલો બામ વધેલો
હોય તેટલો જ ફક્ત કાપવાનો, અને જરૂર હોય તેટલો ભાગ તો રાખવાનો જ. પરંતુ
આ શસ્ત્રક્રિયા ધણી બધાનકે ગણાય છે એટલે આને માટે બીજા કંઈ ઉપાયો અજમાવવા
તરફ ધ્યાન મળે છે, અને ખરેખર આ ધણું અગત્યનું છે. કારણકે આવા મણા કેસો હવે
વધવા લાગ્યા જણાય છે.

આ જે સ્થિતિ ઉપરાંત એક ત્રીજી સ્થિતિ પણ આ અધિની છે. મોટી ઉંમરે આ
અધિ, કેટલીક વખતે, સુકાવા લાગે છે અને ધીરે ધીરે તદ્દન અદશ્ય થઈ જાય છે. પરિ-
ણામે દરદી મૃદ જોવો, અક્ષલહીન, શેશરામેલી અખિવાળો, મોં અને ગરદન પણ રૂક્ષ-
ચેલાં જણાય છે. માથાના વાળ ખરવા લાગે છે અને અકાલ વૃદ્ધત્વ લાગે છે. વિનોદ,
નર્મ વગેરે કંઈ સમગ્ર કે માણી રાકતો નથી. આ બાધિનું નામ 'મિક્ષીડિમા'—
myxedema—છે.

અલગત, આ બાધિ સૈકાઓથી આવશે આવતો હશે. પરંતુ તેનું જ્ઞાન કાઢીને ન
હતું. લાગેા મનુષ્યો આ બાધિને લઈને મરજીકરણ પણ થવા હશે. પરંતુ ઓગણીસમી
સદીના અંત સુધીમાં આ બાધિ કોઈએ પારખ્યો ન હતો. સૌપ્રથમ મિક્ષીડિમાનો કેસ
વર્ણવનાર—પારખનાર લંકનની ગાય હોરિપટલનો ડોક્ટર સર વિલિયમ ગુલ હતો.

આ ડૉ. ગુલ અલોઈક મનુષ્ય હતો. અત્યંત ગરીબ આખાપને ઘેર તે જન્મેલો.
ગુલ બ્યારે દસ વર્ષની ઉંમરનો હતો ત્યારે તેનો પિતા મરી ગયો. ગુલની બાલ્યુતિ તેણે-
લિમન જોનાપાટ જેવી આકર્ષક હતી. તેણેલિમન જેવી જ વિજયની આકાંક્ષા તેના દિલમાં
હતી. અચાક પરિશ્રમથી તે ઉઠેરે બેસેતે થયો, રાણી વિકટોરિયાનો રાજવૈદ્ય બન્યો,
પાછળથી પ્રિન્સ એલ્ફ્રેડ વેલ્સ અને સ્વાતમા એકવર્ગનો પણ રાજવૈદ્ય થયો. એની નિદાનશક્તિ
આશ્ચર્યજનક હતી. એ મર્યો ત્યારે ૭૪૪,૦૦૦ પાઉન્ડની મિલકત પાછળ મૂકી ગયો એવી
તેની આવક હતી. આટલી મોટી આવક ચિકિત્સકના ધંધામાં, ખરેખર વાળુથી પમાડનાર
જ ગણાય, કહેવાય છે કે લોડ્જ એલનીલન નામના સર્જનની પેદાશ આ ચિકિત્સક કરતાં
વધારે હતી. પરંતુ સર્જનની વાત જુદી છે. આપણે એનું પ્રયોજન નથી. આવા મસદૂર
ડૉ. ગુલનું નામ આ મિક્ષીડિમા નામના બાધિ સાથે જોડાયેલું છે.

કહેવાય છે કે ૫૦ વર્ષની ઉંમરે આકામા હેત્રી રાજ્યને આ દરદ મળું હતું. આથી જ
એનું પરિણિત જીવન આ પછીનાં વર્ષોમાં શાંતિથી પસાર થયું હતું. આ
દરદને લઈને એની કામવાસના અંત થઈ ગઈ હતી, એનું મનજ બહેર મારી મળું હતું, અને
તેની છેલ્લી રાણી, પુરોમામી રાણીઓના દિસાએ, વધુ લાભ્યશાળી જીવન માગી શકેલી.
જે તે વખતે ત્યાંના ડોક્ટરોને આ રાગની જાણ હોત, હમેશાં બહાર કે પેદાતા ગણા-
માંથી આ અધિ કેલી. તેનું સર્વ કાઢી મોકલે જનની માનામાં રાજ્યને આપવામાં આવ્યું
હોત, તો આકામે હેત્રી રાજ્ય પૂર્વવત્ત તેજસ્વી, મેધાવી, રાજકુશલપદુ યાત અને ઇતિહાસ
પ્રતિષ્ઠાસ જુદો જ લખાયો હોત !

૧૮૯૦માં ન્યુકેસલ-ઓન-યાઇનના ડૉ. બેર્નેઝ મૂરએ પહેલવહેલી આ દવા-માર્ધેરાઈઝ ટ્રાયસલ્વ વાપરીને જાતને જતાલું કે મિટ્રીડિમા સાથે વ્યાધિ છે. અરેખર આ રોગમાં આ દવા ચમત્કાર જ બતાવે છે. સુઘ્રવ જન્માતો ચહેરો તેજસ્વી બને છે, નિરતેજ આંખો તેજસ્વી બને છે. ને દરદી કો હોય તો તેનામાં જોટલી તાઝગી જણાય છે કે તેની ઉપર કરતાં તે ૨૦-૨૫ વર્ષ ઉંમરમાં નાની જણાય. રતિ જેટલી દવાથી દરદીમાં અજ્ઞા ફેરફાર થાય છે. આ ટ્રાયિનો અણાવ, હૃદયી વધારે પડતો ટ્રાયિસાવ, ટ્રાયિ-ક્લ-આ ચક્ષુ રિયલિટીમાં જોઈતીવતી માન્યથી આ દવા મૂખ જેવા દીક્ષતા મનુષ્યને મદદન બનાવી શકે છે. આથી જ વ્યક્તિત્વ-personality-સાથે ટ્રાયિનું નામ લોકાયેલું છે.

બીજી આવી ટ્રાયિ એટ્રીનીલ છે. આપણા શરીરમાં બે મૂત્રપિંડો છે. બન્ને મૂત્ર-પિંડાના અગ્રભાગે આ ટ્રાયિઓ આવેલી છે. અંગૂઠાના નાખ જેવું તેનું કદ છે. અત્યાર સુધી આ ટ્રાયિઓ વિષે કંઈ પણ જાણવામાં આવ્યું ન હતું. ઠીક દમણી દમણી જ આ ટ્રાયિ-ઓનું કાર્ય પ્રકારમાં ઓળખ્યું છે. જીવન માટે—જીવનશક્તિ માટે—આ ટ્રાયિઓ નિતાન્ત આવશ્યક છે.

આપણા શરીરમાંથી હોજરી કાઢી લે, આંતરામાંથી મોટા બાગ કાઢી લે, મૂત્ર-પિંડામાંથી કે બાગ કાઢી લે, બરોળ આખી કાઢી લે—તો યે મનુષ્ય નથી મરતો. પરંતુ આ બે નાની ટ્રાયિઓ શરીરમાંથી કાઢી લેવામાં આવે તો આપણે ન જીવીએ. જીવનનિભાવ માટે આટલી બધી તે અનિવાર્ય છે.

આ ટ્રાયિઓમાં બે જાતના અંતસ્તાવી રસો છે: (૧) એટ્રીનેલીન; અને (૨) યુકોર્ટીન. એટ્રીનેલીન અમૃત સદૃશ જીવનપ્રદ કાર્ય બજાવે છે; હૃદયની માંત્રવેશિઓનો સંચાલન ક્ષેત્રે આધીન છે. આકૃત વખતે એ વધુ સહે છે, રજતમાં મળે છે અને આકૃ-તથી શરીરને બચાવે છે. ઓર્મિતા સંકટ વખતે સામા થવાની, કાં બાગી છૂટવાની શક્તિ આપણને એટ્રીનેલીન આપે છે. આપણી ઉપર દોડી આવતી મોટરથી બમવાની શક્તિ-ટૂટીને બાબુ દાંવાની શક્તિ એટ્રીનેલીન બહે છે. આત્મચાત કરવા માટે આ જ એટ્રીનેલીન આપણને પ્રેરે છે. કુરતીમાં કે વ્યાયામના દારૂણ રંગલમાં મૂકાયેલું હોય છે ત્યારે આ જ એટ્રીનેલીન ઉત્સાહ રીપા સુધી પોતાને આપણને સક્તિ ટકાવી રાખે છે. ૧૯૦૧માં યુનાઇટેડ સ્ટેટમાં એક ટેકમાઇન નામના જાણની ડોક્ટરે આ શોધ્યું છે અને આ ડોક્ટરના નામ સાથે તેનું નામ લોકવામાં આવ્યું છે.

બીજી જાતનો અંતસ્તાવી રસ યુકોર્ટીન-પીરુપરશિત સરશે છે. આના અભાવથી અથવા અપૂર્ણતાથી ફેણબાવ, ઓત્વ ગ્રાસ થાય છે. ફી હોય તો આના વધુ પડતા સ્ત્રાવથી તે પુરુષ જેવી બરછટ બને છે. આવી ઓંચો મોટે બાગે વ્યાયામના અદ્યુત પ્રયોજો, કુરતી, ટેનિસ, દોડી વગેરેમાં નામ કાઢે છે, મોટે બાગે તેમને મૂઝા જેવા આજ વાળ જોજે છે અને પરમ્પા પછી આવી ઓંચોને સંતાન ધર્તા નથી.

રામુદ જેવા દુર્ધર્મ અને કાલાગિ સમ દુઃસદ-ઓવા લોકચરિત્રને આપણે પુરુષર્થ-પુરુષોમાં અપજા-નિરુદ્ધી નવાજીએ જોએ. અપજા જોઈએ આખલો એ પુરુષાતન-પીરુપ-બલનો પ્રતીક મનાય છે.

આખલાની એ શક્તિ-પીરુપ એવા શરીરમાં મોટી એટ્રીનીલ ટ્રાયિઓને આવડી છે.

દરજી જેવાં વ્યવસ્થિત સૂક્ષ્મ પદ્યોમાં એન્ઝીમીલ અધિઓ ધણી નાની હોય છે, આ અધિની અપૂર્ણતા—deficiency—સાથે આમડીના રંગને સંબંધ છે. અતિપ્રાચીન મનુષ્યોના રંગ કાળો હતો એમ મનાય છે અને હવે આપણામાંના ધણીને રંગ પદ્ધતિ છે એ ખતાવે છે કે, આપણામાં એ પ્રાચીનો—primitive—હતાં એન્ઝીમીલ અધિઓના વિકાસ વધુ થયો છે. ગોરી પ્રજાઓની સાવંભીમતા આ એન્ઝીમીલની અચૂરતાને જ આભારી હશે ?

એક ‘એડિસન્સ ડીસીડિક’ નામનો રોગ થાય છે. એના મનુષ્યોની રંગેત ચામડી આ રોગમાં તદ્દન કાળી પડી જાય છે. રોગી અતિદુર્બળ બની જાય છે, એવેન્ડીસાઈટીસના જેવો સખત દુખાવો પેટમાં દારવાર જાપડી આવે છે અને મોટે ભાગે વર્ગીકમાં મરણ્ય શરણ થાય છે. મતજન કે આ રોગથી આજ રુધી આ વ્યાધિના રોગીઓ મરતા હતા પરંતુ હવે આ એન્ઝીમીલ અધિઓ ઉપરના બાહ્યસ્તર (outer coat) નું સત્ત આપે રાખવાથી—ઇન્જેક્શનથી—આ રોગના દરદીઓનું જીવન નિભાવી રખાય છે, જનમ ‘ઈન્સુલીન’ની મદદથી ગાંધુમેદી-દરદીઓનું જીવન નેજે છે સમ.

આ ઇન્જેક્શન્સ શોધવાનું માન એ અમેરિકન ડોક્ટરોને મળ્યું છે. જેના નામ ઉપરથી ‘એડિસન્સ ડીસીડિક’ નામ રાખવામાં આવ્યું છે એ ડૉ. એડિસન આ શોધ વખતે જીવતા હોત તે તેને કેટલો આનંદ થાત ! ૧૯૩૪માં ઉપરોક્ત ઇન્જેક્શન્સ શોધામાં. આ ડૉ. એડિસને ૧૮૬૦માં માય હોરિપટલમાંથી સર વિલિયમ ગ્રુસ પોતાને કાઢી મૂકી એ દરથી આત્મ-હત્યા કરી હતી. આ વાત સાચી હતી જ નહિ, પરંતુ ડૉ. એડિસન અતિશય લાગણી-પ્રધાન ગણાયુસ હતા. જ્યારે આ વ્યાધિનું બ્યાન એડિસને તે વખતની લંડનની મેડીસીન-સોસાયટી—medico-chirurgical society—સમક્ષ કર્યું ત્યારે દુર્ભાગ્યે તે સભામાં મરગેએ તેની ઠેકડી કરી. એડિસનનું કાળજી એ સલાતા મુખપત્ર—fraternalism—માં છાપવાની ચોખ્ખી ના પાડી. અતિશય લાગણીપ્રધાન હોઈ, આ અપમાનિત અને ભગનાથ ડોક્ટરે આત્મહત્યા કરી. વખતની મણુ બિહારી છે. તે સમયના ના પાડનારા કોઈનું નામ સમયપટ ઉપર અંકિત થયું નથી જ્યારે જિવારા ભગનાથ એડિસનનું નામ તે દજીયે વિશ્વપટ ઉપરની તમામ વિલાપોડામાં ઉચ્ચારવામાં આવે છે જ !

ચામડાઈઝ અને એન્ઝીમીલ હરતાંય વિશેષ ઉપયોગી એવી એક નોંધ અંતર્રાવી અધિ. ‘પિન્ચુટરી’ની લીલા તે ખરેખર અદ્યુત છે. આથી તે એનું નામ “master gland” સર્વશ્રેષ્ઠ અધિ પડ્યું છે. આ અધિ વટાણા જેવડી કદમાં છે, ખોપરીમાં મજાનના તલિયામાં તે આવેલી છે. આટલી નાની અને અમળના એક અંધારા ખૂણામાં પડેલી આ અધિ શરીરની બીજી બધી અધિઓની સમ્રાજી છે. ચામડાઈઝ, એન્ઝીમીલ, આદિ તમામ અધિઓનું નિર્વચન આ જ અધિ કરે છે. એની અગ્રહતા જોતાં એની રત્નિ કરતાં શેષનાથ થાકે એમ છે. જાણે એત-યનું સ્થાન—આત્માનું સ્થાન—આ નાનીશી વટાણા જેવડી અધિ જ ન હોય એનું એનું વિશિષ્ટ સ્થાન છે.

આ નાનીશી અધિના બે ખંડો છે : એક આગલો અને બીજો પાછલો. આગલો ખંડ—anterior lobe—શરીરની વૃદ્ધિ વા વિશ્વસનું નિયમન કરે છે. આ આગલો ખંડ વધેલો—enlarged—હોય તે મનુષ્ય રાક્ષસ—giant—બને છે. આગલો ખંડ ઓછાવનું

નામ ધાનુ નજીવતા દર્શો. એની આ અંધિ (આગલો ભાગ) વિશેષ વધેલી હતી એટલે તેની જિંસાઈ ૮ ફીટ ૪ ઇંચ હતી. એવાયનની જિંસાઈ ૮ ફીટ અને ૪ ઇંચની હતી એટલે દરેક પ્રદર્શનમાં તેને ચોટી ફી આપીને નિમંત્રવામાં આવતો અને આવી જ રીતે તે ચોતાનું યુજ્જ્જાન સ્થાવતો. આવી રીતે તેણે ૭૦૦ પાઉન્ડ બચાવ્યા હતા. એક-દિવસ તે સખત દારૂના ઘેનમાં ચઢચૂર પડ્યો હતો તે વેળા કોઈ આ પેસા ચોરી ગયું. આ નિરાશા વિચરતા તેણે ખૂબ દારૂ પીવા માંડ્યો અને એમાં જ તે મરણ પામ્યો! આ રાક્ષસ જેવા અતિ જિંસા મનુષ્યો ખડુ મૃદુ-defecate-હોય છે. તેઓ યુવાન વયે જ મરે છે. એવાયનના મૃત્યુ બાદ એનું અરિયપિન્જર દરેકવિધ મ્યુઝિયમમાં પ્રદર્શન માટે રાખવામાં આવ્યું છે. અરિયપિન્જર વખતે એવાયનની પિન્ડુટરી અંધિ મરઘીના ઇંકા જેવડી ચોટી નજીવેલી.

વટાણા જેવડી નાની અંધિ! તેના બે વિભાગો! આગલો ભાગ બે વધુ વધેલો હોય તો જિંસા તાક જેવો માણસ થાય! અને બે આ આગલો ભાગ બેજેએ તે કરતાં એટલે-deficient-હોય તો વામન સ્વરૂપ-Dwarf-થાય! આર ફીટની જિંસાઈ કરતાં જેની જિંસાઈ નીચી હોય છે તેને 'વામનો' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. વામનજીએ રાક્ષસ-giant-કરતાં વધુ સુખી હોય છે કારણકે તે . ખેડી બાંધણીના, હજુપુટ શરીરના, દીર્ઘકૃષ્ણ ભોગવનારા હોય છે. વળી આ વામનજીએ મજા છુદિયાળી અને આનંદી હોય છે અને આથી જ આજ દિન સુધી રાજ્યોના દરબારમાં આવા વામનજીએ મરકરાઓ તરીકે રાકવામાં આવતા હતા. ખીરખસની જિંસાઈની આપણને ખબર નથી, નહિ તો ફેટલોક પ્રકાશ પડે ખરા!

આપણી જિંસાઈ આ ટમ્બુટરી અંધિ નિયમિત કરે છે! સ્ત્રીઓનું સ્ત્રીત્વ-તેમની જનન-અકિત-માનવ્ય આ જ અંધિનો આગલો ભાગ સંરક્ષે છે-નિયમન કરે છે. આ આગલો ભાગનું આરોગ્ય બરાબર સચવાતું ન હોય તો કાં વધારે ગર્ભપાતો થાય છે અથવા વખતે પ્રાપ્ત થાય છે, પ્રસવ વખતે વેણા-labour pains-આવે છે તે આ પિન્ડુટરીના આવેને લઈને જ. આવી જ હવે પ્રસવકાલ બરાઈ ગયો હોય, વેણા એક વખત ઝિપડીને બંધ પડી ગઈ હોય-ત્યારે કોઈદરે પિન્ડુટરીના આગલો ભાગનું સત્ત્વ ઇન્કેક્ટ કરે છે: દુરંત જ વેણા યતુ થાય છે અને બાળક પ્રસવ થાય છે!

ડીક-સના 'પિક્કીક ચેપર્ડ'માં "Fat Boy"નું સંસ્મરણ બધાને દર્શો જ. પિન્ડુટરી અંધિની શાંધ તે વખતે ચર્ચન હતી, છતાંય ડીક-સે એક વિજ્ઞાનીની મોઝસાઈથી એ બતાવે છેકરાનું બાળત્વ સરસ રીતે વર્ણવેલું છે.

કહેવાય છે કે નેપોલિયનમાં આ અંધિનો સરસ વિકાસ ગયેલો હતો. ન્યાં સુધી આ અંધિનું કાર્ય નિયમિત ચાલ્યા રહ્યું ત્યાં સુધી તેણે આખા યુરોપને મુલત્યું હતું. પરંતુ ૪૦ વર્ષની ઉંમર પછી એની એ અંધિનો સ્વયં મવા લાગ્યો હતો અને પરિણામે તે એક પછી એક એવી બલો કરવા લાગ્યો કે જેવટે સેન્ટ હેલિનામાં ફેલી તરીકે પૂરાયો. ડે. ગીકી કોબ (Gleikie Cobb) ના પુસ્તક The Glands of Destiny-"બાંધવિપાતા અંધિઓ"માં આ વાત તેણે કહેલી છે.

લૈંગિક અધિઓ—sex glands—પણ શરીરમાં અદ્ભુત કાર્યો કરે છે. લગભગ તમામ આનંદ આ અધિઓના આશ્રય ઉપર જ સ્થાપિત છે. વાછકડશક્તિ, બીજનશક્તિ, સૌન્દર્ય, સાદૃશ્ય—ઈત્યાદિ આ પુનરુત્પાદક લૈંગિક અધિઓ પર અવલંબેલું છે. પુરુષેની પદ્ધતિ—impotency—માટે આ જ અધિઓ જવાબદાર છે. પાકરાના અંદ—બરતા—પાકો સૂપ વાછકડશક્તિ માટે ચરકે અનેક જગ્યાએ થોડેલો છે. જો અધિની અપૂર્ણતાથી કમતાકાત—નામદાર્ધ આવે છે તે જ અધિનું તરત શરીરમાં પ્રવેશ કરવાથી તાકાત અને પૌરુષ આવે છે. ઓમાં બે આ અધિઓ નિરાગી નથી હોતી તો અનેક બાતની યોનિ-વ્યાપદોની તે ભોગ બને છે. ઓનું માર્દન, પ્રેમ માટે મરી ફોટવાની તમન્ના—આ બધું આ અધિઓને જ આભારી હોય છે. ઓઓને પણ મુઝા ફૂટે છે તે આ લૈંગિક અધિઓની અપૂર્ણતાને લખે. રમેદશન, સગાઈવરચા, પ્રસવ, રતન-પ્રમાન—બધા ઉપર, અરે સમગ્ર જીવન ઉપર આ લૈંગિક અધિઓની અસર છે.

ખૂબી તો એ છે કે આ બધી અંતઃસ્થાવી અધિઓ વચ્ચે અદ્ભુત સહકાર એવામાં આવે છે. એકાદ અધિને જાણ થોડો થતો હોય છે તો તે જોડે બીજા અધિ પોતામાંથી તેટલા પ્રમાણમાં બધું જાણ પેદા કરી બરપાઈ કરે છે. નાનપણમાં પુરુષ અધિ—પાકાદ glands—ને નુકસાન પહોંચાડવાથી પિત્તુટરી વધુ ઉત્તેજિત થાય છે અને પરિણામે વ્યાપકો જીઆ દિહકાઓ નોંધે લીએ ! કાંઈ પણ અંતઃસ્થાવી અધિઓનો રોગ આખા વ્યક્તિત્વને પલટી નાખે છે. અંતઃસ્થાવી અધિઓની ‘અંવાદી વીજા’ ઉપર જ મંત્રુજ જીવનગંગીત અવલંબેલું છે એટલું સૌ કોઈ હૃદયમાં કાતરી રાખવું.

આ અંતઃસ્થાવી અધિઓ આપણી પાચનશક્તિ પણ નિર્ધારિત કરે છે અને આહારની અપૂર્ણતા આ અધિઓ ઉપર અસર પહોંચાડે છે. આમ એકની અપૂર્ણતાની અસર શરીરમાં બધે જ જણાય છે. દાખલા તરીકે, આપણા રોજના આહારમાં આયોડીન જલું નોંધે. તે ન જાય તો ગલ્લગંડ—ગોઈટર—નામનો રોગ લાગુ પડે. ગલ્લગંડ રોગ થાઈરોઈડિસ અધિને ઇજા પહોંચાડે અને થાઈરોઈડિસ ઇજા પહોંચતાં તેમાંનો જાણ ‘થાઈરોક્સીન’ થોડો માત્રામાં શરીરને ન મળતો રહે તો બીજા અનેક રોગોનો પ્રાદુર્ભાવ થાય ! આમ આપણે જેવાક રીતભાત, આવેજો અને આવેશો, મન અને હુદ્દિ—આ બધું અંતઃસ્થાવી અધિઓની દયા ઉપર જ અવલંબેલું છે. વામનજીએ કે રાણેશો કંઈ પેદી દર પેદી પાકતા નથી. સામાન્ય મનુષ્યોનાં સંતાનો જ વામનજીએ અને જીઆ તારો થાય !

હું આ લેખની શરૂઆતમાં આનુવંશિક સંસ્કારો વિષે કહી ગયો છું. આનુવંશિક સંસ્કારો, જાણ પરિસ્થિતિ—આ બે જાનતા પણ આપણા વ્યક્તિત્વ ઉપર બાદે અસર ઉપજાવનાર છે. આ બે જાનતાનું અંતઃસ્થાવી અધિઓ ઉપર નિયંત્રન છે એટલે એકી-વતે અંશે મનુષ્યજીવન એક બીજા સાથે કેવું સંકળાયેલું છે એ સમજનાર. મુગજનનસાસ, સ્નાન પરિસ્થિતિ, હુકતાહાર, અંતઃસ્થાવી અધિઓ અને શરીરમાં રહેલી બીજા પ્રણાલિકા-હુકત અધિઓ—આ બધાને એવો કુચેત પરમાત્માએ શરીરમાં સ્થાપ્યો છે કે તેનો વિચાર કરતાં આપણી હુદ્દિ મુઝાઈ જાય છે ! અંતઃસ્થાવી અધિઓએ વિવશીય વિચારને બારે એક આપ્યો છે. અને હજી એ આવા તો કેટલાક બે અમરો ભગવાને આ નવકારી નમરીમાં ભર્ષા કરી તે તો ‘દેહી’ સિવાય કોણ બણી શકે છે ?

રંગ ક્યાંથી આવે છે?

ડૉ. સુરેશ એમ. શેઠના એમએસસી., પીએચ. ડી.

કુદરત રંગોથી ઢેકી ભરપૂર છે! આજુ બહુ આગમ, વર્ષાઋતુમાં ઢેકાં સુંદર મેઘધનુષ્યો તેમાં દેખાય, અને સૂર્યોદય તથા સૂર્યાસ્ત વેળાએ સોનેરી રાતા રંગોથી ઢેકાય દેહીપ્રમાન તે બંને છે! લીલી લીલી વૃક્ષવેલીઓ વિવિધ રંગના ફળો અને પુષ્પોથી ઢેકી શોભી ઊઠે છે! આખુંકે રંગનાં મધુપક્ષીઓ-ઢેકી મોઢક તેમની આમડી અને પીઝાંખા રંગો! લાલ રંગની માટી, કાળાથ પથ્થો પથ્થરો, નર્મી જુઓ ત્યાં બસ રંગ જ રંગ. જીવનના ઉપકાળથી મનુષ્યે પણ કુદરતી મળી આવતી વસ્તુઓમાંથી રંગો મેળવી પોતાનાં જીવનની જરૂરિયાતો રંગી જીવનમાં રંગ લાવવા પ્રયત્નો કર્યા છે. વાસ્તવેવારે તો રંગની છાનો ગીઠ છે. રંગભેરંગી કપડાં, રંગભેરંગી સાચિવાઓ, રંગભેરંગી દીવાઓ, નર્મી જુઓ ત્યાં રંગો નજરે પડે છે. તમારા શહેરનાં જાનરોને કોઈકે વખત રંગની દૃષ્ટિએ તપાસો જોજો. આલ પદાર્થો, ઘરો, કપડાં, ફરનિયર, ચિત્રો, પુસ્તકો, ચોપાનિયાં, વાહનો વગેરે સર્વેને રંગથી વધારે આકર્ષક બનાવવાનો મનુષ્યનો પ્રયત્ન, તમને કમલે ને પગલે દેખાશે.

રંગનું જીવનમાં શું સ્થાન છે તેનો તમે કદી વિચાર કર્યો છે ખરો? જો સર્વે વસ્તુઓ એક સામગ્રી રંગનિર્દોષી બની જાય તો પછી જીવનમાં પણ કંઈ રંગ રહે ખરો? જીવનને રસમય બનાવતા આ રંગો ક્યાંથી આવતા હતા, ક્યાંથી આવે છે, તે વિશે મનુષ્યોની ઉત્કંઠા તમને કોઈકે વખત તો જરૂર યદ્યં હશે. રંગનો ઇતિહાસ જાણવા જોવો છે.

જી હવેની વર્ષો પૂર્વે ખીસરવારીઓએ પિરામીડોમાં જાગરી રાખેલાં ગ્રેતો ગળીથી રંગેલાં શૂરો કપડાંમાં વિંટાળેલાં મળી આવ્યાં છે. જે પુરવાર કરે છે કે જી હવેની વર્ષો પૂર્વે પણ રંગ અને રંગવાની કળા જાણીતી હતી. ઇટલીમાં આવ્યાં છે હવેની વર્ષો પૂર્વે મરતીકાપમાં જરોંગ યદ્યં રંગેલી પોમ્પેઈ નગરીનાં, મળી આવેલાં પુરાતન અવશેષોની દીવાસો પરની ચિત્રકળા પરથી જાણાય છે કે જે સમયે પણ રંગીન કપડાં વપરાત્યાં હતાં. હિંદમાં મળી આવતા પ્રાચીન કલાના વસ્તુઓ પરથી રંગના વિવિધતાં પણ પ્રાચીન સમયમાં વિદે ઘણી પ્રગતિ સાધી હોય એમ જણાય છે. હિંદ અને ચીન એ બંને દેશોએ રંગવાની કળા પહેલવહેલાં કેળવી હતી; ત્યાર પછી ઇજિપ્ત, ઇટાલી વગેરે દેશોમાં તેનો પ્રચાર થયો.

આપણા પૂર્વજો વનરપતિ, નાનકડાં જાંતુઓ અને પાતુઓનાં સચિત્રો દ્વારા તેમને જોઈતા રંગો મેળવતા. વનરપતિ રંગો હાડોની જાંતોમાંથી, હાડોનાં મૂળિયાંમાંથી, અગર તો પાનો, ફળો અને ફૂલોમાંથી મેળવવામાં આવતા. લાલ રંગ મેળવવા માટે આલ ઝાખ્યાં મૂળિયાં અને ફરકાઈ હાડના ફૂલો મોટા પ્રમાણમાં વપરાતાં. ફરકાઈનાં ફૂલોમાંથી મળતો રંગ તે વિષ્ણુત કસ્ટૂબી રંગ. પર્વતોનાં હાડોની જાલ પણ લાલ રંગ મેળવવા માટે વાપરવામાં આવતી. પીળા રંગ માટે સુખ્યતે દળદર જ વપરાતી. એરંગ સદેવાઈથી શાદી કમલે એવી હોવાથી, તેમજ દળદરસસ્તી પણ દોવાથી લગ્ન વગેરે મુલ પ્રસંગે વરો પીળા રંગના માટે તે મોટા પ્રમાણમાં વપરાતી. આજે પણ તે ક્યાં નથી વપરાતી! પીળા રંગ

મેળવવા માટે ગુજરાલીક અને કેસડાનાં ફૂલો પણ વાપરવામાં આવતાં. પછી રહી વાદળી રંગ. તેને માટે વપરાતી વસ્તુ કઈ હોઈ શકે? ગળી ન. બીજી કોઈ વસ્તુની મગફૂર શી કે તેને દુધર મારી શકે. હળદરો વર્ષોથી ગળીએ માનવજાતને વાદળી રંગ અર્પ્યો છે. હિંદુ-સ્તાન તો ગળીના વેપાર માટે જગવિખ્યાત હતું; અને દર વર્ષે અહીંથી લાખો દત્તલ ગળી પરદેશ મોકલવામાં આવતી. ૧૪ લાખ એકર જમીન ગળીના છોડોથી ઘરાઈ રહી હતી અને હળદરો માંચુસો તે ઉલોગમાંથી પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતા હતા. ગળીના છોડનાં પાંદડાંમાંથી આ રંગ મેળવવામાં આવતો; પણ તે મેળવવાની રીત બહુ અટપટી હતી. સત્તરમી સદીમાં મુગ્ધરાતમાં અને પછીથી જગાળ, સંયુક્ત પ્રાંત અને બિહારમાં ગળીનો ઉલોગ ખીચ્યો હતો. ૧૮૬૭માં તે ફાવેલા વેપાર પર આકૃત બીતરી. જર્મનીની એક વિખ્યાત કંપનીએ, વર્ષો સુધી સંશોધન કરી, લાખો રૂપિયા ખર્ચો કૃત્રિમ રીતે ગળી બનાવવાની શોધ કરી. આ ગળી સરતે ભાવે મળતા લાગી અને હિંદુસ્તાનના ગળીના વેપાર નષ્ટ થયો. અત્યાર સુધી જગતના અનેક દેશોને ગળી પૂરી પાડતું દિલ્લે હવે જર્મની પાસેથી ગળી વેચાતી લેવા લાગ્યું!!

રંગો કઈ રીતે કાઢવામાંથી જ મેળવવામાં આવતા એવું ન હતું. કેટલાક જંતુઓ પણ જાણે સતુષ્યને રંગ આપવા માટે જ ન હોય તેમ પોતાનું જીવન જીવી જતાં. મેડીક-રેનિયમ સમુદ્રને કિનારે દીર પ્રદેશમાં મળે આવતી એક જાતની ગોઠગોળાવાળા શરીર પર ચામકિયા કરી તેમની નસમાંથી એક પ્રવાહી મેળવવામાં આવતું. આ પ્રવાહી મુકાયા પછી નીચાડિયા રંગનું બનતું. આ હતો પ્રખ્યાત રંગ ‘દીસિયન પર્પલ.’ તેની કિંમત તમે શું ધારો છો? તેની કિંમત તો હતી દત્તલના રૂ. ૨૦૦૦થી થે વધુ। તેથી તે રંગ તો ફક્ત મહારાજાઓ ને મોટા મીમંત ધર્મશુરોઓ જ વાપરી શકતા. ‘ક્રાકસ લેક્કા,’ ‘ક્રાકસ ધલી-સસ’ અને ‘ક્રાકસ કેક્ટી’ નામનાં નાનકડાં લાલ જંતુઓ વડ; અંજીર, એક વજેર બોડો પર ઉછરે છે તેમને મુક્તિને લાખ, કોચીનીલ ને કરમીસ નામનાં જાણુ શતા રંગો મેળવવામાં આવતા. આ જંતુઓ એટલાં જીણાં ને વજનમાં હજારો હોય છે કે તેમના કંઈ પ્રમાણે ૨૦ હજારથી ૭૦ હજાર એટલાં જંતુઓ ભેગાં થાય ત્યારે એક દત્તલ વજન થાય. લાખ તો હિંદુસ્તાનમાં મધ્યા પુરાણ સમયથી વાપરવામાં આવતી. આમકું, બિન અને રેશમ રંગવા માટે તે ખાસ કામમાં લેવાતી. આજે પણ દિલ્લે લાખના ઉલોગમાં પ્રધાનપદ ભોગવે છે. પણ આજે લાખ રંગ તરીકે ખાસ ઉપયોગી નથી, રેસિન (resin) તરીકે તે મોટા પ્રમાણમાં વપરાય છે.

પ્રાણિજન્ય અને વનસ્પતિજન્ય રંગો સિવાય લોખંડ, સીસું, જસત વગેરે ધાતુઓનાં કારો પણ રંગ તરીકે વપરાતા હતા. દિલ્લેમાં સદીઓથી કપડાં રંગવા માટે ગેર વપરાય છે. આજે પણ સાધુઓ પોતાનાં કપડાં રંગવા માટે ગેર જ વાપરે છે. તમે નહિ જાણતા હો પણ ગેર એ લોખંડની ભરમ છે. લોખંડની ભરમો પીળાથી તપખીચિયા રંગો આપે છે. સીસાની ભરમો પીળો અને લાલ રંગ આપે છે. કોચીન અને તાંબાના કારો લીલા અને ભૂરા રંગો આપે છે. કુદરતી મળી આવતો લીલાશ. પડતો લોખંડનો કાર, જેને આંખે રીરાક્ષીના નામે ઓળખીએ છીએ તે તો તમારામાંથી મધ્યાએ ભેગો હશે.

પાણીમાં બાવળું દાવણું બનાવી તેમાં કપડું બોળાએ અને તે કપડું પછી દરમ, એકાં કે આમળાનાં અર્કમાં બોળાએ તો મુંદર પેશી જુરો રંગ મળે છે-જે વખત જતાં કાળો પડે છે. કપડાંને કાળો રંગ આપવા માટે આ જ રીત વપરાસમાં હતી. આ ઉપરાંત કેટલોક કાવુએના ક્ષારો સફેદ રંગ આપતા

વનસ્પતિ રંગો કપડાં પર સહેલાઈથી ચડતા નથી. તે અઘી રંગને પાકો બનાવવા ખીખાં સદાયક પદાર્થોની જરૂર પડે છે. આવા પદાર્થોને અંગ્રેજીમાં 'મોરડન્ટસ' (mordants) કહેવાય છે. ફટકડી આ માટે મોટા પ્રમાણમાં વાપરવામાં આવતી અને હજી પણ તે મોટા પ્રમાણમાં વપરાય છે. હાલ તો ખીખાં પણ અનેક પદાર્થો ઉપયોગમાં લેવાય છે. કપડાંને પહેલાં આ પદાર્થના દ્રાવણમાં બોળી, પછી રંગના દ્રાવણમાં બોળવામાં આવે છે.

વનસ્પતિ અને પ્રાણિજન્ય રંગો મેળવવામાં અનેક મુશ્કેલીઓ નડતી હતી. ખાસ બ્યુબલી માણસો જ તે બનાવીને વાપરી શકતા. આથી રંગ અને રંગાટની કિંમત વધુ પડતી તેમાં નવાઈ પણ થીં જોગણીસમી સદીમાં ચએલી રોષિને પરિણામે રંગના ઉદ્યોગમાં અજબ પદાર્થો આવ્યો અને અત્યાર સુધી રંગની દુનિયા એ ફક્ત તવંગરો માટે જ હતી તે હવે ગરીબો માટે પણ ખુલ્લી થઈ-ગરીબોનાં જીવનમાં પણ રંગોએ પ્રવેશ કર્યો. ૧૮૫૬ની સાલની ઇસ્ટરની રજાએ આવતી હતી. ખીખાં વિદ્યાર્થીઓ રાત્રી પાગતા હતા પણ અઢાર વર્ષનો વિલિયમ પરફીન રસાયણનાં રોયમાં મોટી મજલો કાપવા હાથ ભીડી રહ્યો હતો. તેર વર્ષનો તે હતો ત્યારે તેણે અનેક વખત સુપરસિદ્ધ રસાયણશાસ્ત્રી રોહફમેનનાં બાપણો સાંભળ્યા બાદરુ જમણું પણ જતું કર્યું હતું. તે એનીસોન નામના એક પદાર્થ પર રાસાયણિક ક્રિયાથી કચીલીન બનાવવા મથતો હતો. એક પ્રયોગ તેણે કર્યો; શુદ્ધ સફેદ કચીલીન મળવાને બદલે તેને કાળો, ચીકણો પદાર્થ મળ્યો. જો તેની જગ્યાએ ખીખાં કાઈ હોત તો તેણે તે પદાર્થ ફેંકી દીધો હોત, પણ પરફીન તો મહાન થવાને સર્જ્યો હતો. તેણે તે પદાર્થને કાંઈમાં જોગાળ્યો. તેને જાંબુડિયા રંગનું દ્રાવણ મળ્યું. તે તરત પાસેની એક દુકાનમાં રોક્યો અને એક રેશમની પટી લઈ આવ્યો અને તે દ્રાવણમાં નાખી. તેની અળખણી વચ્ચે તેણે જોયું કે તે જાંબુડિયા રંગથી રંગાયું હતો અને વળી રંગ પણ પાકો હતો! આ રંગનું નામ 'માન' રંગ. ફ્રેન્ચ રંગોના ઉદ્યોગોના પાયો આવી રીતે પરફીને નાખ્યો. આ રંગો કામરના રંગો તરીકે જોગાળાય છે કારણકે તેમની બનાવટ માટે જોઈતાં રસાયણો કામરમાંથી મળી રહે છે.

તમે કાંઈક વખત કાલસાના દુકાને કાચની નળીમાં મૂકીને ગરમ કરી જોશો છે? ગરમ કર્યો તો પહેલાં અંદરથી વાણ નીકળતો જણાશે. આને 'કોલ ગેસ' કહેવાય છે. યોડું પ્રવાહી પણ નીકળે છે અને આ છે કામર નળીમાં રહેલો પદાર્થ તે કાક, જે બગતણ તરોકે વપરાય છે. કામરમાંથી એન્જીન, રાહુદન, કાર્બોલિક એસિડ, મેથેલીન વગેરે-એમનાં નામોથી તમે કદાચ અપરિચિત હશે એવા કસ-ગાર પદાર્થો છતાં પાકવામાં આવે છે. આ પદાર્થો પર અનેક રાસાયણિક ક્રિયાઓ કરી રંગો મેળવવામાં આવે છે. આવા સંયોગીકરણથી સેકેડો રંગો બનાવવામાં આવ્યા છે. આને ઈન્ડિયન, અમેરિકા, લમ્બેની, રીટ્ઝર્વેડ ને જાપાનમાં રંગો બનાવવામાં અનેક મોટા મોટા કારખાનાંઓ આવે છે.

કૃત્રિમ રંગો વિવિધ પ્રકારના હોય છે. કેટલાક પાણીમાં ઓગાળી સીધા જ વાપરી શકાય છે. કેટલાકને બીજાં સદાયક રસાયણોની જરૂર પડે છે. કેટલાક રંગો વળી રાસાયણિક ક્રિયાથી કપડાં પર જ બનાવવામાં આવે છે. પહેલાં કપડાંને એક રસાયણનાં દ્રાવણમાં ઓળી પછી બીજા પદાર્થનાં દ્રાવણમાં ઓળવાથી કપડાં પર જોઈતો રંગ તૈયાર કરાય છે. આ સર્વે રંગોના ચુલ્હાધર્મો પણ જુદા જુદા છે. કેટલાકનાં પર તેમજાની અસર ન થાય તો કેટલાક પર સૂરિની અસર ન થાય. કેટલાક સાબુથી ધોવાઈ ન જાય એવા, તો કેટલાક પ્રકાશથી ઊડી ન જાય એવા. કેટલાક પાણીમાં ઓગળે, તો કેટલાક તેલમાં જ ઓગળે વગેરે.

કૃત્રિમ રંગો કુદરતી રંગો કરતાં વધારે સારા હોવાનું જણાયું છે. કાચુકે તે શુદ્ધ દિયતિમાં ઓળવી શકાય છે. મોટા જગ્યામાં તે બનાવવામાં આવે છે અને તેથી તે સસ્તા પણ હોય છે. 'દીરીઅન પર્પલ' રંગ જેની કિંમત એક વચ્ચત રતલના રૂ. ૨૦૦૦ થી વધુ હતી તેના કરતાં જાંચી ભત્તને રંગ આળે રતલના ૮-૧૦ આનાની કિંમતે મળી શકે છે ! રંગો હવે તર્કચરો માટે જ રહ્યા નથી, ગરીબો પણ તે વાપરી શકે છે. વળી જોઈએ તે રંગ સહેલાઈથી વેચાતો મળી શકે છે, જે-તણ રંગોનું મિશ્રણ કરવાની કઠાકૂટ થતી નથી. કેટલાક કૃત્રિમ રંગો તો જાંતુવિનાશક તરીકે પણ કામમાં આવે છે. એક્ટ્રિનેનિન, મરક્યુરો ક્રોમ, પિકીક એસિડ એ રંગ તેમજ જાંતુવિનાશક તરીકે વપરાતા પદાર્થોનાં નામોથી કદાચ તમે પરિચિત હશો. આળે વસ્ત્રપતિ અને પ્રાણિજન્ય રંગો ભાગ્યે જ વગરાય છે.

આપણે કેટલીક વસ્તુઓના કુદરતી રંગો તપાસીએ. વનસ્પતિનાં પાંદડાં લીલાં હોય છે તેનું કારણ તેમાં રહેલા ક્લોરોફીલ નામનો લીલો પદાર્થ છે. લાલ, યુલ્લાળી, વાદળી અને જાંબુડિયા ફૂલોના રંગો એન્થોસાઈનીન-સ નામના પદાર્થોને લીધે છે. ફળો અને ફૂલોનાં પોળા રંગો ફ્લેવોન-સ, કેરોટીન વગેરે પદાર્થોને લીધે છે. આ રંગો આપણાં વસો રંગવાના કામમાં આવી શકતા નથી. અને મેધધનુષ્યના રંગો ! એ તો સૂર્યનાં કિરણો જ્યારે આકાશમાં રહેલા પાણીનાં ટીપાંમાંથી અચુક એક પૂલેથી પસાર થાય ત્યારે એ સ્વિત કિરણોનાં સાત જુદા જુદા રંગોમાં વિભાજન થાય છે અને તેથી મેધધનુષ્ય દેખાય છે. ત્રિકોણિયા કાચમાંથી પ્રકાશનાં કિરણો પસાર થતાથી પણ આવી જ રીતે તેમનું વિભાજન થાય છે તે તો તમે જોયું હશે. પણ મેધધનુષ્યના રંગો તો સ્વચ્છળ સમાન છે. આપણે કઈ થોડા તે છટા પાડી વાપરી શકીએ એમ જોએ ?

'દિફ્ફુસ્તાન એક સમયે રંગોના ઉલ્લેખ માટે જગવિખ્યાત હતું.' આળે તે લગભગ ત્રણ કરોડ રૂપિયાના રંગો પરદેશથી આયાત કરે છે કૌરણુકે આપણા દેશમાં કામરના રંગો બનાવવાનો ઉલ્લેખ બિહકુલ છે જ નહીં. આપણા દેશમાં દર વર્ષે મોટા પ્રમાણમાં કોલસામાંથી કાઢે બનાવવામાં આવે છે અને તે દરમિયાન કામર ટીક પ્રમાણમાં મળે છે. પણ કામરમાંથી તેમાં રહેલા પદાર્થો છટા પાડવાનો શક્યાત નાના પાયા પર, જેવાં થોડાં જોઈશે જ થઈ છે. આપણે આશા રાખીએ કે લવિષ્યમાં મોટા પાયા પર રંગના ઉત્પાદનની ખોલવણી થશે તે રંગ અને રંગદત્તા ઉત્પાદનની ગત જાહેજલાલી આપણે પાછો મેળવી શકીશું.

દાહિયા તાવ : મેલેરિયા અને તેનાં ઔષધો

ડૉ. એન. એમ. શાહ, એમએસસી, પીએચ. ડી.

હિંદુસ્તાનની પ્રજાની સામાન્ય પ્રજાકીય તંદુરસ્તી અન્ય દેશોની સરખામણીમાં ઊતરતી છે. આપણા દેશનું મરજીપ્રમાણ ખૂબ મોટું આવે છે. વસતીનો મોટો ભાગ અત્યંતનાં દોઈમાં સપાટાય છે : પૂરતા પોષણના અભાવે શક્તિ ફીણ થઈ જાય છે અને પીછવારે દઈનાં સપાટામાં આવતાં તેનો ભોગ થઈ પડે છે. આમ સરેરાશ સાઠ-સોતેર લાખ માણસોનો દર વર્ષે ભોગ ધરાય છે. પ્લેગ, દોલેરા અને પીબ્બ એવાં દોઈ આપણા દેશમાં બહુવાર ફેલાય છે અને વસતીના મોટા ભાગને મોતના મુખમાં ધકેલી દે છે. આમાં મેલેરિયાનો હિસ્સો લગભગ એક લાખ માણસો જેટલો આવે છે. મેલેરિયાને લીધે ને કે મરજીપ્રમાણ મોટું લાગે છે, છતાં પીબ્બ રોગો કરતાં તેનો સપાટો વધારે લેખકર છે. માણસ મરતો નથી પણ મરવાની આર્જસે ઊરતાં દોષ એવો જાની જાય છે. મેલેરિયાના અપ્પરમાં ભોગ મઈ પાનાર ભસે એક મુળ્ય હોય : પરંતુ જમી મયેલા બાકીના માણસો આવી અવરંધામાં આવી પડે છે. મેલેરિયા તેના ભોગ થઈ પાનારની શક્તિ હાથે લે છે; નિર્બળ, ફૂલાંગી અને ફીફી પડી મયેલી જનતાનું મિત્ર પાડળ ખડું કરે છે; ત્યારે મેલેરિયાની લેખકરતા અન્યેકજાણી વધારે લાગે છે. આ મેલેરિયા-પ્રક્રિય માનવીઓનાં જીવનમાં એક પ્રકારની ક્ષતા પ્રવેશે છે; જીવનની કાર્યપદ્ધતિ પ્રવૃત્તિમાં તેઓ ક્ષત્રીનતા દાખવતાં થઈ જાય છે. આપણા દેશનાં ગામડાંઓમાં મોખાસાની ઝડપ પડી લાઠેલા માસમાં દાહિયા તારનો વા વાય છે ત્યારે આવી પરિસ્થિતિ વેદા યાય છે. ગામડાંની વસતીનો મોટો ભાગ મેલેરિયાનો જ ભોગ થઈ પડે છે. જીવોની શક્તિ દંધાઈ જાય છે. આ જાતુમાં ખેતીનાં કામ માટે મજૂરોની તંગી એટલી બધી પડે છે કે પ્રાક એકઠો કરવા માટે સાબ મજૂરો પ્રજા સહતા નથી. પરિણામે ખૂબ લુકસાન થાય છે. એવો અડસટો કાંટામાં આવ્યો છે કે આ રીતે લગભગ ચાર અગળ રૂપિયાનું લુકસાન પહેંચે છે! આપણા દેશમાંથી મેલેરિયા નાબૂદ કરવાનો પ્રયત્ન આર્થિક તેમજ પ્રજાકીય તંદુરસ્તીની દૃષ્ટિએ એક મહાઅભિયાન સવાલ છે. આપણી રાષ્ટ્રીય સરકાર આ પ્રયત્નને સૌ પ્રથમ મદદ આપવું પડશે.

૨

‘મેલેરિયા’ ઇલાલિયન કાખાનો શબ્દ છે અને તેનો અર્થ ખરાબ હવા યાય છે. આ હવાને લીધે મેલેરિયા યાય છે એવી માન્યતા સહોએ થયાં પ્રચલિત હતી. દેખીતી રીતે આ ખરાબ હવા ખંધિવાર પાણીવાળાં ખાળોમિયાં, મંદું પાણી મરતું દોષ કે મોટું મરતું હોય ત્યાંથી વેદા યાય છે એટલે આમાં સ્થળો. મેલેરિયાનાં ઉત્પત્તિસ્થાનો છે એમ સામાન્ય માન્યતા થઈ. ઉપરાંત, મેલેરિયાને અને અંદ્રની કળાને અંબધ છે : અંદ્રજા થઈ-છટે તેમ મેલેરિયા તાવ ચરો-જીતરે એવા વડેનો પણ આલતા.

૧૮૮૦માં લાવેરાને મેલેરિયાના જંતુઓ સોધી કાઢ્યા. તેણે પ્રયોગોદ્ધારા જતાવું કે લોહીના રાતા રુબજોમાં આ અમુક જાતના પાંચડી ચાદમ જંતુઓની દાખરી મેલે

રિયાનાં કારણ ૩૫ છે. આ પરજીવી સફળ જંતુઓ તથા જાતના છે એમ હવે યોક્ષ્ય પુરવાર થયું છે. પ્લાઝમોડિયમ વિવેક્ષ, પ્લાઝમોડિયમ મેલેરી અને પ્લાઝમોડિયમ ફાસ્સીપારમ, આ શોધના પરિણામે જૂની માન્યતાઓ અને વહેમો નાશ પામ્યા. પરંતુ એ જંતુઓ મનુષ્યશરીરમાં કેવી રીતે દાખલ થઈ ગયા અથવા થાય છે એ લાવેરાન બતાવી શક્યા નહિ.

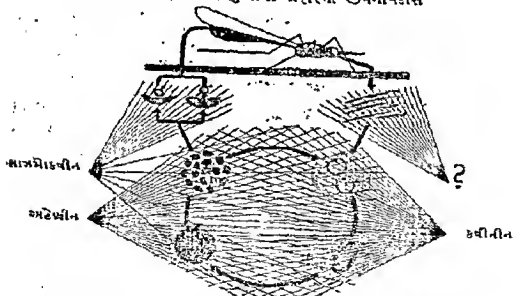
૧૮૯૧માં ઝારી અને ફેલેટ્ટીએ મેલેરિયાના જેવા જંતુઓની લગતી પક્ષીઓમાં શોધી કાઢી. ૧૮૯૫માં સર પેટ્રિક મેન્સન નામના એક સંશોધકને સંકા ગઈ કે મેલેરિયાના જંતુઓ કદાચ મચ્છર દ્વારા છે. અને રોનાલ્ડ રોસે પુરવાર કરી બતાવ્યું કે મેલેરિયા ફાલગમાં એનોફીલીસ નામનો મચ્છર અત્યંતો કામ લગાવે છે.

મચ્છર-ઉત્પત્તિનાં સ્થળો અટકાવવાથી મેલેરિયા કાબળમાં આવે છે એ આજે સુવિદિત છે. આમ કરવાથી મચ્છરની ઉત્પત્તિ અટકે છે—મચ્છર જવાથી મેલેરિયા ફેલાતો અટકે છે.

૩

હવે આપણે મેલેરિયાના જંતુઓ મનુષ્યના શરીરમાં કેવી રીતે વધે છે એ સંબંધી જરા વિચાર કરીએ.

મેલેરિયાના જંતુઓનો શરીરમાં જીવનવિકાસ

[ચિનમાં નીચેનો વર્ણવ શીઝોગોની અવસ્થા દેખાડે છે. કાળી બાજુ ઉપરના કાગમાં ગામીટોસાઈટ દેખાડ્યા છે. સ્પોરોઝોઈટ જમણી બાજુ ઉપર દેખાડેલા છે.]

ચિનમાં દર્શાવ્યા મુજબ, પ્રથમ મચ્છર નટકા કરે અને મેલેરિયાના જંતુઓ લોહીમાં દાખલ કરે એટલે એ જંતુઓ નાના તણખાલા જેવા આકારના હોય છે. અને સ્પોરોઝોઈટ કહેવાય છે. આ સ્થિતિમાં જો તેનો નાશ કરવામાં આવે તો મેલેરિયા થતો અટકાવી શકાય. આમથી જોળ આકારના થાય તો આ અર્ધ-વિહસિત જંતુઓ બે રીતે પેદાશની શક્તિ કરે છે; એક તો, શીઝોગોની (Schizogony) દ્વારા તેમાંથી બીજા બીજા જોળ જંતુઓ પેદા થાય છે; બીજી રીતે તેમાંથી ગામીટોસાઈટ (gametocytes) પેદા થાય છે.

મેલેરિયા જંગુઓના આ વિકાસક્રમમાં કંઈ સ્થિતિએ આમુક ઔષ્ધો દાર કરે છે એ સંબંધી જરૂર વિચાર કરીએ.

૪

મેલેરિયા તાવથી પીડાતા દર્દીઓને સીન્કોના (Cinchona) ઝાડની છાલનો ઉકાળો આપવાથી તાવ ઝિતરી જાય છે એ લગભગ ત્રણ-ચાર સદીઓ થયાં સુધિ છે. આ ઝાડનો આ રીતે પહેલો ઉપયોગ પેરુના ગવર્નરનાં પત્નીની માવજતમાં તેના ડોક્ટર જુઆન ડેલ વેગોએ કર્યો હતો. લગભગ ૧૬૨૯માં આ છાલ ઔષધ તરીકે લખાય કરવામાં આવી અને તેનો ઉકાળો તાવ ઉતારવા માટે આપવામાં આવતો. આ છાલમાં આવેલા પદાર્થોમાંથી કયો પદાર્થ મેલેરિયાના જંગુઓ પર અસર કરે છે એ નક્કી કરવા સીન્કોના છાલનું રાસાયણિક અન્વેષણ આદરવામાં આવ્યું. ૧૮૨૦માં ફ્રાંસના બે વૈજ્ઞાનિકોએ સીન્કોના છાલમાંથી ક્વીનીન અને સીન્કોનીન નામના બે નાઇટ્રોજનવાળા પદાર્થો-આલ્કોલોઈડ્ઝ-(alkaloids)-નુદા પાડ્યા. આ ઉપરાંત બીજા અનેક આલ્કોલોઈડ્ઝ આ છાલમાં જુદા પ્રમાણમાં આવેલા છે. ક્વીનીન પાસાદાર શુદ્ધ પદાર્થ તરીકે તૈયાર કરવામાં આવ્યું. ક્વીનીન મેલેરિયાના જંગુઓને નિષ્ક્રિય બનાવવા માટે ખૂબ ઉપયોગી નીવડ્યું. આજે ક્વીનીન મેલેરિયાના નિવારણ માટે રામણાણુ ઔષધ ગણાય છે. આપણા પ્રાંતમાં ક્વીનીનને કાયદાન તરીકે સામાન્ય જનતા ઓળખે છે, અને યાદિયા તાવમાં તેનો ઉપયોગ ખૂબ થાય છે. સીન્કોનીન કાયદાન કરતાં ઓછું અસરકારક છે. તેનાથી હવે પર અસર અસર પહોંચે છે, એટલે તે બહુ વપરાશમાં લેવાતું નથી.

૧૮૬૦માં સીન્કોનાનાં ઝાડનું વાવેતર હિંદુસ્તાન, લંકા, જમૈકા, જામા વગેરે પ્રદેશોમાં કરવા પ્રયત્નો થવા લાગ્યા. જામામાં આ વાવેતર પ્રુષ્ઠળ થાય છે અને સારું નીવડ્યું છે. સંરોધનની મદદ વડે તેમાં ખૂબ પ્રગતિ થઈ ચકી છે. દુનિયાને ક્વીનીન પૂરું પાડવામાં જામા અપત્યત્ન સ્થાન લે છે. જામાને આ દેશ પર આક્રમણ કરી તેને છતી લીધો ત્યારે ક્વીનીન સંબંધી ઊભી ધોત્ર ગંબીર પરિસ્થિતિ સૌ કોઈની નજીકમાં છે. ક્વીનીનના આવ બેઠક વધી ગયા. દેશમાં ક્વીનીનની સખત તાણ પડી અને લોકો ખૂબ દેરાન થવા લાગ્યા.

હિંદુસ્તાનમાં સીન્કોનાનું વાવેતર કરવા માટે પ્રયત્નો થવા લાગ્યા. અનુકૂળ હવાપાણી મળતાં સીન્કોનાનાં ઝાડ આ દેશમાં ઉછરે છે. અને તેનું વાવેતર પણ થયું હતું. પરંતુ સરકારે જામાના ક્વીનીન પર આધાર રાખી અહીંનું વાવેતર બંધ દરાવ્યું. આ સંબંધી હિંદુસ્તાનના વૈજ્ઞાનિકોએ સરકારની આ નીતિ પર ખૂબ ટીકાઓ કરી હતી અને કરે છે પણ એ બધું બચ્ચ નીવડ્યું છે. લગભગ ઊભી થયેલી પરિસ્થિતિને લીધે સીન્કોનાનો પ્રભ પાછો મોખરે આવ્યો. પણ આમ લાગે કૃત્રિમ બોદવા બેસતું એના જેવું આ થયું છે. આપણા દેશની આબોહવા સીન્કોનાના વાવેતરને અનુકૂળ છે એમ પુરવાર થયું છે. આપણી રાષ્ટ્રીય સરકારે આ દિશામાં સક્રિય પગલું વેળાસર વાટકું પાડે, અને સીન્કોનાનાં વાવેતર પાછાં આગુ કરવા પાડે. મેલેરિયા-પીડિત પ્રદેશોમાં જનતાની તંદુરસ્તી સાચવવા ક્વીનીન સહેલાઈથી મળે એવી બંધરથા કરવી પડશે.

ક્વીનીન કુદરતી રીતે પેદા થતો એક પદાર્થ છે અને સીન્કોના ઝાડની છાલમાં જુદા પ્રમાણમાં હોય છે. એટલે રાસાયણિકોએ તેને બનાવડી રીતે સંરોધન કરવા પ્રયત્નો કરી

તેના છે. ૧૮૫૬માં પર્ગને એનેલીન નામના પદાર્થમાંથી કવીનીન બનાવવા અખતર કર્યા હતા પણ તેમાંથી તે કવીનીનને બદલે રંગ પેદા થવા. ૧૮૪૪ સુધી કવીનીનનું સંયોજન એક સ્વપ્ન રહ્યું. હાલમાં વૃક્ષક અને રોગચીજ નામના અમેરિકાના રાસાયણજ્ઞાએ આ સંયોજન સફળતાપૂર્વક સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે. તેઓએ કહ્યું બદામના તેલ-ચેન્નાડીહાઇડ્રમાંથી જુદાંજુદા પ્રયોગોદ્વારા કવીનેટોક્ષીન નામનો પદાર્થ બનાવ્યો છે અને તેમાંથી કવીનીન બનાવ્યું છે. આ હાંથી અને વૃક્ષવજ્રુભરી રીતને મોટા પાયા પર મૂકવામાં અનેક મુશ્કેલીઓ ઉભી છે પણ અવિનયમાં કુદરતી કવીનીનને બદલે બનાવટી કવીનીન બજારમાં વેચાય એ લાંબા સાંખતું નેખમજરેલું નથી.

હવે કવીનીનની મેલેરિયાનિવારણ અસરકારકતા વિષે ઉલ્લેખ કરીએ. ચિત્રમાં દર્શાવ્યા મુજબ શીઝેગોની અવરધામાં ને મેલેરિયા જતુઓ આવે તો કવીનીન તેને અટકાવી શકે છે. આ મુદ્દો ચિત્રમાં કવીનીનમાંથી લીટીઓ દોરી બતાવ્યો છે. પરંતુ ખીજ અવરધામાં જોડે છે જેમીટાસાઈટ અવરધામાં જતુઓ દાખલ થાય તો તે તેના પર અસરકારક નીવારું નથી. દ્વંકમાં, કવીનીન મેલેરિયાનિવારણમાં સર્વેસૂચું ન મળી શકાય.

૫

૧૮૯૧માં એલક્સીસ અને સુદમાન નામના જર્મન રાસાયણજ્ઞાએ શીધી કાઢ્યું કે ગેથીલીન બંધુ નામનો રંગીન પદાર્થ મેલેરિયાના જતુઓનો નાશ કરે છે. ૧૯૧૦માં વિશેષ સંશોધનથી પુરવાર થયું કે સાર્વરસન નામનો સોમભવાજો પદાર્થ પણ આવી રીતે ઉપયોગી થાય છે. પણ તે અનેક રાસાયણિક અતઃખતતા પદાર્થો બનાવવા મંડી ગયા. અને મેલેરિયાનિવારક ઔષધ તરીકે તેમની તપાસ થવા લાગી.

જર્મનીના ડોક્ટર સ્યુલેમાન અને તેના સહકારીઓએ અનેક પ્રયોગોની પરંપરા શરૂ કરી, અને પરિણામે પ્લાઝમોકવીન શોધાયું.

મેલેરિયા મટાડવા માટે કવીનીન કરતાં વધારે અસરકારક ઔષધોની શોધ થવા માંડી. ખીજ બાજુ કવીનીનને બદલે ઉપયોગી થાય એનાં ઔષધો બનાવવા માટે પ્રયત્નો શરૂ થયા. આ બનાવટી ઔષધોમાં પ્લાઝમોકવીન અને એટ્ક્વીન બહુતા છે અને ખૂબ પપરાય છે. પ્લાઝમોકવીનની વિશેષતા એ છે કે તે જેમીટાસાઈટનો નાશ કરે છે. ચિત્રમાં પ્લાઝમોકવીનમાંથી લીટીઓ દોરી આ બતાવવામાં આવ્યું છે. આ કામ કવીનીન નથી કરી શકતું. એટલે કવીનીનને બદલે પ્લાઝમોકવીન ચાલે એવો દાવો ન કરી શકાય. પરંતુ કવીનીનની સાથે પ્લાઝમોકવીન વાપરવાથી ઘણો ફાયદો થાય. આ રીતે મેલેરિયા-નિવારણ માટે અખતર કરવામાં આવ્યા અને તેનું પરિણામ ઘણું સારું આવ્યું. જંગાયાના પ્રબલક્રીય તંદુરસ્તીના નિયામકના અહેવાલ પરથી દેખાઈ આવે છે કે જ્યાં જ્યાં આ અખતર કરવામાં આવ્યા ત્યાં ત્યાં પ્રજની તંદુરસ્તીમાં યોગ્ય ફાયદો થયો છે. ૧૯૩૧માં મેલેરિયાટી જતુમાં બગાળની નિશાળમાં ૭૦ ટકા લાજરી રહેતી; તે અખતરાનાં વર્ષો દરમિયાન વધતી ગઈ અને ૧૯૩૫માં ૮૫ ટકા સુધી પહોંચી. પણ એકલું પ્લાઝમોકવીન અપાલની જેમ મેલેરિયાનાં રોગચીજ-ચેન્નાડીહાઇડ્ર તરીકે વાપરી શકાય એ દજા નહીં થઈ શક્યું નથી એટલે કે સ્પોરોગોઈટ પર તે અસરકારક ઔષધ ચલું નથી.

આ પ્લાઝમોકવીનનો પાયા રૂપ પદાર્થ કવીનોલીન (Quinoline) નામનો પદાર્થ છે,

એટલે પ્લાઝમોકવીન ક્વીનોલીનમાંથી ઉદ્ભૂત પદાર્થ છે. બાકિનીય વગેરે રાસાયણિકાએ ક્વીનોલીન અને એકીડીનના રંગો પર વિસ્તૃત અભ્યાસ થકે ક્યો અને તેમાંથી તેમને અનેક મુદ્દાઓ સૂઝી આવ્યા. પરિણામે એટ્થીન નામનું કીમતી મેલેરિયા-નિવારક ઔષધ જડી આવ્યું. એટ્થીન એકીડીનમાંથી ઉદ્ભૂત પદાર્થ છે. એટ્થીન પ્લાઝમોકવીન કરતાં ઓછું ડેરી છે; તે જેનીટાસાઈટને અસર કરો શકતું નથી. પણ સીએગેની અવસ્થામાં જન્તુઓને સારી અસર કરે છે. એટલે પ્લાઝમોકવીનનું સંપૂર્ણ રૂપ યાવ છે. એટ્થીન લોરીમાંથી મેલેરિયાના જન્તુઓનો નાશ કરવામાં ક્વીનીન જેટલું અસરકારક થાય છે. (જુઓ ચિત્ર. એટ્થીનમાંથી લીડીઆ ટેરી સીએગેની અવસ્થામાં જન્તુઓ પર તેની અસર બતાવી છે. મેલેરિયાનિવારણમાં એટ્થીનનો ઉપયોગ સારો છે એમ અભિપ્રાય પડે છે. પણ એટ્થીન આખા પગે આમદી પીળી પડતી જાય છે. એટલે આ ઔષધ ખૂબ લોકપ્રિય થયું નથી.

ઉપર કહી ગયા તેમ પ્લાઝમોકવીન તેમજ એટ્થીન રપોરોઝાઈટ ઉપર અસરકારક થતા નથી એટલે મેલેરિયાનિવેધક તરીકે ન વાપરી શકાય. એટલે એક આદર્શ મેલેરિયાનિવેધક ઔષધ શોધી કાઢવા પ્રયત્નો ચાલુ છે. ચિત્રમાં પ્રેનચિન-ક મુદ્દાને આ દર્શાવ્યું છે. આ રચિતમાં જન્ન્ટ્રીકમાં જન્તુઓને જીવતાં કાંજવાની દવા હજી સુધી જડી નથી. રચિતને પ્લાઝ મોસાઈક નામનું ઔષધ બનાવ્યું છે; તે એટ્થીનની દરીદ્રા કરી શકે છે.

૬

હિંદી સરકારના ૧૮૮૫ના અરીજુને લગતા કમિશનના ખરીદામાં એવો અભિપ્રાય નોંધાયો છે કે અરીજુમાં મેલેરિયાનિવારક શુભો છે. અરીજુમાં આવેલો નારંગાદીન નામનો પદાર્થ અને ક્વીનોલીનના શુભો અમુક રીતે મળતા આવે છે.

ઉપરાંત, અરીજુ વાપરતા પ્રદેશોની પ્રજામાં મેલેરિયા ખૂબ ઓછા પ્રવર્તે છે એ વસ્તુ પણ આ પરત્વે સ્પષ્ટ છે. ૫૪૬ મેલેરિયાનાં દર્દીઓને નારંગાદીન આપવામાં આવ્યું. આમાંથી ૫૪૧ સારા થયા અને માત્ર ૫ મરી ગયા. આ પ્રયોગો મોટા પાયા પર કરવામાં આવ્યા અને પરિણામે સંતોષકારક આવ્યાં. એટલે એમ લાગે છે કે નારંગાદીનમાં મેલેરિયાનિવારક શુભો છે. આ સંબંધમાં હિંદી રાસાયણિકાએ સંશોધન કામ થયું છે અને પરિણામે સંતોષકારક આવે છે. નિશંક સંશોધનદારા અરીજુમાંથી એક વિશિષ્ટ મેલેરિયા-નિવારક ઔષધ મળા આવવાનો સંભવ છે. નો આમ થશે તો અરીજુ જે એક બીકારક વસ્તુ છે તેનો એક સારો ઉપદેય થવા માંડશે.

હિંદુસ્તાનમાં અનેક જાતની બનરપતિ થાય છે. તેમાંથી મેલેરિયાનિવારક ઔષધિઓ મળવાનો સંભવ છે. આસુરોંદિક પદ્ધતિમાં અનેક દવાઓ મેલેરિયા માટે વપરાય છે. એ બધા પદાર્થોનો વૈજ્ઞાનિક રીતે અભ્યાસ થવાની જરૂર છે. આજકાલ બનરમાં એક નહીં પણ અનેક મેલેરિયાનિવારક ઔષધો મળે છે, અને એ બધાંના વેપારી પોતપોતાની બનાવટના ખૂબ વખાણ કરે છે. આમાં કેટલું લેવા જેવું છે અને કેટલું કાઢી નાખવા જેવું છે એ તપાસ કામ થવાની જરૂર છે. હિંદુસ્તાનના રાસાયણિકા આમાં પોતાનો ફાળો આપી રાષ્ટ્ર-ખતરમાં પેલેરિકા તરફથી આપી શકે એક આસા રાખતી કામદે નથી.

હિંદુસ્તાનનો ઉદાર દેશમાં મળતા કાચ માલમાંથી ઉપયોગી માત્રો બનાવવા દુનર-ઉદ્યોગો જોવા કરવામાં છે એમ સૌનો એક મત છે. સરકાર પણ એમાં સંમતિ મળે છે. પણ આ ઉદ્યોગોની રચાવનામાં આત્મકેપ સંશોધન પ્રત્યે ઘણી એટરકારી પ્રવર્તે છે. સંશોધનકારોનો કાર્ય થકો કરતું નથી. એક આજેવાન દના વેપારીએ દીકા કરી કે “મારે દના

પરમાણુઓની લગભગ પહેાળાઈ સાચવામાં ચેલા ખર્ચાવવા નથી." સંશોધનનો અર્થ જલદી કાર્મિક નવું જતાવી આપે એવો કરવો એ દષ્ટિ દૂરની અને ઔદ્યોગિક ખાલવણીને વિષાતક છે.

પરંતેથી આક્રમણની સુગંધાલમથી બચવા દર વર્ષે શાંતિના સમયમાં પણ સરકારને કસોડો રૂપિયા ખર્ચી લશ્કર રાખવું પડે છે. દર્દના આક્રમણમાંથી પ્રજાને બચાવવા એકાદ કસોડો રૂપિયા ખર્ચાય એ વધારે. પડતું છે ? એક યુદ્ધ-જહાજ તોસ વર્ષ પછી નકામું ગણાય છે. એ જહાજ બંધિવામાં મતો ખર્ચે પ્રજાની તંદુરસ્તીની સુધારણા અર્થે તપરાય એ શું ખોટનો ધધો છે ? હાઈ એક લખાંસ દર્દના નિવારણ અર્થે શોધાયેલ ઔષધ ભવિ-જની પ્રજાને એક સ્થાયી વારસાનો અર્થ છે.

મેલેરિયા મટાડવાના બ્યવહારુ ઉપાયો.

૧. પાણી મરતું હોય યા પાણીનાં ખાખોચિયાં બરેલાં રહેતાં હોય તેને સાફ કરાવી નાખવાં. મચ્છરની ઉત્પત્તિ અટકાવવી.
૨. મેલેરિયા તાવ આવે તે પહેલાં ઠંડી લાગે ત્યારે કવોનીન લઈ લેવું. પછી થોડા દિવસ સુધી કવોનીન લેવાતું ચાલુ રાખવું.
૩. રાતે મચ્છરદાની વાપરવી. અગર, રાત્રે સતી વખતે મોં કાઢ પગ વગેરે ઉધાડા રહેતા બાજો ઉપર યુક્લિપ્ટસ તેલ, કપૂરનું તેલ, લીલી માંતું તેલ અગર વરિયાળીનું તેલ, આસતેલ, મેંઘાલ કમોડનું એટલે તેની વાસથી મચ્છર માણસની ખાસે ઘોછા આવે છે.
૪. સફેદ, બૂરો, લાંબો અને ખીજો રંગ મચ્છરને ગમતા નથી એવી માન્યતા તેથી બધાં વધારે મચ્છર હોય તેવા પ્રદેશનાં લોકોએ મચ્છરને ન ગમે તેવા રંગનાં કપડાં પહેરવા-ઘોઢવા માટે વાપરવાં.
૫. મેલેરિયાના જંતુઓ સોહીના રાતા રજકણોનો નાશ કરે છે એટલે ગરીબો શીકાથ આવે છે મટિ પુષ્ટિકારક ખોરાક લેતાં રહેવું.

‘પરિચાન’ દર મહીનાની ૧લી તારીખે નિયમિત પ્રસિદ્ધ થાય છે.
લવાજમ : હિંદમાં રૂ. ૫; પરદેશના રૂ. ૭-૮-૦; છૂટક નંકે લ ૦-૮-૦.

નેરોલની

લગર છાપ

સાહી

ધી નેરોલ એજન્સી

ફાઉન્ટન પેનના

તથા

બ્લ્યુ બ્લેક બાટલા

વાપરે.

અર્થ દરવાજા-અમદાવાદ.

અન્ય ને-કોલુપુર દરવાજા બદાર, ગાંધીની હાઇવેમાં.

બાળ-બુદ્ધિ-તેજ

વધારનાર

ઝંડુ

રચવત પ્રાશ

આયુર્વેદનું

અનુપમ ઔષધ

ને

આજથી જ

ફ્રી કોર્ડ આજમાવવા માટે.

જીવનમાં

અતિ આવશ્યક

સ્વાસ્થ્ય-પૌષ્ટિક

ખોરાક

એ જ [જીવન]

લીલાં બાળકો સાથે બીજાં પાસક

અને લોહો વધારનાર ઔષધો

મેળવી બનાવેલ

સાધારણ નબળાઈમાં અને મગજની

નબળાઈમાં સંગીન કામ આપનાર

સાસ્ત્રિક ઉપાય

ઝંડુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્કસ લી.

મુંબઈ

: અમદાવાદના એજન્ટ :

: સો ગીલાલ બ્રદર્સ :

મોંપેરા : અમદાવાદ

। દ્વિપૂતં ન્યસેત્ પાદમ્ ।

પુસ્તક ૪૦

આસો : ૨૦૦૧

અંક ૬

એક સાંજ

ઉમાશંકર જોષી

હવે સિતિજવાદ્યું ન અંકું હથેળી ચડી,
અધીર તહીં સાંજનો પ્રળય માતસ્થિતિ વડો.
સુતસ તરુનો સમૂહ હરખાઈ પૂણી રહ્યો,
દિશોદિશ ઉજાળતી તિમિર પૂજા બેઠે છડી.
તહીં સિતિજપારથી પવનને પલાણી ધસે
અગપ્ત ધનજૂય મત્ત, ધકીમાં વીંટીને ધરા
અહો સુશળધાર સર્વ વરસ્થાજ તે પાધરા;
નદી નભપુલેપુલે તણખતી શી વિલુત્ હસે !

ઉવાઠ નિકળ્યો ! ખિલે અવનિરૂપ ત્યાં નીતયું.
અને સિતિજપાર મેઘદલ પાછું વેગે સરે.
દાયેકવાર જ્યાં પછી સકલ શાન્ત જાંપી ઠંડું,
કહીથી શુભમોરડાજ પર દો કંચું બુલ્બુલ.
કવી ઉઠી અચું; ન કેં અરણ્ય; તો ય સ્મૃતિ બિભરે;
વિહંગદંડુકો રમી હૃદયમાં રહે મંજુલ.

મનુષ્યમાં વસતી એક મોટી કમળેરી અથવા મંદુલિકા એ છે કે તેને વર્તમાન કરતાં ભૂતકાળના મહાપુરુષો, તેમનાં કામ, ઉપદેશ, ગ્રંથ વગર મહાન અને સત્યથી ભરેલાં હોય છે, અને જેમ જેમ તે પ્રાચીન યત્નાં જાય છે, તેમ તેમ તેના પ્રત્યેના આદર વધતો જાય છે. સામાન્ય રીતે માણસો એમ માને છે કે ભૂતકાળમાં સત્યયુગ કે સુવર્ણયુગ હતો અને હવે કળિયુગ જ છે. આમ ભૂતકાળને પૂજવાની ટેવ પડેલી હોવાથી તે પોતાના કાળના બુદ્ધિમાન, વિદ્વાન, ચારિત્રવાન, તથા વીર્યવાન પુરુષોની પૂરી મહત્તા સમજવામાં હમેશાં પાછળ રહી જાય છે, અને ક્યારેક તો, જરા એ સમજી શકતો નથી, તેથી તેમની દેખાતીમાં તે તેમનો વિરોધ પણ કરે છે, અને “મુઠ્ઠા જેવડા મોટા ડોળા” પ્રમાણે તે પુરુષના મરણ પછી તેની પૂજા કરવા માટે છે.

આ જ બુદ્ધ તેની પછીની પેઢી પણ કરે છે, અને તેથી તે મહાપુરુષની પછી આવનાર મોટા પુરુષને તેણે જ અનાદર આપે છે.

આમ માણસગત પશ્ચિન્નાત હજાર વર્ષ પહેલાં થઈ ગયેલા વેદો અને વેદર્ષિઓ, રામ અને કૃષ્ણ, બેન્ગલ હજાર વર્ષ પૂર્વે થયેલા બુદ્ધ, મહાવીર, હિંદુશિસ્ત, ચૌદ-પંદર સો વર્ષ પૂર્વે થયેલા મદમ્મદ, આડિસો-નવસો સાથ પડના શંકર, રામાનુજ વગેરે આચાર્યો, વ્રજસો વર્ષ પડના નાનક, ચેતન્ય, રામદાસ, વલ્લભ વગેરે, અને શકુન્તલેકે સ્વામી, રામકૃષ્ણ પરમહંસ, હ્યાનંદ સરસ્વતી વગેરેની તેમના દેહાન્ત પછી એટલી કિંમત લાગે છે કે તેમનામાંના કોઈની પણ સાથે જો કોઈ જીવતા માણસની વ્રતના કોઈ માણસ કરે, તો તે કલ્પના પણ તેમને સકળ થતી નથી.

પણ જો માણસને આગળ ઉચિતિ કરવી હોય, તો આ કમળેરી અને મંદુલિકા એટલે હોડની જોઈશો, અને પ્રભુને પણ તે સંસ્કારમાંથી છોડાવવી જોઈશે.

પ્રાચીન કાળમાં થયેલા મહાપુરુષોને અવતાર, હંમરપુત્ર, પેન્ગમર, તીર્થંકર, બુદ્ધ વગેરે, અને તેમના પ્રત્યેના જાનના સંજ્ઞા વિનાના, સંસ્કરમાણ તથા ત્રિકાળ માટે લાગુ પડનારા માનવાની શ્રદ્ધા માત્ર માન્યાપ અને યુગનો પડતો શ્રદ્ધાને પરિણમે છે. જો તે શ્રદ્ધાની મદદથી આપણને આપણો સમો વિચરનારા પુરુષોને જાગૃત્તવાનો શક્તિ આવે, તો તે એક શુભ અને ઉપયોગી સંસ્કાર છે. નહીં તો તે સ્પષ્ટિક દેખાતો જરૂરનો સંસ્કાર જ છે.

લક્ષ્મી મટે છે

['સાનતત્ત્વજ્ઞાન' વિદ્યાભાવલોકન]

આપાસાસ ડા. વૈદ્ય

• **જ્ઞાનતત્ત્વજ્ઞાન** જ્ઞાન-નાદીવિજ્ઞાન-મૂળ પ્રગતિ પામ્યું છે. આપણા પૂર્વજોને આત્મ નિશાળે જ્ઞાન-હતું એમ તંત્રસાહિત્ય વાંચતાં જાણાય છે. કલકતા હાઈકોર્ટના જજ શ્રી તુલક ઉર્ફે આચાર્ય એનેલોનના અધ્યાય પરિશ્રમથી કમ્યું વારિક સાહિત્ય આપણી દ્રષ્ટિએ પહોં છે. આ સાહિત્ય ભેતાં આપણા પૂર્વજોએ નાદીતંત્ર (nervous system) ઉપર જે સૂક્ષ્મ વિચાર કર્યો છે તે આપણને આશ્ચર્યમાં મુકાય છે એવો છે. પરંતુ એ પ્રાચીન નાદીતંત્ર આધુનિક નાદીતંત્ર સાથે સરખાવીને આધુનિક અંગ્રેજી નામો તેને આપવાં એ જરૂરીય તુલકને જેમ ઠીક લાગતું નથી તેમ મને પણ ઠીક લાગતું નથી: કારણકે એ સુષુપ્ત્વા, ઈકા, પિંગલા, મહસ્તાર, મુલાધાર, સ્વાધિષ્ઠાન વગેરે નાદીઓ અને ચક્રો એ સૂબલક્ષિયો, નેઈ ચક્રાય એવાં છે જ નહિ—તદન સૂક્ષ્મ છે. એ પ્રાણુશક્તિના પ્રવાહો બતાવવા માટે, ચૈતન્ય—consciousness—ના પ્રવાહો બતાવવા માટે જ એ પ્રણાલિઓ-ચક્રો નિર્દિષ્ટ છે. એટલે આધુનિક Plexus કે ganglion સાથે એ ચક્રોને સરખાવવાની ગહાન બૂલ દાઈ ન કરે એ જ ઈચ્છે છે. યોગ સિત્તાય તાંત્રિક સાહિત્ય-અંતર્ગત નાદીતંત્ર, પટ્ટચક્રનિષ્પણ્ણ ઇત્યાદિ આપણાથી સમજી શકાય એમ છે જ નહિ. પરંતુ પ્રાણુશક્તિ, ચૈતન્યશક્તિ, ચિત્તશક્તિ, ઇત્યાદિના જે આર્મિક વિચાર જે વિશ્લેષ વિચારણા આપણા પૂર્વજોએ કરી છે તે તરફ નજર નાખતાં આપણે હજી સૂક્ષ્મચરીર વિષે, મન શુદ્ધિ ચિત્ ઇત્યાદિ વિષે-ટૂંકમાં, જે દિવ્ય શક્તિઓ સમસ્ત પ્રાણિજગત પ્રાણુવસ્તુ ધર્યું છે એ દિવ્યશક્તિ વિશ્વશક્તિ-cosmic energy-ના જ્ઞાન વિષે આધુનિક નાદીતંત્રનું વિજ્ઞાન—Central-nerve system-હજી પાશ્વેશમાં પહેલી પૂણી જેવું લાગ્યા વિના રહેતું નથી. તાંત્રિક સાહિત્યને જવા દઈએ—પતંજલિ યોગશાસ્ત્રને બાજુએ મુકીએ અને ચરકસંહિતા જેવા આયુર્વેદશાસ્ત્રમાં ડોકિયું કરીએ તો ત્યાં પણ નાદીતંત્ર ઉપર અતિ-સૂક્ષ્મ વિવેચન કન્ધારમાં આવ્યું છે. શ્વેત શબ્દોના અર્થે પાંતરે કરનારાથી આ સમજી શકાય એમ નથી. વાયુને “તંત્રવર્ષયપર”, “નિયત્તા પ્રણેતા ચ મનસા”, “સર્વેન્દ્રિયાણમ્ કલેષનકા”, “સર્વેન્દ્રિયાર્થનામ્ અભિવોદા”, “સર્વચરીરપાટ સ્વૂહકા”, “વાયુઃ પ્રવર્તક”, “શબ્દસ્પર્શયોઃ પ્રકૃતિઃ”, “ઓટસ્પર્શનયોઃ મૂર્દા”, “રૂપોત્પાદયોઃ યોનિઃ”, “જાનેઃ સ્વાભાવઃ”, “પૂણ્ણુલોત્તરો મેત્તા”, “ગર્ભોત્તરીનામ્ કર્તા” ઇત્યાદિ વાયુના વર્ણનમાં વપરાયેલી પરિ-શય્થા જેવાંથી મારા કહેવાનો કાવ્ય સમજાશે.

વાયુઃ શાયુઃ વલે જાયુઃ વાયુઃ ષાતા શરેરિણામ્

વાયુઃ નિશ્ચિદ્ સર્વે પ્રયુઃ વાયુઃ ચ કીર્તિતઃ ॥

આ શ્લોક લખનાર ભગવાન પુનર્વસ્યએ વાયુ શબ્દમાં કેટલો સંભાર લખ્યો છે એ કુશાશ-લુકિયો સહેસાઈથી સમજી શકશે. આયુષ્ય, બલ, શરીર અને ઈન્દ્રિયોના કાતા, હર્ષ ઉત્થા-હતું ઉદ્ગમરથાન. ધ્રોવ અને સ્પર્શશક્તિઓના નિશામક, ગર્ભની આકૃતિઓનો કર્તા, સકલ ચરીરના તંત્ર અને વંત્રને કારણ કરનાર (મોટર અને એન્જીની એન્જીન-ચ), પ્રાણ

(Life force) અને સંજ્ઞા (consciousness) નો અવતરક, મનનો નિવૃત્તા (અની-પિત્ત અર્થોર્થાં મન દોડે છે તે) અને પ્રવૃત્તા (ધરિશ્ત અર્થોર્થાં મનની પ્રવૃત્તિ)—આ બધું વાધુ ઉપર અવલંબેલું છે. આ વાધુ એટલે સકલ નાડીમંડળનો અધિષ્ઠાતા—મન, આજી ઇલાહિનો અવતરક—દૃઢમાં કહીએ તો, આધુનિકોની central nervous system કરતાં અનેક વણી વિચાળ દૃષ્ટિથી આમૂલ્ય સમીક્ષા “પ્રાણચક્રિત”ની આપણાં પૂર્વજોએ કરેલી છે. પરંતુ હાલ એ સમજવા નોટલું જગત હજી આગળ વધ્યું નથી એટલે એ માટેથી હાલ માલ ભોલાય છે તે જ કટલનો આપણે વિચાર કરવો પડે છે.

આથી કોઈ એમ નહિ અને કે હું આધુનિકોના અપૂર્ણ જ્ઞાન ઉપર કટાક્ષો ફેંકું છું—પ્રકારો દરું છું. એમ કોઈ ન માનશે. આધુનિકોએ એમની રીતે નાડીતંત્ર વિશે જે વિચારો કર્યા છે તે પણ અદ્ભુત છે—આદરણીય છે. ચક્રમર્દ્યકર્ષણની સહાયથી જે દર્શન એમને થયું છે અને અનેક અટપટા પ્રયત્ન પ્રયોગોથી જે વિશ્લેષ આ જાગ્રનો સાધ્યો છે તે અલૌકિક (extraordinary) કહી શકાય એવો છે.

કોણેજાળમાં રહેલી એ ગર, તેના માર્ગો (એન્ટરિયર, પોસ્ટરિયર સેન્ટ્રલ કોલ, વગેરે), સંજ્ઞાવાહક અને સંજ્ઞાઅવતરક (એક્ટ્રન્ટ અને ઇન્ફ્રન્ટ ઇમ્પિમ્બીક) નાડીઓ, તેનાં કેન્દ્રો, જિવેશ્ચી સંગ્રો (crossings) ઇલાહિનો અતિ માર્મિક અભ્યાસ આધુનિકોના અભ્યાગ પરિધામનું કળ છે અને તેનો ઉપહાસ કરનાર કાં પામલ હોય કાં જક હોય. હાલ નાડીવિજ્ઞાને જે અદ્ભુત પ્રગતિ કરી છે અને જે અવનવા રોજોનો અભ્યાસ કર્યો છે તેનું અવગાહન કરતાં વિમલ વિપુલ શુદ્ધિવાળો મનુષ્ય પણ ચાકી જાય છે. તો મારા નેવા અદ્યપમતિનું તો ગળું જ રું ?

Myasthenia gravis—માયોસ્થેનિઆ ગ્રેવિસ—નામનો એક રોગ ધ્યાય છે. આ રોગનું સ્ફુર્ન નિશાન હમણાં સુધી થયું ન હતું. પરંતુ હાલ આ રોગ ઉપર નવીન પ્રકાશ પાડ્યો છે. આ માંસપેશિઓનો રોગ છે—નાડીતંત્રનો રોગ નથી એમ હવે પુરવાર થયું છે. આજ સુધી એમ માનવામાં આવતું કે ગમજમાં રહેલું સંજ્ઞાઅવતરક ચક્ર (ગ્રોટર સેન્ટર) જટાજર હોય, કોણેજાળમાં આવેલાં સંગમ વા સંયોજક રમણો (રેસે સેન્ટર્સ) બરાબર હોય, મગજમાંથી માંસપેશિઓને સંદેશ પહોંચાડનાર નાડીઓ બરાબર હોય તો આપણને લાગે કે એને મજાતા બીજા રોજો ધ્યાય જ નહિ. અને ગ્રોટર વાગમના વાતરોજો માટે આ કહીકલ ગરાબર થયું છે. પરંતુ ઉપરોક્ત વિચિત્ર રોગમાં આમ નથી. દરદી અજ સારીરિક પરિધમ કરે છે. એટલો અધો પરિશમ કરે કે તેથી તેની માંસપેશિઓ (મસલ્સ) તદ્દન કામ કરતી જાય થક જાય. આંખનાં પોપચાં બીજા સિવાય પુણ્યા જ રદી જાય, વાગા જાય અને વધુ જાય સતી જાય, પગ એટલા ચાકી જાય કે પગેલું ઉપાડવાની તેમાં શક્તિ ન રહે, એકાક્ષિમાં કામ કરનાર ગુદસ્થને તે નોકરી હાંપવી પડે. આ જતાંય તેની નાડીઓ (નર્વ્સ) અને માંસપેશિઓ તદ્દન સારી રિયતિમાં નોર્થ કક્ષાય એમ કોઈ પણ નોર્થ કહે.

આ વ્યાધિનું જૂળ નથી નાડીઓમાં કે નથી માંસપેશિઓમાં, પરંતુ નાડીના અતિ બારીક છેડાઓ (nerve endings) માંસપેશિઓ સાથે સંસર્ગમાં આવેલાં હોય છે ત્યાં આ વ્યાધિનું રથાન છે એમ હવે શોધાયું છે. નાડીઓના બારીક છેડાઓ માંસપેશિઓ પાસે આવેલાં કે—સંજ્ઞા લાવવા કલ્પ જવાનું કામ આપાય શરીરમાં ચાલી રહ્યું હોય છે.

આ વ્યાધિને રામચાણુ ઈલાજ હાથ ચોધાયો છે અને એ ઈલાજ શોધવાનું માન લંડનની એક મદિલા ચિકિત્સક ડૉ. મેરી ચોકરને જાય છે. ૧૯૩૪માં આ મદિલાએ પ્રોસ્ટ્રીગ્માઇન (Prostrigamin) નામની દવા ને કબજિયાત માટે શોધાઈ હતી, તેને ઉપયોગ આ વ્યાધિમાં કરી જોયો. આ દવાનાં ૩૦ ગ્રીમાં દરદીના શરીરમાં ઈન્જેક્ટ કરવાથી અર્ધા કલાકમાં જ દરદી સુધારા ઉપર આવતો જણાય છે. ચાકિલાં પોપચાં ખીઠાવા લાગે છે. વાચા સ્પષ્ટ થતી જાય છે, ધાણુચકિત આવતી જણાય છે. ગાત્ર ઉપર હાસ્ય મૂકવા આવે છે (જે અત્યાર સુધી મદિનાઓથી ગંધ હતું), હાથની માંસપેશિઓ રિચર અને કડિન થવા લાગે છે, પગ લચકતા હંમે દહાર થાય છે. પચારીમાં આજોદતો દરદી મેદો થાય છે અને ખામું બે કલાક સુધી કામ કરવાની શક્તિવાળો થાય છે. જલ્દી કાઈ એ જગ્ગુ ક્યું એમ લાગે છે. આ જગ્ગુ અસર ચાર કલાક સુધી ચાલે છે. ચાર કલાક પછી વળી પાછી મુશ્કેલીઓ પૂનઃવત્ ઉપરિચિત થાય છે, પરંતુ આ અફસુસ ઈલાજ આખી ચિકિત્સક દુનિયાએ અતિદુર્લભી ગણાવી લીધેા. સર્વ શોધકોએ તેને આવકાશે લંડનની કેટલીક હોસ્પિટલોમાં તેની ફિશ્મ ઉતારાઈ ! પરંતુ ચાર કલાક પછી ઉપસા ખાતી રિધનિ માટે થું કરી શકાય એનો વિચાર દણ લખ્યાને સંતાપી રહ્યો છે.

પ્રનિશ્વિસ અનિશ્વિયા-ફુન્ટ પાંકુરોગ-નો ઈલાજ જ્યારે પહેલવહેલો આજથી દસ-બાર વર્ષ પહેલાં શોધાયો ત્યારે હમેશાં સિવર એક્સ્ટ્રેક્ટનાં ઈન્જેકશનસ મોટી માત્રામાં, પરિશિષ્ટિતે કબજામાં રાખવા માટે, દરદીને આપવામાં આવતાં. દરે એક આખા મહિનામાં એક નાનું સિવર એક્સ્ટ્રેક્ટનું ઈન્જેકશન ખસ ચડ્યું છે. આ સરખામણી ઉપરના દરદમાં જલ્દી લાણુ પડે એમ આપણે ધ્રુષ્ટિયાએ. જો એ દર ચાર કલાકે આપવા પડતાં ઈન્જેકશનોને બદલે જલ્દી આરોગ્ય ખસનાર સુક્તિ શોધાશે તો ખરેખર દુઃખી જગત ઉપર ભગવાનના આશીર્વાદ જ ઊતરશે !

હવે આપણે લકવા-Paralysis-ઉપર આવીએ. નાડીતંત્રનું જાત એટલેથી ચોકકસાઈ વાણું થયું છે કે હવે લણુ વાતરોગો (nervous diseases) માટે સફળ ચિકિત્સા શોધાઈ છે. અરે ! જે નાડી સુદમાં બેયોનેટના માથી કપાઈ ગઈ હોય છે તે શોધાને તેને સાંધવામાં આવે છે અને સુદમાં અપંગ બનેલા અનેક ચરદીશો ફરીથી હરતા ફરતા થાય છે. હજારો સત્તવિહો હવે આ કામ કરતા ચર્મ ગયા છે ! દરેક નાડીને અરકપરસ સંબંધ, તેનાં હાથો જનવામાં આગ્યા છે અને આજનિન સુધી અસાધ્ય મનાતાં ઘાતુજી રોગો સારા થવા લાગ્યા છે. પ્રતીક સુધરેલા દેશમાં નાડીતંત્રના રોગોના નિજ્યાતો રાતરિન આવવા રોગોનો અભ્યાસ કરી રહ્યા છે.

સેન્ટ થોમસ હોસ્પિટલને સરજન સર આર્થર્સ જેલેન્સ જ્યારે રાતરિવસ આ કપા-પેલી નાડીઓ કેમ સાંધવી (nerve-grafting) તેનો નિચાર કરી રહ્યો હતો ત્યારે તેને ચક્રમ ગણવામાં આવતો હતો. વિજ્ઞાનપ્રવીણ-સાવત્રીશો-એના તરફ દસતા હતા. સાક વાંઈની ભમરે જેલેન્સને ઉપરિકત હોસ્પિટલમાંથી પેન્શન ઉપર જોતરવું પડ્યું. જતાંય તેને આ નર્-ગ્રાફ્ટિંગના પ્રયોગો રોયલ હોયેઝ બોર્ડ સરજન-સમાં જરી જ રાખ્યા અને ઉચે અધિકારના ડૉ. ક્યુબન સાથે પ્રયોગો કર્યા—મરતાં સુધી એ ચક્રન સરજને નાડીઓ કેમ સાંધવી તેના પ્રયોગો કર્યા અને તેના મરણ સુધી ને ઉપદ્રાસવાય મનાતો હતો તે

હવે અપૂર્વ માનથી જોવાય છે ! શોધનારા જિજ્ઞાસા ઉપહાસપાત્ર મનાય છે અને શોધોનો લાભ લેનારા ચતુર્વૈદ્યો હવે તેમાંથી પૈસા કમાઈને જીવન કુતાર્થ માને છે ।

મગજમાંથી મોં તરફ જતી—દસવું, બોલવું, ચાલવું વગેરે ક્રિયાઓનું નિયંત્રન કરતી એક નાડી છે જેને seventh cranial nerve—‘સાતમી નાડી’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. હવે આ નાડી ઉપર જ બેલેન્સ મોટર લાગે કામ કરેતો. કેટલીક કપાયેલી નાડીઓ સાધિવાથી કામ કરતી થઈ જાય છે એમ એણે બીજા અવયવોમાં શોધ્યું હતું. પરંતુ મોંની આ નાડીમાં કાપ થઈ શકે એમ નથી. એટલે બીજા કાઈ નાડીનો પાસેનો છેડો સાંધીને જ આ સાતમી નાડીની ચેતન્યશક્તિ શરૂ કરી શકાય. જેમ એકાદ વીજળીનો તાર કપાયે હોય છે તો, એ કપાયેલો છેડો બીજા છેડા વડે જોડવાથી—જો બીજા કપાયેલો હોય છે તો પ્રવાહ ચાલુ થઈ શકેતો નથી—પરંતુ મૂળના તારમાંથી આરંભે એકાદ છેડા જે તે સાથે સાંધવામાં આવે તો પ્રવાહ શરૂ થાય છે, તેવી જ રીતે ‘બેલેન્સ વિચાલુ’ કે સાતમી નાડીનું બંધ પહેલું કાર્ય શરૂ કરવા માટે કાંઈ બીજા નાડીને પાસેનો છેડો, જે મૂળ પ્રવાહ—મગજ—સાથે સંબંધ રાખેતો હોય એવા છેડા સાથે સંયોજિત કરવામાં આવે તો જ ચાલુ થાય. પરિણામે તેજો ૧૨મી નાડી (દાણેણીસમ નર્વ, જેનાથી જીલ્લની મુતિ નિયંત્રિત થાય છે એ નાડી)માં કાપ મૂક્યો—મગજમાંથી આવતી આ નાડીનો કપાયેલો છેડો મધ્યમાંથી લઇને સાતમી નાડીનો છેડો ત્યાં અંત લાગ્યે કપાયેલો હતો (terminal cut) તેની સાથે સંધીને સાતમી નાડી (જે મોંની બંને બાજુ ઉપર આવેલી છે, મુખની મોંસપેશિઓ સાથે સંબંધ ધરાવે છે, તે મોંસપેશિઓ તરફ જેના ફાંટાઓ વળેલા છે)ને કામ કરતી બનાવી. પરિણામે મહિનાઓથી બોલી કે દસી ન શકતા સોજન્દો ફરીથી બોલવા અને દસવા લાગ્યા. મેનિા લકવો મટ્યો ! ‘હવે અપૂર્વ શોધ ! જેવું અપૂર્વ કાર્ય ! વર્ષથી અસાધ્ય મનાતો મેનિા લકવો શસ્ત્રવૈદ્યોની આ અદ્ભુત શોધોએ સાધ્ય બન્યો ! જીવતા દોઝખમાંથી જે દરદીઓ આ શોધોને લઈને જન્મ દશે તેમના આશીર્વાદનાં મુઠ્ઠા અંકનાં મુઠ્ઠાં કોણ કરી શકે !

આરમી નાડી—જિજ્ઞાસામિત્ર નાડી—માં કાપ કરવાથી જીવતા લકવો થઈ જાય, એ તો એલામાંથી ચૂલામાં પકવા જેવું થાય. મેનિા લકવો મટીને જીવતા થાય. પરંતુ જીવ તરફ જતી મગજની નસ કાપ્યા છતાંય જીવને નુકસાન ન થાય અને જીવની નસ એવી ને એવી જ રહે એવી સફાઈથી ડો. બેલેન્સે ચતુર્વૈદ્ય કહ્યું હતું. જીલ્લની નાડી (૧૨મી નાડી) જીલ્લની બંને બાજુએ આવેલી છે. આ નાડીમાં કાપ મૂકવાથી જીલ્લની એક બાજુ તરફ જતી નસ ખલાસ થઈ જાય, પરિણામે અર્ધી જીવતા લકવો થાય. પરંતુ ડો. બેલેન્સે જીલ્લ તરફ નાડીમાં એવી સફાઈથી કામ કર્યું કે જીલ્લને નુકસાન થાય નહિ અને મોં સુધરે. એ મહાનુભાવે જિજ્ઞાસામિત્ર નાડીની બહાર [ધારો કે ૧ ઈંચ તડાઈ હોય તો તેમાંથી અર્ધી એટલે બા ઈંચ કાપે અને બીજા અર્ધી ચેલાનું કાર્ય બંજરતી રહે] માંથી અર્ધી બહાર thickness—તે ઉપયોગ કર્યો. પરિણામે જીલ્લને લકવો થયો નહિ, મોં સુધર્યું—મુખગામિકા સાતમી નાડીમાં મગજમાંથી આવતો પાવર પહેાવ્યો ! તમે આ નાડી-જોની બહારની કળપના કરી શકો ? રેશમના દોરાથી જે પાતળી આ નાડીઓ હોય છે ? આમાંથી અર્ધી બાજુ બહારની કાપે અને સાંધે ! જેવું બારીક કાર્ય ? દેવો પણ આ ક્રિયા જોવા આશ્ચર્યમાં વિમાનમાં આવ્યા હશે અને મુખની તિહી કરી દશે ! શિવ વાણ એ

પ્રખેતે વાચી દશે, દેવદંડુબિંબો વાગ્યાં હશે, અપ્સરાઓએ દિસ સંગીત વહેવડાવું હશે !
મનુષ્યો ઉપર આવું ભારીક સંસ્કર્મ કરતાં પહેલાં પશુઓ ઉપર દેહદેહના પ્રયોગો કરવા પડ્યા હશે કે તેવાં પ્રયોગો નિષ્ફળ ગયા હશે ! શરીરના અન્ય લાગમમાંથી કાપેલી નાડીઓ-જે કાપવાથી નાડીઓનાં વ્યવસ્થિત કાર્યમાં વિરોધ ન પડે એવી નાડીઓ-થી મેનિ નાડીઓના કપાનેલા છોડા ગયમ તો સમ્પી એવા. આવી રીતે સાધેલી નાડીઓ કાર્યસાધક થાય કે નહિ તે પ્રયોગો કરી એવા હશે જ. એવે-સર્વ પ્રયોગોએ ખરેખર કમલ કરી. અસાધ્ય મનાતો મેનિ લકવે તેજે સાધ્ય બનાવ્યો ! સંસ્કર્મકૌસલ્યની પરાકાષ્ટા જગતે નાખી.
આ તો હુકમો જે નાડીઓ કપાયેલી હોય કે ચગદાઈને નિષ્પ્રાણ બની હોય તેની વાત યદ્યપિ આ સિવાય પશુ ધીમ્ન અનેક જાતના લકવા થાય છે અને તે માટે પશુ પૂખ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

આપણે હિંદી લંડન રેલવેલયો સંદેશો મોકલવા હોય તો તે એકદમ પાકરા નથી પહોંચતો. વચમાં કેટલાંક ઈન્ડો-રેસનો હોય છે જ્યાં તે સંદેશોની ઝીલોને, ફરીથી તેને આગળ મોકલવામાં આવે છે, આપણી શરીરમાં પશુ સંદેશોનો મોકલવા માટે આવી જ જોઈએ છે. મગજને માંસપેશિઓને એક સંદેશો મોકલવા હોય તો તે સંદેશો ઝીલવા માટે વચમાં ચોક્કસ રેસનો-“ Relay stations ”-રાખેલાં છે. કરોડરત્નજુમાં એક જાતનો સહેલ પદાર્થ છે અને આ પદાર્થમાં મગજમાંથી આવતા કે મગજ તરફ જતા સંદેશોનો મોકલવા કરવાના ફેરફાર રસ્તાઓ છે. મગજમાંથી જે સંદેશો આવે છે તે ઝીલવાના રસ્તાનું નામ “ એન્ટીરિયર સેરબ્રોસ્પાઇનલ ટ્રૂક્ટ ” છે. આ સંદેશો ઝીલતા રેસનને તો તુલ્યાન થાય તો પછી પગ દાખવે સંદેશો મળી શકતા નથી. અને સંદેશો ન મળે એટલે જીવવે પડારથી સારા દેખાવા છતાંય નકામા થઈ જાય છે. આનું નામ લકવો-પેરેસીસ.

અને “ Infantile paralysis ” નામના એક જનપદ-આપક (epidemic) રોગમાં બરાબર આનું જ ખત છે. મગજમાંથી આવેલો સંદેશો એન્ટીરિયર હોર્ન સેરો, એન્ટીરિયર સેરબ્રોસ્પાઇનલ ટ્રૂક્ટમાં ઝીલે છે અને ત્યાંથી આગળ મોકલે છે. એક જાનું વિષ-વિરસ-આ કાષોને બચાડે છે અને આથી જ કોપો કામ બાતરી શકતા નથી. અહીંયાં-આ રોગમાં-નાડી કાપટ કરવાથી કંઈ વળે નહિ કારણકે અહીં નાડી કપાયાથી રોગ થતો જ નથી. અહીં તો એક જાતનું કુટ્ટ વિષ જે કાષોની શક્તિને હરી લે છે એટલે આ આપક રોગ માટે એન્ટીરિયર વિષનું પ્રતિવિષ-એન્ટિટોક્સિન-ફેરીરમાં ધાલવું પડે છે અને ફેરી બચી જાય છે. એક વખત આ દરદો બોગ થયેલ મનુષ્યના શરીરના લોહીમાં આ પ્રતિવિષ-એન્ટિટોક્સિન રહેલું હોય છે. આ મોજુસનું લોહી લઈ તેને થોડોવાર કરવા દઈ કે પ્રવાહી બાગ ઉપર રહે (આને ‘ સિરમ ’ કહેવામાં આવે છે) તેનું દરદોને દુરત જ ઉજીકાન આપવામાં આવે તો આ થતું કરક દુરત જ વધમાં આવી જાય છે. મેડીયોન અને એસ્ટ્રેલિયાના ડોક્ટરોએ આ રીતે આજમાંથી જોયેલી છે અને થોડાંક વર્ષો અગાઉ ન્યૂયૉર્કમાં આ રોગ દેખાય દીધો હતો સારે આ રીતે અનેક દરદીઓની ચિકિત્સા કરવામાં આવી હતી અને અદ્યુત પરિણામો આવ્યાં હતાં.

વિજ્ઞાન કોઇ એક દેશની મૂકી નથી, ભૌતિક સીમામાં વિજ્ઞાન બદલેલી શકતું નથી. ચિકિત્સા અથવા ઔષધ એ પશુ આંતરસાધીય છે. એક દેશમાં જે ઔષધની શોધ

યષ્ટ હોય તેને બીજા દેશના ચિકિત્સકો જરૂર વાપરી શકે છે. સંભવાશે આ રોગ Infantile paralysis-આપણા દેશમાં જોવામાં નથી આવતો. યુરોપ અમેરિકામાં તે અવાર-નવાર જોવાયું વર્ષો એ દેખા દે છે. નાનું બચ્ચાને જ આ રોગ લાગુ પડે છે. આ સંક્રમક-epidemic-રોગ છે. જ્યાં એ થતો ત્યાં હજારો બચ્ચાં મરણશય્ય વા કાયમનાં અવગ્ન થતાં હતાં. નાનીતંત્રોના અભ્યાસ વધતાં આવા તો કેટલાક થે કોનુલ રોગોનું કારણ સમજવામાં આવ્યું છે અને કારણ સમજતાં તેની દવા પણ શોધાઈ છે.

આપણા શરીરમાં બે જાતની નાડીઓ-nerves-છે: (૧) જે નાડીઓથી આપણને દાદ, તડકો, ચૂંટી વગેરેનું જ્ઞાન થાય છે તે; અને (૨) જે નાડીઓ આપણી માંસ-પેશિઓને કાર્યમાં પ્રેરે છે તે. પહેલી જાતની નાડીઓનું સંવેદન આમડીમાં રહેલું છે. આમડી ઉપર સ્પર્શ થયો. સ્પર્શના સ્થાનમાં રહેલી નાડીઓએ મગજના કેટલાક કોષોને તે સંદેશો પહોંચાડ્યો. આ સંવેદના મગજને પહેંચે છે કે ત્યાંથી તરત જ હુકમ ફરે છે કે ત્યાંથી હાથ ખસેડી લેા વા કુઃખ કરતી વસ્તુઓથી એ અવયવને ખસેડી લેા આ સંવેદનશક્તિ જે નંદ્ર યષ્ટ હોય તે આપણે અગ્નિમાં કે બરફમાં આપણે એ અવયવ રાખીએ તો વ આપણને ખગર ન પડે.

એક Syringomyelia-સિરિંગોમાયેલીઆ-નામનો રોગ છે. આખી આંશગી બળી જાય ત્યાં સુધી આ દરદના દરદીને કંઈ ખબર પડતી નથી! આ આખાં દરદીઓની દવા ખાત્રા જોવી હોય છે! ચૈતન્યનું સ્થાન તો મગજ છે ને? અને મગજમાં જે સંદેશો ન પહેંચે તેનું દરદ શે જણાય? આવા દરદીઓનું દરદ ખીરેખીરે વધતું જ જાય છે અને અંતપર્યે તે પોતાના શરીર પર નુકસાન કરતા જાય છે. આ કેન્સાકિયાની નાડીઓ (sensory nerves) વા એકરન્ટનું કાર્ય સમજવાથી કેટલાક રોગો સહેલાઈથી પારખી શકાય ખરા.

બીજી જાતની નાડીઓ મગજમાંથી જે સંદેશો હાઈ જાય છે તે મોટર નર્વ અથવા ઈન્ફરન્ટ નર્વ-કહેવાય છે. આ નાડીઓ મગજમાંથી નીકળી માંસપેશિઓમાં અટકે છે. હાથ ખસેડી લેવા હોય તો મગજમાંથી આ જાતની નાડીઓનો સંદેશો આવે છે, પરંતુ આ જાતની નાડીઓમાંથી એકાદ 'કપાઈ' હોય તો મગજમાંથી મોકલેલો સંદેશો માંસપેશિને મળતો નથી અને પરિણામે એ જાગ બહેરો યષ્ટ જાય છે. આપણે એને લકેવો-અધર્મિ, પડાધાત વગેરે નામોથી ઓળખીએ છીએ. ડૉ. બેન્સનના પ્રયોગો આ જાતની મોટર નર્વ ઉપર થવા દતા તે અગમ્ય કહેવામાં આવ્યું છે જ.

જે એક વખત આ સંદેશો લાવવા હાઈ જ્યાર નાડીઓ, તેનું રોજરો (રેને રોજન્સ), કોરેન્સજીની શ્વેત કાતુમાં રહેલા ત્રણ રસ્તાઓનો પૂર્ણ પરિચય-સમજવામાં આવી જાય તો પણખરા નર્વસ ડીસિઝિઝ-વાત રોગો-નું સમજ જ્ઞાન આપણને થવા વિના ન જ રહે.

દગણું દગણું આ નાનીતંત્રો ઠીકઠીક અભ્યાસ વધી રહ્યો છે. મગજમાંથી નીકળતી ૧૨ મુખ્ય નાડીઓ, કોરેન્સજીમાંથી નીકળતી ૩૧ નાડીઓની જોડા-આને અતિ સૂક્ષ્મ અભ્યાસ થઈ રહ્યો છે. આપણે આજ રાખીયું કે આ વધતા જતા નાનીતંત્રો અભ્યાસ આપણને આપણાં આવેશો-emotion-ઉપર કાબૂ મેળવવામાં સહાયજીત થશે જ. મગજ, મન, આત્મા-સુખિ-હંત્યાદિના ગદન પ્રેક્ષા વિદ્યાન જ્યારે સર કરશે ત્યારે આ પૃથ્વી ઉપર સુવર્ણદિન જીવેા મળીશે.

હું ડોક્ટર છું. ગામડાંનાં લોકો માટે માત્રમાં પહેલેથી લાગણી અને પ્રેમ છે. તેઓ માટે કંઈ થઈ શકે તો તે કરવામાં હું જીવનનું એક માત્રું છું. આપારે આપોદ્ધારની થોભનાઓ ગર્યાવ સે ત્યારે ચારે એક અનુભવ કર્યું તો ગર્યામાં રસ જામશે.

પરીક્ષા પાસ કરી, અનુભવનો વખત પસાર કરી મેં ગામડાંમાં તોટરી માગેલી. એાછી આવક અને જીવનની ગમતો ગામડાંમાં નહિ એટલે ડોક્ટરો ત્યાં જવા લાગ્યા જ કમ્બલ થાય છે. સરકાર એવી જગ્યાઓ માટે ડોક્ટરોની વાખુમાં હોય છે, મને નિમજ્જીત મળતાં વાર લાગેલી નહિ.

દવાખાનું મને સોંપાયું ત્યારે તેમાં થોડી દવાઓ, નહિ જેવાં સાધનો અને એક જુદ કંપાઉન્ડર હતો. થોડું અમત ખર્ચથી, થોડું આમતોહોમાં લખાણીથી, થોડું સરકારમાં લખાણીથી એમ મેં દવાખાનાની આજુબાજુ પૂરેલી. કંપાઉન્ડરને જામન રાખવો શરૂ કરેલું. મારે કુટુંબ જેવું કંઈ હતું નહિ એટલે ગામને જ કુટુંબ માની હું કરતા.

ડોક્ટર પદે નહિ અને તેની રહિ પવિત્ર રહે તો ધર્મશુર કે સિયક કરતાં તે વધુ જનકલ્યાણ કરી શકે છે. થોડા વખતમાં હું ગામનો અંગત માણસ બની ગયો. ગામડાના રીતરિવાજ સમજવા લાગ્યો. ગામની ખીજ મજાલોમાં પહોં રસ લેતો. ધીરે ધીરે ગામ-લોકો તેમનાં શરીર માટે જ નહિ પણ જીવન, ધર્મ, સિક્કા, કામદોએ બધામાં મારી સલાહ લેવા લાગ્યાં. એ રીતે એમનો પરિચય વધતો. અને વધુ પરિચયને લીધે તેમનું સ્વાસ્થ્ય હું વિશેષ સમજી શકતો.

એક દિવસ સવારનું ફરવાનું પૂરું કરી હું પાછો આવતો હતો. દવાખાનાના દરવાજા આગળ એક માટું, આજુબાજુ થોડાં ત્રીપુરો, નજીકમાં જેમજ સિપાઈ, એકલું અને ફરથી દેખાતું. મારામારી ચલી ત્યારે લાપતાને શાકમાં નાખી આ રીતે લાવવામાં આવના. પછી આવવા બનાવ સાંજના જ બનતા. સવારમાં આવું માટું એઈ હું વિસ્મય પામતો ઉતાવળે કમલે ગોઠા પાસે ગયો.

ત્યાં જિનેલાએ મને જોઈ સલામો કરી. તેમના તરફ જોયા વિના સલામો જીલી હું ગાડામાં જોવા લાગ્યો. એક સોજ-સજર વરસની ધુપતી મરણી પડી હતી. મળે ફાંસો ખાઈ, ઇન્કાપૂર્વક મરી અઈ હોય તેમ તેના કપાળે કંકુની આક્ર હતી, આંખો ફાટી અંધારી હતી, શરીર પર ધાની નિશાની હતી નહિ શરીર ખૂબ તંદુરસ્ત લાગતું. આતો જીવ કેમ ગયો હતો એ વિચાર આવતાં મને કંપારી આવી. ભરપુવાનીમાં થતાં આવાં મૃત્યુ કંમેસ મારામાં આનંદ ઉત્પન્ન કરતાં.

“શું બન્યું છે?” આજુમાં જિનેલા સિપાઈને મેં પૂછ્યું.

“સાહેબ, એ તો તમે તપસો ત્યારે સમજાય. ચીરી તપાસવા માટે ફોજદાર સાહેબે વમારી ઉપર મોકલ્યું છે.” તેણે ફોજદારે આપેલા કાગળો અને આપેલા

મારી ગલાનિ વધતી હતી. કૂલ ખીસે તે પહેલાં જ રહેંકાઈ ગયું હતું. એ રહેંસાયેલાં ફાંસે મારે ફેંદવાનું હતું. સામાન્ય રીતે અહીં મૃત્યુ ફેંદવાનું મારે માટે બહુ બનતું નહિ.

મામાં કોઈનું ખૂન કે આત્મ મરણ થાય તો વાત સરકારમાં ગય તો પ્રહેસા જ શખને
 યો નાખવામાં આવે. છે. મરણને બાળક માટે ત્યાં કોઈ જાતની પરવાનગીની જરૂર હોતી
 ૧. શખના સંબંધીઓ બાળક ગયા હશે અને પકડાયા હશે કે મરનારનું કોઈ હશે નહિ
 એ તેનું શખ ચૂંચાવા વખત આવ્યો હશે અથવા ફાજદાર-ખુખીને પૈસા ચોડા પડ્યા,
 , ગમે તે હો મારે આવે આખું શખ ફેંદ્યાનું હતું અને તે પર અહેવાલ લખવાનો હતો !

શખ ચીરવાની ઓરડીમાં શખને મુકાવી મેં સવારનું નિત્યકર્મ પૂરું કર્યું. થોડા
 ઝીંકોને તપાસ્યા, થોડાને દવા આપી, બાપોરનું જમણું લીધું, પછી નિરાંતે શખ ચીરવાનું
 કર્યું. આ કામ લાંબો વખત લે છે અને જવાબદારી ભરેલું છે એટલે આમ નિરાંતથી
 શનું હોય છે.

ચૈતન્યની એક ખુબી છે. તે હોય છે જેમ જેટલું પણ તેના ગયા પછીની ગમે
 હો મોટી ચીજ સુકાવા, કહોવાવા કે ગંધવા માટે છે. માટીના પ્રાસાદમાં ચૈતન્યનું મહત્ત્વ
 હું વિશેષ છે તે આ દર્શાવે છે. નાક અને એએ પાટા જાંધી ગંધને શરીરમાં જતી
 ક્યા પ્રવળ કરતો હું શખ કાપવા લાગ્યો. ગળાની નળી કેમ દબાઈ છે, ફેફસાં કેવાં છે,
 ખમાં લોચી રહ્યું છે, હોજરીમાં ક્યા ક્યા પડાયો છે, આંતરમાં કંઈ છે કે નહિ, ગર્ભ-
 કે હું છે આ બધું જોતો ગયો અને કંપાઉંડર પાસે લખાવતો ગયો. આપવાતનું કારણ
 જુવા મારું કુરુકલ ખૂબ ઉંડેરાયેલું રહેતું હતું. હજુ સુધી સંમગ્નનું ન હતું કે આપવાત
 થી કરવામાં આવ્યો હશે. ગર્ભાશય ચીરતાં તેમાંથી ત્રણચાર માસનો નાનો ગર્ભ નીકળી
 આવ્યો ! મેં ટપપથી આની નોંધ લીધી. દબે મારા મગજમાં પ્રકાસ પડ્યા લાગ્યો. ધ્રુવતી
 વારિકા હોય અને ગર્ભ રહી હોય તો માથાપ કે સમાજની ખીકથી આપવાત ક્યોં હોય
 મવા તે પરિણીત હોય અને ગર્ભ ઝીંગ કાઢ્યો હોય તો તેના પતિએ તેને આપવાત
 ત્રા ફરજ પાડી હોય. એમ પણ હોય કે પતિએ જ તેને મોંની નાળી હોય અને આપવાત
 યો એવો દેખાવ ક્યોં હોય. શખ તોડ્યું હતું તેમ સીતી લઈ, હતું તેનું ઢંકા હું ઓરડી
 દોર નીકળી ગયો.

શખની ગંધથી તો તોચાહ ! મેં નાક ગળું ખૂબ ખંખેરીએ ઘોવાં, મેંતણ વખત
 જુ મોળી રનાન કર્યું, દવાઓ સ્નેહો પણ જાનતંત્રને ચેરિલી ગંધ જતી ન હતી. ગંધ ન
 વાનું કારણ તેની ક્રિયતા હોય કે ઉદાગ્રેલા મંસ પોષનથી બિલી થતી મનની વ્હાનિ
 ૧૫. શખનાં સ્નાયુ અને હાડ એટલાં મજબૂત હતાં કે તે કાપતાં મારાં ઓળંગે નકામાં
 ધી જતી. મજબૂત શરીરનો વિચાર કરતાં મનું કે ઓછાંમાં ઓછાં પાંચ-સાત બાળકો
 હું તેની જનેતા પૃથ્વીને ભેટ આપ્યા હોત અને સીતેરથી એસી વંસ તે છતી હોત !
 જાનતંત્રને કુદરતનું વાતાવરણ અને તાજ દવા મળે તો મંજરમાંથી ગંધ ગળ્ય માની, હું
 દાર ફરવા જવા નીકળી પડ્યો.

ચોમાસાની શરુઆત હતી. તાગ વરષાદથી ધરતી મહેકતી હતી. મળીવતી ઓને
 રતી ખાવા મન થાય તેવી તે સુગંધ હતી. ધરતી પરનાં વૃક્ષ-ગ્રનજાં ખીંચી ઠીકવાં હતાં,
 જો એ સુગંધથી નાક ન ફૂલાવતાં હોય ! એ સુગંધે મારામાં પણ રચ્ચિતિ આવવા લાગી.
 કુદરતના વિચાર કરવા લાગ્યો. ધરતીમાંજે એ ચૈતન્યનું તત્ત્વ કેટલું ગણું છે ! થોડા જ
 રસદે તેમાંથી કેટલા ફળો ફૂટી નીકળ્યા છે ! ગામડાની સી પણ ધરતી જેવી છે. તેને

મહેકતાં વાર નહિ, ખીલતાં વાર નહિ, ફળતાં વાર નહિ ! ત્ને ચોક્કું પોપણ મળે, અકાલે મૃત્યુ યાવ નહિ, તો તેઓ ખીલો ક્યાં જઈ ન શકે !

મને પાછી પેટી કુવતી યાદ આવી. તેનું મૃત્યુ કેમ ચક્રુ તે જાણવા વિના મનને કોતોપ વળે તેમ લાગ્યું નહિ. ફોજદારે શી માહિતી ભેગી કરી છે તે જાણવા કમ્પ્લેક્ષ થઈ. ફરવાના ફરતા પરથી સીલો હું ગામના ચોરા તરફ ચાલ્યો.

ગામઝાંમાં ફોજદારનું આવતું મોટા રમ્પ-મદારાજના આવવા બરાબર બનતું. યુધી, તલારી, ઉપરાતદાર, વરતણીઆ, પેટીઆ એવે દાગરદગુરુ રહેવાના, વાણીઆને ત્યાંથી કીધું આવે તે મંદિરનો મદારાજ પકડે. એ ચ વચ્ચે ખાટલા ઉપર ફોજદાર સાથેન આમ પડેલા હોય, મચકારા હુંકાર ચાલના હોય, ગામવેલો કે ગુનેગારો સલામો બરતા હોય, હોડાનો નળીમાંથી કુમારો નોડળતો હોય, વારાવાળો દગ્ગમ પગ દાગતો હોય ! મને આવેલો જોઈ ફોજદારે સારું જાણથી સ્વાગત કર્યું અને મને ખાટલા પર બેસાડ્યો.

ગામઝાંમાં રહેતા કે મળતા સરકારી નોકરા વચ્ચેના સંબંધ મોટો હોય છે, તેનું ધુન્ધ કારણ એકસંખી થઈ જે લૂંટ મળે તે વહેંચી ખાવાનું હોય છે. બીજું કારણ સોજત પછ છે, અમલદારવર્ગ જોડેલે યિજ્ઞિતવર્ગ. પોતાને ગુપ્તરોએ કહેવાયે એવો શાખીનવર્ગ, તેને પોતા જેવી જ સોજત લેખેલો. ગામે ગામે આવા વર્ગની ચંડળાઓ જામેલો હોય છે. ફોજદાર અને મારા સંબંધ મોટો હોવાનું કારણ સોજત હતી તેમ ખીજું પછ એક હતું. મારફાડ, ખૂન, આપઘાત એવા બનાવોમાં પૈસા-આવા હોય તો તેમને મારી સંમતિ જોઈતી. ત્યાં આવા બનાવોમાં આગળ જવાઈથી કંઈ લાભ થવાનો ન હોય ત્યાં હું મારી સંમતિ આપતો. અને આ સંમતિ લૂંટમાં લગ્ય માગ્યા વિના આપવામાં આવતી. ફોજદાર કહેલો. મારા તરફ માનથી વર્તતા.

"તું હોદ્દર આજેન, રાજની તપાસ કરીને ?" ચાપાણીનો હુકમ આપાયા પછી ફોજદારે મને પૂછ્યું.

"હરી."

"પેટમાંથી બોળક નીકળ્યું ને ?"

ફોજદારની સમજજલ્કિત માટે મને માન હતું. એક નાંતા સિપાઈ તરફ નોકરીની ચર્ચાત કરી તે ધોરધારે આ પદે આવ્યા હતાં. તેમનો અનુભવ કહે તે મોટે જામે ખટું પડતું. મેં કહ્યું : "તમારી કારણા સાચો છે."

"ખૂનોએ ખૂનોએ એકતર પછ ક્યો છે."

"એમ, તો ખૂન આ રીતે ચા માટે કર્યું ?"

"પહેલાં કમ્પ્લેક્ષ એમ દશે કે આમ કરનાથી આપઘાત કરશે, પછી યુવવાઈ ગયેલો જોડેલે કપાલ કરી દીધું, અમારા મારફો ગુનેગાર જોડેલો કરે છે તેટલો જન્મદીપથી પછુ કરતો નથી. ફાંસીની સમતી જ નેજો તો માંગણી કરો છે."

અચક હોય. તે આમ ચાલ, અચક અને તો આમ હોવાથી, એવી એકસ વિચાર-સરણીવાળા જગતની સામાન્ય ગાંધેતોમાં સચા પડે છે. પછુ કેમ વખત તે મદરવની આખતમાં ગળીર ભૂલ પાવું કરી એમે છે. જૈતન્ય ઓપિયાથી પકડી છકાતું નયો. પેલા ધીરવા તે

લખાવી લઈ આપવા સવ દમણું છે પણ પત્ની કે પિતા પાસે તેમ કરવાથી પૈસા જે નવ છે અને સંજ્ઞા પણ નવ છે. અને ફોજદારની સમજમાં હવે દોષ દેખાવા લાગ્યો. તે માગણી કરી: “મને ફરી જેવા મળશે?”

“ખુદીથી જીવેને, ઉપરની ઝોરડીમાં છે! અરે કાણુ છે? ડોક્ટર સાહેબને ફરી પાસે લેઈ નવ?”

મેં આ પૂરા કર્યો હતો. ડોક્ટરે તરત એક સિપાઈ સાથે ફરી પાસે ગયો. ખૂલામાં તોજે એજી એટલે ફરી અને એજી જિએ સહ જશે અને નયન કરું. હજુ તેને એડીમાં નાખ્યો ન હતો. મેં તેને ઝોળખ્યો. તે ગામના એક આગેવાન કુટુંબનો હતો. દરેક દોળીની રમતોમાં તે સીધી આગળ રહેતો. કદાચ શરીર માટે તે આખા પ્રદેશમાં અનોડ હતો. ચોરી, લૂંટ, આગ એવા ગામના સંકટના પ્રસંગોમાં તે સાદસ દર્શાવતો. મને તો ધું, આખા ગામને તેના માટે માન હતું. તેનાથી વધવા કામમાં લાગ લેવાઈ ગયો નવળી અને શોધ થયો.

“કેમ બાઈ, ઝોળખે છે ને?” મેં તેને પૂછ્યું.

“ડોક્ટર સાહેબ, તમને કાણુ ન ઝોળખે?” તેણે સામું કહ્યું.

“તને ખરાબ ન લાગે તો પૂછું. આ બધું કેમ થયું?”

“સર્ક નવ કાર્ક વખત, માણસનું મન ફાઈ વખત કેમ વરતે છે તે કેમ કહી શકાય!”

“તારા જેવા મરદ, સિસિન માણસનું મન આમ વરતે તે મનાય નહિ.”

“સાહેબ, વાત કહેવા જેવી નથી. તમે સમજન માણસ છો અને અંગત રસ લો છો. તો કહું છું. પણ બહાર પાડવાની નહિ એવું વચન આપો.”

“હાલે.”

“લાંબી છે, તમારા વખત બગડશે.”

“કંઈ વાંધો નહિ. તે સંજ્ઞાવા જ હું અહીં સુધી આગ્યો છું. તારે કાર્ક જાતની મદદ નેઈથી તો તે પણ હું આપીશ.”

“મદદ માટે જોઈતી નથી. તમારા જેવા આગળ હેવટના જે ચબ્દ બોલી જઈશ તો મનને કીક નેઈશે. તમે બેસવા ખુરશી મંગાવો, હું કહું છું.”

ખુરશી મંગાવી હું બેઠો. તે સાગો નીચે બેઠો.

“ડોક્ટર સાહેબ,” સિપાઈ બહાર ગયા પછી તેણે શરૂ કર્યું: “મારી પત્નીનાં મૃત્યુનું કારણ અને તેની પાછળ થવાના માત્ર મૃત્યુનું કારણ બને જુદાં છે. ચાલી રહી તમે અમારા સમાજનાં અનિષ્ટો જેવાં હો. તેમાંનું એક, કાષ્ટને મદદ કરવા જતાં તેના સિકાર તરીકે ભોગ, બનવું એ છે. એક બાજુ બાંધી બોળી જનનાં જે, બીજી બાજુ તેના ભોગ પણ બસમનસાઈને લાગ લેવા ફાટી છે. ગામમાંના આખા સમાજની રમના આ રીતે ચલેલી છે, માત્રી પત્ની એની મોટી જાહેનને ઘેર ગઈ હતી. ગામમાં સુવાવઝ અનોન્ય મદદથી માત્ર છે એ તમે જાણો છો. ધરમાં સુવાવઝ દોષ ત્યાં પ્રવરતે એક જાનની અનુગ્રહના રીતે છે, તેની પત્નીની નજર તેના ઉપર રહેતી નથી. સુવાવઝ કરતાં આંત્રી દોષ તેની સાથે એકાંત મજે છે. પરાણે પાત્રેલા અંધમયી તેની પ્રતિભા ઉજારાએલી દોષ

છે. કરેલ માથુસ હોય તો જુદી વાત છે, ફુટ હોય તો સોએ નવાણું દેકા બાબિયાર કે બળાટકાર થવાનો. મારી પત્ની સ્વભાવે નિર્દોષ, દેખાવે હસસુખી એટલે તેના બનેલીએ કિંમત કરેલી; તેની એકાંત રિયતિનો લામ લઈ રાતે તેની પર તેમણે બળાટકાર કર્યો. આમોંધી પત્નીને દિવસ રહી ગયા !

“સુવાવડ કરી તે મારે ત્યાં આવી ત્યારે ગઢારાંએલી જેવી લાગતી. કોઈ રીતે મારી કુખા આજુ રહે તેમ વર્તતી. અમારો લગ્ન એ પ્રેમલગ્ન હતો. ગામડામાં આમને સહચાર તો જોઈએ તેટલો મળે છે. તે બાજુના ગામની હતી અને તે ગામમાં જતાંઆવતાં અમારો મેળાપ થતો. જાતે કરેલું લગ્ન બૂતવાબુ કુટુંબીએને કે માથાપને નહિ મળે એ જાણવા છતાં તેમની ઉપરવદ શંકા લગન કરેલું. દેખાવે, સ્વભાવે, તાંદુરસ્તીએ અમે એવાં સમાન હતાં કે અમારું લગન જાણી કોઈ પણ રાશું માય ! અલગત, કુટુંબીએ વિના ! લગન થયાંને એક વરસ પૂરું થયું ન હતું ત્યાં આ મહોડાણ આવી ઝેંપી રહી !

“તે મૂંઝાતી—ગમરાતી. હું પૂછતો તો કંઈ જવાબ આપતી નહિ. કોઈ વખત મને ગળે વળગી પડી રડતી. એક દિવસ જીંઘમાં તે મને વળગી પડી અને રડતાં રડતાં બોલવા લાગી, ‘વડાલા, મને માફ કરશો !—મને માફ કરશો !’ મેં તેને જગામી સ્વરથ કરી તેના મનની વાત કહેવા કહ્યું. તે કંઈ બોલી નહિ પણ મારા બેળામાં માથું નાખી ઇતીફાદ રડવા લાગી. મેં ખૂબ આજ્ઞાસન આપ્યું; જે કંઈ તેના મનમાં હોય તે કહેવા કહ્યું; તેણે કંઈ પણ બૂલ કરી હશે તે માફ કરવા વચન આપ્યું ત્યારે તેણે તૂટક ચબ્બોમાં પોતાની કપતી રહી. પછી મારા મુખ પરનો ભાવ બેવા તાકી રહી.

“ધારવા જોઈલું મારું” મોં ઉઘાર ન નીકળ્યું. જાણે મારામાંથી આજુ છૂવન સોસાઈ ગયું હોય તેમ તે કાણું પડી ગયું હતું તેવળી વળી મને કહેવા લાગી: ‘વડાલા, માફ કરો !—માફ કરો !’ પણ તેના આ ચબ્બો મને સંભળાવા ન હોય તેમ મારામાં રોષ દેખાવા લાગ્યો. મારી ક્રિયાની પવિત્રતા અંધ એ વિચારે જ મને દહાવી નાખ્યો હતો. મેં એને એટલું જ કહ્યું: ‘તે વખતે બનેલીનું મુળું દૂધા કેમ ન નાખ્યું !—અને તે ન થયું તો તારે તારી છૂલ કરડી પ્યારી હતી !’ હવે મારે મન જીવ વિનાની માટીના પૂનળા જેવી તે હતી. તે જ વખતે પચ્ચરી ડોડી દૂ બહાર નીકળી ગયો.

“યોડા દિવસ હું મારો જેવો બની ગયો. જાણે તેની સાથે મારે કંઈ સંબંધ ન હોય તેમ તેના તરફ તો હું જોતો જ નહિ. થતું કે એક વખત સાદું પાસે જઈ મડો આજું. પણ મારી, ‘કુટુંબની આજર જવાની પીક લાગતી. હું સમસમી બેસી રહ્યો.

“પ્રેમી તરીકે તો અમારું છૂવન નહ થયું હતું. હવે મને વિચાર આવ્યો: તેના પેટ-મોના બાળકને. જો તે ટકે અને તેનું મુખ સાદું જોવું હોય તો તે આખી જિંદગી હૃદયમાં ખીલા માફક ખુલ્લા કરવાનું એક દિવસ કતરાતે સ્વરે મેં તેને કહ્યું: ‘પેટું પેટમાં છે એનું શું કરવાનું છે ?’ તેં ધીરથી બોલી: ‘મોટીપંદેને દવાઓ તો બહુ પાઈ હતી પણ કંઈ વળ્યું નહિ !’ ‘હ...તો એની જડેન બહુતી હતી ખરી, કાનના મહેનન કરેલી પણ કોરેલાં નહિ.’ મારાથી બોસાઈ ગયું. ‘મહેથા—માથા કરો કે ન કરો, હું મરેલી છું !’ હજી બનતું હોય તો કંઈ કરો. હું એ પાપથી છુટ્યા મોઝા છું’ તેણે કહ્યું.

“મેં એને કેવી ઝેરી દવાઓ આપી છે તે હું જ જાણું અને એનું જ શરીર સહન

કરી શકે! આમાંથી લેણાં કામ માટે કેવી જેવી દવાઓ વાપરે છે એ તો તમે જાણો છો. બધી દવાઓ વપરાઈ ચૂકી, એ અવધૂરી થઈ ગઈ, પણ બાળક નીકળ્યું નહિ. મરત યૌવને પકડેલું બાળક કેમ છૂટે? હું ચાકરો, એ પણ થાકી હતી, આંખો મીચી અને દિવસ કાઢવા લાગ્યાં.

“તેનું શરીર વધતું હતું, ફળ થોડા વખતમાં વધવાની હતી; તે નીચું જોઈ ચાલતી હતી, હું નીચે જોઈ ચાલતો હતો; શું અને છે એ અમને સમજતું નહિ. એક વાત સ્પષ્ટ હતી. અમે એકબીજાથી ખૂબ ખૂબ દૂર જઈ રહ્યાં હતાં. આ દૂર જતું મૃત્યુથી જ અટકશે એમ લાગતું ત્યારે અમને કંપારી આવતી. પેટમાં બાળક ન રહ્યું હોત તો જીવી વાત હતી. એક દિવસ એવો આવવાનો હતો જ્યારે તે બાળકને જન્મ દેવાની હતી, બાળકનો ચહેરો સાદું જેવો હોવાનો હતો, સાદું મૂઝામાં મારા તરફ હસવાનો હતો. ગાયલેકો બાળકને ચહેરો જોતાં અમારા તરફ આંખો કરવાના હતા. આટલે એ વાત પૂરી થવાની ન હતી. એ બાળકને અમારે હિંદુવાનું હતું; અમારી માતૃમિલકત, વંશપરંપરાથી ચાલુ આવતી માતૃમિલકત તેને જન્મતી હતી; એના બાપ જેવો બાળક દુરાચારી નીકળે તો અમારા ઘણાંમાં ધૂળ પડવાની હતી. એક નાની બાળક પર કેટલી મોટી ઈમારત! જરા બૂધનું કેવું મોટું પરિણામ! દા, પણ જીવનમાં આમ ક્યાં જનતું નથી દોષુ” જેર જીવ ક્યાં લેતું નથી!

“હરીથી મારા મટે વ્યથાના દિવસ શરૂ થયા. કામકાજમાં રસ રહે નહિ, કોઈ બીજા અમે નહિ, હું રખડ્યા કરતો. પેલ્તી બિચારીને તો ફરવાનું પણ સાધન ન હતું. તે ધરમાં ખંડાયા કરતી. હું તેના મનની કિયતિ સમજતો પણ હાર મઈ જોતી સહતો નહિ કે હશે ભૂક થઈ તેમાં શું! બિચારીને પેલ્તી બધા (તમે જાણો છો સ્ત્રીને પડેલી મુલાવડનાં સરખાતના ગદિનામાં કેવી માંઢી રહે છે), આંખો દિવસ ધરમાં કામ અને મારા તરફનું જરા આશાસન નહિ. મને રખડતો જોઈ, કામકાજમાં રસ નહિ મેંતો જોઈ તે અધી થઈ જતી પણ કંઈ કહી શકતી નહિ. આપત્તિનો ઉપાય શોધતી હોય તેમ, અગિન વચ્ચે ઘેરાએકા મંઠા પ્રાણી જેવી તે ગાજરી નજરે બધે જોતી.

“બસ, કોઈટર સાહેબ, દલે મારી વાતોનો હેલો મજાએ આવે છે. મેં તમને જોતી ક્યાં મારે માફ કરશો. દલે વધુ નથી; એક દિવસ સાંજના તેજો નવાં કપડાં કાઢ્યાં, જીલ્સો પણ કાઢી. મેં પૂછ્યું. ‘શો વિચારે છે?’ આંખમાં આવેલાં આંસુ લૂછી નાખવા આફ જોઈ તેજો કહ્યું, ‘એક દિવસ પિયર જઈ આવું.’ પિયર સબંધી મારામાં અમિ જાણો. ‘કેમ, બનેલાને મળતું છે?’ મારા મોંમાંથી વાક્ય નીકળી પાડ્યું. ‘જે કહેવું હોય તે કહો, ફરી કહેવા તક મળવાની નથી!’ આંખું આંખાનાં આંસુ હોય તેમ જોરથી તેની આંખોમાંથી તે નીકળ્યાં લાગ્યાં. ‘દુનિયા તો મને માફ ન કરે, પણ વદાવા, તે પણ મને માફ ન કરી!’ પરાંજો એટલું જોલી તે ધરમામમાં પરાવાઈ ગઈ. તેના મનમાં શું રમી રહ્યું હતું તે મને સમજતું નહિ. ઝેરથી માફ શરીર એટલું કરાઈ ગયું હતું કે અમૃતનો એક ઝાંટો તે સીકારવા તેવાર ન હતું. મોટી રાતે હું ગદારથી રખડતો અંદર આંખો ત્યારે પણ તે તેના ચણગારની તૈયારી કરતી હતી. મને થયું, શું સ્ત્રીને બધી સ્ત્રીને કરતાં પિયર વદાઈ હશે? પણ હું યાદોનો દત્તો એટલે કંઈ કટાણ ક્યાં વિના મૂકી ગયે.

“હું જાણ્યો, ખૂબ જાણ્યો! પાછલા પહોરની ઝંઘમાં મને લાગ્યું કે કોઈ મારા પગના અંગૂઠાએને ચાડી રહ્યું છે. ઉંદર હશે માની મેં લાત ફેંકી. કાઠિની હાતીમાં તે વાગી. કાઠિએ તે પગ પકડી રાખી હાતી સાથે દબાવી શાખ્યો, શૂંચ્યો, ઉપર તેની પર બેઠો અંધાપાડવા લાગ્યો. મને મધુ તે પિયર જતી હશે ને છેવટના દોંગ કરતી હશે. હું આંખો ઉઘાડવા વિના પડી રહ્યો. ફરી મારી પર જોઈતું સાચાન્ય દેહાઈ ગયું.

“વહેલી સવારે નોકરની ચીસથી હું જાગી ઊઠ્યો. મારી પથારીની સામે મારી પત્નીનું સળ લટકતું હતું. સાતનો પ્રસંગ માફ આપ્યો. હાય, મરવા પહેલાંની જ આ બધી તૈયારી હતી. મારામાંનું જેર ચાલી ગયું. આળસ, ચાલી ગઈ, હું ફરી બેઠો. ચર્ચિ ગયો. મારાં માતાપિતા પશુ તેમના ખરોમાંથી દોડી આવ્યાં હતાં. અમે બધાએ યદ્ય તેને બોંટી પરથી ઉતારી. આંખો ફાટી ગઈ હતી, કપાળે કંટુની આડ હતી, શરીર પર જલ્થો અને અધોર્વાં કપડાં હતાં. આવી તૈયારી કરી મરેલી વહુના મોતનું કાંટરૂ પૂછતાં હોય તેમ માતાપિતા મારા તરફ જોઈ રહ્યાં. મારાથી બોલાર્થ ગયું, ‘મા, આપા, મેં જ તેને મારી છે!—પૂતની સળ ફાંચી માટે હું તૈયાર છું!’ તેઓએ મને બધું સમજાવવા કહ્યું, હું વધુ સમજ બોલ્યો નહિ. પુત્રપ્રેમને વશ થઈ આ મરણ રાખી મારવા તેઓ તૈયાર હતાં પશુ હું મક્કમ રહ્યો અને સળ સાથે મુખને સરણે મૂક્યો. ડોક્ટર સાહેબ, આ મારી આખી વાત છે. તમે અહેવાલમાં લખજો કે મરણ આપખાતથી નહિ પણ પૂતથી છે, આ બધું બન્યા પછી તમે સમજી શકશો કે મરણ વિના મારે માટે બીજી દશા નથી.”

મેં તેને કહ્યું: “અહેવાલ મેં લખી દીધો છે. તેમાં આપખાત જ લખ્યો છે. હવે તે ફરી નહિ. અને ફરીથી તો પ્રશ્ન લાલ શો છે? તારાં માતાપિતાનો વિચાર કર. તારા જેવા સશક્ત તંદુરસ્ત ભણેલા યુવાનો તો ગામમાં, રેલવે, પ્રખતું ધન છે. આ શરીર જવા ન દે. અમે ડોક્ટરો જીવનમાં પ્રથમ પદ સક્રિય અને તંદુરસ્તને આપીએ છીએ. એ હોય તો બધું આપી રહે, ન હોય તો બધું જવ. આવું જરા જરામાં મળતું નથી હું તને નહિ મરવા દઉં!”

“ડોક્ટર સાહેબ, ” તેણે કહ્યું, “મારી તંદુરસ્તી અને સક્રિયતા વાત કરો હો, તેની તંદુરસ્તી કે સક્રિય ક્યાં ઓછાં હતાં? એ જીવને મરતાં શું મધુ હશે તે તો ઈશ્વર જાણે કે હું જાણું. મારો કે મારા સાહુ જેવા પાંચસાતનો બોજ લેવારો ભાઈ એ જીવ જીવ થતો અટકશે. ડોક્ટર સાહેબ, મારા ધોપની સિદ્ધિ વચ્ચે ન આવશો. અમે સશક્ત મનુષ્યો જૂન યાક તરફ વેડી સકીએ; અંતરની વેદના અમારાથી સહન ન શાવ!”

“મૃત્યુ તાણું છે એટલે તને આટલું લાગે છે. વખત જતાં આખાત ઓછો થઈ જશે, ત્યારે સમજાશે કે જીવતો રહ્યો તે સાચું કયું. દુઃખ જીવવાના હાનર રચના છે. તારી પત્ની જેવો બીજા પ્રસંગો ન બને તે માટે સમજાવવાની દિમાગત કર. તારા જેવા ભણેલા યુવાનો ગામમાં ચોરા છે. તેઓ કરવા બારે તો નહીં કંઈ ચર્ચિ શકે. તે ગામમાં ઓનાં કાપતાની વાત કરો તે મારા માન્યમાં બરાબર આવી ગઈ છે. એકાએકે ફર કરવા, રીવાતાં-જુલાતો મુક્ત કરવા કમર કસ! મારો તને સાચ રહેશે. તારું નેઈ બીજા યુવાનો ને મારો. યોરા વખતમાં આપણે ગામમાં અજાણ પરિવતન લાવી દઈશું. વહેલું મોડું

મરવાણું બધાને છે, કંઈ કરીને મરીએ તો છવન ધન્ય થાય. રાતલ ન બન, ગોઠો થા, હું તને છોડી દેવાનું છું !”

તે કંઈ બોલવા ગયો પશુ તેને સાંજળ્યા વિના હું ફેજદાર પાસે ગયો. તમને બધો ઇતિહાસ કહ્યો. કેસ થોળી મારવા અને યુવાનને છોડી કરવા કહ્યું.

ફેજદાર દરવા. “ હવે એને છોડી કરવો સહેલું નથી. તમે ક્યારે બાળવા દો કે હું કામગીરી બાળી નાખું પશુ આખું ગામ આ વાત જાણી શયું તેનું શું ! આમ કરતાં તેને થવાની દરો તેથી વધુ સિદ્ધો થશે અને આપણુ બંનેની તોફારી જશે તે નહીં !”

“ ગામલોક ખુશ હોય તો !”

“ તમે મારા જોડલા આ લોકોમાં જૂના નથી. સૌને લાયકાત હોય તે રીતે જ બધું મળી રહે છે. ગામડાંનાં લોકો દુઃખી થાય છે તેમાં ખોટું નથી. તમને બનુકવ પછી સમજાશે. મારે પૈસા ખાવાનો સ્વાર્થ નથી : ખાવા ખાવામાં ફરક હોય છે. કેટલેને છોડી કરવામાં તમે ગામલોકોની સંમતિ લઈ આવેલો. ઊંઝરીના મૃત્યુ બાબતમાં ગામના પાંચ પ્રતિષ્ઠિત માણસો પાસે પંચકથાસનામમાં સહી લાંવો. હું એને છોડી કરીશ. શયું ?”

કામ મને સહેલું લાગ્યું. હું ગામલોકો ડોક્ટર જોડલે ગામલોકો દરેક મનુષ્ય મારા આભાર નીચે અને આમાં કોઈયું ખૂરું થવાનું હતું નહિ. સારા ધરનો, લાજુસો, ગામને મદદરૂપ થાય તેવો એક યુવાન બચવાનો હતો. મારા કામમાં સૌ કાંઈ મદદ આપશે એમ ધારી હું ગામમાં નીકળી પડ્યો.

પહેલાં હું કેટલીય કુટુંબોએને મળ્યો, મેં ધાર્યો હતો તેવો શોક ત્યાં દેખાયો નહિ. આ બધા સમય દરમ્યાન એક પ્રજા મારા મનમાં ઉપરિચિત થવા કરતો હતો તેણે વધુ બેર પકડ્યું. કેટલી આજેવાનનો પુત્ર હતો, ગામમાં બહોળો હતો, હતાં તેના પક્ષના માણસો થયે સાથે કે ચોરામાં ખાસ દેખાતા કેમ નહિ હોય ! શું કુટુંબોએમાં કેટલી અજુમાનોતો દરો, કે કુટુંબ પર તેણે આનું કમકામ આણ્યું તે મઠે સૌ અંતરમાં રાખિત દરો ? સાચી વાત તેઓ જાણતા નહતાં એટલે આમ બને. મેં તેમને બેશ કરો સાચી વાત સમજાવી અને કહ્યું કે કેટલેને જમાવવા હું યત્ન કરું છું, ગામની મદદ મળશે તો તે બધો જશે !

“ ઠાકતર સાંબ, ” તેઓમાંથી એકે કહ્યું, “ એને ન્યારે એને ચરખાતમાં બચાવી એવા કહ્યું અને કુટુંબની આજર સાચવવાની વાત હતી ત્યારે તેણે ચોખ્ખી ના કહી હતી. હવે તે ક્યાંથી ડાહ્યો થાય છે !”

“ ત્યારે તે લાગણીના આપેશમાં હતો. ”

“ જવા દો એ વાતો ! ફરી એવો અલેક આવશે નહિ, તેની શી ખાત્રી ! માણસ બધો એટલે અકસ્ત શુભાવનો. એ પરણ્યો ત્યારે જ અમે કહ્યું હતું કે એવા ન જણીતા કુળની કન્યા ના લવાવ. અમારું માન્યું નહિ અને આ બેટી લાગ્યો. બીજું, બેટો મેષ તે પાછી આવવાની ન હતી, લાગણીવેદા કરવાથી શું લાયકામાં આવવાનું હતું કે કુટુંબની આજર જમાવી ! સારા ધરની કન્યા અમારે ત્યાં દરે આવશે નહિ કે અમારી કન્યા કોઈ સારા ધરનો મેશે નહિ. —અને હવે અમારે પગથી કરવાની રહી ગામના અમારા વિરોધી-ઓની કે જે પંચકથાસનામ પર સહી કરી આપે અને આગળ અરજી કરે નહિ !”

“એ બધા પાસે સહીઓ હું કરાવીશ. હું તો એ કામમાં તમારી સહયોગ લેવા આવ્યો છું. પુત્રનો હવે બચશે બધી માથાપતે આશ્વાસન પશુ રહે !”

“મધુ આશ્વાસન ! બન્ને એવાં મુઝાઈ મળ્યાં છે કે સાનસાન વિના અંદર બેસી રહ્યાં છે ! તમે ગામના બીજાની સહીઓ લઈ આવો, એ હવવાનો ઢંચે તો અમે મરવા દેવાના નથી !”

“તમે સાથે આવો તો મદદશ બનો !”

“અમને સાથે લેશો તો કોઈ સહી કરી આપશે નહિ, અમારા ખરાબમાં બધા રાહ રહેવાનો. ઠાકાર સાંજ, તમે સહેરના છે એટલે ગામડાની વાતો સમજે નહિ. તમે એકલા જશો તો કંઈ બનશે, અમે સાથે હશું તો કંઈ નહિ.”

મારે કામ ઝડપથી પૂરું કરવાનું હતું એટલે આગળ બોલ્યા વિના, તેઓના મુઠ્ઠા વિચારતો હું ગામમાં નીકળી પડ્યો. ગામમાં એક ઘરે મળે, બીજા ઘરે મળે, કોઈ આજીવાન ઘેર મળે નહિ ! મને આશ્ચર્ય થયું કે આ વખતે ગામના બધાએ આજીવાનો એક સાથે ક્યાં આસપાસ ગયા હશે ! મેં તપાસ કરી, પૂછ્યું, પશુ કોઈ જગ્યાએથી સોધો જવાબ ન મળ્યો. ગામની મધ્યમાં એક મંદિર હતું તેના એકાદસા જમરા ઊભા રહી હું વિચારવા લાગ્યો. મંદિરના દરમ પૂજારીને મારી દયા આવી હોય તેમ માન્યું. તેણે મને ઈશ્વરત કરી મંદિરમાં બોલાવ્યો.

“ઠાકાર સાહેબ, તમારા બેથા બધા માથુસ દુઃખી થતા જોવાનું નથી માટે કહું છું. વાત બદલ ન જાય તે તમારે જોવાનું.” તે ધીમેથી બોલવા લાગ્યો : “તમે પૈસા ભાંધને છોડાવવા હશે છો તેની ગામમાં જાણ મઈ મઈ છે. અને તેથી જ આ આજીવાનો ઘેરથી બહાર ગયા છે. ગામડાની ખટપટ છે. જે કુટુંબના તે ભાઈ છે તે ગામમાં સોધો જાણ અને સંદર્ભ કુટુંબ છે. એમાં આ ભાઈ જનમ્યા, લગ્નના અને નામના કરે એવા દેખાયા. એમને શિક્ષા થાય ને કુટુંબ પાલખાન થાય એટલે કુટુંબ ગયા જેનું સામાન બની જાય. ગામના બધા આજીવાનો એ ભાઈને શિક્ષા થાય એમ ઇચ્છે છે. તમે કોઈને મળવા મહેનત કરશો નહિ. કાપડાની રીતે જ જે થાય તે કરો.”

મારા કાન ખૂલી ગયા. ગામડામાં તેજોદેવતા બનાવ બનતા પશુ આવા નહિ હવાન, નિર્દોષ, આદર્શ બની રહે એવા એક સુવાનનો હવે જ્યારે જોખમમાં છે ત્યારે ગામલોકો તેને બચાવવા મદદ ન કરે એ આશ્ચર્યની વાત. હા, પણ તેના કુટુંબીઓ પશુ ક્યાં લાગણી દર્શાવતા હતા ! તેમને મન અને આજરૂની પડો હતી. તો બીજા લોકો આનું કરે તેમાં નવાઈ શી ! મને ફોજવારે આપેલી સલાહ યાદ આવી. કાવદાના રસ્તે જ બચાવ કરવાનું હવે બાકી રહ્યું. તે મારે બને તે કર્યું, એવા વિચાર કરતો હું ઘેરે પાછો આવ્યો.

ફોજવારે તરફથી મરકડીની જ સ્થા હું રાખતો હતો ત્યાં મને એક નવું નાટક જોવા મળ્યું. મરકડીનાં માથાપ તેમના ગામથી આવેલી મળ્યાં હતાં અને મરકડીના નામે પોક મૂકી રાખ્યાં હતાં. જહો આવી આમ રહવાનું તેમનું પ્રયોજન મેં પૂછ્યું તો શેડી વાર પછી જાણવા મળ્યું કે તેમની પુત્રીને મારી નાખવા માટે તેઓ જબાઈ પર કાંપ વર્ષોવાર હતા !

મારા હૃદયમાં ચિરાક પર ચિરાક પડતા હતા. શો ગામડાનો સમાજ અને તેમાં ભોગા, સીમા, આદર્શવાદીની શી રીતિ ! આમનું કૃદન ફેલીથી અંદર ફેલી રીતે સદને મનું હતો ! મનુ કેમ થયું તે મેં રક્તાંતે સમજાવ્યું અને વધુ રક્ષા તેઓને ના કહ્યું. તેઓએ મારું માન્યું નહિ એટલું જ નહિ પણ વધારામાં કહ્યું કે અમારી ભાકરીને મારી નાખવી ફરી તેથી જ ફેલી પરણી ગયો હતો. તેમનો મેટો જમાઈ તો સાપ ફિપાનું માણસ છે. તે એવું કરે નહિ. આ તો બધો મારનારની બચવા મટેની બનાવટી વાતો છે ! તેઓ વધુ રક્ષા સાચ્યાં અને ફેલી તેમજ તેનાં માણસ પર વધુ સાપ વર્ષાવવા લાગ્યાં.

અંદર ફેલી હતો તે અમારી વાતો સંજગતો હતો. તેણે અને અંદર એલાઓ ગામમાં હું નિષ્ક્રમ ઘણે એ તેણે ધાર્યું હતો. સાથે સાક્ષ્યસરોતો કલદ દત્તો. તેણે મને કહ્યું : “ડોક્ટર સાહેબ, હું મરું” તો કેટલા બેડોને શાંતિ થશે ! શા મટે તમે યથા મહેનત કરો છો ! જે લોકોની સેવા કરવા તમે અને હવાકર્તા ઈચ્છો છો તેઓને તો હું બેઠોતો નથી; મારે દાની સેવા કરવા ! અને એવા ક્યેં શું આ લોકો સુધારવાના છે ? હું કેટલું બળેલો આદર્શવાદી ગ્રેષ્ઠ સુધરી રાકતો નહિ, તો નેઓ ક્યાંથી સુધરે ! જે મારી બેઠીને મારી બાપી નહોતી, તેઓ અને ક્યાંથી આપે ! ડોક્ટર સાહેબ, મને મરવા દો !”

સરીરે મરિસો, મનથી ગણિસો, હૃદયે નિરાશા હું હવાખાને પાંચે ગયો. ગામડોખનું હવન લોકો યાતનાતું હવન હું ગામડામાં છવી રહ્યો હતો તે શું નકામું હતું ? મારા જેવા દવાદાર કરનારા કે નિષ્કાળ સમાધનારા કે બેલી સુધારનારા બેચાર બધુ ગામડામાં જઈ બહુ તો શું કરી શકે ? આજની સંસ્કૃતિની માફક તે સુધારો ફક્ત આમડો ઉપરનો જ હતો. અંદરના પરિવર્તન માટે કોઈ વાંદર ઝંઝાવાતની જરૂર હતી; ચક્ષુ કે દેશની ગૂંચિ ઉપર હુલ કેમ ન થયું !—ધરતીકેપ કે જ્વાળામુખી કેમ આવતા નથી !

ફેલીને મરવા દેવું અને ચોક્ક ન લાગ્યું. મારા ધંધાને બચ કરીને પણ તેને બચાવવા હું વિચારવા લાગ્યો. પણ આવા સમાજમાં એવો મનુષ્ય હોવે તો કેવ લાગે ! તે જ દિવસનો રાતે ફેલીએ ચોરામાં આપઘાત કર્યો અને બીજો દિવસે સવારમાં મારે તેનું ચમ ચોરવાતું મનું ! મારા હવાનામાં એ પ્રથમ જ પ્રસંગ છે જ્યારે હું કાંઈક થયો હોઉં. જે ફેલીનું ચમ ચોરું નહિ. પત્ની મારું તેમ પતિ ગયો એમ લખ્યું અને બનેલે સાથે આજના છંદે આપી.

સમસાનવાતમાં હું મર્યો હતો બધાવનાં મોં છાળાં હતાં. ઘોમએ મારો પાસે આવી રિક્તગીરી પણ દર્શાવી. હું કંઈ બોલ્યો નહિ મારું મન વિચારી રહ્યું હતું : મારે આ લોકોની સેવા કરવી માત્ર રાજવી કે રાજનાયું આપેનું ! હવે તો તે લોકો ગાલા અને નિર્દેય લાગતા હતા. શું તેઓમાં ફેર્લ વખતે મૂત આવતું હતો કે તેઓથી રિસક્ષા વર્તન થઈ જતું હતો ! દુનિવાના બીજા લોકોને આવાં જૂત નહિ આવતાં હોય ! બેલીએ બધાને કહ્યો ત્યાંથી સાક્ષ્યસરોત સાપ વર્ષાવવા આવ્યાં ત્યાં સુધોના બધા પ્રસંગો જે મારે એમાં મનુષ્યવચ્ચાવની મૂળમૂલ રતિઓ આવી જતી ન હતી ! જે ગામડાના લોકો હોય દેવો તે બોરો, મારે મારું કામ ચાલુ રાખવું બેઠ્યો. . .

—ખંડ પહેલો—

[ત્રિશોપજાતિ-શાલિની-મનાધરા]

૧

હે ચન્દ્રલેખા !

રેખા ધરી શકિમ અદિશીર્વે
મૂલી રહી જિમ કટાર જાણે,
શિલાસમૂહોત્પત્તી લેખડાનાં
લેદી હેયાં, સોસરી માંહી જાવા,
તોલીફરી પાધરી માંહી પેસવા,
જાંઠા રહસ્યો સઘળાં કહેલવા,
ઘણાય લેહોનું સ્વરૂપ પામવા
(પૃથ્વી કેરા પ્રાણને ખીખી ખીખી
લેવાનું શું શું છે દેખી દેખી)
મધી રહેલી ગાહુવેળ મેં લહી,
ધારી ધારી અંતરે ચે ઉતારી,

મારી ગારી મહીંથી નિરખી રાજપૂતી કટારી,
વર્ષા મેં કેંક ગાળ્યાં તુજ પ્રણયતલો એક આધાર પ્યારી.

૨

કો વેળા તો અદ્રિથી અદ્રિ કડું
મળી રહી અંતર માપવાને
દેવી જાણે વેંત કો દેવસુંદરી
—તણી સરે મંદ સુમંદ જોવી.
ક્યારે સરાણે સમથેર નાખી,
અદૃષ્ટ જિલો રહીને સરાણી
ઘસી રહ્યો પર્વતના શિરે તને.
ને કાપ વેળા વળી હોડલી તરે
આકાશનાં શુભ્ર અકાશનીરે
મહીં પડી લેખડ રી કરાડો.
—વહી ગયી સાચવી નાવ ચાલતી.
ન્યારાં ન્યારાં રૂપ તારાં નિહાળ્યાં,
મહુલીટ્યાં કાળજે રચ્ય દાગ્યાં;

સંથી સંથી મધુ ઉત્તરતાં એ સુધાધાર કેરાં,
હઃખોંને ધોળી ધોળી નિતનિત નવલાં આરબ્યાં સત્ય સારાં.

૩

યદા ધરે અમૃત કુંભ કેડું
સ્વરૂપ તેજસ્વી રસે મટેલું
ધરી તને શીર્ષ પરે હુલાસધી
જાણે પધારી નગસુંદરીઓ
મહિમામહિ આપતી એક અન્યને
સોહી રહેતી સર્વ એ ધન્યદર્શને.
ખીણો, કરાડો, ગિરિટોચ - સર્વે
ધોળા ધોળા શુભ્રતાનાં કુવારા
ઝીલી ઝીલી, ચાંદનીના સુંવાળા
રૂપશે જ્યાં પોહો જતાં જ નીકમાં;
ત્યારે મારી જારીમાં કે પધારીમાં
પડેયો પડેયો દેખો રહું જ પ્યારમાં;

તારી સંગે જગત જમતી કદપના ઢેરી ધારી
તન્દ્રાના તાર સાથે નયન નચવતી દેવની, હે! હુલારી ?

૪

દેવે! કેરી ફાંકડી, હે હુલારી ?
આત્મા કેરી તું પ્રતિષ્ઠા જ મારી
તારી હું ફે હાયકો એક જાણ્યો,
ગયો, ગયો તે નવ ક્યાંય જાણ્યો.
આ હું જરોની વચમાં રહીને
અનાથ શી એકલતા અહીંને,
હેયે, મહેંજો મારિયાં વજ્રતાળાં,
હહેવા ખીજે તું વિના ક્યાં જખાળા ?
તે અમૃતેથી ઉર આ પખાળ્યાં.
ત્યારે મારે જીવને જામે આશા
કેરી રહીતી ઉરને નિરાશા;
અનેક વટોળ ચડી ચડીને
લાંચું 'તું આ ચિત્ત આણું રહીને.

તારી કેવી લલ્યતા, જો અતભરા ?

એકાકીના ઉપર વરસી રનેહ સોજન્ય ધારા,
ઉત્કપોથી ઉમળી દુદય મહી બર્ષા તેજ કેરા અગારા.

૫

પૂરી થાતી એ તપસ્યા જણાય
માનું તેથી અંજળે પૂરી જાય
જરૂર ના છે સુજને સહારા
તણી હવે પ્રકૃતિ કે તમારા.
માર્ગ હશે એક નવીન તેજ
આવી વસ્યું છે, સુજને અંગે
સંસારની સર્વ વિદ'બધ્ધામાં
સીધીસીધું દોરી બાંધે સ્વતંત્ર.
શકે થવાઈ નહિ ક્યાંય ચિત્ત
રૂઝાયા છે કાળજીના ય જન્મ.
વિહાય તેથી લઈ હર્ષલેર
અદ્રિશુદ્ધાધી ફરતો જ ઘેર.
ગેદમોમાં ધારીને. ધન્યરૂપ

તું દેખાશે, પણ સ્મરી રહું અદ્રિશુરો જીવંત
સંસ્પર્શ પ્રાણપુષ્પો. મલકી મરકતી તેજધારા જીવંત.

૬

આ જિન્દગી છે પથમાં ઉતારો
ઘડી કરી, સર્વ પછી પમારો.
સંયોગ સાથેય વિયોગ દેશે
વિવાહ છૂપો લસતો જ ઘેરો.
વિમુદ્ધ એથી રડશે, ન પ્રાણ
તે કીધું છે હેયું મારું ય સુઝ.
આવી લાગ્યો આજ સંદેશ ગૂઢ,
આ હું ચાલ્યો વેરતો પ્રેમપુષ્પ.
ના ના હવે રાણવું કાંઈ બાકી
તેં આપેલું વેરતું સર્વ નક્કી.
વિગ્નેને ના લેખવાં ક્યાંય સ્વદ્ય

તુલે બંધો હૃદયમતના ધ્યેયનો આ પસારો,
ખેંચી બાંધું પ્રવાસે અખિલ જગતની સુદ્ધિનો એક આરો.

તો ઉઠી જાણ,
એ ચન્દ્રલેખા ! પગવાર દેખા
અદ્રિશીયે સોહી રૂઠે રમ્ય રેખા.

૫

ચેતનાનું અવતરણ

મૂળ સેષક : શ્રી નસિનીકાન્ત શુપ્ત
અનુવાદક : જયન્તીલાલ આચાર્ય

૨

ચાગળ આપણે જે એ અવતરણની વાત કહી તે ચેતનાનાં સાધારણ અથવા વ્યક્તિત્વ વગરનાં અવતરણની વાત થઈ. આ ઉપરાંત વળી ચેતનાનું એક વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ વાળું અવતરણ પણ છે. ચેતના કેવળ ચેતના નથી, પરંતુ સાથે સાથે ચિન્મય પુરુષ પણ છે.

ચેતનાની જે અધી શક્તિની ધારાઓ સત્તાના કે સૃષ્ટિના અનેક સ્તરોમાં કાર્ય કરે છે તે બધી કેવળ નિરાકાર નિરવયવ વ્યક્તિત્વ વગરની શક્તિની ધારાઓ નથી, પરંતુ સાકાર અવયવવાળી-સ્પૃશ્ય નહિ પણ સૂક્ષ્મ-વ્યક્તિત્વવાળી શક્તિ છે. આદિ મૂળ સત્ય, એટલે કે સમિચ્છાનંદ, કેવળ કોઈ એક તરવ નથી; તે વળી સમિચ્છાનંદમય અને સમિચ્છાનંદમયી છે. સત્-ચિત્-આનંદનું માત્ર સમષ્ટિ સ્વરૂપ સમિચ્છાનંદ નથી, તે છે પુરુષોત્તમ અને પરાશક્તિ, આવાશક્તિ. આ આવાશક્તિની પ્રગટાણો આવેગ છે સૃષ્ટિ કે આવિર્ભાવ; આ ઇચ્છાને પુરુષોત્તમની અનુમતિ, તેમનું અનુમોદન ધારણ કરી રહ્યું છે, સમર્થન કરી રહ્યું છે, અનુપ્રાસિત કરી રહ્યું છે, આદિ વ્યક્તિરૂપે થયાં ભગવાન અને ભગવતી, આદિપિતા અને આદિમાતા.

જેમ જેક તરફ ધપતી ચતિની ધારાથી સત્તા ખંડિત તેમ જ બહુલ થતી જાય છે, ચેતના કમણે શુપ્ત થતી કેન્દ્રે કેન્દ્રે અનન્યમુખી થતી જાય છે, તેમ વ્યક્તિરૂપ પણ સાથે સાથે શીમાબદ્ધ થતું ઘણું પામતું વિકૃત બનતું જાય છે. સર્વપ્રથમ છે પૂર્ણપુરુષ, પરમ વ્યક્તિ, એટલે કે ભગવાન અને ભગવતી. ત્યાર પછી છે વિજ્ઞાનમય બોહ, જ્યાં સૃષ્ટિના સત્ય સ્વરૂપનો પ્રથમ પ્રકાશ થાય છે, બહુતવનાં બીજનો આવિર્ભાવ થાય છે; જ્યાં એક બહુ હોવા છતાં પણ એક રહે છે અને બહુ બહુ હોવા છતાં એક હોય છે; જ્યાં પ્રત્યેકના અંતરમાં એકની સમગ્રતા સમાનભાવે અને સંપૂર્ણરૂપે વિવિધ રીતે પણ પ્રગટભાવે સક્રિય છે. આ વિજ્ઞાનમય બોહમાં વ્યક્તિનું મૂળ સ્વરૂપ, તેમનો આદિ પ્રથમ પ્રકાશ છે. આ થયાં ભગવાન અને ભગવતીનાં પોતાનાં ભિન્ન સ્વરૂપ કે વિષય, ભગવાનનાં જે ચતુર્બુદ્ધિ (વૈષ્ણવ શાસ્ત્ર પ્રમાણે શ્રી અરવિંદે તેમનાં નામ મહાવીર, બલરામ, પ્રભુજન અને અનિરુદ્ધ આપ્યાં છે) અને ભગવતીની જે ચતુર્શક્તિ (મહાશરી, મહાપ્રાદી, મહાસક્તી અને મહાસરસ્વતી) છે, તેમનું સ્વધામ કે કર્મભૂમિ કે પાદપીઠ બદા છે. ત્યાર પછી અધિમાનસ, આ અધિમાનસની જે અધિષ્ઠાત્રી વ્યક્તિશક્તિઓ છે તેને જ આપણે સામાન્ય રીતે દેવતા તરીકે જાણીએ છીએ. વૈદિક ઋષિઓએ કદાચ આ દેવતાઓનું જ સંધાન ગેજગ્યું હતું અને તેમની સાથે જ પોતાનો સાક્ષાત્ જીવંત સંબંધ રચાવી રાક્યા હતા. અહીં પણ, અધિમાનસના ઉત્તર સ્તરોનો મત્ર છે—

एकं सत् विश्वं बहुधा परन्ति

ભમિ યમે મહતરિધાનમહુઃ । (ઋ. વે. ૧-૧૬૪-૪૬)

બહોં પણ વિશ્વદેવતા એક જ દેવની અનેક દિશામૂર્તિ છે, એક જ દેવ સદસ્યોર્થ સદસપાદ છે. આમ છતાં દેવતાઓ ઠીક ઠીક પૃથક થયા છે, તેમણે પોતપોતાની વિશેષતા અને સ્વાતંત્ર્ય મેળવ્યાં છે, પૂજાઅર્ચનાનાં સ્તવસ્તુતિપદિ વગેરે રહ્યું થયાં છે. પુરોપના

વિદ્વાનેએ અને henothelism એટલે કે જે દેવતાની પૂજા થાય તે વખતે તે જ દેવતા સર્વપ્રધાન સર્વમય ગણાય, — કહ્યું છે. ત્યાર પછી મનોમય સ્વરૂપ આવતાં દેવકલ્પના એ વાગ્ય પાયા : સુર અને અસુર (પૌરાણિક દૃષ્ટિથી દેવ અને દાનવ). જેમણે પૂર્વની એકાત્મક કીર્ષ્ણતર ચેતનાની સ્મૃતિ ભળવી રાખી તે સુર ગણાયા; અને જેમણે તે સ્મૃતિને વાળી મૂકીને પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય, પોતાની સ્વેચ્છતા, પોતાનો અદ્વંદાર બહાર આપ્યા તે અસુર ગણાયા. એક કહેવાય અદિતિનાં સંતાન, બીજા દિતિનાં સંતાન. અદિતિ એટલે અખંડતા, અભિસ્રતા, અવિચ્છિન્નતા; દિતિ એટલે ખંડતા, વિચ્છિન્નતા.

બધા પ્રાચીન ધર્મોના ઇતિહાસોમાં આ તત્ત્વનો ઉલ્લેખ અનેક પ્રકારનાં રૂપો કે કાલ્પનાઓની પાછળ છુપાયેલો જણાય છે. પારસીઓના આદિમાન અને અરહમમહદ, યહૂદીઓના જિહોવા અને શયતાન, ખ્રીસ્તીઓનાં ઝાલિમ્પિયન અને ટાઇન, — આ બધા અદિતિ અને દિતિ, પ્રકાશ અને અપ્રકાશનાં જ દ્વંદ્વરૂપ થયાં. ગ્રીક ઇતિહાસમાં ટાઇટન પ્રોમેથિય (Prometheus) સ્વર્ગમાંથી મનુષ્યોની સેવા માટે અગ્નિ લાઇ આણ્યો એવી વાત આવે છે. યહૂદીઓ કહે છે કે આદિમનુષ્ય આદમ સ્વર્ગના ઉવાનમાં નિર્દોષ હતો, પરંતુ શયતાને તેને ગાનનું ફળ ખવરાવેલે પ્રથમ પાપનો સ્વાદ ગળાડ્યો. આ બધી ગાથાઓનો ભય આપણે ઉપર ચેતનાનું જે અવતરણ કે અવનતિ કહ્યું તે જ થયો. ઐકયાત્મક માન-સોતર રાજ્યમાંથી ખંડતાવાળા ગાનસમાં સત્તાનું, ચેતનાનું કમિક નિમજ્જન થયું, અને પરિણામે અદ્વંતો, અદ્વંતાનો આવિર્ભાવ થયો. અહીં આપણે સાંખ્યોનાં તત્ત્વોનો કમ પાદ કરવો જરૂરી છે : મહત્ તત્ત્વની પછી અદ્વંત. મહત્ એટલે સર્વબ્યાપક અખંડ ચેતના; આ ચેતના ત્યારે અદિતિ, સંકીર્ણ અને ઝાંઝુખી થાય ત્યારે જન્મે અદ્વંત.

મનનાં એકાંત નિરાજા રાજ્યમાં મનોમય દેવતાઓ રહેલ છે, એકમુખી એકરંગી દૃષ્ટિ, સિદ્ધાંત, સંપ્રદાયિક મત, — આ બધાનું મૂળ અહીં છે. આ પુરુષોનો પ્રકાર છે, પરંતુ તે સીમાબદ્ધ છે, પોતે પોતાને વીંટી રહ્યો છે. પ્રકાશની જે રેખાથી પોતે પ્રકાશિત છે તેને સર્વમયથી અજાગી ગણે છે. ત્યારે તે વિશ્વને એટલા મથે છે ત્યારે વિશ્વને ખેંચીને પોતાના વર્તુળમાં પૂટી રાખવા ઈચ્છે છે, પોતાને પ્રસારીને વિશ્વનું આલોક્ય પ્રાપ્ત કરતા નથી.

હવે ચેતના મનમાંથી પ્રાણમાં ઊતરી આવે છે. આ શરિરચળો નેગને આપણે અસુર કહીએ છીએ તેઓ આવેલા છે. આ બધા પ્રાણમય જીવો છે, મનના રાજ્યમાં મનના એકાંતી આત્મસર્વસ્વ ધર્મ અને છે. તેઓમાં છે અદ્વંતી પ્રતિષ્ઠા, પ્રતિપત્તિ, એકછત રાજ્ય.

ત્યારે ચેતના પ્રાણમાં ઊતરે છે ત્યારે તે વચરે માદ, વધારે આરજન, વધારે આત્મભોગપરાધન થાય છે. અદિતિનાં જે સત્તા કે પુરુષ કે વ્યક્તિનું ધાતર થાય છે, તેનું જે રૂપ પકડે છે તેમાંની એક મુખ્ય લેણીનું નામ રાક્ષસ છે. જો કે આ પ્રાણમય જગતમાં જ એક બીજા દિશાથી, ઠાઠ એક ઉચ્ચતર ગૃહતર સ્પર્શ અને પ્રસાવને પરિણામે, રસાનુભવનું સૌન્દર્યવિષ્ણનું એક હેતુ તૈયાર થાય છે જેને આપણે મધર્વસોલક કહીએ છીએ. મધ, રક્ષ, મધર્વ, કિનાર વગેરે પ્રાણજનનના ગુણ ગુણ રાજ્યના અધિવાસી છે.

ઉપર કહી તે પ્રાણત્વ ઉત્તરકલ્પની વાત થઈ. પ્રાણના અંધક અંધમાં ચેતના અહીં વધારે વિચિત્ર, સંકીર્ણ, મોઢામ્મજ અને તમસથી ઘેરાયેલી હોય છે. માનવની વ્યક્તિગત ચેતનામાં જે હાથલા, છુપ્પતા, ફૂટા, નિષ્કુરતા વગેરે જે કાંઈ દીન દીન નીચ મહિન કુશિલ જણાય છે તે અધર્મની બીજામુખિ અહીં છે. અહીંનાં અધિવાસી છે પિરામ, ગિન વગેરે. આથી પણ નીચે ન્યાં પ્રાણ જડને સ્પર્શે છે ત્યાં પણ તેને યોગ્ય જીવે કે વ્યક્તિ-રક્તા જણાય છે. જેવી તેમની ચેતના કુદ હોય છે તેવી તેમની ચક્તિ અને આકાર પણ

હુક હોય છે. પશ્ચિમમાં આ અર્ધાંત્રી નામ છે Gobbin, imp, elf, fairy, dryad, goblin, etc. આપણે સામાન્ય રીતે જ્યેને જડાભિમાની દેવતાઓ કહીએ છીએ તેમની ઉત્પત્તિ અને લીલાનું સ્થાન અહીં છે. જડની તદ્દન નિકટમાં એવી વ્યક્તિસત્તા હોય છે જેમનું આયુષ્ય થોડું દૂર છે. જેમનું જીવન જડની એક પ્રકારની સંજ્ઞા સામ્ય-વસ્થા પર નિર્ભર હોય છે. આ સામ્યવસ્થામાં સહેજ પશુ ફેરફાર થવાથી વ્યક્તિચેતના નાશ પામે છે. તેનું ઉપાદાન ભગ્નોને ચૂરો થઈ જાય છે. એટલે જડની દશામાં વ્યક્તિસત્તા જેવું કંઈ જ હોતું નથી.

ઉપર આપણે જોઈ ગયા કે વ્યક્તિચેતના, વ્યક્તિસત્તા અને વ્યક્તિરૂપ કેવી રીતે અવતર્યા. આ વ્યક્તિત્વ ક્રમશઃ ખંડિત થતું, સંકુચિત જનતું, સંકોર્ષ થતું અને સાથે સાથે આચ્છન્ન, ગાદ, ધન થતું ચાલ્યું હતું. ચેતના આમ થતાં અતિ જડમાં જેમ હુક થઈ ગઈ, તેમ વ્યક્તિત્વ પણ નષ્ટ થતું જડાણમાં ભળી ગયું.

ત્યાર પછી શરૂ થયું વિવર્તન, ચેતનાનું ક્રમિક રુકરુક. ચેતના જેમ જડમાંથી વિકસિત થવા લાગી, તેમ વ્યક્તિત્વ પણ એક નવી આકૃતિમાં, નવી પ્રકૃતિમાં ધડાકા લાગ્યું. વ્યક્તિત્વનો ક્રમિક વિકાસ તેમજ તેનું માતર એ સૃષ્ટિનું એક મુખ્ય સ્વરૂપ છે, સૃષ્ટિની સાધકતાનું તે એક અતરંગ અંતર છે, સૌથી મુખ્ય ઉપાદાન છે.

વ્યક્તિનો સ્વરૂપ કેવી રીતે બદલે? આપણે ઉપર જોઈ ગયા કે જડમાં વ્યક્તિત્વ નથી, —અરે, વ્યક્તિત્વ તો શું, પણ વ્યક્તિત્વ સૂક્ષ્મ નથી (પછી લાગે ને આધુનિક વિદ્યાન પરમાણુની સ્ફેરચલિની અને તેટલી વાતો કરે!) વ્યક્તિત્વનો મૂળ ધર્મ અને તેની વિશેષતા તેની એક પ્રકારની અખંડતા, સામાન્ય કોઈ આકાર છે. જેને નિરંતર ખંડિત કરી સકાય તે થયું જડ. પરંતુ વ્યક્તિને ખંડિત કરવાથી તેનું વ્યક્તિત્વ નષ્ટ થાય છે. (અહીં વ્યક્તિને મોટેભાગે અશ્વ શબ્દકે તત્ત્વોર્ણવત્, જેને વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે 'જેનો ભાગ કરી સકાય નહિ' એવા અર્થ થાય છે, તે જ્ઞાનમાં લેવા જરૂરી છે)

પ્રાણના આરંભથી વ્યક્તિનો આરંભ થાય છે. વ્યક્તિનો કેન્દ્રગત યુગ્મ સ્વકીયતા છે, અર્થાત્ પ્રત્યેક વ્યક્તિ એક એક વિશિષ્ટ સત્તા છે. પ્રત્યેકને પોતપોતાની આત્મચલગત છે, પ્રત્યેક આકારનો દર કે પાસેનાંની જોડે સંબંધ રચાય છે. પ્રત્યેક પોતાના અંતરમાંથી પ્રતિક્રિયા કરી શકે છે અને પોતપોતાની વિશિષ્ટ રીતે પોતાને પ્રગટ કરે છે. અલગતા, આ પ્રકારની વિશેષતા પ્રાણના આદિ સ્વરૂપમાં તેટલી સ્ફુટ કે સ્પષ્ટ થતી નથી જેટલી વિવર્તનની વધુ ઉચ્ચ સ્વસ્થામાં સ્ફુટ કે સ્પષ્ટ થાય છે. આ વ્યક્તિત્વ પ્રાણીમાં સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. આમ ઉચ્ચતર પ્રાણીજોગમાં વ્યક્તિત્વ સ્ફુટ થતાં છતાં વ્યક્તિત્વ કયાંય પ્રગટ્યું છે કે નહિ તે સંદેહવાળી વાત છે, વ્યક્તિત્વ માનવની વિશેષતા છે.

મનુષ્યના અવતાર સુધીમાં જે વ્યક્તિત્વ જન્મ્યું હતું અને ક્રમશઃ મુદ્દ થતું. આ બધું હતું તેનો ઉદ્દેશ એવું એક જોખનું તિવાર કરવાનો હતો જેમાં વ્યક્તિત્વ પોતાનો આધાર જમાવીને કાયમ કરી શકે. આ પ્રમાણે મનુષ્યનો સમુજાત અને સુસંઘટિત દેહ પણ પ્રકૃતિના સંજ્ઞા સમજના પ્રવાસના અને સાધનના પરિણામ રૂપે થયો છે. પરિપુષ્ટ દેહમાં પરિપુષ્ટ વ્યક્તિત્વ (અર્થાત્, માત્ર દેહ નહિ, પરંતુ દેહ, પ્રાણ અને મનનું એક વિશિષ્ટ સંગઠન) પ્રગટ્યું. આ પરિપુષ્ટ વ્યક્તિત્વમાં વ્યક્તિત્વનો આરંભ થયો. દેહને જો આપણે વ્યક્તિત્વનો આધાર ગણીએ તો વ્યક્તિત્વ વ્યક્તિત્વનો આધાર ગણાય. ત્યારે આ વ્યક્તિત્વ શું છે? એટલે કે આધારનું આધાર શું છે? અહીં આપણે ચેતનાના એક આગળના અવતરણની, એટલે અવતરણની વાત કરવી પડશે.

અનાજ, ફળ અને શાકભાજી

[આપણા આહારમાં તેમનું સ્થાન અને ઉપયોગિતા]

ડૉ. એન. એમ. શાહ એમએસસી., પીએચ. ડી.

આપણા દેશમાં વસતીનો મોટો ભાગ માંસાહારી નથી. કેવળ માંસાહારીને પણ વનસ્પતિમાંથી પેદા થયેલાં ખોરાક ચોટાં પજો લેવો પડે છે. શાકાહાર વિરુદ્ધ માંસાહારનો સ્વાસ્થ સામાન્ય દિલ્હીની દૃષ્ટિએ એક ધણો અગત્યનો અભિપ્રાય પ્રગટ છે. આ પ્રશ્ન પરત્વે જુદી જુદી ખાદ્ય-વસ્તુઓનું સંયોજન દિમાગત કરતાં મતો અને સંપ્રદાયો પુષ્કળ છે. પ્રથમ, એવા સુસ્ત શાકાહારીઓ પડ્યા છે કે જેઓ ઈંદાં, મગ્ગી કે માંસને ખોરાકમાં અકક્ષતા પણ નથી. એ ખાસ તેંધવા જેવું છે કે જાપાનમાં સુસ્ત ઈંદાં દ્વારા પણ તેના ખોરાકમાં લેવો નથી કારણકે તે પ્રાચીન છે. બીજું, યુરોપમાં શાકાહારીનો એક વર્ગ એવો છે કે જેને ઈંદાંનો વાંધો નથી પણ તે મગ્ગી અને માંસનો નિષેધ કરે છે. બીજાં તો આ વર્ગમાં મૂકી શકાય છેવટે, પ્રામાણિક શાકાહારીઓનો વર્ગ, આ વર્ગ ધાર્મિક માન્યતા, અંગત સ્વાદ કે સરવશ મુજબ ફેરફાર કરી જુદી જુદી જાતનાં માંસાહાર લે છે. ત્રીજા તરીકે, દિલ્હી માંસાહારી ખાતું માંસ નહીં લે : મુસલમાન સુરતના માંસને નહીં ખાંડે. વાંદાં અને દેશીં લેનારા ચીનો અને મલુબ-માંસ વિના જેને કોઈ પણ જાતનું માંસ ખાશે છે-આ બધાં આ વર્ગમાં મૂકી શકાય. અસંગત, મલુબ-માંસાહારી પણ તેના ખાસ વર્ગમાં આવે.

આ ખોરાકની પ્રચલીત અસરકારકતા સુદ્ધિપૂર્વક તપાસીએ તો, તથા અગત્યના મુદ્દા એમાં સમાયેલા છે કે પ્રથમ તો, પ્રાચીનતા; બીજું તેની વૈજ્ઞાનિક ખાતૂ, જેમાં ખોરાકની ઉપયોગિતાની તપાસનો સ્વાસ્થ પણ આવી જાય છે; અને ત્રીજું, આધિક દૃષ્ટિએ ખોરાકની ઉપયોગિતાનો મુદ્દાજલો. ત્રીજો સુતો એટલે ખોરાકની કિંમત અને ઉપયોગિતા તપાસતાં, એમાં જરા પણ શંકા નથી કે યુરોપમાં કે બીજા દેશોમાં મળતો માંસાહાર કયો મોંઘો હોય છે. કિંમતની દૃષ્ટિએ કે તોછ રીતે પણ ચીનીને સરખી શકતાં આપતો શાકાહાર માંસાહાર કરતાં દરેક રીતે બધારે સરતો અને તે દુરસ્તીદાયક છે. દિલ્હીમાં માંસાહારી ખોરાકને જગત્તો નિષ્ક્રમ ધણું છે. શાકાહાર એકો નિષ્ક્રમકરક અને હમેશાં સહેલાઈથી અને પ્રમાણમાં ધણી સરતી કિંમતે મળે છે અને ચીનીને મળતી શક્તિના દિશાને જરાય જિતરતો નથી. પશ્ચિમના દેશોમાં પુરવાર થયું છે કે માંસાહારથી અનેક દર્દો ફેલાય છે. માંસમાં આવેલા પચ્ચ નાઇટ્રોજનસંયોજન બાગ-પ્રોટીન મનુષ્યશરીરને ખૂબ અગત્યનાં છે. પણ દૂધ, જુદી જુદી દાળ, કોળા, વટાણા ઇત્યાદિ વસ્તુઓમાંથી પણ એટલું પ્રોટીન-પ્રમાણ મળી શકે છે જે વસ્તુ શાકાહારીની તરફેણમાં છે. વનસ્પતિના પ્રોટીન પચાવવા જરા મુશ્કેલ છે અને માંસાહારી ખોરાકમાં આવેલા પ્રોટીન જરા સહેલાઈથી પચી જાય છે. પરંતુ વનસ્પતિના ખોરાકને બરાબર ઉકાળીને કે બીજા ક્યાંય કરીને તેમાં રહેલ પ્રોટીન માંસાહારી ખોરાક જેટલું પચ્ય બનાવી શકાય. લગભગ વખતમાં વનસ્પતિના પ્રોટીન પર જર્મની પોતાનું લક્ષ્ય નમાવતું એવી તેંધ રૂઝવણીમાં મળી આવે છે. આ લેખમાં આપણા રોજિંદા ખોરાકમાં વપરાતી ચીજોનો વિચાર કર્યો છે.

આપણા દેશમાં મળતી નિરામિષ ખેતરોની ઓળેના મુખ્યત્વે ત્રણ વિભાગ કરી શકાય: (૧) અનાજ, કઠોળ અને તેની દાળ; (૨) શાકભાજી અને (૩) ફળ. આ સંબંધી વિશેષ વિચાર કરીએ.

અનાજ અને કઠોળ વિભાગ: આપણો દેશ એટલે બધો વિસ્તારમાં મોટો છે કે માત્ર સર અનાજ અને કઠોળ જુદા જુદા હોય છે. દાખલા તરીકે, બંગાળ અને મદ્રાસ પ્રદેશમાં વસતીની મુખ્ય ખેતરો મોખા છે. પંજાબમાં મોખા હોયે આપણા યોગ્ય દ્રવ્યો વસ્તુ હોય છે. ઘઉં અને કઠોળ-જેમાં પ્રાચીન ખૂબ હોય છે-તવંચર અને મરીચ સૌ કાંઈ પંજાબમાં સામાન્યતા: વાપરે છે. દક્ષિણ દિલ્હા બાગમાં મહાન વાતીએ માત્ર તહેવારના દિવસોમાં જ ખનાવાય છે. મદારાષ્ટ્ર અને તેની આજુબાજુના પ્રદેશમાં ઘઉંને બદલે વિશેષતા: જુવાર વપરાય છે. મૈસૂરમાં ડાંગી-બાજરીની એક જાત-વપરાય છે. ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં ઘઉં અને બાજરી સામાન્ય રીતે વપરાય છે. કાઠિયાવાડમાં બાજરી વિશેષતા: વપરાય છે. સુરત જિલ્લામાં જુવારની વપરાશ વિશેષ થાય છે. ગુજરાતી કુટુંબોમાં ઘણે દેશો મોખા ઝોસાની નાખવાની રીત હોય છે. બેસા રાધિકા મોખા ગમતા નથી. આ રિવાજ ખૂબ જ દાનિકારક છે કારણકે એથી મોખાનાં પૌષ્ટિક તત્ત્વો ફેંકી દેવામાં છે. મોખા-દુધેશાં બેસા રાધિકા ખાવા આરોગ્યની દૃષ્ટિએ દિર્ઘાવદ છે.

હિંદુસ્તાનના કેટલાક ભાગોમાં મહાઈ ખાવામાં આવે છે. હાલમાં બધે હમેશાં તવેર-દાળ, ચણા વગેરે કઠોળ ખેતરોમાં લેવાય છે. ઉપરાંત વટાણા, વાલ, અડદ, મસૂરની દાળ પણ વપરાય છે. આ ઓળેમાં અનાજ કરતાં વધારે પ્રમાણમાં પૌષ્ટિક તત્ત્વો આવેલાં છે. હિંદુસ્તાનના અમુક ભાગોમાં-લોકો કઠોળ વાવતા નથી અને પૂરતા પ્રમાણમાં ખાતીઓ ખાતા નથી. એટલે, શરીરને જોઈતાં પ્રાચીન મળી શકતાં નથી. અહીંનાં નાઈટ્રોજનવાળાં તત્ત્વો પુષ્કળ હોય છે. એમાંથી અમુક ભાગ જ શરીરને ઉપયોગી થાય છે. અડદ શરીરને ખૂબ મજબૂત બતાવે છે. અડદ વનસ્પતિ-આહારોને ખાંસ કરતાં પોષણની દૃષ્ટિએ જરાય જીતરતા નથી. મગ અને તેની દાળ પચવામાં સહેલો છે. પોષકો કે ઊંડેલી દાળ કરતાં આખી દાળ વધારે સારી છે. મગ બાજરી તેનું પાણી બાજરી માણસને પણ પચવાય છે. મગ પણ સહેલાઈથી પચી જાય છે.

શાકભાજી: શાકભાજીની બાજતમાં પણ અનાજના જેવી વિવિધતા પ્રવર્તે છે. બંગાળી ખીણના પ્રદેશોમાં અને પંજાબમાં કેટલાક સર્વોત્તમ અને સસ્તાં શાકભાજી પુષ્કળ થાય છે. વિભાવતમાં પણ આવાં સરસ શાકભાજી થતાં નથી. હિંદુસ્તાનના બીજા ભાગોમાં અને ખાંસ કરીને દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના પ્રદેશોમાં આવાં શાકભાજી પૈસા ખર્ચતાં પણ નથી મળી શકતાં. હિમાલયના ખીણપ્રદેશમાં અને કેટલાક અમલનાં દિવસ-રોજનામાં શાકભાજી વિસાસની વસ્તુ ગણાય છે. કારણકે નીચેના પ્રદેશોમાંથી ઉપર ચડાવીને ખૂબ આકરી કિંમતે તે વેચાય છે. મદારાષ્ટ્રના નિકાગિમાં અને દક્ષિણમાં મદ્રાસના પ્રાંતમાં પૈસા થતાં શાકભાજી દ્રવ્યો જાતનાં થાય છે અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનને સુખામયે તે મોંઘાં હોય છે. મુરોખમાં જટાટા સરતું અને સામાન્ય રેન્ડિંગ શાક ગણાય છે. હિંદુસ્તાનમાં જટાટા વિના કેટલાય મહિનાઓ સુધી ચલાવી લેવાય છે. આખા દેશમાં લગભગ બધેય ટમેટાં થાય છે. લીલાં પાંદડાવાળાં ભાજીમાં વિદ્યમાન 'એ', 'બી', અને 'સી' પુષ્કળ હોય છે. વિદ્યમાન 'સી' પર મરખીની અસર સહેલાઈથી થાય છે અને તેની ઉપયોગિતા નષ્ટ

થાય છે, એટલે રાખા વિનાના બાહ્યપાલાની પૌષ્ટિકતા ખૂબ છે એ સ્પષ્ટ છે. કાકડી, પાઈ શતાં ટમેટાં એમને એક ખાઈ કઠામ. શિયાળામાં મળતાં ફેટલાંક સાકમાણ એવાં કે મૂળા, મોઝરી વગેરે કામાં ખાઈ કઠામ.

વિટામીન ઉપરાંત લીલી બાહ્યમાં ખનીજ તત્ત્વોનાળા ક્યાર પુષ્કળ રહેલા છે. વિટામીન અને ખનીજ તત્ત્વોની વિપુલતાને લીધે અને તેમાં આવેલા પ્રોટીનની વિચિત્રતાને લીધે (જે કે તેનું પ્રમાણ જૂન હોય છે) મુખ્યત્વે અનાજમય ખોરાકમાં વધારાની વાનીઓ તરીકે બાહ્ય ખાવાની ખાસ જરૂર રહે છે. જેમ એકલા અનાજની- અનાવેલો ખોરાકની ખામીઓ-રવાસ્થ્યની દૃષ્ટિએ-ભારવાડની ભૂતિઓમાં ફૂપ અને તેમાંથી ખતાવેલ વસ્તુઓ સર્પને દૂર કરવામાં આવે છે, તેમ લીલી સાકમાણ લેવાથી ફેટલાંક, સંતોષામાં ખોરાકની અમુક ખામીઓ સુધારી શકાય છે. દાખલા તરીકે, એકલા ગોખાના ખોરાકની ખામીઓ પુષ્કળ બાહ્ય લેવાથી એટલે બાગે દૂર કરી શકાય છે. એટલે સમગ્રમાણ (well-balanced) ખોરાકની રચનામાં સાકમાણને અગત્યનું સ્થાન છે.

ફળો : હવે ફળો સંબંધી વિચાર કરીએ. દિમાસવતી ખીજીના પ્રદેશોમાં અને કાશ્મીરમાં ચીકાં અને ખાટાં સફરજન પુષ્કળ થાય છે. પણ એ પ્રદેશોમાં વ્યવહાર એટલે મુશ્કેલ છે અને ફેલવેની સગવડ એટલી ખેડકારીબરી છે કે અપાન અને અમેરિકાથી આવતાં થતાં સફરજન દેશકરમાં પુષ્કળ અને સારાં લેવાય છે.

જેમાં વાવેતર મુંબઈ અને અંગાળમાં પુષ્કળ થાય છે. પંચમ અને સંયુક્ત પ્રતિમાં જેમાં મોંઘાં મળે છે.

મધ્યપ્રાંત અને આસામની તારંગી આખા દેશમાં પ્રખ્યાત છે. નામપુરી સંતરાં-મોરાંની મશ્હૂર છે. પૂતાનાં લીલાં અંદર તાંબી વિચિત્રતા છે. મુંબઈ કીકાકા શિવાય ખીજ પ્રતિમાં તારંગ લીલાં અંદર મળતાં મુશ્કેલ છે. ઉપરાંત પોપૌ, જમકળ, દામ મુજરાત કાકિબાદમાં થાય છે. કાળી દામ એક મળાય છે.

જમ્મુકાશ્મીર, કાશ્મીર અને કુમ્હુ આખા હિંદુસ્તાને કાકા, ચીકુ, ખંદામ અને અખરોટ પૂરાં પાડે છે. મુજરાતમાં પણ સારાં ચીકુ થાય છે. નાસિકની લીલી કાકા પણ મુંબઈ અને આલુબાણ આવે છે.

ફળોમાં ફેરીનું સ્થાન વિચિત્ર છે. ફેરી સ્વાદિષ્ટ ફળ છે અને હિંદનાં જુદાં જુદાં પ્રતિમાં ફેરીની મોસમમાં એ સૌ કાઢને સમાપ્ત ફળ છે. ફેરીની અનેક ભૂતો થાય છે. 'હાકુલ' ઉત્તમ ફળ મળાય છે.

હિંદુસ્તાનની ફેલવેઓએ ફળની વ્યવહાર સંબંધો બહુ જ બોધું ખાન આપ્યું છે. ખાસ કીકાકા ક્યા તૈવાર ફેરીને ફળ બધે મોકલી કઠામ એવી સગવડ પડી ચોટી છે. જનતાને સાકમાણ ફળો સરતે બાગે મળી ક્રમે એવી મોઝવણ અને સગવડ કરવા વિશેષ ખ્યાન આપવાની જરૂર છે. આ પ્રમ પ્રબલકેષ તંદુરસ્તીની સાથે નિષ્ક્રિય સંબંધ ધરાવે છે. એ ખાસ યાદ રાખવું એમ છે કે સાકમાણ અને ફળ સમગ્રમાણ ખોરાકની રચનામાં ખૂબ અગત્યનો ફિરકો થાય છે. આપણી પ્રગતી તંદુરસ્તીનું પોરણ એકે સાવના મારે આ પ્રમ ખાસ અગત્યનો છે.

ફળની વિશેષ પૌષ્ટિકતા તેમાં આવેલ વિટામીન 'સી'ના પુષ્કળ પ્રમાણને આધારી છે. ઉપરાંત ફળોમાં ખનીજ તત્ત્વો રોલ છે. જુદાં જુદાં ફળોમાં વિટામીન 'સી' એક જ પ્રમાણમાં

હોતું નથી. લીલ્હની જાતનાં ફળોમાં જેવાં કે લીંચું, મોઢાંબી, સંતરામાં વિટામીન 'સી' પુષ્કળ પ્રમાણમાં હોય છે. વિટામીન 'સી'ને લીધે ટમેટાં પણ ખૂબ કિંમતી ફળમાં ગણી શકાય. અહીંયાં આમળાંતો ખાસ ઉલ્લેખ મેલે પડે છે. તંદુરસ્તી માટે આમળાંત સરસ છે. જે નારંગીમાં હોય તેટલા પ્રમાણમાં એક નાના આમળાંતમાં વિટામીન 'સી' હોય છે. ઉપરનાં ફળોના મુકાબલે દ્રાક્ષમાં વિટામીન 'સી' ઓછું હોય છે. ખોરાકમાં આ વિટામીનના અભાવે રક્તપિત (scurvy) નામનું દર્દ થાય છે. આ દર્દ જેમ જેમ વધતું જાય છે તેમ તેમ શરીરના કોષપિણ લાગમમાંથી લોહી નીકળે છે અને સખત દર્દ થાય છે; પેદાં સૂકી જાય છે અને દાંત ટીલા થઈ જાય છે; નાનાં બાળકોમાં હાકકળિ ગંભીર લુકસાન થાય છે. ખોરાકમાં સખત નિયમન કરવાથી દરમ્ય રક્તપિત (florid scurvy) થાય છે; પણ એવો પુરાવો છે કે એના પ્રમાણમાં વિટામીન સી લેવાથી સામાન્ય તંદુરસ્તીમાં ફેર પડે છે; આનું કારણ સહેલાણીથી સોપી ચકાતું નથી.

વિટામીન સી ખેરમાંથી એકદમ નજીક થાય છે, એટલે ફળોના મુરબા અને જોલી બીજોમાં આ વિટામીન યથાવત્ હોય છે. છતાં આના સામગ્રી રાખેલા ફળની પૌષ્ટિકતા તેમાં આવેલા અન્યોજ દ્વારાને આભારી હોય એ સંભવિત છે.

નારંગીમાં ક્લોરોફિલ (Chlorophyll) દ્વારા અને દ્રાક્ષમાં લોહના દ્વારા પુષ્કળ હોય છે. સામાન્યતઃ ફળ લેવાથી શરીરને અન્યોજ દ્વારાનાં તરત્તે મળી રહે છે એ ફળાદારની ખાસ ઉપયોગિતા છે. પીળા રંગનાં ફળ જેવાં કે નારંગી ટમેટાં ઇત્યાદિ વિટામીન 'એ' મેળવવામાં શરીરને ઉપયોગી થાય છે, કારણકે તેમાં રહેલા કેરાટીન નામના પદાર્થનું વિટામીન 'એ'માં સંદર્ભ રૂપાંતર થાય છે.

એ નવાઈની વાત છે કે હિંદુસ્તાનમાં પાકતાં જુદાં જુદાં ધનધાન્યને લગતી માહિતી બરાબર મળી શકતી નથી. આ ખોરાકની બીજોમાં આવેલ પ્રોટીન, તેનું પૌષ્ટિક પ્રમાણ ઇત્યાદિ સંબંધી શોધખોળનું કામ ખાસ કરીને પંરદેશી વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓએ કરેલ છે. હવે આ દિશામાં આપણા દેશમાં ખૂબ ખ્યાન આપનારા આવે છે. એ ખાસ તેમનું જોઈએ કે છેલ્લાં થોડાં વર્ષો થયાં હિંદુસ્તાનમાં વપરાતી ખાદ્ય બીજોને લગતી શોધખોળ સારા પાયા પર આવી છે.

ગુજરાતીઓની સામાન્ય તંદુરસ્તી મુજબલે મહત્તી ઊતરતી છે. ખાસ કરીને બીજોનું આરોગ્ય તબલુ પડતું છે. આમાં ખોરાકની ખામીઓ ખાસ કારણભૂત છે. આપણા ગુજરાતી ખોરાકમાંની મુખ્ય ખામીઓ આ પ્રમાણે ગણવી શકાય : (૧) કેવળ પ્રોટીન જોડતું લેવાય છે; (૨) પ્રોટીન પ્રોટીનનું પ્રમાણ જોડતું છે; (૩) વિટામીન 'એ' પણ જોડતું લેવાય છે; (૪) ચરબીવાળા પદાર્થો જેવાં કે ઘી તેલ જોડતું તેના કરતાં વધારે ખવાય છે; અને (૫) શરીરને નિષ્ક્રિય તેના પ્રમાણમાં આહાર થોડો લેવાય છે. ગુજરાતી મધ્યમ વર્ગની પ્રજાએ બાંધો, કામકાજ અને રહેણીકરણી જેવાં હવે ગ્રામ જેટલું પ્રોટીન રાજ મળે અને તેમાં ૨૦ ગ્રામ જેટલું પ્રોટીન પ્રોટીન મળે તે પણ સારું કહેવાય. તેને બદલે હાલમાં ફક્ત ૫૦-૬૦ ગ્રામ જેટલું જ પ્રોટીન મળે છે અને તેમાં પ્રોટીન પ્રોટીનને લાગ્ય માત્ર ૭-૧૦ ગ્રામ કરતાં વધારે નથી (૧ ગ્રામ = ૧૫.૫ મેગ; ૧ પૌંડ = ૪૫૪ ગ્રામ). હાલમાં, ખોરાકમાં મુખ્ય પ્રોત્ત તરત્તેની ઊંચું છે. આથી જ સંસ્કૃત અને સુદૃઢ શરીરવાળાં ગુજરાતીઓની સંખ્યા ઓછી રહે છે.

આપણા યોગાદર્શી બીજી મોટી જીજ્ઞાસુ વિદ્યામીન એવી છે. આ જીજ્ઞાસુને કીધે બે જાતની જ્ઞાનિ થાય છે : (૧) સરીરની વૃદ્ધિ બરાબર થતી નથી; (૨) સરીર-સજેબમ જેવા ગોળી રંગોમાંથી બચવાની શક્તિ કમી થઈ જાય છે, એટલે સાધારણ નિષ્કર્ષ અને ર્દની સામાન્ય દુરિયદો વધી પડે છે. આથી સખત કામ કરવાના પદ્ધતિ યુગ્મસતીએ આજીવન પરી યજ્ઞતા નથી. કોઈકીવર તેજ મા સાકેલીવર તેજ લેવાથી વિદ્યામીન એવી જીજ્ઞાસુ મટાડી શકાય.

પૈસા વધારે ખર્ચવાથી અને સારી સ્થિતિમાં રહેવાથી સારો યોગાદર્શી શકાય છે એવું નથી. પૈસાદાર કુટુંબોમાં એવી તંદુરસ્તીવાળા ગણાયેા વધારે સંખ્યામાં મળી આવે છે.

આ રિશ્તિ સુધારવા આપણા યોગાદર્શી દેરફાર કરવાની જરૂર છે. પોતાની આયત્ના પ્રમાણમાં પૌષ્ટિક તત્ત્વોવાળા યોગાદર્શી મળે એવી યોગલક્ષ્ય કરવી જોઈએ. માત્ર જીજ્ઞાસુ રચાઈ વસ્તુઓનો ખર્ચ એટલો કરી દૂધ, ફળ ઇત્યાદિ યોગાદર્શી લેવાય એવી યોગલક્ષ્ય કરવી જોઈએ. ટુંકમાં, તંદુરસ્તીનો આધાર આપણા યોગાદર્શી પર રહેલો છે એટલે યોગાદર્શી યોગાદર્શી દેરકે તત્ત્વ જોઈતા પ્રમાણમાં સરીરને મળી રહે એવા યોગાદર્શી દરરોજ મળે એ જોઈતું તે દેરકની ફરજ છે. ભવિષ્યની પ્રજાની તંદુરસ્તી ખાતર આ દિશામાં તત્કાળ પગલાં ભરવાની જરૂર છે.

નેરોલની

લગર ટાપ

શાહી

ફાઉન્ટન પેનના

તથા

બહુ બ્લેક ખાટલા

વાપરે.

ધી નેરોલ એજન્સી

વજુ દરવાજા-અમદાવાદ.

બિ-સ : કાલુપુર દરવાજા બહાર, ગાંધીની લાઇનમાં.

શ્રી. ગોવિંદભાઈ અમીનનાં પુસ્તકો

સરસ નાટકો : સુંદર નવલિકાઓ : શકવર્તી નવલકથા

નાટકો

વાર્તાઓ

નવલકથા

રેડિયમ

રંગનાં ચટકાં

બે મિત્રો

દ્રવ્યવ્યક

પ્રીતિ આજ્ઞા

પ્રીતિ આજ્ઞા

વેલુનાથ

તૈયાર થાય છે

તૈયાર થાય છે

ત્રિપુરી

: પ્રાપ્તિસ્થાન :

આર. આર. શેઠની કંપની : સુંબઈ-૨

જાણી જોઈં તેા દીકો, વાળેલો દાંડ સામટો;
કિમતી પુસ્તકો કોરી, ખાપેલાં ખતથી બધાં.

રહ્યાં અસંખ્યા પહેલ ગોઠવ્યાં

હતાં અગાઉ, દવલાં સ્થળચેલાં
છતાં સુરક્ષાર્થ પૂરાઈ પિંજરે

હતાં હજારો અવમાનનાં મર્ચાં-
બળી બળી, બંધન-આવર્યાં બધાં

પૂરાં ખીડતાં પ્રતિ-પ્રીત માનુષી
અપૂર્ણ મૂર્તિ સમ ભગ્નમંદિરે

ગૂંઠે હતાં ચોલન-સાજ દે પૂર્ણ.

જમી હતી જખ્ખર જોરશોરથી

વસાહતો ત્યાં વગદાર વેગે

ફેંચ્યાં હતાં યુગ્ય યુખાર્થે છવ્વનાં

ફૂલી હતી વેલ-રહેલ વંચની.

કંસારી, ઉંઠરો, વાંઠા : સંપે જાંપે જુએજુએ
દોહાલી જિંઠળી કેરા, દહાવા લેતાં હતાં ત્યહીં.

અર્થાં ટપોટપ વીખેરવેર સહુ
સવાત યોધાકુંડ યિદ્ધ નાસી,

પેડી રહ્યાં બે નવ અર્થકો ત્યહીં
અપંગ તાલન કુમળાં કલેવરે

મીચેલ આંગે કરતાં જતાં તિથો
ચિહ્નતાટ પૂરું સમજ્યાં વિના કંઈ

દટાયલાં અમ્મણ-પુસ્તકોની નવીન
આવૃત્તિ સ મી-પ યા રો.

ઠહું બધું સાદું સમારતાં જઈ
જુડી વળી આપટી પૂપિયું ધરી

તથા મૂઢી હામર ગોળિયો અને
વળી બધાં પુસ્તક ગોઠવ્યાં ફરી.

“અહો ! ગતિ લેખકવૃંદ એ બધા
મર્યાદાની ” નવ કલ્પનાબર્યો

રમાહતો પૂંછડિયે ટિંગાડી યિદ્ધ-
નવા પુસ્તક-સામકાર યુ. !

ચાં મા સા માં આ રોગ્ય
જળ વવા !

ચામડીનાં દર્દો - લોહી ઓગાડ માટે

રક્ત-દોષાંતક

સર્વોત્તમ મિશ્રણ છે.

મળશુદ્ધિ દ્વારા પાચનશક્તિ વધારે છે ;
લોહી સુધારી ચામડીનાં દર્દો દૂર કરે છે ;

ગરમીની સીઝનમાં
હંડકાથી ખીણું

નિહાર

સ્વાદિષ્ટ
સુખધૂર અને
શીતળ

ઉચ્ચતમ દ્રવ્યો અને વનસ્પતિમાંથી રાસાયણ રીતે
તૈયાર કરેલું : વિખ્યાત ખુશખોદાર હેર એજન્સ

કુલ

મગજની શાંતિ આપે છે.
અને વાળ વધારે છે.
ગરમીમાં હંડક આપે છે.

આયુર્વેદાશ્રમ ફાર્માસી લિ. ની ખાસ યત્નાવેશ.

મળવાનાં સ્થળ : ચંદુલાલ પ્રેમચંદ દવાયાત્રા, ત્રણ દરવાજા, અમદાવાદ.
ચ. પી. શિવદત્તની કું., વરોહરા.
હરીશંકર દેવશંકર શુક્લ, ઉમરેઠ.
ગોદુનલાલ પ્રભુરાય શંકર, ધંધુકા.

ગુજરાતના સોલ એજન્ટ : ભારતીય ઉદ્યોગ પ્રચાર કાર્યાલય, ૧૪, બાલકર લેન, જુએમર, મુંબઈ ૨

શ્રીમતી સરોજિની નાયડુ

[જીવન અને કવન]

દ્રુજીવનને જેતકી એમ. એ., બી. ડી.

૧

ચમોકેટાબર માસમાં જ્યપુરમાં દિંદના સાહિત્યનાં પંખીઓ P. E. N.ના (Poets-કવિઓ, Essayists-નિબંધકારો અને Novelists ઉપનાસકારો) ઉપક્રમનીએ ભરાનાર સાહિત્યમેળામાં તેમના વિવિધ સુરોથી ક્ષરણ કરશે અને તેમનું પ્રમુખસ્થાન દિંદનાં જીવજીવંતું બિરુદ માગેલ શ્રીમતી સરોજિની નાયડુ સેશે અને મહાં વર્ષોનાદ ગાંધીજીના જન્મ નીચે મહાસભાવાદી રાજકારણમાં આઝાદીપ્રેમી પાંચોથી ફક્કાટ કરતું એ પંખી પોતાની મધુર કાવ્યમય વાણીના સંગીતમય સૂરા રેલાવશે. શ્રીમતી સરોજિની અદ્યુત વક્તૃત્વ ધરાવનાર અગ્રગણ્ય મહાસભાવાદી તેની છે અને એમનાં વ્યક્તિત્વ પાછળ રહેલ કવિહૃદયને આપણે લગભગ ભૂલી ગયાં છીએ. કેટલાક મહિનાઓ પહેલાં જ તેમનાં અંગ્રેજી કાવ્યોના જુદા સંગ્રહો એક સંગ્રહમાં *The Scattered Flame* નામે પ્રસિદ્ધ થયા છે. તે કવિ છે એમ જાણવા છતાં આપણે તેમનાં કવનનો આસ્વાદ પૂર્ણ રસપૂર્વક લાગ્યે જ માણ્યો છે. તેમનાં કાવ્યશીલ જીવન અને પ્રેરણાદાયી વ્યક્તિત્વની સમીક્ષા કરી આપણે એ જીવજીવંતનાં જાનની રસમચ્છાં કરીશું.

શ્રીમતી સરોજિનીએ યુરપ, અમેરિકા અને આફ્રિકાના અવાસ દરમિયાન કરેલાં બાપણે તથા તેમનાં અંગ્રેજી કાવ્યો દ્વારા પરદેશમાં પણ કીર્તિ સંપાદન કરેલી છે. ૧૯૨૫માં તેમણે હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાનું પ્રમુખપદ સંભાળ્યું હતું. ૧૯૩૦, ૧૯૩૨, ૧૯૪૦ અને ૧૯૪૨માં હિંદી આઝાદીની લડતમાં સક્રિય ભાગ લઈ તેમણે જીલ્લાવાસ કરવાની દિંમત પણ ખતાવી હતી. હિંદુ સ્વાતંત્ર્યની લડત, હિંદુ મુસ્લીમ ઐક્ય અને સોશિયાલ ડમ્કો માટે આ વીર નારી જે અચાગ પ્રયત્નો કરી રહી છે, તે ખરખર હિંદી જીજ્ઞાસે માટે ગૌરવ સાથે પ્રેરણા અનુભવી, જીવનભરિ કાળે સતત કાર્યરત રહેવાનો એક અસુભાગ્ય પદાર્થપાદ છે.

સરોજિની નાયડુએ દિંદના રાજકારણમાં અંતર્યામી તે પહેલાં, તેમણે સુંદર અંગ્રેજી કાવ્યો લખી, અંગ્રેજી કાવ્યોમાં હિંદી હૃદયની સૌરભ રહી, પરદેશી વાચકોને પોતાના મંજુલ રવે મુગ્ધ કર્યાં હતાં. ૧૯૧૭થી રાજકારણમાં જ પોતાનું જીવનભયેષ માની તેમણે પોતાની કાવ્યપ્રવૃત્તિને સિધ્ધિ કરી, તર્લપિ તેમનું હૃદય તો સંવેદનશીલ કવિનું જ રહ્યું છે. તેમના પહેલાં કુમારી તરુ હતે અંગ્રેજી કાવ્યો અને ફ્રેંચ કાવ્યોના અંગ્રેજી અનુવાદોથી અંગ્રેજોનું ધ્યાન એટલું દર્શાવેલું હતું, જેણે ૧૯૨૨માં ૧૯૨૭માં દિંદે ૨૨ વર્ષની દૃઢ નિઃશ્ચિંતામાં જ આ કાવ્યકલિકા પ્રદુર્લભ જનતા પહેલાં જ મુરઝાઇ ગઇ. તરુ હતતાં કાવ્યોમાં મૃદુતા છે, શાશ્વત છે, છતાં ક્યાય છે અને તેમાં એકલચાયા દૃઢ કરુણ જીવનની અંખી ચામ છે. પણ તેના જે એક ફ્રેંચ કાવ્યના અનુવાદ દ્વારા, કહીએ તો:

"Thus dies and leaves behind no trace

"A bird-song in the leafy wood;

"Thus melts a sweet smile on a face."

“આ રીતે જ ગીતકાંથી વનમાં પાછળ ઠાપ ચિહ્ન મૂક્યા વિના જ મૃત્યુ પામે છે; આ રીતે જ મુખ પર મધુર સ્મિત ઓસરી જાય છે.” સરોજિની નામક તરુ હતું કાંઈ પૂરું કરવા જ નજી પ્રજા પાસેથી નવીન સક્રિય મેળની આવ્યાં નહિ હોય ?

શિશુ દેરાબાઈમાં ૧૭મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૭૯ને દિને ડૉ. અધીરનાથ ચટ્ટોપાધ્યાયની પત્ની વરદાસદેવીએ સરોજિનીને જન્મ આપ્યો હતો. ડૉ. અધીરનાથે એકિન્નબર્ગ વિદ્યા-પીઠની વિજ્ઞાનની ઉપાધિ મેળવી હતી અને એક્સટર તથા હોપ ઇનામો મેળવ્યાં હતાં. હિંદુ આની તેમજ હેરાબાઈમાં નિઝામ હોલેજ રચાવી. સરોજિનીએ પિતાને આપેલ અંગ્લિ જ તેમનું વ્યક્તિત્વ દર્શાવે છે :

“Farewell! Farewell! O brave and tender sage,
Selfless, serene, untroubled, unbeguiled
By trivial snares of grief and greed or rage,< -
O splendid dreamer in a dreamless age
Whose deep alchemic vision reconciled
Time's changing message with the undistilled
Calm wisdom of the Vedic heritage.”

આ શિશુનું પિતા ને પુત્રી સરોજિનીને વૈજ્ઞાનિક શિશુનું આપવાની પ્રિયતા હતી. તેમજ સરોજિની માટે અવધનમાં એક અંગ્રેજ અને એક ફ્રેંચ મર્નેસ રાખી હતી. તેના માટે જુદો ખંડ, પ્રસ્થાપન વગેરેની સંપૂર્ણ સજ્જતવારી તૈયારીઓ કરી હતી. અધીર-નાથ અને તેમના પત્ની બંન્નાળી બેલતા, પણ બાળકો ઉદ્ધે બેલતા. સરોજિની ફારસી બાષા બાણી ૧૨ વર્ષની વયે જ મદ્રાસની મેટ્રિક પાસ થઈ હતી. બેલી, પાઉનિંગ અને રેનિસન તેના પ્રિય કવિઓ હતા.

તે અગિયાર વર્ષની હતી ત્યારે એક દિવસ તેને બીજગણિતનો હાખલો ખૂબ મંજૂ-વતો હતો. પણ એકાએક ગણિતને બદલે એક કાવ્ય લખાયું અને ત્યારથી તેની કવિ તરીકે શરૂઆત થઈ. તે વર્ષની ઉંમર તેણે વોલ્ટર સ્કોટના કાવ્ય *The Lady of the Lake*ના અનુકરણમાં ૭ દિવસમાં ૧૩૦૦ પંક્તિઓનું કાવ્ય લખ્યું અને તેની મિત્રાસીમાં પ્રગટને ૨૫ઈ કરવાનો પ્રતિજ્ઞ કરનાર મદ્રાસને ચોથવા ૨૦૦૦ પંક્તિનું નાટક લખ્યું ! ૧૪થી ૧૬ની ઉંમરમાં તેણે ષણ્ડ વાંચી નાખ્યું હતું, એક નવલકથા લખી હતી અને ષણ્ડી મોટી નૌવપોથીઓ લખી હતી. ૧૮૯૫માં તેના Meher-Mineer નામના અંગ્રેજીમાં લખેલા ફારસી નાટકની છપાવેલી પ્રત નિઝામને જેટ આપવામાં આવી અને તેના પ્રવાસથી ખુશ થઈ નિઝામે તેને વર્ષે ૩૦૦ પૌંડની સિન્ડિકેટ અને પ્રથમ વર્ગની ટિકિટ કઢાવી છઠ્ઠે મોકલી. પંદર વર્ષની વયે તે ડૉ. નાથુના ગ્રેમમાં પડી અને પાછળથી ૧૮૯૮માં ફિસેન્ગરમાં તેમની સાથે લગ્ન કર્યાં. વરવધૂની માતિના બેઠને કારણે અને પક્ષો તરફથી ખૂબ વિરોધ થયો હતો.

છઠ્ઠાંમાં તે ગિસ બેનિંગની ડખરેશ નીચે રહેતી હતી. અહીં તેને સર. એડમન્ડ ગોસે નામના બહુતા અંગ્રેજ લેખક અને વિવેચક સાથે પરિચય થયો. કેમ્બ્રિજની કોઈ પણ કોલેજમાં ૧૮ વર્ષની નીચેનાતે હાખલ કરવામાં આવતાં નહિ, તેથી ૧૬ વર્ષની સરોજિનીને લંડનમાં મોટા વખત કિંગ્સ કોલેજમાં અભ્યાસ કરવો પડ્યો. પછી તે

કોમ્પ્યુટમાં ગિલ્ટન કોલેજમાં દાખલ થયું, પણ તેને ત્યાંના જીવન અને ચિરસ્તે કંટાળા આપ્યો અને થોડાક મહિનાઓમાં તે મારી પડી. તેણે ૧૮૯૭માં સ્વીટ્ઝર્લેન્ડ અને ઇટાલીમાં પ્રવાસ કર્યો. સ્વીટ્ઝર્લેન્ડના મતેલર, રમણીય પ્રકૃતિસૌંદર્યે તેના દેશની વીણાની વાણી જગાડી અને ઇટાલીનાં સુષ્ટિસૌંદર્ય અને હાલ્તે એન્જેલોનાં કાવ્યો અને વિદ્યા તથા મેક્ઝિની અને ગેરીબાલ્ડીની દેશદાઝની લાવનાઓ, કાવ્યોદ્યો વ્યક્ત થવા લાગી. લંડનમાં તે એડમન્ડ ગોસેના કુટુંબમાં ખૂબ દળી ગઈ હતી અને તેમની આગળ તેણે ચેતાનાં કાવ્યોનો થોડો ૨૨૮ કર્યો. એડમન્ડ ગોસેએ તેને સાચી સલાહ આપી: એ કાવ્યોને ક્યારાની ટોપલીમાં પધરાવવા સૂચ્યું! તેમણે કહ્યું છે: ‘સરોજિનીએ મને આપેલાં કાવ્યો ૨૨નામાં, વ્યવસ્થા અને જોડિની આખતમાં શુદ્ધ હતાં, પણ તેમાં જરાયે વ્યક્તિત્વ ન હતું. તે પાશ્ચાત્ય લાક્ષણી અને કલ્પનાથી તરબોળ હતાં અને ટેનિસન તેમજ શેલીની યાદ આપતાં.’ તેમને તો જાણવા હતાં-‘દિ’દનું’ હૈયું અને તેના ધર્મના સિદ્ધાંતો, તત્ત્વજ્ઞાન, મંદિરો અને દરજો અને તેમાં ધમકતી જોડિની અને ચમકતા રંગોને કલ્પનાથી સજ્જ રીતે અસંખ્યનાર દિ’દી કવિની પ્રતિભા. આ સલાહ સરોજિનીએ માન્ય રાખી અને આ સેનાના સોપાનદર્શકને તેમણે ચેતાને પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ *The Golden Threshold* (૧૯૦૫) અર્પણ કર્યો. આ કાવ્યોને ગિલ્ટન બોનોએ ‘શુદ્ધ સુવર્ણનાં કાવ્યો’ કહ્યાં છે. અને ‘ધ ટાઈમ્સ’ તેની આલોચના કરતાં સખ્યું છે: “Her poetry seems to sing itself as if her swift thoughts and strong emotions sprang into lyrics themselves.—તેણે કવન જાણે તેના ગતિમય વિચારો અને તીવ્ર લાગણીઓ જાતે જ જોડિનીતેમાં ફૂટી નીકળ્યાં હોય તેમ માપ છે.” સાચું સુંદર કાવ્યતત્ત્વે, અનોખા વ્યક્તિત્વે અને પૂર્વનાં ભદુર્ધ આત્માએ આ કાવ્યોને સરોજિનીની પ્રથમ યશસ્વી રૂપ બનાવ્યાં. તે અલ્પ સમયમાં જ પ્રખ્યાત કાવ્યવૈજ્ઞાનિક બની ગઈ. ૧૯૧૨માં *The Bird of Time*—‘કાળપંખી’ નામે કાવ્યસંગ્રહે અને ૧૯૧૭માં *The Broken Wing*—‘તૂટેલી પંખી’ ના સંગ્રહે તેની કૃતિમાં વધારો કર્યો. ‘કાળપંખી’માં મુગ્ધત્વના આનંદની જગ્યા ગંભીર સંગીતે લીધી છે અને છેલ્લા સંગ્રહમાં ‘નિમિત્ત હેતુ અનુભવને કલ્પના દારા છુટી સમૃદ્ધ સંગીત અને લાવણ્ય દારા વ્યક્ત થાય છે.’ તેના આત્મા દિ’દની મૂળ લાગણીઓને સંગ્રહિ છે અને તેનાં કાવ્યો એવાં જીવનજનક છે કે પૂર્વનાં તિમિર પ્રદેશ પર કાંઈ અગાધારી કે ઇતિહાસકાર પાડે એવો પ્રકાશ પાડે છે. ગોસે તે વિશે કહે છે: “They have the astonishing advantage of approaching the task of interpretation from inside the magic circle, although armed with a technical skill that has been cultivated with devotion outside of it.—કદમાં કદાચ ટીકાકાર પણ તેમાં ખામી શોધે એવું હવે કાંઈ રહ્યું નથી.”

શ્રીમતી સરોજિનીનું ડૉ. એમ. ગોવિંદરાજુલુ સાથેનું રાગપત્ય જીવન સરોજિનીની નાનુંક તમિષત અંગેની નાની જિમારીઓ બાદ કરતાં સુખી હતું. તેમણે ૧૯૦૪માં આર્થર સ્પેમોન્સને પત્રમાં લખ્યું છે:

“તમે જાણો છો મારી હવામાં ફેલાયેલું સુંદર કાવ્યો તરી રહ્યાં છે; અને ને દેવો કૃપા કરશે તો હું મારા આત્માની જગત ફેંકી તેમને આ વર્ષે કાપી લઈશ. જો દેવો કૃપા

રે અને મને જેના સ્વાસ્થ્ય અશે તેા. મારા જીવનને રા'પૂર્ણ જનાવવા માટે બાદથી જ
જરૂર છે, કારણ શેલીએ વધુ'વેલું 'આનંદનું ચેતન' મારા નાનકડા પદમાં જ વસે છે,
માગમાં પંખીઓનાં મીતેા વર્ષા છે અને લાંબી કમાનદાર પરમાળમાં આજકાનાં.

સરોજિની બે પુત્રો અને બે પુત્રીઓની માતા થયાં છે.

સરોજિનીનું ધર એટલે સુખ, સમયક અને સૌંદર્યના આનંદનો સમન્વય. સુંદર
પદ્મો, કલાત્મક ચેતરજીઓ, ફૂલો અને ચિત્રો સાથે આરામદાયક રાતરચિત્તું તેમની
સંસ્કૃતિની સાખ પૂરે છે. સરોજિનીના સંવાણજીમાં પશુ રસ અને ચતુરાઈ વારંવાર
ઠાકિયાં કરી આનંદના વાતાવરણને ઉત્તેજિત રાખે છે. તેઓ આદર્શ પત્ની અને માતા છે.

રાજકારણમાં પાયાં પહેલાં સરોજિની જરૂર પડે રાષ્ટ્રીય અને સામાજિક કાર્યમાં
રસપૂર્વક ભાગ લેતાં. ગોખલેએ તેમને દેશસેવા અને રાષ્ટ્રીય રાજકારણમાં ભાગ લેવા પ્રેર્યાં.
એક સાંજે ગોખલેએ તેમને કહ્યું :

"Stand here with me, with the stars and hills for witness, and
in their presence consecrate your life and your talent, your song
and your speech, your thought and your dream to the Motherland.
O poet, see visions from the hill-tops and spread abroad the mes-
sage of hope to the toilers in the valleys.—મારી સાથે જ્યાં જ્યાં રહી આ
તારાઓ અને ટેકરીઓની દાગરીમાં-સાહીમાં, તમારા જીવન અને જુદિને, મીત અને
વાણીને, વિચાર અને સ્વપ્નને માતૃભૂમિ માટે અર્પણ કરો. ત્યાં કવિ, ટેકરીઓની રોએ
જિત્તા રહી આદર્શ દર્શન કરી તેના આશાવંત સદેશ ખીજીમાંનાં અમંજીતોએ પાઠવો."

આ ઉદ્દેશોધનને આનંદપૂર્વક સ્વીકારી તેમણે દેશમાં પ્રવર્તી રહેલ દિંદુ મુસ્લીમ વિસ-
વાહ અને મેવાહ તથા ઉદ્દાગવાદીઓ વચ્ચેના સંપર્કોને દૂર કરી એને દેશસેવામાં કાર્યશીલ
બનવા પ્રેર્યા. લકનૌમાં ૧૨મી માર્ચે ૧૯૧૭માં મળેલ મુસ્લીમ લીગની ઐતિહાસિક બેઠકમાં
રાષ્ટ્રીય પ્રગતિ અર્થે બીજી કામેા સાથે સહકાર સાધવા બંધારણમાં ફેરફાર કરાવવાની સ્પર્થ-
ળમાં તેમણે મુસ્લીમો સમક્ષ કાગી બેઠક પર પ્રથમવાર જતેર બાળણ કયું. ૧૯૧૫માં
મુંબાઈમાં શ્રી સિંહાના પ્રમુખપદે મળેલ રાષ્ટ્રીય મહાસભામાં તેમણે પ્રથમ વાર સ્વરાજ્યના
કરાવને ટેકા આપતું બાળણ કરી, અંતમાં સંગ્રહિત દિંદુ આદર્શદર્શન કરાવતું કાળ્ય ગાણું.
૧૯૧૭માં કલકત્તામાં મિલિસ બેચન્ટના પ્રમુખપદે મળેલ મહાસભાની બેઠકમાં 'જુલસાદાર
બાળણને અતિ તેમણે કયું :

"હું તો ફક્ત એક સ્ત્રી છું અને તમને હું જણાવવા માગું છું કે જ્યારે તમારો
સમય આવે, જ્યારે તમને દેરવા તમારે મશાલધારીઓની જરૂર પડે, જ્યારે તમારો કંઠો
જોએ ફરકતો રાખે તમારે અંધારીઓ બેઠકે, અને જ્યારે તમે શ્રદ્ધા મુમાતી ચતુ
પામે ત્યારે દિંદુ નારીત્વ તમારો પગે તમારો અંધારી અને તમારા કૌવતને ટકાવ-
નાર હશે. જો તમે ચતુ પામે તો વાદ રાખજો દિંદુના પૌરુષ સાથે ચિતોડની પશિનીનો
જુરસો સ્મરણપદિમાં બિરાજે છે."

૧૯૧૮ના મે માસમાં કાંજીવરમાં મદ્રાસ પ્રાંતીય પરિષદના કાગિસના ઇતિહાસમાં સૌથી તોફાની વાતાવરણમાં પ્રમુખપદેથી સક્રિયપૂર્વકે વ્યવસ્થા બળવી સરોજિની દેવીએ પરિષદનું સફળ સૂત્રસંચાલન કર્યું. તેમણે ત્યાં કરેલા વાણિજ્યમાં પોતાનો કાળ્ય અને સ્વપ્નના આશ્રમનો લાગ્ય અને રાજકીય ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ સુચોમ્ય કરાવતાં કર્યું :

“તમારી સમક્ષ જોવા રહી, આજે હું હવેથી તમારી સાથે નહિ, પણ તમારામાંની એક છું, એમ કહેતાં હું મેંવંથી જ્ઞાનદે અનુભવું છું. આ મહાન સંહારમાં ફરીથી એક વખત હું જેને મેં જીવન અર્પણ કર્યું છે એવા સુંદર આદર્શ-સ્વપ્નને જોઉં છું. વારંવાર મને કહેવામાં આવ્યું છે: ‘તમારાં સ્વપ્નનાં અલૌકિક આવાસમાંથી તમે બળરમાં શા માટે આવ્યાં છો? શા માટે કવિની બેસરી કે વીણાને તરછોડી, રાષ્ટ્રને મુખે ચડવા હાકલ કરતા ઉલેલાની સિંધુદાની ચૂર વહાવતી શરણાઈ બન્યાં છો?’ કારણકે કવિનું કાર્ય તેના ચિંતા-બળના બળીચામાં આવેલ સ્વપ્નના મહેલમાં એકલા પડ્યા રહેવાનું નથી, પણ તેનું સ્થાન બળતા સાથે છે; ધોરી રસ્તાની ધૂળમાં અને મુઠ્ઠી મુસીખતોમાં કવિનું ભાવિ-પ્રવેશ છે. કવિનું કવિત્વ આકૃતના સમયે, પરાજય અને નિરાશાના વખતે, સ્વપ્નનાં સેવનારને કહેવામાં રહેલું છે કે જો હું સાચો સ્વપ્નશિલ્પી હો તો બધી સુશીમતો, બધી શાંતિ-બ્રમણ્યો, બધી નિરાશા એ ગાવા સિવાય બીજું કંઈ નથી. ફક્ત આસા એ જ મંદસ્વની વરણ છે. અહીં હું તારાં મન્ય સ્વપ્નને, તારી અભેદ દિશ્મત અને તારા અભેદ વિજયો સાથે તારી સમક્ષ જોવા છું. તેથી જ આજે સંઘર્ષના સમયે જ્યારે તમારા હાથમાં દિંક માટે વિજય મેળવવાનું કાર્ય પડ્યું છે, ત્યારે હું એક અગળા, મારા ધરમાંથી બહાર આવી છું. હું સ્વપ્નના સેવનારી બળરના ચોકમાં આવી છું અને કહું છું: ‘આજે બડો, બિરાદો, ફતેહ તરફ આજે બડો.’

તેમણે ૧૯૧૬ની ક્રાંતિ-કાળ-કામદાની વિરુદ્ધ ગાંધીજીની સત્યાગ્રહની ચળવળનો પ્રચાર કર્યો અને છઠી એપ્રિલે મુંબઈમાં પ્રતિજ્ઞાવિત-જપ્ત સાહિત્ય શીરીઓમાં ચેમ્પ્યું.

દિંકી વજર મોરિયુનો નવા હાવિ બધારણ અંગેની દિંકની મુસાફરી દરમ્યાન સરોજિનીએ અખિલ દિંકની મહિલાઓની પ્રતિનિધિ તરીકે સ્ત્રીમતાધિકારને પ્રશ્ન તેમની સાથે ચર્ચ્યો. બ્રિટિશ સાધારિન્ટરી કમિટી સમક્ષ સુધારાના કાયદા અંગે ચર્ચા કરવા સરોજિની અખિલ દિંક હોમ-ફ્રેમ (સ્વરાજ્ય) ક્ષેત્ર તરફથી પ્રતિનિધિ તરીકે ઉચ્ચાર્યા. તેમને સ્ત્રીઓના રાજકીય સમાનતા અને મતાધિકાર આપવાનો હાને એ સત્ય હકોક્તના ગર્વ સાથે આદર્શના કાળ્યને ચળુનાપાત મેળ દર્શાવતું લખાણ છે. કમિટીના પ્રત્યે પણ કહ્યું કે તે તેમના ‘ગદાતમક સાહિત્યને કાળ્યમય સ્પર્શથી ઉજ્જવળ કરે છે.’

“The function of a poet is not merely to be isolated in ivory towers of dreams set in a garden of roses, but his place is with the people; in the dust of the high-ways, in the difficulties of battle is the poet's destiny. The one reason why he is a poet is that in the hour of danger, in the hour of defeat and despair, the poet should say to the dreamer: ‘If you dream true, all difficulties, all illusions, all despair are but Maya: the one thing that matters is hope. Here I stand before you with your higher dreams, your invincible courage, your indomitable victories.’”

સરોજિનીએ મહાત્મા ગાંધીને દિલ્હી એક વ્યાપ્ત રાજકીય નેતા ગણી પોતાના રાજકારણના ગુરુ તરીકે સ્વીકાર્યા. ૧૯૨૦માં પોતાની તંદુરસ્તી અર્થે તેણી ઇંગ્લેન્ડ હોતી, ત્યારે તેમણે લંડનમાં કિંગ્સવે હોલમાં 'યંગ્સનની વેલ્થ અને શરમ' પર લાપણુ આપ્યું. તેથી દિલ્હી વછર મોટિયુ ફક્તી બીક્યા અને તેમના નિવેદનને સાબિત કરવા પતંગવધાર કરવા બીકું ફક્તુ. શ્રીમતી સરોજિનીએ બીકું કહ્યું તેમને લાગ્યું હકીકતોથી કારી કે તેણી જવાબ આપેલો. મહાત્મામાં મોપસાના બંક અગિના લસકરી કાપકાના સમયમાં સેનિકાએ ગુનવેલા કાવ્યકર અત્યાચારની હેલાનિયત ખુલ્લી પાડતું લાપણુ તેમણે કાલિકદમાં ૧૯૨૨ના માર્ચમાં ક્યું. મદ્રાસ સરકારે તેમને વીમતો આપી હકીકત પુરવાર કરવા, અગર જે માફી નહિ મળે તો કાયદેસર પગલાં લેવાની ધમકી આપી. પણ વર્તમાનપત્રમાં આ ધમકીની પોકળતા ખુલ્લી પાડતા અનેક લાગ્યું સંતપ્ત હેવાલો પડ્યા અને સરોજિનીના નિવેદનને સમર્થન મળ્યું. સરોજિનીએ તેમના નિવેદનનો એક પણ શબ્દ પાકો ન બેચે, જ્યાં સરકારે સુપરિટીમાં જ લાલ જોગો. ૧૧ મી માર્ચે (૧૯૨૨) ગાંધીજી પદમાં અને દેશ પર શોધતું વાતાવરણ ક્યાઇ ગયું. ૧૮મીએ અમદાવાદમાં તેમના પર ચાલેલા એતિહાસિક ફેસનું સજવ વજુન તે વખતે કાગર રહેલાં સરોજિનીએ આપણને આપ્યું છે. ગાંધીજીની અનેક સહકારીકતાઓ બુદ્ધ પડ્યા, પણ સરોજિની તેમને વફાદારીથી વળગી રહ્યાં. દિલ્હીએ વળતે ગાંધીજીની 'તમે તો વરરાજ નેવા લાગો છો' એવી મીઠી મજાક તેમણે કરી, ત્યારે ગાંધીજીએ 'કન્યા સાથે જ છે' એમ મજાકમાં જવાબ આપેલો હતો, એ જ બનેલી ગાલ જેથી બતાવે છે.

જાને ફિડુ પણ મુરલીમ સહેરના મુરલીમ સહવાસમાં રહેલ સરોજિનીએ છસ્વામની સંસ્કૃતિ પણ પિજાની છે અને તે સદિશ્ચુતા અને પ્રેમના અજનથી બને કામોને સંગઠિત કરવા છત્વા રહે તેમાં નવાજ નથી. તેમના એક લાપણુમાં તેમણે કહ્યું છે:

“ઈટાલીના સ્વાતંત્ર્યને લક્ષમાં રાખી કહેવાનું કે મેંજિની એકલો સ્વઅસિદ્ધી હતો અને જેરીઆલ્ડી એકલો લગવેલો હતો અને જેમાંના એક એકલા રહી કાપે ક્યું હોત તો સ્વાતંત્ર્ય પામેલ મહાન ઈટાલી ન સળ્યું હોત, પણ એ મેંજિનીની પ્રતિજ્ઞા હતી કે તે સ્વઅસિદ્ધી જેરીઆલ્ડીનું કાર્ય જાણે અને ઈટલી સ્વાતંત્ર્ય મળ્યું. એ પ્રયાણે જ આપણા રાષ્ટ્રીય ઇતિહાસની ઉત્ક્રાંતિનું છે. દિલ્હીએ મેંજિની છે અને મુરલીમે જેરીઆલ્ડી છે. આદર્શ સ્વઅસિદ્ધીનું મુસદ્દો અને લગવેલ સાથેનું મિત્રન. ગઠન પ્રતિબાહુ પૌરુષની સક્રિય સાથે સમિત્રણુ-એ જ આપણે આજે આપણા મહાન દિલ્હીમાં જાણી રહ્યા છીએ.”

આ પ્રમેણે સાહિત્યના સુવાણા, સુવાણી, સ્વઅમય પ્રદેશને છોડીને રાજકારણના કોર છેતમાં પડ્યા જ્યાં શ્રી સરોજિનીદેવીએ કાવ્યમાં રાજકારણ, પણ વાણીમાં કાવ્ય જ રાખ્યું છે. રાજકારણે એ કલ્પિના શુદ્ધ હૃદયને કોર નથી ક્યું. અકળત, લંચી વખત દિલ્હી ફક્ત તેને રોષક્રુદ્ધ કર્યું છે, પણ એ રોષમાં જે પરીગતની પ્રજાસિદ્ધિ બાની વીર-સંકલ્પે વહે છે. આંતરરાષ્ટ્રીય સાહિત્ય સંસ્થા P. E. N ના દિલ્હી સંમેલનના પ્રમુખ-પદથી ફરીથી આપણે તેમની સાહિત્યવીજ્યાનાં સરો સળિયા સાહિત્યને દેશસેવાના કાર્યમાં યોજવાની નવીન પ્રેરણા પામીએ.

રામને સીતાત્યાગ એ બહુ ખૂબ અને બહુ ચર્ચાએ પ્રસન્ન છે. ખીન અનેક પ્રશ્નો પેઠે આમાં પણ વિગત મત ધરાવનારો છે. કદી પણ સામાન્ય દૃષ્ટિનિહ કળાકાર રાખી શકતા નથી. છતાં હમણાં એક પુસ્તકમાં આ સંબંધી (પુસ્તકના પોતાના વસ્તુ માટે અસંબંધ એવી) લાંબી ચર્ચા વાંચી આ લખવા પ્રેરાઈ છે.

પ્રથમ તો સીતાની અગ્નિપરીક્ષા જ મારી દૃષ્ટિએ તો અપમાનકારક હતી. ને દંપતીને અન્યોન્યમાં દૃઢ વિશ્વાસ ન હોય તો એ સહજવન જ અર્થહીન છે. લોકલાગ ખાતર સાથે રહેવું પડે એટલું જ રામને તો સીતામાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો, માન લોકોના સતોષ ખાતર અગ્નિપરીક્ષા કરાવી, એ દલીલમાં કશું વલ્લુદ નથી. કોઈ અર્વાચીન યુવક હરિજનો કે પરધર્મીઓ સાથે સહબોજનમાં ભાગ લઈને વ્યવહાર નેજવાસમાં ગમે તેવું પાછને પછી ન્યાતીલાને સતોષવા પ્રાયશ્ચિત કરે તેના જેવું જ એ છે. એ યુવક કે એના માથાપ પણ કહી શકે કે વ્યભે તો એમાં કશું પાપ જોતાં નથી, પણ વ્યવહારમાં રહેવું છે એટલે ન્યાતીલાએને રાજ-રાખ્યા વગર છૂટકો નથી.

રામ એ પ્રથમ રાજા અને પછી પતિ, એ વસ્તુ પર ખાસ વાર મૂકવામાં આવે છે. પિતાના વચન ખાતર પ્રાણને કકળતી મૂંઝી ચોંદ વરસનો વનવાસ સ્વીકારતી વખતે પ્રથમ રાજા અને પછી પુત્ર એવી દલીલ કેમ આગળ ન આવી? સીતા અધીન બી હતી. એટલે એણે ત્યાગ કરવામાં વાંધો નહિ એવો જ અર્થ નીકળે છે.

સીતાનો ત્યાગ એક પ્રેમીની નિંદાથી પ્રેરાઈને નહિ પણ સમસ્ત પ્રાણનો મત લઈ કરવામાં આવ્યો હતો, એમ કહેવામાં આવે છે. હમણાં 'રમિરાત્ય' ની ફિલ્મમાં આ દ્રશ્ય જોતાં મારી પાસે એટલાં એક ચરકારી (ને કે તદવ જૂના વિચારો આચાર વચ્ચે ઉઠેલાં) બહેને કહ્યું : "તેણે, મત આપનારમાં એકે સ્ત્રી છે? અહા પુરોહિતો જ રાતે લીધો તે તો રામને હા એ હા જ. એણે ?" આ ઉપર વિશેષ વિચેચન કરવાની જરૂર નથી.

વળી રામને સીતાનો ત્યાગ આવશ્યક લાગ્યો તો પણ એને ખોટું કહી વનમાં મોકલી એનો તો કશો જ ખ્યાલ નથી. સામે એણે કેમ ન કહ્યું કે હું લોકાપવાદને છતવા અસમર્થ છું તેથી મારે ત્યાગ કરવો પડ્યો. છવનું પશંત અનન્ય નિષ્ઠાથી સેવા કરનાર પત્નીને છેતરીને વનમાં મોકલી દેવી તે અનિષ્ટની હિંમતને ઉચિત હતું? વળી સગર્ભા સ્ત્રીનું વનમાં શું યશઃ એનો ખ્યાલ માત્ર નહિ આગ્યો હોય? રામના અનન્ય બક્ષત તુલસીદાસે ધર્મનાં મૂલ રૂપ ગણાવેલી દયા કર્યાં મંદ હતી? હાલના જમાનામાં કોઈ પુરુષ સગર્ભા સ્ત્રીને વનમાં કે રસ્તામાં રહાતી મૂંઝી દે- (માથાપની કે ન્યાતીલાની કિંમતને માન આપી) તો આપણે તેને માટે શું ધારીએ? ત્યાગ કરવો જ એવું લાગ્યો તો જાતે જ કોઈ કશિના આશ્રમમાં મોકલવાની બવરથા કરવી મંદિત નહોતી? વાદ્યમુકિએ સીતાનું રૂદન સાંભળ્યું એને તેને પોતાના આશ્રમમાં લઈ ગયા એ તો અકસ્માત હતો. એ ન બચેલો હોત તો સીતા સગર્ભાવસ્થામાં જ વનમાં ભૂખે તરસે મરી ગત વ્યવહાર તેના પુત્રો જન્મ્યા પછી ત્રણે જણ મરણ પામ્યા હોત તો એનું પાપ કોને ધિર લાગત ?

જીવન એ સંગીત છે — દેવો માટે.
 જીવન એ યુદ્ધ છે — પશુઓ માટે.
 જીવન એ પરિહાસ છે — વિરાગીઓ માટે.
 જીવન એ નાટક છે — સંસારીઓ માટે.
 જીવન એ અકસ્માત છે — માનવો માટે.

આનન્દ છે અપ્તજનોના અકસ્માતે;
 અનુભવ છે આઘાતો અનુના અકસ્માતે.

વાપરશો દીર્ઘદષ્ટિ ?

આપ્તજનોને શિરે તોળાતા આગ, બિંદુ
 અને અકસ્માતના આઘાતો નિવારવા

ધી સેન્ટીનલ એશ્યોરન્સ કંપની લિ

: પ્રાન્થ ઓફિસ :

આર ૬૯૫, રીડરોડ,
 અમદાવાદ

: હેડ ઓફિસ :

ગ્રોસવેક્ટસ એમ્પર્સ, હોર્નબી :
 મુંબઈ

ગાલ મીરા

અમદાવાદ

અરવિન્દ

બોલે

અનોખા ધરત માટે

હિંદનું સૌંદર્ય નિષ્ઠાન કાપડ

અને તે મુજબ સારાં પાત્રો - શાંતિ - શાંતિ -

દીક્ષા - કૃષ્ણ - પાપકીન - મેનુ - શાંત - ખાંત

દેશીયા અને વાપર.

તમે જ

કાપડ ખરીદો

તે ઉપર આ

ખાંત લુચો.

અરવિન્દ - અનોખા ધરત માટે

અનોખા ધરત માટે